DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

MİLLÎ MÜCADELE'DE ERZURUM (1918-1923)

Prof. Dr. Haluk SELVİ

2. Baskı

Ankara - 2019

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezi**'ne aittir.

Selvi, Haluk, 1971-
Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923) /Haluk Selvi.__2.bsk.__Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2019.
XI,434s.;24 cm.__(Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını)
Kaynakça (s.417-434)
ISBN: 978-975-16-1307-3
I.TÜRKİYE__TARİHİ__DEVRİM, 1918-1923
I.E.a. II.Seri

956.1023

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI
: Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ

KİTAP SATIŞ:
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay / ANKARA
Tel: 009 (0312) 285 55 12
Belgegeçer: 009 (0312) 285 65 73
e-posta : bilgi@atam.gov.tr
web : http://www.atam.gov.tr
e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-1307-3
İLESAM : 19.06.Y.0150-580
BASKI SAYISI : 1000 adet
BASKI HAZIRLIK : Erdal Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti.
BASKI : Diyanet Vakfı Matbaası

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VII
KISALTMALAR XI
GİRİŞ
ERZURUM'UN TARİHÇESİ 1
1. BÖLÜM
KURTULUŞTAN KONGREYE ERZURUM 7
A. KURTULUŞTAN SONRA ŞEHRİN DURUMU 7
1. Sosyo-Ekonomik Hayat 7
2. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Çalışmaları 17
3. Nüfus Durumu 20
a) Mütarekeden Önce Nüfus 20
b) Mütarekeden Sonra Nüfus 25
4. IX. Ordu'nun Durumu ve Yakup Şevki Paşa'nın Erzurum'dan Ayrılışı 29
B. ERZURUM'DA İLK MİLLÎ TEŞKİLÂTLANMA 38
1. İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti 38
2. Albayrak Gazetesi 46
3. Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 50
4. Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi 56
C. KONGRE ÖNCESİ ÖNEMLİ HADİSELER 62
1. Yarbay Alfred Rawlinson'un Erzurum'a Gelişi ve İlk Faaliyetleri 62
2. Kâzım Karabekir Paşa'nın XV.Kolordu Kumandanlığı'na Tayini ve Erzurum'a Gelişi 69
3. İzmir'in İşgaline Erzurum'dan Tepkiler 72
4. Erzurum Vilâyet Kongresi 81

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

II. BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL PAŞA ERZURUM'DA 87

A. MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ERZURUM'A GELİŞİ VE ÇALIŞMALARI 87

1. IX. Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne Tayini 87
2. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişi 94
3. Askerlikten İstifa 97

B. ERZURUM KONGRESİ 101

1. Kongre Hazırlıkları 101
2. Kongre Görüşmeleri 108
3. Kongre Kararları 117

C. KONGRENİN ETKİLERİ 121

1. Anadolu'daki Etkileri 121
2. İstanbul Hükûmeti Üzerindeki Etkileri 128
3. İtilâf Devletleri Üzerindeki Etkileri 138

D. ERZURUM KONGRESİ SIRASINDAKİ DİĞER GELİŞMELER 146

1. Manda Meselesi 146
2. Yarbay Rawlinson'un Çalışmaları 157
3. Erzurum Valiliği Sorunu 167
4. Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre'den Sonraki Günleri 173

III. BÖLÜM

SİVAS KONGRESİ'NDEN TBMM'YE ERZURUM 177

A. SİVAS KONGRESİ KARŞISINDA ERZURUM 177

1. Ali Galip Hadisesi ve Erzurum 177
2. Sivas Kongresi Kararlarının Erzurum'daki Etkileri 185

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

B. TRABZON-ERZURUM TAHKİK HEY'ETİ 192
1. Tahkik Hey'eti'nin Teşekkülü ve Görevleri 192
2. Tahkik Hey'eti Erzurum'da 195
C. ABD'NİN BÖLGEDEKİ ÇALIŞMALARI VE HARBORD HEY'ETİ 202
1. Doğu Anadolu'da Amerikan Hey'etleri 203
2. General J.G. Harbord Hey'eti Erzurum'da 210
3. General Harbord'un Raporu 217
D. SON OSMANLI MECLİS-İ MEB'USANI 220
1. 1919 Seçimleri ve Erzurum 220
2. Teftiş Hey'etleri 230
3. Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'nın Çalışmalarında Erzurum 236
E. ERZURUM'UN İ'TİLÂF DEVLETLERİ'NİN HAKSIZ UYGULAMALARINA KARŞI GÖSTERDİĞİ TEPKİLER 239
1. Antep, Urfa ve Maraş'ın İşgaline Tepkiler 239
2. Ali Rıza Paşa Kabinesi'nin İstifası Karşısında Erzurum 246
3. İstanbul'un İşgaline Tepkiler ve Alınan Tedbirler 249
a) İstanbul'un İşgaline Erzurum'dan Tepkiler 249
b) İşgal Karşısında Erzurum'da Alınan Tedbirler 252

IV. BÖLÜM

BİRİNCİ TBMM DÖNEMİNDE ERZURUM 257
A. ŞEHRİN DURUMU 257
1. Sosyo-Ekonomik Durum 257
2. İdarî Durum 264
3. Sosyal ve Kültürel Faaliyetler 266

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

B. SİYASÎ ve ASKERÎ ÇALIŞMALAR 272
1. TBMM'nin Açılması ve Erzurum Meb'uslarının Çalışmaları 272
2. Şark Harekâtı ve Erzurum 274
3. Erzurum'dan Batı Cephesi'ne Yapılan Yardımlar 284
C. BOLŞEVİZMİN ERZURUM'DAKİ ETKİLERİ 291
1. Rusya'da Bolşevikliğin İlânı ve Türkiye'de Bolşevik Propagandası 291
2. Mustafa Suphi'nin Çalışmaları ve Erzurum'a Gelişi 296
a) Bakü Kongresi 296
b) Mustafa Suphi'nin Erzurum'a Gelişi 303
3. Albayrak Gazetesi'nde Bolşevizm 314
D. HALK HÜKÜMETİ KURMA GİRİŞİMİ 321
1. Erzurum Valisi Reşit Paşa'nın Görevden Alınması 321
2. Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin Erzurum'a Gelişleri ve Burada Meydana Gelen Bazı Hadiseler 323
E. HALK HÜKÜMETİ KURMA GİRİŞİMİNE KARŞI ALINAN TEDBİRLER 337
1. Trabzon Valisi Hamid Bey'in Erzurum Valiliği'ne, 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'in XV. Kolordu Kumandan Vekilliği'ne Tayinleri 337
2. Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 339
3. Albayrak Gazetesi Müdürü Mithat Bey'in Tutuklanması 347
4. Yeni Tayinler 361
a) Hamid Bey'in Erzurum Valiliğinden Alınması 361
b) Vilâyet Kadrosunda Değişiklikler 366
5. Yeni Bir Gazete Çıkarılması 372

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

V. BÖLÜM

ERZURUM VE ÇEVRESİNDE BÖLÜCÜ FAALİYETLER 377

A. KÜRTÇÜLÜK FAALİYETLERİ 377

B. ERMENİ MESELESİ 388

1. Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Erzurum'da Ermeniler 388

2. Erzurum'un Ruslar Tarafından İşgali ve Ermenilerin Yaptığı Katliamlar 394

3. Mondros Mütarekesi'nden Sonra Ermeni Meselesi ve İstekleri....399

SONUÇ 413

BİBLİYOGRAFYA 417

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)'u çalışma konusu olarak seçerken epey düşünmek zorunda kaldık. Çünkü konu çok genişti ve Erzurum, Millî Mücadele tarihimizin en aktif şehirlerinden birisiydi. Belge, kaynak ve hatıralar boldu, aynı zamanda konuyu gereği gibi ortaya koyup koyamayacağımız endişesini de taşıyorduk. Şimdiye kadar kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olması, bizi bu konuda çalışmak hususunda cesaretlendirdi. Amacımız, Millî Mücadele süresince hareketliliği son derece yüksek olan Erzurum'un Türk İstiklâl Mücadelesindeki yerini ve önemini ortaya koymaktır.

Bugüne kadar "Millî Mücadele'de Erzurum" konusu bir bütün olarak işlenmemiş olup, çeşitli konular ele alınarak araştırılmıştır ve bu konular arasında kopukluklar bulunmaktadır. Özellikle orijinal belgelere de dayanılarak bu sahadaki eksiklik giderilmeye, elden geldiği kadar konu bir bütün olarak tamamlanmaya çalışılmıştır. Fakat şunun da farkındayız ki, incelediğimiz her başlığın, ileride birer doktora çalışması olabilme özelliği vardır.

Çalışmamızın kaynakları arasında **Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi** ve **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**'nden alınan belgeler önemli bir yer tutmaktadır. Millî Mücadele döneminde Erzurum'da çıkan **Albayrak Gazetesi**nin mevcut nüshaları bizim için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Ayrıca İstanbul ve Anadolu basını da elimizden geldiği kadar taranmaya çalışılmıştır. Konumuzla ilgili periyodikler ve TBMM Zabıt Cerideleri taranmış olup, Millî Mücadele dönemi ile ilgili hatıralar çalışmamızın önemli unsurları haline gelmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün **"Büyük Nutku"**, Kâzım Karabekir'in **"İstiklâl Harbimiz"**i, Cevat Dursunoğlu'nun **"Millî Mücadele'de Erzurum"**u, Süleyman Necati Güneri'nin **"Hatıralar"**ı, Vali Hamit Kapancıoğlu'nun **"Defter-i Hatırat"**ı, Rawlinson'un

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"Adventures In the Near East"i çalışmamızda istifade ettiğimiz önemli hatıralardır.

Yazım safhasında sıkça başvurulan şu üç önemli çalışmayı da burada zikretmek gerekmektedir. Bunlardan ilki, Prof. Dr. Enver Konukçu'nun **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum** çalışmasıdır. İkincisi, Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut'un **Albayrak Olayı,** üçüncüsü ise, Fahrettin Kırzıoğlu'nun **Bütünüyle Erzurum Kongresi**'dir. Bu kaynaklar dışında çeşitli dergilerdeki konuyla ilgili makalelerden de yararlanılmıştır.

Çalışmada Erzurum şehri merkez olarak kabul edildi ve bu şehir üzerine yoğunlaşıldı. Bazen konunun bütünlüğünü bozmamak ve bölgede Erzurum'un etkisini göstermek için Hasankale, Tortum, Aşkale ve Hınıs gibi kazalardaki olaylara da yeri geldikçe değinildi. Ayrıca, Erzurum'u yakından ilgilendiren Mustafa Kemal Paşa ve Hey'et-i Temsiliye'nin çalışmaları, TBMM'deki olaylar da ele alındı.

Dört yıl süren bir araştırmaya dayanan bu çalışma, giriş kısmını takiben beş ana bölüm halinde düzenlendi. Giriş kısmında, Erzurum'un tarihçesine yer verildi. Birinci bölüm, Erzurum'un Rus işgalinden kurtarılmasından Erzurum Kongresi'ne kadar geçen dönemde şehrin durumunu ve gelişen olayları ihtiva etmektedir. İkinci bölümde, Erzurum Kongresi'nden Sivas Kongresi'ne kadar geçen dönem ele alınmıştır ki, bu dönemde Mustafa Kemal Paşa Erzurum'dadır ve Millî Mücadele Hareketi'nin temellerini burada atacaktır. Bu sebeple, bu bölüme, **"Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da"** ismi verildi. Üçüncü bölümde, Sivas Kongresi'nden TBMM'nin açılmasına kadar geçen ara dönemde Erzurum'daki çalışmalar ele alınmıştır. Dördüncü bölümde, I. TBMM döneminde Erzurum'da meydana gelen olaylar, Şark Harekâtı ve Bolşevizmin şehirdeki etkileri üzerinde durulmuştur. Erzurum'u da içerisine alan bölücü faaliyetlerin ayrı bir bölüm olarak düzenlemesi uygun görüldüğünden bu konular çalışmamızın beşinci bölümünü oluşturmuştur. Konular işlenirken olaylar kronolojik bir sırayla ele alın-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dı. Birbirleriyle çelişen fikirler olduğu gibi belirtilerek bu çelişkilerin neden kaynaklandığı tespit edilmeye çalışıldı.

Bu konuyu seçmemdeki teşviklerinden ve çalışmamın her safhasında esirgemediği yardımlarından dolayı değerli danışman hocam Doç. Dr. Günay Çağlar'a saygılarımı sunar, şükranlarımı ifade ederim. Ayrıca, birçok konuda desteklerini gördüğüm hocam Prof. Dr. Enver Konukçu'ya, hocam Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut'a, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Yeşil'e, Yrd. Doç. Dr. İbrahim Ethem Atmur'a, ATASE. Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına da teşekkürü bir borç bilirim. Ellerinde bulunan hatıraları bana verme nezaketini gösteren Yrd. Doç. Dr. Halit Eken'e ve Arş. Gör. Asuman Demircioğlu'na da minnettarım.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KISALTMALAR

A	: Arşiv
a.g.a.	: adı geçen arşiv
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.g.	: adı geçen gazete
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
a.g.y.	: adı geçen yayın
ARMHC.	: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
ASD	: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri
ATASE	: Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
ATBD.	: Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
ATTB.	: Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri
B.E.O.A.M.	: Babıali Evrak Odası Müteferrik
B.E.O.A.VRK.	: Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı Evrak Kalemi
B.E.O.MV	: Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı Meclis-i Vükelâ
B.E.O.Y.E.E	: Babıali Evrak Odası Yıldız Esas Evrakı
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BTTD.	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
C.A.	: Cumhurbaşkanlığı Arşivi
D.	: Dosya
DH/İ-UM.	: Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Tasnifi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

DH.KMS. : Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti

DH.SNM. : Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umum

DH.SN.THR. : Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat

DH.ŞFR. : Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi

D.İ.E : Devlet İstatistik Enstitüsü

F. : Fihrist

HTVD. : Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

K. : Klasör

M.H.M.C. : Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti

M.M.Z.C. : Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi

M.V. : Meclis-i Vükelâ Mazbataları

s. : Sayfa

OTAM : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihini Araştırma Merkezi Dergisi

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TBMM GCZ. : Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları

TBMM ZC. : Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

TİTE. : Türkiye İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi

TKF. : Türkiye Kominist Fırkası

USA. NA. : United States of America National Archives

V.Ş.M.H.M.C. : Vilayatı-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Yay.Haz. : Yayına Hazırlayan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ

ERZURUM'UN TARİHÇESİ

Erzurum, çok önemli yolların düğüm noktasında bulunması ve konumunun müdafaaya elverişli olması sebebiyle, tarih boyunca, askerî ve ticarî önemi ön planda olmak üzere Anadolu'nun önde gelen şehirlerinden biri olmuştur. Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan tek kapısını teşkil edip, ilk ve ortaçağlarda doğudan Anadolu'ya girmek teşebbüsünde bulunan istilâ ordularına karşı Anadolu savunmasının kaderini tayin eden başlıca kale olduğundan büyük bir önem kazanmıştır[1]. Erzurum şehri, kendi adını taşıyan ovanın güneydoğusunda, Palandöken Dağı'nın dibine yaslanmıştır. Erzurum hem ovanın en büyük şehridir, hem de Doğu Anadolu'nun en büyük pazarıdır. Her şeyden önce bir geçit yeridir ve bu rolü hepsinden üstündür. İran'dan gelen transit yolu, Kars üzerinden gelen Kafkas yolları, batıda Sivas'tan geçerek Karasu boyunca uzanan yol, Van Gölü ve Yukarı Murat Suyu havzasından çıkan yollar mecburen buradan geçer. Esasen şehirde bulunan Gürcü, Tebriz, Harput ve İstanbul kapıları da şehrin bu geçit ve ticaret yönünü göstermektedir. Bu sebeple Deveboynu Gediği'ne ve dolayısıyla Erzurum Şehri'ne sahip olan güç, Doğu Anadolu'nun en büyük kısmına hakim olmuştur[2].

İlk yüksek medeniyetlerin beşiği olan Mezopotamya'ya hayat veren Dicle ve Fırat'ın önemli kollarının Doğu Anadolu'da, Güney Kafkasya'yı sulayan Aras ve Kura kaynaklarının Kuzeydoğu Anadolu'da oluşu Erzurum-Kars bölgesinin bir taraftan Ön Asya Kültür çevresine,diğer taraftan Karadeniz ve Hazar denizlerine yakın oluşu ise Orta Asya ve Atlı halklar (İskitler ve Türkler) kültür çevresine girmesini sağlamıştır[3].

---

1 Besim Darkot, Erzurum Maddesi, **İslâm Ansiklopedisi**, IV, s.340.

2 Hüseyin Saraçoğlu, **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul,1989, s.336-339.

3 Hamit Zübeyir Koşay, "Erzurum ve Çevresinde Ön Tarih ve Tarih Boyunca Kurulan Devletler ve Medeniyetler", **Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk**, Kongre Anıtını Yaptırma Derneği, Ankara, 1964, s.153.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Erzurum'un ilk bilinen halkı Urartular olup, bunu Hititler, Ermeniler, Medler, Persler, Partlar, Sasaniler, Bizanslılar ve Türkler takip etmişlerdir. Erzurum'un ilk isimleri kaynaklarda Karintis, Karin, Korana, Karnoi Kalghak ve Karnoi Kağak olarak geçmektedir. Romalılar 415-422 yıllarında, doğudan gelen İran saldırılarına karşı burasını güçlendirmişler ve İmparator II. Theodosius'un adına izafeten Theodosiopolis adını vermişlerdir. Ovadaki Erzen (Karaz) şehri 1049 yılında Selçuklu Türkleri tarafından ele geçirilince buranın halkı Theodosiopolis şehrine sığınmışlar ve bu tarihten, bilhassa Türk idaresine geçmesinden sonra Erzen, Erzen-i Rum, daha sonra Erzurum diye adlandırılmıştır. 1071 yılını takip eden yıllarda Türkler, yer, nehir ve dağ isimlerinin çoğuna kendi damgalarını vurmuşlardır. Erzurum da "Arz-ı Rum" veya "Erzen-er-Rum" diye anılmıştır. Bunu takiben Saltuklular, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Osmanlılar da Arzırum, Erzurum diye resmî belgelerde zikretmişlerdir[4].

Osmanlı hükümdarlarından Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında Safevî Hükümdarı Şah İsmail'i Çaldıran'da mağlup ettikten sonra, Erzurum önlerine kadar gelmiş, fakat Osmanlılar Erzurum'a tam manâsıyla 1518 yılından sonra hakim olabilmişlerdi. Kanunî Sultan Süleyman döneminde imar edilen ve daha büyük bir yerleşim birimi haline getirilen Erzurum, İran üzerine yapılan seferler sırasında önemli bir askerî üs haline getirildi. Askerî önemi Erzurum'un gelişmesine yardımcı oldu. Daha sonraki İran savaşlarının hepsinde Osmanlı ordularının toplandığı, erzak ve mühimmatın depolandığı başlıca ikmal ve hareket üssü olma özelliğini korudu. Bu devirde şehir, Anadolu ve Karadeniz'den doğuya, İran'a giden büyük askerî ve ticarî yolun üzerinde başlıca merkez olma karakterini tamamı ile muhafaza etti. Bu askerî özelliğinden dolayı Erzurum'da yeniçerilerin sayısı artmış, bu durum şehirde bazı problemlerin çıkmasına sebep olmuştur[5].

Erzurum'da yaşanılan bu askerî karışıklıklardan dolayı, 1821 yılındaki İran saldırılarına karşı konulamamışsa da İran ordusunda salgın hastalık çıkması şehrin işgal edilmesini önlemişti. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ise, Osmanlı

4 Enver Konukçu, Hamza Gündoğdu, v.d., **Şehr-i Mübârek Erzurum**, Ankara, Tarihsiz, s.4-8.
5 Halil İnalcık, Erzurum Maddesi, **İslâm Ansiklopedisi**, IV., s.354.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ordusu Ruslara mağlup olmuş, Ruslar 8 Temmuz 1829'da Ermenilerin gösterileri arasında şehre girmişlerdi. Böylece Erzurum, Osmanlı idaresine geçtikten sonra ilk defa istilâya uğramış oluyordu. Ruslar, Erzurum'u hareket üssü haline getirmeye çalışırken imzalanan Edirne Anlaşması gereğince şehri geri vermek zorunda kaldılar (14 Eylül 1829). Üç aylık Rus işgali Erzurum'a büyük zarar vermişti. İşgal sebebiyle Müslüman halk şehri boşaltmış, Ruslar geri çekilirken şehri tahrip etmişler ve sanat erbabı, Ermenileri de yanlarında götürmüşlerdi[6].

Osmanlı Devleti vilâyet teşkilâtında değişiklikler getiren ve 1839 yılında ilân edilen Tanzimat'ın uygulanması şehirde karışıklıklara yol açmıştı. İlk altı yıl uygulanamayan bu yeni nizamın 1845'te tatbikine başlanınca, özellikle malî konular ve vergiler sebebiyle çeşitli ayaklanmalar meydana geldi. Yapımına başlanan Trabzon-Erzurum yolu malî sıkıntılardan dolayı uzun süre tamamlanamadı[7]. 1856 Islahat Fermanı hükümleri de Erzurum'da pek hoş karşılanmadı.1864'te vilâyet düzenine geçilmesiyle birlikte Erzurum Eyaleti yerine bütün Doğu Anadolu'yu ihtiva eden Erzurum Vilâyeti teşkil edildi[8].

Osmanlı Devleti, Rus saldırılarına karşı koymak için 1867-1874 yılları arasında Erzurum'da istihkâm ve tabya inşa etti. Erzurum şehrini koruyan önemli tabyalar genelde doğuda ve geçitlere hakim noktalarda kuruldu. Bunlar Ahali/Toprak, Aziziye, Mecidiye, Sütnişan/Hamidiye, Sivişli, Çobandede, Dolangez, Toy, Ağzıaçık Toparlak, Uzun Ahmet, Tafta/Şihab Paşa ve Karagöbek tabyalarıdır. Erzurum kalesinin harap ve yeterli olmayışı sebebiyle şehrin çevresi toprak tabya veya istihkâmlarla çevrildi, şehirde ikinci bir kale daha meydana getirildi[9].

---

6 Cevdet Küçük, Erzurum Maddesi, **Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XI., s.323-324.

7 **Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları,** Ankara,1991, s.192.

8 **Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum,** Ankara,1992, s.280.

9 Konukçu, v.d., a.g.e., s.94; Konukçu, **a.g.e.**, s.523-528. 1869 yılında Trabzon'dan Erzurum'a seyahat ederek bölgeyi gezmiş olan Theopile Deyrolle, Erzurum'u şöyle anlatıyor: "Erzurum bereketli bir ovanın, birçok yolların kavşağı olan bir köşesinde kurulmuştur. Transit ticareti chemmiyetlidir. Sanayi namına pek az şey zikredebiliriz. Demir ve bakır işçiliği, vilâyet halkının ihtiyacını karşılayan basit aletlere inhisar etmiştir. Erzurum sokaklarında şimalden, cenuptan, şarktan ve garptan gelmiş bir kalabalığa rastlanır ki kıyafetleri ve tipleri tamamen farklıdır. Erzurum'da silah yapılır; kalkanlar küçüktür. Erzurum'da keçe de yapılır.... Ziraat, Erzurum civarında oldukça inkişaf etmiştir. Öküzleri ve mandaları pek çoktur. Erzurum, seyahatimde gördüğüm şehirlerin en şarklısı idi". **(Theophile Deyrolle, 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a,** (Çev: R.Ekrem Koçu), İstanbul, s.53-55).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde, Ahmet Muhtar Paşa, Erzurum önünde, Deveboynu'nda dayanmayı denedikten sonra 25.000 kişiye inen ordusu ile Erzurum kalesine çekildi. Ordu ile beraber halk da buraya ve buradan daha batıya göç etmeye başladı. Erzurum halkı kale önündeki savaşlara kahramanca katılarak önemli başarılar kazandı. Ayastefanos Antlaşması ile Erzurum'daki Osmanlı kuvvetleri Bayburd ve havalisine çekildiler. Bu emir ile Erzurum Rus ordularına bırakıldı. Berlin Anlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya terkedildi. Böylece Erzurum bir hudut kalesi haline gelmiş oluyordu. Berlin Antlaşması'nda büyük devletler, kendi nüfuz mücadeleleri uğruna Babıâli'ye, doğu vilâyetlerinde Ermeni azınlığı lehine ıslahat yapmayı ve bunun kendileri tarafından kontrol edilmesini kabul ettirmekle, Erzurum ve diğer doğu vilâyetleri için felâketli bir devir açtılar. Bu tarihten itibaren Ermeniler, devletin çeşitli yerlerinde nüfuz kurmak isteyen emperyalist güçlere âlet olarak, Erzurum'u içine alan muhtar bir Ermenistan hayaline kapıldılar[10].

Osmanlı Devleti'nin önemli bir bölgesinde bulunan Erzurum, İkinci Meşrutiyet'in ilânında da önemli bir rol oynamıştı. 1906 yılında, Erzurumluların yeni konulan şahsî vergi ve hayvanat resmî yüzünden Sultan Abdülhamid idaresine karşı gelmeleri, Meşrutiyet'in ilânı teşebbüslerinin de başlangıcı sayılabilir. Şehirde önemli sayıda yabancı temsilciliklerin bulunması, okullaşma sürecinin yoğunluğu[11], ticarî ve sanayî kuruluşlar, askerî teşkilâtlanma ve gelir seviyesinin yüksekliği gibi etkenler Erzurum'da bu harekette etkili olmuştur[12].

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilân edilmesi de Erzurum'da karışıklıklara sebep oldu. "Padişah" ve "Meşrutiyet" arasında bölünmeler yaşandı. Erzurum'da her türlü toplantı ve gösteri yasaklandı. Erzurum Valisi Yusuf Paşa, 25 Nisan 1909'da İstanbul'da idam edildi. Erzurum'daki mülkî ve askerî erkân meşrutiyeti sevinçle karşılamışlar, İstanbul'a tebrik telgrafları göndermişlerdi[13].

---

10 Konukçu, a.g.e., s.555-568 ve 588-591.

11 Erzurum'da 1871 yılında, 230 öğrencili bir Rüştüye Mektebi, 350 öğrencili Ermeni Rüştüye Mektebi, 95 öğrencili Katolik Rüştüye Mektebi, 100 öğrencili Rum Rüştüye Mektebî bulunuyordu.(**Salname-i Vilâyet-i Erzurum, 1288/1871**, s.134). 1892 yılında, 178 Müslüman, 20 Ermeni ve 1 Rum ortodoks okulu vardı. (Vital Cuinet, La Turcie d Asie, I, Paris 1892, s.182).Şehirde 1912 yılında Fransızların ve Amerikalıların birer okulları bulunuyordu (**Hakk**, 15 Haziran 1328/1912, No:107).

12 Orhan Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-I" **Türk Kültürü**, Yıl:XXII (Temmuz 1984), sayı:255, s.461.

13 Konukçu, v.d.,a.g.e., s.116-117.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum, daha başlangıcından itibaren Rus ordularının en önemli hedefi oldu. Sarıkamış mağlubiyetinden sonra, 16 Şubat 1916'da Ruslar Erzurum'a girdiler. Kalenin düşmesi, Doğu Cephesi'ndeki savaşlarda, Türkler için en ağır darbe oldu. Halk Ruslarla birlikte gelen Ermenilerin katliâmından kurtulmak için ordu ile Anadolu içlerine göç etmeye başladı. Bu arada Erzincan üzerinden Kayseri, Adana, Sivas ve Tokat taraflarına göç etmeye çalışan çok sayıda Türk donarak hayatını kaybetti. Rus Ordusu Generali Yudeniç ciddî bir direniş görmeden şehre girmişti. Yaklaşık iki yıl Rus işgali altında kalan Erzurum, 12 Mart 1918'de kurtarıldığı tarihe kadar çok kötü günler yaşadı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

I. BÖLÜM

KURTULUŞTAN KONGREYE ERZURUM

A-KURTULUŞTAN SONRA ŞEHRİN DURUMU

1. Sosyo-Ekonomik Hayat

Erzurum şehri, 12 Mart 1918'de işgalden kurtarıldığında harap bir durumda idi. Rus işgali ve peşinden Ermenilerin şehirdeki tahribatı halkı göçe zorlamış, nüfus onbinden üç-dört bine kadar inmişti. Şehirdeki en büyük problemler meskensizlik ve açlıktı. Şehrin kurtarılması sırasında I. Kafkas Kolordusu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa sefaleti önleyebilmek için çeşitli tedbirler almış, burada bulunan ambarların zarar görmemesi için büyük gayret göstermişti[1]. Doğu cephesinde çekilen bu sıkıntı Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu genel durumun bir göstergesiydi. Uzun süren harp, halkı her bakımdan perişan bir vaziyete sokmuş, ordunun ve halkın yiyecek sıkıntısını had safhaya çıkarmıştı.

Erzurum, Ermeni zulmünden kurtarılmış ve biraz olsun nefes almıştı. Fakat şimdi doğuya, Sarıkamış ve Kars üzerine bir hareket başlatılacaktı ve bu hareketin üssü Erzurum olarak tespit edilmişti. Erzurum işgal acılarını yaşadığından, kardeşlerini bu acıdan kurtarmak için elinden geleni yapacaktı. Bir harabeye dönen Erzurum'da, hükümet dairesi bile dört duvardan ibaret bir hale gelmişti. Kilise meydanı civarı, İslam mahalleleri yıkılmış, yakılmış, İdadi Mektebi tiyatroya dönüştürülmüş, Lala Paşa Camii dışındaki camiler ambar olarak kullanılmış, süslemeleri kazınmıştı. Çarşı içlerinde Ruslardan kalma, içlerinde Rusça yazılar yazılı sinema mahalleleri vardı. Erzurum, Ruslar tarafından bir merkez olarak kullanıldığından şehre pek çok malzeme getirilerek, Rus subayları yerleştirilmişti. Şehrin kurtuluşundan sonra burada birkaç Rus subayı kalmıştı[2]. Anado-

1 Kâzım Karabekir, **Doğu'nun Kurtuluşu**, (Yay.Haz.: Enver Konukçu), Erzurum, 1990, s.97-98, 133, 148.
2 Ahmet Refik Altınay, **Kafkas Yollarında**, (Yay.Haz.: Yunus Zeyrek), Ankara,1981, s.47-48.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lu'nun hiçbir yerinde Birinci Dünya Savaşı'nın dehşeti Erzurum'daki kadar görülemezdi. Dört yıl boyunca ölüm her yanı sarmış, şark vilayetlerinin iktisadi merkezi yok olmuştu. Harp, hicret, katliamlar, tifüs gibi çeşitli felâketler herşeyi yok etmişti. Bu yıkılış Erzurum'da ilk defa yaşanmıyordu. 1828 Rus mağlubiyetinde yüzotuzikibin olan nüfus yüzbine inmiş, 1876 felaketi ile de şehir kökünden sarsılmıştı. Fakat bu seferki yıkılış çok farklı idi. Ölüm kendinden başka bir şey bırakmamış, uçsuz bucaksız bir mezarlığın ucunda küçük bir "şehir iskeleti" sadece bir harabeyi çevreleyen birkaç kapı, birkaç bozuk yol kalmıştı[3]. Bu durumu Erzurum'un köyleri de yaşıyor, aç dolaşan kurt sürüleri de köylere kadar inerek hayvanlara zarar veriyordu.

Erzurum'un kurtarıldığını gören muhacir halk da geri dönmeye başlamış, fakat eski hanelerini bulamamışlardı. Geri dönenlerle şehir nüfusça güçlenirken bu defa en önemli mesele yiyecek olmuştu. Ambarlar bomboştu, köylerde ekilecek mahsul de mevcut değildi ve buralardan şehre göç başlamıştı. Dahiliye Nezareti bu durumun önüne geçebilmek için vilayetleri uyararak, Erzurum Vilayeti mültecilerinin, yiyecek ve iskan müsaitsizliğinden dolayı dönmelerine müsaade edilmemesini istemişti(4 Mayıs 1918)[4]. Buna rağmen şehir aşırı göç yüzünden köylüleşmiş, ölümden kurtulanlar eski evlerinin harabelerinde birer ikişer oda tamir ederek içine sığınmışlar, geri kalan enkazı yakarak kışı geçirmeye uğraşıyorlardı[5].

Erzurum Vilâyeti'nin bu acıklı durumunu, eski Erzurum Valisi ve bu vilâyetin önde gelen eşrafından Mehmet Sabit Bey, İstanbul'da kalemiyle gözler önüne seriyordu. Âti Gazetesi'ndeki *"Memâlik-i Müstahlâsa Ne Olacak?"* başlıklı makalesi, Erzurum çiftçisinin dertlerini dile getiriyordu. Erzurum ahalisi de söz konusu gazeteye başvurarak acil yardım talebinde bulunuyordu[6]. İstanbul Hükümeti tarafından görevlendirilen ve savaş sonrası Doğu Anadolu'daki durumu incelemek için Dokuzuncu Ordu Karargâhı'nda bulunan Teftiş Heyeti[7], 22 Mart

3 Ahmet Hamdi Tanpınar, **Beş Şehir**, İstanbul, 1992, s.174-175.
4 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.)** Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi **(DH.ŞFR.)**, 87/23.
5 Cevat Dursunoğlu, **Milli Mücadele'de Erzurum**, Ankara, 1946, s.24-25.
6 Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s.756.
7 **B.O.A. DH.ŞFR.** 86/133; 88/12; 88/196.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1918'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği raporda, Ermenilerin Erzurum'u tamamen tahrip ettiğini, çekiliş esnasında 2500'den fazla Müslümanı katlettiklerini, köylerin yok edildiğini, hükümet işlerini yürütecek memurun dahi bulunmadığını, ordunun elinden gelen yardımı yaptığı halde bunun yeterli olmadığını, halkın açlık içerisinde bulunduğunu anlatarak şu tedbirlerin hemen alınması gerektiğini bildiriyordu:

1-Vali ve idare memurlarının hemen atanması, 2- Âcilen yeteri miktarda para gönderilmesi, 3- Dahile sevk olunmak üzere Trabzon'a mümkün olduğu kadar fazla yiyecek yetiştirilmesi, 4- Vakit geçirilmeden ahaliye ziraat aleti ve tohumluğun dağıtılması ve bunların yüzbinlerce insanın hayatı için gerekli olduğu[8].

Bu olağanüstü şartlar altında Dahiliye Nezareti çeşitli tedbirler almayı düşünmüş ve teftiş heyetine gönderdiği talimatta, idarî işlerde ordıya gereken yardımın yapılmasını, jandarma ve polisin mahallerine sevkini, mülki idareciler gelene kadar işlerin ordu tarafından idare edilmesini ve iaşenin de ordu tarafından karşılanmasını, gerekli paranın ve yiyeceğin orduya gönderileceğini bildirmişti[9]. Bu geçici çözüm karşısında Meclis-i Vükelâ daha köklü tedbirler almak için harekete geçmiş ve 10 Nisan 1918'de Kayseri Mutasarrıfı Münir Bey'i Erzurum Valiliği'ne tayin etmişti[10]. Bunun yanında vilâyetin yiyecek ve tohumluk ihtiyacının temini ve harab olan evlerin imarı için hükümet tarafından buralara yardımda bulunulması kararı da alınmıştı[11].

---

8 B.O.A. Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH / İ.UM.) 20-18/12-15. lef.3-4. Bu sırada Erzurum'da bir hükümet doktoru ile bir sağlık müdürü olmak üzere iki doktor bulunuyordu. Merkez Eczanesinin bir odasında hastalar muayene ediliyordu. (Mahmut Goloğlu, Erzurum Kongresi, Ankara,1968, s.165, Ek:8 Dr.Cemil Şencan'ın hatıraları).

9 B.O.A. DH / İ.UM.. 20-18/12-15, lef.1-2. Bu tarihlerde İstanbul'da da büyük bir yiyecek buhranı yaşanıyordu. Hükûmet vilâyetlerden, İstanbul'a yiyecek göndermelerini istemiş, Erzurum Vilâyeti, durumu çok kötü olduğu için bu isteğe olumsuz cevap vermiştir. (B.O.A. B.E.O. Vilâyet Gelen-Giden Defterleri (2), Defter No: 25, s.321.).

10 B.O.A. Meclis-i Vükelâ Mazbataları (M.V.) 249/68. Erzurum Valiliği'ne 3 Nisan'da Elazığ Valisi Rıfat Bey tayin edildiyse de o bu görev için mazeretini bildirdiğinden buraya Münir Bey vali olarak atanmıştır. (B.O.A. M.V., 249/60). 19 Ocak 1919'da Erzurum Vilâyeti Merkez Müftülüğü'ne vekâletinde bulunan Müftüzâde Sadık tayin edilmiştir. (B.O.A. Daire-i Meşayihü'l- İslâmiye Mektubî Kalemi).

11 B.O.A. M.V. 211/190.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Haziran ayı başında Erzurum'da valilik görevine başlayan Münir Bey, ilk olarak vilâyet işlerini düzene koymuş, Dahiliye Nezareti'nden Sivas'a nakledilmiş bulunan Erzurum Osmanlı Bankası Şubesi'nin bir an evvel Erzurum'a iadesini[12], vilâyet ihtiyacını karşılamaya başlangıç olmak üzere Kars'ta bulunan erzaktan bir kısmının Erzurum'a naklini istemiş ve bu teklif Meclis-i Vükelâca 7 Kasım 1918'de kabul edilmişti[13]. Bunların dışında, vilâyette bulunan hayvanların yüksek fiyat karşılığı dahi olsun satışını önlemiş[14], vilâyete âcilen memur ve polis gönderilmesini, dârülcytamı kurulmasını[15], ticari işlerin kolaylıkla görülmesi için de Osmanlı İ'tibar-ı Milli Bankası'nın bir şubesinin Erzurum'da açılmasını Dahiliye Nezareti'nden istemiştir[16]. Münir Bey, Erzurum halkının devletin içerisinde bulunduğu durumdan habersiz olduğunu, haberlerin zamanında ulaşmadığı için halkın kötümser bir hale geldiğini belirterek, ajansların her gün düzenli olarak Erzurum'a gönderilmesini hükümetten istemiş ve bunu temin etmiştir[17].

30 Ekim 1918'de Mondros Müterekesi'nin imzalanmasıyla bölgede yeni bir durum ortaya çıkmış, Mütareke'nin 7. ve 24. maddeleri, Erzurum halkını büyük bir telaş ve kuşkuya sevk etmiştir. Bu maddeler Vilâyât-ı Şarkiyye'yi adeta Ermenilere peşkeş çekiyordu. Açlık ve sefalet içerisinde bulunan halk için yeni bir mücadele dönemi başlıyordu, buraların Ermenilere verilmemesi için herşey yapılacaktı. Mütarekenin 11. maddesi gereğince, Elviye-i Selase'nin de dahil bulunduğu Mâverâ-yı Kafkas Bölgesi Osmanlı kuvvetleri tarafından boşaltılacak-

12 B.O.A. DH / İ.UM.. 20-18/12-53.
13 B.O.A. M.V. 213/16.
14 B.O.A. DH / İ.UM.. 20-17/12-56.
15 B.O.A. B.E.O. Vilâyet Gelen-Giden Defterleri (2) Defter No: 1263, s.71-72. (7 Temmuz 1918).
16 B.O.A. DH / İ.UM.. 20-17/12-4.(24 Eylül 1918). Vilâyet memur ihtiyacını karşılayabilmek için Rus istilâsı sırasında Erzurum'da kalmış olan memurlara da görev verilmesi izni Dahiliye Nezareti'nden verilmişti. (B.O.A. DH.ŞFR. 96/182).
17 B.O.A. DH/İ.UM. 16-1/1-29. Münir Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 29 Ekim 1918 tarihli yazı şöyleydi: *"Postanın Erzurum'a onaltı-onyedi günde gelebilmesi ahval-i hâzıra dolayısıyla halk arasında mezahir olduğu mülâhazâtı-i arz ve izah bulunduğundan ajansların herginin muntazaman tebliğinin müsaade buyurulması".*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tı[18]. Bölgede bulunan onikibin ton yiyecek maddesi dört-beş aylık bir zaman içerisinde Erzurum'a nakledilecekti. Üç sancaktan Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon vilâyetlerine çekilecek olan ordu birlikleri yiyecek maddelerini beraberinde götürmeyecek olurlarsa bu naklin sonunda aç kalacaklardı. Bu, açlık çeken bölge halkına ayrı bir yük olacaktı. Ordunun geri çekilişte konaklayacağı Tortum, Erzurum, Hasankale ve Horasan'da kış günlerinde barınılacak yer ve yakacak da mevcut değildi. Erzak ambarlarının geriye taşınması ancak 1919 Mart'ı sonlarında bitebilirdi ve bu olmadıkça Elviye-i Selase boşaltılamazdı. Ordu daha önce çekildiği taktirde binlerce insan, kışın en şiddetli zamanında Erzurum Ovası'na ve dağlarına götürülüp yiyeceksiz, barınaksız ve yakacaksız olarak muhakkak bir ölüme mâhkum edilecekti. Boşaltmanın biran önce başarıyla tamamlanabilmesi için ordunun yardıma ihtiyacı vardı. Bu desteği Erzurum Vilâyeti ahalisi sağlayacak ve boşaltma işinde orduya yardımcı olacaktı[19].

Dahiliye Nezareti, Erzurum Vilâyeti memur[20] ve halkının ihtiyaçlarını gidermek için bir miktar parayı 18 Ocak 1919'da valiliğe göndermişti[21]. Valilik halka erzak yardımı yaparken Dokuzuncu Ordu da Erzurum ahz-ı asker şubesi vasıtasıyla halka yardımda bulunuyordu[22]. Bu yardımlar ihtiyaca cevap vermediğinden ve ordunun ihtiyaçları da çok fazla olduğundan valilikle Dokuzuncu Ordu Kumandanlığı arasında bazı problemler yaşanmıştı. Vali Münir Bey 25 Ocak 1919'da Dahiliye Nezareti'nden, Dokuzuncu Ordu'nun elinde ihtiyaç fazlası bulunan hayvanların vilâyet emrine verilerek halka borç karşılığı dağıtılmasını teklif etmişti[23]. Anlaşmazlıkların bu noktadan itibaren başladığı anlaşılıyor. Zirâ

18 Âli Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara, 1948, s.71.
19 **Türk İstiklal Harbi I**, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı,(Haz.: Tevfik Bıyıkoğlu) Genkur. Bşk.Yay, Ankara,1962, s.159-160. Nakliyat esnasında bazı yolsuzluklar ve suistimaller yaşandıysa da Vali Münir Bey'in gayretleri sonunda bunların önüne geçilebilmiştir. (B.O.A. Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS.) 52-1/54).
20 **B.O.A. DH.ŞFR.96/206.**
21 **B.O.A. DH.ŞFR. 95/143.**
22 Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi (ATASE), K.254, D.8/7, F.57.
23 **B.O.A. DH/İ.UM. 20-17/12-58.**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dokuzuncu Ordu da kendi ihtiyaçlarının çok fazla olduğunu ve bu konuda valiliğin yardımcı olmadığını hükümete bildiriyordu. Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, 28 Ocak 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporunda, Erzurum ve Van Valileri ile Erzincan mutasarrıfının hemen değiştirilmesi ve yerlerine namuslu ve muktedir adamların gönderilmesi için gerekli girişimlerde bulunulmasını istiyordu[24]. Yakup Şevki Paşa, 20 Şubat 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği sert telgrafta şikayetlerini şöyle anlatıyordu:

"1- Hiç bir iş görmemek şartıyla Erzurum Vilâyeti'nin başında oturan vali beyefendi hazretlerinin orduya muktezi ot ve samanın ve mahrukatın tedarikinde dahi vaki' olan bin türlü müracaat ve rica istirhamlarınıza karşı bir tedbir ittihaz etmemesi ve hatta tekalif ve ihtiyaçlarımızı yapmayacak şekilde mu'amelâtta bulunması artık hazım ve i'maz edilmeyecek dereceyi bulmuştur.

2- Hayvanatın ot ve samansız kalarak mahvolması ve insanların mahrukatsız kalarak sefil ve perişan edilmesi bittabi' i'maz ve tahammül olunamayacağından eğer nezaret-i a'idesi şimdi vali beyefendiye âcilen söz anlatmazsa ordu hâl-i harbte imiş gibi re'y-i hodumla her türlü ihtiyacâtı tedarik ve temine teşebbüs eylemeye mecbur olacağımı ve bu babta icra'at-ı âcileye muntazır bulunduğumu arz eylerim."[25]

Yakup Şevki Paşa'nın bu sert telgrafı üzerine Harbiye Nezareti Dahiliye Nezareti'ni uyarmış, Dahiliye Nezareti de Vali Münir Bey'e gönderdiği emirde, durumun zarûretiyle özellikle kış esnasında bu mıntıkaya gelen orduya her türlü yardımın yapılmasını istemiştir[26]. Münir Bey, hakkındaki şikâyetlerden haberdar olunca kendini müdafaaya geçmiş, 26 Şubat ve 1 Mart'ta Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği iki telgrafta, Yakup Şevki Paşa'nın keyfi davrandığını, emri vakilerde bulunduğunu, halktan düşük fiyatla ot ve saman aldığını ve kendilerine ge-

24 **Türk İstiklâl Harbi I,** Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, s.229.
25 **B.O.A. DH/İ.UM.** 19-5/1-9, lef.8.
26 **B.O.A. DH/İ.UM.** 19-5/1-9, lef.6,7.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rektiği için bazı hâneleri zorla boşalttırdığını bildirmiştir[27]. Dokuzuncu Ordu Kumandanı'nın bu uygulamaları şark ordularının ne kadar zor bir durum içerisinde bulunduğunu gösteriyordu. Bir taraftan Elviye-i Selâse'nin boşaltılması, bir taraftan ordunun ve halkın zor durumu ordu ile valiliği karşı karşıya getirmişti. Fakat ordunun, valiliğin ve halkın psikolojik durumu böyle olayların cereyan etmesinin meşrûluğunu ortaya koyuyordu.

---

27 Münir Bey'in gönderdiği telgrafların metinleri şöyleydi:

"Bâbıâli Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Mahreci: Erzurum 27 Şubat 335.

Dokuzuncu Ordu Kumandanı'nın şâhid olduğum bazı keyfi mu'amelâtını birer suretle ta'dile çalışarak her dakikada nelmam ve mu'azzemat-ı umur ile meşgul olan makam-ı devletlerini tasdî' ve ta'cizden tevakki ediyordum. Ancak mu'amelât-ı mezkûrenin tevalisi dolayısıyla şikâyet tarikiyle değil mahaza hakayık-ı ahvale ıtla' buyurulması ümidiyle muhtasaran ber vech-i âti ma'rûzata bulunuyorum. 1- Bu sene karların fevkelâde nüzûlü dolayısıyla sahra şimendüfer yolu kapanarak tathiri için amele istenmiş idi. Lâzım gelen âmele tedarik ve i'zam kılındı ve fakat bunlara merbut olan erzak vaktiyle verilmediğinden kısm-ı a'zamı firar ettikleri cihetle makama tecaviiz olunarak cebren amele toplattırılması jandarma alay kumandanıyla belediye re'isine tebliğ ve aksi halde alay kumandanının bizzat tathirat mahallîne gönderileceği te'kid olunmakla amelenin memnu' olduğu ve ücretlerin verilmediği ve bu evâmirin hilâf-ı salâhiyet i'tâ kılındığı birer suretle ihtas edilerek keyfi mu' amelâtın bir dereceye kadar önü alındı. 2- Ordu kânun-ı sânî içlerinde Erzurum'a avdet eyledi. Bu mevsimdeki herkes otunu biçmiş ve idhar etmiş bulunduğu ve hükümet yedinde bulunan emval-i metrûke otları tamamen cihet-i askeriyeye teslim ve dahili vilâyette ot bulunabilecek mahaller nâ'e olmduğu cihetle bunlar haricinde ordu ihtiyacâtının def'i belhemehal müteahhid bulmak veya mübaya'a etmek suretiyle kabil olub bu babta memurin-i lâzıme tarafından icab eden teshilât ira'e olunduğu halde ahalinin otlarına cebren vaz-ı yed olunmarak taktir edeceği fiyatın i'tası teklif olunmuş ise de bu mu'amele suret-i kat'iyyede redd olunmarak hukuk-ı ahalinin muhafazasına gayret edildi. Ezcümle bu babdaki ihtiyacı hayliden hayli tenkiz edecek olan ordunun fazla hayvan otunun muhtacin-i zurra'a tevzi' olunmak suretiyle elden çıkarılmasına hâlen muvafakat olundu..."
(B.O.A. DH/İ.UM. 19-5/1-9, lef.2-3).

"Bâbıâli Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Mahreci: Erzurum 1 Mart 335.

26 Şubat 35 ve 3925/122 şifreli telgrafnâme-i âcizide dahi arz edildiği vechle 9. Ordu Kumandanı halkın rızasına bırakılmayarak rayicden pek dun fiyatla ot, saman mübaya'a etmek ve sabahleyin i'tâ olunan bir müzekkere zirinde ta'dad olunan beş-altı kıt'a emvâl-i hanelerinin akşama kadar kendilerine tevdi'ni temin eylemek gibi usûle, kanuna tevafuk etmeyen bir takım metalibatın tervicini arzu edip ahval-i meşrûda zâten istilâ ve istirdad sırasında bin türlü mezâlime birçok zarar ve ziyana düçar olan vilâyet ahalisi bu suretle de bir haksızlığa maruz bırakılmak ve tahribat-ı mütevaliye dolayısıyla harâbeye dönen kasabayı bir baykuş yuvasına çevirmektedir ki bu mu'amelâtın zât-ı nezaretpenâhilerince de tecviz buyurulmayacağına çâkerleri yedinde bulunan tekmil menâbi'den ordunun istifadesini te'min eylediğim gibi jandarma alay kumandanı ve polis müdüriyle belediye reisini bu hususa memur ettim. Bizzat takibata bulundum, halbuki ordu kumandını işgüzarlık addedilen cebr ve şiddet isti'mâlinde ordu emrinin her ne suretle olursa olsun olmasında mazur ve kemterleri de kanun ve nizamdan âdem-i inhiraf ve hukuk-ı nâsı muhafaza hususundaki mesteknr bulunduğumuz için te'lifi kabil olmayan işbu iki fikr-i muhalefetin taarruz ve şikâyete sebebiyet verdiğini arz eylerim. 1 Mart 35 Erzurum Valisi Münir"
(B.O.A. DH/İ.UM.19-5/1-9,lef. 4).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İâşe ihtiyacının giderilmesi konusunda hükümet tarafından başka tedbirler de alınmıştı. Bu tedbirlerin alınmasında Erzurum halkının sık sık hükümete müracaat etmesi de sebep olmuştur. Erzurum ahalisi namına Kılbaşzâde Fevzi ve arkadaşları 16 Mart 1919'da Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek ordu elinde bulunan zahireden ihtiyaç fazlasının ilkbaharda tohumluk olarak kullanılmak üzere halka dağıtılmasını istemişlerdi[28]. Erzurum civarındaki köylerde bulanan çiftçiler de, 13 Nisan'da valiyi ziyaret ederek kendilerine tohumluk verilmesini istemişler ve hükümetin ilgisizliğinden bahsle kendilerinden ümit kesildiğine kanaat getirdiklerini söylemişlerdi[29]. Ticaret ve Ziraat Nezareti, ordu elindeki fazlanın karşılıksız olarak dağıtılmasını kabul etmemiş, bunun ordudan parayla alınmasını ve yine parayla halka dağıtılmasını tavsiye etmiştir[30]. Yakup Şevki Paşa, Harbiye Nezareti'ne 5 Nisan'da gönderdiği telgrafta, ordunun ancak kendi ihtiyacını karşılayabilecek durumda olduğunu bildirerek halkın açlık ve ölümle karşı karşıya kalmaması için Sivas ve Sinop'ta bulunan fazla hububâtın Erzurum Vilâyeti'ne nakledilmesini, ordunun bunların nakli için her türlü yardımda bulunacağını vaad etmiştir[31]. Dahiliye Nezareti, Erzurum'da muhtaç halkın mezbahanelerde kesilen hayvanların kanlarını kapışacak ve ölü hayvanların etini yiyecek kadar zor durumda olduğunu Harbiye ve Maliye Nezaretlerine bildirmiş ve bu gerekçelerle Dokuzuncu Ordu Komutanının teklifini hükümete kabul ettirmiştir[32]. 21 Nisan'da, Trabzon ve Sivas civarından Erzurum'a yiyecek nakline yardımcı olması için XV. Kolordu Kumandanlığı'na gerekli emir verilmiş[33] ve Maliye Nezareti'nin bu konuda gerekli tedbirleri alması hükümet tarafından istenmiştir[34].

Bu sırada kaldırılmış olan Dokuzuncu Ordu'nun yerine kurulan XV.Kolordu Kumandanlığı'na tayin edilmiş bulunan Kâzım Karabekir Paşa da Erzurum Vilâyeti'nin yiyecek buhranı içinde bulunduğunu İstanbul'da öğrenmiş ve burada

28 B.O.A. DH/İ.UM. 20-6/2-31, lef.1,2.
29 B.O.A. DH / İ.UM. 20-2/2-49, lef.3.
30 B.O.A DH / İ.UM. 20-6/2-31, lef.3.
31 B.O.A DH / İ.UM. 20-2/2-49, lef 12.
32 B.O.A DH / İ.UM. 20-2/2-49, lef 1,2.
33 B.O.A. DH.ŞFR. 98/352; İkdam, 29 Nisan 1335/ 1919, No:7981.
34 B.O.A DH.ŞFR. 98/252.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gerekli tedbirlerin alınması için teşebbüslerde bulunmuştur. O, İstanbul'da yiyecek işini tanzim için güvenilir bir yardım merkezi temin etmiş, Erzurum'a gideceği vapurun Karadeniz sahillerinde uğradığı iskelelerde yiyecek olarak ne bulunursa alınması için gerekenlere emir vermişti[35]. Zonguldak ve Sinop'ta gerekli erzakı almış ve yiyecek işinin tam bir karışıklık içerisinde olduğunu görmüştü[36]. Erzurum'a geldikten sonra, 7 Mayıs'ta Harbiye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Erzurum mıntıkasının yiyecek darlığını hafifletmek için 3.Fırka'dan bir piyade alayının Hopa ve Arhavi mıntıkasına bir alayın da Trabzon ve Gümüşhane civarına sevkedildiğini bildirmiştir[37]. Yine yiyecek darlığı yüzünden Erzurum'da bulunan topçu grubu Horasan'a nakledilmiştir.

Hükümetin Erzurum'a zahire nakli ve para yardımı konusunda pek başarılı olduğu söylenemezdi. Mayıs ayına gelindiğinde, Erzurum hâlâ açlık ve sefalet içerisinde idi[38]. Vilâyet memurları beş aydır maaş alamadıklarını Dahiliye Nezareti'ne bildirirlerken[39] halk da 15 Mayıs 1919'da Sadaret'e gönderdiği telgrafta, Rus ve Ermenilere karşı şu ana kadar mücadele ettiklerini, şimdi açlık ve sefalet içerisinde bulunduklarını, yiyecek dağıtımının adaletli yapılmadığını, Trabzon'dan geleceği bildirilen zahirenin de henüz ellerine geçmediğini bildirerek[40] bazılarına zahire tohumluk için binlerce lira verildiği halde kendilerine hiçbir yardımda bulunulmadığını, Ziraat Bankası Müdürü İbrahim Efendi'nin de yolsuzluk yaptığı konusunda şikayetlerde bulunmuşlardı[41]. Hükümetin halka cüz'i yardımları dışında Amerika Mu'avenet Hey'eti de bu bölgede dolaşarak halka yardım vaadinde bulunuyordu. Fakat bu heyetten fazla bir yardım görülmemişti[42].

Haziran ve Temmuz aylarında da bu problem halledilememiş, yiyecek naklinde problemler yaşanmaya devam etmişti[43]. 10 Temmuz'da Maliye Nezareti

35 Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul 1990, s.11.
36 Karabekir, a.g.e., s.16.
37 ATASE, K.189, D.104/8, F.7.
38 **B.O.A. DH/İ.UM.** 20-2/2-49, lef46 ve 72; **Hadisat**, 13 Mayıs 1335/1919, No:133.
39 B.O.A B.E.O. Nezaret Gelen-Giden Defterleri, Defter No:880/52-89.
40 **B.O.A DH/İ.UM.** 20-2/2-49, lef.62-63.
41 **B.O.A DH/İ.UM.** 20-2/2-49, lef.60-61.
42 Karabekir, a.g.e., s.19. Bkz. V.Bölüm, Amerika Muavenet Heyetleri.
43 **B.O.A. DH.ŞFR.** 100/94; **DH.KMS.**52-4/8; **DH/İ.UM.** 20-2/2-49, lef.108.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir komisyon teşekkül ettirerek, Vilâyât-ı Şarkiyye ahalisine tohumluk ve yemeklik ile ziraat alet ve edevâtı verilmesini kararlaştırmıştır. Bu komisyona Maliye ve Ticaret Nezaretlerinden, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden ve Muhâcirin Müdüriyeti'nden birer memur tayin edilmiş ve yardımın ne suretle icrâ edileceği konusunda da bir talimat düzenlenmiştir[44]. Vilâyete Tokat ve Amasya civarından gelecek olan zahire nakli Ağustos ayında kesilmiş[45] ve bu uygulama valiliğin itirazlarına sebep olmuştur. Bu sırada vali vekâletinde bulunan Hurşit Efendi Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek vilâyetin yiyecek, tohumluk ve para sıkıntısı içerisinde bulunduğunu bildirmiştir[46]. Bunun üzerine nezaret, vilâyete 50.000 lira göndereceğini 31 Ağustos'ta bildirmiş[47], ayrıca vilâyet ahalisinden vergi alınmayacağı kararını da almıştır[48]. Ekim ve Kasım aylarında hükümet Vilâyat-i Müstahlâsaya (Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon vilâyetlerine) yardım edilmesi konusunda karar almış[49] ve onmilyon kuruşluk bir yardımı bu vilâyetlere göndermiştir[50].

Halkın ihtiyaçlarını gidermek için Erzurum eşrafı da yardım etmiş, bu meyanda Erzurumlu Hacı Ahmed Efendizâde Necib Bey dârüleytam için beşyüz arşın basma, Vâni Efendi Camii'nin tamiri için yüzelli bin kuruş bağışta bulunmuştur[51]. Vilâyette bir okulun dahi bulunmadığı ve şehid yavrularının başı boş dolaştıkları Kazım Karabekir Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne bildirmiş ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir[52]. Bu konuyu Albayrak Gazetesi de gün-

44 **İleri,** 15 Temmuz 1335/1919, No:164 (546).
45 **B.O.A DH.ŞFR.** 102/6.
46 **B.O.A DH/İ.UM.** 20-2/2-49, lef.144-146, 185-186.
47 **B.O.A. DH.ŞFR.** 103/3.
48 **İkdam,** 3 Eylül 1335/1919, No:8106.
49 **İkdam,** 14 Teşrinievvel 1335/14 Ekim 1919, No:8144.
50 **B.O.A. DH / İ.UM.**, 20-2/2-49, lef.218.
51 **B.O.A. DH. KMS**, 57-2/21.
52 Kazım Karabekir Paşa'nın telgrafının aslı şöyleydi:
"Harbiye Nezaretine Erzurum 14/8/35
Erzurum Vilâyeti harbin bidayetinden nihayetine kadar harbe sahne olmuş, mevcud mektep, medreseler yakılmış, yıkılmış hey'et-i mu'allim hicret ve kısmen Ermenilerin mezâlimine maruz kalarak malv ve ifnâ edilmiştir. Diyebilirim ki, Erzurum mülhakatında bugün bir mektep yoktur. Evlâd-ı vatan mektepsizlikle burada başı boş olarak dolaşmakta bâhusus birçok şehid evlâdı ve Ermenilerin zûlûm ve teaddilerine ma'ruz kalarak peder ve valideleri öldürülmüş birçok yetim ve kimsesiz çocuklar hep sefil bir halde olarak cahil kalmaktadır. Mülk ve milletin âtiyyen sa'adet ve selâmeti nokta-i nazarından hiç olmazsa şimdilik Erzurum ve Erzincan'da birer leyli Rüşdî Askerî mektebinin küşadına müsaade buyurulması.
15.K.O.K. Kâzım Karabekir"
(ATASE,K.184, D.88/19, F.185)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

deme getirmiş ve mekteplerin hâlâ açılmaması konusunda hükümetin tavrını eleştirmiştir[53]. Kazım Karabekir Paşa, kimsesiz çocuklara sahip çıkarak onları eğitmek için toplamış ve bir çocuk ordusu vücuda getirmiştir[54].

Bütün alınan bu tedbirlerden ve çalışmalardan sonra Erzurum Vilâyeti'nin 1919 yılı sonundaki durumu hâlâ kötü idi. Aralık ayında Erzurum'da bulunan Fevzi Paşa Teftiş Hey'eti hükümete gönderdiği 13 Aralık tarihli raporunda, postaların düzensiz gelmesinden dolayı halkın dünyadan bihaber olduğunu, mekteplerin hâlâ kapalı bulunduğunu, câmi, çeşme gibi hayrâtın harab ve kullanılmaz bir durumda olduğunu, tohumluk ve yakacak sıkıntısının had safhaya ulaştığını bildiriyordu[55].

2. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Çalışmaları

Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon vilâyetlerinin ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda hükümetin ve ordunun çalışmaları yeterli olmamıştı. Halkın ihtiyaçlarının giderilmesi için Hilâl-i Ahmer Cemiyeti[56] harekete geçmiş ve bu bölgeye yardımlar gönderilmiştir. Erzurum'da Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin bir şubesi, 26 Ekim 1914 yılında kurulmuş ve şu'be harp esnasında Erzurum halkına çok büyük yardımlarda bulunmuştu[57]. Fakat Rus, işgali ve Ermeni mezâlimi diğer birçok müessese gibi Hilâl-i Ahmerin de kapanmasına sebep olmuştu. Mütarekeden sonra da Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkezi Anadolu'da çeşitli bölgelere yardımda bulunmuş, bu amaçla 8 Haziran 1919'da Vilâyât-ı Şarkiyye'ye üç hey'et gönderme kararı almıştır. Dahiliye Nezareti'ne Hilâl-i Ahmer Reisi tarafından sunulan teklifte ;

---

53 **Albayrak**, 31 Ağustos 1335/1919, sayı:24.

54 Karabekir, a.g.e., s.30.

55 **B.O.A. DH/ İ.UM.** 19-10/1-23 lef.9-10.

56 Hilâl-i Ahmer Cemiyeti harp zamanında yaralılara, sulh vaktinde muhtaçlara yardım maksadıyla kurulan hayır cemiyetinin adıdır. 1863'te *"Mecruhin-i Asâkir-i Osmaniye Muavenet Cemiyeti"* adı altında kurulmuş olup 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra *"Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti"* adını almış ve Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında çok etkin faaliyetlerde bulunmuştur. Cumhuriyet devrinde Hilal-i Ahmer adı *Kızılay* olarak değiştirilmiştir. (Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c:I, İstanbul, 1993, s.830-831).

57 Nuzhet Karasu, **Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi**, Erzurum, 1968, s.45.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, harbin en ziyade tahribatına saha olan Vilâyet-i Şarkıyye'den vârid olan müteaddid müracaat ve ricalar ve fen ve maliye encümenlerinin karar-ı müştereke üzerine bilâ tefrik-i cins ve mezhep havali-i mezküre ahalisinden hastalara deva ve şifa, çıplaklara giyecek ve açlara yiyecek yetiştirmek hayr perverisiyle Erzurum-Erzincan, şimâli Mamuretülaziz ve Trabzon'dan ibaret olmak üzere üç hey'et-i imdâdiye i'zamına karar vermiştir. İşbu hey'etler birer re'is, iki tabip, bir kâtip ve iki hasta bakıcıdan teşekkül edecek ve Trabzon'a gidecek olan hey'et on güne kadar yola çıkarılacaktır. Cemiyet-i âcizânemizin işbu teşebbüsatında hükümet-i seniyyemizin her türlü himaye ve müsa'adâtına mazhar buyurulacağına emin olduğumuzu arz eyleriz."[58] deniliyordu.

12 Haziran 1919'da bu üç bölgeye gidecek olan hey'etlerde kimlerin bulunacağı tespit edilmiş[59] Erzurum'a gidecek olan hey'et Doktor Lütfi Bey'in başkanlığında oluşturulmuştu. Beraberlerinde birçok erzak ve ilaç bulunduran hey'et 7 Temmuz'da İstanbul'dan hareket etmiş[60], ancak 25 Ağustos'ta gecikmeli olarak Erzurum'a ulaşabilmiştir[61]. Albayrak Gazetesi 31 Ağustos'ta, Hilâl-i Ahmer Hey'etinin Erzurum'a geldiğini, hergün 12-14 saatleri arasında kadınların ve 14-17 saatleri arasında da erkeklerin muayene edileceğini halka duyurmuştu[62]. Erzurum'a gelen hey'etin yanında ilaçtan başka otuz bin kat çamaşır ve kırk ton erzak bulunuyordu. Getirilen çamaşırlardan altı-yedibin katı Erzurum şehrinde tespit edilen muhtaçlara dağıtılacak, muhtaçlar belediyenin tespitiyle kaydedilecekti[63].

---

58 **B.O.A. DH. KMS.** 53-1/69 lef.2.

59 **B.O.A. DH. KMS.** 53-1/69 lef.4; **İleri**, 27 Haziran 1335/1919, No:148 (530).

60 **İleri**, 7 Temmuz 1335/1919, No: 156 (538).

61 **İleri**, 27 Temmuz 1335/1919, No:175 /557; 26 Ağustos 1335/1919, No:205 /587. Gecikmenin sebebi, Trabzon'daki durumun çok kötü olmasıydı. Aç ve sefil binlerce kişiye yardım etmek zorunda kalan hey'et Erzurum hey'etinin gönderilmesini geciktirmişti.(**İleri**, 13 Temmuz 1335/1919, No:162 /544).
Enis Şahin, "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Vilâyât-ı Şarkiyye'deki Yardım Faaliyetleri- İleri Gazetesi'ne Göre; **Atatürk Üniv. Ata.İlk.ve İnk.Tar.Enst.Dergisi.** I/6, (Erz.1993), s.62.

62 **Albayrak**, 31 Ağustos 1335/1919, sayı:24.

63 **Albayrak**, 4 Eylül 1335/1919, sayı:25.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Vilâyât-ı Şarkiyye'deki yardımları, programları gereğince dört ay kadar devam edecekti ve gerekirse bu süre uzatılabilecekti. Gerçekten de dört aylık süre yetmemiş ve bir ay daha uzatılmıştı. Kasım ayında Erzurum'dan ayrılan hey'et, burada yapılan inceleme neticesinde çamaşıra ihtiyaçları tespit edilen yedi bin kişiye çamaşırlık Amerikan bezi ile bir kısmına ayakkabı, basma, açılan beşyüz çocukluk dârüleytama 17.000 kilo erzak, 1400 metre Amerikan bezi, 1600 metre basma, 1000 kat çamaşır, 400 fanila, bir miktar sabun ile çarık, iğne, iplik vermiştir. Bu arada hey'et Darülâcezeye'de yardım etmiştir. Kapanmak üzere olan Gurebâ Hastanesi'ne 728 kat çamaşır, 8000 kilo erzak, 100 kilo şeker, bir miktar süt ve yeteri kadar ilaç vererek hastanenin devamını sağlamıştır. Şehir ahalisiyle, etraftan şehre gelen fakirler için bir fırın açılarak günlük 1200 fakire ekmek vermiştir. Bütün vilâyette 74.645 metre Amerikan bezi, 2000 metre basma, 5000 kat çamaşır, 1000 fanila, gömlek, 600 deste iğne, 2000 çarık, 235 yatak kılıfı, yüzbin kiloya yakın erzak ile bir miktar sabun dağıtmıştır[64].

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, bu kötü günlerinde Erzurumluların yarasına derman olmuş ve hiç de azımsanmayacak miktarda yardımda bulunmuştur. Hey'etin Erzurum'da kaldığı süre Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da bulunduğu günleri de kapsamaktadır. Erzurum'da milli mücadelenin temelleri atılırken, Hilâl-i Ahmer Hey'eti de bu mücadeleye gönül veren insanlara yardım etmekle, gerçek mânâda devlet olmanın en güzel örneklerinden birini sergilemiştir[65]. Ermeniler bu yardımların âsilere yapıldığı yönünde İstanbul'da İngilizler nezdinde propagandalarda bulundularsa da, İngilizlerin söz konusu durumu araştırmaları sonucu bu propagandalar sonuçsuz kalmıştır[66].

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yardımları biraz da olsun acıları dindirmişti. Fakat hey'etin ayrılmasından sonra açlık tekrar kendisini göstermiş, bu zor durum 1920 yılı sonuna kadar devam etmiştir[67].

---

64 **Albayrak**, 20 Tesrinievvel 1335/20 Ekim 1919, sayı:48; **İleri**, 16 Tesrinisâni 1335/16 Kasım 1919, No:666; **İkdam**, 24 Kanunevvel 1335/26Aralık 1919, No:8213.

65 Dursun Ali Akbulut, "Albayrak Gazetesi'ne Göre Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin Erzurum Vilayetindeki Yardımları", **Ekonomide Erzurum**, 1 /2 (Mayıs-Haziran1989), Erzurum.

66 **Albayrak**, 4 Eylül 1335/1919, sayı:25.

67 **B.O.A. DH / İ.UM.**, 19-10/1-23, lef.9-10.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3. Nüfus Durumu

a. Mütarekeden Önce Nüfus

Doğu Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri olan Erzurum, ilk önemli nüfus kaybını 1829 yılında Rus işgaline uğradığı zaman yaşadı. İşgalin geçici bir surette gerçekleşmesine rağmen Ruslar, Ermenilere de yanlarına alarak şehri boşaltmışlardı. 1830 yılında Ruslar çekildiklerinde şehir harabe bir durumda idi[68]. Kurtuluştan sonra şehirde düzenlemelere gidilmiş ve işgalin yaraları sarılmaya çalışılmıştı. 1855 yılında Erzurum Merkez Sancağında[69] 30.000 Müslüman, 7.000 Ermeni, 200 Rum, 1900 muhtelif unsurlardan bulunuyordu. Garnizon gücü 6.000 kişi olan sancağın toplam nüfusu 45.100 idi. 1855 yazında Erzurum bölgesinden 1.000 kişi ordu için askere çağrılmıştı[70].

1859 ve 1868 depremleri, 1865 kolera salgını ve en önemlisi 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi ile gelen felâket şehrin nüfusunu yarıya indirmişti. Ayastefanos Antlaşması gereğince Erzurum Ruslar tarafından boşaltılmış, fakat Oltu, Sarıkamış ve Kars Ruslarda kalmıştı. Buradaki Müslüman halk Ruslar tarafından göçe zorlanınca Erzurum yeni göçmenlerle dolmuştu. Bunlar düzenli olarak Aras ve Fırat boylarına yerleştirilince şehir biraz rahatlamıştı[71].

Şark meselesinin ortaya çıkması ve batılı devletlerin büyük bir Ermenistan yaratmak üzere çalışmaları, Vilâyât-ı Şarkiyyenin nüfusunun önemini arttırmıştı. Bu sebeple Osmanlı Hükûmeti 5 Temmuz 1881 tarihinde bir irade ile bütün vilâyetlerde nüfus sayımı yapılmasını istedi. 1895 yılında yayınlanan[72] bu istatistikler çok dikkatli bir şekilde hazırlanmış olup, birçok meselenin hallinde bunlardan istifade edilmiştir. Mahallerinde oluşturulan komisyonlar vasıtasıyla köy köy dolaşılarak hazırlanan bu istatistikler, her zümreden idareciye tasdik ettirilmiştir[73]. Fakat bu istatistiklerde farklı müslüman gruplar arasında bir ayırım yapılmamıştır.

---

68 Konukçu, a.g.e., s.258.

69 Bu tarihlerde Erzurum Merkez Sancağı, Yukarı ve Aşağı Pasin, Kiğî, Malazgirt, Bayburd, Hınıs, Tekman, Tercan, Erzincan, Şiran, Tortum, Kemah, İspir, Kovans ve Kars'ı ihtiva ediyordu.

70 Humphry Sandwith, **A Narrative of The Siege of Kars**, London 1856, s.60.

71 Konukçu, a.g.e., s.312.

72 Cevdet Küçük, **Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, İstanbul, 1986, s.162-163.

73 **B.O.A.** Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umum(DH.SNM.) 44/1.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Erzurum'un nüfusu için müracaat edebileceğimiz kaynaklardan olan salnamelerden anlaşıldığına göre, Erzurum'un nüfusu en az altı yılda bir yenilenmekteydi. Erzurum'un 1893-1898 yılları arasındaki nüfusunun çok az oluşu, 1899 yılında ise birden bire artması bunu doğrulamaktadır. Erzurum'da yıllık nüfus artışı, 0,014 olarak ortaya çıkmaktadır.[74] 1877-1916 yılları arasında Erzurum Vilâyeti nüfusunun arttığı görülmektedir. Bu durum, bu tarihler arasında vilâyette göç ve ölüm oranının azaldığını ortaya koyar. Birinci Dünya Savaşı, bütün Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Rus işgaline uğrayan Erzurum'da nüfusun çok azalmasına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Ermeni nüfusu XIX.yy.'ın sonlarında Avrupalılar tarafından tahmin konusu yapıldı. Ermeniler de Osmanlı Devleti gibi bazı rakamlar ortaya koydular. 1880 yılından itibaren çalışmalarını hızlandıran Ermeniler nüfus hakkındaki verileri elde etmek için uğraştılar. Ermeniler, Ermeni Patriği tarafından verilen istatistikleri ileri sürüyorlardı. Bu istatistikler kilise görevlileri tarafından muhafaza edilen vaftiz ve ölüm kayıtlarına dayanmaktaydı. Oysa Ermenilerin Müslüman nüfusu sayma imkânı yoktu. Ermeni rakamları belirli bölgeleri içerisine alıyordu ve kapsadığı saha Osmanlı Devleti'nin kapsadığı alandan daha küçüktü. Ermenilerin nüfus istatistikleri sadece tahmine dayanıyordu ve vaftiz kayıtlarının bir derlemesi şeklinde olmayıp "Doğu vilâyetlerinde yaklaşık kaç Ermeni yaşar?" sorusuna cevap arayan bir form halindeydi[75].

Osmanlı Hükümeti'nin tuttuğu Ermeni nüfus kayıtlarına gelince, bunlar kendi kayıt sisteminin bir parçasıdır ve vergi kayıtları olarak muhafaza edilirdi. Osmanlı Hükümeti, Ermeni nüfusuna ait özetlere ayrı bir önem verdiğinden bunlar nüfus sayımları ve salnameler gibi usûllerle açıklanırdı. Osmanlı kayıtlarındaki Ermeni nüfusu normal seyrinde takip etmiş, Ermeni bağımsızlık veya otonomi iddiaları olmasına rağmen nüfusta bir azalma olmamıştır. Avrupalıların tahminlerinin bazıları Ermeni kayıtlarına bazıları da Osmanlı kayıtlarına dayanıyordu[76].

---

74 Justin Mc.Carthy, **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus** (Çev:İhsan Gürsoy), Ankara,1995, s.38.

75 Mc Carthy, a.g.e.,s.51.

76 Mc Carthy, a.g.e., s.54 ve 58.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Vilâyât-ı Şarkiyye'nin merkezi sayılan Erzurum Vilâyeti, Ermeni nüfus merkezleri olan Rus Ermenileri ve Anadolu Ermenilerinin arasında bulunmaktadır. Ermeniler Erzurum'u ilerde kuracakları devletin baş şehri olarak hayâl etmekteydiler. Fakat bu bölgede halkın çoğunluğunu Müslümanlar teşkil ediyordu. Bu sebeple Ermeniler bölgede çoğunluğu sağlamak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. 1878-1912 yılları arasında Erzurum'da nüfus artışı olmasına rağmen Ermeni nüfusu daha az artmıştır. Erzurum Vilâyeti'nin, sancağının ve şehrinin 1880-1914 yılları arasındaki nüfus durumunu farklı kaynaklara dayanarak şu şekilde verebiliriz :

Erzurum Vilâyeti'nin[77] *Nüfusu*

Ermeni Patrikhanesi'nin hazırladığı listeye göre vilâyetin 1880 yılındaki nüfusu;

Müslüman	Ermeni	Diğerleri	Toplam
60.000	134.000	75.000	269.000[78]

77 Erzurum Vilâyeti, Erzurum, Erzincan, Bayezid sancaklarından müteşekkildi. Toplam 3 sancak, 19 kaza, 7 nahiye, 2762 köyü kapsıyordu (**Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum** (1317/1899)).

78 Küçük, a.g.e., s.164. Rakamların net (küsursuz) olması bunların tahmini rakamlar olduğunu doğrulamaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Diğer Kaynaklar

Tarih	Müslüman	Ermeni	Rum	Diğerleri	Toplam
1881-93	500.782	134.967	3.725	6.222	645.702[79]
1899	352.609	80.798	1.524	10.311	445.242[80]
1900	359.428	81.946	1.660	8.621	459.615[81]
1905	551.506	109.340	5.804	9.034	675.855[82]
1912	442.671	101.119	3.356	12.057	558.259[83]

(km^2'ye 18 kişi düşmektedir).

Vilâyet nüfusu 1905'ten 1912'ye kadar azalmış gibi görünmektedir. Fakat bir artış vardır. Erzurum Vilâyeti'nde yapılan idarî düzenleme ile Erzincan bağımsız sancak olmuştur. Rakamlardaki değişiklik bundan kaynaklanmaktadır.

1912 yılındaki Ermeni kayıtlarına göre:

Müslüman	Ermeni	Rum ve Diğerleri	Toplam
315.000	215.000	12.000	562.000[84]

1914 yılındaki Osmanlı Devleti kayıtları

Müslüman	Ermeni	Rum	Diğerleri	Toplam
673.297	125.657	4.859	13.689	815.432[85]

79 Vital Cuinet, **La Turquie d' Asie**, c.I, Paris 1892, s.137; Müşir Hüseyin Kıdwai, **Paris Sulh Konferansı ve Osmanlının Çöküşü**, (Yay.Haz.:Ahmet Zeki İşgören), İstanbul,1991, s.120; **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)**, D.İ.E. Tarihi İstatistikler Dizisi, c.2, Haz: Cem Behar, s.39-41).

80 **Salname-i Vilayet-i Erzurum**, 1317/1899.

81 **Salname-i Vilayet-i Erzurum**, 1318/1900.

82 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **Memâlik-i Osmaniye Cep Atlası**, İstanbul 1323., s.152; Cem Behar, **Osmanlı İmp.'nun ve Türkiye'nin Nüfusu**, s.55-57.

83 **B.O.A. Yıldız Esas Evrakı** K.18, Evrak:553/48 Zarf:93 Karton:33.

84 Mc.Carthy, a.g.e., s.51.

85 **B.O.A.** Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi(**DH.SN-THR**.) 44/1 s.5-6.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Erzurum Sancağı'nın Nüfusu

Tarih	Müslüman	Hristiyan	Toplam		
1871	86.901	29.687	116.588[86]		
Müslüman	Ermeni	Rum	Diğerleri	Toplam	
1874	99.692	24.557	98	1441	129.589[87]
Müslüman	Ermeni		Diğerleri	Toplam	
1892	287.839		89.944	3.480	382.300[88]
1899	352.609		80.798	9.786	443.193[89]
Müslüman	Ermeni	Rum	Diğerleri	Toplam	
1900	279.348	82.942	1.660	7.590	453.615[90]
1912	336.914	31.876	5.847	4.061	378.698[91]

Erzurum Şehrinin Nüfusu

1585 yılında tahmini 1644-1918 kişi, müslüman oranı %34.

1830-1840: 15.000[92]

Tarih	Müslüman	Hristiyan	Toplam
1871	20.834 (154 köy ile birlikte)	10.030	30.414[93]

86 **Salname-i Vilâyet-i Erzurum**, 1288/1871 s.141.
87 **Salname-i Vilâyet-i Erzurum**, 1291/1874 s.131.
88 Cuinet, a.g.e., I, s.180.
89 **Salname-i Vilâyet-i Erzurum**, 1317/1899 s.320-321.
90 **Salname-i Vilâyet-i Erzurum**, 1318/1900 s.428-429.
91 B.O.A. Y.E.E. Kısım:18, Evrak:553/45 Zarf:93, Karton:33.
92 Behar, a.g.e., s.38.
93 **Salname-i Vilâyet-i Erzurum**, 1288/1871.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

	Müslüman	Ermeni	Rum ve Diğerleri	Toplam
1874	24.748 (158 köy ile birlikte)	11.386	11	36.945[94]
1892	26.564	10.345	13	38.906[95]

Tarihsiz (tahminen 1895):	Müslüman	Hristiyan	Toplam
Şehir Merkezi	9.368	1.758	11.123[96]

Tarih	Müslüman	Ermeni	Rum ve Diğerleri	Toplam
1899	27.884	10.553	4.556	42.993[97]
1900	28.190	10.561	2.236	44.192[98]
1914	83.070	32.751	3.851	118.777[99]

b. Mütarekeden Sonra Nüfus

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, uluslararası planda azınlıkların Osmanlı topraklarından hak talep etmeleriyle bu bölgelerin nüfus durumu da önemini arttırdı. Bu sebeple Erzurum hakkındaki en önemli rakamlar I.Dünya Savaşı'nın ertesinde ortaya kondu. Ermenilerin ortaya koydukları rakamların amacı, Versailles Barış Konferansı'na katılan delegeleri ve dünya kamuoyu Vilâyât-ı Şarkiyye'de Türklerden daha çok Ermeni olduğuna ve 1919 yılında da bir Ermeni devleti kuracak kadar Ermeni bulunduğuna inandırmaktı. Bununla beraber onlar, 1919 yılında, göç ve ölümler nedeniyle bölgedeki Ermeni nüfusunun

94 **Salname-i Vilâyet-i Erzurum**, 1291/1874.
95 Cuinet, a.g.e., I, s.181.
96 **B.O.A. DN. SNM.** 42/38.
97 **Salname-i Vilâyet-i Erzurum**, 1317/1899.
98 **Salname-i Vilâyet-i Erzurum**, 1318/1900.
99 **B.O.A. DH. THR.** 44/1.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çok azaldığının farkındaydılar. Bu sebeple konferansta, self determinasyon ilkelerine başvurulmasını ve kendilerinin Türklerden gördükleri sözde kötü muameleden dolayı mükâfatlandırılmalarını istiyorlardı.

Ermenilerin ileri sürdükleri bu iddialara karşı Osmanlı Hükûmeti de gerekli tedbirleri alıyordu. Daha 26 Ekim 1918'de Dahiliye Nezareti tarafından vilâyetlere gönderilen talimatta, barış görüşmelerindeki önemine binâen nüfusun ne kadarını müslümanların, ne kadarını diğer unsurların teşkil ettiğinin resmî kayıtlardan ve vesikalardan çıkarılarak gönderilmesini istiyordu[100]. Erzurum Valisi Münir Bey 8 Kasım 1918'de bu telgrafa verdiği cevapta, harp dolayısıyla vilâyete aid bütün nüfus kayıtlarının kaybolduğunu, fakat 329 (1913) senesi kayıtlarına göre Erzurum Kazası'nda, 81.538 Türk, 1300 Kürt, 32.751 Ermeni, 83 protestan, 1313 Katolik, 13 Keldanî, 33 Süryanı ve 10 Yahudi bulunduğunu bildirmiştir[101]. Bunun yanında valilik Erzurum Vilâyeti'nde köylere kadar talimat göndererek nüfus kayıtlarının çıkarılmasını ve bunların iki-üç ay içerisinde bir neticeye ulaştırılmasını talep etmiştir[102].

Erzurum'da bu çalışmalar yapılırken, harbin sona ermesiyle birlikte yerlerini terketmiş olan mühacirler de eski yurtlarına dönmeye başlamışlardı. Bu durum Anadolu'da büyük bir karışıklığın çıkmasına sebep olacak kadar büyüktü ve vilâyet nüfuslarının değişmesine sebep oluyordu. Dahiliye Nezareti bu hareketliliği de göz önünde bulundurmuş 22 Aralık 1918'de vilâyetlere gönderdiği talimatta, sulh konferansına takdim edilmek üzere kıyasî nüfusun, iltica edenlerin, avdet edenlerin ve avdet edecek olanların bildirilmesini istemiştir[103].

100 B.O.A. DH.ŞFR. 92/255; DH.SN.THR 82/55, 36-37.
101 B.O.A. DH.SN-THR. 82/55, 26.
102 B.O.A. DH.SN-THR. 82/33, 8-9.
103 B.O.A. DH.ŞFR. 94/204.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Erzurum Vilâyeti, uzun çalışmalardan sonra vilâyet sınırları içerisinde bulunan Ermeni köylerini tespit etmiş[104], harpten önce vilâyet nüfusunun 704.573, geri dönenlerin 173.034, dönecek olanların 108.098, kaybolanların 207.105 olduğunu Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir[105].İ'tilâf Devletleri, Osmanlı Hükûmeti'nin verdiği rakamlara güvenmedikleri için Anadolu'daki temsilcileri vasıtasıyla nüfusu tespit etmeye çalışmışlardır. Dahiliye Nezareti bunların doğru bilgi elde edebilmeleri için Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilâyetlerine 12 Mart 1919'da gönderdiği telgrafta şöyle diyordu:

"Anasır-ı muhtelife ile mikdar-ı nüfusları hakkında tedkikat icrâsı maksadıyla bir takım İngiliz zabitanının o havaliye azimet ettikleri ve Amerikalıların da gittikleri yerlerde erzak tevzi'atı münasebetiyle nüfus hakkında tedkikata koyuldukları haber alındığı Hariciye Nezareti'nden bildiriliyor. Rus istilâsı esnasında ahali-i islâmiyenin bir çoğu civar vilâyata hicret ederek elyevm memleketlerine müteheyye-i azimet bulundukları cihetle oralarda bulunan nüfus-ı islâmiyenin elyevm mevcud olanlardan ibaret olmadığı ve yerlilerin bir haylisi memleketlerine perdeypey avdet etmekte oldukları lususatının mumâileyhime icâb eden tarzda ifasıyla yanlış malûmat toplamalarına meydan verilmemesi."[106].

General Harbord Anadolu'ya gelmeden önce Amerikalıların hazırladığı istatistiklerde Erzurum Vilâyeti'nin 1919 yılı Ocak ayındaki toplam nüfusu 760.000 kaydedilmiş bunlardan 335.000'i Türk, 176.000'i Kürd, 205.000'i Ermeni, 13.000'i Rum, 31.000'i diğer unsurlar olarak gösterilmiştir[107]. Harbord'un Anadolu'yu ziyareti esnasında (Eylül 1919) Erzurum Kazası'nın nüfusu; Müslümanlar:83.070, Ermeniler:34.542, Rumlar:1.057, Toplam:118.779 idi[108].

---

104 1518 köy içerisinde Ermenilerin bulunduğu köyler vilâyet tarafından şöyle tespit edilmişti: Kızıl Kilise, Hakden Çermik, Dinarekim, Erzuti, Tufanç, Şaden, Emindim, Kevahor, Kilerinç, Ketçikur, Yaşin, Hackevank, Ağfu, Kötek, Terkani, Köm, Çiftlik, Kezurtackköy, Arşunî Sebunik, İliç, Söğütlü, Merdenek, Pulur, Sekeriç, Özik, Öznü, Karaarz, Salahor, Kuşçu, Kapapa, Eyuledi, Norşin, Cinis, Karahan, Tinek, Periz. Huvik, Koti, Yunya-yı Sufla, Polik, Haçikoğlu, Üç Kilise. (**B.O.A. DH.SN-THR.** 82/55, 18).

105 **B.O.A. DH. SN-THR.** 82/55, 48.

106 **B.O.A. DH.ŞFR.** 97/121.

107 United States of America National Archives (USA. NA.) Paris Peace Conferance. Roll:830/230. 184-02102/112.

108 **İkdam,** 21 Teşrinievvel 1335/21 Ekim 1919, No:8151.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Vilâyât-ı Şarkiyye'nin nüfusunun çok önem kazandığı 1918 yılı sonları ve 1919 yılı başlarında Türk basını da bu konu üzerinde durmuş ve azınlık iddialarını yalanlamıştır. Yeni Gün Gazetesi 23 Aralık 1918'de son resmî kayıtlara dayanarak Erzurum Vilâyeti'nin nüfusunu şöyle vermiştir: Toplam: 815.713, İslam: 673.297, Gayrimüslim: 142.415[109]. Aynı konu üzerinde duran Tasvir-i Efkâr Gazetesi de Erzurum Vilâyeti'nde toplam: 815.283 kişi bulunduğunu, bunun 673.279 Müslüman, 125.657 Ermeni, 12.347 farklı unsurlardan meydana geldiğini yazarak, Wilson Prensiplerine göre buraların Türklere aid olduğunu kaydetmiştir[110]. Vakit Gazetesi de en son nüfus tahrirlerine dayanarak Erzurum Vilâyeti için şu rakamları vermiştir: Toplam: 803.813, İslâm:673.297, Ermeni:125.657, Rum:4.859[111].

1919 yılı sonlarına gelindiğinde Vilâyât-ı Şarkiyye'nin nüfusu ile ilgili tartışmalar hâlâ devam ediyordu. Dahiliye Nezareti Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği 17 Aralık 1919 tarihli telgrafta, vilâyet nüfusunun bildirilmesini istemiş, Vali Reşid 27 Aralık'ta gönderdiği cevapta; Vilâyetin toplam 415.399 nüfusu olduğu, bunun yalnızca 500 (?)ünün gayri müslim olduğunu bildirmiştir[112].

Gazetelerin yukarıda verdiğimiz rakamlarının Birinci Dünya Savaşı öncesine ait olduğu anlaşılıyor. Vali Reşid Bey'in gönderdiği rakamlar ise, savaş sonrası durumu gösteriyor. Böylece I. Dünya Savaşı boyunca Erzurum Vilâyeti'nin yaklaşık 400.000 kişi kaybettiği anlaşılmaktadır ki bu da nüfusun yarısıdır. Erzurum şehrinin nüfusu kurtuluş sonrası yavaş yavaş artış göstermiş, fakat batıda

109 **Yeni Gün**, 23 Kânunevvel 1334/23 Aralık 1918, No:110.

110 **Tasvir-i Efkâr**, 14 Kânunevvel 1334/14 Aralık 1918, No:2590.

111 **Vakit**, 27 Kânunevvel 1334/27 Aralık 1918, No:424. Amerika basını da Doğu Anadolu'nun nüfusu üzerinde durmuştu.Daha sonra Anadolu'ya gelerek Sivas Kongresi görüşmelerinde gözlemci olarak bulunacak olan Amerikalı gazeteci Louis Edgar Browne, Chicago Dailly News Gazetesi'nde, 11 Ağustos 1919 tarihinde yayınladığı makalesinde şöyle diyordu: *"Asya Türkiyesi'ndeki her havali Müslüman çoğunluğa sahip. Anadolu'daki on milyon Müslümandan altı milyonu saf Türk ve iki milyon diğer Müslümanlar var. Birçok insan Türkiye'nin sorununu tartışmaya, artık Türk faktörünün önemli olmadığı varsayımıyla başlıyor. Fakat, Müttefiklerin istatistiklerine göre, Türkler buradalar ve aynı zamanda çoğunluktalar. Onların varlığını yok saymak veya onları yok etmek mümkün değildir."* diyordu.(Deniz Bilgen "(**Sivas Kongresine Katılan Amerikalı Gazeteci**) Louis Edgar Browne".Atatürk Ünv. A.İ.İ.T. Enst. Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1996,s.62-63.

112 **B.O.A. DH/İ. UM**. 19-10/1-6.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

savaş devam ettiğinden bu durum Erzurum'u olumsuz etkilemiştir. Bu sırada Anadolu'dan ve Ermeni zulmünün yaşandığı Elviye-i Selâse bölgesinden şehre göçler artmış, fakat açlık ve hastalık bu insanların çoğunun ölmesine sebep olmuştur. 1922 yılına gelindiğinde, Erzurum'da 555.693 Müslüman bulunuyordu[113]. Bu da nüfusun iki yılda 140.000 kişi arttığını göstermektedir. Bu nüfus artışı sonraki yıllarda devam ederek 1927 yılında vilâyetin nüfusu 270.426 (yeni taksimden sonra), Erzurum Kazası'nın nüfusu 78.134[114], şehir merkezinin nüfusu 31.000 olmuştur[115].

4. Dokuzuncu Ordunun Durumu ve Yakup Şevki Paşa'nın Erzurum'dan Ayrılışı

Osmanlı Devleti'nin müttefikleri ile birlikte yenilmiş olması ve mütareke için İtilaf Devletlerine başvurması, Kafkasya'da büyük fedakârlıklarla elde edilen üstün durumun yıkılması gibi felâketle karşılama ihtimalini belirtmeye başlamıştı. Enver Paşa, Kafkasya'daki Türk Kuvvetlerinin Azerbaycan ve Dağıstan ordusu olarak yerinde bırakılmalarını tasarlamıştı. Fakat İttihat ve Terakki Hükümeti yerine geçen Ahmet İzzet Paşa kabinesi, Brest-Litovsk Antlaşması ile anavatana kavuşan Üç Sancağı kurtarabilmek için Batum Andlaşmaları ile alınan yerlerin (Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Nahçıvan v.d.)boşaltılmasına karar vermişti. Osmanlı Hükümeti bu politika gereğince daha mütareke görüşmelerine başlamadan önce Brest-Litovsk Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne dahil edilmemiş olan bütün arazinin boşaltılmasını uygun bulmuştu[116].

21 Ekim 1918'de Umumî Karargâh'ın aldığı bir kararla Şark Orduları Grup Komutanlığı kaldırılmış ve iki ordu (6. ve 9. Ordular) doğruca Umumî Karargâh'a bağlanmıştı. Aynı kararla 10.Kafkas, 5.Kafkas ve 36.Tümenler ile 15.Piyade Tümeni'nin İstanbul'a taşınmalarından sonra 3., 9., 11.Kafkas ve 12. Tümenlerin Dokuzuncu Ordu emrinde kalacakları, Dokuzuncu Ordu'nun İran'ı ve

113 Mc.Carthy, a.g.e., s.149.
114 **Yaylamız Erzurum**, "Erzurum'un İktisadî Vaziyeti", (11 Mart 1934), Ankara,1934.
115 Behar, a.g.e., s.33.
116 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I.**, İstanbul, 1991, s.51.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yine Brest-Litovsk Antlaşması ile Osmanlı Hükümeti'ne ilhak edilmemiş bütün toprakları boşaltması bildiriliyordu. Harbiye Nezareti'nin 27 Ekim 1918 tarihli bir emri ile de Kafkas İslâm Ordusu ve Şimalî Kafkas Komutanlığı kaldırılmış olduğundan Üç Sancak dışındaki Kuzeybatı İran'ın ve bütün Kafkasya'nın boşaltılması görevi Dokuzuncu Ordu'ya yani Yakup Şevki Paşa'ya verilmiştir[117].

Mondros Mütarekesi görüşmelerinde İngiliz Delegesi Amiral Calthorpe, bütün Kafkasya'nın boşaltılmasını isteyince Osmanlı Hey'eti, Üç Sancak'ın durumunun milletlerarası bir anlaşma ile tespit edilmiş olduğunu ve halkın da bir plebisitle Osmanlı Devleti'nde kalmayı kabul etmiş bulunduğunu belirtti. Bu konu ile ilgili olarak da mütareke antlaşmasının 11.maddesine "Mâverâ-yı Kafkas'ın önce Osmanlı Kuvvetleri tarafından boşaltılması emri verildiğinden geri kalan kısmı, Müttefikler tarafından mahallî durum incelenerek istenirse boşaltılacaktır" hükmü konmuştu[118]. 11 Kasım 1918'de İngilizler tek taraflı olarak mütarekenin 11.maddesine ilave ettikleri fıkrada, Türk birliklerinin harpten evvelki sınıra çekilmelerini yani Kars, Ardahan ve Batum'u boşatmalarını istediler. Çok haksız olan ve hemen tatbiki istenen bu şartlar, Dokuzuncu Ordu'yu özellikle kış mevsiminde beklenilmeyen ve çözülmesi çok güç olan karışık meseleler ve zorluklar karşısında bulunduruyordu[119]. Harbiye Nezareti ile İngiliz Umumî Karargâhı arasında iki ay süren yazışmada Elviye-i Selâse'nin Şubat 1919 nihayetinde boşaltılabileceği üzerinde ısrarla durulmuştu. Bu suretle yazışma ile kazanılan iki ay içinde Dokuzuncu Ordu hem kendi araçları ve hem de ahalinin araçları ile Üç Sancak'ta bulunan yiyecek ve mühimmatı Sarıkamış'a, oradan da Erzurum'a taşımağa başlamıştı. Fakat taşınacak maddelerin çokluğu, cinsi, mevsimin elverişsizliği ve taşıma araçlarındaki yetersizlik yüzünden taşıma işinde güçlükler çekiliyordu[120]. Ayrıca İngilizler demiryollarını kontrol altına almışlar ve yalnız terhis edilen erlerle yiyecek maddelerinin taşınabileceğini hükümete bildirerek istasyonlara bu yolda emir göndermişlerdi[121].

117 **Türk İstiklâl Harbi, I**, s.154.
118 Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s.18
119 **Türk İstiklâl Harbi, I**, s.158.
120 **HTVD**. Sayı:41, Vesika No:976, 980.
121 **ATASE**, K.131, D.477/18, F.24; F.25.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Boşaltılacak olan Kuzeybatı İran'da iki bin ton yiyecek maddesi, Culfa, Iğdır, Acmiyazin ve Gümrü bölgesinde onsekiz bin ton yiyecek maddesi ile eşya ve mühimmat, Ahılkelek ve Ahıska kazalarında da onbin ton yiyecek maddesi vardı. Bunlar yiyecek kuvvesi yüzbin insan ve kırkbin hayvan olan Dokuzuncu Ordu'nun ancak birkaç aylık ihtiyacını karşılayabiliyordu. Bu yiyecek maddelerinin geriye taşınması için de birkaç aylık zamana ihtiyaç vardı. Eğer taşınmazsa, Üç Sancak ve Doğu Vilâyetleri'nde toplanacak olan ordunun yiyeceği tehlikeye düşecekti. Ordu her imkândan faydalanarak bunları geriye çekmeğe çalışıyordu. Harbiye ve Bahriye Nezaretleri ile yapılan yazışmalardan sonra, Brest-Litovsk Antlaşması dışındaki yerlerin altı hafta içinde (5 Aralık 1918'e kadar) Dağıstan ve Azerbaycan'ın da iki ay içinde boşaltılması kararlaştırıldı[122].

Brest-Litovsk hudutları dışındaki yerlerden geriye taşınan kaynaklar (erzak anbarları)Kağızman, Sarıkamış, Kars, Ardahan, Çıldır Gölü Kenarları, Başgedikleri ve Batum'da yığılmış kalmıştı. Elli bin tonu bulan bu kaynakların onikibin tonu yiyecek maddesi idi. Üç Sancağın boşaltılacağı kesin olarak anlaşılınca, ordu birlikleri ve ahaliye ait araçlarla erzak anbarlarındaki yiyecekler demiryolu istasyonlarına taşınmaya ve bir taraftan da Sarıkamış'tan Erzurum'a demiryolu ile nakle başlanmıştı. Ayrıca Dokuzuncu Ordu'da 1918 Aralık ayına kadar terhis edilmiş olan binlerce er ve subay misafirhanelerde vasıtasızlık yüzünden yığılmış kalmıştı[123].

Yakup Şevki Paşa, boşaltma işleminin başarıyla sürdürülebilmesi için çeşitli tedbirler aldı. 23 Kasım 1918'de mütarekenin tatbikatına dair, Erzurum'da bulunan 9.Fırka Ahz-ı Asker Riyâseti'ne gönderdiği telgrafta, sevk işlerinin nasıl yapılacağı hakkında bilgi vererek Trabzon, Erzurum, Sivas vilâyetleriyle Erzincan, Samsun, Sinop livalarındaki menzil teşkilâtlarının şimdilik kaldırıldığını, fakat Trabzon, Bayburd, Karabıyık, Erzurum, Horasan, Sarıkamış hattı ve üzerindeki menzil teşkilâtının kalacağını bildirdi[124]. 28 Kasım'da da bir konakçı hey'etinin Erzurum'a gönderilerek buraya gelecek olan fırka kıta'atının iskan ve

122 **HTVD.** Sayı:41, Vesika No:973; **Türk İstiklâl Harbi I**, s.155.
123 **Türk İstiklâl Harbi, I**, s.159-16.
124 **ATASE**, K.254, D.8/7, F.3.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

istirahatlerini temin etmeleri kararı alınıyordu[125]. Yakup Şevki Paşa, Erzurum'daki ordu teşkilâtında yapılacak olan değişikliği, 18 Aralık tarihli telgrafla 9.Fırka Ahz-ı Asker Riyaseti'ne bildirdi. Telgrafta, Kars Mevki'-i Müstahkemi'nin Erzurum'a giderek Erzurum Mevki'-i Müstahkem Komutanlığı'nı üzerine alacağını, şu anda Erzurum'da bulunan ve daha sonra buraya gelecek olan fırkadan bütün kıtaların Erzurum Mevki'-i Müstahkem Komutanlığı emrinde bulunacağını ve bu komutanlığın istihdam zabitliğini Erzurum'da bulunan Fenniye Reisi Binbaşı Şükrü Bey'in üzerine alacağını bildiriyordu[126].

Dokuzuncu Ordu Komutanı, kış şiddetli olmaz ve yollar kapanmaz ise, 10 Aralık 1918'de başlamış olan boşaltmanın Şubat 1919 sonunda biteceğini ümit ettiğini, 13 Aralık 1918'de Harbiye Nezareti'ne bildirdi ve Erzurum Vilâyeti'nin bütün ahali vasıtalarının kayıtsız ve şartsız derhal Sarıkamış'a gönderilerek orduya yardım edilmesini istedi[127]. Şevki Paşa'nın bu teklifi kabul edilmiş, Dahiliye Nezareti 19 Aralık'ta Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği telgrafta, Elviye-i Selâse'nin askerimiz tarafından boşaltılmaya başlandığı, burada bulunan milyonlarca erzakın ordu tarafından zamanında boşaltılamayacağı, bunun Erzurum'da ordu için bir felâket olacağı ve Erzurum halkına büyük bir yük teşkil edeceği belirtilerek ahalinin elindeki vesaitle mümkün olduğu kadar çabuk bir şekilde toplanmasını ve başlarına birer jandarma konularak Sarıkamış'a gönderilmelerini istiyordu[128]. Bu emir üzerine Erzurum ve Pasinlerden Sarıkamış'a ilk parti olarak 2069 halk vasıtası gönderildi. Ayrıca Hınıs, Bayezid halk araçları Kağızman'a, Narman, Tortum ve Yusufeli halk araçları da Oltu'ya gönderildi[129].

Aralık ayından itibaren İngilizler, Batum'daki Türk birliklerinin silah ve techizatına el koyup bunları Ermenilere vermeye başlamışlardı[130]. Batum, İngilizler tarafından 24 Aralık 1918'de resmen işgal edildi. Bu sırada doğudaki Türk kuvvetlerinden 25.000 kişisi çekilmek üzere Batum'da toplanmış bulunuyordu.

125 **ATASE**, K.254, D.8/7, F.4.
126 **ATASE**, K.254, D.8/7 ,F.26;F.26-1.
127 **Türk İstiklâl Harbi I**, s.160.
128 **B.O.A. DH.ŞFR.** 94/179.
129 **Türk İstiklâl Harbi I**, s.160.
130 **ATBD.** Sayı:84, Belge No: 1946.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İşgal kuvvetleri tarafından kışlalarından atılmış, depolarındaki malzeme ve techizatlarına el konmuş, subay ve erlerinin üzerleri aranarak kişisel eşyaları bile alınmış olan bu birliklerin durumu çok kötü idi[131]. İngilizler Yakup Şevki Paşa'nın boşaltma işlerinde yavaş davrandığından şikâyet ediyorlardı. Boşaltma işlerini müzakere ederek bir karara varmak üzere Yakup Şevki Paşa ile İngiliz Generali G.F.Walker, 7 Ocak 1919'da Kars İstasyonu'nda buluştular. İngiliz generalinin isteklerine uyulduğu taktirde Kars ve Ardahan'da bulunan 13.000 Türk askeri için bir aylık yiyecek hakkı olan 400 ton yiyecek dışında, bütün gıda maddeleri terk edilerek, Kars 12 Ocak 1919'da İngilizler tarafından işgal olunacak ve idaresi bir Ermeni hey'etine teslim edilecekti. Üç Sancak 25 Ocak 1919'da tamamiyle boşaltılmış olacaktı[132].

Bu görüşmede, boşaltma işinin Ocak 1919 sonunda tamamlanması tespit edilmişti. Ordunun, çekileceği Erzurum bölgesinde aç kalmaması için, Üç Sancak ve dolaylarındaki anbarların üçte ikisinin mutlaka kurtarılması gerekiyordu. İngiliz müfrezesi ve Ermeni Hükümeti Kars'a gelmeden önce Dokuzuncu Ordu Karargâhı 13 Ocak 1919'da Erzurum'a nakledilmişti[133]. Harbiye Nezareti, boşaltma işlerini kolaylıkla yapabilmesi için, işletmesi Askerî Demiryolu ve Limanlar Müdürlüğü'ne ait olan Sarıkamış-Erzurum demiryolu hattının işletmesini Dokuzuncu Ordu'nun emrine vermiştir[134].

Ordu bir taraftan bu boşaltma işleriyle meşgul olurken bir taraftan da asayişi sağlamak için çaba harcıyordu. Mütareke'nin 24.maddesine göre, altı vilâyette (Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Sivas, Elazığ) karışıklık çıkması halinde İtilâf Devletleri sözü geçen vilâyetlerin herhangi bir kısmını işgal hakkını muhafaza ediyorlardı. Bu sebeple doğu vilâyetlerinde asayişin korunması büyük önem taşıyordu. Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerinin düşmandan kurtarılmasının üzerinden bir yıl geçmiş olmasına rağmen hükümet memurları çok eksik ve yetersizdi. Her tarafta sefalet vardı, yeteri kadar memur gelmediğinden işler görülemiyordu ve bazı memurlar kendi çıkarları peşine düşmüşlerdi[135].

131 **HTVD.** Sayı:41, (Eylül 1962), Belge No:976; 980.
132 **Türk İstiklâl Harbi, I**, s.163-164.
133 **a.g.e.**, s.164.
134 **ATASE**, K.131, D.477/18, F.36.
135 **Türk İstiklâl Harbi, I**, s.229.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İngiliz Generali Milne, 18 Ocak 1919'da İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiseri John de Robeck'e gönderdiği raporda, mütarekeden sonra Erzurum ve civarında askerî durumu şöyle izah ediyordu:

".....Mütarekeden sonra kaçırılan silahların esas kısmı şüphesiz Erzurum'dadır. Bu techizatın elde edilmesi için yapılan bütün teşebbüsler sonuçsuz kaldı. 1920 Mayıs'ına kadar bunların yerinden oynatılması imkânsızdır. Erzurum'da bulanan Dokuzuncu Ordu'nun askerî gücü 13.800, Tortum'da 3.Kafkas Fırkası'nın 2.000, Erzurum'da 9.Fırka'nın 2500. 11.Kafkas Fırka'nın 3000 mevcudu var. Erzurum'da bulunan techizat, 300 ağır top, 66 arazi ve dağ topu, 367 makineli tüfek, 13.771 mermi, 131.453 ağır top mermisi, 25.383 arazi top mermisi, 112.119 dağ topu mermisi, Toplam askerî cephane 11.884.000 civarındadır"[136].

Her ne kadar İngilizler bu rakamları vermişlerse de, Şubat ayında Dokuzuncu Ordu merkezinden Harbiye Nezareti'ne gönderilen raporda, Erzurum'da mühimmat ambarında 16 adet sahra, 16 adet seri cebeli, 58 şınaydır cebel topu, 42 sandık derzini, 2916 adet muhtelif piyade tüfeği bulunduğu, Erzurum ordu kıtaatı elinde 14.722 mavzer, 15.703 silah, depoda da 185 ağır makineli tüfek bulunduğu bildiriliyordu[137]. Bölgedeki 204 ağır makineli tüfek İngilizlere teslim edilmiş ve bunlardan 188'i İngilizler tarafından denize dökülmüştü[138]. Bunun yanında İngilizler, Nisan ayı içerisinde Erzurum'a hey'etler göndererek teftişler yaptırmışlar, Hasankale ve Erzurum civarına uçaklar göndererek halka bildiriler attırmışlardı. Atılan bildirilerde, Kars İslâm Şûrâsı'nın tanınmadığı belirtilerek, silahların hemen teslimi isteniyordu[139].

Büyük bir problem haline gelen boşaltma işlemi, Dokuzuncu Ordu'ya mensup 12.Fırka'nın 16 Mart 1919'da Pasinler Kazası'nın Kötek Nahiyesi'ne çekilmesiyle tamamlanmıştı[140]. Zaten Mart ayında yollar kapalı bulunduğundan Er-

136 **British Documents On Forcign Affairs,** Part II, Vol.I, Universty Publications of America, 1984, s.136-139.
137 **ATASE,** K.254, D.8/7, F.24; K.323, D.4/60, F.123-1, 123-2.
138 **Türk İstiklâl Harbi, VIII, İdarî Faaliyetler,** Ankara,1975, Çizelge 1.
139 **ATASE,** K.83 D.308/75, F.18.
140 **B.O.A. DH.KMS.** 50-1/39, lef.2.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

zurum ve Van Vilâyetlerine sevkiyat yapılamamaktaydı[141]. Erzurum, Zivin ve Kötek askerî ambarlarındaki techizatın Şubat ayı rakamları boşaltmanın başarısını da gösteriyordu[142]. Vatanseverliği, doğruluğu ve kumandanlıkta ehliyeti ile tanınan Yakup Şevki Paşa'nın başarıyla yürütülen geri çekilme işinde payı büyüktü. Mondros Mütarekesi'nin imzalanması üzerine Elviye-i Selâse'yi boşaltırken Kars'ta bir hükümet kurulmasını teşvik etmiş ve kurulan hükümete silah ve cephane vererek yardım etmişti. O, millî hareketin başlanmasını istiyor[143], bir taraftan Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı teşkilâtlanarak millî şûrâlar teşkil eden halka silah, cephane ve maddî ve manevî yönden destek olmaya çalışıyordu. Yakup Şevki Paşa'nın bu çalışmaları sonunda Erzurum'da bütün camiler ve depolar erzak ve mermi ile dolmuştu, ordunun kasası da altınla dolu idi[144].

Yakup Şevki Paşa'nın Elviye-i Selâse ile Kafkasya ve Azerbaycan'daki faaliyetleri General Milne'in dikkatinden kaçmamıştı. Paşa'nın varlığı, İngilizlerin Elviye-i Selâse ile ilgili plâlarını gerçekleştirmelerine engel teşkil ediyordu. Fakat, Harbiye Nezareti'ne yapılan baskılar sonunda defalarca İstanbul'a gelmesi istenen Şevki Paşa, gözlerindeki rahatsızlık sebebiyle dönüşünü ertelemekteydi[145].

Bu sırada Paşa, çok rahatsız olup iki gözü sargılı bir halde hastanede yatmakta idi. Bu durumuna rağmen Kars İslâm Şûrâsı ile ilgili gelişmeleri yakından takip ediyor, imkânlar ölçüsünde yardım ediyordu[146]. General Milne, 1 Nisan 1919'da Batum'a geldikten sonra yaptığı araştırmalar sonucunda, Yakup Şevki Paşa'nın bir gün daha Erzurum'da kalmaması gerektiğine karar verdi. Harbiye Nezareti, 2 Nisan 1919 tarihli bir emirle Dokuzuncu Ordu'yu lağvetmiş, Onbeşinci Kolordu Komutanı Erzurum'a varıp kumandayı alıncaya kadar oradaki birlikleri tümen komutanlarından birisinin vekâletle idare etmesi ve sıhhî du-

141 **ATASE**, K.179, D.77/7, F.237.
142 **ATASE**, K.179, D.77/7 ,F.179.
143 Cevat Dursunoğlu, **Millî Mücadele'de Erzurum**, Ankara,1946, s.42.
144 Sadık Atak, **Orgeneral Harputlu Yakup Şevki Subaşı, Bir Komutandan Anılar**, Ankara,1977, s.7.
145 **ATASE**, K.179, D.77/7, F.143.
146 Selma Yel, "Yakup Şevki Paşa'nın Erzurum'dan Ayrılışının Sebepleri ve İstanbul ile Ankara Arasındaki İrtibat Tesis Etmeye Çalışması", **Ankara Üniv. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, sayı:3 (Ocak 1992), s.380.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rumu müsait ise, Yakup Şevki Paşa'nın derhal İstanbul'a hareketini emretmişti[147]. Böylece Dokuzuncu Ordu bölgesinde yeni emir ve komuta düzeni kurulmuş, doğudaki 4 tümen (3., 9., 11. ve 12. Tümenler) Kâzım Karabekir Paşa'nın kumandası altına verilmişti[148]. Ayrıca, Mülga Kars Müstahkem Kumandanı Mirliva Cemal Paşa, Erzurum Mevki-i Müstahkem Komutanlığı'na tayin olunmuş ve eski Komutan Şehzade Cemaleddin Efendi 26 Mart 1919'da Erzurum'dan ayrılmıştı[149].

İngilizler, Yakup Şevki Paşa'nın hastalığına inanmıyor ve onun İstanbul'a hemen dönmesi için hükümete baskı yapıyorlardı. Harbiye Nezareti, General Milne'in 5 Nisan 1919 tarihli, Yakup Şevki Paşa'nın İstanbul'a dönmesi konusundaki notasını bildirirken, "*şayet İstanbul'a gelmezse İngilizler İstanbul'u işgal edeceklerini bildirmişlerdir. Millet ve memleketin selâmeti için İstanbul'a gelmenizi ricâ ediyoruz*" şeklinde bir şifreli telgraf daha yollamıştı. Yakup ŞevkiPaşa bu ağır tehdit karşısında, "*mademki benim İstanbul'a gelmekliğim memleket selâmeti için önemliymiş o halde gidiyoruz..*" diyerek bu kararını Harbiye Nezareti'ne bildirdi[150].

Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şu'besi idarecileri, bu durumunu fırsat sayarak, tutumu ile millî mücadele taraftarı olduğu bilinen Yakup Şevki Paşa'dan İstanbul'a gitmemesini, Erzurum'da kalıp cemiyetlerinin ve millî mücadele çalışmalarının başına geçmesini istediler. Fakat o, gözlerinden çok rahatsız olduğunu, tedaviye muhtaç bulunduğunu, bu sebeple mutlaka İstanbul'a gitmesi gerektiğini söyleyerek tekliflerini kabul etmedi ve 14 Nisan'da İstanbul'a gitmek üzere Erzurum'dan ayrıldı[151].

Bütün uygulamalardan sonra, XV. Kolordu'nun Karargâhı Erzurum olarak tespit edilmişti. Kolordunun 3.Kafkas Tümeni Erzincan bölgesinin asayişini sağ-

147 **ATASE**, K.239, D. 12/20, F.10; İleri, 14 Mart 1335/1919, No:43 (425).
148 **Türk İstiklâl Harbi, I**, s.170.
149 **ATASE**, K.179, D.77/7, F.323; **B.O.A. B.E.O.** Vilâyetler Gelen Giden Defterleri (2), Defter No:25 sh.319; **İleri**, 31 Mart 1335/1919, No:60 (442).
150 Atak, **Bir Komutandan Anılar**, s.8.
151 Dursunoğlu, a.g.e., s.42. Aynı teklif Kars İslâm Şûrası tarafından da yapılmıştı. (Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, İstanbul1954, s.167).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

layacak, 9.Kafkas Tümeni Erzurum'da, 11.Kafkas Tümeni Van'da, 12.Tümen Harput bölgesinde asayişi sağlayacaktı. Bu tertibat gereğince, doğu hududunda kuvvetli dört tümenin bulundurulması, daha sonra yapılacak olan doğu harekâtının ve bütün millî mücadelenin başarılı olarak neticelendirilmesinde etkisi büyük olacaktır. İtilâf Devletlerinin baskıları sonucu bu plânın tamamı uygulanamamış, 3.Tümen Trabzon ve civarına intikal ettirilmiş, 12.Tümen Horasan ve Hasankale bölgesinde bırakılmış ve doğu hududunu gözetleme vazifesini üzerine almıştı[152].

Çekilmeden sonra, Doğu Cephesi'nin askerî kuvveti toplam olarak, 1090 subay, 379 memur, 14.342 er, 20.782 tüfek, 56 makineli tüfek, 40 top ve 6213 hayvandan ibaretti[153]. Erzurum merkezinde, mevki'-i müstahkem komutanlığı, Şimendifer müdüriyeti ve ahz-ı asker riyasetinde toplam 888 zabit, 300 kâtip, 11.066 nefer, 5203 hayvan bulunuyordu[154]. Mondros Mütarekesi'nin 5.maddesi terhis işlemleri için belirli bir tarih koymamışsa da, İngilizler ile muhtelif yazışmalar sonucu, 1919 yılı başlarında 10.000 subay ve 264.339 er terhis edilmişti. Mevsim şartları ve ulaştırma imkânlarının kısıntılı olması terhis edilenlerin memleketlerine gönderilmelerini de sorun haline getirmişti[155].

XV. Kolordu'nun en zayıf tarafı lojistik durumuydu. Bölge halkı herşeyini yitirmiş, yoksul bir duruma düşmüştü. Bölgede bulunan sanatkârlar, göç ettikleri yerlerde iş bulup kalmış olduklarından bütün hizmetler felce uğramış, buna çare olarak kolorduca 1 Temmuz 1919'da kimsesiz şehit çocuklarından iki bölük halinde 400 mevcutlu bir sanayii birliği kurulmuştu. Ulaştırma araçları pek az ve ilkel, yollar bozuk ve yetersizdi. Erzurum'da bulunan hastaneler şimdilik ihtiyacı karşılamaktaysa da, araçların yetersiz ve ilkel oluşundan dolayı tahliye ve tedavinin büyük bir problem olacağı açıktı[156].

---

152 **Türk İstiklâl Harbi, I**, s.177.

153 **Türk İstiklâl Harbi III, Doğu Cephesi**, Ankara,1995, s.48; Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı Mâlî Kaynakları**, İstanbul1988, s.41.

154 **ATASE**, K.186, D.95/22, F.79.

155 **Türk İstiklâl Harbi, I**, s.184-185. XV.Kolordunun Mayıs 1919'da umum kuvveti 17.860 idi. (Karabekir, a.g.e., s.21).

156 **Türk İstiklâl Harbi, III, Doğu Cephesi**, s.48-49.

B- ERZURUM'DA İLK MİLLÎ TEŞKİLATLANMA

1. İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti

Erzurum'da ilk millî teşkilatlanma daha Mondros Mütarekesi imzalanmadan, Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında başlamıştır. İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umûmisi, savaşın son aylarında durumun hiç de iyiye doğru gitmediğini anlamış ve Anadolu'da çeşitli vilâyetlerde, her ihtimâle karşı gizli teşkilât yapılması yönünde çalışmalarda bulunmuştur. Bu amaca yönelik fırka merkez-i umûmisi, Yenibahçeli Nail Bey'i Batum'a, Filibeli Hilmi Bey'i Erzurum'a, tüccar Cafer Bey'i Trabzon'a kurye olarak göndermişti[157]. Mütareke imzalanıp fırka kapatıldıktan sonra, İttihatçılardan bir kısmı yurt dışına kaçmış, bir kısmı da Anadolu'ya geçerek çalışmalarına burada devam etmişlerdi. Erzurum ve Trabzon şehirleri, Anadolu'ya geçen İttihatçılar için önemli merkezler olmuş[158], Enver Paşa 19 Aralık 1918'de Erzurum'da bulunan İttihatçı Miralay Halid, Miralay Rüştü ve Süleyman Necati Beylere gönderdiği talimatta, teşkilât yapılarak şûrâlar hükûmeti kurulmasını istemiştir[159]. Bu talimat üzerine Erzurum, Trabzon ve Kars ileri gelenlerinden oluşan hey'etler Ardahan Kongresi'nde bir araya gelmişlerdir.

Doğuda teşkilâtlanma yönünde ilk hareket, Rus işgalinden yeni kurtulmuş olan Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan ve Batum)'da başlamıştı. Mondros Mütarekesi gereğince doğudaki Türk ordularının 1914 sınırı gerisine çekilmelerinin kabûlü üzerine, sahipsiz ve sınırdışı kalan bu bölgenin Türk halkı, elindeki silahlarla millî kuvvetler teşkil etmiş, şehir ve kasabalarda "Milli Şûrâlar" kurmuşlardı. 5 Kasım 1918'de kurulan Kars İslâm Şûrâsı Hükümeti Aralık 1918'de adını Millî İslâm Şûrâsı ve Ocak 1919'da Cenûb-i Garbî Kafkas Muvakkat Hükümeti yaparak bölgenin idaresini eline almıştı[160].

---

157 Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, (Haz:Samih Nafiz Tansu), İstanbul1964, s.208.

158 Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar I (1908-1925)**, İstanbul1991, s.75.

159 Ertürk, a.g.e., s.209.

160 Bu hükümet hak.bkz. A.Ender Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Ankara,1989; Fahrettin Kırzıoğlu, **Millî Mücadele'de Kars, I.Kitap, Belgeler**, İstanbul1960.

İçerisinde Erzurum'un da bulunduğu bölgedeki teşkilâtlanmanın seyrini ve bunda Teşkilât-ı Mahsusa'nın rolünü göstermesi açısından I.ve II. Ardahan Kongreleri önemlidir. 3.Fırka Kumandanı Halid Bey'in başkanlığında, İttihatçılardan Dr.Hakkı Cenab, Dr. Abidin, Dr.Fuat Sabit, Filibeli Hilmi, Cafer, Baytar Kaymakam Arif ile Ardahan Kaymakamı Haşimoğlu Rasim beylerden kurulu sekiz kişilik bir hey'et 3-5 Ocak 1919 tarihleri arasında I.Ardahan Kongresi'ni yaparak şu kararları almışlardır:

1- Devletimize İngilizlerin dikte ettirdiği Mondros Mütarekesi şartlarını, çeşitli sebep ve bahanelerle tatbik ettirmemek,

2- Eldeki silahları teslim etmek şöyle dursun, düşmanlarla çarpışarak yeniden silahlanmak için her çareye başvurmak,

3- Ahıska ve Elviye-i Selâse ile birlikte Anavatanı da kurtarmak için geniş ölçüde teşkilât kurup, zafere ulaşıncaya kadar yılmadan, feragat ve tesanütle çalışmak,

4- Derhal Millî Şûrâ Hükümeti bölgeleri temsilcileriyle Ardahan'da yeni bir kongre yapmak.

Bu kongre kararları telgraf ve telefonlarla çevreye duyurularak murahhasların İngiliz işgalinden evvel ikinci bir kongre için Ardahan'a yetişmeleri istenmiştir. Kongrede Anavatan'ın kurtarılması için önemli kararlar alınmış, Erzurum merkez olmak üzere, bütün bölgeyi kapsayacak şekilde geçici bir hükümet kurulması bile düşünülmüştü[161].

Yukarıdaki sekiz kişi ile birlikte Erzurum, Trabzon ve Kars illerinden gelenlerden oluşan bir hey'et 7-9 Ocak 1919 tarihleri arasında aynı yerde toplanarak bir kongre daha yapmışlardı. Bu ikinci kongre, birinci kongre kararlarını kabul ederek, Kars'ta büyük bir kongre yapılacağını, Erzurum Vilâyeti dahiline çekilen Dokuzuncu Ordu'dan silah ve malzeme yardımı alarak yerli halktan asker toplayıp, Dokuzuncu Ordu'dan gönüllü kalan çavuş, onbaşı ve erlerle 3.Fır-

161 Fahrettin Kırzıoğlu, "Cenûb-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti", **Türk Kültürü Dergisi**, sayı:72(Ekim 1968), s.959.

ka'dan ayrılacak subayların idaresinde, Ermenilerle Gürcüleri memlekete sokmayacak güçlü bir askerî teşkilât yaparak bir elden idare edilmesini, Trabzon'da neşredilen İstiklâl ve İkbal, Batum'da Sadâ-yı Millet, Erzurum'da Albayrak adları ile çıkacak gazeteler ile millî mücadele yolunda içerdekileri uyarmak, dışardakilere de çeşitli yayınlar ve resmî delegelerle millî hakları tanıtmak kararlarını almıştır[162]. Bu kongrede Yakup Şevki Paşa'yı başkanlığa seçmişlerse de Paşa hastalığını ileri sürerek özür dilemişti. Fakat Teşkilât-ı Mahsusacılar Paşa'yı bir ay kadar Erzurum'da tutmuşlar, İstanbul'a gitmesine mâni olmuşlardı[163].

Elviye-i Selâse'deki bu teşkilâtlanma ve Mondros Mütarekesi'nin haksız bir şekilde uygulanmaya başlanması, Erzurum'da teşkilâtlanmaya hız kazandırmıştır. Erzurum halkının bilinçlendirilmesinde ve teşkilâtlanmada daha çok Erzurum dışından gelen Erzurumlular önayak olmuşlardır. Süleyman Necati (Güneri), Dursunbeyzâde Cevad, Küçük Kâzım(Yurdalan), Hüseyin Avni (Ulaş) Beyler bunlardan birkaçıdır.

Savaşın son aylarında, Konya'da İttihat ve Terakki Okulları Müdürlüğü'nde bulunan[164] Süleyman Necati Bey, İttihat ve Terakki Merkez Umûmisi âzâsı Hilmi Bey'den Erzurum'da açılacak olan Sultanînin başına geçmesini isteyen 7 Temmuz 1918 tarihli bir mektup almıştı[165]. Bu teklifi kabul eden Süleyman Necati Bey, Osmanlı Devleti'nin savaşta mağlup olduğunu anlamış ve Erzurum'a giderek teşkilât yapacak güvenilir birisini aramıştır. O sırada itimat ettiği arkadaşlarının çoğu cephede bulunduğundan Talas Şifa Yurdu Zabiti Erzurumlu Yüzbaşı Nalbandoğlu İsmail Hakkı'ya fikrini söylemiş ve beraber Erzurum'a gitmeye karar vermişlerdir[166]. Erzurum'a giderken Trabzon'a uğrayan Süleyman Necati Bey, buradaki millî teşkilatlanmayı görerek, Binbaşı Kâzım (Yurdalan) Bey

162 Kırzıoğlu, a.g.m., s.959-961; Haydar Çetinkaya, "Millî Mücadelede Ardahan'ın Yeri ve Ardahan Kongresi", **Türk Kültürü Dergisi**, sayı:72(Ekim 1968), s.984-986; S.Esin Dayı, **Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'da Millî Teşkilâtlanma**, Erzurum,1997, s.98-99.

163 Ertürk, a.g.e., s.209.

164 Asuman Demircioğlu, **Süleyman Necati (Güneri)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum,1992, s.2

165 Hilmi Bey mektubunda şöyle diyordu: "Erzurum'un bu harpte ifâ ettiği fevkelâde fedakârlık millet için şükrâna lâyıktır. Bunun hatırası olmak üzere, merkez-i umûmî Erzurum'da bir sultanî tesis etmeye karar verdi. Bunun başında da sizin bulunmanızı arzu ediyoruz. Muvafakat ederseniz geliniz." (Süleyman Necati Güneri, **Hatıralar**, TTK.El Yazması Eserler Bölümü, No:260, s.3).

166 Güneri, a.g.e., s.4.

ile görüşmüş ve bu çalışmalardan etkilenmiştir. Süleyman Necati Bey, 7 Ekim 1918'de Erzurum'a gelmiş ve bir hafta içerisinde dört sınıflı Albayrak Mektebi'ni açmıştır[167]. Bu sırada İttihat ve Terakki Merkez Umûmî âzâsından Hilmi Bey, İstanbul'dan kaçarak Erzurum'a gelmiş ve bir buçuk ay burada kalmıştı. Teşkilâtlanma işlerinde onun da payı olduğu muhakkaktır[168].

Süleyman Necati Bey'in Erzurum'a geldiği günlerde Mondros Mütarekesi imzalanmış ve bu mütarekenin 24.maddesi Erzurum'un önde gelenleri tarafından Vilâyât-ı Şarkiyye'nin Ermenilere verileceği şeklinde değerlendirilmiştir. Bunun üzerine Süleyman Necati Bey, Hastane Baştabibi Doktor Fuat Sabit, 3.Fırka Kumandanı Halid ve İsmail Hakkı Beylerle birlikte bir cemiyet kurmaya karar vermiş ve cemiyet nizamnâme ve beyannâmesini hazırlamışlardı[169]. Başlangıçta cemiyetin resmî bir surette açılması düşünülmüş, bu sebeple Vali Münir Bey'e müracaat edilmiştir. Valiye bir cemiyet kurulmak istendiği, bunun için de halkı bir camide toplayarak idare heyetinin seçilmesi gerektiği söylenmiş, fakat Vali bu iş için caminin uygun olmadığını, müftü ve belediye reisiyle görüşüp toplantının belediyede yapılmasını bildirmiştir. Vali Münir Bey'e maksadını anlatan Süleyman Necati Bey, Belediye Reisi Zakir Bey ile görüşmüş, Zakir Bey ona güvenmeyerek valiye müracaat etmiş ve bu görüşmeden sonra Süleyman Necati Bey'in halkı toplayarak durumu anlatmasına izin vermiştir. Ertesi gün Belediye'ye giden Süleyman Necati Bey, toplanan ihtiyar heyetine imzalanan mütareke hakkında bilgi vermiş ve milli teşkilâtlanmanın zeminini kuvvetlendirmek amacıyla, bu gibi işlerden anlayanlara durumun anlatılmasını söyleyerek ertesi gün tekrar toplanılmasını istemiştir[170].

İhtiyar hey'etinin bu durumu kabul etmesine rağmen Erzurum Polis Müdürü Zeki Bey, Süleyman Necati Bey'in, bir ittihatçı olduğunu, Hükümet-i Merkeziyye'nin bunların aleyhinde bulunduğunu Vali Bey'e anlatmış ve O'nun tu-

167 Güneri, a.g.e. s.5.

168 Dahiliye Nezareti Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği bir telgrafta, Hilmi Bey'in Erzurum'da bulunduğunun niçin bildirilmediğini soruyor ve gerekli incelemelerin yapılarak bildirilmesini istiyordu. 8 Mart 1919. (B.O.A. DH.ŞFR.97/73).

169 Güneri, a.g.e., s.5-7; Dursunoğlu, a.g.e., s.58.

170 Güneri, a.g.e., s.7-9.

tuklanmasını Vali Bey'den istemiştir. Vali Bey'in bu konuda kararsız kaldığını gören Zeki Bey, belediyeye İttihat ve Terakki düşmanı olanların toplanmasını ve Süleyman Necati'nin çalışmalarına engel olunmasını Vali Bey'e kabul ettirmiştir[171].

Zeki Bey'in aleyhindeki çalışmalarını haber alarak Belediye'ye giden Süleyman Necati Bey, burada Bakkalbaşı Hakkı, Kılbaş Fevzi, Müftü Sadık, Malyemez Tevfik gibi kimselerin bulunduğunu görmüştür. Müftü Sadık Efendi, Süleyman Necati Bey'e amacının ne olduğunu sormuş, Süleyman NecatiBey de, Ermenistan Meselesi'ni, Berlin Konferansı'nın 62.maddesini ve mütarekenin gerçek mahiyetini anlatmış, fakat toplantıda bulunanlar buna itiraz ederek *"efendim bizim valimiz var, kumandanımız var, padişahımız var, memleketimizin tehlikede bulunduğunu onlar bilmiyorlar da biz mi biliyoruz?"* diyerek şiddetle karşı çıkmışlardır. Ayrıca, Süleyman Necati Bey'i İttihatçılıkla suçlamışlar, fakat o gerekli cevabı vererek oradan ayrılmış ve bu şartlar altında çalışılamayacağına, gizli teşkilât yapılması gerektiğine inanmıştır[172].

İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti adı altında kurulan bu gizli teşkilâtın ilk hey'et-i merkeziyyesinde Nalbandzâde İsmail Hakkı, Süleyman Necati, emekli Binbaşı İdris Beyler ve Alay Müftüsü Nusret Efendi bulunuyordu. Bir müddet sonra Nusret Efendi Bolu'ya, İdris Bey'de ticaret için köylere gitmiş olduğundan Süleyman Necati ve İsmail Hakkı Beyler merkezde yalnız kalmışlardı[173]. Fakat cemiyet kısa zamanda genişlemiş ve Elviye-i Selâse ile sıkı ilişkiler içerisine girmiştir.

Elviye-i Selâse'de teşkilât kurmaya çalışarak, Ardahan Kongreleri'nin toplanması için çok gayret sarfeden 3.Fırka Kumandanı Halid Bey, bölgede Erme-

171 Güneri,a.g.e., s.9-10; Dursunoğlu, a.g.e., s.27.

172 Güneri, a.g.e., s.11-15; Dursunoğlu, a.g.e., s.58; Demircioğlu, **Süleyman Necati Güneri**, s.17-20. Erzurumluların bu tür teşkilâtlanmalara karşı koymaları onların bozgunculuk ruhundan doğmuyordu. Dünya siyasetindeki durumu kavrayamadıklarından ve İstanbul'daki hükümetin aczini de anlayamadıklarından kaynaklanıyordu, mevcut düzenin bozulmasından korkuyorlardı. (Dursunoğlu, a.g.e., s.31, dn.1.) Nitekim bir müddet sonra bunlar yaptıklarından pişman olarak Millî teşkilât safına geçmişlerdir (Kırzıoğlu, **Millî Mücadelede Kars**, s.46.).

173 Güneri, a.g.e., s.15.

nilerin önüne setler çekmeyi başarmıştı. O, vatanın kurtarılması için Erzurum'da cemiyet faaliyetlerini çok önemli görüyordu ve bu sebeple Erzurum ile daima irtibat halindeydi. Miralay Halid Bey, bazen Narman'dan Erzurum'a gelerek cemiyetin toplantılarına katılıyordu. Civar vilâyetler ve Elviye-i Selâse'de bulunanlarla haberleşmenin yapılabilmesi için bir şifre de temin edilmişti[174]. Ebulhindili Cafer Bey'in yetmiş kişiden oluşan müfrezesi, hudut içerisinde faaliyete başlamak için Halid Bey'e müracaat etmiş ve bu teklif kabul edilmişti. Halid Bey onlara müstakil vazifeler vererek bölgedeki ilk Kuvâ-yı Millîyenin çekirdeğini oluşturmuştur.Müfreze, askerî hususlarda Halid Bey'e bağlı bulunuyor, siyasî işlerde Erzurum'daki İstihlas-ı Vatan Cemiyeti'nden talimat alıyordu. Bu haberleşmelerde cemiyet iki kanaldan faydalanıyordu. Bunlardan biri Erzurum kanalıydı ve Süleyman Necati Bey vasıtasıyla Şavşat'ta Hilmi Bey ile görüşülüyordu. İkincisi İstanbul kanalıydı ki, buradaki haberleşme önde gelen birkaç kişi tarafından sağlanıyordu. Haberleşmelerde her ihtimale karşı şifre kullanılmış, Erzurum'un parolası "Demir" İstanbul'un parolası "Ayna" olarak tespit edilmişti[175].

Halid Bey, Ardahan Kongresi'nde alınan kararları Cafer Bey'e bildirmiş ve ondan bu kararlar doğrultusunda hareket etmesini istemiştir. Halid Bey'in Cafer Bey ile ve İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti ile olan şu yazışmaları aradaki irtibatı ve teşkilâtın faaliyetlerini göstermesi açısından önemlidir:

"Kumandan Halid Bey'den Erzurum Müfrezesi Kumandanı Cafer Bey'e

Narman 7.1.1335 (1919)

Ardahan'daki kararlarımız kat'idir. İngilizler'e silah vermek değil, silahlarını almaktır. Hududa teftişe gelirken duyulan ve İngilizler'e verdiğiniz ültimatomla silahlarını almanızdan çok memnun ve müteşekkirim. Mütemâdi muvaffakiyetler, gözlerinizden öperim. Kemal Efendi'yi talimât almak üzere Narman'a gönderiniz. Durmuş (Süleyman Necati)'a yazdım. Muvaffakiyetinizi gazeteye yazmış, sıkıştırılırsa derhal size iltihak edecektir. Kumandan Paşa'ya da resmî malûmat verdim.

174 ATASE, K.721, D.31/18, F.1-73.
175 Güneri, a.,g.e., s.23-24.

Polis Müdürü Zeki ve Jandarma Kumandanı Ferit Beyler itimada şayan iseler, Durmuş'a muavenetlerini ve takibinden haberdâr etmelerini yazayım. Vali (Münir Bey) korkak, ileri gidemez. Hâfız'a yaz İtilâf Kulübünü teşkil edenleri bildirsin. Bir-ikisi kaldırılır.

Kumandan Halid"[176]

" 3. Fırka Karargâhı Narman No:97 28.1.35

Karaboğazlı Tabur Kumandanı Ahmed Efendi'den

Oltu-Coculus'ta Cafer Bey'e

Gözlerinden öperim. Ardahan'daki verilen karar kat'îdir. Buna her zaman devamı edeceğiz. Hududda bıraktığım iki cebel topu, iki mitralyöz, elli tüfek ve elli sandık cephaneyi Hâfız Arslan'ı gönderip teslim alınız... Bunlara bir merkez intihab ederek depo ediniz. Mertçe, kahramanca düşmanlara karşı vazifeye devam ediniz. Sıkıştığınız zaman hududu geçersiniz. (Erzurum toprağına girersiniz.) Ben Erzurum'a gidip arkadaşlarla bilmüzakere, orada da karar alacağım...

Kumandan Halid"[177]

İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti ile yapılan bir haberleşme de şöyleydi:

"Muhterem Kardeşim,

Hukuk-ı İslâmiyenin muhafazası hususuna sebk eden hüsnünüz sâyân-ı takdirdir. Bu mesâilerin tamamiyle vatan ve milletimizin halâsına münhasır kalması için şûrânın (Kars'taki Meclis) emrine bağlı bir asker görünmeniz ve şûrâyı merci' tanıyarak onu son derece bulundurmanız ehemmiyetle ricâ olunur. Aha-

176 Güneri, a.g.e., s.24.
177 Güneri, a.g.e., s.25; Kırzıoğlu, a.g.e., S.24-25.

liyi memnun etmek, Ermenilere karşı şûrânın askerî görünmek memleketimizin menafi'-i ikti'zasındadır. Erzurum'a yapacağınız hizmetlerin en büyüklerinden biri, bu hizmetiniz olacaktır. Bu hususta Bedrettin (S.Necati) ile müştereken hareket ve gayret etmenizi ve onun askerî planlarıyla çalışmanızı hâsseten ricaya lâyık görüyorum. Allah mu'ininiz olsun kardeşim.

Kaymakam Halid"[178]

Böylece hudutta Halid Bey, hudut içerisinde Erzurum Müfrezesi ile Erzurum'da kurulan İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti bir faaliyet çemberi meydana getirmişlerdi. Maksat, Ermenileri huduttan uzak tutmak ve şûrâ perdesi altında Ermeni çetelerinin çalışmalarına engel olmaktı. Bu teşkilâtı daha da güçlendirmek için Dokuzuncu Ordu Kumandanı Y. Şevki Paşa ile temasa geçilmişti. Yakup Şevki Paşa, Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti'ne silah, cephane, para vererek destekliyor ve Erzurum'da da böyle bir teşekkül oluşturulmasını istiyordu. Paşa, Erzurum Müftüsü Sadık Efendi'yi çağırarak bu maksadını söylemiş, müftü de bu durumu Vali Münir Bey'e iletmişti. Vali ile Yakup Şevki Paşa'nın arası açık olduğundan[179] Vali Bey, Paşa'yı mahkemeye sevk etmiş ve bir kaç gün sonra Paşa İstanbul'a çağrılmıştı. Göz doktoru Harputlu Nazmi Bey de, Paşa adına teşkilât propagandası yapıyor ve üye kaydediyordu. Fakat bu teşebbüs de valinin müdahalesiyle durdurulmuştu[180].

Yakup Şevki Paşa, İngilizler ve İstanbul Hükümetiyle uğraşırken Filibeli Hilmi ile Cafer Beyler hükümet kuvvetleri tarafından takip edilince sınır dışına kaçmışlar ve Erzurum'daki teşkilât kısa bir süre için de olsa zayıflamıştı. Süleyman Necati ve İsmail Hakkı Beyler destek bulmak amacıyla Hasankale'de bulunan 9.Fırka Kumandanı Rüştü Bey'i ziyaret ederek yardım istemişlerdi. O da kendilerine yardımcı olmak amacıyla Erzurumlu Kümbetli Gençağazâde Hüseyin Avni'yi erken terhis ederek Erzurum'a göndermişti. Bu sırada Trabzon'da bulunan Jandarma Alay Kumandanı Küçük Kâzım Bey de İstanbul Hükümeti ta-

178 Güneri, a.g.e., s.26.
179 Bu konu hk. Bkz. Kurtuluştan Sonra Şehrin Sosyo-Ekonomik Durumu, s.5.
180 Güneri, a.g.e., s.17; M.Sadık Yiğitbaş, **Kigı**, İstanbul1950, s.171-172.

rafından azledildiğinden Erzurum'a gelmiş ve bu çalışmalara katılmıştı. Bunlarla birlikte İstanbul'dan bazı gençler de (Dursunbeyzâde Cevad gibi) Erzurum'a gelerek teşkilâtı genişletmiş ve çalışmaları hızlandırmıştır[181].

Erzurum'da, bu millî teşkilâtlanmalar olurken İstanbul Hükümeti'nin de desteği ile Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası'nın bir şubesi açılmıştı. Şubeyi açanlar Hatunoğullarından Binbaşı Haydar Bey, Binbaşı Muharrem ve eski komitecilerden Süleyman Efendi idi[182]. Bunlar Vali Münir Bey'i İttihatçılara yardım etmekle, teşkilâtlanmalarına göz yummakla suçlamışlar ve valinin değiştirileceği söylentilerini etrafa yaymışlardı. Yapılan propagandalar sonunda Albayrak Mektebi kapatılmış ve mektebin vakıf gelirlerine el konulmuştu. Böylece müdafaa-i hukuk çalışmalarının önüne geçilmek istenmişti[183]. Fakat Hürriyet ve İtilâf Fırkası Erzurum Şubesi'nin ömrü uzun olmadı. Süleyman Necati Bey ve Küçük Kâzım Bey şubenin maddi destekçisi Süleyman Efendi ile görüşmüşler ve bu şubeyi kapattırmışlardı[184].

Erzurum'da kurulan bu ilk teşkilât daha sonra kurulacak olan Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti için zemin hazırlamış, bu cemiyetin kuruluşunu kolaylaştırmıştır. İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti'nin kurulmasıyla birlikte faaliyete başlayan Albayrak Gazetesi de Erzurum'da Millî Mücadele boyunca halkı yönlendirmiş ve bu suretle Erzurum'daki teşkilâtlanmada önemli bir rol oynamıştır.

2. Albayrak Gazetesi

Erzurum ve Elviye-i Selâse'nin teşkilâtlanması konusunda önemli kararların alındığı II.Ardahan Kongresi'nde, Millî Mücadele yolunda içerdekileri uyarmak, dışardakilere de çeşitli yayınlar ve resmi belgelerle millî hakları tanıtmak için Erzurum'da Albayrak adında bir gazetenin neşrine karar verilmişti. Ardahan Kongresi kararlarına dayanarak 17/18 Ocak 1919'da Kars'ta toplanan büyük

181 Güneri, a.g.e., s.18.
182 Güneri, a.g.e., s.19; Kırzıoğlu, a.g.e., s.47.
183 Kırzıoğlu, a.g.e., s.47.
184 Güneri,a.g.e., s.19-20.

kongrede kurulan, Cihangirbeyzâde İbrahim başkanlığındaki geçici hükümet, Albayrak Gazetesi mümessilliğine Kafkasya ve Havalisi İslâm Orduları Kumandanı Ferik Nuri Paşa'yı seçmiş, o da kendisine vekâlet etmek üzere Erzurum'a Miralay Halit Bey'i göndermişti. Halit Bey'in asker oluşu ve matbuatla ilgisi olmaması nedeniyle bu iş Süleyman Necati Bey'e havale edilmiştir[185].

Albayrak Gazetesi ilk defa 1 Mart 1329 (14 Mart 1913)'de Erzurum'da İttihat ve Terakki Fırkası tarafından yayınlanmaya başlamıştı. Erzurum Hükümet Konağı civarındaki Millî Kütüphane'den idare edilen gazete, bu dönemde haftada bazen bir, bazen iki defa çıkarılmıştır[186].Gazetenin adı, "payitaht" yerine "hanbalık", "şubat" yerine "küçükbay" denilmesi, imlâda vokallerin kullanılması hep bu duyguyu yansıtmaktadır[187]. Gazetenin bu ilk dönemi, Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesiyle son bulmuş, Mondros Mütarekesi'nden sonra gazeteyi yeniden yayın hayatına geçirme çalışmaları başlamıştır.

Mütareke günlerinde Erzurum şehrinin hem fizikî hem de sosyal durumu çok kötüydü. Şehir bir harabeye dönmüş, halk perişan ve sefil bir hale düşmüştü. Bu şartlar altında bir gazete çıkarmak çok zordu. Ne bir matbaa makinesi ne de bunun için gerekli baskı harfleri vardı. Okul ve gazete işi için Erzurum'a gelen Süleyman Necati Bey, Rusların Hınıs'ta bıraktıkları ve Ebulhindili Cafer Bey tarafından Erzurum'a getirilmiş olan bir makineyi özel idareden satın aldı. Makineyi Taşmağazalar karşısında İttihat ve Terakki Han'nda açmış olduğu Albayrak Mektebi'nin çatı katına yerleştirdi. Makinede ve harflerde değişiklikler yaparak baskının teminini sağladı. Gazete, kâğıt sıkıntısı çekildiği için iki sayfa olarak çıkarıldı[188].

Süleyman Necati Bey, Albayrak'ın hem mesul müdürü hem de baş yazarı idi. Kardeşi Mithat Bey, Dursunbeyzâde Cevad ve kardeşi Sıdkı Beyler yazı ku-

185 Ertürk, a.g.e., s.210; Dursun Ali Akbulut, **Albayrak Olayı**, Erzurum, 1991, s.4.

186 Ömer Sami Coşar, **Millî Mücadele Basını**, İstanbul, 1964, s.199, dn.2.

187 Akbulut, a.g.e., s.4.

188 Güneri, a.g.e., s.16; Coşar, a.g.e., s.192.Albayrak Gazetesi'nin ilk nüshaları Türk Basımevi'nde daha sonrakiler Albayrak Matbaası'nda basılmıştır. Gazete, Albayrak Matbaası'nın kuruluşundan önce yayın hayatına başlamıştır.(Akbulut, a.g.e., s.5-6, dn.9).

rulunda bulunuyorlardı. Mithat Bey, heyecanlı, atak bir karakter çiziyor, Türkçülük duygusuyla dolu, fakat Erzurum'un sınırları dışına çıkamıyordu. Cevad Bey daha ziyade siyasî yazılar yazıyordu. Sıtkı Bey ise, sosyal ve siyasî yazılarının yanında edebî olanları ile tanınıyor, "Alageyik" müstear adı ile nesirler ve şiirler neşrediyordu[189].

Albayrak Gazetesi bu ikinci yayın döneminde, siyasî durumun karışıklığından dolayı Türkçü duygu ve düşüncelere daha sıkı sarıldı. Sadece Erzurum'un değil, bütün Vilâyât-ı Şarkiyye'nin haklarını müdafaa etti. Her nüshasında "Vilâyât-ı Şarkiyye Ermenistan Olamaz" deyişini manşet yapması bunu gösteriyordu. Gazete bazen Elviye-i Selâse'yi ve burada yapılan Ermeni zulmünü dile getirirken bazen de işgale uğrayan İzmir, Adana, Urfa, Maraş ve Antep'in dertlerine ortak oldu. İstanbul matbuatına gerekli cevapları vermekten geri durmayan gazete, Padişah'a ve İstanbul Hükümeti'ne karşı, sütunlarında açık mektuplara yer verdi. İngilizlerin ve Fransızların doğuda takip ettikleri siyaset, Araplar üzerinde oynanan oyunlar, İran'daki gelişmeler de gazetenin yazı konularını oluşturdu[190].

Erzurum'da meydana gelen birçok siyasî hadisede önayak olan ve halkı yönlendiren Albayrak Gazetesi, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile de iç içey-

189 Akbulut, a.g.e., s.7-8. Sıtkı Bey, Erzurum ve çevresi mekteplerinde marş ihtiyacını temin eden şu mısraları yazmıştır.
Tarihler ağlar vatan yanarken
Eller öz vatanda ıra'ra atarken
Ufukta ümidin nuru batarken
İlk sesi haykıran Yüce Erzurum
Ufak bir tepreniş, bir atlayışla
Ümidler aşılayan bir şahlanışla
Altıbin senelik bir yaşayışla
Canavar ağzını yırtan Erzurum
Ümidsizlikleri kıran Erzurum
Vatana ümidsin, bayrağa rehber
Tarihin bağrında sesin inilder.
Millî vicdan doğar senden alır fer
İlk sesi haykıran yüce Erzurum
Vatanı kurtaran Yüce Erzurum.
(Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s.760).

190 **Albayrak Gazetesi** nüshaları; Güneri, a.g.e., s.22; Akbulut, a.g.e., s.4 ve 8.

di. Albayrak Hey'eti'nden iki kişi; Süleyman Necati ve Cevad Beyler aynı zamanda müdafaa-i hukuk cemiyeti idare hey'etinde de yeralıyordu. Aynı kişiler Erzurum Kongresi'ne delege olarak katılmışlar ve böylece gazete Erzurum Kongresi'nin sözcülüğünü de üstlenmişti. "Erzurum'daki fikrî cereyanlarda Albayrak Gazetesi ne kadar önemli rol oynamışsa, Albayrak Hey'eti de bu düşüncenin eyleme dönüşmesinde o kadar etkili olmuştur"[191].

Süleyman Necati Bey'in Albayrak Matbaası'nı kurmak için çektiği güçlükleri ve o sırada Erzurum'daki siyasî havayı yansıtması açısından 30 Mart 1919'da, Göle'de bulunan Erzurumlu Cafer Bey'e yazdığı mektup önemlidir. Mektupta, Erzurum'daki muhalefetten bahsedildikten sonra şöyle deniliyordu:

"... *Fakat gazetemizi kapatmak ve beni tevkif etmek için bazı teşebbüsler ve tasavvurlar olduğunu işitiyoruz. Arkadaşlarla verdiğimiz bir kararda, Erzurum'da Millî Mücadelede düşüncelerini yaymak üzere " Albayrak Gazetesi'ni çıkarmak için 25 Aralık 1918'de "Türk Basımevi" adıyla kurulan şirketin beş ortağından birisi olan Gez Mahalleli Emekli Yüzbaşı Nalbandoğlu İsmail Hakkı nâmına yeni bir gazete imtiyazını almak ve benim Kağızman cihetinden o geçeye (Kars Millî Şûrâsı sınırları içerisine) savuşmam merkezindedir....Mektebin parası bitmiştir. Benim ve muallimlerin tahsisatımızı vermek imkânı kalmamıştır. Vaz'ıyed edildiği için (vakıf) mağaza ve dükkânların icarını da bittabi' alamadık...*"[192].

Bu zor şartlar altında faaliyet sürdüren Albayrak Gazetesi, kurulduğu günlerde zengin bir kadroya sahipken 1919 yılı sonlarından itibaren yazarlarını birer birer kaybetmeye başladı. Süleyman Necati Bey, Erzurum Meb'usu seçildiği için İstanbul'a gitti. Cevad Bey, Kars Maarif Müfettişliği'ne tayin edildi. Böylece okul ve gazete Sıdkı ve Midhat Beylere kaldı. Fakat Mithat Bey'in sert davranışları, bu ortaklığın daha fazla devam etmesine imkân bırakmadı. Sıdkı Bey Okulu, Mithat Bey de gazeteyi aldı ve gazetenin sahibi, müdürü, başyazarı oldu[193]. Bundan sonra Albayrak Gazetesi eski çizgisini kaybetti. Bolşevikliğin Er-

191 Akbulut, a.g.e., s.9.
192 Kırzıoğlu, a.g.e., s.46-47.
193 Akbulut, a.g.e., s.8.

zurum'da ve Anadolu'da sesini duyurmaya çalışan gazete, millî mücadele yolundaki eski değerini yitirdi ve birçok problemin yaşanmasına sebep oldu.

3. Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti

Mondros Mütarekesi'nin 24.maddesinde, İngilizce metinde kasten "Six Armenian Proviences" olarak yazılan Vilâyât-ı Sitte (Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamûretülaziz, Diyarbakır) da bir karışıklık çıkması halinde bu vilâyetlerin herhangi bir kısmını işgal hakkını İtilâf Devletleri muhafaza eder deniyordu. Türk halkının huzurunu, münferid moral bozucu olaylardan ziyade Ermenilerin bu politik isteklerinin ortaya konması ve bunların İtilaf Devletleri tarafından desteklenmesi bozuyordu. Bu endişeyle, Meclis-i Meb'usan'ın feshinden önce, 1918 yılı Aralık ayı başında Şark Vilâyetleri Meb'usları mecliste bir grup halinde toplanmak lüzumu hissetmişlerdi. Kendilerine "Vilâyât-ı Şarkiyye Grubu" diyen bu meb'uslar seçildikleri bölgenin menfaatleri için ve Türk milleti namına harekete etmek üzere bir grup halinde bulunmaya karar vermişlerdi. Yedi maddelik bir program hazırlayan grup, kitap, gazete ve risaleler neşretmek, millî menfaatleri müdafaa maksadıyla Avrupa'ya hey'et göndererek haklarımızın korunmasına çalışmak gibi bir gaye takip ediyordu[194].

Mütarekenin 24. maddesi Erzurum'da da bazı ileri gelenler tarafından Vilâyât-ı Şarkiyye'nin Ermenistan olacağı şeklinde değerlendirilmiş ve çeşitli faaliyetlerle bunların önüne geçilmek için çalışmalara başlanmıştı. Erzurumlu Hoca Raif Efendi de mütarekenin imzalanmasından sonra hemen İstanbul'a giderek gerekenlerle ve bu arada Diyarbakırlı Süleyman Nazif Bey ile görüşmüş, bazı gazetelerin "Ermeni Tehciri" meselesini ele alarak Ermenileri suçsuz göstermelerinden yakınmış, Doğu Anadolu topraklarından bir kısmının bunlara terkedileceğine dair düşünce ve fikirlerin bölge halkı üzerinde yaptığı olumsuz tesiri anlatmıştı. Meseleyi çok ciddi kabul eden Süleyman Nazif Bey, Raif Efendi ile birlikte önce gazete idarehanelerini ziyaret etmiş ve Ermeni meselesi hakkında daha ölçülü yazılar yazılmasını istemiş ise de bundan bir netice alamamıştı. Bun-

194 Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken, I**; Ankara, 1959, s.28.

dan sonra Beyrut Eski Valisi İsmail Hakkı, Hicaz eski valisi Mahmud Nedim, Bayezid Meb'usu Şefik, Diyarbakır Meb'usları Zülfü ve Fevzi, Sivas Meb'usu Rasim, Süleyman Nazif ve Hoca Raif Efendi bir araya gelerek 2 Aralık 1918'de "Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuşlardır[195]. Cemiyetin kurulduğu günlerde Dursunbeyzâde Cevad Bey de yedek subaylıktan terhis edilince İstanbul'a gelmiş ve Maarif Nezareti'ne müracaat ederek kendisi için daha önce teklif edilen Erzurum Dârülmuallimin Müdürlüğü'ne tayinini istemiş, fakat isteği kabul edilmemişti. Cevad Bey İstanbul'da kaldığı günlerde Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne giderek cemiyetin toplantılarına katılmış, cemiyetin bir üyesi olmuş ve kendisine gerektiğinde Erzurum'da şube açma yetkisi de verilmişti[196].

Cemiyetin ilk toplantılarında, cemiyet adına çıkarılacak gazete işi, tehcir dolayısıyla Türk milletine atılan iftiralara cevap verme yolları ve doğu vilâyetlerindeki müslümanların haklarını hangi yollardan müdafaanın gerektiği uzun uzadıya konuşulmuş, birkaç gün süren toplantılar sonunda aşağıdaki esasların müdafasına karar verilmişti:

1- Doğu vilâyetleri tarih itibariyle bir Müslüman Türk memleketidir. Bu bölgede Ermeniler öteden beri küçük bir azınlıktır.

2- Elli yıldan beri Ermeniler bu bölgede çeşitli siyasî öldürmeler ve komitecilikle Müslümanları kendilerini müdafaa zorunda bırakmışlardır. İlk teşebbüs

---

195 Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber, I**, Ankara,1988, s.19. Cemiyetin kuruluş tarihi 4 Aralık olarak bilinmekteyse de, Fahrettin Kırzıoğlu'nun verdiği cemiyet nizanâmesinde 2 Aralık 1918 tarihi bulunmaktadır (Fahrettin Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi I,** Ankara,1993, s.6). Mevlanzâde Rıfat Bey, Cemiyetin kuruluşunu şöyle anlatmaktadır: *"...Avrupa ve Amerika'da Ermenistan'ın kurulması propagandaları ve bu fikrin yürütücülerinden olan bazı önemli siyaset adamlarının varlığından haberdar olan Babıâli, hiç olmazsa karşı propaganda yapma lüzumunu hissetmiş, doğu vilâyetlerinin münevver insanlarını hariciye vekâletinde gizli bir toplantıya davet etmişti. Toplantı neticesinde Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla bir organizyona karar verilmişti. Bu sırada Mirliva Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında Ay-Yıldız adında gizli bir cemiyet kurulmuştu. Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bu cemiyetle ilişkiye geçerek, Ermenistan kurulmasına karşı silahlı mücadeleye geçilmesi kararı alınmıştı. Doğuda halk teşkilâtlandırılacak ve mücadeleye girişilecekti'.* (Mevlanzâde Rıfat, **Türkiye İnkılâbının İçyüzü**, (Yay.Haz: Metin Hasırcı), İstanbul 1993, s.235-236).

196 Dursunoğlu, **a.g.e.**, s.15-16.

onlardan gelmiştir. İşte bu esaslar dairesinde davamızı bütün cihana karşı savunmak için Fransızca, "Le Pays" (Ülke) ve Türkçe "Hadisat" gazetelerinin çıkarılması. Bunlar için vasıta teminini Süleyman Nazif Bey üzerine alacaktır[197].

Aynı hususlar cemiyet nizamnamesinde de yer almış, nizamnâmede cemiyet merkezinin İstanbul olduğu, idare hey'etinin kimlerden meydana geleceği belirtilmiştir[198]. Cemiyetin kuruluş haberi basında şu şekilde yeralmıştır:

"Vilâyât-ı Şarkiyye'de unsur-ı galibe olan Türk ve Kürdlerin hukuk-ı millîyesini müdafaa azmiyle alâkadar bazı zevat-ı ma'rufe tarafından bir hey'et teşkil edilmiş ve bu babdaki mu'amele-i resmiyeye tevessül kılınmıştır. Erzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbakır, Van, Mamuretülaziz vilâyetlerinden müteşekkil olan Vilâyât-ı Şarkiyye'de en ziyade Türkler sonra Kürdler ekseriyet-i kahire teşkil ederler. Rabıta-i İslâmiye ise aradaki ırk ve lisan ihtilâfını büsbütün izale etmiştir. Bu vilâyât ahalisi meyanında aile-i Osmaniye'den iftirakı arzu ve hatta bu iftirakı bilâ ıztırat tahammül edecek adam tasavvur olunamaz. Yeni teşkil olunan müdafaa-i hukuk-ı milliye hey'eti bu hakikatı âleme isbat için her vesileyi izhar edecektir[199].

Hadisat Gazetesi'nin baş yazarı Süleyman Nazif Bey, gazetede yazdığı makalelerde, Vilâyât-ı Şarkiyye'nin şimdiye kadar karşılaştığı güçlükleri anlatarak, tarihî olaylarla buradaki Türk çoğunluğundan sözediyor ve Avrupa ve Amerika ileri gelenlerine seslenerek Türk'ün Vilâyât-ı Şarkiyye'deki hakkından bahsediyordu[200].

V.Ş.M.H.M.C. ilk kongresini 13 Aralık 1918'de Müdafaa-i Millîye Cemiyeti Merkez-i Umûmisi'nde yapmıştır. Otuz kişinin katıldığı kongrede 12 kişilik bir idare hey'eti oluşturulmuş, idare hey'eti başkanlığına eski Beyrut Valisi Diyarbakırlı İsmail Hakkı Bey kâtip-i umûmiliğe de Van meb'usu Vasıf Bey seçilmiştir. Kongrede şu kararlar alınmıştır:

197 Dursunoğlu, a.g.e. s.19-20; Gökbilgin, a.g.e., s.73.
198 Nizamnâmesinin tam metni için bkz. Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi I**, s.5-6; Dursunoğlu, a.g.e., Belge No: 1, s.143-144.
199 **Hadisat**, 4 Kânunievvel 1334/4 Aralık 1918, No:46.
200 "Can Noktamız" **Hadisat**, 5 Kânunievvel 1334/5 Aralık 1918, No:47.

"1- Vilâyât-ı Şarkiyye'de Türk ve Kürdün hukuk-ı tarihiye ve örfiyesi Osmanlılık milliyeti altında müctemi' ve her iki ırkın te'lif-i menafi'i biri diğerinin hakkına tecavüz etmeksizin kabil olduğu,

2- Avrupa'ya hey'etler i'zamıyla hukuk-ı müşterekemizin müdafaası,

3- İstanbul'da Fransızca bir gazete te'sisiyle maksadımızın ıtlâ-ı cihana isâli,

4- Ermeni meselesinde bazı memurîn ve eşhas tarafından ika' edilmiş olan cerâ'imi tel'in ile beraber Ermeni çeteleri canibinde irtikab edilmiş olan cinayât-ı vak'aların irâ'e ile ilânı,

5- Büyük dostumuz Piyer Loti'ye, hakkımızda gösterdiği âsâr-ı vefadan dolayı telgrafla teşekkür edilmesi,

6- Ermeni mesâilinde, her iki taraf günahkârların tayin-i mahiyeti için mesarif-i seferiye ve müteferriâları cemiyyet tarafından verilmek üzere garaz ve ta'assub hislerinden mütecerrefve yalnız adaletle mütehârrik ulemâ-yı hukuktan bir heyet gönderilmesine delâlet için yine büyük dostumuz Piyer Loti'ye telgrafla müracaat edilmesi,

7- İtilâf Devletlerinin şehrimizdeki mümessilleriyle hey'eti idare erkânından bazı zevatın görüşmeleri hem mâkul, hem hâr vatanperverlik hissiyle mütehassis bulunduklarını dünkü celsede fiilen gösteren muhterem cemiyete temenni-i muvaffakiyet edilmesi"[201].

Kongrede Vilâyât-ı Şarkiyye'deki nüfus durumu da görüşülmüş ve harp öncesine ait şu rakamlar verilmiştir:

---

201 **Hadisat**, 14 Kânunievvel 1334 /14 Aralık 1918, No:56; **Yeni Gün**, 14 Kânunievvel 1334 /14 Aralık 1918, No:101.

Vilâyetler	İslâm	Ermeni	Anasır-ı Muhtelife	Yekün
Van	179.380	67.792	11.969	259.141
Mamuretülaziz	446.379	76.070	2.762	525.211
Erzurum	673.279	125.657	12.347	815.283
Bitlis	309.999	114.704	12.776	437.479
Sivas	939.735	143.406	85.299	1.168.440
Diyarbakır	492.101	55.891	66.948	614.940[202]

Cemiyet kongresinin kararlarından biri de, Osmanlı Hükümeti idaresi altında çoğunluk hukukunu ve inkişafını temin ve muhafaza şartıyla, varlıklarını istedikleri takdirde, bundan önce Kürdlerin inkişafına çalışmak amacıyla kurulan Millî Kürd Cemiyeti ile beraber çalışma esasının kabul edilmesidir[203].

V.Ş.M.H.M.C.'nin üzerinde önemle durduğu konulardan birisi de, bu Kürtçülük çalışmaları idi. Cemiyet bir taraftan Avrupa'ya Ermenilerin haksızlığını anlatmaya çalışırken bir taraftan da içerde Kürt bağımsızlığı için çalışan Kürt milliyetçileri ile uğraştı. Cemiyet görüşmelerinde, Seyit Abdülkadir başkanlığında kurulan ve mühründe *"Autonomie de Kurdistan"* tabiri bulunan Kürt Teali Cemiyeti'nin çalışmaları ele alınmış ve bu cemiyetin dağıtılması kararlaştırılmıştır. Süleyman Nazif ile Dursunbeyzâde Cevad bu cemiyetin İçtihad Evi yanındaki merkezine giderek Seyit Abdulkadir ile görüşmüşlerdi. Görüşmede, Süleyman Nazif Bey, doğu vilâyetlerinin üzerinde kötü ihtiraslar dolaştığını, Ermenilerin yurdumuza göz diktiğini, bu durum karşısında Müslüman hakimiyetinin devamının ancak bu bölge halkının gösterecekleri birlikle mümkün olacağını, Kürt Teâli Cemiyeti adıyla bir cemiyet kurulmasının Kürtle Türk'ü birbirinden ayıracağım, halbuki kurulan V.Ş.M.H.M.C.'nin hiçbir kâvmi ayrılık göstermeksizin Türk-Kürt ayırmaksızın bütün bu vilâyetler halkını içine alabileceğini kuv-

202 **Tasvir-i Efkâr,** 14 Kânunievvel 1334/14 Aralık 1918, No:2590.
203 **Tasvir-i Efkâr,** 14 Kânunievvel 1334/14 Aralık 1918, No:2590.

vetli bir delil ve mantıkla anlatmış, fakat Seyit Abdulkadir onlarla görüşecek hiçbir şeyleri olmadığını, İtilâf Devletleri'nin kendilerine her türlü yardımı yapacaklarını söyleyerek konuşmayı kesmiştir[204].

Bu görüşmeden sonra cemiyet, Kürt ileri gelenlerine bu gafillerin durumunun gazetelerle anlatılması kararını almış ve Hadisat Gazetesi'nde Kürdistan Teâli Cemiyeti iddialarına cevaplar yayınlamıştır[205]. Kürt Teâli Cemiyeti, V.Ş.M.H.M.C.'nin hiçbir şekilde bölge halkını temsil edemeyeceğini iddia etmiş, fakat cemiyet bu iddialara gerekli cevabı vererek, üyelerinin Vilâyât-ı Şarkiyye'de doğup büyüyen kişiler olduğunu ve herşeyleriyle bu bölgeye ait olduklarını belirtmiştir[206]. Bu gazete yayınları dışında basılan kitaplarla da Vilâyât-ı Şarkiyye'nin tarihî, coğrafyası, madenleri, nüfusu ve içtimâi durumu gözler önüne serilmiş, Avrupa'nın, Vilâyât-ı Şarkiyye hakkındaki önyargıları ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır[207].

Cemiyet, Vilâyât-ı Şarkiyye'deki valilik, mutasarrıflık ve belediyelere 1 Şubat 1919'da gönderdiği tamimde, Ermenilerin Wilson Prensiplerine aykırı olarak Paris Sulh Konferansı'na müracaatla bazı iddialarda bulundukları, onların bu haksız iddialarına karşı koymak için V.Ş.M.H.M. Cemiyeti adı altında bir cemiyet kurulduğu, haklarımızın korunması için Fransızca *Le Pays* ve Türkçe *Hadisat* gazetelerinin çıkarıldığı, bundan başka Avrupa'ya bir hey'et gönderileceği ve dış basına haklılığımızın anlatılması kararının verildiğinden bahsedilerek, bölge halkının asayişi bozacak hareketlerde bulunmamaları, yabancılara karşı herhangi bir saldırıda bulunmamaları tavsiye ediliyordu[208]. Dahiliye Nezareti de, 11 Şubat 1919'da Erzurum Valiliği'ne gönderdiği emirde, Hükümetin genel politikası doğrultusunda Vilâyât-ı Şarkiyye'nin asayişinin hassasiyetinden dolayı gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu[209].

---

204 Dursunoğlu, a.g.e., s.18-19.

205 **Hadisat**, 5 Mayıs 1335 /1919, No:125. Ayrıca bkz. **Vakit**, 6 Mayıs 1336 /1920, No:937. Bugün bile, V.Ş.M.H.M.C.'nin Kürtleri asimile etmek emelini güttüğünü iddia edenler vardır. Bkz. Naci Kutlay, **İttihat ve Terakki ve Kürtler**, Ankara,1992, s.334-338.

206 **Vakit**, 15 Ağustos 1335/1919, No:643.

207 Böyle bir çalışma için bkz. Ali Emirî, **Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi**, İstanbul 1334 (1918).

208 Tamimin tam metni için bkz. Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, 1, s.7-8.

209 **B.O.A. DH.ŞFR.** 96/154.

Cemiyetin şubeleri kısa sürede doğu vilâyetlerinde açılmaya başlamış, 11 Mart 1919'da Erzurum'da, peşinden Elazığ'da cemiyetin birer şubesi açılmıştır[210].

4. Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti

Erzurum Şubesi

Erzurum'da millî bir teşkilât, Mondros Mütarekesi imzalandığı günlerde kurulmak istenmişti. Fakat, Erzurum ileri gelenlerinden bazıları bunu gerçekleştirmek isteyen Süleyman Necati Bey ve arkadaşlarını İttihatçılıkla suçlayınca resmi bir teşebbüsten vazgeçilmiş ve gizli bir cemiyet kurulmuştu. Adı, *İstihlâs-ı Vatan* olan bu cemiyetin çalışmaları, V.Ş.M.H.M.C. merkezinden, onun bir şubesini Erzurum'da açma yetkisini almış olan Dursunbeyzâde Cevad Bey'in Erzurum'a gelmesiyle değişmiş ve V.Ş.M.H.M. Cemiyeti'nin bir şubesinin açılması için faaliyetler başlamıştı.

Cevad Bey, işgal kuvvetlerinin haysiyet kırıcı muameleleri ve azınlıkların taşkınlıkları yüzünden, ayrıca Erzurum'da bulunan ailesine bakmak ve halk arasında kurulacak teşkilâtta çalışmak üzere, 1918 yılı Aralık ayı sonlarında İstanbul'dan ayrılarak dayızadesi Ahmed (Erverdi) Bey ile birlikte Erzurum'a gelmişti[211]. Erzurum'da teşkilât için halkın nabzını yoklayan Cevad Bey, Albayrak Gazetesi sahibi Süleyman Necati Bey'in bazı teşebbüslere giriştiğini fakat bir netice alamadığını, bu sebeple gizli bir teşkilât kurduğunu duymuştur. Cevad Bey, bu işin aslını öğrenmek ve düşüncelerine uygun bulursa ona katılmak için Süleyman Necati Bey ile görüşmüştür. O'nun da kendisi gibi İstanbul'dan bir şey beklemediğini, Anadolu'nun kendi kendini müdafaa etmesinin doğru olduğunu, bir baş bulunması gerektiğini düşündüğünü görmüş ve İstanbul'da V.Ş.M.H.M.C.'nin çalışmalarından, bu cemiyetin Erzurum'da bir şubesini açmak için kendisine salahiyet verildiğinden bahsetmiştir. Süleyman Necati Bey de bu şubenin açılmasının doğru olacağını, Miralay Halid Bey'in Oltu'da bulunduğunu ve her suretle kendisine dayanabileceklerini, hudut boyundaki Pasinler, Tortum, Yusufeli ve Narman kazalarında halkın silahlı müdafaa fikrine daha hazırlıklı olduğunu söylemiştir.

---

210 **Hadisat**, 17 Mart 1335/1919, No:82.

211 Dursunoğlu, **a.g.e.**, s.27-28; Güneri, **Hatıralar**, s.20.

Cevad Bey, bir iki gün içerisinde Erzurum'un hukukçu, doktor, baytar, öğretmen ve subay birçok ileri geleni ile görüşmüş, hemen her akşam toplanarak bu konuları tartışmışlar ve neticede Cevad Bey'in elindeki salahiyete dayanarak V.Ş.M.H.M.C.'nin bir şubesini açmaya karar vermişlerdir. Bununla hiç olmazsa halkı bir fikir etrafında toplayabilmeyi ve bozguncu fikirlerin önüne geçmeyi düşünmüşlerdir[212].

Cemiyetin resmî bir surette kurulması için Rus istilâsı zamanında halk teşkilâtında çalışmış olan Belediye Reisi Zakir Bey ile görüşülmüş, O da Vali Münir Bey ile görüşerek 1 Mart 1919 tarihinde Belediye'de bir toplantı yapılması iznini almıştır. Belediye reisinin başkanlığında yapılan toplantıda, mahalle idare hey'etleri, şehrin ileri gelenleri vardı. Toplantıda muhtelif kimseler söz almış, Süleyman Necati Bey'in teşebbüsünde olduğu gibi İttihatçılık iddîaları ortaya atıldıysa da Hüseyin Avni Bey'in sert çıkışı bunu neticesiz bırakmıştı. Toplantıda, içerisinde Hüseyin Avni Bey, Cevad Bey, Namıkefendizâde Ahmed (Erverdi) Bey, Belediye âzâsından Şeyh Eşref Efendi, Kılcızâde Şakir Efendi ve Meclis İdare âzâsından Tevfik Bey'in bulunduğu on kişilik bir komisyon seçilerek cemiyetin kurulması kararlaştırıldı[213].

Cemiyetin kuruluş kararı alındığı bu tarihlerde Erzurum'da üç ayrı grup vardı. Birisi Damat Ferit Paşa Hükümeti'ne dayanan Hürriyet ve İtilâf Fırkası, diğeri Âyân âzâsından Seyit Abdulkadir'e güvenen Kürt Teâli Cemiyeti, üçüncüsü teşkilâtı dağılan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin geride kalanlarının teşkil ettiği gruptu[214]. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni temsil edenler millî bir teşkilâtın kurulmasından yana idiler ve bunun için çalışıyorlardı. Hürriyet ve İtilâf Fırkası taraftarları başlangıçta teşkilâtlanmaya ve bir cemiyet kurulmasına karşı çıkmışlar, fakat Ermenilerin Paris'teki Onlar Konseyi'ne müracaat ederek Maraş, Kilikya ve Vilâyât-ı Sitte'nin kendilerine verilmesini istemeleri, kurulacak Büyük Ermenistan'ın merkezinin Erzurum olacağı yolundaki haberlerin gazetelerde yer alması sonucu fikirlerini değiştirmişler ve cemiyetin kurulmasını istemişlerdi. Bunun yanında İstanbul'da bulunan Erzurum'un önde gelenlerinin Erzu-

212 Dursunoğlu, a.g.e., s.29.
213 a.g.e. s.30-31.
214 Kâzım Yurdalan, **Hüseyin Avni Ulaş'a Ait Hatıralar**, Erzurum, 1952, s.3.

rum eşrafına mektup yazarak onları teşkilâtlanmaya sevketmeleri de bunların fikirlerini değiştirmelerinde rol oynamıştır[215].

Bu siyasi yapı içerisinde Belediyede yapılan 1 Mart 1919 tarihli toplantının ertesi günü, vilâyete cemiyetin kurulması için gerekli dilekçe verilmiş ve bu dilekçeye cemiyet nizamnamesinin bir örneği de bağlanmıştı. Nizamnâmede, cemiyetin maksadı; *"Vilâyât-ı Şarkiyye'de bulunan bilcümle anasırın millî ve siyasî hukukunun inkişafını temin edecek esbab-ı meşruaya teşebbüs ve vilâyât-ı mezkûrenin İslâm ahalisinin tarihî ve millî hukuklarının medeniyet âlemi huzurunda müdafaa etmek, bu bölgede vakî olan cinayet ve mezalimin tahkik edilmesi için çalışmak ve hükümet nezdinde gerekli teşebbüslerde bulunmak"* olarak açıklanıyordu[216].

Cemiyetin kurulmasına izin verildiğine dair vilâyetin cevabı, 10 Mart 1919'da geldi[217]. Fakat cemiyet bu formalitelerin bitmesini beklemeden 6 Mart'ta eski Âsâr-ı Terakki Mektebi'nde ilk toplantısını yaptı. Reisliğe İbrahim

---

215 İstanbul Baro Başkanı Erzurumlu Celâleddin Arif Bey, Erzurum Müftüsü Solakzâde Mehmed Bey'e gönderdiği telde, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum'da kurulmasını ve merkezin burası olmasını istiyordu. Bundan sonra Müftü, Erzurum'un ileri gelen hocalarını, şeyhlerini, halkın ileri gelen işbilir adamlarını toplayarak hükümetin kabul etmiş olduğu mütareke ahkâmını ve ahkâmın tatbik şeklini ve bunun millî menfaatlere olduğu kadar dinî bakımdan da mugayir olduğunu, bu şartlar altında böyle bir hükümete itaat edemeyeceklerini aralarında karara bağlıyorlar. Tam bir askerî teşkilât gibi sivilleri teşkilâtâ almaya karar veriyorlardı. (İsmail Usta, **Siyasî Tarih Üzerine Konuşmalar-1**, Derleyen: Mustafa Kutlu, İstanbul,1976, s.60-61).

216 Cemiyetin dahilî nizamnamesi ve teşkilât nizamnâmesi için bkz. Dursunoğlu, a.g.e., s.143-15; Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi I**, s.5-6 ve 8-9; Bekir Sıtkı Baykal, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**, Ankara,1969, s.30-31.

217 Gelen yazı şöyle idi:

"Erzurum Vilâyeti Mektûbî Kalemi Aded No:49

Merkezi idaresi Dersa'adet'te olmak üzere, nizamnâmesi, Hükümet-i Seniyyenin tasdikine biliktiran teşekkül eden, Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Nizamnamesi'nin üçüncü maddesindeki müsaadeden bilistifade, iki kıta sureti vilâyete verilen program dairesinde olmak ve Meclis-i İdare-i Vilâyet âzâsından Hacıismailefendizâde Tevfik, Hazreti Hakkızâde Hacı Fehim, Müftü-i Vilâyet Solakzâde Sadık, binbaşılıktan mütekaid Süleyman, Gümrük mütevellisi Câzim, Künbedli Gençağazâde Muhami (Avukat) Hüseyin Avni, Hacırecebefendizâde Hacı Hafız, Namıkefendizâde Ahmed, kezâ binbaşılıktan mütekaid Haydar, Kobalızâde Ahmed ve Dursunbeyzâde Cevad Bey ve efendilerden mürekkeb bulunmak üzere, Es'adpaşa Mahallesi'ndeki eski âsâr-ı Terakki Mektebi'ne tahsis edilmiş olan Hamam Hamamı yanındaki hânede adları anılan onbir kişilik bir heyetin teşekkül edeceği beyaniyle muktezi ilmuhabirinin itâsı, bâstidlaâme taleb olunmasına ve ledet-tahkik mezkûr program münderecatı, nizamname-i mahsusuna muvafık görülmesine mebnî işbu ilmuhaber hey'et mumâileyhâya ita kılınmıştır. 10 Mart 1335. Erzurum Vilâyeti"

(Dursunoğlu, a.g.e., s.33-34; Kırzıoğlu, a.g.e., s.12-13; **Türk İnkılâbı**, Erzurum Kongresi,(Tarihsiz) s.1).

Hakkı torunlarından Hacı Fehim Efendi, muhasipliğe Karslı Hatipoğullarından Süleyman Bey ve kâtipliğe de Dursunbeyzâde Cevad Bey seçildi. Birkaç gün sonra bu geçici hey'etten Hacı İsmailefendizâde Tevfik Bey rahatsızlığından, Kobalzâde Ahmed Bey de köyüne gideceğinden istifa ettiler. Tüzüğün üçüncü maddesi gereğince istifa edenlerin yerine eski kadı meb'us Raif Efendi ve Yavuluzâde Şükrü Efendi seçildiler[218].

Cemiyet ilk iş olarak, 9 Mart tarihli bir beyannâmeyi bütün doğu vilâyetlerine yayınladı. Bu beyannâmede, bu toprakların sahiplerinin kimler olduğunu memleketin her tarafında tesadüf edilen çifte minareler, kümbetler gibi dinî ve millî abidelerin pek açık bir dille, yarının hükmünü verecek olanlara ifade etmekte olduğunu, Ermeni iddialarını harsî ve medenî hiçbir eser bırakmayan ve tarihin henüz pek karanlık günlerinde milliyet derecesini bulamayan Ermeni derebeyliğine istinat etmekle bâtıl bulunduğunu ilân etmiş, tehcirden Ermenilerin mes'ul olduğu belirtilmiş ve Wilson Prensiplerine dayanarak bu gerçeklerin dünya efkârı önünde isbat edilmesi için milletin yardımı istenmiştir[219].

Cemiyet, Erzurum'un kurtuluşunun birinci yıldönümü olan 11 Mart 1919'da bir tören yaptı. Şehirdeki bütün okulların katıldığı törende şehrin ana caddeleri dolaşıldı. Bir yıl önce içinde binlerce Türkün diri diri yakıldığı binalar ziyaret edilerek aynı tarihte Erzurum'da bulunan Şehzade Abdülhalim Efendi'nin kaldığı evin önünde bir gösteri yapıldı. Burada Şehzadeye halkın durumu anlatılarak, Erzurumluların Türk varlığı ve saltanatın haklarını korumaya azmettiklerini Padişah'a bildirmesi istendi ve padişaha takdim edilmek üzere aynı içerikte bir arîza hazırlanarak şehzadeye verildi[220].

---

218 Dursunoğlu, a.g.e., s.34; Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s.21.

219 Beyannâmenin tam metni için bkz. Baykal, a.g.e. s.1-2; Kırzıoğlu, a.g.e. s.10-11; Dursunoğlu,a.g.e., s.147-148.

220 Dursunoğlu, a.g.e., s.35-36. 25 Mart 1919'da Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta da, Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinden bahsedilerek, uluslararası görüşmelerde Vilâyât-ı Şarkiyye'nin müdafa'a edilmesi isteniyordu. (B.O.A. B.E.O. Nezaret Gelen-Giden Defterleri No:880/52-82). İstanbul Hükûmeti ve İngilizler milli şûraların ve Vilâyât-ı Şarkiyye'de kurulan cemiyetlerin Kafkasya'ya taarruz etmek istediklerini ve buralara istedikleri gibi bir şekil vereceklerini 15. K.O.'ya bildirmeleri üzerine, Kazım Karabekir Paşa 22 Mayıs 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta böyle bir şeyin olmadığının hükümete ve İngilizlere anlatılmasını istiyordu. (B.O.A. B.E.O. Nezaret Gelen-Giden Defterleri, Hariciye Giden, Defter No:1917/5-47).

Yapılan bu gösteri sırasında Şehzâde'nin acziyeti anlaşılmıştı ve İstanbul'dan bir şey beklemenin doğru olmadığı kendini daha iyi bir surette göstermişti. O halde yapılacak iş, teşkilâtı daha da güçlendirmekti. Fakat bu sırada teşkilât işi çok yavaş ilerliyor, cemiyet tam bir faaliyet gösteremiyordu. Hüseyin Avni, Ahmed (Erverdi) ve Cevad Beylerin dışındakiler ihtiyar kişilerdi. Bunlar her adımı ihtiyatla atıyor, hükümeti kuşkulandıracak her hareketten çekiniyorlardı. Hacı Fehim Efendi, reisliği Raif Efendi'ye bırakmıştı. Fakat Raif Efendi'de çekingen davranıyor, kendisine söz gelmesini istemiyordu. Ordu ile de bir temas kurulamamıştı. Yakup Şevki Paşa gözlerinden rahatsız olduğu için kimse ile görüşmüyor, 9.Fırka Kumandanı Rüştü Bey de Hasankale'de oturuyor, şehre uğramıyordu[221].

Cemiyetin ilerlememesinin sebeplerinden biri de, hareketin iki başlı bir şekilde yürütülmesiydi. Erzurum'da müdafaa-i hukuk cemiyetinin kurulduğu günlerde Süleyman Necati Bey'in gizli olarak kurduğu İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti de faaliyetlerini sürdürüyordu. İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti yöneticileri yeni kurulan cemiyetten uzak durmayı uygun görmüşler, içlerinden Raif Efendi, Süleyman Efendi ve Hüseyin Avni Bey bu cemiyette görevlendirilmişti[222]. Fakat V.Ş.M.H.M.C.'nin görüşmeleri daha çok ittihatçılık davalarıyla geçiyordu. Bu dedikoduları işiten, İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti kurucularından Halid Bey, huduttan Erzurum'a gelerek Şubat ayı ortalarında mevki-i müstahkem binasında bir toplantı yaptı. Toplantıda, buraların mukadderatı değişecek olursa derhal idareye el koymak ve geçici hükümet kurarak seferberlik yapmaya ve Ermenistan'ı dağıttıktan sonra batıya yardım etmeye karar verildi[223]. Bu sırada halk arasında Küçük Kâzım'ın müdafaa-i hukuk dışında gizli teşkilât yaptığı ve Gez Mahallesi, Yoncalık, Hasan-ı Basri gibi dış mahallelerde bu teşkilâta yeminli âzalar yazdığı haberi alttan alta yayılmıştı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti âzâları bunun ne demek olduğunu Kâzım Bey'den sormuşlar ve İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti'nin hâlâ çalıştığı ortaya çıkmıştı. Bütün kuvvetlerin müdafaa-i hukuk etrafında toplan-

221 Dursunoğlu, a.g.e., s.37.
222 Güneri, **Hatıralar**, s.20 ve 29.
223 Güneri, a.g.e., s.21.

masına, sınır boyundaki kişilerin de teşkilâtlanan milletin ilk silahlı kuvveti olarak çalıştırılmasına ve bunlarla olan muhaberenin eskisi gibi Süleyman Necati eliyle devamının doğru olacağına karar verilerek İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti ortadan kaldırıldı[224].

Böylece İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti ortadan kaldırılmış, cemiyet içerisinde bir birlik sağlanmıştı. Fakat daha büyük bir tehlike Vilâyât-i Şarkiyye'de kendisini gösteriyordu. İstanbul'da kurulmuş olan Kürt Teâli Cemiyeti bu bölgeye de el atmış, Diyarbakır ve Bitlis'in çeşitli yerlerinde faaliyet göstermeye başlamıştı. V.Ş.M.H.M.C. Erzurum Şubesi bunlara karşı faaliyete geçmiş, Albayrak Gazetesi Türklerle Kürdlerin ayrı olmadığını, gelecek felâketin her iki kardeş kavim için yok olmakla bir olduğunu yaymış ve millî birliğin kurulmasını istemişti. Ayrıca aşiret reislerine de aynı şeyler yazılarak Ermeni tehlikesinden bahsedilmişti. Harput ve Diyarbakır bölgesi hariç diğer bölgeler bu yazılara olumlu cevaplar vermişlerdi[225].

Bölgede teşkilât genişlerken Erzurum'da da cemiyetin faaliyetleri Küçük Kâzım Bey'in çalışmaları ile hız kazanmıştı. Kâzım Bey, Erzurum'da doktor, hukukçu, ziraatçı, öğretmen gibi aydınlardan ve esnaf arasında sözü geçenlerden oluşan elli altmış kişilik bir liste yapmış ve bunları 2 Nisan 1919'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yeni binası olan Vuslat Bey'in evinde toplamıştı. Toplantıda, cemiyet işlerinin niçin yürümediği tartışılmış, neticede cemiyetin yeni isimlerle takviye edilerek, bir Vilâyet Kongresi yapılmasına karar verilmiştir. Buna göre kurulan yeni Hey'et-i Fa'ale şu şekilde teşekkül etmişti:

Reis: Sâbık Meb'us Raif Efendi, Kâtib-i Umûmî: Dursunbeyzâde Cevâd Bey, âzâlar: Küçük Kâzım Bey, Süleyman Necati Bey, Müftü Nâibi Mehmed Efendi, Kılbaşzâde Fevzi Bey, Evrak Müdüriyeti'nden mütekaid Maksud Bey, Namıkefendizâde Câzim Bey mahdumu Ahmed Bey, Hazine vekili Hüseyin Avni Bey, Avukat Maksud Bey, Mütekaid Binbaşı Süleyman Efendi, Baytar Nedim Damar Bey[226].

224 Dursunoğlu, a.g.e., s.57- ve 60.
225 Dursunoğlu, a.g.e., s.43-44; Gökbilgin, a.g.e., s.74.
226 Güneri, a.g.e., s.29-33; Dursunoğlu, a.g.e., s.37-39; Gologlu, a.g.e., s.22.

Bu şekliyle Cemiyet daha da güçlenmiş, farklı gruplardan ve ailelerden hey'ete katılım olduğu için halkla diyolog sağlanmış, halk cemiyetle daha yakından ilgilenmeye başlamıştı. Artık Erzurum'da her gün bir toplantı ve tartışma yapılıyor, mahalle hey'etleri kuruluyordu. İstanbul'da meydana gelen olaylar ve haksız işgaller müdafaa fikrini artırıyor ve halk teşkilâta daha da sıkı bağlanıyordu[227]. Felâketler, Erzurum başta olmak üzere bütün bölge halkında gayret ve kuvvetli bir dayanışma bilinci meydana getirmişti. Böyle bir ortam içinde faaliyete geçen cemiyet, bütün doğu illerinde, merkez ve kazalarında şubeler kurarak teşkilâtını kuvvetlendirmek çabası içine girdi[228]. Kâzım Karabekir Paşa'nın XV.Kolordu Komutanı olarak Erzurum'a gelmesi bölgenin kaderinde önemli bir dönüm noktasıdır. Rawlinson'un gelmesi ise, biraz da olsun teşkilâtı etkilemiştir.

C- KONGRE ÖNCESİ ÖNEMLİ HADİSELER

1.Yarbay Alfred Rawlinson'un Erzurum'a Gelişi ve İlk Faaliyetleri

Mondros Mütarekesi'nin 5.maddesinde asayiş için gerekli olan askerden fazlasının terhisi, 20.maddesinde silahların toplanarak kontrol altına alınması gerektiği belirtiliyordu[229]. İngilizler, özellikle bu maddelerin uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmek için Türkiye'de çeşitli şehirlere kontrol subayları yerleştirdiler. Doğu Anadolu'ya ve Ermenilere özel bir itina gösterdiklerinden buraya Lord Curzon'un yeğeni Albay Alfred Rawlinson'u gönderdiler. Rawlinson'un görevi, mütareke şartlarına aykırı bir hareket olup olmadığını denetlemek, Osmanlı Ordusu'na ait silahların işgal kuvvetlerinin kontrolüne tâbi depolara sevkini temin etmek, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması olanaklarını araştırmak, Türklerin silahlarını teslim etmelerini sağlamak, bu silah ve cephaneleri Ermenilere götürmek ve Anadolu'da olup bitenleri yakından takip etmekti[230].

---

227 Dursunoğlu, a.g.e., s.40.

228 Erzurum'dan etkilenen Sivas'ta da bir müdafaa-i hukuk cemiyeti açılmıştır. (Cevat Yularkıran, **Reşit Paşa'nın Hatıraları**, İstanbul, 1939, s.37).

229 Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekeleri**, s.70, 72.

230 Kansu, a.g.e., I, s.47; Karabekir, a.g.e., s.23; Dursunoğlu, a.g.e., s.71; Halide Edip Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, İstanbul, 1987, s.43; Lord Kinross, **Atatürk**, İstanbul,1966, s.276. İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe Hariciye Nezareti'ne19 Nisan 1919'da gönderdiği notada, Erzurum ve Sivas vilâyetleri ile Erzincan ve Bayburt sancaklarında asker toplanmasının durdurulmasını istiyordu. (B.O.A. B.E.O. Nezaret Gelen-Giden Defterleri, Hariciye Müteferrika, Defter No:715/29-10).

General Milne'in Samsun'a gönderdiği 200 kişi ile birlikte buraya gelen Rawlinson, Rum ahali tarafından sevinç gösterileri arasında karşılandı[231]. Rawlinson'un üzerinde, doğu vilâyetlerinde ordu karargâhlarını teftiş etmesi, kendisine her türlü bilginin verilmesi ve kolaylığın gösterilmesine dair Sultanın fermanı vardı[232]. Bunun yanında Harbiye Nazırı Şakir Paşa da, mütareke tatbikini kontrol göreviyle muhtelif bölgelere gönderilen İngiliz subaylarına gerekli yardımda bulunulmasını, bunlar tarafından sorulan sorulara nezaretten alınan emirlere uygun cevaplar verilmesini, "bilmiyorum, malûmatım yok" gibi cevaplar vermekten kaçınılmasını istiyordu[233].

İngiliz gururu ile dolu olan Rawlinson, 22 Nisan 1919'da on kadar İngiliz askeriyle Erzurum'a geldi. Erzurum'a geldiğinin ertesi günü Vali Münir Bey ve Kolordu Kumandan Vekili Albay Rüştü Bey ile görüştü. Onlara Sultanın emrini göstererek depolarda teftişlere başladı. Doğrudan doğruya fırkalara ve Trabzon Kumandanlığı'na emir tarzında tebligat yaparak, fırkalarda binbeşeryüz tüfek bulunmasına, bu sayı fazla olursa kumandanları mes'ul edeceğine dair şiddetli yazılar yazdı[234]. Albay Rüştü Bey'e verdiği bir emirde, Tortum'daki 3. Fırka Kumandanı Kaymakam Eyüblü Halid Bey ile Erzurum'da bulunan Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Hariciye Mümessili Fahreddin Bey'in muhafızlarla Trabzon'a gönderilip İngiliz gemisine teslimlerini ve oradan İstanbul'a gönderilmelerini istiyordu[235].

---

231 Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara,1991, s.103.

232 Alfred Rawlinson, **Adventures in the Near East (1918-1922)**, Newyork, 1924, s.161.

233 **ATASE**, K.206, D.194/4, F.62. İtilâf Devletleri Şark Orduları Başkumandanlığı mütarekenin silahlarla ilgili hükmünü yerine getirirken Erzurum ve Trabzon bölgesine jandarmanın kontrol ve ıslahına görevli memurlar da gönderiyordu. Bu amaçla Fransız Binbaşı Anşeri Trabzon Jandarma Mıntıkası'na gönderiliyordu. (**B.O.A. DH.ŞFR. 97/118**).

234 Rawlinson'un bu tarz hareketleri Trabzon'da da olmuş, burada kaldığı müddetçe anbarları gezmiş, silah mevcutlarını isteyerek bu konuda verilen emirleri kontrol etmiş, fırkalar nezdinde İ'tilâf Devletlerince teklif edilen miktardan fazla tüfek olduğu kanaatinde bulunmuş ve Trabzon Mevki'-i Kumandanlığı'na tamim şeklinde bir emir vermiştir. (**ATASE**, K.189 D.104/8, F.2, 2-1; Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s.17.) İngiliz subayları gezdikleri bölgelerde hapishanelerdeki bazı suçluları da, kendi emelleri doğrultusunda kullanmak amacıyla serbest bırakmışlardı. Dahiliye Nezareti 12 Nisan'da Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği emirde, böyle hareketlere kesinlikle müsaade edilmemesini ve durumun kendilerine bildirilmesini istiyordu.(**B.O.A. DH.ŞFR. 98/132**).

235 Elviye-i Selâse'de Gürcülere karşı halkı mukavemete sevkeden Halid Bey'in cepheden ayrılmasını ordu bir ay geciktirdi. Fahreddin Bey'i de Halid Bey Tortum'a çağırarak Türk nüfusunun azalmaması için Ardahan ve Göle'den gelen halk göçlerini geri çevirme vazifesiyle Oltu Cephesi'ne gönderdi ve Rawlinson Hey'etinin gözünden sakladı. Bu tarihten sonra Hüseyin Avni Bey, Erzurum'da Kars Mümessili olarak çalıştı. (Kırzıoğlu, **Millî Mücadele'de Kars, I**, s.66; Karabekir, a.g.e., s.19.).

Mütareke şartlarının uygulanmasını kontrol etmek üzere Erzurum'a gelen ilk yabancı heyet olan Rawlinson Hey'eti, daha çok ordu ile temas halinde idi. Halkla da diyaloğa giren Rawlinson bir kaç defa Albayrak Gazetesi yöneticileri ile de görüştü. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Rawlinson ile yaptığı görüşmelerde, O'na Erzurum ve çevresinin bin yıldır "Türk Yurdu" olduğunu delilleriyle isbat etmeyi ve Türkten başka unsurun bulunmadığı bu bölgede herhangi bir dış müdahalenin şiddetli bir tepki ile karşılanacağını anlatmayı hedefliyordu[236]. Rawlinson'un Erzurum'da bulunduğu bu tarihlerde XV. Kolordu Kumandanlığı'na tayin edilen Kazım Karabekir Paşa da Erzurum'a gelmek üzere İstanbul'dan ayrılmış, 19-30 Nisan tarihleri arasında Trabzon'da kalmıştır. Buradan 25 Nisan'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Rawlinson'un verdiği tezkereye gönderdiği cevabı, mütareke şartlarına göre fazla top kamaları ve sürgü kollarının gönderilmek üzere hazırlanmakta olduğunun Rawlinson'a bildirildiğini kaydetmiştir[237]. Ayrıca Rawlinson'un Albay Rüşdü Bey'e verdiği emirleri kasdederek, "Kolordunun Kumandanı benim, kıtaatım ancak benden emir alırlar. Ben de Harbiye Nezareti'nden emir alırım. Arzularınızı bu vasıta ile lütfen bildirin" tarzındaki yazıyı Rawlinson'a göndermiştir[238].

26 Nisan'da Erzurum'dan ayrılan Rawlinson, Hasankale'den geçerek sınır ötesini teftiş etmiştir. Mayıs ayına kadar bu incelemelerine devam ederek silah sevki işinde çok zorlanacaklarını ve bunun için 50.000 kişilik bir güce ihtiyaç olduğunu görmüştür[239].

Rawlinson'un Erzurum'a döndüğü günlerde, 13 Mart 1919'da XV.Kolordu Kumandanlığı'na tayin edilmiş olan Kazım Karabekir Paşa da Erzurum'a geldi (3 Mayıs 1919). Ertesi gün Rawlinson, Kazım Karabekir Paşa'yı ziyaret etmiş, ziyaret esnasında Kazım Karabekir Paşa, Erzurum halkının kaç senedir Ermeni mezalimi ile inlediğini, onun öteye beriye müdahale etmesinin, ordunun silahlarını toplanıyor fikrini vermesinin hayatına mâl olabileceğini, halkın ve subayların

236 Dursunoğlu, a.g.e., s.71.
237 ATASE, K.189, D.104/8, F.3, 3-1; K.323, D.4/60, F.3 ve 4.
238 Karabekir, a.g.e., s.17.
239 Rawlinson, a.g.e., s.169-172.

davranışlarından şikayetçi olduğunu Rawlinson'a söylemiş ve Rawlinson da bundan sonra dikkatli hareket etmeyi kabul etmiştir[240]. Ertesi gün, yani 5 Mayıs'ta tekrar Rawlinson ile buluşan Kazım Karabekir Paşa, Rawlinson'un ne Halid Bey'den, ne de silahlardan hiç bahsetmediğini belirterek onun kendisini yanıltma gayretleri içerisinde olduğunu söylemektedir. Ayrıca kendisinin silah ve komutan vermemek hususunda oyalama planları yaptığından da bahsetmektedir[241].

Mayıs ayı içerisinde Rawlinson, Erzurum silah depolarındaki silahların sayımını tamamlamıştı. Fakat doğu cephesinde bulunan fırkalar hakkında pek bilgi elde edememişti, çünkü geçitler karla tıkanmıştı[242]. Bu sebeple Rawlinson bu fırkalar hakkında Kazım Karabekir Paşa'nın vereceği bilgilere bağlıydı. Kazım Karabekir Paşa, bu fırkaların silah durumu ve mevcudu hakkındaki bilgileri, cetvelleri farklı zamanlarda sunmuş[243], 12 Mayıs tarihli Rawlinson'a gönderdiği telgrafta silahların sevki için memur görevlendirmesini istemiştir[244].

Erzurum'da Kuşçulu Ahmed Bey'e ait bir binaya yerleşmiş olan Rawlinson'un[245] Erzurum silah depoları hakkında edindiği ilk bilgiler şunlardı:

"Yalnız Erzurum'da, büyük kısmı eski modelde 500'den fazla top ve 200.000'den fazla top mühimmatı vardı, bunların büyük kısmı kullanılamayacak durumda ve çok tehlikeli bir vaziyette bulunuyordu. Bana verilen talimat bu top-

240 Karabekir, a.g.e., s.20.

241 Karabekir, a.g.e., s.20-21, Rawlinson ilk intibalarını şöyle anlatıyor: *"Erzurum'a gelişimizden bir müddet sonra yeni ordu kumandanı Kazım Karabekir Paşa ortaya çıktı ve İtilaf Devletlerini tatmin edecek bir gösteriş olmak üzere eski Dokuzuncu Ordu bir kolordu haline indirildi ve numarası 15 oldu. Söylemeye hacet yoktur ki bu hal, askerlik vaziyetinde pek fark meydana getirmedi. Şarkî Anadolu'nun yerlilerinden olan Kâzım Paşa, tesadüf ettiğim birinci sınıf Türk subaylarının en hakiki bir örneğidir. Parlak bir zekâya sahipti ve sanatının her dalında mahirdi.'* (Rawlinson, a.g.e., s.173-174).

242 Rawlinson, a.g.e.,s.174.

243 **ATASE,** K, 323, D.4/60, F.5,6,7. Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, 19 Haziran 1919'da 3. Fırka Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta, "Neticesi ve esbabı ne olursa olsun bütün kuvâ-yı milliyenin sarfıyla iştirak edilen harb-i umumînin eşhas, hayvanat, malzeme-i harbiye ve paraca bâdî olduğu zayiat mikdarının tesbiti ve harb-i umumînin neye mâl olduğu bilinmesi için istatistiklere esas olacak malûmâtın mufassalan iş'arını rica ederim..." diyor ve rakamların ekim ayı sonuna kadar gönderilmesini istiyordu. (**ATASE,** K:367, D:16/6 (35), F: 15.

244 **ATASE,** K, 189, D.104/8, F.8.

245 İngilizler, kendi subaylarının kira masraflarının karşılanmasını Osmanlı Hükümeti'nden istediyse de, Dahiliye Nezareti, Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği 28 Nisan 1919 tarihli emirde, yabancı mümessillerin masraflarının aslâ vilayetçe ve orduca karşılanmamasını istemiştir. (**B.O.A. DH.ŞFR,** 98/341).

ları, pek azı müstesna olmak üzere işe yaramayacak bir hale getirmek ve cephane ve mitralyözlerin adedini azaltmaktı. Küçük silahların adedi de 15.000'e indirilecekti" [246]. Rawlinson bu ilk teftişlerinden sonra karamsar bir duruma düşmüş, mütareke şartlarına uygun olarak silahların sevk işleminin seneleri alacağına inanmış ve İstanbul'a gönderdiği raporda mütarekenin uygulanmasını sağlayacak personelin Erzurum'a gönderilmesini istemiştir[247]. Rawlinson yaptığı ilk incelemelerde, silahsızlanmaya doğru ciddî çalışmalar yapılmadığını ve yapılmak niyeti de olmadığını anlamıştı[248]. 8 Mayıs'ta Harbiye Nezareti, Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta, silahların Batum üzerinden şimendiferlerle, Kars yoluyla sevkini İngilizlerin teklif ettiğini bildirmişti. Bu teklifi Rawlinson da yapmıştı. Fakat Kazım Karabekir Paşa, demiryolu hattının birçok yerde bozuk olduğu cevabını vererek silahların şimdilik sevkinin imkansız olduğunu bildirmişti[249].

Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum'a gelmesinden ve İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden sonra hakimâne tavrını terketmiş olan Rawlinson, 30 Mayıs 1919'da Kazım Karabekir Paşa'dan görüşme talep etmişti. Yapılan görüşmede, İstanbul Karargâhı Murahhası General Beech'in Erzurum'a geleceğinden ve bu havalinin geleceği için çalılşacağından bahseden Rawlinson, Paris'teki büyüklerin buradaki durumu bilmediklerini ve ters bir karar alabileceklerini, Ermenilerin buralara hakim olamayacaklarını söylemişti[250]. Bölgede duruma hakim olamayan Rawlinson merkezden yardım istemişti. Emri altında bulunduğu General Beech, 1 Haziran'da Tiflis'e ulaşmış ve ikisi birlikte 3 Haziran'da Erzurum'a gelmişlerdir[251]. General Beech, Kazım Karabekir Paşa'dan silah ve mühimmatın şimendiferlerle Erzurum'dan Sarıkamış'a ve oradan trenle Batum'a naklini istiyordu. Bu teklifler Kazım Karabekir Paşa tarafından kabul edilmiş ve General Beech Erzurum'daki depoları gezerek Tiflis'e dönmüştü[252].

---

246 Rawlinson Adventures in the Near East, s.175. Erzurum'un Ermeniler tarafından istilası esnasında, polis ambarlarında bulunan silahlardan bazıları, Erzurum ahalisine dağıtılmıştı. (B.O.A. DH.ŞFR, 93/209).

247 Rawlinson, a.g.e., 175.

248 Rawlinson. a.g.e.,180.

249 Karabekir, a.g.e.., s.21.

250 Karabekir, a.g.e., s.31.

251 ATASE, K.189,D.104/8, F.24; Rawlinson, a.g.e.,s.177.

252 Karabekir. a.g.e., s.39, Rawlinson, a.g.e.,s.177, Kazım Karabekir Paşa, Dokuzuncu Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta, General Beech ile mütareke hükümlerinin uygulanıp uygulanmadığı hakkında görüştüğünü, öteden beri Batum, Sarıkamış cihetine sevkiyat yapılmasını istediklerini ve bu işlerin gecikeceği hakkında bilgi verdiğini bildiriyordu. (ATASE, K.323,D.4/60, F.26).

Kazım Karabekir Paşa bir taraftan İngilizlerin istediklerini kabul eder gibi görünürken diğer taraftan Erzurum'da bulunan 9. Fırkanın tüfek adedinin arttırılmasını istiyordu. Fakat 5 Haziran 1919'da, Harbiye Nezareti bu teklifi reddederek 1500 tüfekle durumun idare edilmesini istedi[253]. General Beech'in Erzurum'dan ayrılmasıyla birlikte Rawlinson yeniden çalışmalara başlamış, 5 Haziran'da Trabzon bölgesini ziyaret ederek kendisine verilen raporların çok eksik olduğunu görmüştü[254]. 11 Haziran'da Erzurum'a döndüğünde daha sıhhatli raporlar hazırlayarak İstanbul'a gönderdi ve Erzurum'daki fazla mühimmatı sevkiyat için hazırlattı. Bunlardan bazıları deve kervanları ile Trabzon'a gönderiliyor, bazıları şimendifer hattı tamir edilir edilmez hududa sevk olunmak üzere vagonlara yükletiliyordu[255]. Rawlinson'un bu çalışmaları Erzurum halkının gözünden kaçmamıştı. Özellikle bu silahların Ermenistan'a sevkedilecek olması, bütün umudunu bu silahlara bağlayan halkı sinirlendiriyordu. Bu haberi alan Müdafaa-i Hukuk temsilcileri Kazım Karabekir Paşa'yı ziyaret etmişler ve valiliğe şu tezkereyi sunmuşlardı:

"Erzurum Vilâyeti Celîlesi'ne

Bugün ahalimizden bir hey'et cemiyetimize müracaat ederek mevcut eslihanın Kars'a nakli için makam-ı aidîden emir verildiği istihbar olduğunu ve sulh-ı umumî tekarrür etmeden Vilâyât-ı Şarkiyye'deki islam hukuku tamamıyla temin edilmeden milletin buradaki silahların teslimine katiyyen muvafakat eylemeyeceğini ve şayet emir mevki'-i tatbike konulacak olursa bunun hükümet eliyle millet silahı ve odusundan tecrit edilerek düşmana teslim edileceği manâsında telâkki olunarak eslihanın nakline katiyyen mümanaat olunacağını ve bu taktirde halk efradı ailesini düşmanın eyadî-i zulmüne bırakmamak için kendi eliyle öldürdükten sonra düşmana mükabele edeceğini beyan ve hükümetin bu emri mevki'-i tatbike vaz'etmeyeceğini ümit etmekle beraber bu hususu cemiyetimiz tarafından tekrar hükümetin nazar-ı dikkatine arzetmesini rica eyledi. Cemiyetimizin bu nokta-i nazara tamamiyle müşterek bulunduğundan yakın bir mazideki

253 ATASE, K.181,D.82/13, F.12.
254 Rawlinson, a.g.e., s.180.
255 a.g.e., s.181.

memleketin garbinde tehaddüs eden vaziyet-i malümeye düşülmemesi için cihet-i askeriyeye milletin bu muhikk talebinin iblâğı istirham olunur"[256].

Kazım Karabekir Paşa, Rawlinson'a halkın müraacatını öne sürerek silahları teslim edemeyeceğini bildirecek, yolda bulunan az miktar silah da halk baskını ile trenden alınırsa buna refakat eden kıtanın mukabele edemeyeceğini söyleyecekti. Böylece silahları sınır yakınında treden alacak olan çete teşkil olunmakla beraber öte yandan da Rawlinson'un evinin önünde bir gösteri yapmak üzere bir halk hareketi organize edildi. Halk ellerinde bayraklar ve üzerinde "Wilson Prensipleri" yazılı pankartlarla oldukça gürültülü bir gösteri yaptı. Bundan sinirlenen Rawlinson, bunların başında bulunanlardan birkaç kişiyi evine çağırarak bu işin sebebini ve kim tarafından tertip edildiğini sormuş, kolordu kumandanının bu işlerle ilgili olduğunu öğrenmiş ve bunu kolorduya bildirmişti. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına Cevad Bey (Dursunoğlu) de Rawlinson'u ziyaret ederek bölgedeki Ermeni zulmünü anlatmış, halkın ne pahasına olursa olsun yurdunu müdafaa edeceğini, Kazım Paşa'nın bu işin başında olmadığını, bu işin kökünün pek derinlerde olduğunu ve geniş bir gizli teşkilâtın bulunduğu fikrini telkin etmiştir[257]. Kazım Karabekir Paşa Erzurum'a gelene kadar müdafaa-i hukuk cemiyeti çok faal olarak çalışmamış, hükümetin ve Rawlinson'un baskısından çekinmiş, fakat paşa geldikten sonra teşkilât genişleyerek çalışmalarını hızlandırmıştır[258].

Rawlinson'un şikayet tarzındaki raporlarını alan Karadeniz İngiliz Orudusu Başkumandanı General Milne, Harbiye Nezareti'ne gerekli ikazlarda bulunarak, silah sevki işlerine yardım edilmesini istemiştir. O, 20 Haziran 1919 tarihli telgrafında, silah teslimatı ve nakliyatının iyi bir surette yapılmadığı hakkında Erzurum'daki kontrol subayından bir rapor aldığını, nezaretin bu konuda gerekli tedbirleri alacağına emin olduğunu, bundan sonra meydana gelebilecek hadiselerden kendilerinin sorumlu olmayacağını tehditvârî bir şekilde bildirmiştir[259].

256 Dursunoğlu, a.g.e., s.72-73.
257 a.g.e. s.74.
258 a.g.e., s.71.
259 ATASE, K.181, D.82/13, F.81.

Rawlinson, 22 Nisan 1919'dan Haziran ayı sonuna kadar tüm çabalarına rağmen silahsızlanma meselesinde başarı elde edememiş, durumu üst makamlara bildirmiştir. Erzurum'daki gelişmelerden rahatsız olan ve başarısızlığını gizleyemeyen Rawlinson, silahsızlanma meselesinde başarı kazanmak ve millî teşkilâtlanmaya engel olabilmek için âmiri durumundaki İngiliz İstihbarat Teşkilâtı'ndan olan General Beach'i devreye sokmuştur. Temmuz ayına kadar genel durum belirlenmiş, silah ve mühimmat miktarı, bunların hangi yolla nereye sevkedileceği tespit edilmişti. Kazım Karabekir Paşa bunların teslim edilmesini elinden geldiği kadar geciktirmiş ve bu işte başarı sağlanmıştı. Rawlinson'un çalışmaları Mustafa Kemal Paşa Erzurum'a geldikten sonra da devam etmiştir.

2. Kazım Karabekir Paşa'nın XV. Kolordu Kumandanlığı'na Tayini ve Erzurum'a Gelişi

Kazım Karabekir Paşa, 3.Ordu I. Kafkas Kolordusu Kumandanı olarak, Mütareke'den önce, 1918 baharında Erzurum, Erzincan ve Kars sancaklarının kurtarılmasında birinci derecede rol oynamıştı. 31 Ekim 1918'de I.Kolordu Karargâhı kaldırılınca, Nahçıvan'dan hareketle Kars'ta Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa ve Köprüpaşı'nda 3.Tümen Kumandanı Halid Bey ile ordumuzun 1914 hududu gerisine çekilmesinin doğuracağı problemler, hudut ötesinde halkın teşkilâtlanması için ordunun yardımda bulunması konularını görüşmüştü. 28 Kasım'da İstanbul'a gelmiş, iki gün sonra Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'yı ziyaret ederek boşaltılacak olan Elviye-i Selâse'de Ermeni ve Gürcülerin Müslümanları katledeceklerini, Ermeni tehciri ve katliamı ile ilgili olarak İstanbul basınının İttihatçıları suçlamasının doğru olmadığını, bu konularda gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini söylemiştir. 6 Aralık'ta Sultan Vahdettin ile görüşerek ondan çok iltifat gören Kazım Karabekir Paşa, 23 Aralık'ta Tekirdağ'daki XIV. Kolordu Kumandanlığı'na tayin edilmişti. Fakat O, Mondros Mütarekesi gereğince, Doğu Anadolu'daki Türk birliklerinin silah ve cephanelerinin İtilâf Devletleri tarafından toplanmasına engel olmak ve burada "Büyük Ermenistan"ın kurulmasına karşı mücadele etmek için Erzurum'a tayinini istiyor, bölge halkının kendisine gönülden bağlı olduğunu bildiğinden buraya tayininde ısrar ediyordu. Nihayet 13 Mart 1919'da Erzurum'da XV.Kolordu Kumandanlığı'na tayin edildiğini bildiren yazılı emri aldı. 11 Nisan'da veda ziyaretlerini yaptı ve

Şişli'deki evinde, ameliyat olduğundan dinlenmekte olan Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek O'nun Anadolu'ya geçmesini istedi[260]. Bu görüşmenin ertesi günü İstanbul'dan hareket eden Kazım Karabekir Paşa 19 Nisan'da Trabzon'a varmış, burada Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yöneticileri ile görüşerek Ermeni ve Rumlara karşı her türlü mücadelenin yapılacağına ve onlara her hususta yardımcı olacağına dair söz vermiştir. Trabzon'dan 30 Nisan'da iki otomobille Erzurum'a doğru yola çıkmış, yolda Ardasa, Gümüşhane, Bayburt ve Aşkale'de teftişler yapmıştır. Bu bölgede halkın perişan bir vaziyette olduğunu görmüş, 3 Mayıs'ta Erzurum'a gelmiştir. Erzurum halkı ve birlikler Paşa'yı büyük bir törenle karşılamıştır[261]. Bir yıl önce de Erzurum'u korumak için burada bulunmuş olan Paşa'ya halkın itimadı çok fazla idi.

Kazım Karabekir Paşa, Erzurum merkez olmak üzere Doğu Anadolu'da şu işlerle meşgul olacaktı: İtilaf devletlerince XV. Kolordu elinde bulunan silahların alınmasını engelleyerek İngiliz Yarbayı Rawlinson'un nüfuzunu kırmak, yerli aşiret reislerini yanına çekerek bunları Ermeni meselesi ve dış tehlikeler konusunda uyarmak, haber alma teşkilâtını kuvvetlendirmek için telsiz ve telgraf istasyonunu faaliyete geçirmek, Rus ve Fransız kaynaklı haberleri takip edebilecek eleman temin etmek ve böylece Moskova, Berlin, Paris, İstanbul ve Karadeniz'de olup bitenleri düzenli olarak takip edebilme imkânını sağlamak, Cenub-ı Garbî Kafkas Hükümeti' nin yıkılmasından sonra bölgede kurulan "Millî Şûrâ"

260 Kazım Karabekir Paşa bu konuşmayı şöyle anlatıyor: "*Ben: "Paşam, yarın Erzurum'a hareket ediyorum. İstanbul'da ne vaziyette kalırsanız kalınız birşey yapmak imkânsızdır. Sükut edersek mahvımız mukadderdir. Behemehâl ordu başına geliniz. Hemde Şark'a, millerin kurtuluş anahtarı Şark'tır. Orada herşey mümkündür. Ordu da kuvvetlidir, halk da beraber gider. Ben kat'i kararımı verdim, planım basittir. Milli bir hükümet teşkili ve doğu vilâyetlerini istilâya hazırlanan Ermenistan'ı bize güzel bir sulh rehinesi olarak elde tutmak, sonra hadiselere göre, batıya dönmektir. İstanbul'da ne siz ve nede kıymetli arkadaşlar, fazla müddet kalmayınız. Başka türlü millî birlik ve varlık göstermek imkânı yoktur. Benim ahdim tek dağ başı mezar oluncaya kadar uğraşmaktır. İstiklâlinizi ve hiç değilse millî namusumuzu kurtaracak, ancak bu karardır." Mustafa Kemal Paşa şu cevabı verdi: "Bu da bir fikirdir, ahval günden güne size hak veriyor. Size muvafâkiyet dilerim." Ben bunun bir fikir değil, kat'i bir karar olduğunu anlattım. "Doğuda millî hükümet esaslarını kurduktan sonra siz batıya tevecciih edersiniz. Doğu vazifesini ben üstlenirim. Eğer gelmeyeceksenız, hareketimi ona göre tanzim edeyim dedim." Biraz düşündü ve "iyi olayım size mülâki olmaya çalışırım" vaadini verdi....Daha evvel İsmet (İnönü) ile de uzun uzadıya konuşmuştuk."* (Karabekir, a.g.e, s.15).

261 Karabekir, a.g.e, s.18-19.

hükümetlerini desteklemek, bölgedeki bütün müdafaa-i hukuk-ı milliye cemiyetlerine ve Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne destek vererek güçlendirmek[262].

Gerçekten de Kazım Karabekir Paşa bu plânını uygulamış, kurduğu haber ağı ile hem Anadolu'nun her köşesinden, hem de dünyanın önemli merkezlerinden haberdar olmuştur. Onun dünyadaki gelişmelerden haberdar olması, Doğu Anadolu'da takip edeceği politikaları belirlemiş, Millî Mücadele boyunca Türk varlığını tehdit eden faaliyetlere karşı verdiği mücadelede başarılı olmasını sağlamıştır. Kazım Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile birlikte bölgenin Millî Mücadele tarihindeki yerini oluşturduğunu söyleyebiliriz. O'nun bu başarısında, ona devamlı destek veren Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ve Erzurumluların da payı vardır.

Karabekir Paşa'nın Erzurum'a geldiği günlerde, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şehrin teşkilâtını güçlendirmekle meşguldü. Sancak ve kazalarda şubeler açılıyor, fakat cemiyette bulunanların isimleri vilâyet sınırları dışında tanınmadığı için çevre vilâyetlerden pek destek gelmiyordu. Halk da ordu başında bulunan ehliyetli kişilerin alacakları durumu bekliyordu. Cemiyet, daha önce Yakup Şevki Paşa'ya ve Hasankale'de bulunan Rüştü Bey'e müracaat etmiş, fakat bundan bir sonuç alınamamıştı[263]. Ordunun birçok subayı cemiyetin propagandasını yapıyorlarsa da onların da adları kendi çevrelerinin dışına taşmıyordu. Kısacası, bu dâvâya herkesin tanıdığı bir baş lâzımdı. Kazım Karabekir Paşa'nın XV. Kolordu Komutanı olarak tayini, onu yakından tanıyan Erzurum halkı için ümit verici bir olaydı. Erzurum bu kötü günlerinde âdeta aradığı başı bulmuştu[264].

---

262 Karabekir, a.g.e, s.19-21. Kazım Karabekir Paşa, XV. Kolordu da bulunan askerlerin morallerinin en üst düzeyde tutulmasına çok dikkat etmiştir. Harbiye Nezareti'ne 8 Ağustos 1919'da gönderdiği şu telgraf bunu gösterir niteliktedir: *"Erzurum Mevki'-i Müstahkem emrinde bulunan ağır topçu yirmibeşinci taburun ikinci bölüğü onbaşılığında Bilecik Tunguzlar Kariyesi'nden Alioğlu Hüseyin kardeşi Hasan tarafından Gölpazarı Nahiyesi Postanesi'ne teslimen gönderilen Hasan'ın oğlu Ali Bey'in oğlu Mehmed tarafından yazılan mektubpta "gel gayri yeter oldu askerlik" diye merkumun firara teşvik edildiği anlaşılmış ve hıfz edilmiştir. Misal olmak üzere merkumun teczıyesi..."*(ATASE, K.184, D:88/19, F:94).

263 Dursunoğlu, a.g.e, s.41-42.

264 İstihlâ-ı Vatan Cemiyeti kurucuları, Süleyman Necati, Halid, Küçük ve İsmail Hakkı Beyler, Kazım Karabekir Paşa'nın buraya tayin edildiğini duyunca biraraya gelerek, Paşa'nın Erzurum'a geldiği gün Halid Bey'in hududdan gelerek Paşa ile görüşmesine teşkilâttan haberdar etmesine, eğer Paşa bunu kabul etmezse İstanbul'a iade edilmesine karar verdiler. (Güneri, **Hatıralar**, s.22).

Erzurum M.H.M.Cemiyeti temsilcileri 4 Mayıs'ta Paşa'yı ziyaret ederek, teşkilatın ana çizgilerini ve yakında Erzurum'da bir vilâyet kongresi açacaklarını ve bu kongrede karar alarak bütün şark vilâyetlerinden gelecek temsilcilerle daha büyük bir kongre toplayacaklarını anlattılar. Kazım Karabekir Paşa da onlara bu konuda yardım edeceğine dair söz verdi. Paşa ile cemiyet arasındaki irtibatı sağlama görevi Süleyman Necati Bey'e verildi. Fakat o sıralarda Rawlinson sık sık kolorduya geldiğinden Paşa, Necati Bey vasıtasıyla müdafaa-i hukuka haber göndererek Rawlinson'un kuşkulanmaması ve böylece hareketin zarar görmemesi için bundan sonra kolordu ile olan temasların Erzurumlu Miralay Rüştü Bey vasıtasıyla yapılmasını istedi[265]. Kazım Karabekir Paşa, millî hareketi bir generalin isyanı değil, millî istiklâlin kurtarılması için milletin birlik azminin birleşmesi olduğunu dünya kamuoyuna göstermek istediğinden hareketlerine çok dikkat ediyor ve ihtiyatlı davranıyordu[266].

Kazım Karabekir Paşa, halkın maneviyatını yükseltmek, XV.Kolordu mevcudunu arttırmak ve bölgede kontrolü sağlamak için çalışırken, Erzurum ve doğu halkını daha çok birbirine yaklaştırarak, onları daha kararlı bir hale getirecek olan bir olay oldu; İzmir 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından işgal edildi.

3. İzmir'in İşgaline Erzurum'dan Tepkiler

Erzurum'da bir taraftan millî teşkilât genişliyor, bir taraftan da ordudan destek almak için çalışmalar yapılıyordu. Kurululalı bir ay olmasına rağmen Erzurum Müdüfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti genişlemiş, ilçelere kadar teşkilâtını kurmuştu. Kazım Karabekir Paşa'nın XV.Kolurdu Kumandanlığı'na tayin edilerek Erzurum'a gelmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Müfettişliği'ne tayin edildiği haberi [267] Erzurum'da büyük sevinç meydana getirmişti. Burada, teşkilâtın bu kadar çabuk bir şekilde kurulması ve halkın buna destek vermesi, Erzurumluların Ermeni zulmünü, işgal acısını görmüş olmalarından ve bu tarihlerde Ermenilerin uluslararası planda aktif bir siyaset takip etmelerinden

265 Dursunoğlu, a.g.e, s.55-56; Karabekir, a.g.e, s.60-61.

266 Karabekir, a.g.e, s.21.

267 Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıktıktan sonra, 25 Mayıs'ta Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifrede, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin genel durumu ve idare heyetinde çalışanların hüviyetini sorduktan sonra, Kazım Karabekir Paşa'nın Cemiyeti desteklemesini istiyordu. (Dursunoğlu, a.g.e, s.55-56).

kaynaklanıyordu. Fakat hiç işgal görmemiş olan Anadolu şehirleri için aynı şeyleri söylemek pek mümkün değildi. Zirâ onlar işgal acısını tatmadıkları gibi kendilerini rahatsız edecek şekilde bir tehlike ile de yüz yüze değillerdi. İzmir'in 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından işgal edilmesi, Anadolu'da âdeta bir bomba gibi patlamış, durumun vehametini gözler önüne sermişti. Böylece Kuvâ-yı Millîye Harekâtı, İzmir'in işgaliyle fikir sahasından eylem safhasına çıkmıştı; İzmir işgali, doğuda millî teşkilatın başlangıç noktası ve merkezi olarak kabul edebileceğimiz Erzurum için de aynı etkiyi meydana getirmiş, Erzurum halkını daha sıkı bir şekilde birbirine bağlamıştır. Erzurumlular, Anadolu'yu bir bütün olarak değerlendirdiklerinden yurdun herhangi bir noktasının işgalini Erzurum'un işgali gibi telakki etmişlerdi. İzmir'in işgaline Erzurumluların gösterdikleri tepkiler bunun açık bir göstergesidir.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceğini 14 Mayıs 1919'da öğrenen İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti ve İzmir Türk Ocağı mensupları aynı akşam Maşatlık denilen mevkiide toplanarak bir miting tertiplemişlerdi. Mitingde yapılan konuşmalarda, İzmir'de çoğunluğu Türklerin teşkil ettiği, Yunan işgalinin haksız olduğu belirtilmiş ve son durumun bütün Türkiye'ye bir telgrafla duyurulması kararlaştırılmıştı[268]. İlhakı Red Hey'eti Millîyesi tarafından 14 Mayıs 1919'da bütün vilâyet, sancak, kaza ve nahiye belediye başkanlıklarına gönderilen telgrafta, *"İzmir ve havalisi Yunan'a ilhak ediliyor, işgal başladı. İzmir ve mülhakatı kâmilen ayakta ve heyecanda, İzmir son ve tarihi günlerini yaşıyor. Son imdadımız sizin göstereceğiniz muavenete bağlıdır. Mitingler, telgraflarla her yere başvurunuz ve vatan ordusuna iltihaka hazırlanınız. Vakar ve sükuneti son derece muhafaza ederek kimsenin incinmemesine itina ve dikkat ediniz"*[269] deniliyordu.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği, Erzurum'da 15 Mayıs 1919 günü çeşitli ajanslardan ve Dahiliye Nazırı Mehmed Ali imzasıyla gelen bir telg-

268 Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I**, s.187-188.

269 ATASE, K.323; D.4/60, F.12; Karabekir, a.g.e, s.24. Telgrafın son cümlesi, İzmir Valisi İzzet Bey'in bir ön şartı olarak telgrafa ilâve edilmiştir. (Sıtkı Aydınel, **Güneybatı Anadolu'da Kuva-yı Millîye Harekâtı**, Ankara, 1993, s.35).

raftan öğrenildi[270]. İşgali haber alan Kazım Karabekir Paşa, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, işgal haberinin İzmir İlhakı Red Hey'eti Millîyesi'nin 14 Mayıs tarihli telgrafından öğrenildiğini, bu telgrafın Erzurum ahalisi üzerinde pek büyük tesir meydana getirdiğini, bilhassa kolorduda bulunan İzmirli efradın ve zabitanın çok üzüldüklerini, bu gibi olaylardan kolordunun daha erken haberdar edilmesini istemiştir[271]. Paşa, Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği 16 Mayıs tarihli başka bir telgrafta da, İzmir'in işgali hakkında Harbiye Nezareti'nden bilgi istediğini, valinin de aldığı haberleri kendisine bildirmesini, kolordusuna yaptığı duyuruda subay ve erlerin halkın yapacağı mitinglere katılmayarak sükuneti muhafaza etmelerini istediğini kaydetmiştir[272].Paşa aynı zamanda İzmir'in işgalini halkın uyandırılması için bir fırsat saymış, gelen bilgileri dramatik bir piyes haline koydurarak subaylar ve öğretmenler vasıtasıyla *"İbret Yeri"* denilen sahnede halka göstermiştir[273].

İzmir'in işgalini haber alan Erzurum M.H.M.C. üyeleri aynı gün vilâyete müracaat ederek, İzmir'in işgalini protesto etmek için Hükümet Konağı civarında 18 Mayıs günü bir miting tertipleyeceklerini ve miting hey'etinin Belediye Reisi Zâkir Eşref Efendi, Dâvâ Vekili Hüseyin Avni, Dursunbeyzâde Cevad ve Albayrak Müdürü Süleyman Necati Beylerden ibaret olduğunu bildirdiler[274]. Fakat bazı kişilerde hâlâ yapılacak mitingin daha sonra doğu için kötü bir tesiri olup olmayacağı, Erzurum'daki İngilizlerin gözü önünde böyle bir mitingin yapılıp yapılamayacağı yönünde tereddütler vardı. Fakat Kazım Karabekir Paşa, "İzmir için şimdi haykıracaksınız. Doğu için ise silâha sarılacaksınız" diyerek bunların tereddütlerini ortadan kaldırmıştır[275].

---

270 Dahiliye Nâzırı bu telgrafında, Hükümetin üzerine düşen görevi yerine getireceğini söyleyerek asayiş ve sükûnetin muhafazasını istiyordu. (Bekir Sıtkı Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", **Belleten** . XXXIII/132 (Ekim 1969), s.536).

271 **ATASE**, K.189, D.104/8, F.20.

272 Baykal, a.g.m., s.538-539.

273 Karabekir, **a.g.e**, s.25. İbret Yeri daha sonra Maraş, Antep Mücadeleleri ve İstanbul Fecayâ'i piyeslerine sahne olmuştur.

274 Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi, I**, s.45; Baykal, a.g.m., s.537.

275 Karabekir **a.g.e**, s.25.

İşgal haberini duyan kazaların ahalisi de heyecanlanmış ve Erzurum Vilâyeti'ne telgraflar çekmişlerdi. Bayburd Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Erzurum M.H.M.C.'ne gönderilen telgrafta, İzmir'in akıbetine uğramamak için uyanılması gerektiği bildirilerek, İngiliz mümessilinin bulunduğu Erzurum'un göstereceği tepkinin büyük bir tesir yapacağı bildiriliyordu[276]. 17 Mayıs günü Hınıs ve Hasankale 'den Erzurum Vilâyeti'ne gönderilen telgraflarda, "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiğini ve bu işgalin ilhak mahiyetinde olduğunu haber aldık, bu gibi muameleyi aslâ kabul etmiyoruz. O toprak Türk ve Yunanlılardan birinin mezarı olmadıkça diğerine verilmeyecektir. Mağlup olduğumuzu biliyoruz, fakat bu mağlubiyet bütün mukaddes millî haklarımızın ayaklar altına alınması amacını güdüyorsa, bu açık haksızlığa karşı hakkımızı savunmaya tabiî mecburuz. Rumlarla Ermenilerin birlikte hareket ederek başarılar ilan ettiklerini ve birbirlerini kutladıklarını anladık. Bu muhterislerin çizmeleri altında ezilecek kadar aciz değiliz. Hiçbir tarihî ve meşrü hakka dayanamayan bu işgali ve memleketimiz üzerindeki ihtiraslarını protesto eyleriz"[277] deniliyordu.

Diğer taraftan Erzurum'da 18Mayıs günü M.H.M.Cemiyeti'nin öncülüğünde tertiplenen mitingde, İzmir'in Rumlar tarafından işgale uğradığı, aynı akıbetin kendilerini de beklediğine şüphe kalmadığı, bunun önüne geçmek için teşkilâtlanıp bir araya gelmek gerektiği üzerinde durulmuştur[278]. Miting sonunda Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'a ve İstanbul'da İtilâf Devletleri temsilcilerine gönderilen telgrafta, işgal protesto edilmiş, Yunanlıların İzmir'de yaptıklarından, İtilâf Devletlerinin insan haklarını ayaklar altına aldığından bahsedilerek Yunan zulmüne bir son verilmesi istenmiştir[279].

---

276 Baykal, a.g.m., s.538.

277 Baykal, a.g.m., s.541-543.

278 Dursunoğlu, a.g.e, s.63; Baykal, a.g.m., 529-530. İleri Gazetesi, Erzurum'daki miting haberini şöyle veriyordu: *"İzmir'in o büyük İslâm ve Türk Yuvası'nın Yunanlılar tarafından işgaline âdil düvel-i muazzama-i i'tilafiyenin müsaade edişi hakk-ı hayat ve mevcudiyet-i milliyemiz nanına büyük bir darbe olarak telâkki edildi. Herkes sükunlu bir devr-i heyecan yaşıyor. Bütün müesseseler, dükkanlar kapanmış, muazzam bir miting akdedilerek işgal keyfiyeti düvel-i i'tilafiye ve efkâr-ı ümümiye-i cihana karşı protesto edilmek üzere lâzım gelen muhtıra kaleme alınmıştır. Erzurum'da bütün İslâm âlemi sönmez bir infi'al ile matemli dakikalar yaşıyor."* (İleri, 24 Mayıs 1335/1919, No:497-114).

279 Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi I**, s.46-47; Baykal, a.g.m., s.544-546; **Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler**, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara,1981, s.1-2.

Bu mitingden sonra Erzurum ve çevresinde heyecan dinmemiş, Sadaret'e ve İtilâf Devletleri temsilcilerine telgraflar gönderilmesine devam edilmiştir. Erzurum'da İzmir'in işgaline gösterilen tepkiyi, Sadaret'e gönderilen telgrafların listesi ortaya koymaktadır:

17 Mayıs'ta Hasankale'den; ahali namına Belediye Reisi Derviş imzalı, 18 Mayıs'ta Hınıs'tan ahali namına Belediye Reisi İsa, Müftü Bahaeddin, Hacı Şeyh Said, Aşâir namına Haydar Halikanlı Hüseyin, Başköylü Hüseyin, Eşraftan Fehim, Emirbesidli Hüseyin imzalı, Hasankale'den; Belediye Reisi Derviş ve on imzalı, 19 Mayıs'ta Erzurum'dan; Belediye Reisi Zâkir, Eşref Nuri, Hüseyin Avni, Necati ve Cevad imzalı, Aşkaleden; ahali namına Belediye Reisi Ahmed imzalı, İspir'den; Müftü Hakım, Belediye Reisi Rıza, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Cemal imzalı, 20 Mayıs'ta Hasankale'den Belediye Reisi Derviş, Müftü Kâmil, ulemâdan Ali, eşrafdan Hamdi, Hacı Ahmed, Hacı Mevlüd, tüccardan Bekir, Haşim, Mustafa, Battal, Muhtar İbrahim imzalı, 22 Mayıs'ta yine Hasankale'den; ahali namına Belediye Reisi Derviş imzalı, 25 Mayıs'ta Erzurum'dan; ahali namına Belediye Reisi Zâkir, M.H.M.C.Kâtibi Mehmet Cevad, Süleyman Necati ve Hüseyin Avni imzalı telgraflar çekilmiştir[280].

Bu telgraflar İstanbul'da gerekli tesiri yapmış olacak ki, daha 17 Mayıs'ta Dahiliye Nazırı Vekili Mehmed Ali Bey, Erzurum Vilayeti' ne gönderdiği telgrafta, Hükümet'in İzmir'in işgalini İtilâf temsilcileri, Paris ve Londra nezdinde şiddetli protesto ettiğini, halkın galeyanının şâyan-ı takdir olduğunu, fakat şu sıralar bunun sükunetle karşılanması gerektiğini bildirmiş[281], 24 ve 25 Mayıs tarihli telgraflarında Hükümetin gerekli siyasî teşebbüslerde bulunduğu ve durumun idare edilmesini istemiştir[282]. Fakat Anadolu, işgali görmemezlikten gelerek heyecanın yatıştırılması taraftarı değildi. Özellikle, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmış bulunan 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa halkın bu ruhunu muhafaza etmesini istiyordu.

280 B.O.A. B.E.O. Sadaret Evrakı, Evrak Kalemi(A.VRK.) 835/31.
281 B.O.A. DH.ŞFR. 99/222.
282 B.O.A. DH.ŞFR. 99/321, 99/330.

Mustafa Kemal Paşa, bir örneğini Erzurum Vilâyeti'ne de gönderdiği, 20 Mayıs tarihli Sadaret'e çektiği telgrafta, İzmir'in Yunan askeri tarafından işgalinin orduyu çok üzdüğünü, ne milletin ve ne de ordunun mevcudiyetine karşı yapılmış bu haksız tecavüze tahammül edilemeyeceğini belirterek Hükümetin en etkili teşebbüs ve icraatı ile milletin haklarını koruması isteniyordu[283]. O, Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 23 Mayıs tarihli başka bir telgrafında, İzmir'in işgaliyle doğan heyecanın geçiştirilmemesini, bu ruhun dışarıya da aksettirilmesini, bu heyecanın vatanın ve milletin kurtuluşunu temin edeceğini ve İstanbul'daki temsilcilere de aksettirilmesini istiyordu[284].

Bu karışıklık içerisinde Damad Ferid Hükümeti 17 Mayıs'ta istifa etmiş, fakat yeni hükümet yine onun tarafından 19 Mayıs'ta kurulmuştu[285]. Damad Ferit Paşa, 20 Mayıs'ta İzmir'in işgali üzerine Paris Sulh Konferansı'na gönderdiği ve Türkiye Ajansı'nın tebliğ ettiği telgrafta, Anadolu'nun kuzey ve kuzeydoğusundaki Türk vilâyetlerinin, yalnız Ermenistan'a muhtariyet kabul edilmek şartıyla, Ermeni Devleti'nde kalacağının ilân edilmesini istemesi ve Yunanlıların Batı Anadolu'da işgal sahalarını genişleterek Manisa ve Aydın'ı işgal etmeleri Anadolu'da İzmir'in işgaliyle başlayan heyecanı daha da arttırdı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, 23 Mayıs'da XV.Kolorduya göndermiş olduğu telgrafı andıran bir beyannameyi bütün valiliklere ve mutasarrıflıklara, 28 Mayıs'ta göndererek, genişleyen Yunan işgalinin büyük ve heyecanlı mitinglerle, her tarafa çekilecek telgraflarla protesto edilmesini istedi[286]. Erzurum V.Ş.M.H.M.C. de 25 Mayıs'ta Sadaret'e gönderdiği telgrafta Sadrazamın bu beyanatından bahsedilerek, *"....öteden beri Vilâyât-ı Şarkıyye namıyla Bâbıâlimizin tersim eylediği ve*

283 Baykal, **Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler,** s.5; Baykal, **"İzmir'in İşgaline Tepkiler"**, s.545-546; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannâmeleri IV.** Ankara,1991, s.23-24.

284 **ATASE**, K.323, D.4/60, F.17.

285 Jaeschke, **Türk Kurtuluş Şavaşı Kronolojisi**, I,Ankara, 1989 s.

286 ATBD.Yıl:30(Mayıs 1981) Sayı:79, Belge No:1731. Erkan-ı Harbiye-i Umumiyye Reisi Fevzi Paşa, 2 Haziran 1919'da Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Padişah'ın 20 Mayıs 1919'da yayınlanan hattı hümayunundan bahsederek şöyle diyordu: "Padişahımız Efendimiz Hazretlerinin hatt-ı hümayunlarında şu ân-ı mühimde milletin başında sinesinden tehassül etmiş ve altı buçuk asırlık bir hanedanın reisi bulunan ve her türlü fedakarlığa âmade olan halifeleri ve padişahları bulunduğu halde hukuk-ı devlet ve milletin temami-i mahfuziyetine çalışılması ihtar buyurulmaktadır." (**ATASE**, K:181, D.82/13, F:8).

Ermeni nüfusunun gayet hafif bir ekalliyetle meskun bulunan vilâyâtımızın Ermenistan kelimesiyle tersimi, Vilâyât-ı Şarkiyye'de Ermeni tefevvuku altında bir muhtariyet idaresinin tatbiki istendiği zehabını tevlid eylediğinden umumî heyecanı mucib olmuştur. Umumî arzu, Devlet-i Osmaniye'den ayrılmamak cihetinde ısrarlıdır. Bu hususta tenvir ve irşadınızı sabırsızlıkla istirham eyliyoruz"[287] deniliyordu. Dahiliye Nazırı Adil Bey bu telgrafa 1 Haziran'da verdiği cevapta, Yunan işgalinin kaldırılması hakkında gerekli teşebbüslere girişilidiğini, Sadrazamın Paris Barış Konferansı'nda haklarımızı müdafaaya davet olunduğunu ve halkın sükünetini muhafaza etmesi gerektiğini bildiriyordu[288].

Hükümetin, İtilâf Devletleri tarafında olmakta gördüğü kurtuluşu halk kabul etmiyor, her defasında İzmir'in işgal edilmesini ve işgalin gün geçtikçe genişlemekte olmasını Hükümete göstermeye çalışıyordu. Erzurum merkezinde, Yunanlıların son hareketlerini İ'tilaf Devletleri temsilcilerine ve ilgili diğer makamlara protesto etmek amacıyla 2 Haziran'da büyük bir miting daha yapıldı. Mitingde, halkın kendi başının çaresine bakmaktan başka şansının kalmadığı, ancak kendi kuvvetine dayanarak selamete çıkabileceği belirtildikten sonra Sadaret Makamı'na[289] İ'tilaf Devletleri Mümessillerine ve Amerika Kongresi'ne[290] birer protesto telgrafı çekildi. Merkezin bu heyecan ve faaliyetlerine kazalar da katılmış, 2 ve 3/4 Haziran'da Pasinler Kazası ve bağlı yerler ahalisi İzmir'in işgalini protesto eden mitingler yapmıştı. Bu mitinglere beş bin kişi katılmış ve asayişi sağlamakta güçlükler çekilmişti[291].

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali ve bu işgal sahasında yaptıkları mezâlimle ilgili olarak Erzurum'un protesto mitingleri ve telgrafları hiç kesilmeden Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılıp idareyi ele almasına kadar devam etmiştir. Şimdi 1919 yılı Haziran ayından itibaren Erzurum ve çevresinden Sadaret'e çekilen telgrafların listesini ve bunlardan birkaç örneği görelim:

287 Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi, I**, s.49.
288 Baykal, a.g.m., s.549-550.
289 **B.O.A. B.E.O.** Sadaret Evrakı, A.VRK.836/30; **Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler**, s.5-6.
290 Kırzıoğlu, a.g.m., s.51-52.
291 Baykal, a.g.m., s.550-552.

9 Haziran'da Hınıs'tan; onbin kişi, üç gün süren miting sonunda bir telgraf göndermiştir[292]. Yine aynı tarihli Erzurum'dan; V.Ş.M.H.M. Cemiyeti azalarının imzasını taşıyan telgraf [293], 11 Haziran'da İspir'den; yirmi bin kişinin katıldığı miting sonunda İspir MHMC. Reisi Cemal imzalı bir telgraf gönderilmiştir.[294] 12 Haziran'da Hasankale'den; beşbin kişinin toplanarak bir miting yaptığını bildiren miting reisi Belediye Reisi Derviş imzalı, Narman'dan onbeşbin kişinin toplanarak bir miting yaptığını bildiren[295]; Tortum'dan büyük bir miting yapıldığını bildiren protesto telgrafları çekilmiştir[296]. Bunlardan başka, Tortum'lular 20 Haziran 'da işgalden şikayetçi olduklarını bildiren bir telgrafı Padişah'a göndermişlerdir[297].

Erzurum'lular 18 Temmuz'da büyük bir miting tertip ederek İ'tilâf Devletleri temsilcilerine şu telgrafı göndermişlerdir:

"Düvel-i İ'tilâfiye Mümessillerine,

Beşeriyeti idare eden bütün hukukî ve insanî emâreleri çiğnemek mahiyetinde bulunan İzmir işgâlinin vilâyetimizde tevlid ettiği te'sir ve heyecanı ve bu gayr-i hukuki hadisenin hak ve adalet sinesinde metbu'alarının hissiyat-ı âdilâ-

292 **B.O.A.B.E.O.** Sadaret Evrakı, A.VRK.835/88.

293 **B.O.A.B.E.O.** Sadaret Evrakı, A.VRK.835/93. Bu telgrafın metni şöyleydi:
"Makam-ı Sadaret-i Uzmâ'ya Mahreci: Erzurum 9 Haziran 335.
İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden ve irtikâb olunan fecayi'den mütevellid heyecan-ı umumî üzerine bu tecavüzü makam-ı sâmilerine ve Düvel-i İ'tilâfiye mümessillerine karşı protesto eylemiş ve hükümetten kat'î mü'essir faaliyetin ibrazını mükerreren taleb etmiştik. Bu kere Aydın, Manisa ve Karesi sancaklarımızın da işgalini kemâl-i hayretle haber alarak heyecan-ı umuminin yalnız bu gayr-i insanî ve gayr-i hukukî işgalin tevzifen ve ref'iyle kabil-i teskin olduğunu bir kere daha düvel-i mü'telife mümessillerine arz eyledik. Düvel-i mü'telife ile akd ettiğimiz mütarekename ahkâmının tatbiki bahanesiyle bile temas edemeyen bu sarih haksızlığın karşısında memleketimiz efkar-ı umumiyyesi pek haklı olarak son derece heyecana gelmiştir. Fiilen memleketin taksimi ve hukuk-i hakimiyet-i Osmaniye'nin Türk vilâyetlerinden ref'i demek olan iş bu gayr-i hukukî işgalin önüne geçmek için efkâr ve hissiyat-ı umumiyyesinin tercümanı olduğumuz memleketimiz ahalisi hareketin ibrazını taleb ve bu hususta milletin her türlü fedakârlığa hazır bulunduğunu arz eyleriz.
(İmzalar) Erzurum ahalisi namına Erzurum Müdafaa-i Hukuk ve Miting Hey'eti Reisi Raif, Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Heyet-i idaresindene Kâzım, Dâvâ Vekili Hüseyin Avnî, Ulemadan Mehmed Hilmi,Albayrak Gazetisi Müdürü Süleyman Necati, Tüccardan Maksud"

294 **B.O.A.B.E.O.** Sadaret Evrakı, A.VRK.836/18.

295 **B.O.A.B.E.O.** Sadaret Evrakı, A.VRK.836/31.

296 **B.O.A.B.E.O.** Sadaret Evrakı, A.VRK.836/26.

297 **B.O.A.B.E.O.** Sadaret Evrakı, A.VRK.836/84.

ne ve insaniyesinden pek haklı olarak lütf ve himmetin tecelli etmediğini ve Vilâyat-ı Şarkiyye hakkında tezvir, iftira tağlit ile mestür ihsitaslara bir renk-i hakikat vermek ihtimalini gören vilâyet halkı bu gün öğleden sonra umumî bir miting akdederek İzmir Hadisesi karşısında ayaklanan heyecanın ancak devletlerin bunu tamirinden sonra teskin olacağını ve herhangi bir tedkik ve tahkik yapılmadan Vilâyât-ı Şarkiyye hakkında tarihî, ırkî, ictimaî, islamî hususlar gözönünde bulundurulmadan bir karar verilmesinin bir katl-i sulh ve müsalemet olacağının ilave-i beyanına karar verilmiştir. Keyfiyetin devlet-i fehime-i metbu'alarına iblâğını lütf-ı mahsuslarından temenni eyleriz. Erzurum Miting Hey'eti"[298]

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da bulunduğu ve kongrenin toplanması için çalışıldığı günlerde yapılan bu mitingden sonra da bu tür mitnglerin yapılmasına devam edilmiş, Kasım ayında da heyecan dinmemiş ve Erzurum M.H.M.C. tarafından protesto telgrafları İstanbul'a gönderilmeye devam etmiştir. Cemiyet 12 Kasım 1919'da Sadaret'e gönderdiği telgrafta, Yunan zulmüne son verilmesi için gerekli teşbbüslerde bulunulmasını istemiştir[299]. Mustafa Kemal Paşa da, Erzurum M.H.M.C.'ne gönderdiği 15 Kasım tarihli telgrafında, Batı Anadolu'daki Yunan tecavüzlerinden bahsederek bunun İ'tilâf Devletleri temsilcileri nezdinde protesto edilmesine devam edilmesini istemiştir[300]. Bu telgraf üzerine Erzurum ve çevresinden Sadaret'e ve İ'tilâf Devletleri'ne şu telgraflar çekilmiştir.

15 Kasım'da Erzurum M.H.M.C. Hey'et-i Merkeziyyesi ve 16 Kasım'da İspir M.H.M.C Reisi Vehbi imzalı birer telgraf Hükümet'e, 3 Aralık'ta Hınıs M.H.M.C. Reis Vekili Nusret imzalı, yine 3 Aralık'ta Erzurum'dan Müftü Sadık imzalı birer telgraf Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir[301].

Bu telgraflardan da anlaşılacağı üzere, Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Kâzım Karabekir Paşa Batı Anadolu'nun işgali üzeri-

298 **ATASE**, K.323, D.4/60, F.50.
299 **Albayrak**, 12 Teşrinisani 1335/12 Kasım 1919,Sayı:44.
300 **ATTB.**, IV,s.131-132.
301 **B.O.A.B.E.O.**, Nezaret Gelen-Giden Defterleri, Defter No:881/52-90.

ne çok yoğun bir şekilde durmuşlar ve bu durumdan istifade ile halkı çok iyi bir şekilde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri etrafında toplamışlardır. İzmir'in işgali Erzurum'da kongre hazırlıklarını hızlandırmış ve kongreye olan ihtiyacı halkın da gözleri önüne sermiştir.

4. Erzurum Vilâyet Kongresi

Erzurum'da bir vilâyet kongresinin tertiplenmesi, 2 Nisan 1919'da Ahmed (Erverdi) Bey'in evinde yapılan ve yeni bir Hey'et-i Faale'nin oluşturduğu cemiyet toplantısında kararlaştırılmıştı. Aynı toplantıda şehir içerisinde yapılan teşkilatın livalara, kazalara ve köylere kadar yayılması, vilâyet sınırlarından taşarak bütün doğu vilâyetlerinin bir fikir etrafında toplanması kararlaştırılmıştı. Bu kararların alınmasından sonra hazırlanan teşkilât nizamnâmesine göre, merkezde elli kişilik bir hey'et-i faale kuruluyor, şehir dört bölgeye ayrılıyor, âzâlar işe ortak edilerek silahlı müdafaa kararı alınıyordu. Ayrıca, Erzurum Vilayet Kongresi ve Vilâyât-ı Şarkiyye Kongresi'nin yapılacağından ilk defa burada bahsediliyordu[302]. 29 Nisan'a kadar süren uzun görüşmeler sonunda bir miting tertiplenerek halka durum izah edilmiş ve Doğu Vilayetleri'ne kongre için lazım gelen davet telgrafları çekilmişti[303].

Bu toplantıdan Vilâyet Kongresi'nin yapıldığı tarihe kadar geçen süre içerisinde, cemiyetin hey'eti fa'aliye toplantıları kesintisiz olarak devam etmiş ve kongreler için gerekli hazırlıklar yapılmıştı. Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin icra organlarından olan 2 numaralı Hey'et-i Fa'aliye Şubesi, 6 Haziran 1919'da Hüseyin Avni Bey'in başkanlığında yaptığı toplantıda, her mahalleye basılı belgeler gönderilerek Ermenilerden görülen zulüm ve öldürmelerin tesbiti kararlaştırıldı[304]. Cemiyet para sıkıntısı içerisinde olduğun-

302 Dursunoğlu, a.g.e, s.149-150; Kızıoğlu, a.g.e., s.29-30.

303 Dursunoğlu, a.g.e, s.53.

304 Bu karar,V.Ş.M.H.M.C. İstanbul Merkezi'nin 4 Mayıs 1919'da Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği tamim gereğince alınmış ve 7 Mayıs'ta Erzurum'da bu tamim doğrultusunda bir anket hazırlanmıştır. Ankette, Ermenilerin bu bölgede kaç kişiyi katlettiği, Ermeni nüfusunun ne kadar olduğu soruluyordu. (Kızıoğlu, a.g.e, s.21-24).

dan mahalle sakinlerinin yardım etmeleri öngörülerek Yeni Kapı'daki İnâs Mektebinin halk toplantılarında kullanılması için Vali Bey'e müracaat edilip gerekli izin alındı[305].

Toplantılarını haftada üç gün, geceleri yapan faal hey'eti, 8 Haziran tarihli toplantısını İnâs Mektebi'nde yaptı. 22 kişinin hazır bulunduğu bu toplantı da, Avrupa devletlerinin Türkiye'ye iyi bakmadıkları belirtilerek ayakta kalabilmenin tek yolunun, halkın fikir birliği içerisinde bulunması olduğu üzerinde durulduğu. Mansur Efendi, halktan yardım toplamakla görevlendirildi ve bir haftalık bir çalışma sonunda cemiyete 1450 kuruş toplandı[306]. Erzurum cemiyet merkezi, 2 numaralı Hey'eti Fa'aliye Şubesine gönderdiği 10 Haziran tarihli tebliğde, 14 Haziranda her kazadan iki temsilcinin katılmasıyla bir vilâyet kongresine karar verildiği ve icab edenlere gerekli tebligatta bulunulduğu bildiriliyordu. Cemiyet aynı tebliğatta, Paris Sulh Konferansı'na davet edilmiş olan Sadrazam'a da Vilâyât-ı Şarkiyye'nin haklarını savunması için gerekli ikazlarda bulunulduğundan, çevre vilâyetlerle irtibata geçildiğinden ve kader birliğine gidildiğinden bahsediliyordu[307].

Erzurum Vilâyet Kongresi, bütün sancak ve kazalardan gelen 21 temsilcinin katılmasıyla 17 Haziran 1919'da Cemiyet Reisi Raif Efendî'nin başkanlığında toplanmış[308] ve beş gün devam ederek 21 Haziran 1919'da sona ermiştir. Albay-

---

305 Süreyya Şehidoğlu, "Erzurum Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Kongre Hazırlıkları ve Mustafa Kemal Erzurum'da" BTTD.,s.50, c.IX (Kasım 1971) s.8; Kırzıoğlu, a.g.e, s.31-32.

306 Yardımda bulunanların bazıları şunlardı: Yukarı Yoncalık Mahallesi'nden Ali Hocazade Hacı Bey, Alemdarzade Ali Bey, Muallim Hacı Galib Bey, Hacı Kadirağazâde Faruk, Pirimzâde Abbas Efendi, Bavilizâde Bekir Efendi, Şeyhlerzade Osman Bey, Türkmen Abdullah Bey, Recebağazade Mahmuddin Efendi, Dervişağazade Rüştü Bey, Pirimzâde Hayri Efendi, Attar Hasan Efendi, Hüseyinağazâde Hafız Emin Bey, Hurşin Efendizade Mehmet Efendi, Yorgancızâde Emin Efendi, Çırçımlızâde Rıfat Bey. (Şehidoğlu, a.g.m., s.9-10; Kırzıoğlu, a.g.m., s.33 ve 39-40).

307 Kırzıoğlu, a.g.e, s.34-35.

308 Vilâyet Kongresi'ne katılan temsilciler ve katıldıkları yerler şöyleydi:
Cemiyet Reisi Raif Efendi, Erzurum Merkezden: Cemiyet Kâtibi Dursun beyzade Cevad, Hüseyin Avni, Kazım, Süleyman Necati Beyler, Bayburt Kazası'ndan; Alemdarzâde Mehmed Tevfik Bey, Abdullahağazâde Zahid Efendi, Yusufeli Kazasından Yaralızâde Ahmed Bey, Tortum Kazası'ndan; Ulemadan Mustafa Efendi, Eşrafdan Osman Efendi, Narman Kazası'ndan; Binbaşılıktan Mütekaid Celal Bey, Eşraftan Nazım Ağa, Hasankale Kazası'ndan; Hacı Fizuzbeyzâde Battal Bey, Dervişefendizade Ahmed Necati Bey, İspir Kazası'ndan; Şeyhzade Hacı Mahmud Bey, Cemal Bey, Hınıs Kazası'ndan; Muhiddinbeyzade Celal Bey, Ulemaden Abdülfeyyaz Efendi, Kiği Kazası'ndan;Yazıcızâde Mehmed Said, Mirüveyszâde Kahraman Sabri Efendiler, Aşkale Nahiyesi'nden; Çıldırlızade Abdullah Bey, Salih Efendizade Şükrü Efendi (Kırzıoğlu, a.g.e., s.107-108; Baykal, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**, s.11).

rak Gazetesi Vilâyet Kongresi'nin toplanma sebeplerini halka şöyle duyurmuştu; *"Vilâyetimizin maruz kaldığı Ermeni ihtirasâtına karşı, Vilâyât-ı Şarkiyye'de seve seve kabule karar vermiş olan vilâyetler halkı, Aydın tecavüzü üzerine daha fa'al bulunmak ihtiyacını düşünerek, Cami'a-i Osmaniye'den ayrılmamak, hukuk-ı islâmiyeyi hâlelden masun bulundurmak emeliyle, bugün millî mukaddesâtımız sırasında ahz-ı mevki' etmiştir. Bu mukaddes emel karşısında kalpleri hep hararetle çarpan vilâyetimiz halkının hissiyât ve efkarını bir kere daha ihzar ve tesbit için Müdafa'a-i Hukuk-ı Milliye Erzurum Şubesi Vilâyet Kongresi'ni ictima'a davet etmiştir. Her kazadan intihab edilmiş olan mümessiller şehrimize muvasalat etmişlerdir"*[309].

Osmanlı Devleti'nin bütününü kapsayan önemli kararların alındığı Vilâyet Kongresi'ne V.Ş.M.H.M.C. Erzurum Şubesi biri gizli olmak üzere iki rapor sunmuştur. 17 Haziran 1919 tarihli olan raporların gizli olanı diğer raporu da kapsamaktadır. 18 sayfadan ibaret olan bu rapora göre, Vilâyât-ı Şarkiyye'de yapılan propagandalar üç kaynaktan kuvvet alıyordu:

1-Ermeni propagandası,

2-Avrupalıların telkinatı,

3-Kişisel ikbal ve çıkar sağlamayı amaç edinmiş bazı kimselerin propagandası.

Bu üç kaynaktan çıkan fikirler, arzular sosyal bünyemizi bozmak, ayrılıklar çıkarmak ve nihayet hürriyet ve istikbâlimizigasbetmeye yönelik şu esasları ihtiva ediyordu:

1-Türk ve Kürtlük meselesi çıkarmak,

2-İstanbul siyasetinin Anadolu'yu ihmal etmesine ait şeyleri Türklere yüklemek, Türk-Kürt ayırımı yapıp soğukluk yaratmak,

3-Bir Kürt hükümeti kurmak perdesi arkasında Vilâyât-ı Şarkiyye'nin birleşmesine imkan bırakmamak,

---

309 Albayrak, 23 Haziran 1335/1919, Sayı:12 naklen:Kırzıoğlu, a.g.e., s.82-83.

4-Çeşitli nedenlerle etnik grupları temin etmelerine zaman ve meydan vermektir. Vilâyât-ı Şarkiyye'deki bu oyunlar sıralandıktan sonra tarihi gerçeklerle ve delillerle Türklerle Kürtlerin aynı ırktan olduğu ispat edilerek *"Müstakbel Mesâî"* başlığı altında,

"1-Kesinlikle göç etmemek, çünkü göç, vatanı hukukî anlamda terk etmek demektir. Bundan dolayıdır ki tâ Viyana önlerine kadar giden milletimiz siyasî hakimiyetimiz kaybolur kaybolmaz birden bire yok olmuştur. Bosna, Hersek, Teselya, Makedonya, ve hatta kısmen Kafkasya'da hep böyle oldu. Eğer dedelerimiz göç etmeselerdi, bir teşkilât etrafında millî birlik sağlardı, İslâmiyet o kıtalardan boşalmazdı ve biz bu duruma düşmezdik.

2-Derhal ilmî, iktisadî ve dinî teşkilat yapmak. Birbirine bağlı olmayan teşkilâtsız milletler kolayca dağılırlar.

3-Tecavüze maruz kalacak Vilâyât-ı Şarkiyye'nin herhangi bir bucağına kadar savunmada birleşmek lâzımdır. Bu esası izaha lüzüm görmüyoruz. İşte bu esasları kongrenin dikkatlerine arzeder, dinî, ilmî ve iktisadî teşkilâta sahip olmayan milletlerin hayat ve geleceklerinin bulunmadığını tekrarlarız." deniliyordu[310].

Vilâyet Kongresi'nde görüşülecek konular hakkında hazırlanan taslakta, Ermenilerin hırsları ve ne surette çalıştıkları, Ermenilerin memleketimizde olmaları halinde alacakları durum, bunlara karşı alınacak tedbirler, İzmir meselesi için alınacak tertibat, gazete ve para meselesi, İstanbul bizden ne istiyor?, milletimizin geri kalış sebepleri ve tamiri, önümüze çıkacak bin türlü tehlike karşısında alınacak tedbirler yer alıyordu[311]. Kongre boyunca bu meseleler üzerinde görüşmeler oldu, gizli raporda belirtilen esaslar tartışıldı ve önemli kararlar alındı.

Kongrede hangi şarlar altında olursa olsun Osmanlı Devleti'nden ayrılmamak için mücadele edileceğine, asayişi çok önemli olan vilâyetteki Bekçi Teşkilâtı'nın genişletilmesine, iktisadî teşkilâta ehemmiyet verilerek kooperatifler kurulmasına ve bunların kazalar tarafından da desteklenmesine, kapanmış olan

310 Raporun tam metni için bkz. Baykal, Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler, s.40-52; Kırzıoğlu, a.g.e., s.90-102. Raporun farklı bir yorumu için bkz. Milliyet, 23 Temmuz 1981.

311 Kırzıoğlu, a.g.e., s.84-85.

okulların tekrar açılmasına, cemiyet bütçesinin genişletilmesine, Paris'e giden Sulh Hey'eti Murahhasamıza bir telgraf çekilmesine karar verilerek Erzurum Merkez Hey'eti Amile Meclis-i İdaresi'ne şu zatlar seçilmiştir: Reis: Raif Efendi, âzâlar: Hacı Hafız Mehmed Efendi, Albayrak Müdürü Süleyman Necati, Dursunbeyzâde Cevad, Davavekili Hüseyin Avni, emekli Binbaşı Süleyman, eski evrak müdürü Maksud, Saidefendizâde Mesud, Namıkefendizâde Ahmed, Kılbaşzâde Fevzi, Baytar Nedim Beyler seçilmiştir[312].

Bu kararların dışında tutanağa geçmemiş olan bir karar daha vardı. Erzurum Hey'eti Merkeziyesi kongreye, daha önce almış olduğu şu kararı sundu: *"Davamız büyük ve mühimdir, bunu biliniz. Erzurum Vilâyeti'nin bunu tek başına başarması güçtür. Onun için yedi vilâyetin iştirakiyle umumî bir kongre akdini kararlaştırdık"*. Bu kararın okunmasından sonra kongre bunu da kabul etmiş ve genel bir kongre için çalışılmaya başlanmıştır[313].

Kongre kararı gereğince İstanbul'da Sulh Hey'eti Murahhaslarına ve Damad Ferid Paşa'ya gönderilen 23 Haziran tarihli telgrafta, Vilâyât-ı Şarkiyye'nin kesinlikle Camia-i Osmaniye'den ayrılamayacağı, bu uğurda her türlü fedakârlığın yapılacağı, azınlık durumunda olan Ermenilere buraların feda edilemeyeceği belirtilerek böyle bir kararın kesinlikle kabul edilemeyeceğinin konferans hey'etine iletilmesi isteniyordu[314]. İstanbul basını da Erzurum Vilâyet Kongresi hakkındaki haberlere sayfalarında yer vermiş, V.Ş.M.H.M.C. Erzurm Şubesi'nin düzenlediği bu kongrenin bölge hakkındaki haksız emellerin gerçekleştirilmesine fırsat vermemek için bölge halkını bir araya getirdiğini yazmıştır[315].

---

312 Baykal, ,a.g.e., s.38-40; Dursunoğlu, ,a.g.e., s.156-157; Güneri, Hatıralar, s.34-38; Kırzıoğlu, ,a.g.e., s.103-105.

313 Güneri, ,a.g.e., s.37.

314 Baykal, ,a.g.e., s.12; Kırzıoğlu, ,a.g.e., I s.106.

315 Vakit, 27 Haziran 1335/1919, No:599; İleri, 5 Temmuz 1335/1919, No:536-154, İleri Gazetesi, 27 Haziran tarihli nüshasında kongre haberini şöyle veriyordu: *"Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, vatanın vekaya ve muhafaza-i hukuku için daimî surette sarf-ı mesâi eylemek üzere nefs-i Erzurum'da bir merkez-i esas teşkiline karar vermiştir. Vilâyât-ı mezkürenin sair mahallesindeki şu'ubât umumîyetle Erzurum merkez-i esâsî ile tevhîd-i mesâi eyleyecektir. Vilâyât-ı Şarkiyye meyanında bulunduğu halde Trabzon Vilâyeti ahalisi de Erzurum merkez-i esasiyle teşrik-i mesâi eyleyecektir. Bunlar sırf Avrupa'ya karşı havalî-i mezkûredeki ekseriyetin Müslümanlarda olduğu ve Wilson prensiplerinin gayr-i kabil-i ihtimal bir surette tatbik lüzûmunu neşr ve ilân mülhakattan gönderilen bir çok murahhaslar bulunduğu halde hukuk-ı milliyenin müdafa'ası esaslarını hâvî bir millî kongre akdedilmiştir."* (İleri, 27 Haziran 1335/1919, No:530-148.).

Vilâyet Kongresi'nden sonra alınan yeni kararlar doğrultusunda teşkilâtlanmaya geçilmiş, İspir, Hasankale, Hınıs, Tercan ve Yusufeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri teşkilâtları köylere kadar genişletilmiş ve köylerde de idare hey'etleri oluşturulmuştur. Buralarda oluşturulan hey'etler hazırladıkları raporları Erzurum'a göndermişler, böylece heyeti merkeziye Erzurum çevresinden teferruatlı bilgiler almıştır[316]. Kurulan bu teşkilât sayesinde Ermenilerin bölücü faaliyetlerine karşı gerekli önlemler alınmış oluyordu ve Umumî Erzurum Kongresi için hazırlıklar tamamlanıyordu.

316 TİTE Arşivi, 38/4383.

II. BÖLÜM
MUSTAFA KEMAL PAŞA ERZURUM'DA

A- MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ERZURUM'A GELİŞİ ve ÇALIŞMALARI

1. Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne Tayini

7 Kasım 1918'de Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı lağvedilince bu grubun başında bulunan Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nezareti emrine alınmıştı. Mustafa Kemal Paşa 10 Kasım'da Adana'dan ayrıldı ve 13 Kasım 1918'de İstanbul'a geldi. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa ile anlaşabileceğini düşünüyordu, fakat İstanbul'a geldiği sırada İzzet Paşa kabinesi istifa etmiş, yerine Tevfik Paşa kabinesi kurulmuştu. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'dan ayrıldığı 15 Mayıs 1919 tarihine kadar çeşitli siyasî girişimlerde bulundu. Arkadaşları Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım Karabekir ve İsmet (İnönü) Beylerle sık sık görüştü, durum hakkında değerlendirmelerde bulundu. İzzet Paşa ve Sultan Vahdettin ile görüştü[1].

Bu ilk gözlemlerinden İstanbul'da bir şey yapabilmenin mümkün olmadığını gören Mustafa Kemal Paşa, XX. Kolordu Kumandanı olarak Ankara'ya gidecek olan Ali Fuat Paşa ile yapılacak işleri şu şekilde kararlaştırdı: Terhis işlemi hemen durdurulacak, cephane ve silahlar düşmana teslim edilmeyecek, genç ve enerjik komutanların işbaşına getirilmesi sağlanacak, millî mukavemete taraftar idare âmirlerinin değiştirilmemesine çalışılacak, particilik mücadelesine engel olunacak ve halkın manevîyatı yükseltilecekti[2]. Alınan bu kararlar Mustafa Kemal Paşa'nın bundan sonra ne yapmak istediğini ortaya koyuyordu. 11 Nisan'da, XV. Kolordu Kumandanlığına atanmış bulunan Kazım Karabekir Paşa'nın Anadolu'ya geçme teklifine olumlu cevap vermişti[3]. Bunların yanında İstanbul'da

1 Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü, I**, Ankara, 1993, s.15, 25 v.d.
2 Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 1953 s. 37.
3 Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.15.

bazı çevrelerde Mustafa Kemal Paşa aleyhine propagandalar başlamış ve Paşa'nın buradan uzaklaştırılması istenmişti[4]. Mustafa Kemal Paşa bu şartlar altında İstanbul'da daha fazla kalamayacağını anladı ve Anadolu'ya geçmek için uygun bir fırsat beklemeye başladı.

Bu sırada İstanbul'daki İngiliz Temsilcisi Amiral Calthorpe 21 Nisan 1919'da hükümete bir nota vermiş, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Rumlara yapılan tecavüzlerin önlenmesini ve bölgedeki asayişsizliğin giderilmesini talep etmişti. Aslında Samsun, Vezirköprü, Merzifon ve dolaylarında Pontus Rum çetelerinin müslüman ahaliye saldırıları bu tarihlerde artmış, fakat İ'tilâf Devletleri işi tam tersinden alarak, bu bölgede meydana gelen olayların sebeplerini Türklerin Hristiyanlara karşı saldırıları olarak değerlendirmişlerdi. Özellikle İngilizler, Karadeniz Bölgesi'nde asayiş sağlanmadığı taktirde buraları da işgal etmeye mecbur olacaklarını hükümete bir nota ile bildirmişlerdi[5].

Hükümet, İ'tilâf Devletlerinin baskıları sonucu, Anadolu'da asayişi sağlamak amacıyla ordu müfettişlikleri teşkil etti[6]. Bu tasarı gereğince, Doğu Anadolu'daki 9. Ordu Müfettişliğine Mustafa Kemal Paşa tayin edildi. Paşa'ya verilen talimata göre, Trabzon, Erzurum, Sivas, Van Vilâyetleriyle Erzincan ve Canik müstakil livalarına gereken emirleri verebilecek, Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Ankara, Kastamonu Vilâyetleriyle Kolordu Kumandanları da onun görev yapması sırasında kimseye danışmadan olacak müracaatlarını dikkate alacaklardı[7]. Mustafa Kemal Paşa'ya verilen bu geniş talimattan da anlaşılacağı üzere, O'nun görevi yalnızca Samsun ve havalisindeki asayişsizliğe son vermenin ötesinde idi.

---

4 Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, I, s.80.

5 Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s.104.

6 **HTVD.** Yıl: Sayı:2, 4. (Haziran 1953), Vesika: 73-74. İlk defa II. Meşrutiyet Dönemi'nde teşkil edilen ordu müfettişlikleri, Mondros Mütarekesi'nden sonra, mevcut orduyu silah, teçhizat ve personel açısından muhafaza etmek üzere, Osmanlı Genelkurmayı tarafından yeniden kurulmuştur. (Zekeriya Türkmen, "İkinci Meşrutiyet Döneminde (1908-1918) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilâtına Geçiş ve Uygulamalar", **Beşinci Askerî Tarih SempoziyumuBildirileri-I**, Ankara,1996,s. 21-36).

7 **HTVD.** Yıl: 1 Sayı:1, (Eylül 1952), Vesika No:1-6. Dahiliye Nezareti, 18 Mayıs'ta bu vilâyetlere Mustafa Kemal Paşa'nın görev ve yetkilerini açıklayan bir yazı göndermiştir.(**B.O.A. DH. ŞFR**, 99/231; Bekir Sıtkı Baykal, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**, s.4). Mustafa Kemal Paşa kendisini İstanbul'dan uzaklaştırmak isteyenlerin böyle bir vazife ile Anadolu'ya gönderildiğini, Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın görev talimatını imzalamakta tereddüt ettiğini kaydetmektedir. (Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk I**, Ankara, 1987, s. 9-10).

Anadoluya ayak basar basmaz yapmaya başladığı işler de bunu ortaya koymaktadır[8].

Bu geniş yetkilerle 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan 23 kişilik bir ordu müfettişliği kadrosuyla ayrılan Mustafa Kemal Paşa'da hakim olan görüş, *"hakimiyeti millîyeye müstenit, bilâ kaydü şart yeni bir Türk Devleti tesis etmekti"*. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz tatbikine başladığı karar bu olmuştur[9]. Samsun'a çıktıktan sonra bölgedeki durumu Harbiye Nezareti'ne bildirmiş, suçun bölgede hak talep eden Rum ve Ermeni çetelerinde olduğunu, İngilizlerin bunları desteklediğini anlatmıştır[10]. Kolordularla da temasa geçen Mustafa Kemal Paşa, 21 Mayıs'ta Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifrede, genel durumun aldığı kötü gidişten çok müteessir olduğunu, millet ve memlekete ait son görevi yakından ve ortak çalışma ile en iyi şekilde yerine getireceğine inandığından bu görevi kabul ettiğini, bir an önce Erzurum'a gitmek arzusunda olduğunu, fakat Samsun ve havalisinin vaziyeti aşayişsizlik yüzünden kötü bir durumda bulunduğundan buralarda birkaç gün kalmak zorunda olduğunu bildirerek kendisine gerekli bilgilerin gönderilmesini istiyordu[11]. Böylece Mustafa Kemal Paşa, planını tatbike başlangıç noktası olarak Erzurum'u seçmiş oluyordu. Burada çok güvendiği Kazım Karabekir Paşa'nın XV. K.O.Kumandanı bulunması, halkın teşkilâtlanmış olması ve bunların Kazım Karabekir Paşa ile yakın irtibat halinde bulunmaları Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'u seçmesinin sebeplerinden sayılabilir. Kazım Karabekir Paşa bu telgrafı alınca sevinerek aynı gün şu cevabı yazmıştır: *"Trabzon tarikinde asayiş ve benzin vardır. Sivas tarikinde benzin yoktur, yollar da otomobile müsait değildir. Teşrif-i sâmileri mucib-i meserret olacaktır, şayan-ı arz bir husus yoktur"*[12].

---

8 17 Haziran 1919'da Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifreden de anlaşılacağı üzere O, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bir Ermenistan ve Kürdistan kurulmasının önüne geçmek için de görevli idi. (Karabekir, a.g.e., s. 45-46). İngilizler, bölgede rahatlıkla hareket edebilmek için XIII. Kolordu'nun kaldırılmasını talep edince, Mustafa Kemal Paşa, bu kabul edildiği taktirde bölgede zor bir durum karşısında kalınacağını, Kürtçülük ve Ermenilik emelleri güdenlerin çok rahat hareket edeceklerini, doğudan ve kuzeyden tehdid altında kalacağını bildirmiştir. (ATASE. K.323., D.4/60, F.28 ve F.29).

9 **Nutuk I**, s. 12-13.

10 **HTVD**. Yıl:2, Sayı:4, (Haziran 1953), Vesika: 68-69.

11 **HTVD**. Yıl:2 Sayı:4, (Haziran 1953) , Vesika: 62 ; **Nutuk I**, s. 16; **Nutuk,III**, Vesika: 10; Karabekir, **a.g.e.**,s. 29.

12 Karabekir, **a.g.e.**, s. 30.

Bu sırada Erzurum Valisi Münir Bey ile de irtibata geçen Mustafa Kemal Paşa ondan Ermenilerin on bin kişi ile Kars ve Sarıkamış'ta toplandıkları ve Van civarına saldıracakları haberini almıştı. Bu durumun doğruluğunu Kazım Karabekir Paşa'dan soran Mustafa Kemal Paşa, bölgenin durumunu da öğrenmek istemişti. Kazım Karabekir Paşa gönderdiği 1 Haziran tarihli cevapta, bu haberin doğru olmadığını, *"Milletimizi, dinimizi, istinat ettireceğimiz ancak bu Erzurum âfâkından başka bir yer kalmamıştır. Her ne şekilde olursa olsun buralardan çekilmek muazzam tarihimizi ebediyyen kapatacaktır"* diyerek Erzurum ve çevresinin Anadolu için ne kadar önemli olduğunu bildirmiş, Vali Bey'e de böyle haberlerin sıhhati araştırılmadan ve kendisine danışılmadan yazılmamasını ikaz etmiştir[13].

Gerçekten de Erzurum bu tarihlerde Anadolu'nun en teşkilâtlı illerindendi. Mustafa Kemal Paşa XV. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği 25 Mayıs 1919 tarihli telgrafta bu durumu gözler önüne seriyordu: *"....Bununla beraber bütün umudlar kaybolmuş değildir. Bu kötü durumdan memleketi ancak Türk milletinin bağımsız yaşamak şuuru ve mukavemet azmi kurtarabilecektir. Bu şuur ve azim de bir çok yerlerde kurulmuş olan müdafaa-i hukuklarda kendini göstermektedir. Ben bu durumu buradan izlemekte ve bu kuruluşların iki ilimizde kuvvetli olduğunu görmekteyim. Bunlardan biri Balıkesir'deki Redd-i İlhak Cemiyeti, öteki de Erzurum'daki Müdafaa-i Hukuk'tur. Erzurum'un durumu üzerine beni aydınlatmanızı ve bu teşkilâtı desteklemenizi isterim"*[14].

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıkar çıkmaz mükemmel bir haber ağı kurmuş, Anadolu'nun çeşitli merkezlerindeki kolordulardan düzenli olarak bilgiler almış, Samsun'daki İngiliz tehlikesinden dolayı 24 Mayıs'ta Havza'ya geçmiştir[15]. Buradan 1 Haziran'da doğu vilâyetlerine ve Erzincan ile Kayseri Mutasarrıflıkları'na gönderdiği şifrede buralarda V.Ş.M.H.M. Cemiyeti'nin teşkilâtının olup olmadığını ve başka cemiyetlerin bulunup bulunmadığını soruyordu[16]. Ay-

13 Karabekir, a.g.e., s. 32-34.

14 Cevat Dursunoğlu, "Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri", **Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk**, Haz: Atatürk Anıtını Yaptırma Derneği, Ankara,1964 ,s. 35.

15 **Nutuk I**, s. 22; Tansel, a.g.e., s. 239. Mustafa Kemal Paşa, 22 Mayıs'ta, Ankara'da bulunan Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği şifrede, *"Samsun ve havalisinin asayişi yolunda değildir. Bir iki gün içinde Havza'ya geçeceğim. Alabildiğiniz malumattan haberdar olmak isterim...."* diyordu. (**Cumhurbaşkanlığı Arşivi** (C.A.), A.III, D.14, F.3 Vesika:490).

16 **Nutuk III**, Vesika:3.

rıca İzmir, Manisa ve Aydın'ın işgali hakkında vilâyetleri ve kolorduları ikaz ederek bunun şiddetle hükümet ve İ'tilâf devletleri nezdinde protesto edilmesini istedi[17].

Mustafa Kemal Paşa'nın milleti mücadeleye sevkeden bu çalışmaları İngilizlerin gözünden kaçmadı. Karadeniz Orduları Başkomutanı General Milne, 6 Haziran'da Harbiye Nezareti'ne bir yazı göndererek Mustafa Kemal gibi seçkin bir generalin memleket içinde dolaşmasının sakıncalarından bahsetmiş ve onun hemen geri çağrılmasını istemiştir[18]. İngilizlerin baskılarına karşı koyamayan Harbiye Nezareti 8 Haziran'da Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a çağırmış[19], İngilizler tarafından İstanbul'a çağrıldığını öğrenen Paşa, görevi bırakmayacağını bildirmişti. 8 Haziran'da Ali Fuat Paşa'dan Rauf Bey'in Ankara'ya geldiğini öğrenmiş ve görüşmek üzere onu Havza'ya davet etmişti[20]. Rauf Bey, artık hep Anadolu'da kalacak ve Millî Mücadelede üzerine düşen görevi yerine getirecekti.

Mustafa Kemal Paşa, hükümet tarafından İstanbul'a çağrılınca, artık Anadolu ve Rumeli'deki millî teşkilâtların birleştirilmesi zamanı geldiğini anlayarak Sivas'ta umumî bir kongre toplamak fikrini tatbike koydu. 21/22 Haziran 1919'da Ali Fuat Paşa, Refet Paşa ve Rauf Bey ile Amasya Tamimi'ni hazırladı. Millî Mücadele'nin hedeflerini belirleyerek 10 Temmuz'da Erzurum'da bir kongre toplanacağını, Sivas'a da kongre için delegelerin gönderilmesini istedi[21]. Aynı tarihte Kazım Karabekir Paşa, O'nun bir an önce Erzurum'a gelmesini istiyordu. Bu talebe verdiği cevapta, *"Erzurum'da müşerref olmamızı ben de çok ehemmiyet ve iştiyakla arzu ediyorum"* diyerek gerekli benzin ve otomobilin Erzincan'a gönderilmesini istiyordu[22]. Bu sırada Kazım Karabekir Paşa da Erkân-

17 **Nutuk I**, s. 22-23. Mustafa Kemal Paşa, 5 Haziran 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporda, Erzurum Vilâyeti'nde birkaç çetenin bulunduğunu, fakat bunların siyasî bir amaç gütmediğini, açlığın sebep olduğu sıradan suçlar olduğunu belirterek Ermeni ve Rumların İngilizlerden yüz bularak bu bölgede asayişi ihlâl ettiklerini vurguluyordu.(ATASE, K. 189, D.104/8, F:28).

18 **HTVD**. Yıl:1, Sayı:1,(Eylül 1952) , Vesika:17 (İngilizce aslı Vesika:494); Jaeschke, a.g.e. ,s. 125-126.

19 **HTVD**. Yıl:1, Sayı:1 (Eylül 1952) Vesika:19; **TBMM.ZC**. c.I. İ:2 c:2 s.7.

20 **Nutuk I**, s. 32-33 ;Cebesoy, **a.g.e.** s. 38; Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni (Siyasî Hatıralarım)**, İ,İstanbul,1993, s. 235.

21 **ATBD**. Yıl:30 , Sayı:79(Mayıs 1981) Belge No:1733; Nutuk I, s. 30-31; Nutuk III, Vesika:26.

22 Karabekir; **a.g.e.**, s. 50.

ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne 23 Haziran'da bir yazı göndererek bölgenin önemine binâen kolordu kadrosunda bulunan boşlukların doldurulmasının vatan için en büyük hizmet olacağını, Erkân-ı Harp Miralayı İsmet (İnönü) Bey'in Erzurum Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı'na bir an önce tayinini istiyordu[23]. Bu teşebbüs, Anadolu'da teşkilâtlanmanın ve kadrolaşmanın başka bir boyutunu gösteriyordu. Kazım Karabekir, İsmet Bey ile Mustafa Kemal Paşa'nın arasının iyi olduğunu biliyor ve bir görevle onun da Anadolu'ya geçmesini istiyordu. Fakat onun bu isteği şimdilik gerçekleşmeyecekti.

Mustafa Kemal Paşa Sivas'a hareket edeceğinden, burada bulunan Vali Raşit Paşa'ya 22 Haziran'da gönderdiği telgrafta, Sivas'ta bir kongre toplanacağını, böylece Kürdistan dâvâsının sona ereceğini, Vali Bey gibi zatlara bu konuda çok büyük işler düştüğünü, milletin kurtuluşuna kadar sine-i milletten ayrılmayacağına ve bu noktada bir ferd-i millet gibi sonuna kadar çalışacağına söz verdiğini söyleyerek Erzurum'da toplanacak kongreye katılmak üzere itimada sahip üç kişinin gönderilmesini istemiştir[24].

Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da çalışmalarına devam ederken Dahiliye Nezareti de boş durmayarak O'nu İstanbul'a getirmek için çaba harcıyor, faaliyetlerini kısıtlamaya çalışıyordu. Bu amaçla, 20 Haziran'da Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü Redd-i İlhak hey'etlerinin telgraflarının çekilmemesine dair bir genelge yayınlamış, Mustafa Kemal Paşa bu telgrafa karşı tedbir olmak üzere kolordulara gönderdiği tamimde, bu emrin vatanın mahvına sebep olacak nitelikte olduğunu, bu emre uyulmaması lâzım geldiğini, aksine hareket edenlerin Divan-ı Harb'e verileceğini, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri aracılığı ile halkın hemen bunu protesto etmesini, bu emir geri alınana kadar resmî haberleşmenin kesilmesini istemiştir[25]. Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey, 23 Haziran'da yayınladığı bir

23 Karabekir, a.g.e., s. 51. Kadro boşluğunun doldurulması isteği üzerine İbrahim Talî Bey 3.Ordu kadrosuna tayin edilmiş ve 27 Temmuz'da Sivas'tan Erzurum'a hareket etmiştir (ATASE, K.322, D.1/33, F.41; F.87).

24 Yularkıran, **Reşit Paşa'nın Hatıraları**, s. 22-24.

25 ATASE, K.323, D.4/60, F.34,34-1, 34-2 : Refik Halid Karay, **Minelbab İlelmihrab**, İstanbul,1964, s. 129. 24 Haziran'da Hükümet Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri hakkında aldığı bu kararı geri almak zorunda kalmıştır. (ATASE, K.323, D.4/60, F.36).

genelgede, Mustafa Kemal Paşa'nın azledildiğini ve artık hiçbir resmî girişimde bulunamayacağını duyurmuştu. Mustafa Kemal Paşa bu genelgeden 27 Haziran'da Sivas'ta haberdar oldu[26]. Harbiye Nezareti de Kazım Karabekir Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'nın yerine vekâlet etmesini istemiş, XV. K.O.'ya kimin tayin edilebileceğini sormuş, fakat Kazım Karabekir Paşa Erzurum'dan ayrılmasının doğru olmayacağını, kolorduya vekâlet edebilecek kimse bulunmadığını, büyük komutanların birer bahane ile görevden alınmalarının tehlikeli olacağını, sıhhîâ durumundan başka bir sebep yoksa Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlikten alınmamasını istemiştir[27]. Kazım Karabekir Paşa'nın ikazlarına rağmen Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey 26 Haziran'da yayınladığı beyannâmede, millî ordu teşkil etmenin ve müdafaa-i millîye hazırlamak gibi faaliyetlerin bir felâket olduğunu ilân etmiştir[28].

Ali Kemal Bey'in Mustafa Kemal Paşa'nın azledildiğine dair genelgesi, XV. ve XX. Kolordularda büyük bir üzüntü meydana getirdi. Kazım Karabekir Paşa, bu sebeple askerî birliklerine gönderdiği bir emirde, kendisinin kanunen seferberlik ilân etme yetkisinin bulunduğunu, doğuda herhangi bir bölgeye bir saldırı olduğu taktirde seferberlik emrine uymayanların Divan-ı Harp kararı ile mahvedileceklerini duyurdu[29]. Kazım Karabekir Paşa'nın bu tebligatı kısa süre içerisinde tepkilere sebep oldu. Özellikle İstanbul Hükümeti'nin emrinde bulunanlar bunu bir silah olarak kullanmak istediler. Van Valisi Haydar Bey 7 Temmuz'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifrede, bölgede merkezden izin alınmadan seferberlik ilân edileceğini ve buna karşı tedbir alınmasını istiyordu[30]. Bunun üzerine Harbiye Nezareti kumandanları bu konuda uyarmış[31], Kazım Karabekir Paşa bu uyarıya verdiği cevapta, hükümetin emri dışında hiçbir teşkilât

26 Nutuk I, s. 35-36; Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken** I, s. 148-149.
27 ATASE, K.189, D.104/8, F.50; HTVD. Yıl:1Sayı:2, (Aralık 1952), Vesika No:25; Sayı:3 Vesika No:.41; Karabekir, a.g.e., s. 51
28 Gökbilgin, a.g.e., s. 150-151.
29 HTVD. Yıl:3(Haziran 1954) Sayı:8, Vesika:171 ve 172; Karabekir, a.g.e., s. 69.
30 B.O.A. DH. KMS. 53-2/19 lef.1-2.
31 B.O.A. DH. ŞFR. 101/19-89.

yapılmadığını, seferberlik ilân edilerek asker celbedilmediğini böyle şeylerin karışıklıklara sebep olacağını bildirerek böyle haberlerin sıhhati araştırılmadan etrafa duyurulmamasını istemiştir[32].

Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya-Erzurum yolculuğu bu yoğun haberleşmelerle geçti. 30 Haziran ve 2/3 Temmuz'da Hükümet ve Saray, İngilizlerin baskısıyla onu tekrar İstanbul'a çağırdılar, gerekirse iki ay izin alabileceğini, Yakup Şevki Paşa ve Ali İhsan Paşa'ya yapılan muamelenin kendisine yapılmayacağını vaad ettiler. Fakat onu geri döndürmekte muvaffak olamadılar. Mustafa Kemal Paşa bu şartlar altında 3 Temmuz da Erzurum'a ulaştı.

2. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişi

Mustafa Kemal Paşa, 3 Temmuz 1919'da Rauf , Manastırlı Miralay Kâzım, Binbaşı Hüsrev, Miralay İbrahim Tali, Binbaşı İbrahim Refik Beyler ve yâver zâbitlerle birlikte Erzurum'a geldi. İlk karşılama merasimi Erzurum'un batısında, on yedi kilometre uzaklıktaki Ilıca'da yapıldı[33]. Burada Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını karşılayan grup içerisinde XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir ile onun erkân-ı harbiyesi, onbeş gündür azledilmiş olan eski Erzurum Valisi Ahmed Münir Bey, 19 Haziran'dan beri Erzurum'da bulunan Bitlis valiliğinden azledilmiş Mazhar Müfid Bey, Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Raif Efendi ve bu cemiyetin idare hey'eti bulunuyordu. Erzurum'a gelindiğinde İstanbul Kapısı mevkiinde çok kalabalık bir halk topluluğu, XV. K.O. İhtiram Kıt'ası ve Kazım Karabekir Paşa'nın bir araya getirdiği *"Şehid Yavruları"* parlak bir karşılama merasimi yaptılar[34]. Erzurumluların bu samimî tavrı, İstanbul'la sıkıntılı ilişkiler içerisinde bulunan Mustafa Kemal Paşa'yı

32 **İ.T.V.D.** Yıl: 3 (Eylül 1954), Sayı:9 Vesika:188. Kazım Karabekir İstanbul'a karşı hep ihtiyatlı davranmıştır. (Sina Akşin,**İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele** ,I, İstanbul.1992, s. 433-434). Kazım Karabekir'in bu ihtiyatlı davranışına karşı, İstanbul Hükümeti 24 Ağustos 1919'da ona gönderdiği şifrede, bölgede sağladığı asayiş ve sükûndan dolayı kendisine teşekkür ediyor, bundan sonra da böyle devam etmesi isteniyordu.(**ATASE,** K. 183, D.87/18, F.107).

33 Ilıca, Erzurum'a batıdan gelen büyük devlet adamlarını karşılama yeri idi ve gelen misafirleri burada karşılamak bir ,det haline gelmişti.

34 Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da karşılanışı hak.bkz. Karabekir, a.g.e., s.62.

rahatlatmış, Kazım Karabekir Paşa'nın göstermiş olduğu bağlılık O'nun rahat hareket etmesini sağlamıştır[35].

Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da bulunduğu yaklaşık iki aylık müddet içerisinde iki yerde kalmıştır. İlki Erzurum Müstahkem Mevkiê Kumandanlığı binasıdır. Askerlikten istifa ettikten sonra buradan ayrılarak şimdi Atatürk Müzesi olarak kullanılan binaya geçmiş[36], Erzurum'dan ayrıldığı tarihe kadar çalışmalarını burada yapmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a gelişinin ertesi günü, 4 Temmuz'da Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni ziyaret etti. Yanında Rauf Bey, İbrahim Süreyya Bey bulunuyordu. Müdafaa-i Hukuk binasında iki saat kadar kalan Mustafa Kemal Paşa, cemiyet çalışmaları ve teşkilât hakkında bilgi almış, görüşmeler kongre hazırlıkları etrafında yoğunlaşmıştı. Bu görüşmede, Mustafa Kemal Paşa Erzurum merkezinin çalışmalarını beğenerek övmüştü[37].

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a geldiğinde Vali Münir Bey azledilmiş, fakat Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarı üzerine Erzurum'dan ayrılmamıştı. Dahiliye Nezareti, millî mücadeleye destek veren Erzurum Valisi'ni azletmekle kalmadı, millî harekete yönelik haberleşmelere engel olarak Erzurum Posta ve Telgraf Müdürlüğü'nü bu karara iştirak ettirdi. Nezaret, 28 Haziran 1919'da III. ve XV.Kolordulara bundan böyle her hususta doğrudan doğruya merkez ile muhabere etmeleri gerektiğini bildirmiş[38], 29 Haziran günü Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü, Mustafa Kemal Paşa tarafından verilen telgrafların kabul edilmemesini teşkilâtına duyurmuştu[39]. Mustafa Kemal Paşa'nın hareket alanını daraltma-

---

35 Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın bu sırada neşesiz olduğunu, kendisini rahatlatarak, " *Müfettişlikten, hatta askerlikten çekilmenize hiç teessür duymadan karar verebilirsiniz, size mukeddesatım namına söz veriyorum size, müfettiş olduğunuzdan daha ziyade hürmetkar bulunurum. Sizi millete tanıtmak ve halkın ve ordunun hürmetini üzerinizden ayırmamak vazifemdir. Müfettiş değil, bir ferd-i millet dahi gelse idiniz, sizi başlayacağımız istiklâl mücadelelerinde re'sikarımıza çıkarmaya karar vermiştim. Erzurum Kongresi esaslarında fikirler birleştikten sonra millî kuvvetle işe başlarız*". demişti. (Karabekir, a.g.e., s.62).

36 Fahrettin Kırzıoğlu, "Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'daki Evi", **50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi** I, Ata. Üniv. Yay. , Erzurum 1972. S.189-196; Kansu, **a.g.e.**, s.30 ve 98-100.; Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete.Erzurum,** s.790.

37 Dursunoğlu, **Millî Mücadele'de Erzurum**, s.90-91; **Nutuk I**, s.43.

38 **HTVD.** Yıl: 1 (Aralık 1952), Vesika No:26.

39 Karay, **a.g.e.**, s.142.

ya yönelik bu teşebbüse ilk tepki 4 Temmuz 1919'da oldu. Paşa, Fahri Yâver-i Şehr-i Yâri olarak 4 Temmuz 1918'de tahta geçen Sultan Vahdettin'in tahta çıkış yıldönümüne ait kutlamaları[40] Erzurum'da kabul etti. Aynı gün Sultam tebrik için Erzurum Telgrafhanesi'ne Başyaveri Yüzbaşı Cevat Abbas ile bir telgraf gönderdi. Fakat Erzurum Posta ve Telgraf Başmüdürü Vekili Halid ve Telgraf Müdürü İbrahim Efendiler Mustafa Kemal Paşa'nın bu tebligatını kabul etmediler. Bunun üzerine her ikisi de tutuklanıp Kolordu Divan-ı Harbi'nde sorguya çekildiler. Mustafa Kemal Paşa bu durumu 4 Temmuz 1919'da Padişah'a bildirmiş, azledilmediği halde Dahiliye Nazırı Ali Kemal ve Telgraf Umum Müdürü Refik Halid beylerin tavırlarının anlaşılamadığını duyurmuştur[41]. Bunun üzerine Refik Halid Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın görev ve yetkilerini aşarak Dahiliye Nezareti'nin ve kendi emri altındaki memurların tevkif edilmelerinin hükümet üzerinde pek fena tesir edeceğini, bunu yapanların hemen cezalandırılmalarını Sadaret ve Dahiliye Nezareti'nden istemiştir[42].

Mustafa Kemal Paşa, Hükümetin bu kararları karşısında, 5 Temmuz 1919'da kolordulara verdiği emirde, merkezi hükümetin menfî tebligatını kontrol için haberleşme kanalı olan mühim merkezlerde gerekli tedbirlerin alınmasını ve tebligatın yapılmasını istedi[43]. Bu tedbire karşılık olarak İstanbul Hükümeti de haberleşmeyi kontrol altına alabilmek için yeni çözüm yolları buldu. İstanbul, Sivas, Diyarbakır, Konya, Ankara, Kastamonu, Hüdavendigâr Posta Müdüriyetleri'ne bir telgraf göndererek, başmüdiriyet merkezi ile telgraf haberleşmesinin tetkiki için, üçü geçmemek şartıyla, memurların telgrafları kontrol etmelerini, bu memurların millî harekete uygun telgrafları alıkoymalarını, bu işi yerine getirenlerin mükâfatlandırılacağını duyurmuştur. Böylece muhaberat açısından Erzurum ciddî bir kordon altına alınmış oluyordu. Fakat bu kordon şifre muhaberesi ile delinmiş ve o gün için çok önemli olan haberleşme sağlanmıştır[44].

Mustafa Kemal Paşa, 5 Temmuz 1919'da yakın arkadaşları ile bir toplantı yaptı. Toplantıya Kazım Karabekir Paşa, Rauf , eski vali Münir, Süreyya, Ordu

40 Kutlama merasimi ve programı hk.bkz. Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi, I** ,s. 188-189.
41 **ATTB**, IV., s.53; Kırzıoğlu, **a.g.e.**, s.133-134; Karay, **a.g.e.**,s.144-145; Konukçu, **a.g.e.**, s.791.
42 Karay, **a.g.e.**, s.146.
43 **Nutuk I**, s.43; **Nutok III**, Vesika: 29.
44 Emine Kısıklı, "Millî Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal Paşa'nın Kamuoyu Oluşturması Açısından Muhaberat ", **Türk Kültürü**, Yıl:XXV , Sayı:295, (Kasım 1987) s.658.

Müfettişliği Kurmay Başkanı Kâzım, Kurmay Binbaşı Hüsrev, Binbaşı Refik, M.Müfit Beyler katılmışlardı[45]. Gizli olarak yapılan bu toplantıda fikirlerini açıklayan Mustafa Kemal Paşa, en başta gelen işin fedakârlık olduğunu, mücadelenin saray, hükümet ve ecnebilere karşı yapılacağını, son nefese kadar millî gaye uğrunda çalışılması gerektiğini, kendisinin herşeyi göze alarak ortaya atıldığını, bunu herhangi bir vatan evlâdının yapması gerektiğini söyledi. Toplantıda bulunanlar, eski Erzurum Valisi Münir Bey hariç, biraz düşündükten sonra Mustafa Kemal Paşa'ya sonuna kadar yardım edeceklerine, onu lider olarak kabul ettiklerine dair söz verdiler[46]. Böylece Millî Mücadeleşi gerçekleştirecek kadronun nüvesi Erzurum'da oluşturulmuş oluyordu.

3. Askerlikten İstifa

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıktığı günden beri İngilizlerin yakın takibi altında bulunuyordu. O'nun çalışmalarından kuşkulanan İngilizler İstanbul'a getirtilmesi için İstanbul Hükümeti üzerinde baskı yapmaya başlamışlardı. Bu baskılar neticesinde, hükümet O'nu İstanbul'a getirmek için çeşitli tedbirler almış, fakat bunda başarılı olamamıştı. Amasya Genelgesi, peşinden Erzurum'daki çalışmaları hükümetin kesin bir karar almasına sebep oldu. Yaklaşık bir ay süren *"oyun"* 8 Temmuz 1919'da sona erdi; İstanbul, Mustafa Kemal Paşa'nın resmî görevine son verdi. Mustafa Kemal Paşa da aynı günün akşamı askerlikten istifa ettiğini Sultan Vahdeddin'e bildirdi[47]. O, 9 Temmuz'da yayınladığı beyannamede, mübarek vatanı ve milleti parçalamak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni emellerine kurban etmemek için çalışmaya resmî sıfatı ve askerlik görevi engel olmaya başladığından istifa ettiğini duyurdu[48]. Rauf Bey de aynı

---

45 **Nutuk I**, s.44;.Kansu, **a.g.e.**, s.30. M.Müfit Kansu, Vali Münir Bey hariç, bu gruba "Erzurum Faal Komitesi" adını veriyor .(Kansu, **a.g.e.**, s.37).

46 **Nutuk I**, s.44-45; Kansu, **a.g.e.**, s.30-34.

47 **Nutuk I**, s.47. Mustafa Kemal Paşa istifa metninde, şimdiye kadar vatan ve milletin ve Hilâfetin düştüğü zor durumdan kurtarılması için elinden geleni yaptığını, İngilizlerin hükümet üzerinde daha fazla baskı yapmamaları için pek çok sevdiği askerlik vazifesinden ayrıldığını, hayatının sonuna kadar Makam-ı Uzma-yı Saltanata ve Hilâfete daima sâdık kalacağını belirtmiştir.(Kırzıoğlu, **a.g.e.**, s.138-139).

48 **C.A.** A. III-3, D.14, F.5; **ATBD**.Yıl:30 Sayı:79, (Mayıs 1981) , Belge No:1734; **ATTB**, IV,Ankara1991, s.54; Kırzıoğlu, **Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)**, s.6. Muhtevası aynı olan bir telgrafı Harbiye Nezareti'ne de göstermişti.(**ATBD**. Yıl:30 Sayı:79 (Mayıs 1981). Belge No:1735).

meâlde bir beyannameyi 10 Temmuz'da yayınlayarak Mustafa Kemal Paşa'nın yanında olduğunu açıkladı[49].

Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifa etmesi, O'nu statü olarak sıradan bir Osmanlı vatandaşı durumuna getirmişti. Bundan sonra Erzurum ve Anadolu'daki konumu Kazım Karabekir Paşa ile Erzurumluların kendisi hakkında gösterecekleri tavra bağlıydı, bu sebeple kendisi de endişeliydi. Fakat, Kazım Karabekir Paşa'nın kendisini ziyaret ederek kolordusu ile birlikte emirlerine eskisi gibi hazır olduklarını söylemesi ve bunu bir telgrafla kendisine bildirmesi O'nu rahatlatmıştı[50].

Mustafa Kemal Paşa'nın istifasından sonra Erzurum, tarihî bir karar noktasına gelmişti. Artık Anadolu'da iki başlı bir idare kuruluyordu ve Mustafa Kemal Paşa'ya destek verilmesi, O'nun yanında yer almak hükümet merkezinden bütün irtibatı kesmeyi gerektiriyordu. Erzurum, Bu tarihî dönüm noktasında, vatanın ve milletin tam bağımsızlığı için çalışacağına söz veren Mustafa Kemal Paşa'dan yana olacaktı. Mustafa Kemal Paşa istifa ettikten sonra V.Ş.M.H.M.Cemiyeti'nden Süleyman Necati Bey'i yanına çağırmış ve istifa metnini göstermişti. Süleyman Necati Bey bu yazıyı görünce, *"millet de sizi lâyık olduğunuz mevkie is'ad etmekte gecikmeyecektir"* diyerek buradan ayrılmış ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkezi'ni bu durumdan haberdar etmiştir[51].

Mustafa Kemal Paşa'nın istifa ettiği haberini alan V.Ş.M.H.M.C. Erzurum Şubesi İdare hey'eti biraraya gelerek durumu görüşmüşler ve Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'i cemiyetin hey'eti faalesine kabul etmişlerdir. Bununla kalmayarak, 10 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'yı hey'etin reisliğine, Rauf Bey'i de ikinci reisliğe seçtiklerini şu telgrafla bildirmişlerdir[52]:

---

49 Rauf Bey bu beyanın,mesinde, vatan ve milletin kurtuluşu için Anadolu'ya geçerek Mustafa Kemal Paşa'ya katıldığını, bu temin edilinceye kadar onunla beraber çalışacağını ilan ediyordu.(Kırzıoğlu, a.g.e. ,s.7; Baykal, **Erzurum Kongresi ile İlgili.Belgeler**., s.16).

50 **ATBD**. Yıl:31 Sayı:82 (Ekim 1982), Belge No:1784 ; Karabekir, **a.g.e.**, s.68.

51 Ziyaret esnasında orada bulunan Mazhar Müfit Bey ve Manastırlı Kâzım Bey, Süleyman Necati Bey'e hitaben "bu zat sizin için rütbe ve makamını terketti, siz de vereceğiniz vazifeyi veriniz" demişlerdir. (Güneri, **Hatıralar**, s.54). İstifa ile ilgili beyannâmeyi, 9 Temmuz Sabahı Yâver Cevad Abbas Bey cemiyet binâsına getirmişti. (Dursunoğlu, **a.g.e.**, s.92).

52 Güneri, **a.g.e.**, s.54 ; Dursunoğlu, **a.g.e.**, s.92-93.

"Mücahid-i Muhterem Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Erzurum 10 Temmuz 35

Hey'et-i İdare Reisi Raif Efendi, Hey'et-i İdare Azasından Mütekaid Binbaşı Süleyman Bey, Hey'et-i İdare Azasından Mütekaid Binbaşı Kâzım Bey, Hey'et-i İdare Azasından Dursunbeyzâde Cevad Bey.

Vatanı parçalamaktan, hukuk-ı milliye ve saltanat ve hilâfeti çiğnetmekten kurtarmak emeli ile açılan mücahede-i milliyeye bilistifa bir ferd-i mücahid sıfatı ile iştirak buyurduklarına dair dest-i tevkire alınan 9 Temmuz 35 tarih ve 346 numrolu tezkere-i âliyeleri umumî bir vecd-i ihtiram ile alındı. Tarihimize kıymetli sahifeler ilâve eden hayat-ı askeriyenizden çekilmek yolunda fekadârlığı minnet ve şükranla karşıladık. Erzurumluların zât-ı âli-yi vatanperverânelerine karşı beslemekte olduğu itimat ve hürmeti bu vesile ile de arzı bir vecibe addettik. Samimî ihtiramlarımızı sunarken cemiyetimizin başına geçerek vatanın temin-i selâmetine ve hukuk-ı millet ve saltanatın muhafazasına matuf âmâl-i milliyenin tahakkukuna hasr-ı himmet buyurmalarını müsellem olan hamiyet-i vataniyelerinden temenni eyleriz. Leffen takdim kılınan talimatta muharrer olduğu vechile vezaif-i muhtelife-i vataniye ile mükellef bulunan hey'et-i faalemiz riyasetinin zât-ı sâmileri ve riyaset-i sâniyenin muhterem Rauf Beyefendi Hazretleri tarafından kabul buyurulmasını ve hey'et-i maruzaya hey'etimizden de bâlâda esamileri muharrer zatların tayin ve tefrik edildiğinin arziyle temenni-i muvaffakiyat ve kesb-i şeref eyleriz efendim hazretleri.

V.Ş.M.H.M.C.Erzurum Şubesi".[53]

---

53 **ATBD.** Yıl:30,sayı:79(Mayıs 1981), Belge No:1736. Albayrak Gazetesi de 14 Temmuz tarihli nüshasında bu haberi şöyle veriyordu: *"Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin yukarıya dercettiğimiz istifanamesi bir azim ve iman vesikasıdır. Millette henüz eski kanın sönmemiş olduğunu gösterir muazzam hüccettir. Anafartalarda, şeref-i milliyi tarihin nesl-i hâzırdan beklemekte olduğu mukaddes vazifeyi âlâ eden bu muhterem kumandanı bugün de mücahede-i milliyenin başında görmek mesut bir temaşadır. Kemal-i azim ve imanla müdafaa-i hukuku vatana hasri vücut eden Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında millet, pâk, nezih, parlak bir hâle teşkil etmektedir. Böyle temiz fedakâr ruhların ittihadından milletin hürriyet ve istiklâl gibi mukaddes unsurunun doğacağı şüphesizdir. Azim ve iman her müşkülü iktihama kâfidir."* (Dursunoğlu, **a.g.e.**, s.93-94).

Böylece V.Ş.M.H.M. Cemiyeti Erzurum Şu'besinin Hey'et-i Faalesi şu şekildi meydana geliyordu. Reis Mustafa Kemal Paşa, reis-i sânî- Rauf Bey, âzâlar Raif Efendi, Mütekaid Binbaşı Süleyman Bey, Mütekait Binbaşı Kâzım Bey, Süleyman Necati Bey ve Dursunbeyzâde Cevad Bey. Hey'et-i Fa'ale ilk toplantısını 10 Temmuz 1919 akşamı yaptı. Kazım Karabekir Paşa'nın da iştirak ettiği bu toplantıda, Mustafa Kemal Paşa Türkiye'nin ve dünyanın o günkü askerî ve siyasî durumunu anlatarak, millî müdafaa teşkilâtı yapılmasından başka çare bulunmadığını, İtilâf Devletlerinin bir şey yapacak güçleri kalmadığını anlatarak kendisine gösterilen güvenden dolayı çok memnun olduğunu bundan sonra da aynı enerji ile beraber çalışacaklarını söyledi[54].

V.Ş.M.H.M.C. Erzurum Şubesi M. Kemal Paşa'yı hey'et-i faaliyenin başına getirmekle kalmamış cemiyetin İstanbul'daki merkezine bir yazı göndererek, merkez-i umûmî adına fikir beyan etme ve oy verme yetkisinin Paşa'ya verilmesini de istemişlerdi[55]. Erzurumluların bu davranışına Nutuk'ta da değinen Mustafa Kemal Paşa, onların gösterdikleri samimiyetin kendisinde derin izler bıraktığını belirtmiştir[56].

Mustafa Kemal Paşa'nın istifası ve Erzurumluların O'na destek vermesi karşısında İstanbul Hükümeti de boş durmayarak çeşitli tedbirler aldı. Dahiliye Nezareti 9 Temmuz'da Van Vilayeti'ne bir telgraf göndererek, Mustafa Kemal Paşa'nın azledilmiş olduğundan kendisiyle ortak hareket etmenin doğru olmadığı bildirilmiş[57], ardından Harbiye Nezareti XV., III. ve XIII. Kolordulara gönderdiği telgrafta, Mustafa Kemal Paşa'nın azledildiği ve doğrudan doğruya nezaretle

---

54 Dursunoğlu. a.g.e., s.94-95 ; Güneri. a.g.e., s.55.

55 21 Temmuz 1919 tarihli ve V.Ş.M.H.M.C.Erzurum Şubesi Reisi Raif İmzalı bu telgrafın sonunda, " *....millet ve vatan uğrunda bu suretle ibraz-ı fedakârî eden bu z,t-ı aliye karşı, yine kendisini bir hidmet-i mübeccele-i vataniyeye davet suretiyle haklarında, He'yet-i Âliyeleri tarafından ibrazi âsâri takdir ve tebcilde bulunmuş olmak üzere, Merkez-i Um°mî He'yet-i Âliyesi namına da, beyan-ı rey ve mütal.a eylemek vazifesi ve selâhiyetinin Paşa-yı Milsürilniyeleyhe verildiğinin, telgrafla emir ve iş,r buyurulması, pek münaib olacağını arz ve istirham eylerim*" deniliyordu.(**Nutuk III,** Vesika No:37). Bu isteğe hiçbir cevap alınamamıştır.(Kırzıoğlu, **Mustafa.Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler,** s.15 ; Kırzıoğlu.**Bütünüyle Erzurum Kongresi.I**, s.146-147).

56 **Nutuk** I, s.63-64.

57 **B.O.A.DH.ŞFR**. 101/19-35.

haberleşilmesi istenmiş[58] 20 Temmuz'da 3. Ordu Müfettişliği'ne vekâleten Kazım Karabekir Paşa atanmıştır[59].

B-ERZURUM KONGRESİ

1. Kongre Hazırlıkları

Merkezi İstanbul'da bulunan V.Ş.M.H.M.C. Doğu Anadolu'da birçok ilde şube açmıştı. Bilindiği üzere bu teşkilâtlar, Ermeni tehlikesi ve kürtçülük faaliyetlerinin önüne geçebilmek, Osmanlı topraklarının parçalanmasını önlemek için kurulmuştu. Kurulan bu teşkilâtların hedeflerini gerçekleştirebilmeleri ve bu tür zararlı faaliyetlerin önüne geçebilmeleri için ortak bir hedef belirlemeleri ve birlikte çalışmaları gerekiyordu. Bu düşünceyle harekete geçen Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 29 Mayıs'da 1919'da toplanarak, *"büyük ve önemli olan davanın"* gerçekleşmesi için yedi vilayetin katılmasıyla umumî bir kongrenin toplanmasını kararlaştırdı[60]. Bu sırada Trabzonlular da Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti etrafında aynı kararı alarak doğu vilayetleriyle birlik sağlamaya çalışmakta idiler[61].

Erzurum M.H.M.C. kongreye başlangıç olmak üzere 30 Mayıs 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne ve Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Bitlis, Van, Erzincan M.H.M.C. Şubelerine iki ayrı telgraf göndermiştir. Trabzon M.H.M.C.'ne gönderilen telgrafta, Trabzon'un doğu vilâyetleri için, doğu vilâyetlerinin Trabzon için öneminden bahsedildikten sonra doğu vilâyetleri olarak toplanarak millî mücadele gayretlerini birleştirmek ve bu toplantıda doğu vilâyetleri ile tarihî, ırkî birliği olan Trabzonluları da aralarında görmek istediklerinden bahsedilerek bu toplantının nerede yapılabileceği hakkında fikirle-

58 ATASE, K.239 ,D.12/20, F:59; HTVD. Yıl:1 (Aralık 1952) Sayı:2, Vesika No:30.

59 ATASE,K.189, D.104/8, F.83 ; B.O.A.DH.KMS, 54-2/16, lef 1-4. Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey, Trabzon Valisi Mehmet Galib Bey ve Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey bu görevin vekâletine gelen Kazım Karabekir Paşa'yı gönderdikleri telgraflarla tebrik etmişlerdir. (ATASE, K.322, D.1/33, F.67;70;75).

60 Güneri, a.g.e., s.37. Vilâyât-ı Sitte'ye Trabzon'da katılınca yedi vilâyet olmuştu.

61 Ergün Aybars, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tahkik Hey'eti" Ege Ünv.Ed.Fak.Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı:2, (İzmir 1984),s.162-163; Sabahattin Özel, Milli Mücadelede Trabzon, Ankara1991, s.64-65. Kazım Karabekir Paşa, Trabzon ve Erzurum'un çalışmalarını birleştirmek için önayak olduğunu belirtmektedir. (Karabekir, a.g.e., s.35-36).

rinin bildirilmesi isteniyordu[62]. Şark vilâyetlerine gönderilen telgrafta ise, yaklaşan Ermeni tehlikesinden, birlik halinde hareket etmenin öneminden bahsedilerek iki ya da üç kişi seçip uygun görülecek mahalde toplanacak kongreye gönderilmesi isteniyordu[63].

Erzurum'un telgrafı Trabzon'a ulaştığı zaman Trabzon M.H.M.C. de toplantı halinde idi. Trabzonlular Erzurum'un teklifini kabul ederek kongre için Erzurum'un her yönden müsait olduğunu, vatanın kurtarılması için tek vücut olunacağını, Erzurum şubesi hey'etini *"hey'et-i müteşebbise"* seçtiklerini bildirerek kongrenin yerinin ve zamanının bildirilmesini istiyorlardı[64]. Bu haberi alan Erzurum, durumu diğer vilâyetlere duyurmuş, artık Türk ve Kürt'ün bir olduğunu, gelecekten emin olarak çalışacaklarını, temsilcilerin bir an önce Erzurum'a gönderilmesini istemiştir[65].

Erzurum'un kongre teklifini alan doğu vilâyetleri de kısa süre içerisinde bu isteğe cevap vererek delegelerini seçip göndereceklerini bildirdiler[66].

17-25 Haziran 1919 tarihleri arasında yapılan Erzurum Vilâyet Kongresi'nde, umumî kongre tarihi 10 Temmuz 1919 olarak kararlaştırıldı. Bundan sonra Erzurum M.H.M.C. kongre hazırlıklarına başladı. Bu hazırlıklara XV. Kolordu ve III.Ordu Müfettişliği de katılarak gerekli tedbirler alındı. Mustafa Kemal Paşa 29 Haziran 1919'da Tokat'tan XV. Kolordu'ya gönderdiği şifrede, *"Vilâyât-ı Şarkiyye adına yapılacak Erzurum Kongresi'nin âzâlarının hiçbir tesir ve müdahaleye hâcet kalmaksızın ve sırf millî bir tarzda kendi aralarında yapılması pek kolay ve husûl hususunda tamamiyle kâfidir"* denildikten sonra Hüdavendigâr, Edirne, Aydın, Karesi, Çanakkale gibi uzak yerlerin de bu konuda itimadının alınması gerektiğini, bunların ikazının lüzumlu olduğunu bildirmiştir[67].

---

62 Karabekir, a.g.e., s.36.

63 Karabekir, a.g.e., s.36-37.

64 Süleyman Necati Bey, her iki cemiyetin birbirlerinden habersiz olarak bu telgrafları çektiklerini söylemektedir. (Güneri, a.g.e., s.37).Bu fikri doğrulayan başka bilgiler de vardır.(Goloğlu, Erzurum Kongresi, s.52-53, Ek:10).

65 Karabekir, a.g.e., s.38.

66 Güneri, a.g.e., s.37-38; Kırzıoğlu, a.g.e., s.63-64-70-72-79-80 ; Baykal, Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler, s.6-11.

67 ATASE, K.323. D.4/6, F:39.39-1; Nutuk I,s.46.

Mustafa Kemal Paşa bu telgrafıyla, Erzurum Kongresi'nin yalnızca Doğu Anadolu'da değil bütün Anadolu'da tesirli olmasını ve desteklenmesini istiyordu. Bu sebeple Sivas'ta umumî bir kongre yapılması gerekliliği daha 21 Haziran 1919'da beliriyordu[68].

Kongre hazırlıkları devam ederken diğer müdafaa-i hukuk cemiyetleri kongre hazırlıklarının ne ölçüde yapıldığını öğrenmek için Erzurum'la yazışmalarda bulunmuşlardı. Gümüşhane Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti Reisi Kadirbeyzâde Ahmet tarafından Erzurum'da Raif Efendi ile Kâzım Bey'e 25 Haziran'da gönderilen mektupta, delege sayısının dörtyüzü aşacağından bahisle, *"gönül kongre binasının yâr ve ağyâra karşı muntazam bir surette tefrişini arzu eder. Her halde Erzurum'un büyük evlâtlarını onu bizden ziyade düşündüklerinden her surette eminim"* denilmekteydi[69].

Erzurum Kongresi hazırlıkları Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesiyle birlikte daha da hızlanmış ve genişlemişti. Mustafa Kemal Paşa'nın istifasından sonra başkanı seçildiği, kongre hazırlıklarıyla görevli hey'et-i fa'ale ilk toplantısını 10 Temmuz'da yaptı. Oysa kongrenin o gün toplanması gerekiyordu. Fakat delegelerin Erzurum'a vaktinde gelememeleri yüzünden kongrenin, Meşrutiyetin ilan günü olan 23 Temmuz'da yapılmasına karar verildi[70]. Böylece 7 Temmuz'da Erzurum'da parlak bir törenle karşılanan Trabzon delegeleri[71] kendi aralarında ve Erzurum M.H.M.C. âzâları ile bol bol görüşme imkânı buldular. Kazım Karabekir Paşa'da her Cuma bütün Erzurum gençliğini iştirak ettirerek, kongre delegelerini Köşk Mevkiindeki bahçeye dâvet ediyordu. 18 Temmuz 1919 günü yapılan müsamere çok güzel olmuş, delegeler bunu beğenmişlerdi[72].

---

68 Goloğlu, a.g.e., s.71-72.

69 Dursun Ali Akbulut, "Erzurum Kongresi'nin Doğu Anadolu'daki Etkileri", **Atatürk Ünv. Ata.İlk.ve İnk.Tar:Enst.Dergisi**, Atatürk Özel Sayısı, c.1, sayı:2,(Kasım 1988), s.44 ; M.Fahrettin Kırzıoğlu, "Erzurum Kongresi Öncesine Ait Yeni Belgeler", **Atatürk Ünv.Ed.Fak.Araştırma Dergisi**, c.I, sayı:I (Ekim 1970), s.85-86.

70 Kongrenin 23 Temmuz tarihine alınmış olması, millî hareket hakkında dolaşan ittihatçılık iddialarının artmasına da sebep oldu. Trabzon delegelerinin tutumları bu yönde gelişerek sonraki meselelere temel teşkil edecektir.

71 Trabzon delegeleri, 5 Temmuz'da Trabzon'dan hareket ederek 7 Temmuz'da Erzurum'a geldiler. Hey'et Mustafa Kemal Paşa, Kolordu erkânı ve Erzurum M.H.M.C. idare hey'eti tarafından karşılandı. Trabzonlular için Hacı Dedeağa'nın büyük konağı hazırlanmıştı.(Güneri, a.g.e., s.52; Goloğlu, a.g.e., s.67-68; Kırzıoğlu, a.g.e., s.176).

72 Karabekir, a.g.e., s.73.

Şehrin ekonomik ve fizikî durumu kötü olduğundan misafirleri ağırlamak ve yerleştirmek zor bir işti. Bu sebeple Erzurum M.H.M.C. idare hey'eti kongre hazırlıkları konusunda aralarında işbirliği yapmışlardı. Buna göre, Süleyman Necati Bey gazetenin o günkü nüshasını tertip edecek ve esasları hey'et-i fa'ale içtimalarında kararlaştırılan nizamname tasarısını kaleme alacaktı. Raif Efendi ve Cevad Bey merkezde kalarak gelen temsilcileri kabul edeceklerdi. Diğer azalar Erzurum'a gelmeye başlayan murahhasların misafir edilecekleri yerleri, kongrenin toplanacağı okulun salonunu, komisyon odalarını ve istirahat yerlerini hazırlayacaklardı[73].

Kongre hazırlıkları yalnızca cemiyet içerisinde kalmamış, Erzurum halkı da bu hazırlıklara iştirak etmiştir. Erzurumlular kongrenin düzenli bir şekilde toplanabilmesi için ellerinden geleni yapmışlardı. Cemiyet, 42 mahallesi bulunan Erzurum'u dokuz mıntıkaya ayırarak her mıntıka başına bir görevli bırakmış, dışardan gelecek misafirlerin masrafları için buralardan para, yatak takımı ve sofra malzemesi ödünç alınmıştır. XV. Kolordu da bunun için epey emanet eşya vermiştir. Ayrıca misafirlerin hizmetinde bulunmak üzere her mıntıkadan eli-ayağı temiz ve namuskâr bir hizmetçi-ücretli olarak-seçilmiştir[74]. Kongrenin yapılacağı salon için bir kürsü yapılması düşünüldüyse de bu kürsü kolordu tarafından verilmiştir[75]. Bütün bu hazırlıklar yapılırken bazı mahallelerden pek yardım yapılamamış ve cemiyet bu mıntıka temsilcilerini uyararak, "*.....memleketimizin mal'ûm olan elîm vaziyet-i siyasiyyesine bir çâre aramak üzere, günlerce mesâfelerden sefer zahmetini ihtiyar ederek gelen bu hamiyyetkâr zevâtın velev basit bir surette olsun istirahatlerini te'min edemezsek memleket (Erzurum) pek ağır bir hicâb altında kalacaktır*" diyordu[76].

Kongre hazırlıklarının sürdüğü bugünlerde üzerinde durulan en önemli meselelerden birisi de, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in kongreye girip girmemeleri ve Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye başkan seçilip seçilmemesi idi. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in kongreye girebilmeleri için herhangi bir

73 Dursunoğlu, a.g.e., s.97.
74 Kırzıoğlu, a.g.e., s.167-170.
75 a.g.e. s.180-181.
76 a.g.e., s.182.

yerden mümessil seçilmeleri gerekiyordu ve kendileri de Erzurum temsilcisi olarak kongreye katılmak istiyorlardı. Onların bu isteğini yerine getiren Erzurum M.H.M.C. âzâlarından Cevad ve Kâzım Beyler 20 Temmuz 1919'da kongre mümessilliğinden istifa ederek yerlerini Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'e bırakmışlardı[77]. İstifa eden Cevad Bey Hasankale'den, Kâzım Bey de Tortum'dan âzâ seçilerek, kongreye girmeleri sağlanmıştır[78].

Trabzon delegeleri Erzurum'a geldikleri günün ertesinde kongreye kimin başkanlık edeceği konusunu görüşmeye başlamışlardı. Süleyman Necati Bey de 8 Temmuz'dan 20 Temmuz'a kadar bu mesele ile uğraşmıştı[79]. Trabzonlular, en azından başkan vekillerinden birisinin, kendi delegelerinden olmasını istemişler, imâlı bir şekilde Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığı karşısında durmuşlardır[80]. Böylece, Erzurum'da alttan alta Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığına karşı bir hareket başlamış, Kazım Karabekir Paşa bu duruma el koymak zorunda kalmıştır. Kazım Karabekir Paşa kendisine müracaat eden Erzurum M.H.M.C. âzâlarını Mustafa Kemal Paşa'nın başkan olması konusunda ikna etmiştir[81]. Trabzon

77 a.g.e., s.145 ve 184 ; Nutuk I, s.64. Mustafa Kemal Paşa, kongreye başka bir vilâyetten delege seçilmesinin dedikodu doğuracağını düşünerek millî harekete ilk merkez olan ve doğu vilâyetlerinin en büyüğü bulunan Erzurum'u tercih ediyordu. (Dursunoğlu, a.g.e., s.98-99. Güneri, a.g.e., s.56.).

78 Kırzıoğlu, a.g.e., s.184 ; Dursunoğlu, a.g.e., s.99 ; Güneri, a.g.e., s.56.

79 Süleyman Necati Bey'in dediğine göre, Trabzonlular, Erzurum M.H.M.C. kimi seçerse onu başkan olarak kabul edeceklerini bildirmişlerdi. (Güneri, a.g.e., s.56). Trabzon temsilcilerinden İbrahim Hamdi Bey hatıratında, Mustafa Kemal Paşa'nın kongre başkanlığına seçilmesini uygun görmediklerini hatta Mustafa Kemal Paşa'dan bunu kabul etmesini ricâ ettiklerini ve bu yüzden bir muhalefet oluşturduklarını ve bu muhalefetin Erzurum Kongresi boyunca devam ettiğini belirtmektedir. (Gologlu, a.g.e., s.162-163). Mustafa Kemal Paşa eski bir ittihatçı asker olduğundan ona karşı muhalefet edilmişti. Bu muhalefetten dolayı bazı delegeler 7 Ağustos 1919'da kongre beyannâmesini imzalamamışlardı.(Fahrettin Kırzıoğlu, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", Türk Kültürü, Yıl:VIII ,sayı:85 (1969), s.61 ve 63).

80 Nutuk I, s.68; Gologlu, a.g.e., s.68-69. Sivillerden oluşan bir kongreye askerlikten yeni ayrılmış bir komutanın başkan olması, Trabzonlulara göre İngilizler üzerinde iyi tesir yapmazdı. (Mahmut Gologlu, **Millî Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa**, Trabzon, 1981, s.30).

81 Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlık meselesini şöyle anlatıyor:
"10 Temmuz'da Erzurum Kongresi'nin toplanması kararlaştırıldı. Fakat üyeler tam olarak toplanamadığından, tehir olundu. Erzurum delegeleri belli olmuştu. Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in de Erzurum delegesi olarak kongreye alınması hususu, mühim münakaşalara sebep olmuş. Mustafa Kemal Paşa aleyhine müthiş propagandalar oluyordu. Mustafa Kemal Paşa azolunmasına ve kendisi in de askerlikten istifasına rağmen, ne üniformasını ve ne de padişah kordonunu çıkarıp atamıyordu. Erzurumlular nihayet şu kararı bana, Müdafaa-i Hukuk Reisi Hoca Raif ve azâdan Necati Bey vasıtasiyle Mustafa Kemal Paşa'nın ikametgâhında hattâ beraber oturduğumuz odanın bir köşesinde tebliğ ettiler.

delegelerini de bu konuda Küçük Kâzım Bey ikna etmiş, Süleyman Necati Bey ve Raif Efendi de alınan kararı Mustafa Kemal Paşa'ya bildirerek, meseleyi Kazım Karabekir Paşa'nın istediği şekilde hallettiklerini açıklamışlardır[82].

Erzurum M.H.M.C., Mustafa Kemal Paşa'nın istifasında gösterdikleri fedâkarlığı onun kongreye başkan seçilmesi konusunda da göstermişlerdir[83]. Cemiyetin 21 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği *"Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine"* hitabıyla başlayan kongre davetinde, *"Küşadı tekarrür eden yedi vilâyet mümessillerinden mürekkeb Erzurum Kongresi'nde Erzurum merkezinin zât-ı âliyi vatanperverâneleri tarafından temsil edilmesi, heyetimizce müttefiken karargir olduğundan, bu vazife-i vataniye ve milliyenin kabul buyurula-*

"Biz, Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye gelmesi bizim için iyi mi, fena mı? Olacağına karar veremedik. Aleyhde bir çok sözler vardır. Halkın son kararı sizin reyinizdir. Siz girsin derseniz seçilecektir, muvafakatiniz yoksa kabul olunmayacaktır." Bu resmî tebliği kaç gündür hususî olarak işidiyorum. Bir ordu kumandanı, bu fel,keti zamanda milletin sinesine sığmıyor, ferd-i millet oluyor, sonra halk onu, kendine vekil yapmakta tereddüt ediyor. Bu ne acı bir vaziyettir. Yarın bana karşı da vaziyetin bu olacağına acı bir örnek değil mi? Diye kaç gündür tanıdıklarımla hasbihal ederken aldığım cevapların hülâsası: Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi ile ne münasebeti var? Doğu halkından oluşan bir Erzurum Kongresi'nin tesiri başkadır. Mustafa Kemal Paşa daha sonra keyfî işler yaparak millî kuvveti istediği yere sürükleyebilirmiş. Askerlikten istifa ettiği halde hâlâ üniforma ve yaver kordonu taşıması, ihtirasına delilmiş. Kumandanlık üniformasını tahakküm için taşıyormuş...Daha birtakım şahsî sözler. Bütün bunlara karşı, "şahsına olan itimad dolayısiyle sorumluluğu kabul ediyorsa onun sözünden çıkmayız!" la iş yekün ediliyordu. Bu cereyan tabiatiyle Mustafa Kemal Paşa'nın kulağına da gidiyordu. Ve tabiatiyle endişe ve ıztırap içinde kıvranıyordu. Erzurum Kongresi'ne alınmadığı takdirde bir hiç olacağını, kendisi de söylemişti. Halbuki benim kendisini İstanbul'da iken doğuya davetim bunun için değildi. Halkın delegelerine o tebliğ ve tebellüğ köşesinde şunu söyledim:
"Mustafa Kemal Paşa kongreye yalnız delege değil, başkan dahi yapılmalıdır. Bir Ordu Kumandını hayatının bütün kazancını sizler için feda etmiştir. Samimî çalışacağına, millet kararından aykırı işler yapmayacağına itimad etmeliyiz. Bunanla beraber böyle vaziyet karşısında dikileceğine şüpheniz var mı?" Mesele hallolundu."(Karabekir, **a.g.e.**, s.70; Karabekir, **İstiklâl Harbimizin Esasları**, İstanbul,1991, s.66-67). Kongreye Kazım Karabekir Paşa'nın başkan olmasını isteyenler de vardı. (Karabekir, **a.g.e.**,s.69).

82 Güneri, **a.g.e.**, s.57. Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye başkan seçilip seçilmemesi hakkındaki fikirler için bkz., **Nutuk I**, s.68-71; Dursunoğlu, **a.g.e.**, s.99-103. Mustafa Kemal Paşa kongreye reis olması gerektiğini şu şekilde açıklıyor: *"...Evvelâ ben behemehal kongreye dahil olmalı ve onu idare etmeli idim. Çünkü, zaman geçirmeksizin irade-i milliyenin faaliyete geçirilmesini ve milletin bizzat fiilen ve müsellâhan ittihaz-ı tedabire başlamasını temin zaruretine kani idim."* (**Nutuk I**, s.69).

83 Cemiyetin bir organı durumunda olan Albayrak Gazetesi'nin, Mustafa Kemal Paşa'nın istifasından sonraki ilk sayısında (14 Temmuz 1919 tarihli nüshada) *"Millette eski kanın sönmemiş olduğunu gösterir muazzam bir hüccet"* diyerek kongre başkanlığı konusunda, *"muhterem kumandanı bugün de mücahede-i milliyenin başında görmek mesud bir temaşadır"* diyordu.(Dursunoğlu, **Millî Mücadele'de Erzurum**, s.100). Rauf Bey de kongreden sonra, bir toplantıda *"Biz Erzurum'a gittiğimiz zaman herhangi bir kanaatimiz yoktu. Erzurum bize istikamet gösterdi, vatanperverlik telkin etti"* diyerek Erzurum'u övmüştü. (Güneri, **a.g.e.**, s.58).

rak kongrenin yevm-i küşadına teşriflerini ricâ ve teyid-i ihtiram ve itimada müsaraat eyleriz, efendim hazretleri" deniliyordu[84]. Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen bu davet dışında Erzurum Vali vekili Kadı Hurşit Efendi'ye de 23 Temmuz'da toplanacak kongrenin açılışında bulunmasını isteyen bir yazı gönderilmişti[85]. 22 Temmuz akşamı da kongre ile ilgili konuları görüşmek üzere Erzurum M.H.M.C. mıntıka hey'etleri ve ahalinin ileri gelenlerinin katıldığı bir toplantı yapılmıştır[86].

Yapılan bu toplantılarda, millî gâyenin gerçekleştirilmesi için yapılması gerekenler hakkında kararlar alınmıştır. Bu kararlara göre; kongrede oluşturulacak olan encümene giden evrak hemen elc alınarak incelenecek, eksiklikler varsa tamamlanacak, hey'et-i umumiyeye sunulacaktır. İstenilen değişiklikler yapıldıktan sonra görevlendirilen üç kişi bu gayenin gerçekleşmesini sağlayacak fikirleri kongrede kabul ettirmeye çalışacaklardı. Ancak başaramazlarsa son sözü Dursunbeyzâde Cevad Bey ve Kâzım Karabekir Paşa alacak, davalarını kazanmaya gayret edeceklerdir. Aynı toplantılarda, kongre salonunda âzâların oturacağı yerler de tespit edilmişti[87].

Kongre hazırlıklarıyla uğraşıldığı sırada Erzurum M.H.M.C. ile Trabzon ve Sivas delegeleri arasında çeşitli problemler de yaşandı. Trabzonlularla ilk problem, Mustafa Kemal Paşa'nın kongre başkanlığı meselesinde ortaya çıkmıştı. Kongreyi toplanmadan dağılmakla karşı karşıya bırakan ikinci mesele, Erzurumluların kongreyi İstanbul'daki V.Ş.M.H.M.C. adına açmak istemeleri üzerine çıktı. Trabzon delegeleri buna şiddetle itiraz ederek, kendilerinin Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti tarafından seçilerek gönderildiklerini ve kendilerinin İstanbul'daki cemiyetle bir alakaları olmadığını ileri sürdüler. Ayrıca kongre bu anlayışla açılacak olursa derhal Erzurum'u terk edeceklerini Erzurum M.H.M.C.'ne bildirdiler. Bunun üzerine Erzurum M.H.M.C. İstanbul merkezine 21 Temmuz'da bir telgraf göndererek, kongrenin başka illerin de katılmasıyla genel bir nitelik aldığını bildirdi. Bu telgrafa cevap gelmedi ve Erzurum Kongresi bağımsız mahiyetini kazandı[88].

---

84 Milliyet, 23 Temmuz 1981. Mustafa Kemal Paşa bu davete verdiği cevapta, kongrenin çalışmalarında başarılı olmasını temenni ediyordu. (Baykal, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**, s.19).

85 Baykal, **a.g.e.**,s.20.

86 **a.g.e.**,s.20.

87 Güneri, **a.g.e.** s.61.

88 Dursunoğlu, **a.g.e.**, s.103-104.

Sivas delegeleri ile yaşanan problem, Trabzon ve Erzurum vilâyetleri delegelerinin kendi aralarında gizli olarak görüşmelerinden kaynaklanıyordu. Trabzon delegeleri Eyübzâde İzzet Bey'i Erzurum delegeleri de Cemiyet reisi Raif Efendi'yi kendi aralarından temsilci seçerek 17 ve 19 Temmuz'da gizlice buluşturmuşlardı. Bu toplantılarda kongrenin program taslağı hazırlanmıştı[89]. Sivas delegeleri bu toplantılardan haberdar olunca Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Riyaseti'ne gönderdikleri bir yazı ile bu durumu protesto etmişler ve bundan sonra böyle durumlara meydan verilmemesini ricâ etmişlerdi[90].

Erzurumlular kurtuluş tarihleri olan 12 Mart 1918'den kongre gününe kadar gece-gündüz demeden çalışmışlar, kendi aralarında bir birlik teşkil ettikten sonra bu birliği bütün Doğu Anadolu'ya yaymışlardı. Şimdi bu birliğin mahsulleri alınmak üzere idi. Problemler henüz bitmiş sayılmazdı, çünkü önlerinde 7 Ağustos 1919 tarihine kadar sürecek olan ve büyük bir çalışma temposu gerektiren kongre vardı.

2. Kongre Görüşmeleri

Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919'da açıldı. O gün Erzurum'da bir bayram havası vardı. Kazım Karabekir Paşa, kongre erkânını sabaheyin yemeğe da-

89 Hazırlanan bu program taslağı şöyleydi: 1- (21 Temmuz) Pazartesi gününe kadar Diyarbakır, Mamuretülaziz Vilâyetlerinden muvafakat cevabı alınır ve ekseriyet husûl bulursa Kongre küşâd edilecek. Cevab gelmediği taktirde (24 Temmuz) Perşembe gününe tehir ile, Perşembe günü behemehal açılacaktır. 2- Duâyı metüakib Kongre, bir âza-yı müsin tarafından, küşâd edildi şeklinde açılacak ve murahhaslardan başkasının Kongre salonundan çıkması ricâ edilecek. 3- Her vilâyetin mümessillerinden birer zat alınarak, yedi kişiden mürekkeb, bir İtimadnâme Tetkik Encümeni teşkil edilecektir. 4- Kongrenin küşadında Erzurum Müftüsü, mumâileyh kabul etmediği taktirde Şiran Müftüsü Hasan Efendi bir dua okuyacaktır. 5- Reylerin ne suretle, vâcibulittiba olması meselesi. 6- Mustafa Kemal ve Kâzım Paşalarla, zirdeki mevâdın tesbiti için bir hey'etin müşarünileyhum nezdine gönderilmesi: a) iâşe,para,mühimmat b) Şekl-i idare; Ordu ve Kuvâ-yı Milliye bir-kütle halinde çalıştığı taktirde- merciinin tayini, c) İstikbâl gözönünde tutularak, şimdiden her türlü mevâdın yedi vilâyete idhali, ç) Zâbitânın tasfiyesi d) Sevahilin, Rumlar ve Ermeniler hesabına, Düvel-i İ'tilâfiye tarafından anî suretle vukubulacak işgaline karşı, sevahil hıfzının alacağı vaziyet ve bunun zahirî olan Kuvâ-yı Milliyenin hatt-ı harekâtı. e) Elviye-i Selâse ve Nahçıvan'da katliâmlara karşı tedabiir ittihazı. 7- Kongrede her vilâyetin ahvâl-i hususiyesi nazar-ı itibara alınarak bir nizamnâme yapılması. (Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi, II**, s.4-5; Kırzıoğlu, "Erzurum Kongresi Öncesine Ait Yeni Belgeler", s.86).

90 Kırzıoğlu, a.g.e., s.7; Kırzıoğlu, a.g.m., s.87-88).

vet ederek Köşk Mevkii'nde askerî ve millî gösteriler yaptırdı[91]. Saat onbirde toplanacak olan kongrenin âzâları erkenden kongrenin yapılacağı Sansaryan Mektebi (bugünkü Atatürk Endüstri Meslek Lisesi) nin bahçesine kurulmuş çadırlar altında toplanmaya başlamışlardı. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bu binanın küçük bir odasında geçici bir büro kurmuştu. Saat on buçuğa doğru üç araba ile Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa, Rauf, M.Müfit ve İbrahim Süreyya Beyler ile birlikte birkaç zabit geldi. Saat onbire doğru Kazım Karabekir Paşa ile diğer askerler kongre salonunu terkettiler[92]. Yapılan yoklamadan sonra kongre, Şiran Müftüsü Hasan Fehmi Efendi'nin okuduğu Arapça duâ ile açılmış, en yaşlı mümessil Trabzonlu Eyüboğullarından İzzet Bey hakkından feragat edince açış nutkunu Erzurum Şu'besi İdare Hey'eti Reisi Mehmed Raif Efendi yapmıştır[93]. Raif Efendi konuşmasını kongreyi yönetecek bir başkan seçilmesini isteyerek bitirmişti. Trabzon'un Sürmene delegesi Ömer Fevzi Bey, delegelerin birbirlerini tanımaları gerektiğini ileri sürerek başkanlık seçiminin ertesi güne bırakılmasını teklif ettiyse de bu teklif reddedildi ve başkanlık seçimine geçildi. Kongrenin ilk günü hazır bulunan 45 kişiden 38'inin oyu ile Mustafa Kemal Paşa *Erzurum Millî Kongre Başkanlığı*'na seçildi[94]. Kongreye Erzu-

---

91 Karabekir, a.g.e., s.77. Kongre erkanı Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis ve Sivas vilayetlerinden gelen delegelerden oluşuyordu ve 56 kişiden meydana geliyordu. Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey Diyarbakır delegelerini, Elazığ Valisi Ali Galip Bey Elazığ delegelerini kongreye göndermemişlerdi.(Ziya Göğem, **Dadaylı Halit Bey Aknansü**, I, İstanbul1954, s.73-74; Kâmil Erdeha, **Milli Mücadelede Vilâyetler ve Valiler**, İstanbul,1974, s.143; **Tarih Yolunda Erzurum**, sayı:18 (Temmuz 1983), s.52-53). Bazı Kaynaklar 62 temsilcinin kongreye katıldığını yazmaktadır.(**Erzurum Kongresinin 60. Yıldönümüne Armağan**, Yay.Haz:Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği, Erz.1979, s.14-15), Kongreye 63 kişi katılmış, kongre beyannamesini 45 kişi imzalamıştır. (Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi, III**, s.201).

92 Dursunoğlu, a.g.e., s.107-109.

93 Raif Efendi bu konuşmasında, vatanın kötü bir duruma düştüğü şu zamanda, Vilâyât-ı Şarkiyye evlâtlarının yanmış, yıkılmış, bir Şehidler Mezarlığı haline dönmüş olan Erzurum'u seçmelerinden dolayı teşekkür etmiştir.(Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi,II** s.13-14; Dursunoğlu, a.g.e., s.109). Aynı gün Ali Fuat Paşa Ankara'dan Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta *" 10 (23) Temmuz yevm-i mücellâsını tebrik ile tahlis ve istiklâl-i vatan ve devlet uğrunda vazife-i mukaddeseden muvaffakiyet-i devletlerini temennî eylerim efendim"* diyordu.(**ATASE**, K. 322, D.1/33, F.96) Mustafa Kemal Paşa'da, 22 Temmuz'da V.Ş.M.H.M.C.Erzurum Şu'besi'ne gönderdiği telgrafta, Meşrutiyetin ilânı günü olan *"10 Temmuz yevm-i mübeccelini"* tebrik ediyordu. (**ATTB**.IV., s.55; Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s.813.).

94 Kırzıoğlu, a.g.e. , s.14. Yapılan gizli oylamada 56 delegenin 38 veya 48 oyu ile Mustafa Kemal Paşa kongre başkanı seçildi.(Gologlu, **Erzurum Kongresi**, s.81). Diğer adaylardan Raif Efendi 2, Servet Bey 1 oy almışlardı. (Kırzıoğlu, a.g.e., s.25)

rum Vilâyetinden şu delegeler katılmıştı: Erzurum Merkez Kaza: Mustafa Kemal Paşa, H.Rauf Bey, M.Raif Efendi, Bayezit Sancağı: Hüseyin Avni Bey, Bayburt Kazası: Abdullahağazade Zâbit Bey, Alemdarzâde Mehmed Tevfik, Diyadün Kazası: Erzurumlu İsmail Hakkı Nalbantoğlu, Mustafa Sabuncuoğlu Efendi. Eleşgirt Kazası: Maksud Bey. Hasankale Kazası: Dursunbeyzâde Cevad, Firuzbeyzâde Battal Bey. Hınıs Kazası: Alâeddinpaşazâde M.Celâleddin Efendilerle İspir, Karakilise, Kiğı, Narman, Tercan, Tortum, Yusufeli kazalarından sekiz kişi. Toplam yirmi kişi.

Mustafa Kemal Paşa, kongreye başkan seçilmesi üzerine yaptığı konuşmasında[95]; başkan seçildiği için teşekkür etmiş, Osmanlı Devleti'nin o günkü durumunu, Mısır'da, Hindistan'da, Afganistan'da, Suriye'de, Irak'ta ve Kuzey Afrika'da millî bağımsızlık uğrunda yapılan mücadeleleri anlatarak müdahaleden uzak bir millî iradenin Anadolu'dan çıkacağını, bu sebeple bir millî meclisin var olmasını ve bunun millete dayanması gerektiğini belirterek hilâfet ve saltanata duâ ile nutkunu bitirmişti[96].

Mustafa Kemal Paşa'nın nutkundan sonra Raif Efendi ve İzzet Bey reis vekillerine, Süleyman Necati Bey ve Abdullah Hasib Efendi zabıt kâtipliğine seçilmişlerdir. İlk oturumda zabıt kâtipleri bulunmuyordu[97].

Kongrenin bu ilk gününde değişik konularda çalışacak olan nizamnâme, matbuat, maliye ve belgeleri inceleme encümenleri seçildi. Padişaha, Sadarete ve vilâyetlere telgraflar gönderilmesi kararlaştırılarak bu telgrafların mahiyetleri hakkında görüşmeler yapıldı. Padişah'a gönderilen telgrafta, vatanın parçalanmasına karşı, irâde-i millîyenin şeref ve istiklâli uğrunda her türlü fedakârlığa hazır bulunulduğu, Osmanlı bütünlüğünden ayrılmamanın en mukaddes bir mef-

---

95 Mustafa Kemal Paşa'nın askerî üniforma ile kürsüye çıktığı ve yapılan itirazlardan sonra kendisine resmî kıyafetler bulunduğu hak.bkz. Karabekir, a.g.e., s.78; Gologlu, a.g.e., s.83-86; Kırzıoğlu, a.g.e., , s.25. C.Dursunoğlu ve M.Müfit sivil elbise ile kongreye geldiğini yazıyorlar.(Dursunoğlu, a.g.e., s.108; Kansu, a.g.e., s.77).

96 Nutkun metni için bkz. **Nutuk III**, Vesika: 38; **ATBD**. Yıl:31 (Ekim 1982) Sayı:82 Belge No:1786; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**,I, Ankara1961, s.3; Kırzıoğlu, a.g.e. II, s.14-21; Dursunoğlu, **"Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri"**, s.38).

97 Dursun Ali Akbulut " Erzurum Kongresi'nin Son Günü", **Atatürk Ünv. Ata.İlk.ve İnk.Tar.Enst.Dergisi**, I/3 (19 Mayıs 1989) , s.42.

kure kabul edildiği ve hilâfet makamı etrafında bir bütün olarak çalışmaya söz verildiği belirtilerek Doğu Anadolu'daki vilâyetlerin katılmasıyla bir kongrenin toplandığı bildiriliyordu[98]. Sadaret'e vilâyetlere, müstakil livalara, bütün belediyelere ve millî cemiyetlere gönderilen telgraflarda, bütün fırka ve şahsî emellerin üstünde vatanın kurtarılması ve bölünmemesi için Doğu Vilâyetleri adına toplanıldığı, padişaha ve hilâfete bağlı bulunduğu üzerinde durularak milletin de kendileriyle beraber olduğuna inanıldığı belirtiliyordu[99]. Aynı gün Kazım Karabekir Paşa bütün kolordulara gönderdiği telgrafla kongrenin büyük bir çoğunlukla ve parlak bir şekilde açıldığını duyuruyordu[100]. Böylece kongrenin açıldığı ve hedeflerinin neler olduğu bütün millete haber verilmiş oluyordu.

Kongrenin ikinci günü (24 Temmuz 1919 Perşembe) Sürmene Delegesi Ömer Fevzi Bey ve arkadaşları kongreye bir takrir sundular. Altı maddelik takrirde, İstanbul'da bulunan İ'tilâf Devletleri mümessillerine kongrenin teşekkül maksadını anlatan bir tebliğde bulunularak İstanbul Hükümeti'nin baskıdan kurtarılması ve kongre tarafından alınacak kararların esaslarını hazırlamak üzere 15 kişilik bir Program Encümeni seçilmesi teklif ediliyordu. Kongre delegeleri İ'tilâf Devletlerine bir beyanname yayınlanmasının şiddetle karşısında bulunarak bunun ecnebîlerin tahakkümü altına girmek olacağını belirttiler ve bu teklifi reddettiler. Diğer teklif kabul edilerek on kişilik bir Program Encümeni seçildi. Erzurum delegeleri Rauf Bey, Raif Efendi ve Süleyman Necati Bey bu encümen içerisinde bulunuyorlardı[101]. Bu görüşmede, görüşme yönteminin tartışılması ve Meclis-i Mebusan'daki müzakere usulünün esas alınması kararlaştırılmıştır. Bu sebeple çeşitli encümenler oluşturulmuştur. Kongre boyunca delegeler tarafından teklif edilen konular, önce ait oldukları komisyonlara gönderilmiş ve buradan gelen şekliyle umumî kongrede müzakere edilmiştir[102].

Cuma günü resmî tatil olduğundan 25 Temmuz günü kongre toplanmamış, 26 Temmuz Cumartesi günü kongrenin üçüncü içtiması yapılmıştır. Reis Musta-

98 Kırzıoğlu, a.g.e., s.23; Karabekir, a.g.e., s.77.
99 Kırzıoğlu, a.g.e., s.23-24; Karabekir, a.g.e., s.77-78.
100 Kırzıoğlu, a.g.e., s.28. Kongrenin ilk gününe ait verilen belgeler için ayrıca bkz. Fahrettin Kırzıoğlu, "Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresinin İlk Günü" BTTD. (Ağustos 1970) sayı:35,s.4-33.
101 Kırzıoğlu, a.g.e., s.33-34; Goloğlu, a.g.e. s.82-83.
102 Akbulut, a.g.m., s.42.

fa Kemal Paşa, bugün rahatsızlığını ileri sürerek açılışta bulunmamış, üçüncü içtimanın açılış ve idaresini Reis Vekili Raif Efendi yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa sonradan gelerek reislik makamına geçmiştir[103]. Bugünkü içtimanın en önemli konusunu, İstanbul Hükümeti'nin 23 Temmuz 1919 tarihli genelgesi oluşturdu. Bu genelgede, Anadolu'da karışıklık çıktığı ifade edilerek Erzurum Kongresi millî bir meclis olarak değerlendirilmekte, bu bakımdan anayasaya aykırı olduğu belirtilerek önlenmesi gerektiği ileri sürülmekte idi. Ayrıca kongreye katılanlar âsî ilân edilerek Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının tutuklanması isteniyordu[104]. Kongre bu beyannameyi tartışarak Padişaha, Sadrazama, belediye başkanlarına, bütün cemiyetlere mülkiye âmirlerine, kolordu kumandanlıklarına birer telgraf çekilmesini kararlaştırdı. 24 Temmuz 1919 tarihli bu beyannâmede, hilâfete bağlılığını her defasında tekrarlayan kongrenin anayasaya aykırı olarak kurulmuş bir mebuslar meclisi gibi gösterilmesinin ve Anadolu'da karışıklık çıktığından söz edilmesinin sadece İtilâf Devletlerinin işine yarayacağı, mütarekenin 24. maddesine göre buraları işgale hak kazanacakları belirtilerek gerçekle ilgisi olmayan bu beyanların hemen düzeltilmesi, millî hukukun muhafazasında daha dikkatli hareket edilmesi, meclisin bir an önce toplantıya çağrılması isteniyordu[105].

Bu telgraf metninin hazırlanmasından sonra Program Encümeni'nden gelen, taslağı Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'et-i Fa'alesi tarafından hazırlanan ve Erzurum Kongresi Beyannâmesi'ni teşkil edecek olan 10 maddelik lâyihanın görüşülmesine geçildi. Lâyihanın başına bir de rapor ilâve edilmişti. Raporda, dünya politikası, Ermeni politikası ve Vilâyât-ı Şarkiyye'nin durumundan bahsediliyordu[106]. Bundan sonraki görüşmelerde layihanın maddeleri teker teker ele alınarak görüşüldü.

---

103 Mustafa Kemal Paşa, 23 Temmuz 1919 günü ajanslarla Sadrazam Ferid Paşa'nın *"Anadolu'da iğtişaş başlamıştır."* yollu resmî beyanatına XV.Kolordu Kumandanı ile kongrenin vereceği karşılığı görüşüp tesbit etmek üzere Kolordu Karargâhı'nda bulunuyordu.(Kırzıoğlu, a.g.e., s.46).

104 Karabekir, a.g.e., s.79; Nutuk I, s.66.

105 Nutuk III, Vesika No: 39; Kansu, a.g.e., s.96-97. Aynı meâlde bir telgrafı Kazım Karabekir Paşa da Sadarete ve Harbiye Nezaretine göndermişti.(Karabekir, a.g.e., s.80; Goloğlu, a.g.e., s.87-88).

106 Kırzıoğlu, a.g.e. s.49-52; Goloğlu, a.g.e., s.88.

27 Temmuz Pazar günü yapılan dördüncü içtimada, Nizamnâme Encümeni seçimi yapıldı. Ziya (Sivas), Hacı Fevzi (Erzincan), İzzet (Maçka), Mustafa Kemal Paşa (Erzurum), Kâzım (Tortum), Zeki (Gümüşhane), Rıfat (Tokat), ve Rauf (Erzurum) beyler bu encümene seçildiler. Beyannâme Encümenine ise, Mustafa Kemal Paşa (Erzurum), Rauf Bey (Erzurum), Süreyya Bey (Amasya), Necati Bey (Rize), Ömer Fevzi Bey (Sürmene) seçildiler[107]. Bu toplantıda, mümessiller Ermeni ve Rumların ülkenin bütünlüğünü bozmak istekleri karşısında alınacak tedbirler hakkında kongreye pusulalar sunmuşlardı. Pusulalarda ortak nokta, her türlü iç ve dış tehlikeye karşı ortak hareket edilmesi ve bir birlik oluşturulması idi[108]. Böylece kongrenin gerçek hedefi ortaya çıkmış oluyordu.

28 Temmuz Pazartesi günü kongrede, beyannamenin muhaceret ile ilgili maddesi görüşülmüş, Erzurum Vilâyeti'nden on mümessilin, kongre tarafından bir heyetin Van ve Bitlis vilayetlerine gönderilmesini isteyen takrirleri okunarak kabul edilmiştir[109].

29 Temmuz Salı günü yapılan altıncı içtimada, Divriği Mümessili Müftü Hayrullah Efendi'nin izin isteği görüşülerek kabul edilmiştir. Aynı gün Meclis-i Vükelâ, Mustafa Kemal Paşa ve H.Rauf Bey'in Erzurum'da yakalanarak İstanbul'a gönderilmeleri için karar almış ve bu kararı nezaretler vasıtasıyla valiliklere ve kolordulara duyurmuştu. Bu yüzden 30 Temmuz günü kongre toplanamamış, yedinci içtima 31 Temmuz'da yapılmıştır[110]. Yedinci ictimada, mevad-ı esasiyenin 6. Maddesi olan *"Hükümet-i Osmaniye bir tazyik-i düveli karşısında buraları terk ve ihmal etmek zorunda bulunduğu anlaşıldığı taktirde alınacak idarî, siyasî, askerî vaziyetlerin tayin ve tesbiti"* konusu görüşüldü.

1 Ağustos 1919 Cuma gününe denk geldiği için sekizinci ictima 2 Ağustos 1919 tarihinde yapıldı[111]. Sekizinci içtimada, ajanslarda yayınlanmış olan *"İstanbul'a Amerikan hey'etlerinin (King-Crane Hey'eti) geldiği ve Ermeni hududunu belirleyecekleri, bunun için İstanbul'daki cemiyetlerle görüştükleri"* habe-

107 Kırzıoğlu, a.g.e., s.102-106.
108 a.g.e., s.81-84.
109 a.g.e., s.108-115.
110 a.g.e., s.125. Kongrenin içtimaları ve tarihleri hakkında hakkında bkz. Akbulut, a.g.m., s. 40-59.
111 Kırzıoğlu, a.g.e., s.134-141.

ri tartışılarak Amerika hey'etine, Wilson Prensiplerini hatırlatarak, kendilerine danışılmadan böyle bir kararın verilemeyeceği her tarafa ihtar şeklinde yayınlandı. Ayrıca Hey'eti Temsiliyye teşekkül edeceği bu toplantıda kararlaştırıldı[112].

3 Ağustos tarihli dokuzuncu içtimada, Sürmene Delegesi Ömer Fevzi Bey ve arkadaşlarının 22 maddeli program taslağı reddedildi. Hazırlanmış olan bir programın üzerine böyle bir teklif, Ömer Fevzi ve arkadaşlarının ard niyetlerini ortaya koyuyordu. Kongreye sunulan bu taslak, adem-i merkeziyet havasını taşıyordu. Buna göre, belediyeler bağımsız olacak, vakıfların yönetimi Müslüman cemaatine bırakılacak, ordu ve jandarmanın yerini milis örgütleri alacaktı. Ömer Fevzi Bey bu teşebbüsünden sonra itibarını kaybetmiş, Mustafa Kemal Paşa tarafından *"düşman casusu"* olarak değerlendirilmiştir[113]. Rawlinson'un bu sırada kongre delegeleriyle temas arıyor olması[114] hadisenin başka bir yüzünü ortaya koymaktadır.

Bu toplantıda, cemiyetin alacağı şekil ve ünvan tartışıldı. Süleyman Necati Bey'in teklifi cemiyetinin adının *"Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk ve Muhafaza-i İstiklâl Cemiyeti"* olması yönünde idi. Bu ismin görüşülmesi encümene havale edildi. Hey'et-i Temsiliye konusundaki görüşmelere devam edildi[115].

4 Ağustos Pazartesi günü yapılan onuncu içtimada, Süleyman Necati Bey'in 3 Ağustos tarihli teklifi gereğince bütçe encümeni seçimleri yapılmış, 8 kişilik encümende Erzurum'dan Cevad Bey ve Mehmet Said Bey de yer almışlardır. Vakfıkebir Mümessili A.Hasib (Ataman) Bey kongre mukarreratının ve nizamnamesinin matbaada çoğaltılmasını ve bir hatıra olmak üzere kongre âzâlarının birer fotoğrafının çekilmesini istedi. İlk teklif kabul edildi, fakat fotoğraf çekilmesi teklifi, vaktin yetersiz olmasından dolayı reddedildi[116].

Onbirinci içtimada, Hey'et-i Temsiliye bütçesi görüşmeleri yapılmış, bir karara varılamayarak, konu Bütçe Encümeni'ne havale edilmiştir. Nizamnâme en-

112 a.g.e., s.153-154, 158.
113 Nutuk,I, s.68.
114 Dursunoğlu, **Millî Mücadele'de Erzurum**, s.115.
115 Kırzıoğlu, a.g.e., s.162-167, 176-177, 180-181; Gologlu, a.g.e., s.92, 197-200.
116 Kırzıoğlu, a.g.e., s.181-182. 1919 yılında Erzurum'da iki fotoğrafhane vardı. Kolordu fotoğrafhanesi de çok güzel fotoğraflar çekiyordu.(aynı yer).

cümenine altı kişinin daha seçilmesi kararlaştırılmış, encümenden dört kişi istifa edince bu sayı ona çıkarılmıştır. Bu encümene Erzurum'dan Raif Efendi, Kâzım Bey, Süleyman Necati Bey ve Cevad Bey seçilmişler, Hüseyin Avni Bey de Bayezid'ten encümene girmiştir[117].

6 Ağustos Çarşamba günü yapılan onikinci içtimada, Hey'et-i Temsiliye'nin teşkiline dair encümenden gelen takrir okundu ve görüşülerek bir karara varıldı. Bütçe encümeninden gelen Hey'et-i Temsiliyenin bütçesine ait mazbata okunarak bütçe 4890 lira olarak kabul edildi. Önemli bir konu olan, Sivas Kongresi'nin toplanması meselesi gündeme getirildi. Gümüşhane delegesi Zeki Bey ve Trabzon delegesi Servet Bey böyle bir kongrenin toplanacağından haberdar olmadıklarını söyleyince, Mustafa Kemal Paşa Amasya'da 22 Haziran 1919'da yayınladığı beyannamenin ikinci maddesinde bunu belirttiğini, orada toplanan kongrenin de buradaki kararları kabul edeceğini belirterek Hey'et-i Temsiliye'nin Erzurum Kongresi'ni Sivas Kongresi'nde temsil etmesini teklif etmiş, Hey'et-i Temsiliye'ye gerekli yetkiler verilerek bu teklif kabul edilmiştir[118].

Kongrenin son toplantısı 7 Ağustos Perşembe günü yapıldı. Bugün Hey'et-i Temsiliye seçimleri yapıldı. Erzurum Vilâyeti adına Mustafa Kemal Paşa, Raif Efendi, Hınıs Mümessili Celal Bey ve Kiğı Mümessili Said Bey aday olarak gösterilmiştir. Bunlardan Mustafa Kemal Paşa ve Raif Efendi 9 kişilik Hey'et-i Temsiliyeye seçilmişlerdir[119]. Sürmene Delegesi Ömer Fevzi Bey'in meclis-i

---

117 Kırzıoğlu, a.g.e., s.201,204-207.

118 a.g.e., s.225-229. Süleyman Necati Bey Hey'et-i Temsiliye'nin Sivas Kongresi'ne iştirakini, kararların bir bütün halinde, aynen kabul edilmesi şartına bağlamıştı. Bu teklif kongre genel kurulunca kabul edilince Hey'et-i Temsiliye'nin Sivas'a gitmesine karar verilmişti.(Güneri, a.g.e., s .67-68).

119 Kırzıoğlu, a.g.e., s.232-235; Akbulut, a.g.m., s.43. Kazım Karabekir Paşa da, Hey'et-i Temsiliyeye seçilmişti. Fakat XV. Kolordu Kumandanı ve 3.Ordu Müfettiş vekili olması sebebiyle resmî listeye adı kaydedilmemiştir.(Kansu, a.g.e., s.112; Karabekir, a.g.e., s.101; ATTB.IV. s.56-57) Hey'et-i Temsiliyeye Mustafa Kemal Paşa'nın girip girmeme meselesi, arkadaşları arasında tartışma konusu olmuştu. Mustafa Kemal Paşa, Hey'et-i Temsiliye'de bulunmak istiyor, bazıları buna karşı çıkıyorlardı. Buna rağmen Mustafa Kemal Paşa bu hey'ete girmiş, bu hey'etin başkanı olmuş ve bu suretle de millî mücadelenin ilk siyasî kuruluşunun başına geçmişti. (Dursunoğlu, **Millî Mücadele'de Erzurum**, s.101-103; **Nutuk I**, 68-71). Hey'et-i Temsiliye'nin teşekkülü hakkında bkz. Dursun Ali Akbulut, "Hey'et-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti?" **Atatürk Üniv. Ata. İlk. ve İnk. Tar. Enst. Dergisi**, cilt:1, sayı:4 (12 Mart 1990), Erzurum, 1990, s.44-55. Kazım Karabekir Paşa, kongrece seçilmemişti. Nizamnamenin teşkilât başlığını taşıyan 3. Maddenin 8. bendine göre, Hey'et-i Temsiliye tarafından istişârî üye seçilmişti.(Akbulut, a.g.m., s.50-51).

millînin toplanabilmesi için bir an önce seçimlerin yapılması konusunda vilâyetlere ve Sadaret'e telgraf çekilmesi teklifi kabul edilmiştir. Daha sonra delegelerin isimleri okunmak suretiyle beyannâmenin imzalanmasına geçilmiş, o gün hazır bulunan 47 delegeden 45'i beyannâmeyi imzalamıştır[120].

Beyannamenin imzalanmasından sonra kapanış töreni yapılmıştır. Kapanış konuşmasını yapan Mustafa Kemal Paşa nutkunda, samimî olarak vatan ve milletin kurtarılması için önemli kararlar alındığını, cihana karşı milletimizin varlığını ve birliğini gösterdiğini, tarihin bu kongreyi ender ve büyük bir eser olarak değerlendireceğini belirterek vatan ve milletin selâmeti için duâ etmiştir[121]. Bu kapanış nutkundan sonra Siirt delegesi Hacı Hafız Cemal Efendi Kur'andan bir bölüm okumuş, Şiran delegesi Hasan Fehmi Efendi'nin yaptığı duâ ile kongre son bulmuştur[122].

Kongre görüşmeleri boyunca Erzurum M.H.M.C. delegeleri çok aktif bir şekilde çalışmışlardı. Daha önce kararlaştırıldığı şekilde, Raif Efendi, kongre boyunca cemiyetin fikirlerini savunmuş, böylece kongre sırasında yapılan çalışmaların tamamı esas gaye etrafında yoğunlaşmıştı. Kongreden önce Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti âzâları arasında yapılan toplantılarda, kongreye sunulacak nizamnâme tasarısının hazırlanması görevi Süleyman Necati Bey'e verilmişti. Bunun üzerine Süleyman Necati Bey on madde ve bir mukaddimeden oluşan bir tasarı hazırlamış ve bunu kongreye sunmuştu[123]. Nizamnâmenin son şekli kongre boyunca devam eden müzakereler, teklifler ve tartışılan fikirlerden sonra ortaya çıkmıştır. Nizamnâme tasarısı çok iyi hazırlanmış olduğu için, nizamnâme encümenine çok az iş kalmıştı. Buna rağmen kongre görüşmeleri boyunca bazı konularda şiddetli tartışmalar da olmuştu. Bu tartışmalardan biri, nizamnâmenin teşkilât kısmının hazırlanmasında çıktı. Rauf Bey, Müdafaa-i Hukuk teşkiltında vi-

120 Akbulut, "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", s.49; Fahrettin Kırzıoğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", **Kültür ve Sanat**, sayı:5 (Ocak 1977), s.157-158.

121 **Nutuk III**, Vesika No:40; Dursunoğlu, **a.g.e.**, s.119-120.

122 Mustafa Kemal Paşa, hem açılışta hem de kapanışta yaptığı duâ için, 9 Ağustos 1919'da Hasan Fehmi Efendi'ye şu tebrik telgrafını göndermiştir.*"Erzurum Kongremizin hin-i kilşadında ve hitam pezîr olması münasebetiyle ir,d buyurduğunuz Arapça beliğ ve fasih ve maksada tamamen nutabık hitabeleriniz cemiyetimizin tarihinde pek kıymetli hatırât olarak mahfuz kalacaktır. Bulunacağımız mahallerden dahi lâtif sözlerinizle mâlî mektuplarınızı almakla mübâhî olacağım. Cenab-ı Hak hayırlı seyahat müyesser buyursun. Amin"*. (Baykal, **Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler**, s.25-26; **AÜTB.IV.**, s.56).

123 Güneri, **a.g.e.**, s.58.

lâyetlerde valilerin reis, ahz-ı asker daire reislerinin ikinci reis, kazalarda kaymakamların reis, askerlik şube reislerinin ikinci reis olmasını teklif etmişti. Bu teklifte halk teşkilâtı bir bakıma ortadan kalkıyor, iş devletin eline geçiyordu. Bu teklife itirazlar gelince Mustafa Kemal Paşa'nın tesiriyle Rauf Bey geri adım atmak zorunda kaldı ve teşkilâtlar halka ait olma özelliğini devam ettirdi[124].

Kongrede tartışmaların yoğunlaştığı konulardan birisi de, beyannamenin yedinci maddesinin görüşmeleri esnasında ortaya çıktı. Beyannamenin 7.maddesi *"Milletimiz insanî ve asrî gayeleri tebcil ve fennî, sınaî ve iktisadî hal ve ihtiyacımızı takdir eder...."* şeklinde idi. Bu maddedeki *"asrî"* kelimesi, Ziya Gökalp ve İttiahat ve Terakki Fırkası'nı temsil ediyordu. Uzun tartışmalar sonunda bu maddede herhangi bir değişiklik yapılmamıştır[125].

3. Kongre Kararları

Erzurum'da yapılan Doğu Vilâyetleri kongresi 7 Ağustos'a kadar ondört gün sürdü ve aynı gün bu beyanname ile nizamnâme yayınlandı. Kongrenin Anadolu'da gerekli etkiyi yapabilmesi ve amacına ulaşabilmesi için kongrede alınan kararların basılarak her tarafa gönderilmesi gerekiyordu. Bu amaçla 4 Ağustos günü yapılan onuncu içtimada Vakıfkebir delegesi Abdullah Hasîb Bey'in kongre mukarreratının ve nizamnamesinin matbaada çoğaltılması teklifi kabul edilmişti. Aslında daha bu karar alınmadan önce, 3 Ağustos'ta Erzurum Kongresi'nin çıkaracağı mukarreratını gösteren beyannamenin kolorduca bastırılıp İstanbul'da çeşitli dillere çevirtilerek dağıtılmasını istemişti[126]. 5 Ağustos'ta da İngilizlerin ve Kürtçülerin yoğun bir şekilde çalıştıkları Diyarbakır'daki XIII. K.O.Kumandanlığı'na aynı içerikte bir telgraf gönderilmişti[127]. Kolordulara yapılan bu uyarılardan sonra kongre beyannamesi XV. Kolordu mıntıkasında ve bölgedeki bütün matbaalarda binlerce nüsha bastırılarak çoğaltıldı[128]. Fakat İstanbul Hükümeti, her bölgeye dağıtılan bu beyannâmeleri toplamış ve dağıtılmasını engellemişti[129]. Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa'ya

124 Dursunoğlu, a.g.e., s.113-114; Cebeoğlu, a.g.e., s.90-91.
125 Dursunoğlu, a.g.e., s.118-119.
126 Kırzıoğlu, a.g.e., , s.177.
127 a.g.e., s.217-218.
128 Karabekir, a.g.e., s.99.
129 a.g.e., s.131.

gönderdiği 23 Ağustos tarihli telgrafla beyannamenin yeniden basturılarak neşrini ve Anadolu'nun her tarafına mümkünse Adana ve Antalya havalisine kadar dağıtılmasının teminini istemiştir[130].

Bu şartlar altında dağıtılması sağlanan Erzurum Kongresi Beyannâmesi[131]on maddeden oluşuyordu ve *"Şarki Anadolu Vilâyât Erzurum Kongresi Beyannâmesidir"* başlığını taşıyordu. Beyannamenin giriş kısmında, Aydın Vilâyeti'nde Yunanlıların, Kafkasya'da Ermenilerin, Karadeniz sahillerinde Rumların Müslüman ahaliye yaptığı zulümlerden, milleti parçalanma tehlikesi karşısında gören Doğu Anadolu halkının kurduğu cemiyetler vasıtasıyla Erzurum Kongresi'ne katıldığından ve kongrenin yayınlanan kararları aldığından bahsediliyordu. Beyannâmede şu noktalar üzerinde durulmuştu: Trabzon Vilâyeti ve Canik Sancağı ile Vilâyât-ı Şarkiyye birbirinden ve Osmanlı camiasından ayrılması düşünülmeyen öz kardeştir. Vatanın bütünlüğü millî istiklâlin sağlanması ve saltanat ve hilâfetin korunması için kuvâ-yı millîyeyi âmil irâde-i millîyeyi hakim kılmak esastır. Her türlü işgal ve müdahalenin Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf telâkki edileceğinden birlikte müdafaa ve mukavemet kabul edilmiştir. Hıristiyan halka sosyal dengemizi bozacak imtiyazlar verilmeyecektir. Devletlerin bir baskısı altında hükümetin bu bölgeyi bırakmak zorunda kalması ihtimaline karşı kararlar alınmıştır. Bu kararlar nizamnâmenin 4.maddesinde açıklanmıştır. Müslümanların çoğunlukta bulunduğu topraklarımızın bölünmesinden vazgeçilmelidir. Bağımsızlığımız ve bütünlüğümüz korunmak şartıyla istilâ emeli beslemeyen bir devletin fennî, sınaî yardımı kabul edilebilecektir. Bu madde ile o günlerde gündemde olan manda meselesine de bir açıklık getirilerek ilkeleri tesbit olunuyordu. Beyannâmede, hükümetin durumu da ele alınarak hükümetin irâde-i millîyeye dayanması ve millî meclisin hemen toplanması gerektiği ihtar edilmiştir. Vicdân-ı millîden doğan cemiyetler *"Şark Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"* adı altında birleştirilerek genişletilmiş, köylerden il merkezlerine kadar birleştirilen bu teşkilât bir Hey'et-i Temsiliye seçmeyi kabul etmiştir.

---

130 ATASE, K. 323, D. 4/60, F.89.

131 Beyannamenin tam metni için bkz. ATASE, K. 391, D.2/5 (9), F.2, 2-1; **ATBD**, Yıl: 30(Mayıs 1981) Sayı:79, Belge No: 1738; Baykal, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**, s.23-25; Dursunoğlu, a.g.e., s.168-170; Karabekir, a.g.e., s.99-101; Kırzıoğlu, a.g.e., s.251-255.

"Şarkî Anadolu'nun İttifak-ı tâmmıyla 10/23 Temmuz 1335 tarihinde Erzurum'da akdolunan ilk kongrenin mukarreratıdır" başlığı altında *"mevad-ı esasiye"* kısmında,[132] beyannâmedeki konulara değinilerek bunların açıklaması yapılmış, Osmanlı Hükümeti'nin buraları terk etmesi karşısında geçici bir hükümetin kurulması kararlaştırıldığı ve Hey'et-i Temsiliyenin buna salahiyattar olduğu, bu bölgeden göçün kesinlikle yasaklandığı ve bunun için mahallî hey'etlerle Hey'et-i Temsiliyenin görevli olduğu, kongre kararlarının millete, hükümete ve ecnebîlere duyurulması kararlaştırılmıştır. Bundan sonra nizamnâme bölümünde, kurulan cemiyetin ünvanının Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olduğu, maksat bölümünde, Osmanlı Devleti'nin tamamiyetini korumak için kuvâ-yı millîyeyi âmil, irâde-i millîyeyi hakim kılmanın esas olduğu, teşkilât bölümünde bütün Müslüman vatandaşların bu cemiyetin üyesi olduğu, teşkilâtlar aşağıdan yukarıya birbirine bağlı olduğu ve hepsinin üzerinde Hey'et-i Temsiliye bulunduğu köy, nahiye, kaza, liva, müstakil liva ve vilâyet idare heyetleri teşkilâtlarının nasıl kurulacağı belirtilmiştir. Bu teşkilâtlar bölgelerindeki olaylardan Hey'et-i Temsiliye'yi haberdar edecektir. Kongreler kısmında, Vilâyet kongresinin senede bir kez vilâyet merkezlerinde, umumî kongrelerin yine senede bir kez 10/23 Temmuz tarihlerinde Hey'et-i Temsiliye'nin kararlaştırdığı mahalde toplanacaktır. Bu kongrede Hey'et-i Temsiliye'nin ve teşkilâtın bir yıl zarfında yaptığı işler gözden geçirilerek bir dahaki sene neler yapılabileceği ve bütçe kararlaştırılacaktır. Nizamnâmenin 7.maddesi Hey'et-i Temsiliyeye, 7.maddeye yapılan ek Hey'et-i Temsiliye'nin nasıl seçileceğine dairdi. Buna göre Hey'et-i Temsiliye en az dokuz en fazla onaltı kişiden oluşacaktı. Erzurum'da oluşturulan Hey'et-i Temsiliye dokuz kişiden oluşuyordu. Yeni kurulan cemiyetin merkezi şimdilik Erzurum olarak kabul edilmiş, alınan kararlar ve Hey'et-i Temsiliye'ye kimlerin seçildiği Erzurum Valiliği'ne bir yazı ile bildirilmiştir[133].

Alınan bu kararlardan da anlaşılacağı üzere Erzurum Kongresi bölgesel nitelikte olmasına rağmen bütün Osmanlı topraklarını kapsayan önemli kararlar almıştır. Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasıyla teşkilâtın İs-

132 Kongre mukarreratı ve nizamnâmesi için bkz. ATASE, K.391, D.2/5 (9), F.3, 3-1, 3-2; K. 2708, D.1/1, F.6; **Tarih Vesikaları**, c.I, sayı:2 (Ağustos 1941) s.83-88; **Erzurum Kongresi'nin 60. Yıldönümü'ne Armağan**, s.3-11; Goloğlu, a.g.e., Ek: 14, s.187-194.

133 **Nutuk III**, Vesika:41.

tanbul ile bir alâkası kalmamış, yeni cemiyet kongre kararları gereğince genişleyerek kazalara kadar şubelerini açmıştır. Böylece özellikle Doğu Anadolu'da bir birlik teşkil edilmiş, hareket tek merkezden idare edilmeye başlanmıştır. Bu idarenin merkezini Hey'et-i Temsiliye teşkil ediyor ve başında Mustafa Kemal Paşa bulunuyordu. Böylece Millî Mücadelenin ilk idare çekirdeği Erzurum Kongresi'nde oluşturulmuştur. Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar bundan sonraki üç sene zarfında bütün memleketi içine alan mücadele ve siyasî hareket devrinde ve hatta Lozan görüşmelerinde izlenen politikanın temelini teşkil eder. Erzurum Kongresi, kendisinden sonraki bütün mücadele safhalarının öncüsü olmuştur.

Kongre kararları gerçek mahiyetini değiştirmeden tatbik imkânı bulmuşlardır[134]. Sivas Kongresi'nin sona ermesine kadar Anadolu'da idarenin sağlanmasını temin etmiş, bu süre içerisinde baş gösteren ve yeni yeni teşkilâtlanan Anadolu Hareketi'ni sekteye uğratacak haraketlere karşı kongre kararları esas alınarak hareket edilmiştir. Meselâ, Ağustos ayı başlarında nizamnâme ve beyannâmesini ülke çapında dağıtan Karakol Cemiyeti'nin çalışmalarına karşı tedbir olarak Erzurum Kongresi kararları ve beyannâmesi ile Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Nizamnâmesi daha çok bastırılarak bütün vatandaşlara dağıtılmış, sivil ve asker kesiminden Erzurum Kongresi doğrultusunda verilen emir ve talimatlardan başka hiçbir emir, talimat ve faaliyeti dikkate almamaları istenmiştir[135].

Erzurum Kongresi'nin en önemli özelliklerinden birisi de, millî iradeyi herşeye hakim ve üstün kılmasıdır. Buna göre, memlekette irade-i milliye hakim olacak, kuvâ-yı milliye de bu iradeye tabi olacaktı. Kongrenin siyasi particiliği reddetmesi ve kendisini bütün partilerin üstünde görmesi, millî birliğin temini konusunda atılmış önemli bir adımdı[136]. Mustafa Kemal Paşa kongre ile ilgili duygularını kongrenin son bulduğu akşam şöyle dile getiriyordu: *"Erzurum'da ve kongrede gördüğüm samimiyet mertlik ve fedakârlık âzim ve iman beni doğ-*

134 Nutuk I, s.66.

135 a.g.e., s.72-74; Kansu, a.g.e., s.136-141.

136 Kongre görüşmelerinde Sürmene Delegesi Ömer Fevzi Bey, bir siyasî parti kurulmasını teklif etmiş ve bu teklif kongre tarafından reddedilmişti. (Kırzıoğlu, a.g.e., s.164-168).

rusu çok cesaretlendirdi. Memleketi kurtarmak yolundaki cesaretimi arttırdı"[137].

C- KONGRENİN ETKİLERİ

1. Anadolu'daki Etkileri

Erzurum Kongresi, Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Şubeleri ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin birlikte gerçekleştirdiği bir kongre idi. Kendisine bu cemiyetlerin faaliyet alanlarını konu edinmişti. Kongreye Elazığ ve Diyarbakır delege göndereememiş, Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Trabzon vilâyetleri ve Canik Sancağı delegeleri hazır bulunmuşlardı. Kongrenin bu bölgelerdeki en önemli görevi, halkı bir teşkilât etrafında toplayabilmekti.

Kongrede, şimdilik merkezi Erzurum olmak üzere kurulan Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile eski teşkilâtın kendilerini yenilemeleri ve yeni kurulan teşkilâtla faaliyetlerini arttırmaları kararlaştırılmıştı. Kongreden önce yalnızca Erzurum, Sivas ve Elazığ'da V.Ş.M.H.M.C.'nin birer şubesi vardı. Diyarbakır, Van ve Bitlis'te cemiyet kurulmamıştı[138]. Kongre esnasında, kazalarda teşkilâtların gereği gibi yapılabilmesi ve çalışabilmesi için çeşitli görevlendirmeler yapılarak buralara temsilciler gönderilmesi kararlaştırılmıştı[139]. Bu maksatla kongre devam ederken Kiğılı Yusuf Ziya Bey ve Mithat Bey Mustafa Kemal Paşa tarafından Oltu ve Şavşat havalisine gönderilmişlerdi[140].

Kongreden sonra, 14 Ağustos 1919'da kazalara yapılan tamimle, kongre nizamnâmesinde bildirilen teşkilâtın hemen kurulması ve memleketin istikbâli için bunun gerekli olduğu bildirilmişti[141]. Kongre kararları doğrultusunda harekete geçen Erzurum M.H.M.C. merkezi, 15 Eylül 1919'da masrafları cemiyet tarafından karşılanmak üzere, kaza ve nahiyelere birer veya ikişer kişinin, teşkilat yapmak üzere, gönderilmesini kararlaştırmıştı[142]. Bu karar doğrultusunda, 25 Kasım 1919'da Pasin'e Mesud ve Fevzi Beyler, İspir'e de Narman'dan teşkilât görevinden dönen Hoca Abbas ve Mustafa efendiler gönderilmişlerdi[143].

---

137 Kansu, a.g.e., s.130.
138 **Nutuk III**, Vesika:4,8; Dursunoğlu, a.g.e., s.43.
139 Kırzıoğlu, a.g.e., s.213.
140 Yiğitbaş, **Kiğı**, s.202.
141 Baykal, **Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler**, s.26.
142 Hayri Mutluçağ, "Erzurum Kongresinin Tutanak ve Kararları" **BTTD.**, c.XI, sayı:61 (Ekim 1972) s.9.
143 Akbulut, "Erzurum Kongresi'nin Doğu Anadolu'daki Etkileri", **Atatürk Üniv. Atatürk İlk. ve İnk. Tar. Enstitüsü Dergisi**, I/2,(Kasım 1988), s.41.

Cemiyet merkezi, XV. K.O.K.'na 29 Eylül 1919'da müracaat ederek, Anadolu ve Rumeli'de cereyan eden hadiseleri takip edebilmek için Anadolu, Rumeli ve Kafkas haritalarından birer nüsha istemiş, kötü durumun ancak milletin ittihadıyla giderileceğine inanıldığından her türlü araca müracaat edildiği ve camilerde her gün yapılan vaazlarla halka telkinlerde bulunulduğu bildirilmiştir[144].

Erzurum ve çevresinde kongrenin etkili olabilmesi için Albayrak Gazetesi de yayınlarında kongreye yer vermiştir. 18 Ağustos 1919 tarihli nüshada kongre beyannamesi yayınlanarak, *"Millet Müdafaa-i Hukuk Yolunda"* başlığı altında, ülkenin durumunu gözler önüne serilmiş, Ferid Paşa Hükümeti eleştirilmiş ve milletin bundan böyle kendi haklarını, kanlarının son damlasına kadar müdafaa edeceği belirtilmiştir[145]. Gazete, bu yayınlarıyla halka kongrenin hedeflerini ve gayelerini izah ederek, onları kurulan yeni teşkilât etrafında toplamaya çalışmıştır. Kongre üzerindeki tereddütleri ortadan kaldırmak için de 31 Ağustos tarihli nüshasında şöyle yazıyordu: *"Erzurum Kongresi keyfiyeti bütün vuzuhu ile cihana neşr ve ilân etti. Kongre beyannâmesi maksad-ı millînin ulviyyet ve necabetini ve milletin makam-ı hilâfet ve saltanata karşı olan lâyezel merbutiyetini lâyıkıyla gösterdi. Binâenaleyh harekât-ı millîyeyi şu veya bu tarzda tefsire, irâeye çalışmak, irâde-i millîyenin meşrutiyetinden gözleri kamaşan, ittihad-ı milliden ürken bir takım vatansızların kârı olabilir."*[146]

Teşkilâtlanma yönünden kongrenin hedeflerinden sapmasını önleyen bir karar da, her türlü particilik faaliyetinin reddedilmiş olmasıydı. Özellikle kongre günlerinde milli hareket hakkında dolaşan ittihatçılık iddialarına karşı mücadele edilmişti. Mustafa Kemal Paşa, 3 Ağustos 1919'da XX.K.O.K. Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği telgrafta bu konuya değinerek, *"....Bütün ehl-i takdire malumdur ki, cereyan-ı millînin esbab-ı hakikiye ve kat'iyyesi İzmir Vekayi'inden, Ermeni istilası tehlikelerinden mütevellit olup Erzurum Kongresi'nin bütün ruh ve gayesi ittihatçılığın, itilafçılığın velhasıl fırkacılıkta her türlü siyasi cereyanların fevkindedir..."* diyordu[147]. Kongreden sonra, Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Ce-

144 **TİTE Arşivi**, 38/4417.
145 **Albayrak**, 18 Ağustos 1335/1919, sayı:20.
146 **Albayrak**, 31 Ağustos 1335/1919, sayı:24.
147 **ATTB**, IV, s.55.

miyeti'nin bir siyasî fırka haline dönüştürülmesini teklif edenler olduysa da bu teklifler geri çevrilmiştir[148].

Çevre vilâyetler mütarekeden itibaren Erzurum ile birlikte hareket etmek arzusu içerisindeydiler ve onun liderliğine ihtiyaçları olduğunu bildirmişlerdi[149]. Kongreyle birlikte bu bütünleştiricilik gerçekleşmiş oluyordu. Kongreden beş gün önce Diyarbakır'da cemiyetin bir şubesi açılmış, kongre için delegeler seçilmişti. Fakat Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey'in engellemeleri yüzünden delegeler Erzurum'a gelememişlerdi[150]. Buna rağmen Diyarbakır Müftüsü İbrahim Efendi, 5 Ağustos'ta XV.K.O.K.'na müracaat ederek kongre beyannamesinden bir nüsha gönderilmesini istemişti. 8 Ağustos'ta Kazım Karabekir Paşa buna verdiği cevapta, "*....vatan-ı osmaniyemizin parçalanmaması hususunda Diyarbakır ahalisinin gösterdiği revabıt-ı şedideyi tebcil eylerim. Pek muhakk olan dâvânın âzim devletlerce kabul ve ahalinin tatmin edileceğine emniyetim vardır. Vilâyât-ı Şarkiyye Erzurum Kongresi'nin beyannamesinin bir nüshasını gönderir ve vahdet-i milli için hayırlı olmasını temenni eylerim*" diyordu[151].Böylece kongre valinin engellemesine rağmen Diyarbakır'da gerekli etkiyi yapmış oluyordu.

Siirt Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına kongreye delege olarak gönderilen Cemil Bey, Erzurum'dan döndüğünde kongre kararlarını kapsayan tüzüğü Siirt M.H.C.'ne getirmiş ve cemiyet bu kararlar doğrultusunda faaliyetine devam etmiştir[152]. Erzurum Kongresi'nin Doğu Anadolu'da birleştirici rolünü yerine getirmesini hedefleyen Mustafa Kemal Paşa, bazı aşiret reislerine ve bölgenin ileri gelenlerine gönderdiği mektuplarda, onların devlet, millet ve vatan uğrunda

148 Kongreden sonra 20 Ağustos'ta 3.Fırka Kumandanı Kaymakam Halid Bey XV. Kolorduya gönderdiği telgrafta, "*.....vatanın ve milletin geleceği için ve yapılan kongrenin tam neticeye ulaşabilmesi için Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin siyasî bir fırka haline dönüştürülmesi, eğer bu yapılmazsa meclis-i millî binnetice hükümet kozmopolitlerin eline geçecek ve kongre kararlarını kabul ettirebilmek için daima ihtilalci bir vaziyette kalmaya mecbur olacak ve vatan zarar görecektir*" diyordu. (**ATASE**, K.323, D.4/60, F.76).

149 **Baykal, Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler**, s.3.

150 Dursunoğlu, a.g.e., s.112.

151 **ATASE**, K.322, D.1/33, F.165.

152 İsmail Özçelik, **Millî Mücadele'de Güney Cephesi-Urfa**, Ankara 1992, s.352-353.

şimdiye kadar yaptıkları fedakârlıklardan bahsederek mütarekeden sonra bu bölgenin Ermenistan yapılmak istendiğini ve buna karşı konulabilmesi için birlik halinde hareket edilmesi gerektiğini, bu birliğin Erzurum'da yapılan kongre ile gerçekleştirildiğini ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri etrafında toplanıldığını bildirerek onların bu harekete destek vermeleri istenmiştir[153]. Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa Bey'in Hey'et-i Temsiliye'ye seçilmesi de siyasî bir hareketti ve Musa Bey'in nüfuzundan faydalanılmak isteniyordu.

Erzurum Kongresi'nde Elviye-i Selâse Meselesi de görüşülerek gerekli tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştı. Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi hükümleri gereğince Elviye-i Selâse'den çekildiğinde, Kars'ta Cihangiroğlu İbrahim başkanlığında Cenûbi Garbî Kafkas Hükümeti kurulmuştu. Bunlar doğudan gelen Ermeni, kuzeyden gelen Gürcü baskılarına karşı mukavemet ediyorlardı. Bu hükümetin Dışişleri Bakanı Fahrettin (Erdoğan) Bey başkanlığındaki bir heyet 2 Mart 1919'da askerî yardım almak amacıyla Erzurum'a gönderilmişti. Fahreddin Bey Erzurum'da iken, 13 Nisan 1919'da Kars İngilizler tarafından işgal edilip hükümet üyeleri Malta'ya sürüldüğü zaman Fahreddin Bey Erzurum'da bulunduğundan bu sürgünden kurtulmuştu[154]. Fakat İngilizlerin tesiri altındaki İstanbul Hükümeti, Erzurum Vilâyeti'ne Fahreddin Bey'in oradaki statüsünü ve bulunuş sebebini sormuş[155], Rawlinson, Rüştü Bey'e emir vererek bunların tutuklanmasını istemişti. Erzurumluların gayretleri sayesinde bu karar uygulanamamıştı[156]. Mustafa Kemal Paşa Erzurum'a geldiğinde bu hükümetin temsilcileri ile görüşmüştü[157]. Temsilciler kongreye katılabilmek için kongre başkanlı-

153 **Nutuk I**, s.81; **Nutuk III**, Vesika:47-53.

154 Sami Önal, **Millî Mücadele'de Oltu**, Ankara 1968, s.47; Dursunoğlu, **a.g.e.**, s.45-46; Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, s.195-203. F.Erdoğan, Erzurum'da Cemadanlı Hüseyin Ağa ile Yeğenağa Mahallesi'nde bir yer kiralayarak "*Kars Hükümeti Hariciye Mümessilliği Dairesi*" kurmuşlardı. Bu hükümete Kurmay Başkan Albay Hüseyin Hüsnü Emir, Avukat Hüseyin Avni, Süleyman Necati Bey ve 3.Fırka Kumandanı Halid Bey çok yardımda bulunmuşlardı. Hüseyin Avni Bey Aras ve Kars Hükümetlerini, Ermenilere karşı bir ileri karakol gördüğünden Fahrettin Bey'in fahri başk,tibi ve gönüllü hukuk müşaviri olmuştu. (Kırzıoğlu, **Millî Mücadele'de Kars,I**. s.58-59).

155 **B.O.A. DH. ŞFR**. 99/12; DH.ŞFR. 101/19-119.

156 Önal, **a.g.e.**, s.47.

157 Erdoğan, **a.g.e.**,s.228.

ğına 19 Temmuz 1919'da müracaat etmişler[158], fakat şartlar müsait olmadığı için bu müracaat kabul edilmemişti. Buna rağmen Elviye-i Selâse temsilcileri kongrenin açılışında hazır bulunmuşlardı[159]. Kongreden sonra da Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey Süleyman Necati Bey'e müracaat ederek, bölge halkının acılarının paylaşıldığı ve yakında bütün baskılardan kurtulacaklarının bildirilmesi istenmiştir[160]. Bunun dışında Erzurum M.H.M.C.'nin hazırladığı programa dayanılarak Elviye-i Selâse'ye inceleme yapmak için gönderilen hey'etler birer rapor hazırlamışlardı. Bu raporlar Erzurum M.H.M.C. merkezinde 1 Eylül 1919'da görüşülmüş, Elviye-i Selâse'de birleşmiş bir teşkilât kurulmasına karar verilmiştir[161]. Böylece Erzurum Kongresi, Elviye-i Selâse ile de yakından ilgilenmiştir.

---

158 Telgrafın metni şöyle idi:
"Vilâyât-ı Sitte Kongresi Riyâset-i Huzur-ı Âlîsine,
Reis Efendi Hazretleri,
Elviye-i Selâse, Vilâyât-ı Sitte'nin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu telâkkiyi mecibâneden doğan kanaatle biz kardeşleriniz de sevgili Türkiye'nin öz ve necîb evlâtlarıyla mücahedede yan yana oturmayı istiyoruz. Gelecek felâket size, bize değil hepimizedir. İcâbettiği gün, siz kardeşlerimizle aynı saff-ı harb üzerinde can vermek için karar vermişiz. Ve bu hissimizden fedakârlık yapmak niyetinde değiliz. Avrupa'nın, özellikle İngilizlerin bizim için revâ gördükleri mutaasıb hareketler yüzünden zâyî edilen hukukumuz, henüz telâfi kabul etmez bir halde değildir. İşte biz kardeşleriniz, bu hukukumuzun inîkad edecek büyük kongrede müdafaası için Cenubî Garbî Kafkas Hükümeti sabık Hariciye Nazırı Fahreddin Bey'e Ardahan eşrafından ve Millî Şurâ âzâsından Rasim Bey'i selâhiyet-i lâzımeyi haiz murahhas sıfatıyla kongrede isbat-ı vücûd etmek üzere seçtik. Bu itimadnâmenin kâfî bir vesika olarak kabul buyurulmasını, ihtiramatımızı ilâveten ricâ ederiz.
(imzalar: Ardalılar, Çıldır, Kars eşrafından 7 imza)19 Temmuz 1335"
(Dayı, **Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum) de Millî Teşkilâtlanma**, s.159-160).

159 Erdoğan, a.g.e., s.228. Haklarında İngilizlerin takip kararı çıkınca saklanmak zorunda kalmışlar, kongrenin diğer toplantılarında bulunamamışlardı.

160 12 Ağustos 1919 tarihli bu yazı şöyle idi: *"Necati Efendi Biraderimize. Elviye-i Selâse'deki İslâm Cemiyeti'nin nezdinizdeki îtimadnâmesi, manzurumuz oldu. Hakkı âlinizde ibrâz edilmiş bulunan îtimadda ne kadar isabet vardır. Zât-ı âliniz, Şarkî Anadolu'nun Erzurum'da akdeylediği kongrede murahhas olarak hazır bulunmuş olduğunuzdan, kongrenin tesbit ettiği esaslara ve dahilî nizamnâmesine ve bilhassa Osmanlı Devleti topraklarından olan Elviye-i Selâse'deki kardeşlerimiz hakkındaki Kongre Hey'eti'nin ne kadar büyük bir heyecanla duyulanmış olduklarına yakinen şahid oldunuz.Bugün mevcud olan bazı sebepler ve bölgedeki siyasî durumun çok yakında son bulacağı hakkındaki kanaate malum oldunuz. Bütün bu nokta-i nazarı Elviye-i Selâse'deki İslâm kardeşlerimize anlatıb ve ona göre icab eden şartlara hazır olmalarını söyleyiniz ve ileride müsaid şartların, emniyet ve nizamın sağlanmasının beklendiği ve bunun da hayırlı işlere vesile olacağı işbu varaka ile de te'yid olunur.*

Mustafa Kemal
Hüseyin Rauf "

(Dayı, a.g.e., s.162-163).

161 Mutluçağ, "Erzurum Kongresi'nin Tutanak ve Kararları", s.9; Kırzıoğlu, **"Şarkî Anadolu Müdafaai Hukuk Cemiyeti Kararları"**, s.157.

Erzurum Kongresi, Erzurum ve Elviye-i Selâse'den başka Anadolu'nun diğer vilâyetlerinde de gereken etkiyi yapmıştı. Aynı tarihlerde Alaşehir'de yapılan kongre ile irtibata geçilmiş, 24 Ağustos 1919'da *"Hey'et-i Temsiliye namına Mustafa Kemal"* imzalı bir telgraf gönderilmişti. *"Alaşehir Kongresi Riyaseti"*ne başlığını taşıyan bu telgrafta, *"Alaşehir'deki içtima bütün Vilâyât-ı Şarkiyye halkı üzerinde pek samimî bir tesir uyandırmaktadır. Esasen İzmir için kalbi kan ağlayan bura halkı bu teşebbüse bütün ruh ve mevcudiyetiyle müzahirdir. Hissiyatımızın mezkûr hey'ete iblâğına tavassut-ı âlilerini ricâ ederiz."* deniliyordu[162]. Bu telgrafa verilen cevapta, *"Kardaşlar, Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti Hey'et-i Temsiliyesi'nin Balıkesir ve Alaşehir kongrelerine gösterilen samimi teveccühünden son derece mahsun kaldık. Her iki kongrenin âciz reisi bulunmaklığım hasebiyle bilvekâle arz-ı teşekkür ederim. Şarktan garbe tevessü' eden teşkilât-ı vatanperverâneleriyle garbdan şarka tevessüe edecek teşkilât-ı nâçizânemizin birleştiği kongremizin istihlâs-ı vataniyyeye matûf teşebbüsat-ı vatanperverânemizin en büyük bayramı olacaktır."*[163]deniliyordu. Böylece aynı gaye etrafında toplanmış olan iki hareket irtibata geçmiş oluyordu. Erzurum Kongresi ile başlayan bu irtibat, Sivas Kongresi'nden sonra birleşme safhasına geçebilecektir.

Anadolu halkı, İstanbul Hükümeti'nin baskıları yüzünden Erzurum Kongresi hakkındaki gelişmelerden zamanında haberdar olamamıştı. Buna rağmen bazı Anadolu gazetelerinde kongre ile ilgili haberlere rastlamak mümkündür. Kastamonu'da çıkan Açıksöz Gazetesi, 28 Eylül 1919'da kongrenin beyannâmesini yayınlayabilmiştir[164]. Tercüman-ı Hakikat Gazetesi,sansür edilen 27 Temmuz tarihli haberinde, Erzurum'da millî kongrenin Mustafa Kemal Paşa başkanlığında açıldığını yazmıştır[165]. İkdam Gazetesi, Erzurum Kongresi Beyannâmesi'ni Damad Ferit Hükümeti düştükten sonra, ancak 5 Ekim'de verebilmiştir[166]. Ana-

162 **ATTB**, IV, s.62. Bu telgraf, yöntemler arasında bir farklılık olup olmadığı kaygısını gösteriyordu. Verilen cevap bu kaygıyı ortadan kaldırmıştır.(T.Zafer Tunaya, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, İstanbul1994, s.40).

163 **ATASE**,K.325, D.14/7, F.11; Şerafettin Turan, "Millî Mücadele Dönemindeki Kongreler Arasında Alaşehir Kongresinin Yeri", **Millî Mücadelede Alaşehir Kongresi**. İzmir.1988, s.44-45.

164 **Açıksöz**, 28 Eylül 1335/1919, No:14.

165 **ATASE**, K.86, D.317/117, F.15.

166 **İkdam**, 5 Teşrinievvel 1335/5 Ekim 1919, No:8135.

dolu Hareketi ve Erzurum Kongresi üzerinde en fazla duran belkide İzmir basını idi. Ahenk ve Müsavat gazeteleri, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'daki çalışmaları yakından takip etmiş, kongre ile ilgili haberleri yayınlamıştır.[167]

Kongreye destek veren vilâyetler yanında, İstanbul Hükümeti'nin etkisiyle, karşı gelen vilâyetler de vardı. Bu vilâyetlerin valileri kendi sınırları içerisinde kongre beyannamesinin yayınlanmasına izin vermemişler, hatta dağıtılan beyannâmeleri geri toplatmışlardı. Kongrenin *"fesad"* çıkardığına inanan bu vilâyetler İstanbul Hükümeti'nin kongre hakkındaki emirlerine uymuşlardı. Kongreden sonra, özellikle Trabzon ve çevresinde bazı olumsuz tavırlar sergilenmişti. Kongrede Trabzon Vilâyete delegesi olarak bulunan Ömer Fevzi, Ali Naci ve İbrahim Hamdi Beyler memleketlerine dönünce, Mustafa Kemal Paşa ve kongre aleyhine propagandalara başlamışlardı. Trabzon halkının ve Erzurum'daki Trabzon delegelerinin bu hareketlerinde Trabzon Valisi Galip Bey'in de etkisi olmuştu. Vali Galip Bey 31 Temmuz 1919'da yaptığı bir toplantıda, Mustafa Kemal Paşa'nın hareketini blöf olarak nitelemiş, bu hareket sebebiyle İngilizlerin Erzurum'a asker sevk edeceklerini söylemişti[168]. Trabzon valisinin bu desteğine rağmen Ömer Fevzi Bey, Tümen Komutanı Yarbay Halid Bey'in korkusundan İstanbul'a kaçmış, Ali Naci ve İbrahim Hamdi Beyler de Giresun'da Topal Osman Ağa'nın korkusundan faaliyette bulunamamışlardı[169].

Kongrede Trabzonlular ve Erzurumlular arasındaki bu anlaşmazlık, Erzurumlularla Trabzonluların hadiseleri farklı değerlendirmelerinden kaynaklanıyordu. Ermenilerin kanlı zulûmlerini yaşamış ve İ'tilâf donanmalarından uzakta bulunan Erzurumlular millî mücadelede orduya güvenmekteydiler ve idareyi orduya bırakmakta tereddüt etmemekteydiler. Trabzonlular ise, deniz kıyısında bulunmalarından dolayı İ'tilaf devletlerinin etkisi altındaydılar. Bundan başka Trabzon ve Erzurum'da hakim olan siyasî görüş de bunda etkili olmuştur. Trabzon'da daha çok adem-i merkeziyetçilik fikirlerinin hakim olması, Ömer Bey'in orduya lüzum kalmadığı yönündeki fikirleri bu durumu ortaya çıkarmıştır[170]. Bu olumsuz tepkileri, Sivas Kongresi kararları daha da arttırmıştır.

---

167 Zeki Arıkan, **Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını**, Ankara,1989, s.85-88.

168 Karabekir, **a.g.e.**, s.96-97.

169 Goloğlu, **a.g.e.**, s.115-117.

170 Sabahattin Özel, **Millî Mücadelede Trabzon**, Ankara 1991, s.57-62,68,88; Coşar, **Millî Mücadele Basını**, s.48.

2. İstanbul Hükümeti Üzerindeki Etkileri

Anadolu'da çalışmalarına başladığı günden itibaren hükümetin ve İngilizlerin yakın takibinde bulunan Mustafa Kemal Paşa, Amasya Genelgesi ile hareketinin genel çerçevesini çizmişti. Damad Ferit Paşa Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a getirebilmek için çok çalışmış, çeşitli vaatlerde bulunmuştu. Hükümete göre, Onun tutumunda devam etmesi, merkez ile Doğu Anadolu'nun birbirinden ayrılması anlamına gelecekti. Gelmezse, İngilizler asker gönderip onu getirmeye çalışacaklar, girdikleri yerden de çıkmayacaklardı. Ayrıca, Sulh Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin bölünmesi kesin olarak kararlaştırılmamıştı[171]. Mustafa Kemal Paşa, hükümetin İngiliz vaatlerine aldanan tavrını eleştirerek, 8 Temmuz 1919'da Erzurum'da askerlikten istifa etmişti. Hükümeti ve İngilizleri, Mustafa Kemal Paşa konusunda endişelendiren konulardan en önemlisi, Erzurum ve Sivas kongrelerinin toplanacağı kararının alınmış olmasıydı. Bu sebeple hükümet bu kongreleri engellemek için elinden geleni yapacaktı.

Mustafa Kemal Paşa'ya karşı, hükümet tedbirlerinin en had safhaya ulaştığı dönemde ve Mustafa Kemal Paşa'nın istifası sırasında, Damad Ferit Paşa bir heyetle birlikte, Osmanlı Devleti'nin haklarını müdafaa etmek amacıyla Paris Barış Konferansı'nda bulunuyordu[172]. 6 Haziran 1919'da İstanbul'dan ayrılan Damad Ferit Paşa, konferanstan eli boş olarak 15 Temmuz 1919'da İstanbul'a döndü. Fakat Anadolu'da durum, hükümet açısından hiçte iç açıcı değildi. Mustafa Kemal Paşa ile bağlar kopmuş, Doğu Anadolu ile İstanbul arasına soğukluk gir-

171 Karay, **Minelhab İlelmihrab**, s.150-151.

172 Damad Ferit'in Paris'e gideceğini haber alan Mustafa Kemal Paşa, 3 Haziran 1919'da kolordulara ve vilâyetlere gönderdiği telgrafta, Paris'e gidecek hey'ete, milli istiklâlin dokunulmazlığının konferanstan talebini, savunacağı görüşün neler olduğunu öğrenmek isteyen telgraflar gönderilmesini istiyordu ve onun Ermeni muhtariyetini kabul etmiş olduğunun ajanslarda görüldüğünü söylüyordu.(ATASE, K.323, D.4/60, F.27; **Nutuk I**, s.27-29). Sadrazamın bu beyanatı üzerine V.Ş.M.H.M.C. Merkezi, 4 Haziran'da Sadrazama bir muhtıra sundu. Bu muhtırada, Vilâyât-ı Şarkiyye'nin kesinlikle Osmanlı Cami'asından ayrılamayacağı ve konferansta bunun savunulması gerektiği bildiriliyordu. (**Hadisat**, 4 Haziran 1335/1919, No:155). Aynı meâlde bir telgrafı, Sivas Valiliği 7 Haziran'da Dahiliye Nezareti'ne göndermişti. (**B.O.A. DH.KMS**. 53-1/47).V.Ş.M.H.M.C.Erzurum Şubesi Raif Efendi imzalı, Sadarete gönderilen 9 Haziran tarihli telgrafta da, Vilâyât-ı Şarkiyye'nin müslüman çoğunluğundan ve hukukundan bahsedilerek Ermenistan muhtariyeti reddediliyor ve Damad Ferit Paşa'nın bunu savunması isteniyordu. (**B.O.A. B.E.O. A.VRK**. 835/97; **Hadisat**, 10 Haziran 1335/1919, No:161). Erzurum'dan gönderilen başka bir telgrafta da, Vilâyât-ı Şarkiyye'nin tarihi anlatılarak Ermenilerin burada hiçbir hakları olmadığından bahsediliyordu. (**Hadisat**, 11 Haziran 1335/1919, No:162).

mişti. Damad Ferit Paşa, bu durumdan kurtuluşun yollarını aradı ve ilk tedbir olmak üzere hükümet değişikliğine gitti.Yeni hükümetin öncekinden en önemli farkı, Dahiliye Nazırlığına Ali Kemal Bey'in yerine Adil Bey'in atanmasıydı[173]. Bu hükümetin en önemli görevi de, halk arasında çıkan *"nifak ve şikakın"* giderilmesiydi. Bu sebeple her ne suretle olursa olsun halkın sükûnetini muhafaza etmesi gerekiyordu. Onlara göre, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları birer âsî oldukları için sükûn ve asayişi bozuyorlardı ve bunların önüne geçmek gerekiyordu.

Bu düşünceler içerisinde olan Damad Ferit Paşa, 20 Temmuz 1919'da ajanslarla yayınlanan beyanatında, *"Anadolu'da iğtişaş zuhur etti. Kanun-ı Esâsiye muhalif olarak, Meclis-i Meb'usan namı altında içtimaat vuku buluyor. Bu hareketin memurin-i mülkiye ve askeriye tarafından men'i icab eder"*[174]diyordu. Böylece Ferit Paşa, İ'tilâf Devletlerini mütarekenin 24. Maddesini uygulamaya davet ediyor, şark vilâyetlerinin işgal yolunu açıyordu. 23 Temmuz'da bundan haberdar olan kongre, gerekli tepkiyi göstermekte gecikmedi[175]. Erzurum Valiliği, vilâyetin sınırları içerisinde asayişin iyi olduğunu Dahiliye Nezareti'ne bildirdi[176].

İstanbul Hükümeti, Anadolu Hareketi'ne karşı kendisine yardımcı olarak, valilikleri görüyordu. Kolordular merkeze karşı soğuk olduklarından doğru ve güvenilir haberleri ancak birkaç vilâyetin valisinden alabiliyordu. Hükümetin Erzurum'da toplanacak olan kongreye karşı tedbirleri daha Haziran ayı sonun-

---

173 Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, Ankara,1987, s.232-233.

174 **Nutuk I**, s.66; Karabekir, a.g.e., s.79.

175 Sadrazamın beyanatı hk.bkz. ATASE, K.322, D.1/33, F.117.(1,2). Kazım Karabekir Paşa, 24 Temmuz'da kolordu bölgesinde böyle bir hal olmadığını, böyle beyanatların İtilâf Devletlerinin işine yarayacağını Harbiye Nezareti'ne bildirdi.(ATASE,K.322, D.1/33, F.117 (3,4,5); **HTVD**. Yıl:2 (Mart 1953) Sayı:3 Vesika:44; Karabekir, a.g.e. s.79-80). XIII. Kolordu Komutanı Cevdet Bey de 29Temmuz'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, bölgesinde böyle bir hadise zuhur etmediğini, bunu kabul etmenin İ'tilâf Devletlerini dâvet anlamına geleceğini bildirdi. (ATASE. K.322, D.1/33, F.117). Erzurum Kongre Hey'eti'nin Padişaha, Sadarete, Vilâyetlere gönderdiği telgraf için bkz. B.O.A. B.E.O. Sadaret Evrakı, Müteferrik (A.M.) 313/32; Karabekir, a.g.e., s.80). Erzurum V.Ş.M.H.M.C. Şubesi 26 Temmuz'da Sadaret'e gönderdiği telgrafta. Sadrazamın beyanatını protesto ediyordu. (**HTVD**. Yıl:2 (Mart 1953), sayı:3, Vesika No:45). Hınıs V.Ş.M.H.M.C.Şubesi de 31 Temmuz'da Padişah'a ve Sadaret'e gönderdikleri telgrafta. Sadrazamın beyanatını protesto ediyorlardı. (B.O.A. B.E.O. Sadaret Evrakı A.VRK. 838/47).

176 **İkdam**, 23 Temmuz 1335/1919, No: 8064.

dan itibaren başlamıştı. 25 Haziran 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne Van'dan, Vali Vekili Emin imzalı gönderilen telgrafta, Vanlı iki memurun kongreye murahhas olarak tayin edildiği ve bu konuda nezaretin fikrinin ne olduğu soruluyordu[177]. Bunun üzerine hükümet Erzurum Valiliği'ni uyararak *"memurların siyasiyât ile iştigalleri kat'iyyen memnu' olduğu için kongrelerle, cemiyetlerle meşgul olanların mesul tutulacaklarının mektupçu efendiye ihtarı..."* gerektiğini bildirmiştir[178]. Kongreye karşı valilikleri tahrik etme ve Erzurum'u yalnız bırakma siyaseti güden İstanbul Hükümeti bu vilâyetlere yaptığı tamimlerle bunu sağlamak istedi. Bu konuda, 10 Temmuz 1919'da Konya Vilâyeti'ne gönderilen yazı ile, hükümetin müdafaa-i hukuk ve redd-i ilhak cemiyetlerine izin veremeyeceği, İtalyanlar saldırıya geçse dahi bunlara silahla karşılık verilmemesi gerektiği, Sulh Konferansı'nda haklarımızın korunacağı Meclis-i Vükelâ kararıyla tebliğ olunuyordu[179]. 17 Temmuz'da Van Vilâyeti'ne gönderilen telgrafta, Mustafa Kemal Paşa'dan uzak durularak asayişin muhafazası[180], 21 Temmuz'da Bitlis Vilâyeti'ne gönderilen yazıda, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in çalışmalarının vatanın selâmeti için tehlikeli olduğundan, kötü neticeler doğuracağından halkın uyarılması ve gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu[181]. Aynı meâlde, aynı tarihli başka bir telgraf da Bursa, Ankara, Sivas vilâyetleriyle Karesi Mutasarrıflığı'na da gönderiliyordu[182].

Dahiliye Nezareti'nin bu gayretlerine en yakın ilgi belkide, Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey tarafından gösteriliyordu. Nezaretin 9 Temmuz tarihli, *"Mustafa Kemal ma'zul ve harekâtı merduttur, verdiği emirlerin reddi icab eder. Erzurum Kongresi'nden maksat ne olduğuna dair serian malûmat itâsı"* şeklindeki talebe, Diyarbakır valisi verdiği cevapta, şark vilâyetlerinin Ermenistan olmaması için Erzurum'da bir kongre toplandığını ve her vilâyetten birkaç delege katılacağını, kendisinin buna karşı olduğunu bildirdi[183]. İstanbul Hükümeti bu şe-

177 **B.O.A. DH.KMS.** 53-1/90 lef.2.
178 **B.O.A. DH.KMS.** 53-1/90 lef.1.
179 **B.O.A. DH.ŞFR.** 101/19-50.
180 **B.O.A.DH. ŞFR.** 101/19-100.
181 **B.O.A.DH. ŞFR.** 101/19-122.
182 **B.O.A.DH. ŞFR.** 101/19-123.
183 Y.Nadi Abalıoğlu, **Mustafa Kemal Paşa Samsun'da**, İstanbul, 1955. s.42.

kilde kongreden haberdar olduktan sonra, bunun önüne geçebilmek amacıyla, kongreye davet için yapılan tamimin de men edilmesini bütün vilâyet ve livalara 20 Temmuz 1919'da duyurdu[184].

Anadolu vilâyetlerini bu şekilde uyaran İstanbul Hükümeti, kongrenin toplanacağı yer olan Erzurum'daki Vali Vekili Hurşit Efendi'yi de çeşitli şekillerde uyardı. 19 Temmuz 1919'da, Erzurum Vilâyeti'nden Mustafa Kemal Paşa'nın nerede olduğu ve nasıl bir yol takip ettiği sorulmuş, buna verilen cevapta, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da bulunduğu, özel işleri ile meşgul olduğu ve nadiren dışarı ile ilgilendiği bildirilmiştir[185]. Kongrenin başladığı günlerde, 24 Temmuz 1919'da Dahiliye Nazırı Adil imzalı Erzurum Vilâyeti'ne gönderilen telgrafta;

"Geçende taraf-ı sâmi-i sadaretpenahîden yazıldığı vechle Erzurum'da toplanacağı bir müddetten beri rivayet olunan kongre hakkındaki teşebbüsat Kanun-ı Esâsi ahkâmına mugayir ve menafi-i âliye-i vataniyyeye pek muzırr olduğu cihetle in'ikadına meydan verilmeyerek men'i ve müteşebbisler haklarında kanunen icab eden muamelâtın ifâsı lâzım geleceğinden vilâyetçe ne yapılacağının muvazzahan ve âcilen iş'arı ve Harbiye Nezaret-i celilesinden kumandanlığa tebligat-ı lâzıme icrâ edilmiş olduğundan cihet-i askeriye ile müttehiden ittihaz-ı tedabir ve idame-i tekayyüdât olunacak bu gibi teşebbüsat-ı muzırra vesâir harekât-ı gayr-ı marziyye vukuuna imkân bırakılmaması esbabının el birliğiyle istikmali suret-i mahsusada tavsiye olunur"[186] deniliyor ve buna gönderilen ekte, kongre hakkında ne yapıldığının en geç o akşam (24 Temmuz) bildirilmesi isteniyordu[187]. Vilâyetin kongre hakkındaki bilgi vermemesi üzerine, Adil Bey 29 Temmuz'da Erzurum Vilâyeti'ni uyararak, *"....Birde kongre namı altında akd edilmek istenildiği rivâyet olunan hilâf-ı kanun içtima hakkında yazılan telgraflara cevap vermemeniz nazar-ı dikkati celb etmektedir. Bu sükûnun devamı hak-*

184 **B.O.A. B.E.O.** Vilâyetler Gelen-Giden Defterleri (2), Defter No:41, s.167.

185 Baykal, **Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler**, s.18-19. Dahiliye Nezareti, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da olduğunu bildiği halde, O'nun Erzurum'da gibi görünerek orasını terk etmiş ve belki asker toplamak ile meşgul olduğu vehmine kapılmıştı. Bu sebeple Erzurum, Sivas, Van, Bitlis Vilâyetlerine Mustafa Kemal Paşa'nın nerede olduğu sorulmuştu.(Abalıoğlu, a.g.e., s.50-53).

186 **B.O.A. DH. ŞFR.** 101/19-157.

187 **B.O.A. DH. ŞFR.** 101/47.

kınızda nasıl bir fikir peyda edeceğini izaha hâcet yoktur. Bu babtaki telgrafnamelerin üzerine ne yapıldığının yarına kadar muvazzahan behemehal iş'arı lüzumu son defa olmak üzere ihtar olunur"[188] deniliyordu.

İstanbul Hükümeti, vilâyetlerin yanında kolorduları da uyarmış, kongreye engel olunmasını istemişti[189]. Bu konuda, 24 Temmuz'da kolordulara yapılan tamimde, Vilâyât-ı Şarkiyye'nin bir yerinde millî bir kongre tesisine teşebbüs edildiğine ve bu konuda askerî araçların kullanıldığına ve yardım edildiğine dair vesikalar gelmektedir. Şu son on senenin bazı olayları askeriyenin siyasetle uğraşmasından meydana gelmiştir ve elim neticeler ortaya çıkmıştır denilerek siyasî cereyanlardan uzak durulması isteniyordu[190]. Bir tedbir olmak üzere de, 21 Temmuz'da III.Ordu Müfettişliği'ne vekâleten Kazım Karabekir Paşa tayin ediliyor, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ile görüşen Kazım Karabekir Paşa bu görevi kabul ediyordu[191]. Aslında İstanbul Hükümeti'nin Kazım Karabekir Paşa'yı göreve atamaktaki amacı, Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa'nın arasını açmaktı. Bu plan, Kazım Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya destek vermesiyle uygulanamamıştı[192]. Bu birlikte harekete valilik de katılmış, İstanbul'a gönderilen cevaplar, görüşülerek kararlaştırılmıştır.

26 Temmuz 1919'da Harbiye Nezareti, Kazım Karabekir Paşa'ya, *"Erzurum'da kongre toplanıyormuş, cihet-i askeriyye bunlara karşı ne yapıyor?"* diye sormuş, Kazım Karabekir Paşa, *"halk memleketimizi kimseye vermeyiz diye karar alıyor. Bu haklı teşebbüslerinde ben de lâzım gelen kolaylıklarda bulunu-*

188 **B.O.A. DH.ŞFR.** Elviye-i Selâse ile de yakından ilgilenen Erzurum'un bu durumundan haberdar olan Dahiliye Nezareti, 24 Temmuz 1919'da valiliğe gönderdiği yazıda, buralarla ilgilenilmesi, bu tür davranışların siyasî yönden devlete ve millete zarar verecek felâketlere yol açacağı, bu konuda İslâm ahalinin korunması için Hariciye Nezareti'ne gerekli uyarının yapıldığı belirtiliyordu.(**B.O.A. DH.ŞFR.** 101/19-152.).

189 Kazım Karabekir Paşa, Damad Ferit Paşa'nın kuvâ-yı milliyeye engel olmak için casuslar gönderdiğinin zannedildiğini ve bu konuda tahkikat yaptırdığını Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne 12 Temmuz'da bildirmişti. (**ATASE**, K. 609, D.186/87, F.4). 15 Temmuz'da Harbiye Nezareti'nden Kazım Karabekir Paşa'ya gönderilen telgrafta, XV.K.O. bölgesinde seferberlik ilân edilerek asker toplanıldığının haber alındığı, böyle şeylerin men edilmiş olduğu bildirilmiş, Kazım Karabekir Paşa buna verdiği cevapta, böyle bir harekette bulunulmadığını, bu gibi söylentilerin ya Hıristiyanların ya da menfaatperestlerin çıkardığını söylemişti. (**ATASE**, K.189, D.104/8, F.78 ve 81).

190 **ATASE**, K.189, D.104/8, F.84; **HTVD**, Yıl:1 (Aralık 1952) Sayı:2 Vesika No:39.

191 Karabekir , **a.g.e.**, s.76.

192 Akşin, **İstanbul Hükümetleri, I**, s.475.

yorum" cevabını vermişti[193]. Kazım Karabekir Paşa'nın bu tavrı, Dahiliye Nazırı Adil Bey'i harekete geçirmiş, Harbiye Nezareti'nden Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum'dan kaldırılması istenmiştir[194]. Fakat, Harbiye Nezareti bu teklifi reddederek Kazım Karabekir Paşa'yı savunmuştur[195]. Ordunun ve valiliğin beraber çalışmasına engel olamayan Dahiliye Nezareti, son bir çare olmak üzere Erzurum Valiliği'ne kolordu ile işbirliği yapılarak kongrenin dağıtılmasını istemişti[196]. İstanbul'un bu talebine 29 Temmuz'da karşılık veren Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Kongresi'nin V.Ş.M.H.M.C. şubeleri tarafından İzmir'in işgali ve buraların Ermenilere verileceği söylentilerinden dolayı toplandığını, vatan ve milletin menfaati için çalıştığını, kongrenin dağıtılması yerine, onun daha da güçlenmesini önlemek için millî bir meclisin hemen toplanmasının daha uygun olacağını bildirmiştir[197].

İstanbul Hükümeti'nin Anadolu Hareketi karşısındaki acziyetini gören İngilizler, hükümet üzerindeki baskılarını daha da arttırdılar. İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu 25 Temmuz 1919 tarihli raporunda, Türk Hükümeti'nin Mustafa Kemal Paşa'ya yasa dışı bir insan muamelesi yapması için ısrar edeceğini bildiriyordu[198]. Bu baskı sonunda olacak ki, Meclis-i Vükelâ 29 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in tutuklanmaları hakkında karar alarak, bunu bütün vilâyetlere ve XV.Kolordu Kumandanlığı'na bildirdi[199]. Vilâyetlere yapılan tebligatta, Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin, hükümet kararlarına karşı geldiklerinden hemen yakalanarak İstanbul'a gönderilmeleri istenerek, Harbiye Nezareti'nin de kolordulara gerekli tebliğ yaptığı bildiriliyordu.

Kazım Karabekir Paşa ve Erzurum Valiliği bu talebe verdikleri cevapta, bu kişilerin kanunlara aykırı davranmadıklarını, aksine Rum ve Ermeni çalışmalarına karşı tedbir aldıklarını, İstanbul'un Anadolu'ya bu kadar yanlış ve hatalı

193 Karabekir, **a.g.e.**, s.80.
194 **HTVD**. Yıl:3, (Eylül 1954), sayı:9, Vesika No:192.
195 **HTVD**. Yıl:3, (Eylül 1954), sayı:9, Vesika No:193.
196 Y.. Nadi Abalıoğlu, **Kurtuluş Savaşı Anıları**, İstanbul,1978, s.50.
197 **ATASE**, K.322, D.1/33, F.125; K.189 ,D.104/8, F.92.
198 Jaeschke, **Kronoloji**, I, s.53.
199 **B.O.A. DH. ŞFR**. 101/70 ; 101/67; 101/74 ; **Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler**, s.96.

bakmaması gerektiğini, bunların tutuklanması halinde halk arasında ayaklanma çıkacağını, bu yüzden tutuklamanın imkansız olduğunu bildirdiler[200]. Bunun dışında Kazım Karabekir Paşa, 5 Ağustos 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporunda; *"Vilâyât-ı Şarkiyye Erzurum Kongresi'ni Şarkî eyaletlerinin milleti toplamıştır. Kongreye, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey henüz İstanbul'da iken doğu vilâyetlerinin halkı karar vermiştir. Bu toplanışta, hiç bir siyasî ve şahsî tesir yoktur. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beyler bu harekete bir ağırlık vererek Kuvâ-yı Millîye'yi daha sakin bir şekle dönüştürmüşlerdir. Galeyanda olan cereyanın teskini için Meclis-i Millî'nin hemen toplanması gerekmektedir"*[201]diyerek kongrenin karakterini ortaya koyuyor ve meclis hakkındaki talebini tekrarlıyordu.

İstanbul Hükümeti'nin tutuklama hakkındaki kararı da böylece neticesiz kalıyordu. Fakat düşünülen tedbirler henüz bitmemişti. Harbiye Nazırı Nazım Paşa, askerlikten istifa ettiği halde tahriklere devam ettiğini ileri sürerek, Mustafa Kemal Paşa'nın üzerindeki rütbe ve nişanların geri alınması ve askerlikten tardını hükümete teklif etmiş, bu teklif kabul edilerek konu ile ilgili irade-i seniyye 10 Ağustos 1919'da yayınlanmıştır[202].

Vilâyetler de, İstanbul Hükûmeti'nin bu tedbirlerine karşı farklı karşılıklar vermişlerdi. Sivas Valiliği, Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin Erzurum'da kong-

---

200 **ATASE**, K.184, D.88/19, F.6,6-1,6-2 ; K.323,D.4/60, F.59,59-1 ; **IITVD**.Yıl:2(Mart 1953) Sayı:3 Vesika No: 48; **ATBD**.Yıl:30 (Mayıs 1981) sayı:79 Belge No:1737; Baykal, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**, s.21-23. Erzurum vilâyeti şifre kâtibi Muhtar Bey, İstanbul'dan gelen tutuklamayla ilgili telgrafı, ilişkide bulunduğu V.Ş.M.H.M.C.'ni talimatı üzerine bir gün gizli tutmuş, cemiyet bu süre içerisinde K. Karabekir Paşa'yla görüşerek emrin uygulanmaması konusunda mutabık kalındıktan sonra şifreyi valiye açıklamıştır. **(Karahanoğlu Aile Tarihçesi ve Karahanoğlu M. Muhtar'ın Şiirleri - Kitaplığı**, (Yay.haz: Karahanoğlu Müştak Hatifi, F. Kırzıoğlu), Erzurum. 1986, s.11).

201 **ATASE**, K.189, D.104/8, F.99 ; K.184, D.88/19, F.64 ; Karabekir, **a.g.e.**, s.97-98.

202 **B.O.A. B.E.O.** Vilâyetler Gelen-Giden Defterleri (2), Defter No:1262,s.105. İkdam Gazetesi bu haberi şöyle veriyordu: *"Ordu Müfettişliğine tayin olunduğu halde Anadolu'da Harekât-ı Milliye namı altında iğtişaşkârâne hadiseler tevlid ve Erzurum'da akdeylediği kongre kararıyla bazı metalibatta bulunmak sureti'yle hükümet-i merkeziyyeyi müşkil bir vaziyet-i siyasiyeye ilkaya sebebiyet veren Mustafa Kemal Paşa'nın harekât-ı vakı'asi müstelzim mücazât-ı ahvalden bulunduğu cihetle kendisinin silk-i askerîden tardı ile hamil olduğu nişanların istirdadı ve haiz olduğu fahrî yaverlik rütbesinin nez'î hususuna karar verilmiş ve arz-ı atabe-i ulya kılınan karar dün tasdik-i âlî-i hazret-i padişahîye iktiran etmiştir."* **(İkdam**, 12 Ağustos 1335/1919, No:8083). Peyam Gazetesi, böylece Mustafa Kemal Paşa'nın hakk ettiği cezayı bulduğunu, bu tür hareketin cinayet olduğunu yazıyordu. **(Peyam**, 13 Ağustos 1335/1919, No:12 /254). Ali Rıza Paşa Kabinesi kurulduktan sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın rütbesinin iade edilmesi gündeme geldiyse de hükümet böyle bir karar almamıştır. **(İleri**, 5 Teşrinievvel 1335/5 Ekim 1919, No:232).

reyi tamamladıklarını ve Sivas'a hareket etmek üzere olduklarını ve burada bir kongre daha toplayacaklarını hükümete bildirmişti[203]. Trabzon Valisi Galib Bey, gerçek kurtuluşun siyasî yollardan elde edilebileceğine inandığını, ordu müfettişinin def'ine yardım edilmesini istiyordu[204]. Elazığ'dan Vali Galip imzalı gönderilen telgrafta, Diyarbakır'daki Kürt cereyanlarından ve Erzurum'daki İttihat ve Terakki propagandaları yüzünden vilâyet ahvalinin çok kritik olduğu, Erzurum, Trabzon ve Sivas vilâyetlerinde birçok Ermeninin öldürüldüğü, gerekli paranın hâlâ gönderilmediği bildiriliyordu[205]. Bu telgraf Ali Galip'in zihniyetini tamamen ortaya koyuyordu. Konya valiliği de mülhakata yaptığı tamimle, Erzurum'da yapılan kongreyi bir fesat olarak değerlendirmişti[206].

İstanbul Hükümeti bir taraftan Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey hakkında tutuklama kararı alırken diğer taraftan da içerisinde Erzurum'un da bulunduğu beş bölgeye tahkik kurulları göndermeyi 27 Temmuz 1919'da kararlaştırıyordu. Erzurum Kongresi'ne son vermek için yeni seçimlere karar verdiğini, valilerin bu konuda hazırlık yapması gerektiğini duyuyordu. 28 Temmuz 1919'da da, Erzurum'a ve Van'a kendi sözlerini dinleyecek valiler tayin ediyor, daha önce Erzurum'da valilik yapmış olan Reşit Bey'i Erzurum'a gönderiyordu[207].

Bütün bunlarla yetinmeyen İstanbul Hükümeti, Dahiliye Nazırı Adil Bey vasıtasıyla 8 Ağustos'ta, General Milne'in isteği üzerine yayınladığı genelgede, millî teşkilâtın hemen dağıtılmasını, karşı koyanların tutuklanıp İstanbul'a gönderilmelerini istedi[208]. Aynı gün Erzurum Kongresi kararlarının uygulanmasına ve hareketin genişlemesine engel olmak için Posta ve Telgraf Müdürlüğü yayınladığı genelge ile, teşkilât-ı milliye ve kongre adlarıyla telgraf çekenlerin, bunları kabul eden memurların cezalandırılacağını duyurdu. Böylece Erzurum bir kordon altına alınmış bulunuyordu. 17 Ağustos 1919'da şifre muharebesine bir

203 B.O.A. DH. KMS, 53-2/57. lef.5 ; **Reşit Paşa'nın Hatıraları**, s.76-77.
204 B.O.A. DH. KMS. 53-2/47. lef. 2,3.
205 B.O.A. DH. KMS. 53-2/47. lef. 16.
206 HTVD. Yıl:3 (Haziran 1954),sayı:8, Vesika No:169.
207 B.O.A. M.V. 251/42.
208 Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, s.140.

had çizilmesiyle durum daha da kötüleşmiş oluyordu[209]. XV. K.O.K. Kazım Karabekir Paşa ve Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bir çözüm bulmuş ve İstanbul'un bu teşebbüsünü akim bırakmıştı. Erzurum M.H.C., hükümetin sansür kararının protesto edilmesi, Posta Müdürü Refik Halid'in tutuklanmasının hükümete bildirilmesi, Erzurum ve Sivas memurlarının görevlerine iade edilmesi, bunlar yapılmadığı takdirde merkezle ilişkinin kesileceği kararını almıştı[210]. Hükümet alınan bu tedbirler neticesinde geri adım atmak zorunda kaldı. Hükümetin bu emri ancak üç gün sürdü. Dahiliye Nazırı 21 Ağustos'ta bu kararını geri çekmek zorunda kaldı[211].

İstanbul Hükümeti, Erzurum Valiliği'ne ve XV. Kolordu'ya emirlerini dinletememiş, kongrenin toplanmasına engel olamadığı gibi Mustafa Kemal Paşa'nın tutuklanması hakkındaki kararını da uygulatamamıştı. Kongre kararlarının da yayınlanmasına engel olamayan hükümet, son bir çare olarak III. Ordu Kumandanlığı'na Abdullah Paşa'yı tayin etti. Böylece, Doğu Anadolu'da askerî yönden gücünü artıracağını zannediyordu. Hükümet, emirlerini kesinlikle yerine getirecek olan Abdullah Paşa'yı 4 Ağustos 1919'da, III. Ordu Kumandanlığı'na tayin etti[212]. Bu Erzurum için hiçte iyi bir haber değildi. Özellikle yeni başlamakta olan millî hareketin askerî cephesinin çökertilmesi anlamına geliyordu ve bunun önüne geçilmesi gerekiyordu. Bu düşüncelerle harekete geçen Kazım Karabekir Paşa, 13 Ağustos'ta Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafla, kamuoyunun Abdullah Paşa'yı istemediğini bildirmiş[213], Trabzon'da bulunan 3.Fırka Kumandanlığı'na gönderdiği şifre ile de, Abdullah Paşa'nın Trabzon'a gelmesi halinde vapurdan indirilmeyerek İstanbul'a geri gönderilmesini istemiştir[214]. Erzu-

209 B.O.A. DH/ İ. UM. E.55/25 ; Karay, a.g.e., s.167-169. Dahiliye Nezareti 4 Ağustos'ta, 9 Temmuz 1919'da tekâüden istifa eden Erzurum Vilâyeti Telgraf Müdürü İbrahim Efendi'nin başka bir göreve atanmasının doğru olamayacağını Erzurum'a bildirmişti. (B.O.A. DH. ŞFR. 102/74). Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderilen 7 Ağustos tarihli telgrafta, kuvâ-yı millîye telgraflarını çekenlerin Divan-ı Harbe sevk olunacağı bildiriliyordu. (B.O.A. DH.KMS. 53-2/60). Aynı meâlde bir telgraf Hüdavendigâr Vilâyeti'ne de gönderilmişti. (B.O.A. DH. KMS. 53-2/78).

210 ATASE. K.323, D.4/60, F.74 ; Baykal. a.g.e., s.27-29.

211 Karay, a.g.e., s.170.

212 B.O.A. B.E.O. Vilâyetler Gelen-Giden Defterleri (2), Defter No:1262,s.104.

213 ATASE. K.323, D.4/60. F.66 ; Karabekir, a.g.e., s.108.

214 ATASE, K.323, D.4/60. F.67.

rum'un bu baskıları neticesinde Abdullah Paşa İstanbul'dan yola çıkmadan istifa etmek zorunda kalmıştır[215]. Bu teşebbüsünde de başarılı olamayan hükümet, 26 Ağustos 1919'da ordu müfettişliklerine ihtiyaç kalmadığı gerekçesiyle bunları kaldırmıştır[216].

Damad Ferit Paşa'nın bu teşebbüslerine karşı, Mustafa Kemal Paşa 16 Ağustos 1919'da ona gönderdiği bir telgrafta, Paris'teki başarısızlığından, kurduğu kabinelerin zaaflarından dolayı vatanın çok büyük zarara uğradığından, milletin bağımsızlığı için Anadolu'nun birbirine bağlı olduğundan, milletin çizilen program dahilinde hareket edeceğinden, hükümetin de irâde-i milliyeye dayanması gerektiğinden, böylece harice karşı tek vücut olunacağından bahsediyordu[217]. Buna rağmen Damad Ferit Paşa istifa edeceği 1 Ekim 1919 tarihine kadar Anadolu ile mücadelesine devam etti.

Damad Ferit Paşa'nın fikirlerini destekleyen İstanbul gazeteleri de, Anadolu Hareketi'ne karşı halkı kışkırtıyordu. Özellikle Sabah Gazetesi, Mustafa Kemal Paşa'nın hareketini günü gününe veriyor, bu hareketi kanunlara aykırı, katılanları asî ilân ediyordu. Aynı gazete, Erzurum Kongresi ile ilgili haberinde, *"Mustafa Kemal Paşa tarafından Erzurum'da içtimaëa davet edilmiş olan millî kongre Ağustosun yedisinde dağılmıştır. Kongreye iştirak edenler ehemmiyetsiz bir takım adamlardan ibarettir. Anadolu ahali-i islâmiyesinin yapılan bir tahrikâta aslâ ehemmiyet vermediği selahiyattar bir menba'dan aldığımız malûmata istinaden temin edebiliriz"*[218]deniliyordu.

İstanbul gazetelerinin bu yayınlarına karşılık veren Albayrak Gazetesi, özellikle Sabah'ta çıkan haberleri eleştirerek, Anadolu Hareketi'nin milletin vicdanından doğduğunu, milletin sandalyede oturmaktan başka bir işle meşgul olmayanlara seyirci kalamayacağını göstermek istediğini, bu harekette İttihatçı, İtilâfçı çıkarlarının bulunmadığını, milletin itimadını kaybetmiş olanların propagandasını yapanların da aynı duruma düşeceklerini yazıyordu[219]. Kazım Karabekir

215 Karabekir, a.g.e., s.109.
216 ATASE, K.183, D.87/18, F.81 ve 96.
217 ATBD, Yıl:27 (Eylül 1978), sayı:77. Belge No:1693 ; Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, s.37-40; ATTB.IV, s.58-60.
218 Sabah, 11 Ağustos 1335/1919 ; Ahmet Cevat Eren, "Erzurum Kongresi Karşısında İstanbul Basını", Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk, Ankara1964, s.77.
219 Albayrak, 31 Ağustos 1335/1919, sayı:24.

Paşa da, İstanbul gazetelerinin yazılarına dikkat etmesi gerektiğini, özellikle ordu hakkında yalan yanlış haberlerin yayınlanmamasını Harbiye Nezareti'nden istemiştir[220].

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'dan ayrıldığı ve Sivas'a geldiği sırada, 3 Eylül 1919'da XX.K.O.K. Ali Fuat Paşa azledilmiş[221], Damad Ferit Paşa gazetelerde yayınlanan beyanatında, Anadolu Hareketi'nin hiçbir askerî şekle sahip olmayıp millete dayanmadığını, bu hareketi yönetenlerin harpten sonra Anadolu'ya yayılmış bir takım gençler olduğunu, hareketin sönmüş bir saman alevi gibi olduğunu, İttihat ve Terakki'nin idaresinde göründüğünü[222] iddia ederek millî harekete karşı hareketlerine devam etmiştir. Sivas'ta toplanacak olan kongreyi dağıtmak için bir ordu toplamayı dahi düşünmüştü[223].

Anadolu'daki hareketi önlemek konusunda başarısızlığa uğrayan Damad Ferit Paşa 1 Ekim 1919'da istifa etmek zorunda kaldı. 2 Ekim'de kurulan Ali Rıza Paşa Kabinesi Anadolu'ya karşı daha yumuşak davrandı. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarını yeni hükümete kabul ettirebilmek için çalışmalarda bulundu[224]. Fakat İstanbul Hükümeti ile Anadolu arasındaki gerginlik Millî Mücadele'nin sonuna kadar devam etti.

3. İtilaf Devletleri Üzerindeki Etkileri

İ'tilâf Devletleri, savaş sonunda barış şartlarının hazırlanmasında mağlupların fikrini dahi almaya lüzum görmemişler, Osmanlı Devleti'ni her emredileni yapacağına, önüne gelen her belgeyi imzalayacağına inanılan bir devlet olarak kabul etmişlerdi. Mütarekeyi sadece Türkiye'nin uymaya mecbur olduğu bir belge olarak görmüşler, mütarekenin 7.maddesini istedikleri zaman kullanmak için kendilerini serbest hissetmişlerdi. Bu düşünceler içerisinde olan İ'tilâf Devletle-

220 **ATASE**, K.186, D.95/22, F.262.

221 **ATASE**, K.391, D.2/5(9), F.4,4-1.

222 **İkdam**, 5 Eylül 1335/1919, No:8108.

223 Albayrak Gazetesi bu haberi şöyle veriyordu: *"Ferit Paşa'nın ikiyüz bin kişilik bir orduyu Anadolu'ya sevk etmek için ve Anadolu'yu İngilizlere teslim etmek için vaadde bulunduğunu ajanslar yazmakta. Bunun sebebi ise, Bolseviklik imiş. Hain Damat Ferit, Mora'nın piçlerine ve İngiliz emperyalistlerine bu vatanı teslim etmek istiyor. Fakat Anadolu'nun insanı, Ege'nin zeybeği doğu ile beraberdir ve ona doğu kucak açmıştır. Bunların sayısı bugün milyonlarcadır. Bugün onlar sabırsız bekliyor"*. (**Albayrak**, 12 Eylül 1335/1 1919, sayı:109).

224 **ATBD**, Yıl:38 (Şubat 1989) sayı:87, Belge No:2086.

rinin karşısına, Anadolu'da yeni bir hareketin çıkması onlar tarafından iyi karşılanmayacaktı. Aslında yukarıdaki bölümde belirttiğimiz, İstanbul Hükümeti'nin çalışmaları ve Anadolu üzerindeki baskıları, özellikle İngilizlerin merkezî hükümet ile ortak çalışmalarının neticeleridir.

İngilizler, Erzurum'un Anadolu'daki en önemli merkez olduğunu biliyorlar, Mustafa Kemal Paşa'nın burada bulunmasından endişe duyuyorlardı. O'nun, Samsun'a çıktığı günden beri İstanbul'a getirilmesi sağlanamamış, Erzurum'a ulaşması önlenememişti. Bundan sonra İ'tilâf Devletleri daha sert ve kesin tedbirler alma yoluna gitmişlerdi. İngilizlere göre, Anadolu'da meydana gelen karışıklıkların tek sebebi, Mustafa Kemal ve Cemal Paşaların kayıtsız davranmalarıydı[225]. İngiliz Başbakanı Lloyd George, Türklerin Avrupa'dan, Boğazlardan ve denizlerden uzaklaştırılmasını istiyordu[226], Mustafa Kemal Paşa'mn çalışmaları ise, bu düşüncelerin gerçekleşmesini önleyecek nitelikteydi.

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a geldikten sonra da İstanbul'a getirilmesi için çaba harcanıldı. Hatta İngilizler teşkilât-ı milliye karşı koymak için 5.000 kişilik bir Türk kuvvetinin teşkiline müsaade ettilerse de, 10 Temmuz 1919'da bu karardan vazgeçerek, hiçbir düzenli kuvvetin teşkiline müsaade edilemeyeceğini Osmanlı Hükümeti'ne bildirdiler[227]. İngilizler kurulacak olan yeni kuvvetlerin kuvâ-yı milliyeye katılacağından korkuyorlardı. Zaten 5 Temmuz'da Samsun'a 150 Hintli asker çıkarmışlar, III. K.O.K. Refet Bey'in şiddetli protestosuyla karşılaşmışlardı[228]. Anadolu'ya beşbin askerin sevki karışıklıkların ve savaşın yeniden başlaması anlamına gelecekti[229].

---

225 Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s.134. Fransızlar, 29 Haziran 1919'da Hariciye Nezareti'ne gönderdikleri yazıda, Mustafa Kemal Paşa'nın Vilâyât-ı Şarkiyye'de dolaşması ve bazı teşkilât icrâsıyla tahrikâtta bulunmasından dolayı hemen İstanbul'a celbini istiyorlardı. Özellikle İngiliz temsilcisi de aynı talepte bulunuyordu. (B.O.A. B.E.O. Nezaret Gelen Giden Defterleri, Hariciye Giden No: 173/5-29).

226 Jaeschke, **Kronoloji**, I, s.46.

227 ATASE.K.514, D.85/34, F.10.

228 Jaeschke, a.g.e., s.49.

229 İngilizler Osmanlı toprakları üzerinde kontrolü sağlayabilmek için ellerinden geleni yapmışlar, Karadeniz Ordusu mıntıkasında Osmanlı askerlerinin dahi kendilerinden izinsiz seyahat etmemeleri kararını almışlardı. Bu kararın 16 Ağustos 1919 tarihinde geri alındığı hükümet tarafından kolordulara bildirildiyse de, İngilizlerin kontrolünün devam ettiği görülüyor. (ATASE. K.183, D.87/18, F.43).

Erzurum'da bir kongrenin toplanacağı haberinin alınmış olması İ'tilâf Devletlerini daha çok telaşlandırdı. Erzurum Kongresi'nin tarihi, 10 Temmuz 1919 olarak kabul edilmiş olduğundan, kongreye engel olmak isteyen Erzurum'daki İngiliz Temsilcisi Yarbay Rawlinson, 9 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiş, toplanacak olan kongreye hükümetinin müsaade edemeyeceğini, gerekirse kuvvet kullanacaklarını bildirmiş, Mustafa Kemal Paşa, kendilerinden böyle bir izin istemediklerini, kongrenin hangi şartlar altında olursa olsun toplanacağı karşılığını vermiştir[230].

Kongrenin toplanacağı günlerde, 18 Temmuz 1919'da İngilizler Sivas'a bir tabur asker göndereceklerı haberini yaymışlar, Mustafa Kemal Paşa 5.Tümen'e gönderdiği aynı tarihli telgrafla bu bölgede gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştı[231]. Bu tarihten itibaren İtilâf Devletleri Yüksek Komiserleri Anadolu hareketine karşı daha sert bir tutum içerisine girmişlerdir. İstanbul'da bulunan İngiliz ve Fransız Yüksek Komiserleri 22 Temmuz'da bir araya gelerek şu noktalar üzerinde uzlaştılar: Ateşkes tam uygulanacak, Padişah desteklenecek ve her çeşit ihtilâle karşı korunacak, seçim yapılması tehlikelidir, politikaya karışılmayacak[232]. Bu kararlar, İngiliz ve Fransızların yeni doğmakta olan hareketten ne kadar huzursuz olduklarını göstermektedir.

İngilizlerin, Erzurum Kongresi öncesi ve sonrası Anadolu Hareketi'ne, Mustafa Kemal Paşa'ya ve Erzurum Kongresi'ne bakışını Yüksek Komiser Calthorpe'un raporlarından takip edebilmek mümkündür.

Calthorpe, 23 Temmuz 1919'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporunda, *"Ferid'in Mustafa Kemal'i İstanbul'a getirme çabalarının sonucu şu: Mustafa Kemal ordudan çekildi. Şimdi Erzurum Bölgesi'nde karışıklık çıkar-*

230 Kansu, a.g.e., s.44. M.Müfit Bey, Milliyet Gazetesi'nin 13 Mayıs 1933 tarihli nüshasında, kongrenin toplanması esnasında İngiliz baskısına karşı Kazım Karabekir Paşa'dan kuvvet gönderilmesini istediğini, fakat Kazım Karabekir Paşa'nın bunu reddettiğini yazmıştı. Kazım Karabekir Paşa, buna verdiği cevapta, Rawlinson dört İngiliz neferi ile kongrenin küşadına nasıl engel olabilir diyor ve M.Müfit Bey'e şu telgrafı yazdığını söylüyor: *"Dört İngiliz neferinin değil dört bin İngiliz neferinin dahi ellerinden silahı alacak kadar Erzurum halkı silahlı ve kuvvetlidir. Kongreye dahil olan Vilâyât-ı Şarkiyye murahhasları bile yalnız dört İngiliz neferinin değil dört yüz İngiliz neferinin silahlarını alabilecek fıtrat ve kabiliyettedir."* (ATASE, K.2210, D.1/5-9, F.4.4-1; Karabekir, **İstiklâl Harbimizin Esasları**, s.69-70).

231 **Nutuk I**, s.59-60.

232 Bilâl Şimşir, **British Documents On Atatürk**, I, Ankara,1972, s.48.

makla meşgul. Damat Ferit heni görerek Mustafa Kemal'in Erzurum'da ve Sivas'ta kongreler toplamakta olduğunu, 23 Haziran'da bir Anadolu Müdafaa Genelgesi yayınladığını, vilâyetlere gönderilen genelgelerden bu toplantıların illegal, anayasaya aykırı ve sultana karşı olduğunu söyledi. Bu hareketin sonuçlarını ilgi ile bekliyoruz, bakalım Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü ne kadar yavaşlatabilecekler"[233] diyordu. Calthorpe, 25 Temmuz tarihli raporunda, Türk Hükümeti'nin Mustafa Kemal'e yasa dışı bir insan muamelesi yapması için ısrar edeceğim diyor[234] ve bunu kabul ettiriyordu. 27 Temmuz'da Dışişleri Bakanı Curzon'a gönderdiği yazıda, Anadolu hareketi'nin öneminden bahsederek, *"....bundan başka parlementonun toplanması burada önlenebilir, Mustafa Kemal'in Erzurum'da bir kongre toplayacağından haberdarsınız. Anadolu'da Avrupa karşıtı, fanatik, İstanbul'un otoritesine ve Sultan'ın hakimiyetine karşı bir hükümeti dikkate almalısınız. Anadolu'da ilerleyen, kolordu kumandanları idaresindeki subayların katıldığı harekete karşı İngiliz Hükümeti bir gayret göstermelidir"*[235] tavsiyesinde bulunuyordu.

29 Temmuz'da Samsun'da bulunan Yüzbaşı Perring, Amiral Calthorpe'e Mustafa Kemal Paşa ve Erzurum Bölgesi hakkında gönderdiği raporda, *"Mustafa Kemal, Rauf Bey ile birlikte çalışıyor. Ordunun subaylarını emri altında topladı ve delegeleri ile her köyü ziyaret ederek İ'tilâf işgaline karşı uyardı. Kurmayları ile şu anda Erzurum'da ve bir kongre toplamaya karar verdiler. Erzurum'da toplanan kongrede ilk olarak, Hıristiyanların katliam sebepleri üzerinde duruluyor. Cereyanın en başarılı yeri Erzurum. Özellikle Kars bölgesinden birçok Bolşevik delege geliyor ve hareket büyük bir etki yapıyor. Hareket, maddî açıdan çok zayıf ve Enver Paşa ile gizli ilişkiler içerisindedir"*[236] diyordu. İngiliz Gizli Haberalma Teşkilâtı İstanbul Şubesi'nin hazırladığı tarihsiz bir raporda da, Anadolu'da düzensiz ve bağımsız çetelerin silahlandırıldığı, üçü Erzurum, Konya ve Ankara'da olmak üzere beş askerî okul kurulduğu, yeni personel, techizat ve üniforma temini için büyük çalışmalar yapıldığı belirtiliyordu[237].

---

233 **Documents On British Foreign Policy**, First Series, Vol.IV. London 1952, s.697-698 ; Salahi Sonyel, "1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Millî Mukavemet" **Türk Kültürü**, Yıl:VII.(1969), sayı:85, s.41-42.

234 Şimşir, **a.g.e.**,s.49.

235 **Documents On British Foreign Policy**, vol.IV.,s.703-704.

236 **a.g.e.**, s.721.

237 Şimşir, **a.g.e.**, c.III., s.26.

Calthorpe 30 Temmuz tarihli raporunda, Anadolu'daki genel durumu şöyle veriyordu: *"Halk güvenliği günden güne kötüye gidiyor, Türk bağımsızlığının müdafaası için seferberlikle toplanan güçler, haydutluk ve eşkiyalıkla şiddete başvuran "Millî Hareket" hızla yayılıyor. Mustafa Kemal ve kurmayları merkezî hükümetle alâkayı kestiler ve bölgedeki memurlar üzerinde otoritelerini kabul ettirdiler. Niyetleri, Erzurum'daki millî kongrede bağımsız bir hükümet kurmak ve merkezî hükümetin otoritesini yıkmaktır..."*[238]. Aynı tarihli başka bir İngiliz raporunda, milli hareketin hızla yayıldığı, hükümetin otoritesinin gittikçe silindiği, tutuklama ve sürgünlerin millî hareketi önleyemeyeceği belirtiliyordu[239].

Temmuz ayına ait genel bilgileri veren ve Ağustos ayında hazırlanan bir İngiliz raporunda, Millî Hareket hakkında şunlar belirtiliyordu: *"...3 Temmuz'da milliyetçi ordunun Erzurum'da yoğunlaştığı ve Mustafa Kemal'in kurmaylarıyla buraya hareket ettiği bildirildi. Mustafa Kemal'in etkisi gittikçe genişliyor ve yayılıyor O, Kürtlerle gizli ilişkiler içinde ve Ermenistan'dan bilgi alıyor. Propaganda neticesinde İngiliz karşıtı duyguların ortaya çıktığı gözleniyor. Yarbay Rawlinson bölgeyi ziyaret etti. 21 Temmuz tarihli raporunda, Türklerin yenilgiyi kabul etmediklerini ve gerekirse tekrar güç kullanabileceklerini bildirdi. Erzurum şimdi merkez oldu. Erzurum ve Amasya arası askerî bir bölge ilân edildi. Hareketin güç kullanarak önlenmesi merkezî hükümet tarafından müzakere edildi. Sonra milliyetçilerle görüşme yapılması planladı. Hükümetin ve müttefiklerin üyelerinden gelen önemli muhalefetle buluşma ortadan kalktı. Durum kısaca şöyle özetlenebilir: Bu hareket, İstanbul'da doğdu, Erzurum'da çoğaldı ve bütün Anadolu'ya yayıldı"*[240].

Calthorpe 31 Temmuz tarihli, kongre hakkındaki raporunda şu bilgileri veriyordu: *"...Şu anda Erzurum, Sivas, Amasya'da toplanan kongrelerin önemini ve bu kongrelere katılımı doğru bir şekilde tahmin etmek kolay değildir. Sadrazam bazen bunların önemini küçümsüyor, fakat kendi hükümetinin yetkisinin ciddî surette sarsıldığını kabul etmek istemeyen bir adam için bu, gayet normaldir. Ba-*

238 **Documents On British Foreign Policy**, Vol.IV, s.705-706.
239 Şimşir, **a.g.e.**, c.I, s.56.
240 **British Documents On Foreign Affairs**, Series B, Part II, vol.I, Universty Publications of America, 1984,.s.134-135.

zen de tezada düşüyor ve durumun çok ciddî olduğunu itiraf ediyor. Daha dün vilâyetlerin başkentle olan bağlarını kesmeleri ihtimalinden bahsetti"[241]. Ertesi gün, 1 Ağustos 1919'da İngiltere'ye gönderdiği bir raporunda da Calthorpe, durumun gittikçe kötüleştiğini belirterek, devam etmekte olan Erzurum Kongresi hakkında şu bilgileri veriyordu: *"....Milliyetçi hareket ve bölgesel kongreler hakkındaki her türlü söylenti doğru çıktı. Erzurum'dan henüz aldığım bir telgrafta, durumun sanıldığı kadar sakin olmadığı anlaşıldı. Bu bilgi bize milliyetçilerle sıcak ilişkiler içerisinde olan askerî bir yetkili tarafından gönderildi. Bu yetkili, sivil otoritelerin Sadrazamı belirsizlik içerisinde yanılttıklarını söyledi. Merkezî hükümetin bu yetersizliğine rağmen Erzurum'daki kongre hakkında bilgiye sahibiz. Küçük bir kısmı hariç tutulursa, kongreye her şeyi göze almış hareketli genç askerler hakimler. Bunlar, İzmir'in kaderine bakarak, kuzey ve güneyde Ermenistan'ı müdafaa etmek istiyorlar. Hükûmet, taşralı subayları görevden atmak için Harbiye Nezareti'ne emir vermeye cesaret edemedi, hatta istemedi. Millî Mücadele Hareketi sempatizanları hükûmeti protesto tufanına uğrattılar. Erzurum Kongresi'nin gizli tehditleri ve kararlarının meydana getirdiği karışıklığı hükümet teskine çalışıyor. Bu kongreye karşı bir tedbir alınmazsa herşey çok daha kötüye gidecektir"*[242].

Calthorpe'un bu ciddî raporu üzerine çeşitli tedbirler düşünülmeye başlandı. İngiliz Başkomutanı General Milne bu konudaki fikirlerini Calthorpe'a açıklamış, O da 5 Ağustos tarihli raporuyla bunu İngiliz Başbakanı Curzon'a şu şekilde bildirmişti:

"General Milne ve başka kaynaklardan gelen haberlere göre, Mustafa Kemal Erzurum'da bir ordu teşkilâtlandırıyor. Müttefiklerin şimdilik böyle bir harekete askerî güçle karşı koyabilecek bir durumda olmadıkları açıktır. General Milne'in teklifi şu: Trabzon Limanı işgal edilsin. M.Defrence, Trabzon'un işgalinin faydasından şüpheli. Halbuki içerideki Hıristiyanlar oraya sığınabilirler; Erzurum'a er ve malzeme sevkiyatı güçleştirilebilir"[243].

---

241 **Documents On British Foreign Policy**, vol.IV. s.708.

242 a.g.e., s.713-714 ; **British Documents On Foreign Affairs.**, Vol.I, s.77. İngiliz Subayı Hohler'in 4 Ağustos tarihli raporunda; *" Padişahla görüştüm. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının hareketlerinden çok telaşlı. Gecikmeden bir şey yapmak lâzım"* diyordu.(Şimşir, a.g.e., I, s.68).

243 **Documents On British. Foreign Policy**,Vol.IV.,s.719.

Kongre esnasında yapılan bu görüşmelerden ve haberleşmelerden sonra İtilâf devletleri Trabzon'un işgalini göze alamadılar. Calthorpe Erzurum Kongresi'nin dağılmasından sonra, 18 Ağustos 1919 tarihli raporunda, Kongrenin sona erdiğini, Mustafa Kemal Paşa'nın başkan seçildiğini ve millî hareketin lideri olduğunu, hareketin O'nun idaresinde gittikçe organize hale geldiğini, düzenli 15.000 askeri bulunduğunu ve sivil halkı silahlandırdığını İngiliz Dışişlerine duyuruyordu.[244]

Ekim ayına gelindiğinde dahi, İngiliz İstihbarat'ında Erzurum Kongresi ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündü. 7 Ekim 1919 tarihli istihbarat raporunda, 7 Ağustos'ta, Türk milliyetçilerinin Erzurum'da yaptığı kongreye, Mustafa Kemal Paşa yandaşlarının, Azerbaycan Tatarlarının temsilcilerinin ve öteki Müslüman unsurların temsilcilerinin katıldığı, kongrenin amacının, yeniden yüce ve birleşik bir Türkiye kurmak olduğu bildiriliyordu[245].

İngilizlerin Anadolu hakkında bu kadar geniş bilgi elde etmelerine karşın Fransızların Anadolu'daki durumdan onlar kadar haberdar olmadıkları anlaşılıyor. Özellikle Doğu Anadolu bölgesi onlar için çok uzak bir bölge konumundaydı. Buna rağmen Ermenistan meselesi ile yakından ilgileniyorlar, bölgede bir İngiliz üstünlüğüne göz yummayacaklarını belirtiyorlardı. Özellikle Trabzon'a, İngiliz askerlerinin sevkine bu yüzden karşı çıkıyorlardı. Erzurum Kongresi günlerinde, İngiliz ve Fransızların birbirlerine soğuk davrandıkları, aralarında işgal edilecek topraklar yüzünden problemler çıktığı görülmektedir.

Fransızlar, Doğu Anadolu hakkında bilgi elde edebilmek amacıyla Miralay D'esperey'i Kafkasya, Ermenistan üzerinden Erzurum'a gönderiyorlardı[246].

---

244 Şimşir, a.g.e., I, s.86-87. İngiltere, kendisi bölgeye asker göndermeyince, ABD'ne Ermenistan'a asker göndermesini tavsiye etmiş, fakat bundan bir netice alınamamıştır. (Jaeschke, **Kronoloji**, I, s.57).

245 Salahi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri**, Ankara,1995, s.19-20.

246 Harbiye Nezareti XV. K.O.K.'na 18 Haziran 1919'da, bu konu ile ilgili gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: *"Fransız zabitanından Miralay Desper'e Kafkasya ve Ermenistan'da bir vazife-i muvakkate tevdiê edildiği ve mumaileyhin Erivan'dan Erzurum'a ve oradan Trabzon'a kadar ehemmiyet-i matlube dairesinde te'min-i seyahati Fransız Fevkelâde Komiserliği'nin ricasına atfen Harbiye Nezaret-i Celilesi'nden iş'ar olunmuştur. Mumâileyhin harekâtının takibiyle kendisine memleketimiz dahilinde muhafiz kuvvetler terfi'i memuriyet-i askeriyece teshilât ibrazıyla iskânının ve icab ettiği taktirde de vesait-i nakliye temini ve gerek memurinimiz gerek eşraf, ahali tarafından saltanat-ı seniyyeye muvafık bir surette idare-i kelâm edilmesinin temini ricâ olunur"* (**ATASE**, K.181, D.82/13, F.60).

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a geldiği günlerde Sarıkamış'tan Erzurum'a gelen D'esperey, Erzurum'da gerekli incelemeleri yaptıktan sonra buradan ayrılarak Trabzon'a geçmiştir[247]. Bu Fransız hey'etinin vazifesi, harp esnasında işgal edilen Fransız müesseselerinin zararlarını tesbit ederek yeniden açmak, Vilâyât-ı Şarkiyye'de kurulan halk teşkilâtının esaslarını, yayıldığı alanı ve nüfuzunu tesbit ederek bunların Hıristiyan halka ne kadar zarar verebileceğini araştırmak, harp esnasında Ermeni ve Rumlara yapılan mezâlimi diyaloglarla tesbit etmek, köylerdeki tahribatı tesbit etmekti[248]. Erzurum Kongresi'nin bittiği günlerde, 24 Ağustos 1919'da, başka bir Fransız askeri Yüzbaşı Leandre, Sivas yoluyla Erzurum'a geçerek burada incelemelerde bulundu. Görevi kongrenin ve Mustafa Kemal Paşa'nın bölgedeki etkisini araştırmaktı[249].

Fransız subayları Doğu Anadolu'da bu incelemelerde bulunurken Fransız Başbakanı ve Paris Barış Konferansı Başkanı Clemenceau, 29 Ağustos 1919'da, Anadolu'da duruma hakim olabilmek amacıyla Ermenistan'a 12.000 asker gönderilmesini istedi. Bu teklif 2 Eylül tarihinde İngilizler tarafından kabul edildiyse de, yeni bir maceraya girilmek istenmediğinden ve İtilâf Devletleri arasındaki çekişmelerden dolayı tatbik edilemedi[250]. Fransızlar, Sivas Kongresi'nden önce de, buraya bir grup asker göndererek, toplanacak olan kongreye engel olmak için gözdağı vermek istemişlerdi. Fakat bu durumu gören Mustafa Kemal Paşa, Fransızların Sivas'a bir askerî kuvvet gönderemeyeceklerini belirterek tereddütleri ortadan kaldırmıştır[251].

Anadolu'da Erzurum Kongresi ile birlikte teşkilâtını genişleterek güçlenen Anadolu Hareketi, Bolşevikler üzerinde de etkili oldu. Kongre liderleri, Bolşeviklerle Doğu Savaş Kesimi yoluyla irtibata geçmek kararı almışlar, Dr. Ömer Lütfi ile Dr. Fuat Sabit'i incelemelerde bulunmak amacıyla Kafkasya'ya göndermişlerdi[252]. Rusya'da yeni kurulan hükümet, Türk halkının mücadelesini büyük

247 B.O.A. DH. KMS. 53-2/82, lef.1,6,7.
248 ATASE, K.184, D.88/19, F.68,68-1.
249 ATASE, K. 183, D.87/18, F.71.
250 Laurence Evans, Türkiye'nin Paylaşılması, (Terc:Tevfik Alanay), İstanbul,1972. s.182-183.
251 Nutuk, I, s.77-80.
252 S.R.Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I, s.107; Mete Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar, I, İstanbul, 1991, s.68.

bir dikkatle izlemişti. Millî Mücadele, Sovyetler Birliği'nde çıkan gazete ve dergilerde geniş ölçüde yeralıyordu. Halk Komiserliği'nin yayın organı olan *"Milletlerin Hayatı"* adlı gazete Erzurum Kongresi kararları hakkında şu yorumda bulunuyordu:

"Mustafa Kemal Paşa memleket içinde kendine sadık askerleri toplayarak gerçek bir kıyam başlatmıştır. Bu yurt sever Türk Generali, İtilâf Devletleri'nin düşman sularında yürüyen İstanbul Hükümeti'ni tanımıyor. Mustafa Kemal cesaretle hareket ediyor ve çalışmaları geçenlerde tamamlanan Erzurum Kongresi'nden kaynaklanıyordu. Mustafa Kemal, Türkiye'yi paylaşan bir dünyayı tanımadığını ve Türk topraklarının ilhakına karşı koymak için yeteri kadar güce sahip olduğunu bu kongrede açıkladı"[253].

İngiliz ve Fransız kamuoyunun, uzayan savaşlar yüzünden hükümetleri aleyhine yayınlar yapmaları sonucu, bu devletler Anadolu Hareketi'ne karşı kendi kuvvetlerini sevketmekte güçlükler yaşadılar. Bu sebeple, kendi kuvvetleri dışında, kendilerine bağlı başka kaynaklar arayışı içerisine girdiler. Genişleme hevesinde olan Yunanistan, bağımsızlık arayan Ermeni ve Rumlar onların bu ihtiyaçlarını giderecek nitelikteydi. Fakat bunun neticesinde, Anadolu'da organize bir hareketin karşı bir güç olarak kendini göstermesi ve bunu Erzurum Kongresi ile teyid etmesi onların bu niyetlerini neticesiz bırakacak nitelikteydi. Erzurum Kongresi boyunca ve kongreden sonra teşkilâtlanan bu hareket İtilâf Devletlerini telaşlandırmış, Bolşeviklerin bu harekete, kendi çıkarları doğrultusunda destek vermeleri durumu daha da güçleştirmiştir. Bu durumdan kurtulmak isteyen İ'tilâf Devletleri yeni bir çözüm yolu bulmuşlar, yine Erzurum Kongresi günlerinde bu fikirlerini Türk Kamuoyuna empoze etmeye çalışmışlardır. Bu çözüm yolu, manda sistemi idi.

D-ERZURUM KONGRESİ SIRASINDAKİ DİĞER GELİŞMELER

1. Manda Meselesi

ABD Başkanı Wilson, 8 Ocak 1918'de ondört maddeyi ihtiva eden prensiplerini açıklamıştır. Bu prensiplerin 12. maddesindeki, *"şimdi Türk hakimiye-*

253 Nülifer Efendiyeva, "1920'lerin Başlarında Türk Halkının Millî Kurtuluş Savaşı'nın Resmî Sovyet Basınına Yansıtılması" **X. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler**, VI. Ankara, 1994, s.2792-2793.

tinde bulunan diğer milletlere tam bir yaşama emniyeti ve muhtar bir gelişme imkanı sağlanacak " sözüyle diğer milletlerin Osmanlı Devleti hakimiyetinden çıkarılacağı ifade ediliyordu[254]. Paris Sulh Konferansı'nın 24 Ocak 1919 tarihli toplantısında da, Wilson iki konu üzerinde durmuş, yeni düzeni korumak ve dünya barışını koruyup desteklemek gerektiğini belirtmişti. Yine konferansın 30 Ocak tarihli toplantısında, Wilson'un görüşleri doğrultusunda, manda sisteminin Osmanlı Devleti'nin işgal edilmiş topraklarına uygulanması kabul edildi[255].

28 Nisan 1919'da, konferansta kabul edilen Cemiyet-i Akvam Nizamnâmesi'nde, Osmanlı Devleti ve manda ile ilgili olarak şu noktalar üzerinde duruluyordu: *"Evvelce Osmanlı Devleti'ne bağlı bazı cemaatler belli bir gelişme derecesine erişmişlerdir. Kendilerinin bağımsız milletler olarak mevcudiyetleri kendi kendilerine yeterli hale gelinceye kadar bir mandater devletin idari bakımdan yol gösterme ve yardımına bağlı olmak üzere şartlı olarak tanınabilir. Bu cemaatlerin arzuları mandater devletin seçiminde göz önünde bulundurulacak birinci derecede hususlar olmalıdır."*[256] Amerika Senatosu, bu çizgide Türkiye'den çıkarılacak bir Ermenistan'ın Amerika tarafından himaye edilmesini istiyordu. Wilson Barış Konferansı'na gelince büyük devletlerin birisinin mandası altında bir Ermenistan oluşturmak fikrini ortaya attı ve bu fikir uygun bulundu. Konferansa sunduğu Ermenistan haritasında, Trabzon ve Erzurum'u Ermenistan sınırı içerisinde gösteren Wilson, bu bölgedeki Ermenilerin Türkler tarafından katledildiğini bu sebeple şu anda burada azınlıkta bulunduklarını iddia etmişti[257].

Bu duygularla Amerika'ya dönen Wilson, halkını manda konusunda ikna etmek için yurt gezileri düzenlemiş, fakat bunu kabul ettirememişti. Amerika halkı Anadolu'nun şarkında mandayı kabul etmeyi kendileri için bir yük sayıyorlar, bunun milyonlarca dolara ve binlerce askere malolacağını tahmin ediyorlardı. Bu kadar fedakârlığa rağmen pek bir şey elde edemeyeceklerdi; Doğu Anadolu yer altı ve yer üstü zenginliklerine sahip değildi[258].

---

254 Y.Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/ 4, Ankara,1983. s.627.
255 Minc Erol, **Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi**, Giresun, 1972, s.4-5.
256 **aynı yer**
257 Evans, a.g.e., s.129
258 Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu**, Ankara,1991, s.145-146

Paris'te, Türkiye'nin geleceği konusunda alınan kararlar İstanbul'a ulaşınca, bu kötü durumdan kurtulmak isteyen bazı Türk aydınları çeşitli çözüm yolları aramaya başladılar. Düşünülen çözüm yollarından birisi, büyük bir devletin koruyuculuğunda bağımsızlığın sağlanması idi. Bu Türk aydınlarından Halide Edip Hanım, Refik Halid, Ali Kemal ve Celal Muhtar Beyler, 1918 Kasını ayı içerisinde Wilson Prensipleri Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Bunlar, Mondros Mütarekesi'nin tek taraflı uygulanmasını görerek, vatanın kurtarılmasının büyük bir devletin himayesinde olabileceğine inanmışlar ve fikirlerini yaymaya başlamışlardır[259].

Türkiye'de, bir mandanın şartlarını incelemek için kurulan *"Türkiye Mandaları Hakkında Milletlerarası Komisyonun Amerika Şubesi"* 3 Haziran 1919'da İstanbul'a geldi. C.R. Crane ve H.C.King'in başkanlığındaki bu hey'etin İstanbul'a gelişi, Amerika mandası taraftarları arasında büyük bir sevinç yarattı. Hey'et, buradan Filistin'e geçmiş, 21 Temmuz'da tekrar İstanbul'a dönerek çeşitli cemiyet ileri gelenleriyle ve azınlık temsilcileri ile görüşmüştü[260].

Bu hey'et, İstanbul'da ve Güney Doğu Anadolu'da incelemelerde bulunarak, konferansa sunulmak üzere raporlar hazırlıyordu. Bu raporlar, kongre günlerinde Erzurum ve çevresindeki durumu ve Amerikalıların görüşlerini ortaya koyduğu için aynen vermeyi uygun buluyoruz:

"İstihbarat Raporu: U.S.S.Galveston Amiral Gemisi, İstanbul, Türkiye, 24 Temmuz 1919

Konu: Rusya Ermenistanı, Türk Ermenistanı ve Pontus'taki durumla ilgili hususî tahkik. Kaynaklar: Türk, İngiliz, Ermeni, Fransız subayları, Amerikan Yardım Hey'eti çalışanları. (Erzurum yoluyla Tiflis'ten Samsun'a trenle, atla ve otomobille, H.M.S.Gardenia ile Trabzon ve diğer Karadeniz limanlarında seyahat)

---

259 Fahrettin Kırzıoğlu, "Amerikan Mandasını Kimler İstiyor ve Nasıl Öneriyorlardı", BTTD, XII , s:67-68, sh.30-31 ; Adıvar, a.g.e., s.22.

260 Adıvar, a.g.e., s.50-51. King-Crane Hey'eti, bu incelemelerden sonra hazırladıkları raporda, büyük bir Ermenistan Devleti'nin kurulması ve bu devletin Amerikan mandası altına alınmasını istiyorlardı.(Erol, a.g.e., s.61-62).

Horasan (25 Haziran) ; Erzurum'a 80 km.uzunluğundaki demiryolu çalışıyor. Ermeni ve Rum köylerine Türk saldırıları, 12. Fırka Kumandanı'na söylendiğinde, kumandan, köylerde Türklerin bulunduğunu dedikoduların doğru olmadığını söyledi. Türk ve Rus tanıkları dinledik. Ruslar buradaki tutuklulardı ve Türklerle dostça geçiniyorlardı. Onlar Türklerin hiçbir suçu olmadığını söylediler.

Trenle Erzurum yolunda (27 Haziran); Köprüköy'de 15.K.O.'nun 9.Fırka kumandanı, sadece 200 adamı olduğunu söyledi. Sınırla Erzurum arasındaki bütün köylerin Ermeniler tarafından talan edildiğini, 60-70 Türk mezarlığına rastlanacağını, fakat bir tane bile Ermeni mezarlığının bulunmadığını söyleyerek ve manda konusunda "Monre Doktrini'ndeki milletlerin bağımsızlığı maddesinden dolayı Amerika'yı isteriz" dedi. O'na, bunun sadece batı yarım kürede uygulandığı hatırlatıldı. Endüstrilerinin kötü olması sebebiyle, Amerika'nın acilen yardım etmesini teklif etti.

Erzurum; vilayetin başkenti. General Kâzım Paşa XV.K.O.Komutanı. Yarbay Rawlinson ve altı askerî istihbaratçı burada. Yaklaşık 6.000 fit yüksekliğinde, kışın sıcaklık (-25) derece, kar Mayıs'a kadar devam ediyor. Şehrin yarısı tahrib olmuş, şu andaki nüfusu 15.000'den fazla değil. 27-30 Haziran tarihleri arasında Amerikan Kız Okulu'nda misafir olduk. Askeri bilgiler, blöf yapan, alaylı, gururlu eski ingiliz askeri tipini çizen Yarbay Rawlinson'dan sağlandı. Bir şey söylememek istemesine rağmen şu bilgiler alındı: Terhis edilen Türk subayları ve erleri Rusya (bu günkü Ermenistan) sınırı boyunca hâlâ toplanıyorlar. Hareket, geçen kış başladı. Bir Hıristiyan Ermeni devletinin kurulacağı söylentileri bunları silahlanmaya ve teşkilatlanmaya sevketti. Geçen ay zarfında 100.000 kişi terhis edildi ve bunların çoğu bu sınırda yerleştirildi. Bir ay sonra Hasankale'den Bayezid'e tam bir yayılma oldu. Türkler tarafından yapılan bu yığınağın sebebi, Ermeni çetelerinin sınırlara olan saldırıları gösterilmekte. Kazım Karabekir Paşa, Ermenilerin yaptıklarını bir Ermeni askerinin İngiliz üniforması içinde Bayezid'ten sınırı geçtiğini, fakat yakalandığında bütün Van Gölü çevresinin Bağımsız Ermenistan'a katılacağını söylediğini rapor etti. Şu anda bütün altı vilayetin halkı silahlanmaya doğru gidiyor. Rawlinson şöyle devam etti: Türk topraklarının Ermenistan'a verileceğinin ilanı, Türkiye Ermenilerinin sınırın kuze-

yine, evlerine dönmelerine sebep olabilir. Böyle bir bildiri "İçerisinde hiç bir Ermeninin bulunmayacağı bir Ermenistan" büyük bir hata olur. Bu, ancak büyük miktarda müttefik veya Amerikan ordusu sayesinde olabilir. Kuvvet uygulamadan Türklerin buradan çıkarılması imkansızdır. Paris'te planlanan bir Ermenistan için en az 200.000 insan gücü gereklidir. Türkler çok zor da olsa burada bir yabancı mandasını kabul edebilirler. İstanbul'dan kuvvet gönderilmesine şimdi (28 Haziran) başlansa bile, bunlar Erzurum'a ulaşamaz ve bu Trabzon yoluyla altı ay sürer. Rawlinson'un politikası, Türklere karşı çok cesur ve korkusuz davranmak olmasına rağmen bir volkanının üzerinde oturduklarını , Amerika'nın hiç bir şarta bağlı olmaksızın tek başına bir mandayı kabul etmesini hayretle karşıladığını, bunun çılgınca bir teşebbüs olduğunu söyledi. Erzurum'daki İngiliz subaylarının görüşleri, mütarekeden beri Ermenistan durumuna vakıf oldukları için sivillerden daha sağlam. Bir Ermeni cumhuriyetinin ısrarlı bir şekilde talepçisi değiller. Bu ülkenin hiç bir şekilde kontrol altına alınamayacağını kabul etmiş durumdalar.

General Kâzım Paşa, Rusya Ermenistan'ında Ermeniler tarafından Müslümanlara yapılan zulümleri gösteren bir belge verdi. Müslümanların masumiyeti bu belgede gösterilmiş, "Hukuk-ı Milli" yada "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti" Türk-Ermeni çarpışmasının sebebi ve şimdiki durumda en önemli faktör. Müslüman adı Burhaneddin olan Rus Tatarı Maksutoff' un verdiği bilgilere göre, cemiyet gizli, milliyetçi partinin elemanlarından oluşuyor, şimdiki hükümete karşı birleşmişler ve Türk egemenliğinden aslâ ümit kesmemişler. Erzurum'da 10 Temmuz'da başlayan bir kongre yapıldı. Ermenistan'a Türk topraklarının verilmesi halinde buna zorla karşı koymayı kabul ettiler. Altı vilâyetten ve kasabalardan toplam 240 kişi kongreye katıldı. Cemiyet, yalnız Erzurum Vilayeti'nde 60.000-80.000 silah ve makineli tüfek dağıtılmış ve sınırdaki kasabalarda silahlanan grupların talim ve iskânını yapmıştı. Vilâyet cemiyetinin bütün unsurları çetelerden ve askeri subaylardan oluşuyor. III.K.O. idaresi kongre ile alâkalı.

XV.K.O.Kumandanı Kâzım Paşa, halkı için barış ve mutluluğu istiyor. İstanbul şimdiki Erzurum Valisi'ni görevden aldı. Kâzım, onun iyi bir adam olduğunu, görevden niçin alındığını bilmediğini söyledi..."[261]

261 USA.NA. Paris Peace Conferance. Rool:230. vol. 204 .184.021/85 sh.1-13.

İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri Ravndal 7 Ağustos 1919'da Paris'teki Amerikan Elçiliği'ne gönderdiği raporunda, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da bir kongre topladığını, bölgede geniş bir teşkilat kurarak asker topladığı kaydetmiştir[262]. 14 Ağustos tarihli raporunda, Erzurum'da yapılan kongrede Türkiye'nin parçalanmasına karşı tedbirler alındığından bunun mandaya karşı gelmek anlamına geldiğinden bahsediyordu[263].

16 Ağustos 1919 tarihli, Erzurum ve çevresindeki sosyal durumdan bahseden başka bir Amerikan raporu, Yüzbaşı Emery H.Niles ve Arthur Sutherland'ın Doğu vilayetlerindeki gezilerine dayanıyordu[264]. Paris Barış Konferansı'na Manda ile ilgili olarak sunulan bu rapor şöyle idi:

"... 4 Ağustos'ta Horasan, 5-6-7 Ağustos'ta Erzurum, 8 Ağustos'ta Mamahatun ... Toplam 1426 km., 30 gün. Yolculuğumuz boyunca halk ve yetkililer bize çok sıcak davrandılar; fakat onlardan bilgi almamız pek mümkün olmadı. Burada Türk ve Kürdler meskun. Bölge çok savaş gördü, köyler ve kasabalar harap durumda. Arazi ziraat için uygun değil kışa kadar yiyecek yetersiz, Halk ebegömeci ve everik denilen otu yiyor, sığır çok az ve süt dahi alınamıyor. Kışa kadar yiyecek yardımı yapılmazsa bölge halkı ızdırap içinde kalmaya mahkum.

Şu anda Erzurum'un doğusunda kullanışlı bir yol var. Bu yol Hasankale'ye, Köprüköy'e ve Horasan'dan Sarıkamış ve Kars'a ulaşıyor. Bölgenin doğu ve batı bölümü Erzurum ve Ermenistan sınırı arasına girebilir. Erzurum'dan Trabzon'a 400 km.lik otomobil yolu vardır. Kars'a 300 km.'lik otomobil yolu var. Erzurum Vilâyeti'inde, Ermeni ordusunun geri çekildiği hat üzerinde bulunan şehirler ve köyler çok kötü durumdalar. Erzurum'da bize verilen grafikler bizim incelemelerimize uyuyor. Bu bölgede Ermeni hemen hemen yok. Bölgede en önemli ihtiyaç yiyecektir, tohumsuzluktan dolayı ziraat yapılamıyor. Erzurum'da ziraat müdürü tarafından ziraaî raporlar verildi. Hemen tohumluk ve hayvan ihtiyacının giderilmesi lâzım. Hükümet tarafından biraz yiyecek ve hayvan dağıtıldı, fakat bunlar yetersiz kaldı.

---

262 Orhan Duru, **American Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, İstanbul,1978, s.36-37.

263 Evans, a.g.e., s.184.

264 Kazım Karabekir Paşa, bunların Erzurum'a gelişlerini ve 8 Ağustos'ta ayrılacaklarını Harbiye Nezareti'ne bildirilmişti.(ATASE, K. 184, D.88/19, F.75).

Erzurum şehrinde savaştan önce 83.070 Müslüman, 32.751 Ermeni, 3.000 muhtelif unsurlardan insan vardı. 1919 Ağustos ayında, 68.362 Müslüman, 76 Ermeni bulunmaktadır. (Bu nüfus kazalarla birlikte olmalı). Erzurum diğer şehirler gibi materyal açısından fazla yoksun değil, Şu anda pazarlarda bol yiyecek görülüyor. Gelecek kışa kadar yiyecek bulmak zorundalar. Şehirde endüstri yok. Şehirde 76 Ermeni olmasına rağmen onlara karşı duygular çok sert. Ermenilerin buraya dönmesi, şu anda imkansız. Biz burada iken kongre toplandı.

Askerî yetimhanede, 139 erkek çocuk, 8 sivil öğretmen ve 6 hizmetçi var. Ücretsiz olan yetimhanede çocuklar iyi giyimli ve temiz. Sivil yetimhanede, 364 erkek, kız ve kadın var. Yıllık ücret 31.000 kuruş. Sivil hastane, 100 yataklı. Bina büyük ve temiz, fakat modern değil. Amerikan yardımına ihtiyaç var. Askerî hastane, 300 yataklı, ücreti askeriyeye hizmet karşılığı. Teknik okul, 100 kişilik. Ücreti, yıllık 22.558 kuruş. Askerî ve sivil yetimlere meslekî eğitim veriyor. Belediye fakirlere yiyecek yardımında bulunuyor.

Kilise, duvarları, çatısı ve binası var. Amerikan konsolosluğu (Bay Stopleton'un Evi) yanmış durumda. Amerikan okulu, genel olarak sağlam, altı aydan beri ingiliz subayları tarafından kullanılmakta. Hastane duvarları, çatısı, binası var.

Tavsiyeler: a) Trabzon'dan Erzincan'a yiyecek temini için bir hat kurulmalı, b) Erzurum şehrinde ve vilâyette yiyecek dağıtımı için mümkün olduğu kadar büyük bir depo kurulmalı, c) Sivil yetimhane, sivil hastane ve teknik okulun faaliyetleri arttırılmalı"[265].

Konferansa manda ile ilgili olarak bu bilgilerin gönderildiği günler, İstanbul'da ve Anadolu'da manda tartışmalarının zirveye ulaştığı zamana rastlamaktaydı. XX.K.O.K. Ali Fuat Paşa, 17 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa'dan manda konusundaki fikrini sormuş, buna verilen 13 Temmuz tarihli cevapta, Amerika mandasının iyi tahlil edilmesi, milletin bağımsızlığına zarar verecek bir kararın kabul edilemeyeceği bildirmişti[266]. 25 Temmuz'da III.K.O. Kurmay Başkanı Ahmet Zeki de Erzurum'a gönderdiği yazıda, manda konusunda Ameri-

265 USA.NA. Paris Peace Conference. Rool:230, vol.204, 184.021/175, s.1-30.
266 ATBD.Yıl:31 (Ekim 1982) Sayı:82, Belge No:1785.

ka'nın tercih edilebileceğini ve Amerikalılarla bu konuda temasa gelinmesi gerektiğini belirtiyordu[267].

Bunların dışında Bekri Sami Bey 26 Temmuz'da[268], Kara Vasıf Bey 10 Ağustos'ta,[269] yine aynı tarihte Halide Edip Hanım[270], 13 Ağustos'ta XII.K.O. Kumandanı Selahaddin Bey[271] Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdikleri telgraf ve mektuplarda Amerika mandasının en az zararlı görüldüğünü belirtiyorlar ve bunun kabul edilebileceğini izah ediyorlardı. Manda fikrini savunan İsmail Hami Bey ve eski Sadrazam İzzet Paşa kendi fikirlerini kongreye katılan Rauf Bey'e bildirmişlerdi[272]. Bu telgraf ve mektuplarıyla, Amerikan mandası taraftarları, Doğu vilayetleri halkının Ermeni meselesinden dolayı Amerika'ya karşı iyi duygular beslemediğini bildikleri halde, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in bu hususta yapacakları açıklamalar ve gösterecekleri gayretler sayesinde, yapılan kongrelerden kendi lehlerine bir karar çıkartmak ümidine kapılmışlardı. Mustafa Kemal Paşa, bu telgraflara verdiği cevaplarda, genel olarak bu sistemin tam bağımsızlığımıza zarar vereceğini belirtiyor, Amerika'nın bu sistemi kabul etmesine karşılık ne gibi faydalar elde edeceğini bunlara soruyor[273] ve buna kesin bir cevap alamıyordu[274]. Bu da Amerika mandasını savunanların tam manasıyla bu sistemi kavramamış olduklarını ortaya koyuyordu. Mandacılar, Erzurum Kongresi'nden ziyade, bütün Türkiye'yi kapsayacak kararların alınacağı Sivas Kongresi'ne önem veriyorlardı.

King-Crane Hey'eti'nin İstanbul'a gelerek bütün siyasî fırkalarla, Ermenistan hududunun düzenlenmesi konusunda görüşmelerde bulunması ve bu haberin ajanslarla 1 Ağustos 1919'da yayınlanması Erzurum Kongresi'ni harekete geçirdi. Kongre, 2 Ağustos'ta bütün fırkalara ve Amerikan Hey'eti'ne ihtar, Amerika

---

267 Kadir Kasalak, "Erzurum Kongresi'nin Yapıldığı Günlerde Manda ve Himaye Konusunda Komutanlar Arasında Yazışmalar ve Basında Tartışmalar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, VIII (Mart 1992), sayı:23, s.398.

268 C.A., A.III-3, D.14, F.6-1, Vesika No:393; Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, II, s.85-86; **Nutuk. I**, s.90-91.

269 Kırzıoğlu, a.g.m., s.31-36.

270 **Nutuk I**, s.95-98 ; Gologlu, **Erzurum Kongresi**, s.114.

271 **Nutuk I**, s.98-98.

272 **Nutuk I**, s.109-110.

273 **Nutuk I**, s.94.

274 Dursun Ali Akbulut, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**,Erzurum, 1989, s.19-24.

Başkanı Wilson'a bir muhtıra gönderdi. Amerika Hey'eti'ne ve fırkalara gönderilen ihtarda şöyle deniliyordu:

"Bugün çıkan 1 Ağustos 1335 tarihli ajansta bütün fırka-i siyasiye ve cemiyet mümessillerinin İstanbul'a gelen Amerikan Hey'eti ile temas ederek Ermeni meselesine dair müdavele-i efkârda bulundukları ve Ermenistan'a bir hudut çizilmesi hususundaki nokta-i nazarlarını da badettetkik bildireceklerinin ifham olunduğu münderic bulunuyor. Hâiz olduğu salâhiyet ve alâka-i kat'iyye dolayısiyle keyfiyeti nazar-ı ehemmiyetle gören kongremiz Şarkî Anadolu vilâyetlerimizdeki mevcudiyet-i İslâmiye'nin tarihi, içtimaî ve iksitsadî esaslara ve kesafet-i nüfusa müstenit olan istikrar ve şümulü karşısında İstanbul'daki fırka veya cemiyetlerin bir şekil ve sureti tasavvur ve teklif etmesinin hukuk-ı milliyemizi kafil ve milletçe şayan-ı kabul olmamak ihtimalini tabiiyat-ı umurdan saymak zarurî bulunduğundan milletin âmal-i hakikiyesine müstenit kongremizin mukarreratı malum olmadıkça böyle bir vaziyet ihdasına meydan verilmemesini hasseten rica eyleriz"[275].

Wilson'a gönderilen muhtırada, İzmir'in işgaline muvafakat etmek suretiyle bizzat kendi koyduğu prensiplere riayet etmediği, 1500 yıllık bir tarihe sahip olan Türk milletinin mevcudiyetleri tarihe kavuşmuş olan milletlerin ihya olunduğu bir devirde, yok olmaktan başka bir anlam taşımayan bu mukadder ata boyun eğmeyeceği ve atalarının kanı ile yoğrulmuş bu topraklar için ölmeye karar verildiği bildirilmişti[276].

Amerikan mandası ile ilgili haberlerin ajanslarla sansürsüz olarak doğu vilayetlerinde yayınlanmasına karşı çıkan Kazım Karabekir Paşa, Harbiye Nezareti'ne 6 Ağustos 1919 'da gönderdiği telgrafta bu tepkisini şöyle anlatıyordu:

"1-Bugünkü ajanslarda Amerika Hariciye müsteşarının manda hakkındaki beyannamelerine ve Türklerin büyük ve küçük Ermenistan teşkiline muvafakat etmelerinden bahsolunuyor ve ilk olarak sansürden masun bir suretle böyle bir ajans Vilâyât-ı Şarkiyye ahalisinin nazar-ı itla-ı dikkatine vaz olunuyor ve sansüre tâbî olmaması hükümetin bu intişara nev'ima müsaadekâr bulunduğunu

275 Karabekir, İstiklal Harbimiz, s.95.
276 a.g.e., s.95-96.

gösteriyor. Vilâyât-ı Şarkiyye'nin en mühim bir makam ve mesuliyeti deruhte etmiş olan âcizlerinin bu ana kadar hükümet-i seniyyemizin bir günâ efkarının ve bu babta hakîkî surette neler düşündüğünü bilmesi cidden pek muzırr ve elimdir. 27 Temmuz 35 tarihli Tiflis'ten gelen gazetede konferansın Ermenistan sınırını çizdiğini ve Vilâyât-ı Şarkiyye'nin bu sınır içinde olduğu yazılmaktadır.

2-İşbu konularda Ermenilik ve Rumluk teşkili hakkında hükümetimizin fikri nedir?"[277].

Yine manda haberinin Erzurum'da yayıldığı günlerde Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret eden Süleyman Necati Bey, *"Paşam, hepimiz, bütün Erzurumlular, şarklılar ölmeden böyle birşey tahakkuk ettirilemez. İstanbul efendileri, bol keseden neyi, kime ihsan ediyorlar?"* diyerek manda fikri alayhinde bulunmuştu. Bu hususta bütün havali içinde şahsen çalışarak halkı bu konuda aydınlatacağını temin etmişti[278].

Manda meselesi, Erzurum Kongresi'nin 4 Ağustos 1919 tarihli onuncu ictimaına da konu olmuştur. Görüşmelerde kontrol, himaye, vekalet, manda kelimeleri üzerinde durulmuş Erzurum mümessili Raif Efendi, beyannamenin 7. maddesine *"devlet ve milletimizin dahilî ve haricî istiklâli ve vatanımızın tamamisi mahfuz kalmak şartıyla"* cümlesinin ilavesini istemiş ve bu teklif kongre tarafından kabul edilerek 7.madde şu şekilde yayınlanmıştır:

"Milletimizin insanî, asrî gayeleri tebcil ve fennî, sınaî iktisadî hal ve ihtiyacımızı takdir eder. Binâenaleyh devlet ve milletimizin, dahilî ve haricî istiklâli ve vatanımızın tamamisi mahfuz kalmak şartıyla altıncı maddede musarrah hudud dahilinde milliyet esaslarına riayetkâr ve memleketimize karşı istilâ emeli beslemeyen herhangi bir devletin fennî, sınaî, iktisadî muavenetini memnuniyetle karşılarız ve bu şerâit-i âdile ve insaniyeyi muhtevî bir sulhun de âcilen tekarrurı selâmet-i beşer ve sükun-ı âlem namına ahass-ı âmâl-i milliyemizdir."[279]

---

277 ATASE, K. 184, D.88/19, F.72,72-1.
278 Yiğitbaş, Kiğı, s.214.
279 Kırzıoğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, II, s. 188-190,194-197.

Manda meselesi, İstanbul gazetelerinde de epey işlenmişti[280]. Albayrak Gazetesi, 28 Ağustos 1919'da bu gazetelere verdiği karşılıkta, İstanbul'daki mandacıları eleştirerek Anadolu halkının *"kurbanlık koyun gibi"* telakki edilemeyeceğini, bu bölgeenin kaderine İstanbul'da oturan *"beyefendilerin "* değil bu vilâyetlerin halkının karar verebileceğini yazıyordu[281].

Amerika basınında da, Erzurum Kongresi'nin mandaya bakış açısı ele alınmış; ASIA Dergisi'nde yayınlanan bir yazıda, *"...Milliyetçilerin ilk kongresi, Mustafa Kemal'in başkanlığında Erzurum'da toplanarak özellikle iki konu üzerinde durdu: Milli toprak bütünlüğünün korunması ve Cemiyet-i Akvam fikri çerçevesinde ABD.'nin desteğinin sağlanması . Milliyetçiler her şeyden önce milli gurura, cesarete ve gerçek anlamıyla ilerlemeye önem veriyorlar ve ABD. dışında bir ülkenin Türkiye'de sorumluluk almasını kabul edemeyeceklerini belirtmişlerdir"* deniliyordu[282].

Sivas Kongresi'nde daha geniş bir şekilde ele alınacak olan manda meselesinde dikkatli olunması konusunda, XV.K.O.K. Kazım Karabekir Paşa 9 Eylül'de Sivas'a gönderdiği telgrafta,

"Van valisinden alınan müteferrik malumat meyanında vaktiyle Amerikalı Doktor Ester tarafından teklif ve o zaman Dahiliye Nazırı Ali Kemal tarafından Sadrazam'a tevcih edilen ve Vilâyât-i Şarkiyye'den Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenistan ile Türkiye arasında ve Amerika jandarmasının hakimiyet perdesi altında tesisi istihdaf eden projenin elan hükümet-i hazıra(nın) bu hâle mülâyim gelmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu teklif kat'i halde bilâhere Rumeli-i Şarkî akibetine uğrayacağı bedihi olan bu tarz-ı hal hakkında dahi müteyakkız bulunmak lüzümu nazar-ı dikkat-i âlilerine arz olunur."[283]deniliyordu. Kazım Karabekir Paşa, aynı uyarıyı Harbiye Nezareti'ne de yapıyor, mandanın mahiyetinin ne olduğu hakkında hükümetin fikrinin ne olduğunu soruyor, Hindistan'daki durumu hatırlatıyordu[284].

---

280 İzzet Öztoprak, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını**, Ankara,1981, S.79-91.
281 **Albayrak**, 28 Ağustos 1335/1919, Sayı:23.
282 Osman Ulugay, **Amerika Basınında Türk Kurtuluş Savaşı**, İstanbul,1974,s.68-69.
283 **ATASE**. K.325, D.14/7, F.31.
284 **ATASE**. K.323, D.4/60, F.55 ; Karabekir, a.g.e., s.88.

Manda konusu; Sivas Kongresi'nde kesin bir sonuca bağlanmış, kongre beyannamesinin 7.maddesinde, Erzurum Kongresi Beyannamesi'nin 7.maddesi olduğu gibi zikredilmiş, milli bağımsızlığımıza zarar verecek bir manda ve himaye reddedilmiştir.

2. Yarbay Rawlinson'un Çalışmaları

İngiliz Yarbayı Rawlinson, mütareke şartlarının uygulanmasını sağlamak için 22 Nisan 1919'da Erzurum'a gelmişti. O, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a geldiği günlerde, bölgedeki silah ve mühimmat miktarını ve bunların hangi yolla nereye sevk edileceğini tesbit etmiş bulunuyordu. Buna göre, silah ve mühimmat Sarıkamış'tan trenle Batum'a götürülecek ve İngilizlerin kontrolü altında bulundurulacaktı[285].

Rawlinson Erzurum'a geldiği günden itibaren, yalnız mütareke şartlarını kontrolle değil başka işlerle de uğraşmış, burada bir kongrenin toplanacağını öğrenince bunun önüne geçebilmek için çalışmıştır. Türkler arasında yaptığı propagandalarla, kongrenin bölge için bir felaket olacağı, İngilizlerin burayı işgal edeceği fikrini yaymaya çalışmıştır. Ayrıca, mütareke mucibince toplanan silahları Ermeni arazisinden geçirmekle Ermenilerin maneviyatını yükselterek Erzurum'a yürütmeye çalışıyordu. Rawlinson'un bu propagandalarına ve olası bir Ermeni taarruzuna karşı gerekli tedbirler alınmıştı[286].

Kazım Karabekir Paşa, çeşitli bahaneler ileri sürerek silah ve mühimmat sevkini elinden geldiği kadar geciktirmişti. Fakat Temmuz ayına gelindiğinde artık sevkin karşısına geçmenin imkansız olduğunu görmüş, yeni çözüm yolları aramaya başlamıştır. İlk olarak, Ermenilerin sınır ötesinde, Pozat ve Mescitli köylerinde yaptıkları katliamları Rawlinson'dan gidip görmesini istemiş[287], 3 Temmuz'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, ahali tarafından gösterilen galeyan ve müdahaleden dolayı silahların Ermeniler içerisinden sevkinin mümkün olmadığını, Erzurum eşrafının kendisini ziyaret ederek Erzurum'dan hiçbir şeyin dışarı çıkarılmasına müsaade etmeyeceklerini söylediklerini, bu durumu

285 Bu konu hk. bkz. II.Bölüm. C-1.
286 Karabekir, a.g.e., s.71-72.
287 ATASE, K.323, D.4/60, F.51.

Rawlinson'a bildirdiğini ve halkın teskin olduktan sonra silahların belki Trabzon yoluyla sevk edebileceğini bildirmiştir[288].

Kongre'nin 10 Temmuz'da toplanacağını haber alan Rawlinson, 9 Temmuz'da öğleden sonra Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etti. Böylece temsilciler ve onları seçenler üzerinde baskı yaparak kongrenin önüne geçebileceğini düşünüyordu. Mustafa Kemal Paşa'ya kongrenin yapılmamasını, yapılırsa Mustafa Kemal'in buna katılmamasını tavsiye etti. Aksi halde doğu illerinin, Mondros Mütarekesi hükümlerince işgal edileceğini söyledi. Rawlinson'un bu küstahça davranışı karşısında sinirlenen Mustafa Kemal Paşa, kongrenin muhakkak toplanacağını, milletin buna karar verdiğini, ne İngiliz Hükümeti'nden, ne de Rawlinson'dan müsaade istenmediğini Rawlinson'a anlatarak kuvvete kuvvetle karşılık verileceğini söyledi[289].

Kongre 23 Temmuz'da toplanınca, Rawlinson hem Kazım Karabekir Paşa'nın Ermeni katliâmları ile ilgili şikâyetlerini, hem de silah sevkindeki problemleri yakından görmek ve gerekli tedbirleri almak için teftişe çıkmış, 24 Temmuz'da Zivin'deki karargâhına ulaşmıştır[290]. Buradan 26 Temmuz'da Kazım Karabekir Paşa'ya İstanbul'daki Yüksek Komisyona durumu ileteceğini bildirdi[291]. Kazım Karabekir Paşa buna verdiği cevapta, silahların sevkine müsaade edemeyeceğinden, müdafaa-i hukuk cemiyeti ve Pasinler Belediye Başkanının silahları vermeyeceklerine dair gelen telgraflardan bahsetmiştir[292].

Rawlinson, 26 Temmuz'da Taşkesen İstasyonu'nda halkın silahları ele geçirerek dağa çıkardıklarını haber alınca Erzurum'a dönmüş ve Kazım Karabekir Paşa ile görüşerek durumun ne olacağını sormuş[293], Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret ederek silahların teslimi konusunda yardımcı olmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa bu talebe verdiği cevapta, *"Bu silahlar milletin malıdır. Millet bunları vermeyecektir. Bununla beraber Kazım Karabekir Paşa hazretleri nezdinde hususî surette bir kere teşebbüste bulunur ve müracaatınızdan bahsederim"* de-

288 ATASE, K. 189. D.104/8, F.60 ; K.323, D. 4/60, F.52.
289 Kansu, a.g.e., s.44-45.
290 Rawlinson, Adventures İn the Near East, s.192.
291 a.g.e., s.216.
292 Karabekir, a.g.e., s.81-84.
293 Rawlinson, a.g.e., s.217.

miştir[294]. Kazım Karabekir Paşa ise, Rawlinson'a ziyareti esnasında halkın silah sevkine müsaade etmeyeceğini, kongrenin hâlen devam etmekte olduğunu ve memleketin karışık bir durumda olduğunu, Erzurumluların bu konuda kendisini tehdit ettiğini, onlardan korktuğunu söylemiştir[295]. Bu ret cevabı üzerine Rawlinson, durumu İstanbul'da İ'tilâf temsilcilerine bildirerek, bu hareketin mütarekenin sona ermesi anlamına geldiğini, gerekli talimatın kendisine verilmesini istiyordu[296].

Aslında Kazım Karabekir Paşa silah sevki işini elinden geldiği kadar geciktirmeye çalışarak durumun ortaya çıkacağı zamana kadar Erzurum Kongresi'nin bu konuda bir karar almasını istiyordu[297]. Silah sevkinde çıkacak güçlükleri, halkın buna karşı geldiğini, erlerin dahi bu sebepten firar ettiklerini ve silahlara el koyacaklarını 24 Temmuz'da Harbiye Nezareti'ne bildirmişti[298]. 29 Temmuz'da da aynı şeyleri dile getirerek, müftü ile birlikte kendisini ziyaret eden Erzurumluların Ermeni katliamlarından ve İzmir'de Yunanlıların yaptıklarından bahsettiklerini, buna bir çare bulunması gerektiğini, sürgü kolu ve kamaların Erzurum içkalesinde veya Hasankale'de, İtilâf kuvvetleri kontrolünde bulundurulmasını Harbiye Nezareti'nden istedi[299]. Nitekim 26 Temmuz'da Taşkesen'de, trenlere halk tarafından yapılan bir baskınla silahlar alınarak dağa çıkarılmıştı[300].

Harbiye Nezareti, durumu 31 Temmuz'da General Milne'e bildirerek, sürgü kollarıyla kamaların Erzurum'da veya fırka merkezlerinde muhafazalarına izin verilmesini istedi[301]. General Milne, silah sevkindeki güçlüklerin Harbiye Nezareti'nin emriyle ortaya çıktığına inandığını, sevk konusunda hemen gereken yapılmazsa mütareke ahkâmının icrâ edileceğini bildirdi[302]. Nezaret de bu konuda

294 Kansu, a.g.e., s.48-49
295 Karabekir, a.g.e., s.86-87.
296 Rawlinson, a.g.e., s.218.
297 Kazım Karabekir Paşa, trenle sevkedilen silahları halk tarafından el konulmuş gibi göstermişti. Sivil elbise giydirdiği askerlerle bu işi kendisi yaptırmıştı. (Karabekir, a.g.e., s.84-88).
298 ATASE, K. 189, D.104/8, F.85.
299 ATASE, K. 189, D.104/8, F.87, 87-1; HTVD. Yıl:3 (Aralık 1954), Sayı:10, Vesika No:242 ve 251.
300 HTVD. Sayı:10 Vesika No:243.
301 HTVD. Sayı:10, Vesika No:245.
302 HTVD. Yıl:2 (Mart 1953), Sayı:3, Vesika No:49.

Kazım Karabekir Paşa'yı uyararak silah sevkine hemen başlanılmasını ve nezaretin bu konuda başka bir emir vermediğinin Rawlinson'a bildirilmesini istedi[303]. Ayrıca, General Milne'e Ermenilerin bölgede katliam yaptığı, bu sebeple halkın silahların bu yoldan sevkine izin vermediği ve silahların Erzurum'a getirilmeye mecbur kalındığı karşılığı veriliyordu[304]. Bunun üzerine General Milne, Rawlinson'a gönderdiği emirle, onun maiyetindekilerle birlikte Erzurum'u terketmesini ve durumu Kars mıntıkasından izlemesini 5 Ağustos 1919'da istiyordu[305].

Karargâhını Sarıkamış'a götürme emrini alan Rawlinson, Erzurum'dan ayrılmadan önce, 6 Ağustos'ta Kazım Karabekir Paşa ile yaptığı bir görüşmede, kongrenin o gece son bulacağını ve ertesi gün tatil edileceğini öğrenmişti. Aynı gün Mustafa Kemal Paşa ile de görüşen Rawlinson, Mustafa Kemal Paşa'nın amaçları ve hedefleri hakkında bilgi aldı[306]. 7 Ağustos'ta maiyeti ile birlikte Erzurum'u terk eden Rawlinson'a, kongre kararları ertesi gün Mustafa Kemal Paşa tarafından gönderilmişti. Bu tarihte Erzurum'da hiçbir İngiliz kalmamıştı[307]. Rawlinson kendisine gönderilen kongre kararları için Kazım Karabekir Paşa'ya teşekkür ediyor, bunları tercüme ettirerek İstanbul'a gönderceğini bildiriyordu. Ayrıca, acele olarak Erzurum'daki durumu Londra'ya bildirmek üzere hareket edeceğini, kendisine kolaylık gösterildiği için Kazım Karabekir Paşa'ya ve Mustafa Kemal Paşa'ya teşekkürlerini sunuyor, tekrar görüşmekten memnun olacağını, Erzurum'daki bütün Türk subaylarının kendisine ikameti esnasında göstermiş oldukları nezaketten dolayı teşekkürlerini ve Mustafa Kemal Paşa'ya hürmetlerini bildirmesini rica ediyordu[308].

303 **HTVD**. Sayı:10, Vesika No:246.

304 **HTVD**. Sayı:10 Vesika No:247. Kazım Karabekir Paşa, 4 Ağustos'ta Harbiye Nezareti'ne Erzurum'dan Kars'a giden Rus Miralayı Karasil Karavigan'dan aldığı 21 Temmuz 1919 tarihli mektuptan bahsederek, Rus miralayının silah sevkinde Ermenilerle birlikte çalıştıklarını itiraf ettiğini, Erzurum'da bulunan Rus cephanesinin Kars üzerinden sevkinin istenilmesinin Ermenilerin silah ve cephanelerini tamamlamak kaygısından ileri geldiğini ve bunları bize karşı kullanacaklarını belirtiyordu.(**ATASE**, K.184,D.88/19, F.45).

305 **ATASE**, K.183, D.87/18, F.53.

306 Rawlinson, a.g.e., s.221-222.

307 **ATASE**, K.184, D.88/19, F.75.

308 **ATASE**, K.324, D.7/6(58), F.1.

Kazım Karabekir Paşa'nın ve Erzurum halkının silah sevkine gösterdikleri tepkilere destek veren Erzurum Valiliği de, silah ve mühimmatın sevkinin imkânsız olduğunu[309], bunların Trabzon yoluyla sevkinin dahi problemler çıkaracağını Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti[310]. Harbiye Nezareti durumla ilgili gelişmeleri Dahiliye Nezareti'ne ileterek buna kısa süre içerisinde bir çözüm bulunması gerektiğini haber vermişti[311]. Albayrak Gazetesi de, sansür edilen 4 Ağustos 1919 tarihli nüshasında, halkın mütareke mucibince silahların sınır ötesine sevkine izin vermediğini, Ermenilerin yaptıkları katliâmları, müftü ile 11 kişilik bir heyetin kolordu ve vilâyet nezdinde teşebbüslerde bulunduğunu yazıyordu[312].

Silahların Sarıkamış yoluyla Batum'a sevkinin imkânsız olduğunu gören İtilâf Devletleri, İstanbul Hükümeti üzerindeki baskılarını arttırarak her ne olursa olsun bunların sevkinin gerektiğini, en azından Trabzon yoluyla İstanbul'a gönderilmesini istemişlerdir[313]. Harbiye Nezareti bu tereddütlü durumdan kurtulmak için Sadaret'ten âcil bir çözüm beklediğini bildirerek, Kazım Karabekir Paşa'dan silahların Trabzon yoluyla sevk edilmesini istemiştir[314]. Kazım Karabekir Paşa tarafından 10 Ağustos 1919'da Harbiye Nezareti'ne verilen cevapta, Ermenilerin Rusya'dan Karadeniz'e kadar silahlandıkları, bu sebeple mühimmatın

309 Erzurum Vali Vekili Hurşid imzalı, 27 Temmuz 1335 tarihli telgraf şöyle idi: *"Pasinler ve Erzurum mıntıkalarındaki esliha ve cephanenin Kötek tarikiyle Elviye-i Selâse'ye nakledileceği ve demir yollarında çalıştırmak üzere birkaç vagon Ermeni ve Rumun buraya getirileceği istihbar kılınması üzerine bu haber beynelahali heyecanı mucib olarak kendilerinin dün ve bugün hükûmet ve polis ve belediî dairelerine müracaatla Ermenilerin Kafkasya ahali-i islâmiyesine yapmakta oldukları delâil-i kaviye ile müsebbit bulunan fecâyi ve mezâlimin derecâtından ve Erzurum'dan çekildikleri esnada şehr ve civarı muhitlerinde onbeş bin raddesindeki Müslümanların katl ve imhası suretiyle irtikab eyledikleri harekât-ı vakıalarına karşı hukuk-ı islâmiyenin henüz tahı-ı temine alınmamış olub silahlarının teslimi ise binnetice Ermenilere tevdiği demek olacağına göre işbu teklifatın ileride bu havali ahalî-i islâmiyesinin de Kafkasya halkı gibi mahv ve itlâf edileceği kanaatini tevlid edeceğinden bahsle sulhün tekarrür ve mukarrerat-ı milletin tayininden evvel hayat ve namus-ı millîyi muhafaza için ne bir tek fişenk olsun itasına ve ne de Ermenilerin kabulüne aslâ muvafakat etmeyeceklerini suret-i kat'iyyede beyan etmekte olmalarına ve bu havali halkının geçirdiği felâket ve muhaberat-ı sabıka ile sabit olan Ermeni mezâliminin irâs eylediği havf ve vahşete nazaran icrâ-yı icabı arz olunur"* (B.O.A. DH. KMS. 53-3/17. lef.2).

310 B.O.A. DH. KMS, 53-3/17. lef.4-5.

311 B.O.A. DH. KMS. 53-3/17. lef.1. Harbiye, Dahiliye nezaretleri ve Sadaret arasındaki yazışmalar için bkz. HTVD. Sayı:10, Vesika No:252-255.

312 Albayrak, 4 Ağustos 1335/1919, sayı:18 ; ATASE, K.86, D.317/117, F:22. Sansür edilen haberler.

313 B.O.A. B.E.O. Sadaret Evrakı,Meclis-i Vükelâ (A.AMD. M.V.) 107/48.

314 HTVD. Sayı:10, Vesika No:249.

Erzurum'da saklanmasından başka bir çare olmadığı, Rusların top ve silahlarıyla teşkilât yapılmadığı, her ne şekilde olursa olsun halkın bu sevkiyata cebren karşı koyacağı bildirilmiştir[315].

Bu durumdan son derece telaşlanan General Milne, İstanbul Hükümeti'ni sert bir şekilde uyararak, XV. Kolordu bölgesinde asayişsizlik olduğunu, halkın bir iç çatışma halinde bulunduğunu, bu sebeple mütareke şartlarının uygulanacağını duyurmuş, bundan haberdar olan Kazım Karabekir Paşa, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 24 Ağustos tarihli telgrafta, bölgede asayişin mükemmel olduğunu, halkın birlik içerisinde bulunduğunu, karışıklığı Rum ve Ermeni çetelerinin çıkardığını belirtmiştir[316].

Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum Valiliğinin ve Erzurum halkının gayretleri sonunda Erzurum'daki silahları ne almaya ne de nakletmeye imkân bulunmadığını anlayan Rawlinson, Erzurum Kongresi, Mustafa Kemal Paşa ve Anadolu'da başlayan hareket hakkında bilgi vermek için Londra'ya çağrıldı. 10 Ağustos 1919'da Batum'dan İstanbul'a geçen[317] Rawlinson, buradan İngiliz Harbiye Bakanlığı'na gönderdiği *"Erzurum Konferansı Sırasında Doğu Anadolu'da Durum"* başlıklı raporda, *"...Konferansın son günü Mustafa Kemal ile iki saatten fazla görüştüm, Kemal Erzurum Konferansının İstanbul Hükümeti'ni hiçe saydığını ve hareketin bir ayaklanma olduğunu hemen samimî olarak kabul etti. Ermenilere toprak verilmeyeceğini, bu konuda Paris kararlarına itaat etmeyeceğini, îcabında askerle mukabele edileceğini söyledi. Sonuç olarak görüşüm şu: Böyle bir ayaklanmanın büyük bir başarı sağlaması için fırsat var"* diyordu[318].

Rawlinson İstanbul'a geldiğinde General Milne'i ziyaret etmiş, *"Misak-ı Millî"* dediği Erzurum Kongresi kararlarını takdim etmiş ve bu hareket hakkın-

315 **ATASE**, K.189, D.104/8, F.105 ; **HTVD**. Sayı:10, Vesika No:248.

316 **B.O.A. DH. KMS**. 52-2/7, lef.3. Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa, 29 Ağustos 1919'da Kazım Karabekir Paşa'ya bölgedeki çalışmalarından dolayı teşekkür ediyor, vatanın kurtuluşunun ancak birlik içerisinde bulunmakla mümkün olduğunu, mahallî memurlarla birlikte tedbirler alınmasını istiyordu. (**B.O.A. DH. KMS**. 52-2/7, lef.2).

317 Rawlinson, **a.g.e.**, s.224.

318 Sonyel, "Mustafa Kemal ve Millî Mukavemet", **Türk Kültürü**, s.47.

da bilgi vermiştir[319]. 28 Ağustos 1919'da Londra'ya ulaşan Rawlinson, ertesi gün İngiliz Genelkurmay Başkanı Henry Wilson ile görüşerek Mondros Mütarekesi'nden beri meydana gelen olayları ve Erzurum Kongresi kararlarını anlatmıştır. Ayrıca, doğudaki Türklerin silah teslimi ve terhis işlemlerine riâyet etmemelerinin önceden alınmış bir karar olmayıp özellikle Erzurum Kongresi'ndeki delegeler tarafından alınan vatanperverâne bir karar olduğunu ve Türk topraklarındaki yeni hareketin siyasetin mühim ve aslî bir kısmını teşkil ettiğini belirtmiştir[320].

30 Ağustos 1919'da İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ile görüşen Rawlinson, Mustafa Kemal Paşa'nın şahsiyeti, nüfuzu, siyasî emelleri, İstanbul Hükümeti, Anadolu'daki dahilî durum, Türk halkının fikirleri, Erzurum Kongresi'ne katılan delegelerle yaptığı görüşmelerden elde ettiği bilgileri, askerlerin tavırlarını detaylı bir şekilde anlatmış, Dışişlerinin kendisinden daha az bilgiye sahip olmadığını görmüş ve neticede Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'de bir cumhuriyet idaresi kuracağı fikrine varmıştır[321].

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'daki başarısını ve nüfuzunu görmüş olan Lord Curzon, Rawlinson'un Anadolu'ya dönmesini Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesini ve özellikle bunlarla ileride yapılacak sulh görüşmelerinde neler elde etmek istediklerini, hangi sulh şartlarını kabule razı olacaklarını öğrenmesini istedi. Anadolu'ya resmî bir vazife ile gidecek olan Rawlinson, mütareke şartlarının uygulanmasını İstanbul Hükümeti'ne bildirmekle görevli idi. Mustafa Kemal Paşa ile yapacağı görüşmeleri gizli bir şekilde ve gayri resmî bir surette yapacaktı. Bu amaçlarla 20 Ekim 1919'a Londra'dan ayrıldı[322].

---

319 Rawlinson, a.g.e., s.224.

320 a.g.e.,s.237.

321 a.g.e.,s.238.

322 a.g.e., s.239. İngiliz Hariciye yetkililerinden A.R.Tilley 16 Ekim'de kaleme aldığı Rawlinson ile ilgili raporunda şöyle diyordu: *"Albay Rawlinson'un vazifesi kolay olmayacak. Mustafa Kemal'in Araplarla entrika çevirmemesini, Ermenileri katl etmemesini, Anadolu'da olay çıkarmamasını istiyoruz. Bu gibi hareketlerde ne kadar az bulunursa, kendisi için ilerisi o kadar daha iyi olur. Rawlinson görüşmelerinde gayet dostane davranırsa, İtalyan, Yunan ve belki Fransızlar endişeye düşebilirler. Şimdilik Mustafa Kemal'den uzak kalması kanısındayım."* H.(Harding) rumuzunu kullanan başka bir hariciyeci şu yorumda bulunuyordu: *" Kabul fakat daha sonra Avrupa Türkiyesi'nde yegâne canlı kuvvet olarak Mustafa Kemal ile anlaşmaya varmamız icab edecek, Rawlinson, Generel Milne'in İntelicans ajanı olarak Erzurum'a gidiyor..:* "(S.R.Sonyel, "1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Millî Mukavemet II.", **Türk Kültürü**, Yıl:VIII, sayı:89, (1970), s.319-320).

Rawlinson'un Anadolu'ya bu seferki gelişi diğerlerinden farklı idi. İlk olarak yanında Trabzon İngiliz askerî temsilciliğinde bulunan Mühendis Kornor vardı. Bu zat Erzurum ve Sivas vilâyetlerindeki madenleri, tren yollarını inceleyerek rapor hazırlayacaktı. Dahiliye Nezareti, Erzurum ve Sivas Vilâyetlerinde bu zata gerekli kolaylığın gösterilmesini istemişti[323]. Böylece Rawlinson bölgedeki iktisadî yapıyı, madenleri, ulaşım yollarını inceleyerek muhtemel bir İngiliz mandasını araştıracak ve Mustafa Kemal Paşa ile anlaşma yollarını arayacaktı[324].

Rawlinson'un İngiltere'de bulunduğu sıralarda, silahların sevki ile ilgili problemler devam etmiş, Eylül ayı içerisinde Batum'da bulunan Osmanlı Devleti malzemesinin, bu silahları korumaya memur çavuşlarla İ'tilâf memurlarının ortak çalışmaları sonucu Rumlara satıldığı ortaya çıkmıştı. Bu durumu General Milne'e bildiren Harbiye Nezareti, silahların Batum'dan İstanbul'a sevkine karar vererek bu durumun önüne geçmek istemiştir[325]. Ekim içerisine silah sevki işindeki çıkmazdan kurtulmak isteyen General Milne, bir inceleme hey'etini Trabzon ve Erzurum bölgesine gönderme kararı almış, Harbiye Nezareti, Kazım Karabekir Paşa'ya gelen hey'etle beraber çalışarak bu meselenin artık hallini istemiştir[326].

Rawlinson ikinci defa Anadolu'ya geldiğinde, Mustafa Kemal Paşa Erzurum'dan ayrılarak Sivas'tan Ankara'ya geçmiş, Anadolu'da seçimler başlamıştı. Erzurum'a gelmeden önce Gümüşhane ve Bayburt'a uğrayan Rawlinson buralarda halkla görüşmüş, Rumların şikâyetlerine kulak asmayarak, onlardan bu konuda delil istemiş, buraların Türklere ait olduğunu, bu sebeple onlarla iyi geçinmeleri gerektiğini veya burasını terk etmelerini tavsiye etmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın Türklere hizmet edebileceği kanaatinde bulunduğunu belirtmiştir[327].

---

323 **B.O.A. DH. ŞFR.** 105/136.

324 Harbiye Nezareti, 22 Aralık 1919'da Dahiliye ve Hariciye Nezaretlerine gönderdiği telgrafta, *"Eski mümessilin (Rawlinson) yeniden Erzurum'a gelmiş olması mühim bir tebeddül olmak üzere telâkki edilebilir"* diyordu. (**HTVD**. Yıl:4 (Mart 1955), sayı:11, Vesika No:280).

325 **B.O.A. DH.KMS.** 53-3/23.lef.1,2 Rawlinson, Trabzon'a geldiğinde bu konu üzerinde durarak, Türkiye'ye Batum'dan birçok eşyanın girdiğini, bu sebeple Batum sahilinde kaçakçılığı önleyeceğini söylemiştir.(**HTVD**. Yıl:9 (Aralık 1960), sayı:34, Vesika No:858).

326 **ATASE**. K.185. D.91/21. F.69.

327 **HTVD**. Sayı:11, Vesika No:279 ; 282 ; Ahmet Özgiray, "Millî Mukavemet Işığı Altında Mustafa Kemal Paşa- A.Rawlinson Görüşmeleri (1918-1921)", **Ege Üniv.Ed.Fak.Tarih İncelemeleri Dergisi**, VI.,(İzmir, 1991), s.48-49.

22 Aralık'ta, Bayburt'ta Miralay Rüştü Beyle bir görüşme yapan Rawlinson, Mustafa Kemal Paşa ile önemli bazı işleri görüşmek istediğini, fakat bundan diğer İtilâf Devletlerinin haberi olmaması gerektiğini, İngilizlerin Türkiye'nin lehinde ve bağımsızlığına zarar vermeyecek bir tarzda çabuk ve kapsamlı bir sulh yapmak istediklerini belirterek, Anadolu'da millî harekete karşı bir güç olup olmadığını sormuş ve harekât-ı milliyeye muhalif hiçbir güç ve partinin bulunmadığı cevabını alınıştır[328].

26 Aralık 1919'da Erzurum'a gelen Rawlinson, 27 Aralık'ta[329], Kazım Karabekir Paşa ile bir görüşme yaptı. Kazım Karabekir Paşa, ona, bölgesinde bulunmadığı esnada meydana gelen olayları ve dünyadaki gelişmeleri, İtilâf Devletleri hakkındaki fikirlerini anlattı[330]. Kazım Karabekir Paşa'ya göre, bu görüşmenin görünürdeki sebebi, Mondros Mütarekesi'nin uygulanması ile ilgili meseleleri görüşmek, gizli sebebi ise, hiçbir kişinin dikkatini çekmeden Kazım Karabekir Paşa'nın fikirlerini öğrendikten sonra Mustafa Kemal Paşa ile görüşmekti. Rawlinson, iki saat süren bu görüşmede, müttefiklerin Türkiye'yi taksim etmek istemelerine rağmen, İngiltere'nin bunu istemediğini, fakat Türklerin yine İngiliz düşmanlarının saflarına geçmelerinden korktuklarını belirterek cumhuriyet mi yoksa padişahlık mı istediklerini sorunca, Kazım Karabekir Paşa, *"bizde cumhuriyet olamaz, çünkü padişahlığa karşı hürmet ve muhabbet çoktur. Müdafaa-i hukuka karşı hiçbir kuvvet yoktur"* cevabını verdi[331]. Rawlinson, bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa ile de görüşmek istediğini Kazım Karabekir Paşa'ya bildirmiş, bu haberi alan ve Ankara'da bulunan Mustafa Kemal Paşa, 8 Ocak 1920'de Rawlinson'un görüşmek için resmî bir sıfatının olup olmayacağını, resmî bir görevi varsa görüşebileceğini, aski taktirde Ankara'ya gelmesine lüzum olmadığını Kazım Karabekir Paşa'ya bildirmiştir. Bu cevaptan sonra Rawlinson'un Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek isteği azalmış, bu sırada hastalanması görüşme ihtimalini daha da zayıflatmıştır[332].

328 Karabekir, a.g.e., s.379-380.

329 27 Aralık 1919'da, İstasyon mevkiinde bir yangın çıktı. Beş ton mazot, bir miktar benzin, gaz ve şimendifere ait üstüpü ve pamuk bulunan anbar yandı. Yangına bir erin dikkatsizliği sebep olmuştu. (Karabekir, a.g.e., s.384).

330 Rawlinson, a.g.e., s.267-268.

331 Karabekir, a.g.e., s.384-386. İngiltere bu tür bir hareket tarzıyla, Kuvâ-yı Milliyenin gelişmesi sıralarında milletimizi birbirine katmak planını da uygulayabilirdi. (Karabekir, a.g.e., s.387).

332 Karabekir, a.g.e., s.387-388.

Rawlinson, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeye muvaffak olamayınca biraz sertleşmiş, mütarekenin tatbikini Kazım Karabekir Paşa'dan istemiş[333], Kazım Karabekir Paşa, mütareke ahkâmına göre kolordulardaki silahların toplandığını ve emniyet altına alındığını, fakat bunların şu anda başka bir yere naklinin imkânsız olduğunu, kendisini ziyarete gelen halktan 50 kişilik bir heyetin buna izin vermeyeceklerini söylediklerini 17 Ocak 1920'de Rawlinson'a bildirmiştir[334]. Rawlinson 20 Ocak 1920'de, Kazım Karabekir Paşa'ya, şu bilgilerin Meclis-i ¬lî tarafından istendiğini bildirmiştir:

"1- Erzurum'da v.s. mevakiede halen esliha malzemesi varmıdır ?

2- Bu malzeme hareketim zamanı olan Ağustostan beri tezyid veya tenkiz edilmiş midir ?

3- 7 Ağustos'tan beri malzemenin veya depoların mevkiinde bir değişiklik var mıdır?"[335].

Buna verilen 26 Ocak tarihli cevapta, *"esliha ve malzeme eski yerlerinde aynen mevcuddur. Bu malzeme tenkiz veya tezyid edilmemiştir. Malzemelerin yerlerinde değişiklik yoktur"* deniliyordu[336].

Rawlinson'un bu faydasız çabaları, İstanbul'un işgal edildiği tarihe kadar devam etmiş, silah sevki konusundaki mücadele Anadolu Hareketi'nin lehine neticelenmiştir. Erzurum'da bütün müesseselerin ve halkın yek vücut olması bu başarının temel sebebidir. Böylece elde tutulması sağlanan bu malzemeler 1920 Şark Harekâtı'nda kullanılacaktır ve zaferi getirecektir. İngilizler Mustafa Kemal Paşa ile irtibatı gerçekleştiremeyince ve millî bir meclisin önüne geçemeyince İstanbul'u işgal etme yoluna gideceklerdir.

---

333 **ATASE**, K.324, D.7/6 (58), F.3.

334 **ATASE**, K.324, D.7/6 (58), F.4-1, 4-2 ; K.188, D.99/31, F.25-1 ; Karabekir, a.g.e., s.411. Rawlinson, Erzurum'daki Türk subaylarının kendisine selâm vermediklerinden şikâyetçi olmuş, Kazım Karabekir Paşa buna verdiği cevapta, Nezaretten bu konuda çeşitli emirler aldığını mıntıkasındaki İ'tilaf askerleriyle selamlaşılmasını maiyetine emretmiş, Rawlinson'a da şu cevabı yazmıştır: *"...Ancak maiyet-i âlilerinde bulunan efrad değil zabitanınız bile bizzat bana bile tesadüflerinde resm-i ta'zimde bulunmuyorlar"*. Rawlinson da, bunların genç ve cahil İngilizler olduğu cevabını vermiştir.(**ATASE**, K.324, D.7/6 (58), F.4-3, 4-6).

335 **ATASE** ,K.324, D.7/6 (58,) F.4-4.

336 **ATASE**, K.324, D.7/6 (58,) F.4-4.

3. Erzurum Valiliği Sorunu

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a geldiği sırada Erzurum Valisi Münir Bey azledilmiş bulunuyordu. Daha Erzurum'a gelmeden Amasya'da iken bu konuyu Kazım Karabekir Paşa ile görüşmüştü. Erzurum Valisi'nin azledilmesi, Doğu Anadolu'da ve özellikle Erzurum'da asker destekli halk teşkilatının geniş ve rahat bir şekilde yayılmasından, buna sivil ve askerî makamların mani olmamasından kaynaklanıyordu. Bu sebeple İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, İstanbul Hükümeti'ni Erzurum ve çevresindeki teşkilâtlanma hakkında bir çok defa uyarmıştı[337]. Bu uyarmalar neticesinde bölgedeki teşkilatlanmaya göz yuman Erzurum Valisi Münir Bey azledilmiştir. Meclis-i Vükelâ bu konuda 9 Haziran'da aldığı kararda, "*...ehemmiyet-i mahalliye ile münasib rü'yet ve faaliyat edememekte olmasına binâen ...*" Erzurum Valisi Münir Bey'in azledildiği ve yerine Van Valisi Mithat Bey'in tayin edildiği bildiriliyordu[338]. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Valisinin ve bölgedeki valilerin birer birer azledilmesi hakkındaki düşüncelerini 17 Haziran'da Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şu telgrafta dile getiriyordu:

"15.K.O.K. Kazım Karabekir Paşa Hazretleri'ne Amasya 17/06/35(1919)

Erzurum Valiliğine Van Valisi Mithat Bey'in tayin edildiği 16 Mart 35 tarihli ajansta bildiriliyor. Bu garabet mucib-i merak oldu. Rey ve malûmatları olup olmadığını beyefendiden sorarım. Muhaberatımıza ve tehasül eden mukarrerata göre ictihad ve kanaat (r.k.p.) ve haiz-i evsaf olan bu zatın oradan hükümet-i merkeziyece kaldırılmasına teşebbüs edilmiş ise de afvolunmayan bir cinayettir. Geçende Van Valisi Haydar Bey hakkında da böyle bir hareket yapılmış idi. Müşarünileyhin bu gün oradan uzaklaşması hiç caiz değildir. Lüzum görülürse Harbiye Nezareti'ne keyfiyeti bildirebilirsiniz, ayrıca ahali de aynı lisan ile müracaat edebilir. Herhalde Ermenistan cephesinde bulunan bir vilayetin valisi ka-

337 Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, 102-107. Bu uyarılardan birinde İngilizler, bu bölgede teşkilatlanmada büyük rolü olan 3.Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Halid Bey'in tutuklanmasını istemişlerdi. Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa 11 Haziran 1919'da Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği emirde, Trabzon'a geldiği bildirilen Halid Bey'in göz altına alınmasını, hududu geçerek hükümetin yaptığı anlaşmalara muhalif olarak Kars ile ilişki içerisinde olduğu iddialarının araştırılmasını istiyordu. (**ATASE**, K.181, D.82/13, F.44 ve 48).

338 **B.O.A.M.V.** 251/12.

tiyyen değişemez. Bahusus ki Van Valisi Van'a gitmeden Erzurum'a tayin edilen zat ile gerek acizleri ve gerekse erkan-ı harbiye reisim pek iyi tanıştıkları cihetle katiyyen birlikte çalışamayacağımız gibi bundan sarf-ı nazar edilmek lazımdır. Keyfiyetin müsara'atan iş'ar buyurulmasını rica ederim. 3.Ordu Müfettişi Mustafa Kemal"[339]

Aynı gün Kazım Karabekir Paşa da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Vilayete gönderilen, valinin azli hususundaki emri gördüğünü, vilayet defterdarının da azledildiğini ve valiliğe Kadı Hurşit Efendi'nin vekalet ettiğini, işi kavramış bir zatın kaldırılmasının şu nazik zamanda Erzurum için millet ve vatan için büyük bir zarar olduğunu, özellikle iki ay sonra yiyecek durumunun pek nazik bir durum alacağından işi iyi bilen bir zata çok ihtiyaç olacağını bildirerek valinin yerinde bırakılmasını Harbiye Nezareti'nden talep ediyordu[340]. Ertesi gün Mustafa Kemal Paşa da 3. Ordu Müfettişi olarak Harbiye Nezareti'ne gönrderdiği şifrede, *"...Erzurum valisi olan zat bu gün Ermenistan'a karşı cephe almış olan Erzurum Vilayeti'nin halini iyice tanımış, ahlâk-ı kemâliyeye mazhar çalışkan bir zat olduğu, şimdiye kadar hiç bir taraftan adem-i memnuniyet istememek ve bilakis vatanperver ve namuskâr olduğunu işitmekle anlıyorum. Değil valinin bir kaza kaymakamının bile şu sıralarda tebdili büyük rahneler açacağı cihetle Erzurum Valisinin istifasının bile kabul buyurulmamasını ehemmiyet-i mahsusa ile arz eylerim"* diyordu[341].

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Valisi'nin azledilmesi üzerinde yoğun bir şekilde durdu. Azlin farklı bir yorumunu 19/20 Haziran'da Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifrede dile getirerek şöyle diyordu: *"... Vatan ve millet için fedakârca çalışan Münir Bey'den sonra sıra bize gelecektir. Bundan dolayı buna karşı durmak farz olmuştur. Vali Münir Bey'in vazifesine devam etmesini muvafık görürüm. Azli duyan Erzurum vilayeti halkının da kendi müdafaa-i hukuk-ı milliye mümessilleri vasıtasıyla hemen zât-ı şahaneye, sadaret-i uzmaya Erzurum gibi serhad vilâyetimizin namuskâr ve fedakâr valisinin bilâ sebep azli ken-*

339 ATASE, K.325, D.12/70, F:1.
340 ATASE, K.189, D.104/8, F:45.
341 ATASE, K.325, D.12/70, F:46 ; HTVD, Yıl: 2 (Eylül 1953) Sayı :5, Vesika: 110. Aynı telgrafın sureti Kazım Karabekir Paşa'ya da 20 Haziran'da gönderilmiştir. (ATASE, K.325, D.12/70, F:2-1).

dilerini pek me'yus ettiğini halkın şu tehlikeli günlerde buna rıza gösteremeyeceği, başka birinin münasib olamayacağı tarzında müracaatta bulunulması millî bir görev addediyor..."[342]

Bütün bu çabalara ve tepkilere rağmen Münir Bey'in azli durdurulamadı. Mustafa Kemal Paşa'nın tavsiyesi üzerine Münir Bey Erzurum'dan ayrılmayarak burada kaldı[343]. 19 Haziran'da Erzurum'a gelmiş olan, Bitlis valiliğinden azledilmiş Mazhar Müfit Bey de Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesini bekliyordu[344]. Her iki vali de Mustafa Kemal Paşa'yı karşılayan hey'et içerisinde bulunuyordu[345].

Bütün bunların dışında Erzurum'da vali vekili olarak bir Kadı'nın bulunması Kazım Karabekir Paşa'yı rahatsız etmişti. Paşa, bu konudaki rahatsızlığını 28 Haziran tarihli telgrafında Harbiye Nezaretî'ne bildirdi. Telgrafta; *"...Erzurum'daki ecnebi mümessilleri şimdiye kadar bir kaç İngiliz zabiti idi. Fakat Amerikalı, Fransız ve Rus zâbitlerinden birer ikişer geldiler ve geliyorlar. Vilâyât-ı Şarkiyye'nin hayat ve mematıyla uğraşılırken yarınki bayram merasiminde kurun-ı ulâyı tanzir edecek olan Erzurum Hükümeti'nin sarıklı ve cübbeli valisi ecnebî mümessilleri için ne kadar meserret âmiz ve hande âver olacaksa bizim gibi bihakkın endişe-i vatanla yürekleri parçalananlar için de gerek bu ve gerekse Bitlis ve Erzurum valileri gibi iki hamiyetli ve değerli valinin bu manzara-i elimeye rağmen mazulen dolaşmalarını görmek mucib-i elem ve teessür olacağını arz eylerim"*[346] diyordu. 3 Temmuz'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevad Bey buna verdiği cevapta, valiler hakkında daha önceden yapılan müracaatların Bâbıâli'ye arzedildiğini, Kazım Karabekir Paşa'nın orda bulunmasının valinin yokluğunu kapatabileceği ümidinde olduğunu bildiriyordu[347].

---

342 **ATASE**, K.325,D.12/70, F:2.

343 **Nutuk, I**, s.43.

344 Kansu, **a.g.e.**, s.23.

345 Sivas valisi Reşit Paşa, Erzurum ve Bitlis Valilerinin azledilmelerini Ferit Paşa Hükümeti'nin Anadolu'da nüfuzunun azalmış olmasından kaynaklandığını söyleyerek, *"... Demek ki, azledilenler valiler devlet merkezinde değil Mustafa Kemal'in yanında istikballerini aramayı daha doğru buluyordu. Dahiliye Nazırı Adil Bey elbette bu hali sezmiş olacaktı ve Sivas Valisi'ninde bu valilere arkadaşlık etmesinden çekinecekti..."* diyor. (**Reşit Paşan'nın Reşit Paşa'nın Hatıraları**, s.99-100).

346 Karabekir, **a.g.e.**, s.58.

347 **a.g.e.**, s.59.

Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey, valilik makamında kadı bir vekilin bulunmasını da göz önünde bulundurmayarak *"Erzurum Vali Vekili Kadı Efendi"* ye hitabını taşıyan 25 Haziran tarihli telgrafında, *"Memurların siyasiyat ile iştigalleri kat'iyyen memnu' olduğu için kongrelerle ve cemiyetlerle meşgul olanların mes'ul tutulacaklarının müracaatlarda bulunan mektupçu efendiye ihtarı ve bu işlerde talimat-ı sabıkaya tevfik hareket edilmesi ehemmiyetle tavsiye olunur"* diyordu[348]. Buna karşılık Kadı Hurşit Efendi, hükümetin kesin bir karar sahibi olmadığını gelen emirlerin birbirini tutmadığını dile getirerek hükümetten şikayetçi oluyordu[349]. Mustafa Kemal Paşa Temmuz 1919'da yayınladığı bir beyanname ile mülki ve askeri makamlar arasındaki ilişkileri düzenleyerek, vali ve mutasarrıfların raporlarını Kolordu Kumandanlarına vermelerini ve onlar vasıtasıyla kendisine iletilmesini istiyordu[350]. Aslında bu, Kolordu Komutanlarının yetkisinin arttırılması mânâsına geliyordu.

Erzurum Valiliği'ne tayin edilmiş olan Mithat Bey, 9 Temmuz'da yeni Dahiliye Nazırı Ethem Bey'i [351], 13 Temmuz'da da Padişah'ı ziyaret etmiş[352], bu ziyaretlerden sonra Van Valisi Haydar Bey ile becayiş yaparak Erzurum'a gitmekten vazgeçmiştir[353]. Ağustos ayına gelindiğinde Erzurum Valisi henüz görevinin başına gelmemişti. Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa bu problemi halledebilmek için yeni bir fikir ortaya atmışlar ve durumu Harbiye Nezareti'ne 29 Temmuz tarihli bir telgrafla bildirmişlerdi. Buna göre, yeni valinin gelmesi gecikecekse Bitlis Valiliği'nden azledilmiş olan ve Erzurum'da bulunan Mazhar Müfit Bey'in bu göreve tayini için aracılık yapılması isteniyordu[354]. Fakat bu teklifin Dahiliye Nezareti tarafından kabulü düşünülemezdi, zira Mazhar Müfit Bey İttihatçı olduğu gerekçesiyle bu görevinden alınmıştı[355].

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Valiliği için Mazhar Müfit Bey'i tavsiye ettiği günlerde, 27 Temmuz 1919'da Meclis-i Vükelâ Erzurum Valiliği'ne yine

348 B.O.A.DH.ŞFR.100/188.
349 İleri, 27 Haziran 1335/1919, No:530 /148 ; Vakit, 9 Temmuz 1335/1919, No:609.
350 Baykal, Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler, s.14.
351 İleri, 9 Temmuz 1335/1919, No:540 /158.
352 B.O.A.DH.KMS.54-1/18.
353 Vakit. 29 Temmuz 1335/1919, No:629 ; İleri, 29 Temmuz 1335/1919 No:559/177.
354 ATASE, K.323, D.4/60, F:57.
355 Kansu, a.g.e.,II, s.8-9.

bu valilikten ayrılma olan Ahmet Reşid Paşa'yı tayin ediyordu[356]. Sivas, Erzurum, Bitlis, Van ve Diyarbakır Valileri'nin azilleri ile ilgili 8 Ağustos'ta yayınlanan irade-i seniyyede de, bu valilerin asilerle teşrik-i mesai ederek hükümet emirlerine karşı geldikleri belirtiliyordu[357].

Vali Reşit Paşa, 26 Ağustos 1919'da Tahkik Hey'eti ile birlikte Erzurum'a geldi[358].Kendisini karşılamak için Ilıca'ya gitmiş olan bir kaç eski ahbabıyla birkaç memur ve köylüye söylediği nutukta, Padişah'ın selâmını Erzurum halkına tebliğe memur edildiğini ve Erzurum'da türeyen *"Celaliler"* in tenkilini irade buyurduğunu bildirmiş, aynı şeyleri Erzurum Hükümet Konağı önünde toplanan halka da tekrarlamıştı. Valinin bu nutkunu işiten Erzurum M.H.M.C. idarecileri hemen toplanarak Valinin ziyaretine Süleyman Necati Bey ve Cevat Bey'i göndermişler, Celalilerden neyi kastettiğini açıklamasını, eğer kongre erkânını kastediyorsa bunu şiddetle protesto ettiklerini valiye bildirmişlerdi. Erzurum'da milli hareketin çok şümullü olduğunu öğrenen Vali Bey, sözlerini tevilden başka çıkar yol bulamamış, celâlilerden kastının memleketin asayişini bozan eşkiyalar olduğunu söylemiştir. Aynı gece, Reşit Paşa ile birlikte aynı vapurla Erzurum'a gelmiş bulunan Cevat Bey'in kardeşi Sıtkı Bey valiye gönderilmiş ve onun bu harekete katılması sağlanmıştır[359].

Vali Reşit Paşa, 26 Ağustos 1919 akşamı Kazım Karabekir Paşa'yı da ziyaret etmiş, ona da celalilerden kastının İzmir ve civarındaki soyguncular olduğunu ifade etmiştir [360]. Mustafa Kemal Paşa'nın izniyle kendisini ziyarete gelen ve

---

356 **B.O.A. MV.**251/42.

357 **B.O.A. MV.**252/39.

358 Karabekir, a.g.e., s.138. Erzurum Valisi Reşit Paşa'nın ve Van Valisi Mithat Bey'in Anadolu'ya gelmelerine engel olunabilirdi, fakat bu konuda tedbir alınarak Trabzon'da bulunan Tümen Komutanı Halid Bey'e, Van Valisi ile görüşülerek âmal-i milliyeye hizmet edip etmeyeceğinin sorulması kabul etmezse geri gönderilmesi, Erzurum Valisi ile hiç görüşmeden Erzurum'a gelmesine müsaade edilmesi emri veriliyordu. Reşit Paşa ile Erzurum'da görüşülerek ikna edilecekti. (Kansu, a.g.e.,I, s.133-134 ; Erdeha, a.g.e. s.60) Kongre görüşmeleri Sırasında Reşit Paşa'nın Erzurum Valiliğine tayin edildiğini haber alan Mustafa Kemal Paşa, Süleyman Necati Bey'e yeni valinin nasıl birisi olduğunu sormuş, Necati, Reşit Paşa'nın daha 1913'te Erzurum Valisi iken tükenmiş bir ihtiyar olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Paşa, yeni valinin Sultan Vahdettin'den talimat alarak Erzurum'a harcket ettiğini, eğer işimize zarar verecek bir adamsa Trabzon'dan iade edilebileceğini belirtmiştir.(Dursunoğlu, **"Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri"**, s.38-39).

359 Dursunoğlu, **Milli Mücadele'de Erzurum.** s.126-129.

360 Karabekir, a.g.e., s.139.

bir bakıma onu sorgulayan Rauf Bey ve Mazhar Müfit Beylere de, *"âmâl-i milliyi mukaddes bir gaye tanıyarak bu yolda hizmet edeceğini"* söylemiştir[361].

Bu şartlar altında göreve başlayan[362] Vali Reşit Paşa'nın önceki beyanatından bahseden Albayrak Gazetesi, *"Bir Tashih"* başlığı altında valinin beyanatını vererek bunun infiale sebep olduğunu belirtiyor ve gelişen olayları şöyle yazıyordu:

" Vali Paşa'nın kalbî ve hüsn-i niyeti malum olduğundan bunda bir yanlışlık bulunduğu nazar-ı dikkate alınarak Belediye Reisi ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi ile birkaç zattan mürekkeb bir hey'et bu mesele hakkında müşârünileyhle mülâkat etmişlerdir. Reşit Paşa Hazretleri hukuk-ı hilafet ve saltanat ve istiklâl-i milletin teminine matuf bulunan bu milli harekâtı takdir ettiğini, kalben kendileriyle beraber bulunduğunu ve böyle bir sözün söylenmemiş olduğu ve esna-yı vedada zât-ı hazret-i padişahînin "babaca selamımı tebliğ ediniz" buyurmuş olduğu bir halka celâlî vasfının izafesinin mümkün olmadığını beyan ederek keyfiyetin gazetemizle de neşr ve tashih olunması lüzumunu ilâve eylemiştir. Hey'et müşârünileyhin el ele çalışmak emeliyle geldikleri yolundaki beyanatı da büyük bir hürmetle istima' etmiştir"[363].

İstanbul Hükümeti'nin Erzurum'daki sivil müesseselerde hakimiyetini kurma teşebbüsü böylece neticesiz kalıyordu. Dahiliye Nazırı Adil Bey 3 Eylül 1919'da Vali Reşit Paşa'ya gönderdiği yazıda, eski Erzurum Valisi Münir Bey'in harekât-ı milliyeye karşı nasıl bir vaziyet aldığının ve bunun delillerinin gizli bir şekilde gönderilmesini istiyordu[364]. Erzurumlulara, milli hareket lehine çalışacağına dair söz veren vali 10 Eylül'de şu cevabı yazıyordu:

---

361 Kansu, a.g.e.,I, s.136.

362 Reşit Paşa, İstanbul'a göreve başladığına dair şu yazıyı gönderdi:
" Bimennihilkerim merkez-i vilayete muvasalatla bercem-i gafir huzurunda emr-i âli kıra'at ve selâm-ı saadet-i encam hazret-i şehriyârî Erzurum ahalisine tebşir olunarak cümlesi tarafından dâ'i-i efrayiş ömr-i ikbal şehriyârî mükerreren addolunduktan sonra ifa-yı vazifeye mübaşeret olunduğu ahalinin zat-ı şevket-i simat cenab-ı hilafet penahiye ve hükümet-i seniyyelerine nâpezîr hissiyat-ı sadakatkârâneleri ile merbut bulundukları ve rıza-yı meralim irtiza-yı şehinşâhî dairesinde vatanı muhafazaya azimkâr olup âmâl-i kudsiyet iştimâl-i tâcidâriye muhalif bir hâl-i hareket bulunmadığı ma'ruzdur" (İkdam, 28 Ağustos 1335/1919, No:8100).

363 Albayrak, 31 Ağustos 1335/1919, Sayı:24 ; Karabekir, a.g.e., s.154-155.

364 B.O.A DH.ŞFR:103/26.

"Dahiliye Nezaret-i Celîlesine

Devletlü Efendim Hazretleri. Erzurum'da münferiden ve müctemian ve müsellahan teşebbüsat icrası gibi gayr-î kanunî ahval vukuuna dair harekât-ı milliye olmayıp kongrenin keyfiyet ve tarz-ı teşkili vilayet vekaletinden cevaben mütekaddim 29 Temmuz 335 tarihli ve 5760/722 numerolu şifre telgrafla iş'ar kılındığı gibi ahval-i umumiye-i vilayet hakkında dahi 9 Eylül minh tarihli şifre telgrafname-i çâkirânemle izahat arz edilmiş ve bu hususta ise val-i Sabık Münir Bey'in bir günâ delil ve te'siri anlaşılamamış olduğu ma'ruzdur"[365]

Vali Reşit Paşa bir buçuk sene kadar Erzurum'da çalışmış, TBMM.'nin açılmasından sonra, İstanbul Hükümeti lehinde bazı teşebbüslerde bulunacaktır.

4. Mustafa Kemal Paşa'nın Kongreden Sonraki Günleri

7 Ağustos 1919'da Erzurum Kongresi sona ermiş, uzun ve yorucu bir çalışma dönemi geride kalmıştı. Fakat yapılmak istenen işler daha yeni başlıyordu, Erzurum Kongresi millî gayeye ulaşmak için daha ilk basamaktı. Kongrenin hedeflerine ulaşması gerekiyordu. Bu sebeple kongreden hemen sonra kongre kararları ve beyannâmesi yurdun her tarafına dağıtılmış, Doğu Anadolu'daki teşkilâtlar birleştirilmişti. Bunun dışında Sivas'ta yapılması planlanan bir kongre vardı. Bu kongrenin hazırlıkları da Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'dan ayrılacağı güne kadar devam etti[366].

Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Hey'eti de, bu sırada çalışmalarını yoğunlaştırarak çeşitli kararlar aldı. Hey'et 14 Ağustos 1919'da yaptığı toplantıda, Temsil Hey'eti üyeliğine seçilen Raif Efendi'den boşalan Erzurum Merkezi Hey'eti başkanlığına emekli binbaşı Süleyman Bey'i seçmiş, 16 Ağustosta özel göreve gönderilen terhis edilmiş yedek subaylara onar ve erlere de beşer lira verilmesi kararını almıştır[367]. 17 Ağustosta yapılan toplantıda da, Albay-

365 **B.Ö.A.DH.KMS.**55-3/24 lef.3.

366 Sivas Valisi Reşid Paşa da kongrenin Sivas dışında bir yerde olmasını talep etmiş, fakat bunda muvaffak olamamıştı. Valinin Dahiliye Nezareti ile ilgili yazışmaları için bkz. **Nutuk** I, s.77-81.c.III, Vesika:43; Akbulut, **Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler**, s.38-43.

367 Cemiyetin bu kararı şu gerçeği gözler önüne seriyor: Osmanlı Devleti kendi askerlerini terhis etmiş, fakat cemiyet bu askerlere para vererek vatanın müdafaası için kullanmaya çalışmış, bunları özel asker gibi teşkilâtlandırmıştır.

rak Gazetesi'nin posta memurlarının engellemeleri yüzünden gerekli yerlere gitmediği anlaşıldığından bundan sonra cemiyet tarafından posta paketi şeklinde veya zarflanarak dağıtılması ve gazetenin her baskısından 150 tanesinin basımevine mâl olduğu fiyattan cemiyete verilmesi uygun görülmüştür[368].

Erzurum M.H.M.C.'nin en önemli kararlarından birisi de, 21 Ağustos 1919 tarihli toplantısında Mustafa Kemal Paşa'ya Erzurum Hemşehriliği'nin teklif etmesidir. Bu konuda alınan kararda, *"Erzurum tarihinde özel bir yeri bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya hususî bir heyet gönderilerek şehrimizin hemşehriliğini kabul etmesi için istirhamda bulunulması kararlaştırıldı"* deniliyordu[369]. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum hemşehriliği, Cavid, Kâzım ve Süleyman Necati Beylerin bir gece Mustafa Kemal Paşa'yı Erzurum'da Çaykara'daki evinde ziyaretleri sırasında gündeme gelmişti. O gece sohbet sırasında kongrede alınan kararlardan, Meclis-i Millî'nin hemen toplanması gerektiğinden bahsedilmişti. Bu sohbette Mustafa Kemal Paşa, kendisinin Erzurum'dan milletvekili seçilmek istediğini, bu tarihî şehre hizmet etmekten şeref duyacağını söyledi[370]. Fakat bir pürüz vardı; intihab kararnâmesine göre, o zaman mebusların adaylıklarını koyabilmeleri için o vilâyet halkından olmaları gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın durumunu güçlendirmek düşüncesinde olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti âzâlarından Kâzım Bey (Yurdalan), Erzurum'un geçmişte yetiştirdiği kahramanlar arasına bir kahramanın daha girmesi şerefinin verilmesini, bunun için de nüfusunun Erzurum'a nakline izin vermesini rica etti. Mustafa Kemal Paşa da böyle bir teklifi kabul etmeyi şeref bildiğini söyleyerek teklifi kabul etmiştir[371].

25 Ağustos 1919'da Erzurum M.H.M.C. toplanarak şu mektubun Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmesine karar verdi:

---

368 Kırzıoğlu, **"Şarki Anadolu M.H.C.Merkezi Karar Defteri"**, s.155 ; Mutluçağ, **"Erzurum Kongresi'nin Tutanak ve Kararları"**, s.8.

369 Kırzıoğlu, a.g.m., s.156 ; Mutluçağ, a.g.m., s.8.

370 Dursunoğlu, a.g.e., s.139. Dursunoğlu bu toplantının tarihini 25 Ağustos 1919 olarak vermektedir. Cemiyet, Mustafa Kemal Paşa'ya hemşehrilik verilmesi kararını 21 Ağustosta almıştır. Yukarıda balısedilen görüşme muhtemelen 21 Ağustostan önce olmalıdır.

371 Dursunoğlu, a.g.e., s.139. Teklifi yapan Kâzım Bey değil, Süleyman Necati Bey idi. (Güneri, **Hatıralar**, s.72).

"Mücâhid-i Muhterem Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine.

Bu memleketin tarihinde şehrimizin nasıl bir nurlu mevkii varsa, Erzurum tarihinde de zât-ı âli-i vatanperverîleri öyle bir mevki-i mahsus ihraz eylemişlerdir. Hayat-ı mücahidânelerinde, bu suretle mühim hatıralara sahip bulunan evlâdı meyanında ism-i âlilerinin görünmesi, bütün hemşehrilerce mucib-i şeref ve mefharet addedileceğinden ve maskat-i re'sleri istilâ altında bulunduğundan burada tevattun ile hemşehriliğimizi kabul buyurmanızı temenni eyleriz. 25 Ağustos 1335 (1919)"[372].

Mustafa Kemal Paşa bu teklifi kabul ettiğine dair şu cevabı cemiyete göndermiştir:

"Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Hey'et-i Merkeziyesine. Erzurum hemşehriliğini teklif suretiyle, hakkımda bu kerre de izhar buyurulan âsâr-ı muhabbet ve samimiyetin müteşekkiriyim. Tarihî olan Erzurum'un bu erler yatağının hemşehrileri meyânında bulunmak âcizler için en büyük saadettir. Erzurum nüfusuna kaydımın icrası için icab eden muameleye tevessül edildiğini beyan ve revabıt-ı kalbiye ve samimânemi te'yid eylerim efendim.

Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'et-i Temsiliyesi Azâsından Mustafa Kemal"[373].

Bundan sonra Sivas'a yolculuk hazırlıkları içerisinde olan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının yol masrafları gündeme gelmiştir. Kongre nizamnâmesine göre, Hey'et-i Temsiliye'nin masraflarını karşılamak müdafaa-i hukuk teşkilâtının görevi idi. Mustafa Kemal Paşa ile sık sık görüşen Kâzım Bey, bir gün cemiyete gelerek, Paşa'nın yola çıkmasını sağlamak için para bulunması gerektiğini söylemişti. Fakat Erzurum M.H.M.C. elindeki paraları kongre masrafları için harcamış, geriye yalnızca seksen lira kalmıştı. Hey'et-i Temsiliye için en az bin liraya ihtiyaç vardı. Erzurum merkezi hey'et-i fa'ale âzâsından emekli bin-

372 Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, II, s.284 ; Baykal, **Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler**, s.37; Dursunoğlu, **a.g.e.**, s.140 ; Kırzıoğlu, **Mustafa Kemal Paşa Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler**,s.24; Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s.850.

373 Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, II, s.285 ; Baykal, **a.g.e.**, s.37; Dursunoğlu, **a.g.e.**, s.140 ; Konukçu, **a.g.e.**, s.850 ; **ATTB**, IV.s.63.

başı Hatunoğlu Süleyman Bey elindeki 900 lirayı bu iş için kullanılmak üzere, kimsenin bundan haberi olmaması şartıyla, vermiştir[374]. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Erzurum'dan Sivas'a giderken para yönünden çok büyük sıkıntılar çekmişler, bu para sıkıntıyı biraz da olsun azaltmıştır[375].

Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler son hazırlıklarını tamamladıktan sonra, 29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan iki otomobil ile ayrıldılar. Erzurumlular *"Allah muvaffak etsin"*, *"hayırlı olsun"* diyerek bu hey'eti uğurladı. Kazım Karabekir Paşa, bir otomobil kazasında ayağından yaralandığı için hey'eti uğurlamaya gelememişti[376]. Mustafa Kemal Paşa, 30 Eylül 1924'te Erzurum'a tekrar geldiğinde yaptığı konuşmasında şöyle diyordu: *"Bu muhterem halk beni bugünkü gibi teşyi etmişti. O günün vicdanında meknüz olan hatırasını, derin bir tehassüs ile yâd etmek isterim"*[377].

374 Dursunoğlu, a.g.e., s.137-138.

375 Kansu, a.g.e., I, s.172.

376 Karabekir, a.g.e., s.149., Kazım Karabekir Paşa bu sıradaki duygularını şöyle anlatıyor: *"29 Ağustos öğleden evvel; millî ve askerî parlak bir uğurlama ile hey'et yola çıkarıldı. Muhterem arkadaşlarımı dürbünle kilometrelerce seyrettim. "Hayırlı yolculuk ve hayırlı kongre!" diye dua ettim. Bugün kalben çok müsterihtim. Zorlukların yarısını atlattığımıza kanidim. "Her başlangıç güçtür" düsturu, Millî İstiklâl Mücahedemiz için de aynı idi. Erzurum, cihana şu feryad hülâsasını çınlatmıştı. "Ya İstiklâl, Ya Ölüm!" Türk boynuna zincir vurdurmayacaktı, tarih buna şahitti. Türk hür yaşayacak, Türken dahi hür ölecekti."* (Karabekir, a.g.e., s.149)

377 Konukçu, a.g.e., s.856.

III. BÖLÜM
SİVAS KONGRESİ'NDEN TBMM'YE ERZURUM

A - SİVAS KONGRESİ KARŞISINDA ERZURUM

1. Ali Galip Hadisesi ve Erzurum

Erzurum Kongresi'nin dağılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları üç hafta daha bu şehirde kalmışlardı. Ağustosun sonlarına doğru, Sivas'ta kongre için delegeler toplanmaya başlamış olduklarından Mustafa Kemal Paşa 29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan ayrıldı. Üç binek ve bir otomobil ile hareket eden heyette Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Raif Efendi, Mazhar Müfit Bey, Süreyya Bey ile birlikte iki ümera ve altı zabit vardı. Hey'et Erzurum'dan büyük ve parlak bir törenle uğurlanmış[1], Erzincan Boğazı'nda Dersim Kürtlerinin bir suikast tertipledikleri gerekçesiyle durdurulmuştu. Aslında daha 23 Ağustos'da Kazım Karabekir Paşa 3. Kolordu Kumandanlığı'na, İstanbul'da İngilizlerin Sivas murahhasları için bir suikast tertip ettiğinin haber alındığını bildirmiş[2], Mamahatun, Tercan, Refahiye ve Erzincan mevkî' kumandanlıklarına gönderdiği emirde de Sivas'a gidecek olan heycte her türlü kolaylığın gösterilmesini istemişti[3]. Alınan bu tertibattan ve heye'etin bir an önce Sivas'ta bulunması gerektiğinden dolayı vakit geçirilmeden yola devam edilmiş ve hey'et 2 Eylül'de Sivas'a varmıştı.

4 Eylül'de başlayan Sivas Kongresi görüşmeleri devam ederken Mustafa Kemal Paşa bir yandan da Güney Doğu Anadolu'daki ayrılıkçı fikirleri kışkırtan İngiliz Binbaşısı Noel[4] ile Elazığ Valisi Ali Galip Bey'in durumlarını izliyordu.

---

1 Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 148; Karabekir, hey'ette Şeyh Fevzi Efendi'nin de bulunduğunu yazıyor, fakat Şeyh Fevzi Efendi kongreden sonra Erzincan'a gitmişti. Hey'et Fevzi Efendi'yi Erzincan'dan alacaktı. (**Nutuk, I**, s. 83).

2 ATASE, K. 323, D. 4/60, F. 95.

3 ATASE, K. 323, D. 4/60, F. 117.

4 Mim Kemal Öke, **Belgelerle Türk- İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1923)**, Ankara 1992, s. 48-49.

İstanbul Hükümeti'ne göre, Anadolu hareketinde İttihatçıların parmağı vardı ve hükümetle beraber olan Türk halkının çetecilikten ileri gitmeyen bu hareketle hiçbir ilgisi yoktu, masum halkı kandıran ve ülkeyi tehlikeye sürükleyen bu insanların yakalanarak gereken cezaya çarptırılması gerekiyordu. Bu fikirler içerisinde olan Damad Ferid Paşa, Ali Galip Bey'i Sivas Kongresi'ne engel olmak, özellikle Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'i tutuklamak üzere Elazığ'a vali tayin etti.

Ali Galip Bey, Elazığ Vilayeti'nden Erzurum Kongresi'ne seçilen iki temsilciyi, Mardin'den seçilen temsilcileri Elazığ'da alıkoymuş, kongre ve Mustafa Kemal Paşa aleyhine sözler söylemişti[5]. Ali Galip Bey'in bu hareketleri ve Erzurum Kongresi'ne karşı kuvvet sevk edeceği söylentileri Mustafa Kemal Paşa'yı harekete geçirmiş, Onu bazı tedbirler almaya sevk etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu konuyu Süleyman Necati Bey'e açmış, o da bu işi Ebulhindili Cafer Bey'in halledebileceğini söylemiştir. Cafer Bey, Ali Galip Bey'i öldürmek üzere 13 kişilik bir çete ile Erzurum'dan ayrılmıştır[6]. Kendisinden habersiz düzenlenen bu tertipten haberdar olan Kazım Karabekir Paşa, hemen harekete geçerek, bölgesindeki böyle önemli bir hadiseyi nasıl açıklayabileceğini Rauf Bey'e sormuş, ikisinin girişimleriyle Mustafa Kemal Paşa bu fikirden vazgeçirilmiş ve Elazığ'a doğru gitmekte olan Cafer Bey ve yanındakiler Erzurum'a geri çağrılmıştır[7].

Bu işi başarabilmesi için Ali Galip Bey'e Sivas Valiliği ile birlikte Üçüncü Ordu Komutanlığı da teklif edilmişti ve Ali Galip Bey, bazı şartlarla bu teklifi kabul edeceğini bildirmişti[8]. Bunun üzerine hükümet ona, 3 Eylül 1919'da bir yazı göndererek şartlarının kabul edildiğini bildirdikten sonra, Erzurum Kongresi'ni toplayanların şimdi de Sivas'ta bir toplantı yapacaklarının anlaşıldığını, bu gibi hallerden endişelenen İtilâf devletlerinin kıyılarımıza asker çıkarmaları ve

5 C.A. A: III-3, D:14, F:3, vesika no: 3781.

6 Güneri, **Hatıralar**, s. 69-70.

7 Karabekir, a.g.e., s. 79; Güneri, a.g.e, s. 71. Cafer Bey'in anlattıklarına göre, geri çağırılış sebepleri, Ali Galip Bey'in üzerine kuvvet sevkedildiğini haber alınca, Elazığ'dan ayrılması imiş. Ayrıca, Kazım Karabekir Paşa ile görüştükten sonra Erzurum'dan ayrılmış, bu olaydan Kazım Karabekir Paşa'nın haberi varmış. (Yiğitbaş, **Kiğı**, s. 193-197).

8 **Reşit Paşa'nın Hatıraları**, s. 46, 131-132.

bununla da yetinmeyerek memleketin iç kısımlarına nüfuz etmeleri ihtimalinin kuvvetli olduğunu, bu durumu önlemek için Sivas'ta bir kongre toplanmasına imkân vermemek gerektiğini, bundan dolayı Sivas'ta güvenilir bir valiye ihtiyaç olduğunu, bunun için oraya gönderildiğini belirterek, Kürtlerden toplayacağı 100-150 kişilik bir kuvvetle Sivas'ı basıp valiliği ve komutanlığı üzerine aldıktan sonra millî hareketle ilgili olanları tutuklamasını ve İstanbul'a göndermesini istiyordu[9]. Aynı gün, yani 3 Eylül 1919'da Malatya'ya gelen İngiliz Subayı Noel'in elinde, bütün kolaylıkların sağlanması, hatta nüfus kayıtlarının kendisine gösterilmesine dair İstanbul Hükümetince verilmiş olan bir belge mevcuttu. O'nun bu tarihte Malatya'da bulunması ise Ali Galip Bey ile işbirliği yapacağını ortaya koymakta idi[10].

Malatya'ya gelmiş olan Ali Galip Bey'in Bedirhanîler ile iş birliği yaparak Kürtlerden kuvvet toplaması zor olmadı. Ayrıca hükümet, Ali Galip Bey'e jandarma birlikleri kurabileceğini ve bunun için gerekli parayı mal sandığından harcayabileceğini bildirmişti[11]. Ancak, hükümetin 3 Eylül tarihli telgrafı milliyetçilerin eline geçmiş olduğundan bunlara karşı gerekli tedbirler alınmış ve Ali Galip Bey üzerine kuvvet sevk edilmişti[12]. Bu durum karşısında Ali Galip Bey önce Kâhta'ya oradan da Haleb'e kaçmak zorunda kaldı.

Ali Galip Bey'in İngilizler tarafından kışkırtılan Kürtlerle birlikte Sivas'ı basacağı haberini alan Mustafa Kemal Paşa çeşitli tedbirlere başvurdu. İlk olarak Kolordulara ve vilayetlere gönderdiği telgrafla ihaneti bildirdi ve oralarda gerekli tedbirlerin alınmasını, halkın durumu padişah nezdinde protesto etmesini istedi[13]. Hadise Erzurum'da kolorduyu ve müdafaa-i hukuk cemiyetini de Damad Ferid Hükûmeti'ne karşı harekete geçirdi. Zaten Erzurum'da düzenlenen kongreden dolayı hükümet ile Erzurum vilâyeti ilişkileri pek iyi değildi. Hükümet Erzurum'da olup bitenlerden de habersizdi. Dahiliye Nazırı Adil Bey, 7 Eylül'de Erzurum Vilâyeti'ne, vilâyet hakkında gerekli bilgiye sahip olmadıklarını, gerekli bilgilerin gönderilmediğini ve bunun sebebinin bildirilmesi gerektiğini du-

9 **Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler**, s. 74-77.
10 Karabekir, a.g.e, s. 169.
11 Kansu, **Atatürkle Beraber**, s. 261.
12 Karabekir, a.g.e, s. 194-196.
13 **Nutuk 1**, s. 137-138.

yuruyordu[14]. Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa, kurmaylarıyla toplanarak bu durumda alınması gereken tedbirleri düşünmüşler ve Erzurum ahalisi ile Elazığ ve Malatya belediyelerine ve Padişah'a etkili telgraflar çektirmek kararını almışlardı[15]. Erzurum bu kararı alırken Sivas'ta kongrenin 9 Eylül tarihli toplantısında, Padişah'a gönderilmek için kaleme alınmış ültimatom havasında bir taslak tartışılmıştı. Yazının ana konusu, Damad Ferid'in cürümleri ve tarafsız yeni bir hükümetin kurulması idi[16]. Aynı gün kongrenin bu yazısının doğrudan doğruya Saraya sunulmasına hükümet engel oldu. Hükümetin bu hareketi Anadolu'da büyük bir tepkiye yol açtı. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'et-i Merkeziyesi 10 Eylül'de toplanarak, Sivas'ta toplanan genel kongre tarafından Hilâfet makamına sunulacak telgrafın çekilmesine İstanbul Hükümeti'nin engel olmasına karşılık, olup bitenlerin cemiyet tarafından Hilâfet makamına bildirilmesine ve Padişah hazretleri ile milletin tam güvenini kazanmış kişilerden oluşacak yeni bir kabine kurulmasının istenilmesine karar verdi[17]. Ertesi gün Erzurum Telgrafhanesi'ne gelen cemiyet hey'eti alınan karar gereği yazılan telgrafı Sadarete çektiler ve diğer önemli merkezlerin de kendileri gibi hareketlerini tavsiye ettiler[18]. Yine 11 Eylül'de XV., XIII., XX. ve III. Kolordu kumandanları tarafından Sadaret'e ortak bir telgraf gönderilerek, doğrudan doğruya padişahla görüşülmek istendiği, aksi takdirde doğacak kötü neticelerden Sadrazamın mes'ul olacağı bildirildi[19].

Bütün bu baskılara rağmen Sadrazam teklifleri kabul etmediğinden Sivas son bir çareye daha başvurdu. 11/12 Eylül gecesi *"Umumî Kongre Hey'eti"* Sad-

---

14 **B.O.A.DH.ŞFR.** 103/74. Bu tarihlerde Babıâli Vilâyetler Gelen-Giden, Nezaret Gelen-Giden Defterlerinde de Erzurum Vilâyeti'ne ait yoğun bir yazışma kaydı yok. Erzurum sanki İstanbul'dan irtibatını kesmiş görünüyor. Rastlanılan kayıtlar daha çok protestolara ve şikâyetlere ait yazışmalar.

15 Karabekir, **a.g.e.**, s. 184.

16 Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara 1969, s. 85-89. Damad Ferid Paşa Kabinesine karşı saldırının yoğunlaşması, Mustafa Kemal Paşa'nın tesbit ettiği yeni hareket tarzıydı. (**Nutuk I**, s. 137).

17 Mutluçağ, **"Erzurum Kongresi'nin Tutanak ve Kararları"**, s. 9.

18 Kazım Karabekir Paşa, bu telgrafı ve alınan tedbirleri Sivas'a 11 Eylül tarihli şu telgrafla bildiriyordu: " *1. Erzurum ahalisi Elâziz ve Malatya belediyelerine yazdıkları gibi atabe-i şahaneye de Ankara ahalisi gibi hususatta bulunuyorlar. Trabzon, Elâziz, Diyarbekir, Van vilâyetleri ahalisinin de aynı müracaatta bulunmaları için bu gibi keyfiyetten haberdar olacaklardır. 2. Dersim vilâyeti'nin meşkûk olduğu XIII. Kolorduca Elâziz ve Malatya'ya kâfî kuvvet sevk edildiği, 3. Erzincan'a kuvvet gönderildiği".*(**ATASE.**, K. 325, D. 14/7, F. 42).

19 **Nutuk I**, s. 140 ; **İleri**, 5 Teşrinievvel 1335/5Ekim1919, No: 232.

razama bir telgraf çekerek, milletin Padişah'tan başkasına güveni kalmadığı için hâl ve istirhamlarını ancak ona arz edebileceğini fakat hükûmetin milletle Padişah arasına girerek bu marûzatın yapılmasına engel olduğunu belirtti ve bu hal daha bir saat devam ederse millet kendisini her türlü harekât ve icraatında serbest telâkkî ederek zaten gayr-i meşrû kabul ettiği hükûmetle bağlantısını keseceğini ve bundan sonra milletin alacağı vaziyetin yabancı devletler temsilcilerine de bildirileceğini açıkladı. Fakat bu telgrafa bir cevap alınamadığı için kongre hey'eti sabaha karşı saat beşte, meşrû bir hükümet iş başına gelinceye kadar milletin İstanbul ile bağlantısını kestiğini her tarafa duyurdu[20]. Kongre hey'eti memleketi makamsız bırakmamak için de çeşitli tedbirler aldı[21].

Erzurum Valisi Reşit Paşa, haberleşmenin kesilmesi hakkındaki emri aldıktan sonra bunu tatbike koymuş ve istenilen neticenin elde edilmesine kadar bu durumun devam ettirilmesini telgraf başmüdürüne ve icabedenlere bildirmiştir[22]. Trabzon Telgraf Müdüriyeti, Erzurum'un bu teklifini reddetmiş ve *"Ben dalkavuk değilim"* diyerek Erzurum başmüdürünü dalkavuklukla suçlamıştır. Kazım Karabekir Paşa Trabzon'a gönderdiği 13 Eylül tarihli emirde, Trabzon Telgraf Başmüdürü hakkında hemen tahkikat başlatılmasını istemiştir[23]. Reşit Paşa ve Van Valisi Mithat Bey, Sadarete çektikleri 13 Eylül tarihli ortak telgrafta, Elâzığ Valisi Ali Galip'in Sivas'taki kongreyi basma teşebbüsünün ve hükûmetin halkın padişah'a müracaatını engellemesinin bu bölgeye çok kötü tesir ettiğini, Sivas'taki hey'etin kanunlar dairesinde toplandığını, halkın ve kolordunun buna yardımcı olduğunu belirterek halkın güveninin kalmadığı ve kabinenin hemen değiştirilmesini istemişlerdir[24]. 14 Eylül tarihli ve Erzurum Belediye Re-

20 **Nutuk I**, s. 139-140. Mustafa Kemal Paşa bu durumu Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne 12 Eylül'de gönderdiği şu telgrafla te'yit ediyordu: *"1. Umumî Kongre Beyannâmesi'ni, ecnebi mümessillere, sefaretlere verdiği muhtırayı ve Malatya firarîleri hakkındaki tebligatı aldınız mı? 2. Meşrû bir hükûmet re'sikâra geçinceye kadar İstanbul'la kat'-ı alâka edildiğinden haberiniz var mı?"* (**ATTB.**, IV, s. 69).

21 **Nutuk I**, s. 143 -146.

22 **ATASE**, K. 325, D. 14/7, F. 60. Erzurum'da bulunan XV. K.O. Erkân-ı Harbiye Reisi Mustafa Bey tarafından 12 Eylül'de Sivas'a gönderilen telgrafta, İstanbul ile haberleşmenin kesilmesi hakkında tam bir açıklık olmamasından dolayı, kolorduca yalnız resmî haberleşmenin kesildiği, hususî telgrafların çekilmesine ve alınmasına izin verildiği belirtilerek, bu konuda ortak kararın ne olduğu soruluyordu. (C.A., A. III-3, D.20 F.10).

23 **ATASE**, K. 325, D. 14/7, F. 66.

24 **ATASE**, K. 325, D. 17/7, F.70; **Albayrak**, 14 Eylül 1335/1919, Sayı: 27.

isi Zâkir, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Süleyman, Müftü Solakzâde Sadık ve diğer eşrafın imzasını taşıyan Sadarete çekilen telgraf'ta da aynı taleplerde bulunuluyordu[25]. Aynı konulu ve tarihli başka bir telgraf da Erzurum ahalîsi tarafından Padişah'a çekilmişti[26]. Bu protestolar yavaş yavaş etkisini göstermiş, İstanbul'da seçimlerin yapılacağı yönünde haberler dolaşmaya başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği 16 Eylül tarihli bir telgrafta hükûmetin yakında değişeceğini ve seçimler için hazırlıklara başlanması gerektiğini bildiriyordu[27]

İstanbul'a karşı bu telgraflar çekilirken Sivas'ta Heyet-i Temsiliye ile bazı problemler de yaşandı. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul ile haberleşmenin kesilmesi konusundaki kararı bazı vilâyetlerden itirazlar gelmesine sebep oldu. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'et-i Merkeziyesi de 15 Eylül'de Sivas'a

---

25 Telgrafın tam metni şöyleydi: *"Derâliye'de Makam-ı Sadaret'e takım takım Bolşeviklerin sevâhil-i Osmaniye geçerek Samsun ve Trabzon tarikiyle Anadolu'a dahil oldukları ve memlekette Balşevizmin intişara başlandığı ve men-i tevsi(i hakkında ne gibi tedabir ittihaz edildiği meâlinde lisan-ı resm-i devletle Trabzon valisi Galip Bey'in ma'azallahu teâlâ memleketlerimizin işgali gibi bir netice-i müellime tevlidine sebep olabilecek mahiyette bulunan bir telgrafnâme ile istizah edildiğini kemal-i teessürle haber aldık, memlekette en eski zamanlarda bile emsaline tesadüf edilemeyecek derecede sükûn ve sakinetin hükum fermâ bulunduğu bir anda aynı elim neticeyi tevlid edebilecek olan ve Anadolu'da i'tişaş ve tezebziibiin hükümran olduğu şeklinde bulunan beyanatları gibi bu da büsbütün bir uydurmadı. Anadolu halkı ve bilhassa Erzurum ahalisi gasb edilmiş olan hukuk-ı mukaddesesini en medenî ve meşrû bir tarzda istirdadtan başka bir emel ve arzu beslememekte olduğundan bu istinadâtı Kemal-i şiddetle red ve tekzib eyleriz. Hiçbir İrade-i Millîyeye istinad etmeyip sekiz aydan beri başında bulunduğumuz kabinelerin her tarafta kahir bir İslâm ekseriyeti bulunan Vilâyât-ı Şarkiyyemizde Ermeni muhteriyeti te'sisi teklifiyle, başlayan ve bugüne kadar tevalî eden mecmua-i hattîyat-ı siyasiyenizin hangi seyyiat kısmına ve bu beyanatı kaydedeceğinde tereddüd eden ve lukuken kabinenizin sıfat-ı icrâiyeden tecrid edilmiş bulunduğunu bir kere daha i'lân eyleriz."* (B.O.A.B.E.●. Sadaret Evrakı (A.VRK.) 840/33).

26 Erzurum ahalisi tarafından Padişah'a çekilen telgraf:
"Dört buçuk asırdan beri memâlik-i mahrusa-i şahanelerinin şark hududu muhafızlığını kemâl-i sadakat ve fedakârî ile ifâ eden Erzurum ahalisi bundan sonra da hukuk-ı hilâfet ve saltanatın bir hâdim-i sâdıkı ve mukaddesâtının akdesi sayar. Binaenaleyh vatanımızın mukasemesi ve makam-ı hilâfet ve saltanatın inhilâli mevzu(bahs olunca bu vaziyet karşısında n evvel Erzurum'un kalbi teheyyüc etmiş ve müdafaa-i hukuk için saha-i mücahedeye atılmakta tereddüd göstermemişti. Vatanın temamisi ve hukukun gelişmesi karşısında bir Türklük-Kürtlük meselesi etrafında halkı ezmeye çalışan Hükûmet-i Merkeziye'ye Elâziz Valisi Ali Galip ile anlaşmış, elimize geçen telgrafnâmeler bunu te'yit etmiş, kullarını hâk-i pây-i mualla-yı ihtiva-yı hilâfetpenâhiye ref(-i ma(ruzâta mecbur etmiştir. Taht-ı hilâfet ve saltanat ve hanedanı celilüş-şanlarına lâyezell bir rabıta-i imanla merbut bulunan Erzurumlu kulları zât-ı akdes-i hilâfet penâhîyelerinin millet-i sadıkalarının i'timad-ı tâmmına hâiz bir kabinenin teşkiline müsaade-i mülûkânelerinin izin buyurulması kemal-i sadakat ve samimiyetle ref' ve atabe-i mülûkânelerine arz olunur." (Albayrak, 14 Eylül 1335/1919, Sayı: 27).

27 ATASE., K. 325, D.No: 14/7, F. 85 ve 86.

gönderdiği telgrafta, Hey'et-i Temsiliye'nin yeni görevleri konusunda müdafaa-i hukuk merkezlerinden izin alması gerektiğini söylüyordu[28]. Aslında Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bu itirazlar ona güvensizlikten kaynaklanıyordu. Çünkü yapılan propaganda sonunda, Mustafa Kemal Paşa bazı kişilerce şahsî fikir ve duygularına mağlup bir insan olarak görülmeye başlanmıştı[29]. Mustafa Kemal Paşa, hakkındaki bu endişeleri Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği bir telgrafla cevaplamış, hareketin ve takip edilen yolun meşrûluğundan bahsetmişti[30].

Kazım Karabekir Paşa bir taraftan Mustafa Kemal Paşa'ya tavsiyelerde bulunurken bir yandan da halkı meydana gelen olaylar hakkında bilgilendiriyordu. 18 Eylül'de Albayrak Gazetesi'nde yayınlanan beyannamesinde, Kürtlerle Türkleri birbirlerine düşürmek için İngilizlerin ve İstanbul Hükûmeti'nin oynadığı oyunlardan, ele geçen gizli telgraflardan, Sivas'taki kongreyi dağıtmak ve milletin sesini boğmak için kurulan tuzaklardan bahsederek, Anadolu'da sükûn ve asayiş için çalışıldığından bahsetmiştir[31]. Mustafa Kemal Paşa da Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği aynı tarihli yazıda, Anadolu'nun İstanbul ile ilişkilerini kesmesinin yağmacıların bir hareketi olarak gösterildiğini, bu yalancıların yeni planlar peşinde olduğunu ve padişaha bir beyannâme neşrettirmek istediklerini, yayınlanacak bu tür beyannâmelere inanılmamasını istiyordu[32]. Albayrak Gazetesi adeta bu yazıyı desteklercesine Padişah'a, Erzurum halkının bağlılığını, yıllarca onun için çalıştıklarını anlatan yazılar yazıyor[33], *"Hakkın Galebesi"* başlığı altında Ferid Paşa hakkında şunları neşrediyordu: *"Ferid Paşa davranışlarıyla, Ermenilere muhtariyet teklifiyle, Adana, Maraş, İzmir, İstanbul'daki hadiselerdeki kayıtsızlığı ile halkın nefretini celbetmiştir. Millet çok darbeler yemiştir, Harekât-ı Millîye'ye çok ihtiyacı vardır. Bugün bize destek veren devletler dün bizi yutmak için masaya oturmuşlardı. Bunlar fikirlerini hiçbir şekilde değiştirmezler. Binâenaleyh irâde-i millîye hakim olduktan sonra vazife yeni başlaya-*

28 **Nutuk I**, s. 146.
29 **a.g.e., III**, Vesika 96, s. 997-998.
30 **a.g.e., I**, s. 150-151.
31 **Albayrak**, 18 Eylül 1335/1919, Sayı: 28, Aynı nüshada. Karabekir'in Sadaret'e çektiği protesto telgrafı da yer almaktaydı.
32 **ATTB. IV**, s. 75-79.
33 **Albayrak**, 21 Eylül 1335/1919, Sayı:29.

caktır. Bunun için ufak tefek başarılarla yetinecek değiliz ve avunamayız. Biz milli hareketin muvaffakiyetini işte bu daireye hasr ediyor, asıl vazifenin bundan sonra başlayacağını hatıra getirmekten bir haz duyuyoruz."[34].

Albayrak Gazetesi Damad Ferid'e tepkisini bu şekilde dile getirirken Erzurum halkı da çeşitli şekillerde bu işle ilgilendi. 26 Eylül'de bu hükûmet içerisinde yer alan Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'yi telgraf başına çağırarak hainlikleri sabit olan bu kabine arasında kendisinin bulunduğuna üzüldüklerini ve bilmeyerek bu suçlulara ve dolayısıyla İslâmiyetin ve milletin mahvına alet olduğundan bahsederek namusunu kurtarmak için kendisinin hemen çekilmesini ve Padişah'ı aydınlatmasını istediler[35]. Damad Ferid Paşa'ya karşı bu kadar sert tepki gösterilmesinin sebeplerinden biri de, Anadolu'da karışıklık çıkararak Türkü ve Kürdü birbirine kırdırmak istemesiydi. Onun bu davranışına önemli bir itiraz da Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşayan Kürt aşiretlerinden geldi. Albayrak Gazetesinde yayınlanan ve Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen telgraflarında onlar, Malatya ve civarında meydana gelen hadiseyi protesto ediyorlar ve vatanın kurtarılması için her zaman Mustafa Kemal Paşa'nın emrinde olduklarını bildiriyorlardı[36].

Hükümete karşı girişilen bu hareket o kadar iyi organize edilmişti ki, Anadolu hareketine muhalif seslerin en fazla yükseldiği Trabzon'dan bile Damad Ferid'e çekilen telgrafta, hükümetin istifa etmesi isteniyordu[37]. Anadolu'nun bu baskılarına dayanamayan Damad Ferid Paşa, 2 Ekim'de istifa etti. Böylece Hey'et-i Temsiliye tarafından başlatılmış olan planlı hareket başarıyla neticeye ulaştırılmıştı. Bu başarıda Erzurum Valiliği'nin, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin, Erzurum halkının ve XV. Kolordu'nun payı büyüktü. Alınan kararlara ve Hey'et-i Temsiliye tarafından çizilen hareket tarzına bağlı kalarak hareket eden Erzurum bu konuda da Hey'et-i Temsiliye'nin en büyük destekçisi olmuştur.

---

34 Albayrak, 2 Teşrinievvel 1335/1919, Sayı: 32.
35 ATASE., K. 322, D.3/57-A, F. 66.
36 Albayrak, 22 Teşrinievvel 1335/22Ekim 1919, Sayı: 38.
37 B.O.A.B.E.O. Sadaret Evrakı (A.VRK.) 840/38.

2. Sivas Kongresi Kararlarının Erzurum'daki Etkileri

Erzurum'da, Sivas Kongresi kararlarının yankılarını ele almadan önce iki kongre arasındaki bazı farklılıkları tespit etmek faydalı olacaktır. 4-11 Eylül tarihleri arasında yapılan, bütün Anadolu için önemli kararların alındığı Sivas Kongresi, Erzurum Kongresi'ne göre daha zor şartlar altında toplanmıştır. Erzurum ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin düzenlediği Erzurum Kongresi bölgesel bir kongre idi, temsil ettiği bölgenin devletten kopması ve Ermenilere verilmesi tehlikesi vardı ve İstanbul Hükûmeti de bu konuda pek bir şey yapamıyordu. Mustafa Kemal Paşa Erzurum'a büyük bir komutan olarak geldi ve kongreye başkan seçildiğinde yalnız görevinden azledilmiş ve askerlikten istifa etmişti. Sivas'ta *"Padişah Yaveri"* sıfatı da olmadığı gibi kendisi ve Rauf Bey'in tutuklanması için emir çıkmış bulunuyordu. Erzurum'da Yunanlıların İzmir'i işgaline öfke daha tazeydi ve halk arasında gerginlik vardı. Sivas Kongresi sırasında bu gerginlik azalmış, barış konferansında Yunan işgalinin sınırlandırılması söz konusu olmuştu[38]. Bunların yanında, Erzurum Kongresi için Kolordu, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Erzurum halkı çok büyük çaba sarf etmiş, Erzurum valisi çok büyük destek vermediyse de herhangi bir engellemede bulunmamıştı. Sivas'ta Kolordu komutanı bulunan Selahaddin Bey, Sivas'ta bir kongreye lüzûm olmadığını daha 10 Ağustos 1919'da Kazım Karabekir Paşa'ya bildirmiş[39], Paşa tarafından kongrenin yapılması konusunda çeşitli gerekçelerle ikna edilmiştir[40]. Sivas valisi Reşit Paşa Fransızların Sivas'ı işgal edebileceği korkusuyla ve İstanbul Hükûmeti'nin baskıları yüzünden bu kongreye karşı çıktıysa da Hey'et-i Temsiliye tarafından bu konuda rahatlatılmış ve kongreyi kabul etmiştir[41]. Sivas halkı da, Erzurum halkı gibi daha önceden yabancı işgali acısını bilmediği için ve bu tarihte herhangi bir işgal söz konusu olmadığından Erzurum kadar istekli davranamıyordu.

Bu zor şartlar altında toplanmış olan Sivas Kongresi 11 Eylül 1919'da yayınladığı beyannamede, Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yerine

38 Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, 1, s. 510 ve 567.
39 **ATASE**, K. 323, D.4/60, F. 63.
40 **ATASE**, K. 323, D. 4/60, F. 64; Karabekir, a.g.e., s. 124-126.
41 **Reşit Paşa'nın Hatıraları**, 94 ve 165.

Anadolu'daki bütün millî teşkilâtları kapsayan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulduğunu bildiriyordu[42]. Sivas Kongresi'nin bu kararına ilk tepkiler Trabzon'dan geldi. Erzurum'da Hey'et-i Temsiliye azâsı seçilmiş olan ve Sivas'a gitmeyi reddeden İzzet ve Servet Beylerle birlikte Erzurum Kongresi'nde Trabzon delegesi olarak bulunan Ömer Fevzi ve Zeki Beyler Trabzon'da kongre aleyhinde çalışmaya başlamışlar, özellikle Sivas'ta bir kongrenin toplanmasına karşı çıkmışlardı[43]. Ömer Fevzi Bey, 11 Eylül'de Erzurum Kongresi, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey hakkındaki şikâyetlerini ihtiva eden, bunların ittihatçı olduğunu bildiren bir dilekçeyi Sadaret'e ve Dahiliye Nezareti'ne gönderdi.[44] İzzet, Servet ve Zeki Beyler de 16 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa'ya Sivas Kongresi'nin Erzurum Kongresi kararlarını değiştiremeyeceğini, Sivas Kongresi kararlarını kabul etmediklerini bildirmişlerdi[45]. Trabzon halkı da İttihat ve Terakki Fırkası'ndan epey eziyet görmüş olduğundan ve millî teşkilâtın başında bulunanları da aynı fırkada saydığından bu harekete destek vermişti[46].

Kazım Karabekir Paşa, Trabzon'daki muhaliflere Sivas Kongresi'nin gerekliliğini kararlarının bütün memleket için hayırlı olduğunu anlatırken[47] Albayrak Gazetesi de Erzurum halkına Ömer Fevzi Bey'in Trabzon'da İngilizler için çalıştığını, Tahkik Hey'eti'nden Ahmet Fevzi Paşa'ya Erzurum Kongresi hakkında şikâyette bulunduğunu[48], Erzurum ve Sivas kongrelerinin hiçbir fırka için ça-

---

42 **Nutuk I**, s. 89.

43 Trabzon delegelerin muhalefetleri hakkında bkz. **Nutuk I**, s. 147; **Nutuk III**, Vesika No: 91-95; Karabekir, a.g.e., s. 221,230 ve 232-240; Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi**, Ankara 1969, s. 127-144,242-243; Aybars, **"Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tahkik Hey'eti"**.

44 **B.O.A.B.E.O.** Sadaret Evrakı, A.VRK. 840/17. Erzurum Kongresi'nde muhalefet eden Ömer Fevzi Bey hakkında Trabzon'da bazı tedbirler alınmıştı. Bunun üzerine Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası Merkez-i Umûmîsi devreye girmiş ve 28 Ekim 1919 tarihli şu yazıyı Sadaret'e sunmuştur. *"Erzurum Kongresi'nde seferberlik ve hükümet-i muvakkate ilân ve merkez-i umûmîyi muhtevî yeni bir cemiyet ihdas etmek gibi Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in yerli ahaliden olmadığı halde kongreye girmelerine ve kolordu ve askerî mevki' kumandanlarının millî müdafaa-i hukuk işlerine karışmalarına şedîden muhalefet ve Trabzon'da neşrettiği gazetesiyle bu mevad hakkında halkı tenvir eden Selâmet Gazetesi sahibi ve muharriri Ömer Fevzi Bey'in bir gece hânesi abluka edilmek üzere Erzurum Divan-ı Harbi'ne sevkine teşebbüs edilmiş ise de mucizekâr bir imdâd ile kurtulmuş ve neşriyatından dolayı Vali Galip Bey ile aleyhinde idamı muktezî gayr-ı kanunî bir dava açtırmış olduğundan 26 gün dağlarda kendi ef'alînin müzaharetiyle mukavemette bulunup bu def'a firaren Dersa'adet'e gelmiştir."* (**B.O.A.B.E.O.** Sadaret Evrakı, A.VRK. 841/50).

45 **ATASE**, K. 322, D. 3/57-A, F. 29 ve F. 39.

46 **ATASE** K. 322, D. 3/57-A, F.56,67,68.

47 **ATASE**, K. 322, D. 3/57-A, F.10,10-1.

48 **Albayrak**, 18 Eylül 1335/1919, Sayı:28.

lışmadığını, vatan ve millet endişesinden başka bir emelleri bulunmadığını, bu söylentilerin Damad Ferid ve Venizelos'un iftiraları olduğunu yazıyordu[49]. Trabzon ve Erzurum'da bu gelişmeler olurken Bayburd Kaymakamı Osman Nuri Bey de, Sivas'ta toplanan kongreyi ve Mustafa Kemal Paşa'yı ittihatçı olarak niteliyor ve halk arasında propaganda yapıyordu. Onun bu çalışmalarını gören Kazım Karabekir Paşa, Osman Nuri Bey'i kontrol edebilmek için Hasankale Kayınakamlığı'na tayin ediyordu[50]. Kazım Karabekir Paşa bu şekilde doğuda birliği korumaya çalışıyordu. Fakat kendisi de Sivas Kongresi'nin Erzurum Kongresi kararlarını ortadan kaldırdığı düşüncesindeydi. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın önemli kararlar alınmasında kendisine bile bilgi vermemesinden şikâyet ediyordu. O'na göre, bu işlerle meşgul olmak yeni başlamış olan hareketi sarsacak ve dışarıya karşı birbirlerine girdiler hissini verdirerek ümitsizliğe sebep olacaktı. Bu sebeple bu işlerle meşgul olunmadan kongreden çıkarılan iyi manâlar neşr edilmeliydi[51].

Aslında Sivas Kongresi Beyannâmesi'nin üçüncü maddesi[52] Erzurum Kongresi'nin 3. ve 4. maddelerini de ortadan kaldırıyordu. Erzurum kararlarında, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'yu terk ve ihmal zorunda kalması ihtimali karşısında geçici de olsa ayrı bir hükûmet kurma ihtimali öngörülmüştü. Sivas'ta, Mustafa Kemal Paşa bu maddeyi kaldırmak görüşünü savunduysa da Erzurum delegesi Raif Efendi bunun gereği üzerinde ısrar etmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın teklifi kabul edilmemiş, madde genel bir hüküm biçiminde kabul edilmişti[53]. Böylece Erzurum'da Rumluk ve Ermenilik çalışmalarına karşı konulacağı belirtilirken Sivas'ta müdahale ve işgale karşı direnilmesi kararlaştırılmış oluyordu. Kazım Karabekir Paşa bu maddeye de karşı çıkıyor ve "... *acaba İzmir ve İstanbul'un boşaltılmasına karşı doğunun feda edilmesi gibi bir sulh esası meydana çıkarsa Sivas Kongresi hangi kuvvetle iş görebilecektir? İş doğu vilayetlerinin azalarından oluşan bir hey'ete devr olunacak yani Erzurum Kongresi*

49 Albayrak, 22 Teşrinievvel 1335/22Ekim 1919, Sayı:38.
50 ATASE, K. 322, D.3/57-A, F.65.
51 Karabekir, a.g.e., s. 241-242
52 Sivas Kongresi'nin üçüncü maddesinde, "*Memâlik-i Osmaniye'nin herhangi bir cüz'üne karşı vâkî olacak müdahale ve işgale ve bilhassa vatanımız dahilinde müstakil bir Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf harekâta karşı Aydın, Manisa ve Balıkesir cephelerinde mücahedât-ı milliyede olduğu gibi müttehiden müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir*" deniliyordu. (Gologlu, a.g.e., s. 232).
53 İğdemir, a.g.e., s. 36-38.

ve beyannâmesine geri dönülecek" diyor ve bu kararlar alınırken hiç olmazsa Erzurum ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini aydınlatmak ve reylerini alarak bir anlaşma ortamının hazırlanması gerektiğini savunuyordu[54]. Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa'nın endişelerine cevap veriyor ve Sivas Kongresi'nin Erzurum Kongresi'ni ve Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni ortadan kaldırmadığını ifade ediyordu[55]. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa 16 Eylül'de Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği telgrafta, Sivas Kongresi'nin 11 Eylül'de bir beyannâme ile son bulduğunu amaçlarının "sırf istiklâl ve mevcudiyet-i millîyeyi kurtarmak" olduğunu, bunun bazı kimseler tarafından azınlıklara karşı bir hareket olarak gösterildiğini, cins ve mezhep ayırmaksızın herkese aynı davranıldığının bütün memurlar tarafından halka anlatılmasını istiyordu[56]. Mustafa Kemal Paşa'nın bu cevabının Erzurumluları tatmin etmediği anlaşılıyor, zirâ 20 Eylül tarihli bu telgraftan sonra Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'et-i Merkeziyesi 21 Eylül'de yaptığı toplantıda, Sivas Temsil Hey'eti'nden Vilâyât-ı Şarkiyye tüzüğünün bazı noktalarının değiştirilip bir başka biçime sokulduğuna dair gelen telgrafa, Sivas Kongresi'ne temsil hey'etinden seçilerek katılan hey'etin sadece kararları bildirmek ve bunları savunmakla görevli olduğu, tüzükte değişiklik yapılmasının ancak ikinci bir Doğu Anadolu Kongresinin toplanmasına bağlı bulunduğu cevabının verilmesi kararlaştırılıyordu[57].

Bu durumda doğu halkını kongreye ısındırmak görevi Kazım Karabekir Paşa'ya düşüyordu ve Hey'et-i Temsiliye bunu Karabekir Paşa'dan istiyordu. Fakat takip edilen hareket tarzı onun da pek hoşuna gitmemişti. Karabekir Paşa, Hey'et-i Temsiliye'nin kendisine emr-i vâkîlerde bulunduğunu ileri sürüyor ve doğuda kendi otoritesinin sarsılmaya çalışıldığına inanıyordu[58]. Ayrıca ona gö-

54 Karabekir, **a.g.e.**, s. 208-209.

55 **Nutuk I**, s. 150-151; Karabekir, **a.g.e.**, s. 250-251.

56 **ATTB, IV**, s. 72-73.

57 Mutluçağ, a.g.m., s. 9.

58 Kazım Karabekir Paşa durumu şöyle anlatıyor: *"Padişaha ve hükûmetine karşı vaziyet alan halkı Sivas Kongresi'ne mutlak boyun eğmeye mecbursunuz diye hangi kuvvetle ve ne hakla tazyik edebiliriz. Hususiyle kolordumun dört fırkasının da âmirleri ve subaylarının ve bana bağlılığı ancak teşekkül etmiş, müdafaa-i hukuk hey'etleriyle mülzakere ve münakaşa ile temin etmiştim. Şimdi benim dahi malûmatım olmayan ve aklımın yatmadığı bir işe, bir emir subayı gibi tebliğ ve tebellüğ vasıtası mı olacaktım? Benim doğu halkı nazarında Sivas Kongresi'nin emirlerini yerine getirmeye memur bir insan şeklinde görünüşüm kongrenin de zararına idi. Ben doğu halkı nazarında mevkiimin nüfuzunu kaybedince her şey boşlukta kalırdı. Kongre de, Hey'et-i Temsiliye de, Mustafa Kemal de..."* (Karabekir, **a.g.e.**, s. 263).

re, kongre telaşla ve alelâcele sona erdirilmişti. Bu sebeple kararlar uzun uzun tartışılmadan alınmıştı ve şimdi bunun neticeleri kendisini gösteriyordu[59].

Ali Galip Hadisesi ve Damat Ferid Paşa'nın ihanetleri, bu iç problemleri bir süre için de olsa unutturmuş, Trabzon ve Erzurum'daki muhalefet dikkatini bu olaylara çevirmişti. Damad Ferid Paşa'nın istifasından sonra 2 Ekim 1919'da Ali Rıza Paşa kabinesi kurulmuştu. Şimdi yapılacak seçimler için müdafaa-i hukuk cemiyetlerinin teşkilâtının genişletilmesi gerekiyordu.

Erzurum, daha Erzurum Kongresi'nden sonra bölgedeki teşkilatlanmayı genişletmeye başlamış, müdafaa-i hukuk cemiyeti hey'et-i merkeziyesi 1 Eylül 1919'da yaptığı toplantıda, Oltu yöresinden dönen Kâzım Bey'in raporu ile Elviye-i Selâse'nin birleşmiş bir teşkilât çerçevesinde toplanabilmesi ve böylece hâl-i hazırdaki Ermeni mezâliminin önlenmesi ve ileride başlayabilecek durumlar hakkında hatıra gelen önerilerin Hey'et-i Temsiliye'ye sorulması kararını aldı[60]. 11 Eylül'de sona eren Sivas Kongresi'nde de, Anadolu'daki teşkilâtlar birleştirilmiş, kongre tüzüğüne ek olarak hazırlanan, *"Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Teşkilât Nizamnamesine Lâhikadır"* başlığını taşıyan bir nizamnâme hazırlanmıştır. Silahlı millî teşkilât için bazı direktifleri ihtiva eden ve 15 maddeden ibaret olan bu gizli belgede özellikle düşmanla temasta bulunulan mahallerde sabit ve seyyar silahlı kuvvetlerinin nasıl teşkil edileceği, nasıl idare edileceği, nasıl yedirileceği ve silahlandırılacağı açıklanıyordu[61]. Hey'et-i Temsiliye'nin bu kararından sonra Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'et-i merkeziyesi 15 Eylül'de kaza ve nahiyelerde teşkilat kurmak için ikişer kişinin gönderilmesini kararlaştırıyordu[62]. Aynı merkez 3 Ekim'deki toplantısında Hey'et-i Temsiliye'ye gönderilmesini kararlaştırdığı telgrafta, cemiyetin temel ilkelerinden kesinlikle taviz veremeyeceklerini bildiriyorlardı[63]. 11 Ekim'de Yeni Gün Gazetesi muhabirinin sorularını cevaplayan Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da her yerde teşkilat-ı milliye vücûda getirilmesine karar verildiği ve bunun bir ittihat halinde memlekete şâmil olduğunu söylüyordu[64]. O, 13 Ekim'de umum müdafaa-i

59 Karabekir, **İstiklâl Harbimizin Esasları**, İstanbul 1991, s. 109.
60 Mutluçağ, a.g.m., s. 9.
61 **Nutuk III**, Vesika No:188.
62 Mutluçağ, a.g.m., s. 9; Fahrettin Kırzıoğlu, "Şarkî -Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkezi Karar Defterindeki Kararların Suretleri", **Atatürk Üniv. Ed. Fak. Araştırma. Dergisi**, Sayı: 5 (Ekim 1972), s. 158.
63 Mutluçağ, **a.g.e.**, s. 10.
64 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III**, (Derl. Nimet Arsan), Ankara, 1981 s. 3.

hukuk hey'et-i merkeziyelerine gönderdiği telgrafta, ARMHC. nizamnâmesinin teşkilâta ait kısımlarını gönderiyordu. Bunda cemiyetin ünvanı, maksat, teşkilât, köy, nahiye, kaza, liva, müstakil liva ve vilâyet hey'et-i idarelerine ait düzenlemeler yer alıyordu[65]. Aynı tarihli müdafaa-i hukuk cemiyetlerine gönderilen tamimde de durumun Türk milleti lehine olduğunu millî teşkilâtın genişletilip geliştirilmesini sıkı bağlarla birbirine bağlanmasını istedi. Bunun günün en hayatî görevi olduğunu bildirdi[66]. Mustafa Kemal Paşa, *Erzurum Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'et-i Merkeziyesi*'ne başlığını taşıyan 8 Kasım tarihli yazısında da, teşkilâtın nasıl kurulacağını anlatıyor ve düzenli olarak bilgi gönderilmesini[67] 24 Kasım'da Erzurum'a gönderilen başka bir telgrafta da askerî ve millî teşkilâtın vatanın kurtuluşu için mahallelere ve köylere kadar genişletilmesini istiyordu[68].

Hey'et-i Temsiliye'nin bütün bu isteklerine karşı Erzurum içten içe karşı çıkıyordu. Bu karşı çıkış Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin 8 Ocak 1920 tarihli toplantısında kendisini gösteriyordu. Toplantıda Hey'et-i Temsiliye hakkında şu kararlar alınıyordu:

"Temsil Hey'eti, Erzurum'dan Sivas'a gitmesinden bu yana, Erzurum Kongresi'nin en köklü ilkelerinden ayrılmıştır, şöyle ki:

1- Temsil Hey'eti, Doğu Anadolu'nun Erzurum Kongresi'nde ilkeleri belirlenin özel siyasî durumunu göz önüne almayarak en büyük tehlike ve ihtirasla karşı karşıya kalmış bulunan Doğu Anadolu'nun mukadderatını büsbütün ihmal etmiş, ayrı bir özellik taşıyan buralarının ihmal edilmesi üzerine merkezimiz tarafından Temsil Hey'eti uyarılmışsa da, kaygılarımızı yatıştıracak bir karşılık verilmemiştir.

2- Doğu Anadolu'nun korunmasında en büyük etken olarak Türklerle Kürtlerin birleşmesi öngörülmüş, bu birliğin sağlanması için Erzurum Kongresi'ne ilimiz temsilcileri tarafından verilen birçok önergelerin görüşülmesi ertelenmiş ve sonra da oralarla ilgilenmeyen bazı kişiler, Temsil Hey'eti'nin yardımıyla

65 **ATTB., IV**, s. 114-116.
66 **Nutuk III**, Vesika No:280, s. 1261-1262.
67 **ATTB. IV**, s. 125.
68 a.g.e., s. 138-139.

milletvekili yapılarak ayrılıkçı Kürtlerin eline keskin bir silah verilmiştir. Bu husus hakkında da Merkezimiz tarafından Temsil Hey'eti'nin dikkati çekildiği halde adı geçen hey'et bu sorunu asla göz önüne almamıştır.

3- Temsil Hey'eti en önemli sorunlarda Merkez Hey'etiyle haberleşmeyerek bu yolda resmî makamları aracı yaptığı gibi seçimler hakkında da doğrudan doğruya bu makamlara yazarak el altından desteklemeye çalışmış ve bu suretle organlar arasında kullanması gerekli samimiyeti bozarak büyük bir vefasızlık eseri göstermiştir.

4- Temsil Hey'eti'ni oluşturan kişilerin kimler olduğu, ne suretle ve nerelerden seçildikleri şimdiye kadar bildirilmemiştir.Bu durumun açıklığa kavuşturulması için milletvekili Necati Bey'e, Temsili Hey'eti'nden gerçek durumu sormak üzere, bir muhtıra verilmesi kararlaştırılmıştır"[69].

Erzurum Müdafaa-i Hukuk Merkezi aldığı bu kararla, Hey'et-i Temsiliye'yi âdeta sorguluyor ve yapılan işlemler hakkında bilgi istiyordu. Hey'et-i Temsiliye'nin üye gönderilmesi talebini de Necati Bey'in yapacağı görüşmelerin sonucuna bırakıyordu[70]. Kazım Karabekir Paşa ise, üye gönderilememesinin sebeplerini Ankara'ya şu şekilde izah ediyordu:

"Ankara'da XX. Kolordu Kumandanlığı'na 2 Şubat 1336

C.30/1/1336. Hey'et-iTemsiliye'den azâlar hakkında Trabzon'a yazılmıştır. Alınacak malûmatı arz ederim. Erzurum'dan âzâ gönderilmemesine gelince, iki aydan beri devam eden bu arzu-yı tâmme rağmen henüz bir zâtın bile intihabına muvaffak olunamaması bazı esaslı sebeplere müsteniddir. Bir kere Hey'et-i Temsiliye gelip orada bihakkın ifâ-yı vazife edebilecek ehil kimselerin bulunamaması ve mevcud olanlarınsa ancak mahallî hüsn-i surette tutmaya medar zevata münhasır kalması. İkincisi böyle bir zâtın maarif-i sairesi ve evlâd-ı iyâlinin te'min-i havâic ve infâkı keyfiyetidir. Filhakika en kıymetdar bir racul-i salâhiyatdar olmak üzere Hey'et-i Temsiliye'de bulunan Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin evvelce Erzurum Kongresi kararına müstenid celb eylediği ma'ârif mecburiyetinin bile te'min ve isâlinde burada çektikleri zahmeti yakinen gör-

69 Mutluçağ, a.g.m., s. 11.
70 aynı yer.

düm. Binaenaleyh sayılan bu sebepler meydanda iken şimdi yeniden Hey'et-i Temsiliye'ye âzâ gönderilmesinin müşkül olduğunu gördüm. Fakat şu da var ki, Meclis-i Meb'usan toplandıktan sonra Hey'et-i Temsiliye'nin yükü hafiflemiştir. Hey'et-i Temsiliye'nin takviyesinin daha yakın yerlerden yapılması"[71].

B- TRABZON - ERZURUM TAHKİK HEY'ETİ

1. Tahkik Hey'etinin Teşekkülü ve Görevleri

Paris Sulh Konferansı'na Osmanlı Devleti'nin hukukunu müdafaa amacıyla gitmiş olan Damad Ferid Paşa, 15 Temmuz'da büyük bir hayal kırıklığı içerisinde İstanbul'a döndü. Anadolu'da meydana gelen olaylar, İstanbul Hükûmeti açısından hiçte iç açıcı değildi. Mustafa Kemal Paşa'yı görevinden almak bir çözüm getirmemiş ve Erzurum'da bir kongre toplanacağı kesinleşmişti. Damad Ferid Paşa 20 Temmuz 1919 tarihli genelgesinde *"Paris Konferansında bulunulması hasebiyle altı haftalık devam eden gaybubetimde Anadolu'nun iktisab etmiş olduğu tezebzüb ve iğtişaş çok teessüfe değer"*[72] demek suretiyle Anadolu'da meydana gelmekte olan uyanışı hoş karşılamadığını açıklıyordu. Anadolu'daki bu uyanışın önüne geçebilmek için çeşitli çareler düşünen Damad Ferid Paşa[73] durumu incelemek ve Anadolu'da varlığını hissettirebilmek için tahkik hey'etlerini teşkil edip Anadolu'ya göndermek yoluna gitti[74].

Meclis-i Vükelâ 26 Temmuz 1919'da Damad Ferid Paşa başkanlığında toplanarak bu hey'etlerin teşekkül sebeplerini şöyle açıklıyordu:

---

71 **ATASE**, K. 324, D. 6-A/ 1(63), F.35, 35-1.

72 **HTVD.** Yıl:2 (Mart 1953), Sayı:3, Belge:4.

73 Yeni bir hükümet kurulması (III. Damat Ferid Hükümeti), Seçimlerin gündeme alınması ve Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in tutuklanmaları kararının alınması gibi.

74 Haziran ayı ortalarında D. Ferid Paşa'nın Dahiliye Nazırı Mehmed Ali Bey başkanlığındaki bir hey'eti mülkiye memurlarının vazifelerini incelemek için Doğu Anadolu'ya göndermesi söz konusu olmuştu. Mustafa Kemal Paşa, M. Ali Bey'e yazdığı telgrafnâmede bu görev hakkında şu eleştiride bulunuyordu: *"... Böyle bir görevin ne amaçla verildiğini biliyorum. Bu bir ihanettir. Milletin istiklâli ve saltanatın masuniyeti bilfiil temin edileceği güne kadar Anadolu'dan ve sine-i milletten ayrılmamaya bütün millete mukaddesatım namına söz verdim. Sizin yeriniz de başka birisi olsaydı bu telgrafa da lüzum görmeyecektim. Arz ederim ki hiçbir siyasî ve hususî ictihad ve gayem yoktur. 20/6/335."* (**ATASE**, K. 323,.D. 4/60, F.33,33-1). Böyle bir hey'et vilâyât-ı şarkiyye'ye gönderilmediyse de Meclis-i Vükelâ buralara tayin edilecek memurlar hakkında şu kararı alıyordu: *"Bilhassa Vilâyât-ı Şarkiyye'de elyevm mevcut ve müstahdem bulunan ve bundan böyle gönderilecek olan büyük ve küçük bilcümle memurinin mahallerinin ehemmiyeti ile mütenasip hüviyeti ve iktidarı haiz erbab-ı kıyaset ve fetanetten intihab ile tayinleri keyfiyeti olmasıyla bu cihetinde nazar-ı itibardan dûr tutulmaması lâzımdır"* (Tayyib Gökbilgin, "İstanbul Hükümeti Gözüyle Erzurum Kongresi", **Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk**, Ankara 1964, s. 54).

"Vilâyetlerde, bazı yerlerde sükûnu ve umumî asayişi bozabilecek bazı haller, hadiseler ve muameleler vukua geldiği haber alınmaktadır. Bunların mahiyeti, sebep ve sâikleri hakkında yerlerinde etraflıca tahkikat yaparak neticesini mufassal ve müşterek bir raporla bildirmek ve burada mühim ve müstacel görecekleri şeyleri telgrafla arz ederek icabında merkezden verilecek direktif dahilinde lüzumlu teşebbüslerde telkinlerde bulunmak üzere Dahiliye Nezareti'nce mülkiye memurlarından iktidar ve liyakat sahibi seçilecek birer zat ile bunların münasip görecekleri birer kâtipten ve yine Harbiye Nezaretince lüzumlu vasıfları haiz askerî kumandanlardan intihab edilecek birer zatdan mürekkeb tahkik heyetleri teşkil edilmesi muvafık görüldü. Bu hey'etlerin Bursa -Karesi, Konya -Afyon -Antalya, Ankara -Kastamonu, Samsun - Sivas ve Trabzon -Erzurum vilâyetleri mıntıkalarına gönderilmesi ve hey'etlerin muhassas maaşlarından ve yol harcırâhlarının dolaşacakları müddetçe ek tahsisat olarak ayda yüz ellişer ve katiplere altmışar lira verilmesi ve bu hey'etlere mahallerince lüzumlu tahkikatın çabuk yapılmasını ve gerek nakil vasıtalarının tedarik ve hazırlanmasının temin edilmesini, mülkî ve askerî makamlardan her türlü kolaylık ve yardımın gösterilmesini Dahiliye ve Harbiye Nezaretleri'nden lâzım gelenlere tebligat yapılması"[75].

Ertesi gün toplanan Meclis-i Vükelâ, Trabzon - Erzurum vilâyetlerine Lazistan Eski Mutasarrıfı Ziya Bey ile Konya Eski Valisi Yusuf Rıza Paşa'nın tayinini kararlaştırdı[76]. Yusuf Rıza Paşa'nın mazeretini belirtmesi üzerine bu hey'ette değişiklik olmuş ve Mirlivay Fevzi Paşa onun yerine tayin edilmişti[77]. Ziya Bey, Erzurumlu olması, Fevzi Paşa ise IX. Kolordu Kumandanlığı'nda bulunmuş olması sebebiyle Erzurum'u yakından tanıyorlardı.

Hükûmet tarafından hey'etlere verilen uzun talimatta, Aydın vilayeti ile Karesi Sancağı dahilinde Millî Teşkilat ismiyle çeteler teşkiline başlandığı, bu teşkilatın gittikçe yayıldığı, Üçüncü Ordu Müfettişliği'nde bulunan Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in askerî görevlerinden istifa ederek Erzurum'da kongre ismiyle bir takım kimseleri topladıkları, ahaliyi tahrik ederek çete teşkilâtını şark

75 B.O.A., M.V. 216/86.
76 aynı yer.
77 B.O.A. ,DH.KMS. 54-3/24.

vilayetlerinde de yaymak istediklerinden böyle zararlı hareketlerin kanunlara aykırı olduğu, bunların İ'tilaf Devletleri tarafından kullanılarak memleketin işgaline sebep olacağından bahsedilerek sivil ve askerden bazılarının bu teşkilât ve teşebbüslere temâyüllerinden dolayı olayların artığı, sivil ve askerî memurlar arasında ihtilâf olduğu[78] bu ihtilâfın menşe'inin araştırılması bu hareketleri tertip ve idare edenlerin hüviyet ve mesuliyet derecelerinin tespiti ve elde edilecek neticeye göre gerekli tedbirlerin alınması gerektiği belirtiliyordu[79]. Aynı talimatta komisyonlara verilen yetki ve sorumluluklar şöyle sıralanıyordu:

1. Her komisyon gittikleri bölgelerdeki askerî ve sivil memurlara merkezden gönderilmiş olan tebliğleri tetkik edecek, memurlar arasında ihtilâf olup olmadığı, varsa menşe'î araştırılacak.

2. Tebliğlere uymayanlar tespit edilecek ve bunun sebepleri ve sonuçları tahkik edilecek,

3. Gerek çete teşkilâtına ve gerekse kongre ismi altında kanunlara aykırı toplantı, beyanname ve tehditnâme neşrine kimlerin teşebbüs ettiği, bu teşebbüslere sivil ve askerî memurlardan kimlerin katıldığı tetkik edilecek,

4. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'le diğer şahısların nerede bulundukları tahkik ve tutuklanarak İstanbul'a gönderilmeleri hakkında tebliğler gönderildiğinden bu konudaki durumu tetkik ve neticesi bildirilecek,

5. Bu gezme esnasında ileri gelenler ve söz anlayanlar vasıtasıyla ahaliye gerekli nasihat ve telkinler yapılarak bu gibi bulaşıcı olmayan hareketlerden vatanımıza tesir edecek büyük zarara karşı bütün ahalinin ikaz edilmesi ve bu harekete iştirak edenlerin ahali tarafından kat'iyyen çekinilmeden askerî ve sivil memurlara bildirilmesi temin edilecek,

---

78 Milli Mücadele Dönemi'nde Anadolu'nun karşılaştığı önemli problemlerden birisi de sivil-asker çatışmasıdır. Erzurum'da bu tür problemlere sahne olmuştur. Meselâ, Yakup Şevki Paşa,- Vali Münir Bey çekişmesi (**B.O.A.DH/İ.ÜM**. 19-5/1-9, lef. 1-9), Reşit Paşa'nın Erzurum Valiliği, Kazım Karabekir Paşa - Hamit Bey çekişmesi (**C.A.A:III** -7-b,D:20, F: 37,lef:1-5). Kazım Karabekir böyle bir ihtilâfa bu tarihte Erzurum için mümkün olamayacağını, Vali Münir ve ondan sonra vekâleten valiliği yürüten Kadı Hurşit Efendi'yi çok yakından tanıdığını ve hükümete her yazdıklarını gördüğünü belirtiyor. (Karabekir, **İstiklal Harbimiz**. s. 123).

79 **B.O.A.DH.KMS**. 54-3/24, lef. 24-25;Ebâbeleckzâde Ziya, **Muhterem Vatandaşlarıma**, İstanbul 1339/1923, s. 3-4; Tülay Duran, "Milli Mücadele'de İstanbul Hükûmeti'nin İlk Tahkik Hey'eti, Kongreler ve Erzurum Meb'usu Ziya Bey'in Çalışmaları"; **BTTD**. c.X. Sa: 57, s. 8.

6. Bu hareketlere katılmış, masum kimselere bu harekete devam ettiklerinde vatanlarına ne gibi zararlar geleceği ve kendilerinin kanunen mesul olacakları anlatılacak, silahlarını teslim ederek yerlerine dönmeleri konusunda gerekli tedbirler alınacak,

7. Tahkikatın neticeleri Harbiye ve Dahiliye Nezâretlerine bildirilecek ve buralardan talimat alınacak[80].

İstanbul Hükümeti, Anadolu'da kendi aleyhinde bulunan sivil ve askerî memurları tespit ve bunların yola getirilmesi için gönderdiği bu hey'etlere gizli talimatlar da vermişti. Trabzon-Erzurum Tahkik Hey'etinde görevli İngiliz Muhipler Cemiyeti'ne mensup Ziya Bey'e bu cemiyeti doğuda tesis, padişaha muhabbet, Anadolu Hareketi liderlerine karşı husumet uyandırmak görevleri de verilmişti[81].

Dahiliye Nezareti Erzurum Vilâyeti'ne 30 Temmuz'da gönderdiği telgrafta vilâyetin ahvalini tahkik için kimlerin görevlendirildiğinden bahsederek, "... *vazifeyi ifâ için icab eden her türlü kolaylık ve yardımın gösterilmesi, lüzumu kadar polis ve jandarma ayrılması ve heyetin bir yerde boş yere beklemesine mahal bırakmamak üzere icab eden vesa'it-i nakliyenin tedarik ve temini hususuna himmet buyurulmasını*" istiyordu[82]. Harbiye Nezareti Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 5 Ağustos tarihli telgrafta da "*cihet-i askeriye ve cihet-i mülkiyeden alınan iş'ârât üzerine Erzurum ve Trabzon vilâyetleri dahilinde tahkikat yapmak üzere gelen heyete gerekli kolaylığın gösterilmesi rica olunur*" diyordu[83].

2. Tahkik Hey'eti Erzurum'da

Erzurum Kongresi'nin dağıldığı ve Sivas Kongresi hazırlıkları ile meşgul olunduğu günlerde Trabzon -Erzurum Tahkik Hey'eti İstanbul'dan ayrıldı (17 Ağustos 1919). Aynı gemide Erzurum Valiliği'ne atanmış olan Reşit Paşa ile Van Valiliği'ne atanmış olan Mithat Bey de bulunuyordu[84]. 20 Ağustos'da Trabzon'a gelen hey'etin burada yapacağı propagandaların kötü neticeler doğuracağını dü-

80 Baykal, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**, s. 33-35; Ebubekirzâde, a.g.e., s. 4-6; Karabekir, a.g.e., s. 144-145.
81 Karabekir, a.g.e., s. 141-142.
82 **B.O.A.DH.KMS**, 54-3 / 24, lef: 16.
83 **ATASE**, K. 323, D.4 / 60, F: 60; Karabekir, a.g.e., s. 140.

şünen Kazım Karabekir Paşa, bunların hemen Erzurum'a gönderilmesini Trabzon Mevki' Kumandanı'na bildirdi[85]. Bu telgrafa rağmen hey'etin Trabzon'da çalışmalarını sürdürdüğü anlaşılıyor. Ziya Bey, Trabzon Belediye Reisi'ne İngiliz Muhipler Cemiyeti Nizamnâmesi'nden birkaç nüsha vererek cemiyet lehinde propaganda yapmıştı[86]. Hey'et durum hakkındaki ilk raporunu 22 Ağustos'da Trabzon'dan hükümete gönderdi. Bu raporda, Pontus hükümeti teşkili ve Rum çetelerinin faaliyetlerinden dolayı burada, resmi izin alınarak müdafaa-i hukuk-ı millîye ve Vilâyât-ı Şarkiyye'de Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye isimlerinde birer cemiyet kurulduğu, İzmir'in işgali üzerine bu cemiyetlerin Erzurum'da bir kongre topladıkları, İslâmlar an müteşekkil hiçbir siyasî çete olmadığı bilâkis Rumlardan müteşekkil birçok çete bulunduğu, görüştüğü kişilere hükümet-i merkeziyenin bugünkü vaziyeti ile korktuklarının vücut bulamayacağı yönünde beyanatta bulunulduğu kaydedilmiştir[87].

23 Ağustos'da Trabzon'daki çalışmalarını tamamlayan hey'et buradan ayrılarak 25 Ağustos'da Bayburd'ta incelemelerde bulunmuştur. Buradan İstanbul'a gönderilen raporda, Gümüşhane'de ahalinin ileri gelenleriyle, belediye reisiyle ve Erzurum Kongresi'ne katılan delegelerle görüşüldüğü, bunların makam-ı hilâfet ve saltanata sıkı sıkıya bağlı oldukları bu yüzden asayişin yerinde olduğu belirtilmiştir[88].

Trabzon-Erzurum Tahkik Hey'eti beraberlerinde yeni Erzurum Valisi Reşit Paşa da bulunduğu halde 26 Ağustos 1919 tarihinde Erzurum'a geldi. Aynı gün hey'eti ve valiyi kabul eden Kazım Karabekir Paşa onlara karşı şu konuşmayı yaptı:

---

84 **İleri**, 17 Ağustos 1335/1919, No: 578-196.

85 Kazım Karabekir Paşa Trabzon Mevki' Kumandanlığına ve 3 Fırka Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: *"Ali Fevzi Paşa Hey'eti'nin cihet-i mülkiye ile cihet-i askeriyenin verdiği mütâlâyin raporları tahkik etmesi ancak Kolordu merkezinde olabilir. Binaenaleyh işbu hey'etin Trabzon'da halen işi yoktur. Derhal hareket etmelidirler. Bunun için otomobillerin hemen ihzariyle hey'ete Erzurum'a hareketleri hakkında namına tebligatta bulunumuz... İşbu hey'etin İstanbul ile telgraf ve şifrelerinin suretleri dahi Kolorduya gönderilsin"*. (**ATASE**, K: 323, D: 4 /60, F: 75 ve 79; Karabekir, **a.g.e.**, s. 124).

86 Kazım Karabekir Paşa Trabzon'a gönderdiği 1 Eylül tarihli telgrafında Ziya Bey'in Trabzon'daki çalışmalarından bahsederek belediye reisinin ikaz edilmesini ve gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu. (**ATASE**, K. 325, D 14/7, F:8).

87 **ATASE**, K. 189, D. 104/8, F 108; Karabekir, **a.g.e.**, s. 145; Ebâbelekzâde, **a.g.e.**, s. 6-7; Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken, I**, s. 177-178.

88 **ATASE**, K.184, D.88/19,F:282; **B.O.A.DH.KMS**. 54-3 / 24, lef:22; Ebâbelekzâde, **a.g.e.** , s. 8.

"—Hakkınızda hüsn-i kabul gösterdik, halbuki geldiğiniz vapurla geri gönderilmeniz de mümkündü. Nitekim başka bölgelere giden hey'etler İstanbul'a kaçmaya mecbur olmuşlardır[89]*. Erzurum Kongresi size millî birliği ve millî bir kararı göstermiştir. Ben sizin gelmenizi uygun gördüm, tâ ki birkaç vatandaş daha kazanalım. İstanbul'a döndüğünüzde yanlış düşünenleri de uyarmak için sizden faydalanalım. Açıkça konuşalım, İstanbul'dan verilmiş olması tabiî bulunan gizli talimatınızı ve İstanbul'a yazdıklarınızı da gösterin. Bunlar üzerinde birbirimizi ikna edelim"*[90].

Kazım Karabekir Paşa hey'etle yaptığı bu ilk görüşmenin neticelerini Harbiye Nezareti'ne yazdığı 28 Ağustos tarihli şu telgrafla bildiriyordu:

"26/8/35'te Erzurum'a gelen hey'et elinde bulunan emirde, cihet-i askeriye ile cihet-i mülkiyenin makamat-ı aidesine vuku bulan iş'ârâtı arasındaki mübayeneti tahkike memur oldukları bildiriliyor. Kolordum mıntıkasında cereyan eden hadiseyi günü gününe bildirdiğim gibi sükûn ve asayişin mükemmel olduğunu defaatle arz etmiştim. İşbu marûzatla cihet-i mülkiyenin iş'ârâtı arasında mübayenet olacağına ihtimal vermiyorum. Ali Fevzi Paşa ile muhaveremiz esnasında İstanbul'da pek yanlış fikirler hasıl olduğunu öğrendim. Güyâ buralarda Bolşeviklik cereyanı varmış, emniyet ve asayiş yokmuş, seferberlik yapılıyormuş, Esnayı muhaverede Fevzi Paşa orada bulunanlara Meclis-i Millî'nin toplanması aleyhinde açıkça idare-i lisanda ve Ermeniler bu havaliye gelirse ecnebilerin tesiriyle katliâm yapmayacakları yolunda ifadede bulundular. Bu ifadeler efkâr-ı umûmiyede pek fena tesir yaptı. Ali Fevzi Paşa'nın siyasî konularda böyle konuşması daha başka siyasi vazifeleri olduğu zehabını vermektedir"[91].

Bu görüşmeden sonra gelen hey'et fikirlerini tamamen değiştirerek gitti. 27 Ağustos'da Ali Fevzi Paşa yalnız olarak Kazım Karabekir Paşa'yı ziyaret etti. Fevzi Paşa ziyaret esnasında, Padişah ve hükümetin İngiliz himayesini kabul ettiklerini dünkü konuşmalarından üzgün olduğunu ve Ziya Bey'in talimatla çalış-

89 20. Kolordu Mıntıkası'na giden hey'et Ali Fuat Paşa tarafından geri çevrilmişti. (Cebesoy, a.g.e., s. 143; Karabekir, a.g.e., s. 138).

90 Karabekir ,a.g.e., s. 138.

91 ATASE, K. 184, D. 88/19, F.343,324-1; K. 189, D. 104/8, F. 112; HTVD. Yıl: 13 (Mart 1964), sayı: 47, Vesika: 1092.

tığını, bundan sonra ondan ayrı hareket edeceğini, ne emr edilirse yapmaya hazır olduğunu söyledi[92]. Ali Fevzi Paşa, Ziya Bey ile aralarındaki ihtilâfın sebebini ve Erzurum'daki ilk intibalarını Harbiye Nezareti'ne 30 Ağustos tarihli şu telgrafla bildiriyordu:

"Erzurum'a muvasalatımızda istikbâlimize gelen kumandan murakıp olduğumuz otomobilden kendi otomobiline bendenizi davet etmesinden dolayı Ziya Bey muğber olarak komisyondan infikâk ile hanesine gitti[93]. Dört gün sonra yazdığı pusulada kendi ihtisasatını Dersaadet'e yazdığından ihtisasatını ayrıca yazabileceğini is'ar eyledi. Trabzon ve Bayburd'tan takdim kılınan müşterek telgrafnâmelerde münderic hususât Erzurum hakkında da tekrar olunabilir. Buralarda anasır-ı muhtelife de bulunmadığından asayiş ve sükûnet her yerden fâik olup derd-i mâişet ve endişe-i ferdâden başka birşey yoktur.

1. Firar etmiş olanların celbine teşebbüs edildiğinden asker cem'i şâyi'âsı bundan neş'et etmiş olsa gerektir.

2. Erzurum ve havalisinde teşkil olunmuş çeteler yoktur.

3. Kuvâ-yı Millîye namiyle dahi ortada mevcud bir şey yoktur. Ancak buraların Ermenistan'a verileceği şâyi'âsı vilâyât-ı Şarkiyye ve Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye cemiyetlerinin kongre halinde tecemmu'una sebep olmuştur.

4. Bilhassa ahali-i İslâmiyenin halifelerine ve devlet-i ebed müddetlerine irtibatları lâyetezelzel olub sabır ve sükûneti muhafaza etmektedirler..."[94]

Hey'et, Erzurum'daki durumu görmüş, İstanbul'daki dedikoduların aslı olmadığını anlamıştı. Fakat Albayrak Gazetesi 4 Eylül tarihli baş makalesinde Damad Ferid Hükûmeti'nin mahiyetinden ve hey'etin Anadolu'ya gönderilmesinden bahsederek bu hey'etleri bölge halkının düşüncelerini hükûmet lehine çevirmek için gönderilmiş *"adî birer propagandacı"* olarak değerlendiriyordu[95].

---

92 Karabekir, a.g.e., s. 140. Bu tarihe kadar Tahkik Hey'eti'nin İstanbul'a gönderdiği telgraflarda; *"Ziya - Fevzi"* imzası bulunurken bundan sonraki telgraflarda yalnız *"Ali Fevzi"* yada *"Ziya"* imzası bulunmaktadır

93 Kumandanın bu hareketi Ziya Bey'in Trabzon'daki çalışmalarında ve onun İngiliz Muhipler Cemiyeti üyesi olmasından kaynaklanıyor olsa gerek. Bu hareketle hey'et içerisinde de bir karışıklık çıkarılmış olunuyordu

94 ATASE, K. 184, D. 88/19, F.340,340-1; B.O.A.B.E.O. Vilâyet Gelen-Giden Defterleri (2) Defter No:25, s. 372.

95 Albayrak, 4 Eylül 1335/1919, Sayı:25.

Ali Fevzi Paşa'nın ziyaretinin ertesi günü Ziya Bey, Kazım Karabekir Paşa'yı ziyaret etti. Bu görüşmede Kazım Karabekir Paşa Ziya Bey'in manda hakkındaki fikirlerini çürüterek onu ikna etmiş ve ona verilen gizli talimat hakkında bilgi almıştı. Görüşme sonunda Ziya Bey, *"artık ben de sizinle milletimizin istiklâli için çalışacağım"* diyerek oradan ayrılmıştı[96].

Ziya Bey, Erzurum'dan Sivas'a hareket etmek üzere hazırlıklarda bulunan Mustafa Kemal Paşa ile de 29 Ağustos'da bir görüşme yaptı. Ziya Bey görüşmeden edindiği intibaları ve Erzurum'a ait bilgileri kapsayan raporunda, Erzurum ahalisinin hilâfet makamına ve milletin teşebbüslerini engellemeyecek bir hükûmete karşı samimi hislerle bağlı olduğunu, Mustafa Kemal Paşa ile dün uzun bir görüşme yaptığını, Mustafa Kemal Paşa ile halkın fikir ve duygularının aynı maksatta toplandığını, Büyük Halifeye karşı sadakatten, devlet ve memleket içinde hizmetten başka bir emel ve fikir taşımadığını, Mustafa Kemal Paşa'nın fikirlerinin yanlış tefsir edilmesinden dolayı müteessir olduğunu, yarın Sivas'a hareket edecekleri ve burada da zararlı fikirlere karşı çarpışacaklarını, bu harekette fırka ihtirası ve kirli emel bulunmadığını, hükûmetin millete güvenerek kendisine yeni bir yol çizmesi gerektiğini, cemiyetlerin seçimlerden sonra dağılacağını belirterek hey'etin artık Erzurum'da işinin kalmadığı ve dönüş için müsaade edilmesi gerektiği isteniyordu[97].

Ziya Bey bu telgrafa ek olarak yazdığı 31 Ağustos tarihli ikinci telgrafında, Ermenilerin bölgede yaptıkları vahşetten bahsederek Aşkale'den Hasankale'ye kadar olan mesafede 20.000 Müslüman şehid edildiğini halkın bu yüzden galeyanda olduğunu, ordunun ise halk ile kırılmaz bağlarla bağlı bulunduğunu ve yalan sözlerle halkın daha fazla rencide edilmemesini istiyordu[98]. Aynı gün Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa, İstanbul gazetelerinde yayınlanan beyanatında,

---

96 Karabekir, a.g.e., s. 141-142. Karabekir Paşa bu görüşmeyi Trabzon'a şöyle bildiriyordu: *"Hey'et-i Tahkikiye'ye me'mûren Erzurum'a gelen Ziya Bey, İngiliz Muhibler Cemiyeti'nden iken İngilizlerin istiklâl ve hakimiyet-i Osmaniyeyi imha ve hükümeti bir baziçe derecesine ilkâ edeceğine ve memleketi birkaç hükümet beyninde inkisama uğratacağına tamamen kâni oldular ve fikirlerini tebdil ettiler ve cereyan-ı millî dahilinde lüzumu gibi çalışıyorlar... 1/9/35"* .(ATASE, K. 325, D. 14/7, F. 8). Bu konuda başka bir telgraf için bkz. ATASE, K. 325, D. 14/7, F. 13.

97 Ebâbelekzâde, a.g.e., s. 8/9. Karabekir Paşa bu telgrafın tarihini 30 Ağustos olarak veriyor. (Karabekir, a.g.e., s. 152).

98 Ebâbelekzâde, a.g.e. s. 9-10.

Vilâyât-ı Şarkiyye'de asayişin korunması, farklı unsurlar arasında bir ihtilâf çıkmaması için her türlü tedbirin alınmış olduğunu söylüyor ve böyle olayların memleket zararına olacağını bildiriyordu[99].

Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa'nın hey'ete karşı hareket tarzının mahsulleri böylece ortaya çıkıyordu. Bu hareket tarzının sebebini, Kazım Karabekir Paşa Trabzon'da 3. Fırka Kumandanlığı'na yazdığı 4 Eylül tarihli telgrafında "... *Suret-i umûmiyece eşhas hakkında kabul edilen meslek fazla insan kazanmak ve irşad etmektir. Binâenaleyh yeni valiler ve hey'et milletçe kazanılmıştır. Yakında avdet edecek olan hey'eti*[100] *bambaşka yola çekeceğiz. Şahsı kırmak mesleği pek tehlikeli görülmüştür... Vali ve hey'etin buradaki ahval hakkındaki yazdıklarını gördüm, istenilen şekildedir. Bu hususlar lazımı gibi takip ve idare edilmektedir*"[101] şeklinde açıklıyordu.

Dahiliye Nezareti, Ziya Bey'in 29 Ağustos tarihli telgrafında belirttiği, görevin tamamlanmasından dolayı geri dönülmesi gerektiği hakkındaki talebine 2 Eylül'de verdiği cevapta, İstanbul'a hemen dönülebileceğini bildiriyordu[102]. Ali Fevzi Paşa Erzurum'daki görevini tamamladıktan sonra İstanbul'a döndü[103]. Ziya Bey ise, Kazım Karabekir Paşa ile görüşmesi esnasında belirttiği gibi, Erzurum'da kaldı ve Erzurum'dan meb'us seçilerek son Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'na katıldı[104].

Hey'etin Erzurum'da dönme hazırlıkları ile uğraştığı günlerde Sivas'ta millî kongre toplanmıştı. İstanbul Hükûmeti bu kongreyi engelleyebilmek için elinden geleni yapıyor, Elazığ Valisi Ali Galip Bey'i kongreyi dağıtmakla görevlendiriyordu. Bu hareketle birlikte Anadolu'da karışıklıklar başlıyor, halk birbirine

---

99 İkdam, 31 Ağustos 1335/1919, No: 8103.

100 Bu hey'et General Harbord Hey'eti olmalı.

101 ATASE, K. 325, D.14/7,F:20.

102 B.O.A.DH.ŞFR. 103/13 ; DH.KMS.54-3/24 lef. 40. Dönüş için para meselesi ortaya çıktıysa da Dahiliye Nezareti 10 Eylül'de bu problemin halledildiğini bildirmiştir.(DH.ŞFR.103/96).

103 Ali Fevzi Paşa'nın İstanbul'a dönüş tarihini Gotthard Jaeschke (Kronoloji) ve Zeki Sarıhan (Kurtuluş Savaşı Günlüğü) Akvam Gazetesi'ne dayanarak 3 Eylül olarak vermektedir. Elimizdeki bir kayıtta, Ali Fevzi Paşa'nın Trabzon'dan İstanbul'a hareket ettiği gün 10 Ekim 1919 olarak geçmektedir. (B.O.A B.E.O. Vilayet Gelen-Giden Defterleri (2) Defter No:25, sh. 377), Dahiliye Nezareti hey'etin dönüşü için 2 Eylül'de izin vermişti. Ali Fevzi Paşa'nın 3 Eylül'de İstanbul'da bulunması imkânsız görünüyor.

104 Ebâbelekzâde, a.g.e., s. 11.

düşürülmeye çalışılıyor, Hey'et-i Temsiliye İstanbul ile muhaberatını kesiyordu. Ziya Bey, 14 Eylül'de İstanbul'a gönderdiği telgrafta, hadiselerin tavsiyelerinin yerine getirilmediğinden çıktığını, memleketin sükûn ve asayişinin muhafazası için kabinenin istifa etmesi gerektiğini bildiriyordu[105]. 27 Eylül tarihli başka bir telgrafında ise, yine aynı isteklerde bulunuyor, bunların yerine getirilmemesi halinde kötü neticelerin ortaya çıkacağını belirtiyordu[106].

Ziya Bey, Erzurum'dan şikayetlerde bulunurken Ali Fevzi Paşa'da 2 Aralık 1919 tarihinde tahkik ile ilgili raporunu Harbiye Nezareti'ne sundu. Raporda daha önceki raporlar özetleniyor ve Erzurum'da görüştüğü Raif Efendi ve Müftü Solakzâde'nin beyanatları anlatılıyordu. Raif Efendi'nin *"Vilâyât-ı Şarkiyye'nin her birinde Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyetleri vardı. İzmir'in işgal-i fecîinden ve Dahiliye Nazırı'nın, işgaller ne kadar fecî olursa olsun kabul olunacaktır tamimi üzerine Erzurum Kongresi akd olunmuştur"* dediğini, Solakzâde'nin ise, *"Cenâb-ı Hak bizi anasız babasız bırakmasın. Anadan maksadım vatan, babadan maksadım Padişahımız Efendimiz Hazretleridir"* şeklinde konuştuğunu kaydetmektedir[107].

Ziya Bey hükûmete toplu raporlarını İstanbul'a geldiğinde yani 27 Aralık 1919'da sundu. Rapor daha önceden Trabzon ve Erzurum'dan gönderilen raporların suretlerinden ibaretti[108]. Ali Fevzi Paşa ve Ziya Bey'in sundukları raporlar, İstanbul Hükümeti'ne ve İtilâf Devletleri'ne karşı Anadolu'da başlamış olan hareketin haklılığını ve doğruluğunu gösteriyordu. Anadolu'nun halinin İstanbul'dan göründüğü gibi olmadığı, özellikle Erzurum'da sükûnetin mükemmel olduğu,burada halkın vatan ve millet için her zaman çalışmaya hazır olduğu belirtiliyordu. Hey'etlerin Erzurum'da durumu görerek fikirlerini değiştirmeleri ve sunulan raporlar Anadolu'daki organize hareketin bir neticesiydi.

Hey'etin Erzurum'da bulunduğu günlerde, Kazım Karabekir Paşa, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgraflarda, Erzurum ve çevresinde asayişin mükemmel

105 **ATASE**, K. 325, D.14/7,F: 71; **Alhayrak**, 21 Eylül 1335/1919, Sayı:29; Ebâbekzâde, a.g.e. , s. 10.
106 **C.A.**, A.III/3, D.15,F.16-1, Vesika No:366; **B.O.A.B.E.O.** Sadaret Evrakı (A.VRK.) 840 / 37.
107 **HTVD**. Yıl:4 (Mart 1955), Sayı: 11, Vesika:260.
108 **B.O.A.B.E.O.** Vilâyet Gelen-Giden Defterleri (2), Defter No:25, s. 387.

olduğu[109], anasır-ı muhtelife arasında tam bir uyum bulunduğu ve gayr-i müslimlere iyi davranıldığı[110], İngilizlerin Kürt aşiretlerini kışkırtmalarına rağmen, Erzurum Vilâyeti'ndeki mutasarrıf ve kaymakamların dirayetli çalışmalarıyla bunların önüne geçildiği[111] belirtilerek hey'et raporlarındaki bilgilerin doğruluğu tasdik ediliyordu.

Hey'et raporları İstanbul'da incelendikten sonra bölgede çeşitli tedbirlerin alınması gerektiğinin düşünüldüğü anlaşılıyor. Zirâ Meclis-i Vükelâ, Vilâyât-ı Şarkiyye'de genel bir müfettişlik teşkil edilmesi yönünde 2 Kasım 1919'da bir mazbata hazırlıyordu[112]. Umumî Müfettişlik için hazırlanan 24 maddelik talimatnâmede, müfettişin görevleri sıralandıktan sonra müfettişin mülkiye adliye, polis ve jandarmayı teftiş ederek her ay dahiliye ve adliye nezaretlerine birer rapor sunması öngörülüyordu[113]. Vilâyât-ı Şarkiyye'nin iyi bir şekilde idare edilmesi için düşünülen bu proje, hükûmet içerisinde yaşanan problem ve İngilizlerin baskıları yüzünden tatbik edilememiş, Anadolu için bir teftiş hey'etinin gönderilmesi kararlaştırılmıştır.

C- ABD'NİN BÖLGEDEKİ ÇALIŞMALARI VE HARBORD HEY'ETİ

Birleşik Amerika, kuruluşunun ilk yıllarından itibaren Avrupa felsefesini ülkenin barış ve güvenliğine bir tehdit olarak kabul eden ve Avrupa iç işlerine karışmamaya söz veren Monre Doktrini'ni uygulamıştır[114]. Bu doktrinle Amerika siyasal açıdan Avrupa'dan ne kadar uzak durmaya çalışırsa çalışsın, ülkenin ekonomik ihtiyaçları Avrupa ile ilişkiye girmesini gerektiriyordu. Bu sebeple ABD. Avrupa ile ticarî ilişkilerini arttırmaya başlamış, hatta daha XIX. yy.ın başlarından itibaren Ortadoğu'nun kendisi için önemli bir pazar olduğunu keşfetmişti. Bu amaçlarla Ortadoğu'ya açılan ABD. Osmanlı Devleti ile ilk ticarî anlaşmasını 1830 yılında imzalamıştır. Ticarî ilişkilerin başlamasıyla birlikte Anadolu'da Amerikan sosyal müesseseleri de kendisini göstermeye başladı. ABD'nin Os-

109 **ATASE**, K.186, D. 95/22, F:212.
110 **ATASE**, K.186,D. 95/22,F:65.
111 **ATASE**, K.186,D.95/22,F:213.
112 **B.O.A.B.E.O**. Sadaret Evrakı, A.M., 313/52.
113 **B.O.A.DH.KMS**. E. 57/55, lef. 1-7.
114 Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Ankara, 1988, s. 69.

manlı Devleti'ne bağlayan en önemli etken Amerika misyoner teşkilâtının bu ülkedeki okul,hastane ve dini kurumlar ağıydı[115].

1. Doğu Anadolu'da Amerikan Hey'etleri

Amerika Birleşik Devletlerinin Osmanlı topraklarına gönderdiği ilk heyetler misyonerlerdi. Ortadoğu'da çalışan Amerikan misyonerlerinin amacı, kiliseleri ıslah etmekti. Bunun için mevcut Hıristiyan mezheplerinden taraftar bulmak yoluna giderek Türkiye'ye Amerikan Protestanlığını yerleştirmeye çalıştılar. Gregoryan Ermenileri, Amerikalıların bu hedefe ulaşmaları için iyi bir başlangıç teşkil etti. Misyonerler gittiği bölgelerdeki Ermeni cemaatleri ile birlikte çalışmaya başladılar. I. Dünya Savası'nda Ermeniler arasında milliyetçilik duygularının uyandırılması için çalışan Amerikan misyonerleri, Washington'un, Paris Barış Görüşmeleri'ndeki fikirlerinde de etkili olacaktır[116].

1828 yılından itibaren savaş halinde bulunan Doğu Anadolu'nun sosyal durumu çok bozulmuş, halk fakirlik ve sefalet içerisine düşmüştü. Halkın bu durumu ABD. tarafından görülmüş, bu ülkeye göç etmiş olan Ermeniler vasıtasıyla buralara yardım etmek fikri bu devlette yerleşmiştir Amerikalılar Ermenistan ve Gürcistan'da geniş ölçüde çocuklara ve kimsesizlere yardım etmişler, binlerce çocuğu himayelerine alarak besleyip eğitmişlerdir. Müslüman çocuklarının da bunlar arasında din ve milliyetlerini kaybettikleri Hıristiyan isimleriyle vaftiz edildikleri görüldü. Özellikle Ermenilere Amerikalıların eşya ve ilaç bakımından çok fazla yardımda bulundukları biliniyordu. [117]. I Dünya Savaşı'na gelindiğinde ABD'nin Osmanlı Devleti'nde 304 eğitim misyoneri, 65.104 kilise elemanı, 11 çocuk yuvası, 337 ilkokul, 28 orta öğrenim kuruluşu, 11 kolej, 11 hastane ve 12 dispanserden oluşan sosyal ve kültürel kuruluşları vardı[118].

---

115 Öke, **Ermeni Sorunu**, s. 140. 1326 (1910) yılında Osmanlı Devleti'ne sunulan Chester Projesi, Osmanlı Devleti ile ABD. arasındaki ticarî ilişkilerin niteliğini göstermesi açısından önemlidir. Projenin Osmanlı Hükumeti tarafından tetkiki ve yorumu için bkz. **B.O.A.HR.HMŞ.İŞO.** (Hariciye Müşavirliği Odası Evrakı) 51/15.

116 Seçil Akgün, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul, 1981, sh. 13; Öke, a.g.e., s.141.

117 Karabekir, a.g.e., s. 277.

118 Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı Malî Kaynakları**, I, s. 61, Misyonerlerin çalışmaları hk. bkz. Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", **OTAM**. Sayı:3 (Ocak 1992) Ankara 1992, s. 1-17.

ABD. I. Dünya Savaşı'na ilk yıllarında katılmamış Başkan Wilson vasıtasıyla savaşa bir an önce son verilmesini istemiştir. Fakat Almanya'nın tutumu ve İ'tilâf Devletlerine karşı olan Amerika sempatisi, 2 Nisan 1917'de bu devleti savaşa girmeye mecbur etmiştir. ABD'nin savaşa katılması kısa zamanda savaşın sonunu getirmiştir. Wilson 8 Ocak 1918'de barış koşullarını dünyaya açıklamış ve *"Wilson'un 14 Maddesi"* olarak bilinen bu ilkeler bütün dünyada büyük bir yankı uyandırmıştır[119]. Bu ilkelerin Osmanlı Devleti ile ilgili olan 12. Maddesinde, *"şu andaki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan aksamına bir hakimiyet temini, fakat Türk idaresindeki diğer milletlere emniyet içerisinde bulunmaları ve gelişmeleri için gerekli imkânı sağlanması gereklidir"* deniliyordu[120]. İ'tilâf Devletleri'nin imzaladıkları gizli anlaşmaların uygulanması, bu maddenin etkinliğini yitirmesi demekti. Fakat kısa sürede buna da bir çözüm bulundu. Manda Sistemi; böylece hem İ'tilâf Devletleri kendi emellerine kavuşacaklar hem de Amerika Başkanı Wilson'un 12. maddesi uygulanmış olacaktı[121]. Anadolu'da I. Dünya Savaşı'nın sonunda göreceğimiz Amerika Hey'etlerinin çoğu manda için bölge şartlarını incelemeye gelmişler ve raporlarını bu çerçevede hazırlamışlardır.

Savaşın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti savaşın akıbetini görmüş ve özellikle Amerika müesseselerine karşı eşkıya saldırılarına meydan verilmemesini[122] ve bu müesseselerin işgal edilmemesini[123] 17 Ekim 1918'de Erzurum valiliğinden istemiştir. Mondros Mütarekesi'nin tatbike başlamasıyla birlikte, Osmanlı Hükûmeti kendi toprakları dahilinde bulunan Amerika müesseselerine ve temsilcilerine karşı daha temkinli davranmaya başlamıştır. Dahiliye Nezareti, Erzurum Valiliğine gönderdiği 22 Teşrin-i sâni 1334 (22 Kasım 1918) tarihli

119 Bu madde ile W.Wilson, Türk kamuoyunda da epey taraftar bulmuş ve 12. madde etrafında inanç birliği yapan insanların gözdesi olmuştur. İstanbul'da Ocak 1919'da Ali Suad Bey tarafından yayınlanan *"Wilson'a Açık Mektup"* adını taşıyan uzun yazı, Türkiye'deki Amerikan mandası taraftarlarının fikirlerini yansıtması bakımından önemlidir. Enver Konukçu, "Ali Suad'ın Wilson'a Açık Mektubu (1919)", **Uluslararası Atatürk İkinci Sempozyumu** (9-11 Eylül 1991), C.II, Ankara 1996, sh. 1263-1270.

120 Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s. 14.

121 Erol, **Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi** , s. 2-3.

122 **B.O.A.DH.ŞFR.** 92/154.

123 **B.O.A.DH.ŞFR.** 92/156.

telgrafta, bu vilâyette işgal edilmiş olan Amerika müessesatının derhal boşaltılmasını ve iyi bir şekilde muhafaza edilmesine itina gösterilmesini istiyordu[124]. 1919 yılı başından itibaren ABD. Osmanlı Devleti'ne yardım vaadinde bulunmaya başlamış ve yardımları Amerika Mu'avenet Hey'eti vasıtasıyla yapmıştır. Amerika Mu'avenet Hey'eti, Anadolu'yu dört kısma ayırarak bu bölgelere komisyonlar göndermiştir. Bu bölgelerden birisini içerisinde Erzurum'un da bulunduğu Vilâyât-ı Şarkiyye teşkil ediyordu[125]. Dahiliye Nezareti Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi Erzurum Vilâyetine gönderdiği 8 Mart 1335 (8 Mart 1919) tarihli telgrafta, bölgeye gelecek olan Amerikan Hey'etlerine sefaletin ve mağduriyetin yalnızca gayr-i müslimlerde değil Müslüman ahalinin de aynı durumda olduğunun gösterilmesini ve bunun temini için Müslüman memurlara gizlice tebligatta bulunulmasını istiyordu[126].

Dahiliye Nezareti, 7 Mayıs 1335 (1919) tarihinde Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği telde, "*.... orada Amerika i'aşe Hey'eti'nin vekili Mister Stapiltini ile temasta bulunarak Amerikalıların Trabzon, Erzurum, Samsun havalisinde bilâ tefrik cins ve mezheb ahali-i muhtacine un i'ta eylemek suretiyle edecekleri muavenetin tatbikatını müzakere ve tensib ediniz. Amerikalıların un vererek i'ane etmek suretiyle vuku' bulan himem-i insaniyetkârânelerine karşı bu unların muhafazasına mahsus depolar tedariki, muhafızlar ikamesi ve bu unların sahilden dahile nakline aid vesaitin ihzarı ve icab eden mahallerde hastane te'sisine elverişli binalar bulunması hükümetin uhde-i himmetine düşüyor...*"[127] deniliyordu. Dahiliye Nezareti, 14 Haziran'da Trabzon Vilâyeti'ne gönderdiği başka bir telgrafta, Erzurum Vilâyeti muhtacinine Amerika İâşe Hey'eti'nin teslim edeceği zahire ile ilgili muâmelenin hızlandırılmasını istiyordu[128].

Mu'avenet Hey'etlerinin gerçek amacı, zaman geçtikçe ortaya çıkıyordu. Dahiliye Nezareti, Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği 29 Aralık 1919 tarihli telde,

---

124 **B.O.A.DH.ŞFR.** 93/41. Erzurum Vilâyeti'ne Dahiliye Nezareti'nden gönderilen 26 Ekim 1918 tarihli başka bir telgrafta "Memleketlerine gitmek isteyen Amerika teb'asının azimetine müsaade edilmesi" isteniyordu. (**B.O.A.DH.ŞFR.** 92/269).

125 **B.O.A.DH.ŞFR.** 97/74.

126 **aynı yer.**

127 **B.O.A.DH.KMS.** 51-2/28.

128 **B.O.A.DH.ŞFR.** 100/94 ve 100/97.

bu vilâyete bir Amerikan Mu'avenet Hey'etinin gelip gelmediğini ve yardım yapılıp yapılmadığını soruyordu[129]. Erzurum Vilâyeti'nden 1 Ocak 1920'de bu telgrafa yazılan cevapta,*"Geçen Eylül nihayetlerinde Mister Deyli namında bir Amerika Miralayı Erzurum'a gelerek cihet-i mülkiye ve askeriyece hakkında ihtiramât-ı lâzıme icrâ kılınmış ve memnuniyet ve hoşnudu celb edilmiş idi. Bu zat Amerika Mu'avenet ve İâşe Hey'eti namına vilayât-ı müstevliye ahalisine erzak vereceğini bilbeyan Erzurum hassasına da Trabzon'dan alınmak üzere 225 ton erzak-ı nâdire tefrik ve vesikasını âcizânelerine i'ta etmekle ma'at-teşekkür ahz ve derhal icab edenlerden mürekkeb bir komisyon teşkil edilerek tevzi'atı icra ve birçok külfetler vesa'it-i nakliye tedarik ve Trabzon'a sevk edilmişse de verilen erzak bir mikdar bakla ile bisküvite münhasır kaldıkta bu da muhasebeciye teslim edilmiş ve vesa'it-i nakliyenin Erzurum'a avdetinde sahiplerine beyhude ücret verilmemek üzere Trabzon'da bulunan hükûmete aid diğer hamülenin nakli suretiyle haline zarardan muhafaza olunabilmiştir. Şark-ı Karib Mu'avenet Hey'eti namıyla bir Amerika Hey'eti'nin bu taraflara geleceği mukaddemâ Maliye Nezareti'nden iş'ar buyurulmuş ise de şimdiye kadar öyle bir hey'et gelmemişdir. Vürûdu halinde haklarında mu'avenet-i lâzımenin irâ'esinde kusur edilmeyeceği tabi'idir."* deniliyordu[130].

Amerika Şark-ı Karib Muavenet Hey'eti kâğıt üzerinde Osmanlı Devleti'ne bol bol vaadlerde bulunuyor, tatbikatta ise bu yardımların zerresi görülmüyordu. Çünkü Mister Deyli'nin Maliye Nezareti'ne va'ad ettiği zahire Pontus Hayali peşinde koşan Metropoli d Hrisantos'un Trabzon sahillerindeki mıntıkasına dağıtılmıştı[131].

Bu heyetlerin amaçlarını göstermesi açısından Elcezire'de Cephe Kumandanı Nihat Paşa'nın Müdafaa-i Millîye vekâletine gönderdiği 8 Mayıs 1921 tarihli telgraf da önemlidir. Kumandan bu telgrafta, *"Memleketimizde bulunan Amerikan müesseselerinin mü'essese-i hayriyeden ziyade Müslümanlık aleyhinde birer fesad ocağı oldukları suret-i kat'iyyede ma'lum olmakla beraber bunların altın kaçakçılığı yaptıkları da istihbar edilmişdir..."* diyordu[132]. Amerika Mu'ave-

129 B.O.A.DH.KMS. 50-3/19.

130 B.O.A.DH.KMS. 50-3/19. lef. 16,17,18.

131 Tasvir-i Efkâr, 11 Mart 1336/1920, No:3009. Vilâyat-ı Mustahlâsa (Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Musul) için yeni bir Amerika mu'aveneti için bkz. İkdam, 8 Nisan 1336, No:8315.

132 ATASE. K. 993, D.13/171-A, F.3.

net Hey'etleri'nin bölgede bulunan gayr-i müslim ahaliye yardımdan başka görevleri de bulunuyordu. Bu hey'etler gezdikleri bölgelerdeki, nüfus, dahilî durum, hissiyat gibi konularda raporlar hazırlıyorlar ve bu raporlarını hükûmetlerine sunuyorlardı. Dahiliye Nezareti, Erzurum'a gönderdiği bir telgrafta bu durumu anlatarak heyetlere karşı dikkatli davranılmasını ve tarafsız bilgi toplamalarının sağlanmasını istiyordu[133].

ABD., Mu'avenet Hey'etleri dışında Doğu Anadolu'da incelemelerde bulunmak üzere birkaç hey'et daha teşkil etmiştir. Bu hey'etlerden biri de King-Crane Hey'eti'dir. Teşekkül kararı Paris Sulh Konferansı'nda alınan hey'et Osmanlı Devleti topraklarında incelemelerde bulunacak ve manda konusunda hazırladığı raporu konferansa sunacaktı[134]. 4 Haziran 1919'da İstanbul'a gelerek çalışmalarına başlayan[135] hey'et hakkında gerekli tedbirlerin alınmasını isteyen Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a gönderdiği 15 Haziran tarihli telgrafta valiliği dikkatli olması konusunda uyarmıştır[136].

Kazım Karabekir Paşa gelecek hey'etler hakkında Harbiye Nezareti'ne yazdığı 9 Mayıs 1919 tarihli telgrafta şu ikazda bulunuyordu:

"Vilâyât-ı Şarkiyye hakkında karar vermek için gelecek İ'tilâf hey'etleri Trabzon dahi dahil olduğu halde bu havalide İslâmlardan saf ve cahil insanlardan başka ahali namına kimse ile görüşmüş olmayacaklardır. Kabil-i hitab bir belediye reisi bile yoktur... Gayretli ve münevver insanlarımız gayrete gelirse kolordu her türlü teshilâtı gösterecektir"[137]. Kâzım Paşa, 1 Ağustos 1919 tarihli başka bir telgrafında, Harbiye Nezareti'nden kolordu mıntıkasına gelecek olan Amerika ve ecnebî misafirlerin ikramı için gerekli tahsisatın yapılmasını da istiyordu[138].

1919 yılı yazını Anadolu'da geçiren King-Crane Hey'eti Doğu Anadolu'da birçok vilâyeti dolaştı. Hey'et gruplar halinde hareket ediyor ve rapor tutuyordu.

133 B.O.A , A.AMD.MV. 106/55.
134 ATASE, K.181, D.82/13, F:24; Harry Howard, The Partition of Turkey, Newyork, 1966, s. 239.
135 Hey'etin İstanbul'daki görüşmeleri hk. bkz. Adıvar, Türkün Ateşle İmtihanı, s. 49-50.
136 ATTB.IV, Ankara 1991, s. 32.
137 ATASE. K.323, D. 4/60, F:8; K.83, D.308/75,F:28.
138 ATASE. K.189, D.88/19, F:1.

2 Temmuz'da Mama Hatun'a gelen bu gruplardan biri, yazdıkları raporda, Erzurum'a gitmekte olan Mustafa Kemal Paşa'dan bahsederek şöyle diyorlardı:

"... Mama Hatun'da kasabanın yakınındaki yolun kenarında bir alay bekliyordu. Erzurum Kongresi'ne gitmekte olan Mustafa Kemal'i bekliyorlardı. Mustafa Kemal, hukuk-ı millî'nin lideri olarak biliniyor... Şu anda müfettiş sıfatıyla altı vilâyette bir gezi yapıyor, belirli bir görevi var. Alay hava kararana kadar bekledi, fakat Mustafa Kemal görünmedi. Mama Hatun'da onunla karşılaşamadı. Fırat konvoyundan geçerken Mustafa Kemal'in subaylarıyla karşılaştık, Alman görünüşlüydüler, çok dostçaydılar fakat ağızları çok sıkı idi..."[139].

King-Crane Hey'eti'ne bağlı zabitlerden ikisi 19 Temmuz'da Diyarbakır'da[140], bir grup 22 Temmuz'da Adana'da Ermeniler hakkında incelemelerde bulunmuşlardır[141]. Bu hey'etin Erzurum bölgesindeki incelemelerini de küçük hey'etler yapmışlardır. 6 Ağustos 1919'da refakatinde bir tabip muavininin bulunduğu iki Amerikalı zabit Erzurum'a gelmişler ve gerekli incelemelerde bulunduktan sonra 7 Ağustos'da Sarıkamış'a gitmek üzere Erzurum'dan ayrılmışlardır[142]. Ermeni nüfus durumunu incelemek için başka bir Amerikan hey'eti de 21 Ağustos 1919'da Trabzon'dan Erzurum'a hareket etmiştir[143]. Erzurum'da, bu hey'etlerin karşılanmaları ve tarafsız bilgi toplamaları için gerekli tedbirler alınmış ve kolordu ile Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bu konuda birlikte çalışmıştır[144].

King-Crane Hey'eti Anadolu'da incelemelerde bulunurken İstanbul'da bulunan Amerika Komiseri Ravndal kendisine gelen rapor sonuçlarını Washington'a bildiriyor ve *"Trabzon ve Erzurum arasında Türk ve Kürt birlikleri toplanmışlardır ve Türk subayları tarafından açıkça talim ettirilmişlerdir"*[145] diyordu.

King-Crane kurulu hazırlamış olduğu raporu Ağustos ayında Başkan Wilson'a sundu. Öğrendikleri şeyler öyle bir durumda idi ki, Amerika Hükümeti bi-

139 **USA.NA.** Paris Peace Conference, American Military Mission toArmania, 184.021/85, s. 14-15.
140 **B.O.A.DH.KMS.** 54-1/44; ATTB., IV, sh. 39-40.
141 **B.O.A.DH.KMS.**, 54-1/43, lef. 1-2.
142 **ATASE,** K. 184, D.88/19, F:79.
143 **Vakit,** 21 Ağustos 1335/1919, No:649.
144 Dursunoğlu, **Millî Mücadele'de Erzurum** , s. 83.
145 **Duru, Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları, s.21.**

le barış konferansını karıştırmamak ve özellikle Fransa'yı tedirgin etmemek için bunları örtbas etmek yolunu seçti. Genel olarak komisyon şu çözüm yollarını öneriyordu:

1. Anadolu ile beraber manda altına alınabilecek bir Ermenistan Devleti
2. Türkiye'den ayrı ve manda altında uluslararası bir İstanbul Devleti
3. Ayrı bir Türk devleti için manda idaresi
4. Amerika'nın kurulacak mandayı üzerine alınası[146]

Böyle bir raporla, bütün incelemeler ve araştırmalar bir tarafa itilmiş ve devletler yine kendi bildiklerini yapmaya devam etmişlerdir. İ'tilâf Devletleri, Doğu Anadolu'daki çalışmaları hakkında da birbirlerinden şikâyetçi idiler. Bölgedeki mücadeleyi göstermesi açısından İngiliz Amirali Webb'in 15 Temmuz 1919'da Dışişleri Bakanı Earl Curzon'a gönderdiği rapor ilginçtir:

"Amiral Webb'ten Earl Carzon'a 15 Temmuz 1919 İstanbul

Ermenistan'daki Müttefik Yüksek Komiseri Amerikalı Yarbay Haskell'in davranışları Amiral Calthorpe tarafından eleştirilmektedir. Haşkell'in idaresi "Amerikan misyonerlerinin büyük çapta yayılması" yönündedir. Misyonerlikte görevli kimseler Türkiye'de İngiliz Hükûmeti'nin politikasının aksine çalışıyorlar. Amerikan idaresi altında bir Ermenistan'da bunların iş yapabileceği konusunda biraz endişeliyim. Nüfusun tamamı Müslüman olan yerlerdeki idarede, Amerika misyonerlerinin metodu ile İngiliz metodu birleşmediği halde muhtemel bir tehlike vardır"[147].

İngilizler bu fikirde iken Amerikalılar da İngiliz politikasını eleştiriyorlardı. 19 Eylül 1919'da Tiflis'te bulunan Amerikan temsilcisi yazdığı bir raporda, İngilizlerin bu bölgedeki politikalarının anlaşılmaz olduğunu söylüyor ve Transkafkasya'da İngilizlerin gittikçe güçlendiğini iddia ediyordu[148].

---

146 Howard, a.g.e., sh. 240-241; Evans, a.g.e. ,s. 154 ; Akgün, a.g.e., sh. 61.
147 **Documents On British Forcign Policy** , First Series, Volume IV, London 1952, s. 736.
148 **USA.NA.** Paris Peace Conferance, 184.02102/7.

2. General J.G. Harbord Hey'eti Erzurum'da

King-Crane Hey'eti'nin hazırladığı raporların ağırlık noktasını Mezopotamya ve Suriye teşkil ediyordu[149]. Amerika, Türkiye'yi eski esasa dayanarak iki bölümde görüyordu. Bu nedenle, bir bölümü üzerinde karar almak üzere gönderdiği King Crane hey'etine ilâveten, Türkiye'nin esas Türklerin yaşamakta olduğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgesinde bu konuda kesin karar sahibi olabilmek için General Harbord'u görevlendirdi. Bu heyet, ABD. için önemli bir kararın öncüsü olacaktı. Bu ülkede özellikle son yıllarda göçlerle yerleşmiş pek çok Ermeni vardı. Bunlar öteden beri Ermenilere hoşgörü besleyen Amerikan toplumunu oldukça etkilemişti. I. Dünya Savaşı'nın bitmiş olmasına rağmen, sözde savaşın sürmekte olduğu, özellikle Ermenilerini bağımsız bir devlet kurmak istedikleri Doğu Anadolu'da Türklerin Ermenilere zulümde bulundukları öne sürülüyordu[150].

Anadolu'da askerî, politik, demografik ve ekonomik incelemelerde bulunacak olan Harbord Hey'eti 46 kişiden oluşuyordu[151]. Heyet, Islahiye-Maraş, Malatya-Harput-Diyarbakır-Sivas-Erzincan-Erzurum-Hasankale-Muş-Kars-Erivan-Nahcivan-Erivan-Tiflis hattını takip edecek, Sivas, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Erivan ve Muş gibi önemli şehirlerde bir günden fazla kalabilecekti[152].

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği 10 Eylül 1919 tarihli telgrafta, gelecek olan heyetin askerî kumandanlar, mülkî memurlar, eşraf ve millî cemiyetler tarafından iyi bir şekilde karşılanmasını, memleketimiz ve millî cereyanlar hakkında doğru kanaatlerle dönmeleri için son derece dikkatli davranılmasını rica ediyor ve müdafaa-i hukuk cemiyetleri hey'et-i merkeziyelerinin bundan haberdar edilmesini istiyordu[153]. Harbord Hey'eti'nin Anadolu'da bir gezi yapacağı ve Erzurum'a da geleceği Dahiliye Nezareti tarafından Erzurum Vilayeti'ne 17 Eylül tarihli şu telgrafla bildiriliyordu:

---

149 Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, s. 125.
150 Akgün, a.g.e., sh. 63.
151 USA.NA. American Military Mission toArmenia, 184.021/48.
152 a.g.a., 184.021/214.
153 Fethi Tevetoğlu, "Mustafa Kemal Paşa General Harbord Görüşmesi. III" **Türk Kültürü**, Sayı:80, Yıl VII (Haziran 1969), s. 531.

"Wilson cenapları tarafından Şark-ı Karibte tahkikat icrâsına memûren i'zam edilmiş Amerikan Ordusu kumandanlarından General Harbord'un taht-ı riyasetinde otuz-kırk jandarmadan mürekkeb bir hey'etin Dersa'adet'den hareketle evvelâ Haleb'e oradan Diyarbakır, Sivas, Harput, Erzurum, Muş, Kars, Erivan ve Tiflis'e azimet edeceğinden mezkûr hey'etin Memâlik-i Osmaniye dahilinde geşt-ü güzârı esnasında bir gûnâ müşkülâta ma'ruz bırakılmaması ve haklarında daima nazikâne mu'amele edilerek her türlü teshilâtın irâesi ve icabı halinde ma'iyyetine muhafız kuvvet terkizi ve ceneralin talep edeceği ma'lûmatın i'tası Harbiye Nezareti'nden izbar buyurulmuştur. İş'ar-ı vaki' dairesinde ifâ-yı mu'amele edilmesi"[154].

Aynı gün ARMHC. Erzurum Merkez Hey'eti yaptığı toplantıda *"Memleketimize gelecek olan Amerikan Hey'eti ile görüşecek memleket eşrafının 19 Eylül 1919 günü cemiyet merkezine çağrılarak hey'ete verilecek cevapların ana hatlarıyla tespit edilmesi"* kararı alındı[155].

Erzurum, Mustafa Kemal Paşa'nın 10 Eylül tarihli direktifleri doğrultusunda hey'eti karşılamak için hazırlıklara başladı. XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa Ermenilerin mezâlim vesikalarını toplatmış[156] ve gelecek olan hey'et için bir karşılama programı hazırlamıştı[157]. Albayrak Gazetesi, neşrettiği yazılarla Amerika hey'etlerinin öneminden bahsediyor ve Amerika'nın âdil davranacağına emin olduklarını, bunların insanî duygularla hareket ettiklerini, Wilson prensiplerinden beklentilerini dile getirerek Ermeniler lehine olan Amerikan politikasını değiştirme çabası içerisine giriyordu[158].

---

154 **B.O.A.DH.ŞFR.** 103/185. Harbiye Nezareti, 8 Mart 1919'da Sadaret'e gönderdiği telde,Anadolu'ya gelecek Amerikan hey'etleriyle yakın temasa geçilmesini ve bunlarla önde gelen kimselerin görüşmesi gerektiğini bildiriyordu. (**B.O.A A.AMD.MV**. 106/55).

155 Mutluçağ, a.g.m., s. 9; Kırzıoğlu, **"Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkezi Karar Defteri'ndeki Kararların Suretleri"**; s. 158.

156 Karabekir Paşa'ya göre, bu hey'et ot yiyen, çıplak gezen bir nesle imdada değil, ahvali, yani yenilir, yutulur şeylerden midir diye bu mıntıkalarda yaşayan zîrulıları görmeye geliyorlardı. (Karabekir, a.g.e., sh. 277).

157 Karabekir, a.g.e., s. 280.

158 "Amerika Hey'etleri Memâlik-i Osmaniye'de", **Albayrak**, 18 Eylül 1335/1919, No:28, "Amerikalıların Nazar-ı Dikkatine", **Albayrak**, 21 Eylül 1335/1919, No:29 ; "Beşeriyetin Amerika'dan Bekledikleri" **Albayrak**, 25 Eylül 1335/1919, No:30.

Hazırlanan programa göre, Kazım Karabekir Paşa, hey'eti kabul ederek onlara gereken askerî malûmatı verecek ve şehri gezdirecekti. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Merkezi de bu hey'etle görüşerek bölgenin coğrafyası ve tarihî hakkında açıklamalarda bulunacak ve Ermenilerin durumunu anlatacaktı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bu hey'etle temas vazifesini Süleyman Necati ve Cevat (Dursunoğlu) Beylere vermişti[159].

Avrupa'nın, şimdiye kadar Ortadoğu'ya giden hey'etlerden farklı bir biçimde gördüğü[160] Harbord Hey'eti 2 Eylül 1919'da İstanbul'a geldi[161]. Burada gerekli görüşmeleri yaparak 21 Eylül'de Sivas'a gelen General Harbord 22 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa ile bir görüşme yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Generale millî hareketin maksat ve gayesi, teşkilât ve vahdet-i milliyenin doğuş sebebi, Müslüman olmayan unsurlara karşı olan Türk milletinin duyguları, ecnebilerin memleketteki menfî propagandaları, Amerikan yardımı ve manda ile ilgili düşünceleri hakkında tafsilatlı bilgi vermiştir[162]. General Harbord, Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşme sonunda edindiği müspet düşünceler içerisinde Erzurum'a hareket edecektir.

General Harbord Hey'eti 25 Eylül günü öğleden sonra Erzurum'a geldi. General Harbord, Mc Coy ve Mosley'den başka 17 kişi, şoför, sinemacı ve fotoğrafçı olmak üzere 13 teknik elemanı kapsayan hey'et Karabekir tarafından Erzurum'un Gezköy mevkinde karşılandı[163]. Hemen hemen bütün Erzurum ahalisi, kadın ve erkek hey'eti karşılamak için buraya toplanmıştı. Kazım Karabekir Paşa burada hey'ete bir çay ziyafeti verdi. Çay ziyafeti esnasında gürbüzlerin, futbol kulübünün sporları, halkın cirid oyunları, Erzurum barları, Laz oyunları, pehlivan güreşleri gösterildi ve bunların tamamı sinemaya alındı[164]. Erzurum'daki bu görkemli karşılama Harbord'u ve hey'etin diğer üyelerini pek etki-

159 Dursunoğlu, a.g.e., , s. 83.
160 Akgün, a.g.e., s. 70; Karabekir, a.g.e., s. 277.
161 Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi** I, Ankara 1989, s. 61.
162 Nutuk, I, s. 115; Tevetoğlu, a.g.m., s. 543-544. Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Eylül tarihli olan ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluş sebepleri ve teşkilâtı, Ermeniler ve Amerikan yardımı hakkında Harbord'a verdiği muhtıra için bkz.; **ATTB**. IV, s. 82-92.
163 Karabekir, a.g.e., s. 280.
164 **İleri**, 20 Teşrinievvel 1335/20 Ekim 1919, No:639; Karabekir, a.g.e., s. 281.

lemişti. Gerçektende şimdiye kadar gezdikleri kentlerin karşılamalarından üstün, adetâ bir tören havası taşıyordu. *"Las Principes de Wilson"* yazılı pafta kentin girişine geçirilmişti, aynı şekildeki başka bir pafta da karşılama grubunun ellerinde pankart şeklinde bulunuyordu. Böylece hem Wilson'un 14 maddesine yabancı olunmadığı, hem de bu maddeden beklentiler hissettiriliyordu[165].

General Harbord Kazım Karabekir Paşa'ya, Erzurum'da önemli bir varlık gördüğünü, böyle bir manzaraya Türkiye'de ilk defa rastladığını itiraf ediyordu. Kazım Karabekir Paşa verdiği cevapta, *"General hazretleri bu mıntıkanın Ermenistan meselesi karşısında bir davası var. Halkımız bu dünyada yalnız Amerikalıların verdiği sözde durduğu için reisiniz Wilson'un sözü üzerine hakkını silahla müdafaadan vazgeçmişti. Fakat onun da suya düştüğünü gördüğündendir ki yediden yetmişe kadar harekete gelmişlerdir. Bu millete tahakküm olunur mu? Size bunu gösteriyorlar; ihtimal geri mıntıkalar buna ihtiyaç duymamıştır"*[166] diyordu. Konu mandaya gelindiğinde Harbord, Amerika sermayesiyle Türkiye'ye yardım etmek istediğini bunun hüsn-i kabul edileceğini şimdiye kadar görüştüğü ricalden ve halkdan anladığını, fakat bu sermayeyi himaye için buralara bir miktar asker getirmek istediklerini söyledi. Harbord'un bu sözleri üzerine, Kazım Karabekir Paşa, asker getirmenin anlamını sorunca, sermayenin her hale karşı muhafazası için münasip miktar asker cevabını aldı. Kazım Karabekir'in Türklerden korkuluyorsa, bunun haksızlık olduğunu, Türklerin her zaman sözünde durduğunu, asırlarca bağımsız yaşamış bir millete hâkim olunamayacağını, meselâ Erzurum'a hâkim olabilmek için en az üç yüz bin asker gerektiğini, hürriyet ve istiklâli olacak sermayenin ateş olduğunu belirtmesi üzerine Harbord, hissiyatınızı tebcil ederim. Kat'iyyen tasarlanmış bir şey ifade etmedim. Memleketinizin saadetini arzu ederim; maksadım Amerika'da, marûz kalabileceğimi sualler hakkında fikir almaktı. Amerika sermayesinin Türkiye'ye yardımı için lâzımı gibi çalışacağım dedi. Harbord'un Erzurum'daki okulların azlığı, tabyalar ve kışlaların çokluğu hakkındaki sorusuna işe, Kazım Karabekir Paşa şu cevabı vermiştir:

165 Karabekir, a.g.e., s. 281; Akgün, a.g.e. , s. 122.
166 Karabekir, a.g.e., s. 281.

"Generalim, bu gördüklerin olmasa idi burada bugün Türk mevcudiyeti kalmazdı. Asırlarca vahşî çarların vahşi sürülerine karşı bu tabyalara sığınarak varlığımızı muhafaza için bunları azaltmaya değil, çoğaltmaya bile mecbur kalmaklığımız muhtemeldir. Bununla beraber tabya adedince mekteplerimiz de vardı. Vahşî eller onları gördüğünüz harabeye çevirdi"[167].

Öğle yemeğinden sonra şehre girilerek hey'ete buradaki çifte minareler, Yakudiye Medresesi, İç Kale ve Saat Kulesi gezdirildi, bunların tamamının fotoğrafları hey'et tarafından alındı[168]. Amerika hey'etine Erzurum'da yapılan parlak merasim münasebetiyle Albayrak Gazetesi'nin çıkardığı küçük bir ilâvede, Osmanlılardan evvel Selçuklular, daha evvel İlhanlıların Erzurum'daki iki büyük eserinden bahsediliyor ve Erzurum'da sekiz asra yakın bir zamandan beri Türk Hakimiyeti ve Medeniyeti'nin pâyidâr olduğu gösteriliyordu. Bu konudaki bilgiler hey'etin dikkatini çekmiş ve tafsilâtı hemen İngilizce'ye tercüme ettirmişlerdir[169].

Kâzım Karabekir Paşa Harbord Hey'etine iki ayrı rapor sunmuştur. On dört sayfa olan birinci raporda I. Kafkas Kolordusu'nun 1918 yılındaki Harekâtı ve Ermenilerin bu harekât sırasında Müslüman halka karşı yaptığı mezalim anlatılıyordu[170]. İkinci raporda ise, Ermenilerin 1918 yılı içerisinde Erzurum ve civarında yaptıkları mezâlim belgeleriyle birlikte ele alınıyordu[171].

General Harbord, Kazım Karabekir Paşa ile görüşmesinden sonra valiliğe ve Esat Paşa Camii yanındaki Müdafaa-i Hukuk Merkezi'ni ziyaret etmiştir. Vali Reşit Paşa, vilâyetin genel durumu ve asayişi hakkında hey'ete malûmat vermiştir[172]. Müdafaa-i Hukuk Merkezi adına bir grup hey'ete şehri gezdirmiştir. İlk olarak Süleyman Necati Bey bölgenin tarihini anlatarak burada Romalılar zamanından beri bağımsız bir Ermeni Devleti'nin görülmediğini ve eski tarihlerde bir asır kadar bile sürmemiş olan bir bağımsızlık devrinden de müspet vesikalar kal-

167 a.g.e., s. 282.
168 Yeni Gün, 20 Teşrinievvel 1335/20 Ekim 1919, No:213.
169 İleri, 22 Teşrinievvel 1335/22 Ekim 1919, No:641.
170 **Kafkas Kolordusu'nun 334 senesindeki Harekât-ı Meşhudâtı Hakkında General Harbord Riyaseti'ndeki Amerika Hey'eti'ne Takdim Edilen Rapor Sureti**, Erzurum, 1335/1919.
171 Karabekir, a.g.e., s. 283-296.
172 USA.NA.184.021/96; Karabekir, a.g.e., s. 282.

madığını izah ederek 1914'ten önce Erzurum'da Ermenilerin, Türklerin ancak onda biri kadar olduğunu ve buralarda on asırdan beri toprağın ve gayr-i menkûl servetin de Türklerin elinde olduğunu, ne gördülerse hepsinin Türk eseri olduğunu anlattı[173].

S. Necati Bey'in bu açıklamalarının ardından Belediye Re'isi Zakir Bey hey'ete Türk ve Ermeni mezarlıklarını göstererek bölgede Türk ve Ermeni nüfusu arasındaki farklılığı anlatmaya çalıştı. Hey'ete bundan sonra Ermenilerin yaptıkları katliâm yerlerinden Türkleri diri diri yaktıkları Mürsel Paşa ve İzirmikli Osman Ağa konaklarıyla birlikte istasyon barakaları gezdirildi. General ve yanındakiler gördükleri manzaralar karşısında çok müteessir olmuşlardı[174].

Harbord Erzurum'da yalnızca Türklerden bilgi almakla kalmamış, yabancılardan da geniş raporlar istemiştir. Amerikan Yakındoğu Yardım Hey'eti (A.C.R.N.E) üyesi olarak 20 yıl Erzurum'da bulunmuş olan Amerikan misyoneri Dr. Stapleton, General Harbord'a bölgenin maddî durumu ile ilgili bir rapor sunmuştur. Bir buçuk yıldır Erzurum'dan ayrı olan ve buradaki son Amerikalı bulunan Stopleton bu raporunda, Osmanlı sanayisinin ve ekonomisinin çok zor durumda olduğundan ve halkın otoriteye olan ihtiyacından bahsederek manda istiyordu[175]. Hey'etten önce Trabzon'dan Erzurum'a gelmiş olan bir Amerikalı yarbay da Erzurum'da canlı hayatı görerek ve bilgi toplayarak Harbord'a tafsilâtlı bir rapor vermiştir[176].

Amerikalı Yüzbaşı Edmond Doly, konferansa sunduğu raporda, General Harbord'un Erzurum'da görüştüğü kişilerin listesini şu şekilde veriyordu:

"Erzurumlu Necati Bey (bir konuşma yaptı), Vanlı Emin Bey (bir konuşma yaptı), Vali Ahmet Reşit Paşa, 15. K.O.K. Kâzım Karabekir Paşa, Kale Komutanı Kâzım Bey, Kurmay Mustafa Bey , Sıhhiye Müfettişi Tali Bey, Mehmed Faik (chief of Q.M.), iâşe subayı Jandarma Komutanı Ferid Bey, Kadı Hurşid Efen-

173 Dursunoğlu, a.g.e., s. 84; Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken II**, Ankara 1965. s.

174 Dursunoğlu, a.g.e. s. 83-84 ; Richard G. Hovannisian, **The Republic of Armenia**, vol.II (1919-1922), s. 345. Erzurum'da bulunan Cenubî Garbî Kafkas Hükûmeti Hariciye Nazırı Fahrettin (Erdoğan) Bey de hey'ete 36 sayfalık bir rapor sunmuştur. Raporda Ermenilerin Kars ve çevresinde yaptıkları mezalim anlatılıyordu.(Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, s. 221).

175 USA.NA.184.21/365.

176 Karabekir, a.g.e., s. 276.

di, Kadı yardımcısı Hakkı Efendi, Müftü Sadık Efendi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Süleyman Bey, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kâtibi Cevad Bey, Belediye âzâsından Zeki Bey, eşraftan Rıza Bey, Necib Bey, Durak Bey, Hasbi Bey, Hilâl-i Ahmer'den Dr. Ziya Bey, Çiftçi Faik Bey, Şevket Bey, Öğretmen Saib Bey, Sâbık Lazistan Mutasarrıfı Ziya Bey, Mühendis Avni Bey, Emniyet Müdürü Zeki Bey, Sağlık Müdürü Dr. Şerif"[177]

Yukarıda görüleceği üzere General Harbord, Erzurum'da her zümreden temsilcilerle görüşmüş ve hazırlayacağı rapora eğitimden ziraata kadar her konuda bilgi toplamaya çalışmıştır.

Harbord, 25 Eylül günü Kars Kapısı'na kadar kendisini geçirenlerden ayrılırken, *"Amerika'dan ayrılırken memleketiniz hakkında bilgim, bir ilkokul öğrencisinin cebir hakkındaki bilgisinden pek fazla değildi. Oysaki şimdi, aşağı yukarı lise son sınıftayım"* diyerek kendisi için yapılan zahmetlere teşekkür etmişti. Geceyi Hasankale'de geçirdikten sonra Kars'a gitmek üzere uğurlandığında,sınırdaki Ermeni subaylarının ellerini sıkmadığı fark edildi[178].

Harbord'un ayrılışından dört gün sonra yani 29 Eylül'de hey'etten geride kalmış Amerikalı bir yarbayla iki subay tercüman olarak bir Ermeni Subay Erzurum'a geldiler. Bunlar Bayezid üzerinden Ermenistan'a giderek burada Ermenistan'a karşı Türklerin herhangi bir kuvvet toplayıp toplamadıklarını inceleyeceklerdi. Yarbayın yanına Erzurum'dan bir memur verilerek gönderildi. Yapılan incelemeler Ermenilerin şikâyetinin aksine Türkler lehine idi[179].

General Harbord Hey'eti, 26 Eylül 1919 tarihinde Türkiye sınırından çıkarak seyahatlerinin Rus Ermenistanı'ndaki bölümüne başladı. General Harbord,

---

177 USA.NA. 184.021/96.

178 Dursunoğlu , a.g.e., s. 85. Harbord Hey'etinin Erzurum'dan ayrılırken sahip olduğu düşünceler ikdam Gazetesi şöyle veriyordu:
"... Kendi itirafları vechi iledir ki, Türklerin yakından tanımak bahtiyarlığına nâil olan Amerika Tahkik Hey'eti azâsı, Erzurum ve havalisinde bulundukları müddetçe hiç şüphe yok ki kendilerince pek çok yeni hakikatler öğrenmişlerdir. Evvelâ anlamışlardır ki, Erzurum ve havalisinde gayet kesîf bir İslâm kitlesi bulunup kahir ekseriyet nüfusuyla bütün memlekete bir İslâm simâsı vermiştir. Sonra anlaşılmıştır ki, bu halkın o topraklar asıl vatanıdır. Tarihî eserlerde bunu göstermektedir... Şarkî Anadolu Vilâyâtımızın mukadderatı ta'yin edilirken yalnız hak ve adalet namına değil şarkın sükûn ve âsayişi olarak dahi bu havalinin ve İslâm ekseriyetinin bu vaziyet ve hâlâtının daima piş-i dikkat ve mülâhazada bulundurulması lâzımdır." (İkdam, 21 Teşrinievvel 1335/21 Ekim 1919. No:8151).

179 Karabekir, a.g.e., s. 303.

Erivan'da Ermeni Hükümeti'ne, delegelerini Paris'e göndererek hâlâ Türk düşmanlığını körükleyeceklerine, Erzurum'a giderek Türklerle anlaşmaya ve dost olmaya çalışmalarını, kendilerini Türk dostluğundan ve Türk âlicenaplığından başka hiçbir şeyin kurtaramayacağını tavsiye ediyordu[180]. Harbord Hey'eti 30 gün süren seyahatini 14 Ekim 1919'da İstanbul'da tamamlamıştır[181].

3. General Harbord'un Raporu[182]

İstanbul'dan ayrılmış olan Harbord, 24 Ekim'de Paris'e vardı. Burada Amerika Hey'eti Temsilcisi Mösyö Polk ile görüşen Harbord, raporu hakkında bilgi vermekten kaçınmıştı. Fakat basına sızan haberlere göre, bu sırada Harbord'un Amerika'nın Ermenistan'da bir manda kabul etmesi aleyhinde bulunduğu anlaşılıyordu[183]. Vilâyât-ı Şarkiyye hakkında geniş malûmat elde etmiş olan Harbord Ermeniler tarafından şerefine verilen bir yemekte Ermenilerin önce ne istediklerini sonra da isteklerinin gerçekleşmesi için neler yaptıklarını iyi bilmeleri gerektiğini, her şeyden evvel mâkul olmalarını tavsiye ediyor ve Vilâyât-ı Şarkiyye'de Ermeni olmadığını bu sebeple burada bir Ermenistan hükümeti kurulamayacağını söylüyordu[184]. Amerika basını ise, Ermenilerin memnun edilmesi gerektiğini ve Ermenistan'ın tek ümidinin Amerikan mandası olduğunu savunuyordu[185].

General Harbord'un Başkan Wilson'a sunduğu 16 Ekim tarihli raporu 13 bölümden oluşuyordu. Raporda beş yıllık bir periyot için Ermenistan'da Amerikan mandasının maliyeti 757 milyon dolar tahmin ediliyor ve ilk olarak 59.000 insana ihtiyaç olduğu belirtiliyor, Amerika'nın mandayı kabul edip etmemesi konusunda hiçbir özel tavsiyede bulunulmuyor bundan çekiniliyordu[186]. Rapordan

---

180 Kazım Karabekir, **Ermeni Dosyası**, İstanbul 1994, s. 26.

181 Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, , s. 70.

182 Rapor metni için bkz. Araştırma Grubu, "Türkiye'de Kurulmak İstenen Amerikan Mandası, General James G. Harbord'un Gizli Raporu", **BTTD**. c.V, Sayı:33 (Haziran 1970), s. 10-14 ; Hovannisian, a.g.e., vol.II, s. 356; Akgün, a.g.e., s. 133-143.

183 **Vakit**, 28 Teşrinievvel 1335/28 Ekim1919, No:714; **Yeni Gün**, 28 Teşrinievvel 1335/28 Ekim 1919, No:221.

184 **Yeni Gün**, 3 Kânunısâni 1336/3 Ocak 1919, No:288.

185 Ulugay, **Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı**, s. 50-51 ve 55.

anlaşıldığına göre, sivil ve askerî kesimler arasında mandanın kabulü veya reddi konusunda ortak bir karara varılamamış, uyum sağlanamamıştı. Askerî üyeler manda aleyhinde bulunmuşlar, bunun nedenini de Ermenistan'da askerî güçlerin bulundurulması zorunluluğuna bağlamışlardı. Sivil üyeler ise, Türkiye'nin tamamının tek bir manda altında kabul edilmesi fikrinde idiler. Onlara göre, Amerikanın mandayı kabul etmesi kendi dış ticareti açısından son derece iyi ve yararlı olacaktı.

Doğu Anadolu için manda konusu, raporun ikinci kısmında yer alıyor ve bu kısım bir memorandum havası taşıyordu. Burada manda için lehte ve aleyhte sebepler sunularak mandanın askerî meseleleri ele alınıyordu[187]. Raporun Erzurum ile ilgili kısmında, hey'etin bir görevinin de Doğu Anadolu illerinde bağımsız bir Ermenistan kurulması konusunda araştırma yapmak olduğu, hem bu konuda hem de manda konusunda demografik incelemelerde varılan sonucun öne sürüldüğü gibi bölgenin bir Ermeni çoğunluğunda olmadığı, heyette Ermenilerin söz konusu bölgelerde I. Dünya Savaşı'ndan önce çoğunlukta olduğu ve tehcirleri sonunda azınlığa düştüğü inancının uyandırıldığı, araştırmalar sonunda bu bölgede bir Ermeni devleti kurulsa bile geri dönen Ermenilerle birlikte dahi Türk çoğunluğa Ermeni azınlığın egemen olacağı ve Türklerle Ermenilerin dış etkiler olmadan yüzyıllarca bir arada barış içinde birlikte yaşamış olduklarının Erzurum Valisi tarafından kendilerine söylendiği belirtiliyordu[188]. Ayrıca Ermenilere karşı bir soykırım veya buna hazırlık görülmediği, Rus sınırında 60.000 tüfeğin dağıtıldığı ve Erzurum civarında sivil halkın Ermenilere saldırıya hazırlanmakta olduklarına dair en ufak bir delil bulunmadığı, Erzurum kentinin baştan başa Türk Selçuklu mimarisi özellikleri taşımasının yüzyıllardır burada Türklerin egemen olduğunun bir delili olduğu kaydediliyordu[189]. Ermenilerin Erzurum ve civarında Müslüman ahaliyi katlettiğine dair bilgileri ihtiva eden raporun sonunda, bu bölgede mandayı kabul edecek olan devleti büyük problemlerin beklediği ve ABD'nin bu mandayı kabul etmemesi yönünde gizli tavsiyeler yer alıyordu[190].

186 **Documents On British Foreign Policy**, First Series, vol.XIII, s. 60.
187 **BTTD**, Araştırma Grubu, "Türkiye'de Kurulmak İstenen Amerikan Mandası", s. 12-14.
188 Akgün, a.g.e., s. 143-144.
189 Dursunoğlu, a.g.e., s. 85; Akgün, a.g.e., s. 144-145.
190 **Albayrak** 12 Şubat 1336/1920, No:68; BTTD, a.g.m., s. 14.

Başkan Wilson bütün bu bilgileri bir tarafa iterek aynı düşünceler içerisinde Harbord Raporu'nu 3 Nisan 1920'de Amerikan Senatosu'na verdi[191]. Bu tarihlerde Amerikan kamuoyunda, Ermenistan'da bir Amerikan mandası kabulü fikri epey zayıflamış bulunuyordu[192]. Senato üyeleri Harbord'un gözlemlerinden etkilenmişler ve mandanın Amerika'ya yükleyeceği faturanın ağırlığını düşünerek mandaya hayır demişlerdir. Ermenistan mandasını bir kenara iten Amerikalılar Türk Milliyetçileriyle temas imkânı aramaya başlamışlardır[193].

General Harbord'un Anadolu gezisi ve hazırlamış olduğu rapor, Anadolu hareketi ve Erzurum için diğer hey'etler ve raporlardan ayrı bir önem taşımaktadır. Harbord Hey'eti Milli Mücadele önderleri için bir propaganda imkânı sağlamış ve Harbord Anadolu'daki millî akımın önemini Amerikan kamuoyuna anlatmıştır. Doğu Sorununun halledilmesi için bu akımın hesaba katılması gerektiğini göstererek Amerikanın Türk milliyetçilerini tanımasını sağlamıştır. Zirâ Harbord raporunun giriş kısmında *"Sivas ve Erzurum'da millî hareketin vakur ve muktedir liderleri ile görüştük"* diyordu[194]. İtilâf Devletleri tarafından *"Büyük Ermenistan"*a verilmesi düşünülen Erzurum[195], bu raporla yüzyıllardır bir Türk şehri olduğunu ispatlıyor ve İngiltere Başbakanı Lloyd George Erzurum'un Türkiye'den koparılamayacağını itiraf ediyordu. Lloyd George'un bu fikre varmasında şüphesiz ki Amerikan Senatosu'nun verdiği kararın etkisi vardı. Çünkü o, Erzurum ve Ermenistan'ın geleceği konusunda Amerika'nın vereceği kararın esas olduğunu kabul etmiş durumdaydı[196].

191 Gotthard, a.g.e., s. 97.
192 **Yeni Gün**, 4 Teşrinisâni 1335/4 Kasım 1919, No:228.
193 Öke, a.g.e., s. 161.
194 Gotthard, a.g.e. s. 71.
195 **Documents On British Foreign Policy**, First Series Vol.IV, s. 962 ve 1021; Howard, a.g.e., s. 225-226.
196 **Documents On British Foreign Policy**, First Series, Vol. VIII, s. 157-158.

D- SON OSMANLI MECLİS-İ MEB'USANI

1. 1919 Seçimleri ve Erzurum

İ'tilaf Devletleri, Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak İstanbul Hükûmeti üzerinde kontrolü ele geçirmelerinden sonra savaşın sorumlusu İttihatçıları seçen Meclis-i Meb'usan'ın görevde kalmasını istememişlerdi Bu yüzden Sultan Vahdettin'e baskı yapmışlar ve bu baskılara dayanamayan Padişah, Meclisi 21 Aralık 1918'de feshetmişti[197]. Osmanlı Kanun-ı Esasinin, meclisin feshinden sonra yeni seçimlerin dört ay içerisinde yapılmasını öngören 35. maddesine[198] rağmen Padişah yeni seçimlerin sulh akdine kadar geciktirilmesine dair bir iradeyi 4 Ocak 1919'da yayınlamıştı[199]. Bu şartlar altında bir seçim yapılmasının kendi aleyhlerine olacağını gören Hürriyet ve İtilâf liderlerinin baskıları, Anadolu'da bazı yerlerin işgal edilmiş olması bu kararın alınmasında etkili olmuştu.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, Meclis-i Meb'usan'ın toplanması için İstanbul'dan ve Anadolu'dan bazı çevrelerden Padişaha ve Hükümete baskı yapılmış[200], fakat bunlardan bir netice alınamamıştı.

Seçimlerin yapılarak Meclis-i Meb'usan'ın tekrar açılması konusu Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçerek çalışmalara başlamasıyla İstanbul'da tekrar gündeme geldi. Mustafa Kemal Paşa Erzurum'dan 6 Temmuz 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Damad Ferid Paşa'yı eleştiriyor ve Meclisin toplanması için gerekenin yapılmasını istiyordu[201]. Erzurum Kongresi'nden bir gün önce 22 Temmuz 1919'da Refet Bey Sivas'tan Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta, ajansların[202] Meclis-i Meb'usan seçimlerinden söz ettiklerini ve bu hususta ne düşünüldüğünü sormuş, Mustafa Kemal Paşa da Meclis-i Meb'usanın toplanması gerektiğini, fakat toplantı yerinin İstanbul değil Anadolu'da bir

197 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 168-169; Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, s. 37.
198 **Düstur**, Tertip:2, Cilt:8, s. 484.
199 Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 169.
200 26 Mayıs 1919'da toplanan Saltanat Şûrâsı'nda, 7 Haziran 1919'da Millî Kongre ve Vahdet-i Millîye'nin ortak toplantılarında seçimlerin yapılması ve meclisin bir an önce toplanması konusunda Padişah'a isteklerde bulunulmuştu. (**B.O.A.B.E.O.** Sadaret Evrakı, A.M. 313/24; Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 219; Adıvar, **a.g.e.**, s. 37).
201 **ATBD**, Yıl:31 (Ekim 1982), Sayı:82, Belge No:1783.
202 Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, I. s. 443.

yer olması gerektiğini, bu hususun kongrede görüşülüp karara bağlanması için girişimlerde bulunacağını bildirmiştir[203].

Erzurum Kongresi'nin ikinci günü, 24 Temmuz 1919'da Kongre hey'etince Padişaha, Sadarete, belediye reislerine, cemiyetlere, mülkî memur reislerine, büyük kumandalara çekilen telgrafta, Erzurum Kongresi'nin Meclis-i Meb'usan mahiyetinde gösterilmesinden duyulan endişe dile getirilerek Padişah'tan, Meclis-i Meb'usan'ın vakit geçirilmeden toplanması için gerekeni yapması isteniyordu[204]. Kazım Karabekir Paşa da 29 Temmuz 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Erzurum'da toplanan kongrenin maksadının vatan ve milletin selâmetini temin olduğunu, seçimlerin biran önce yapılması gerektiğini söylüyordu[205]. Anadolu'dan gelen baskılar, İstanbul'da seçim isteyen çevrelerin çalışmaları Hükümeti 30 Temmuz 1919'da seçimlere başlama kararı almaya mecbur bıraktı. Dahiliye Nazırı Adil Bey, aynı gün Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği telgrafta, *"seçimlerde İttihad ve Terakki namzedlerinin behemehal ihraz-ı ekseriyet etmesi için vilâyât ve elviye-i müstakilliye evâmir-i müteaddide verilmiş olduğu Divan-ı Harb-i Örfi Riyaseti'nin iş'arından anlaşılmış olmasından dolayı oralara da böyle tamimler gönderilmişse bir suretinin gönderilmesi"*ni istiyordu[206]. Hükümet seçimler hakkında aldığı kararı 2 Ağustos 1919 günü Erzurum'a bildiriyor ve bu seçimlere zabitanın katılamayacağını ve hiçbir askerî müdahalenin yapılamayacağını bildiriyordu[207].

Erzurum Kongresi'nin son günü 7 Ağustos 1919'da Sürmene Delegesi Ömer Fevzi Bey, kongreye bir takrir sunmuştur. Ömer Fevzi Bey bu takririnde, bir an evvel seçimler yapılarak Meclis-i Meb'usan'ın toplanabilmesi için vilâyetlere tebligatta bulunulması konusunda Sadaret'e bir telgraf çekilmesini teklif ediyordu[208]. Ömer Fevzi Bey'in bu takririnin İstanbul Hükûmeti'nin çalışmalarıyla ilişkili olduğu anlaşılıyor. Zirâ Erzurum'da bir kongrenin toplanması, Sivas'ta da daha geniş bir millî kongrenin toplanmasının kararlaştırılması D. Ferid Paşa

203 **Nutuk I**, s. 61-63.
204 **Nutuk III**, s. 931-932, Ves. No:39; **Nutuk I**, s. 66.
205 **HTVD.** Yıl:2 (Mart 1953), Sayı:3, Vesika No:42.
206 **B.O.A. DH.ŞFR.**, 101/68.
207 **ATASE.** K. 322,D.1/33, F. 136.
208 **Akbulut, "Erzurum Kongresi'nin Son Günü"**, s. 44-45

Hükûmeti'ni harekete geçirmiş, bu kongrelerin önemini gölgelemek amacıyla seçimlere gitmeye mecbur bırakmıştı. Ömer Fevzi Bey'in takririnden ortaya çıkan da hükümetin isteği doğrultusunda idi. Buna göre, hükümet seçimler için hazırlıklarda bulunulmasını vilâyetlere tebliğ etmişti. Fakat birçok yerde nüfus defterlerinin kaybolması yüzünden intihab defterlerinin düzenlenmesi hayli zaman alacağından Meclis'in biran evvel toplanması sağlanamayacaktır. Meclis-i Meb'usan'ın acilen toplanabilmesi için Kanun-ı Esâsiye aykırı olmamak üzere bir çözüm yolu bulunması Hükûmetçe nazar-ı dikkate alınmış ve bu hususta bir özel komisyon oluşturulmuştur. Özel komisyon anayasa hukuku uzmanlarını celb ve davet ederek onların görüşleri doğrultusunda seçim defterlerinin düzenlenmesinden vazgeçirilmesini, seçmen olabilme hakkını taşıyanların nüfus cüzdanlarıyla veya mahalli ihtiyar hey'etlerin ilm u haberlerle oylarını kullanabileceklerini uygun görmüş ve hükümette bu kanaati gazetelerle kamuoyuna bildirmiştir. Özel komisyonun kabul ettiği şekilde seçimlerin yapılabilmesi için Hükümetin vilâyetlere gereken tebligatta bulunması, Sadarete bunu isteyen bir telgraf çekilmesi gerekir. Kongreye sunulan bu teklif yapılan oylama sonunda kabul edilmiştir[209].

Kongre Hey'eti bu teklifin kabulü üzerine 7 Ağustos 1919'da Sadarete gönderdiği telgrafta, vilâyetlere seçim hazırlığı hakkında çekilen telgrafın görüldüğünden bahsedilerek seçimlerin geciktirilmeden yapılabilmesi için şimdiki duruma uygun bir usûlün temin edilmesi isteniyordu[210]. 7 Ağustos 1919 günü yayınlanan Erzurum Kongresi Beyannâmesi'nin sekizinci maddesinde seçim sorunu ele alınarak, *"Meclis-i Millî'nin derhal içtima'ını ve icraat-ı hükümetin Meclis murakabesine vaz'ını temin etmek için çalışılacaktır"*[211] deniliyor aynı hüküm Sivas Kongresi beyannâmesinde de yer alıyordu[212].

Erzurum ve Sivas kongrelerinin bu kararlarına, hükümet üzerindeki baskılara ve hükûmetin seçim hakkında almış olduğu karara rağmen, bununla ilgili bir çalışma yapılmadığı görülüyordu. Seçimlerin hızlı bir şekilde yapılması İtilâf

209 a.g.m., s. 47-48, 59.
210 B.O.A., B.E.O.A.AMD.MV., 107/29.
211 ATASE. K. 391, D. 2/5(9), F. 3-1.
212 Nutuk III, s. 1064, vesika:130.

Devletlerinin işine gelmiyordu. Çünkü Anadolu'da gittikçe güçlenen bir hareket vardı ve yapılacak seçimlerde onların adayları seçilecekti. Özellikle İngiltere'nin baskısı sonucu seçimlerin hızlandırılması konusu hükûmet tarafından bir tarafa bırakılmış, yürürlükteki mevzuata göre seçimlere başlanmasına karar verilmişti. Buna göre, Meclis-i Meb'usan 3-4 aydan önce toplanamazdı[213]. Hükümetin bu tavrını gören Mustafa Kemal Paşa 13 Eylül 1919 günü bütün vilâyetlere, belediyelere, kolordulara ve müdafaa-i hukuk merkezlerine gönderdiği telgraflarda seçimlere hemen başlanılmasını istiyor, hükümet üzerinde baskı yapılarak Anadolu ile İstanbul arasındaki muhaberat kesiliyordu[214]. Bütün bu baskılara dayanamayan Damad Ferid Hükûmeti, 2 Ekim 1919'da istifa etmiş yeni kurulan hükûmetin başına geçen Ali Rıza Paşa 7 Ekim 1919'da meclisin toplanması için seçimlerin yapılması kararını almıştı[215].

Bu karardan sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti için iki önemli problem ortaya çıkıyordu. Bunlardan birincisi, meclisin nerede toplanacağı konusu idi. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Meclis Anadolu'da bir yerde Ankara'ya da Eskişehir'de toplanmalıydı. Bu fikre, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başta olmak üzere itiraz edenler vardı[216]. Cemiyetle aynı fikirde olan Kazım Karabekir Paşa'ya göre, milletvekilleri davet edilen yere gelmez ve İstanbul'a giderlerse o taktirde Hey'et-i Temsiliye içten ve dıştan milleti temsil etmeyen bir hey'et haline gelirdi, millî bir hükümet halinde toplanmak için Meclis'in İstanbul'da açılması lâzımdı[217].Sivas'ta yapılan komutanlar toplantısında da bu konu ele alınmış ve meclisin İstanbul'da toplanması kararlaştırılmıştı.

---

213 Akşin, a.g.e., s. 447.

214 **Nutuk I**, s. 117,142; **Nutuk III**, vesika:55 ve 86.

215 Gotthard, **Kronoloji, I**, s. 69; **Nutuk III**, s. 1090, vesika:146.

216 Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi, seçimlerle ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği tezkerede, Millî Meclis'in Anadolu'da toplanması halinde ortaya çıkacak sakıncalar sıralandıktan sonra bu meclisin bazı önemli kişilerle takviyesi gerektiği bildiriliyordu. Bu kişiler Cevad ve Kazım Karabekir Paşalar, Celâleddin Arif, Tevfik (Saydam), Âyândan Seyyid ve Kara Vasıf beylerdi. (Baykal, **Erzurum Kongresi ile ilgili Belgeler**, s. 36.) Mustafa Kemal Paşa Erzurum Müdafaa-i hukuk Cemiyeti'nin bu tavsiyelerine 14 Kasım 1919'da verdiği cevapta, adı geçen zatların kendi özel işleriyle meşgul olmalarından dolayı Hey'et-i Temsiliye'ye katılamadıklarını feragatte bulunarak kendilerine katılmayı kabul ettikleri halde beraber çalışmaya hazır olduklarını bildirmiştir. Cevad, Kazım Karabekir, Kara Vasıf Beyler bu kişilerden hariç tutuluyordu. (ATTB., IV, s. 128-129).

217 **Nutuk I**, s. 272 ; Karabekir, a.g.e., s. 349-352.

İkinci problem yapılacak seçimlerde takip edilecek olan hareket tarzıydı ki bu konu daha Temmuz ayı başlarından itibaren ele alınmaya başlanmış, İstanbul Hükümeti'nin endişelerinin yoğunlaştığı bir konu olmuştur. Mustafa Kemal Paşa 28 Eylül 1919'da Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta;

"Meclis-i Meb'usan'da milletin selâmeti için çalışacak meb'usların hiçbir maksad ve nukat-ı nazara sadakati tahakkuk etmeyenlerden intihab edilmesini kemal-i hulûs ile tavsiye ederiz. Meb'usan intihabına cemiyetimizin gayr-i meşrû bir gûna tesir ve müdahalesi vârid-i hatır olamaz, yalnız her şeyden önce mevzu-i bahs olan mes'ele vatan ve milletimizin hayat ve mematı meselesi olduğundan bu noktanın teminine, cemiyetimiz milleti irşad ve ikaz ve intihabatı teşrî ve takip etmeyi bir vazife-i vataniye addeyler" diyordu[218].

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Merkez Hey'eti 29 Eylül 1919 tarihli toplantısında, seçimler konusunu ele alıyor[219] ve bu kararını 2 Ekim 1919'da yayınlıyordu. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de 2 Ekim 1919 tarihinde yayınladığı tamimde seçim meselesini şu şekilde ele alıyordu:

"Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin malûm olan gayesinin husûlü ancak bütün efrad-ı milletin müttehid bir kitle halinde bulunmasıyla mümkündür. Binâenaleyh meb'usan intihabında cemiyetin namzed irâesiyle intihâbâta müdahalesinin memlekette ihtiras ve tefrika tevlidine sebep olacağı te'emmül edildiğinden ve bunun ise esas gayemize te'sir edeceği kaviyyen melhuz bulunduğundan kat'iyyen müdahale edilmemesi kararlaştırılmıştır. Orada da cemiyet namına intihabata müdahale edilmeyerek her siyasî gayenin fevkinde maksad-ı bülend cemiyetin muhafaza edilmesi ve fakat her ferdin şahsen faaliyette bulunmakta muhtaç olduğu tebliğ olunur"[220].

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Valiliği'ne gönderdiği 11 Ekim 1919 tarihli telgrafta, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin seçimlere gayri

---

218 **Nutuk I.**,s. 272 ; Karabekir, **a.g.e.**, s. 349-352.

219 Mutluçağ, a.g.m., s. 10.

220 **Albayrak**, 2 Teşrinievvel 1335/2Ekim 1919, Sayı:32. Erzurum'da ileri gelenler 26 Eylül 1919 gecesi bir araya gelerek seçim konusunu görüşmüşler, meb'usan seçimine cemiyet adına iştirâk edilmemesi istenmiş, şahsî teşebbüsler serbest bırakılmıştı. (Akbulut, **"Erzurum Kongresi'nin Doğu Anadolu'daki Etkileri"**, s. 41).

meşrû bir müdahalede bulunmayacağını, Hey'et-i Temsiliye tarafından kimsenin namzetliğini koyamayacağını, ancak cemiyetin vicdan-ı millîden doğan nokta-i nazarı ve buna nazaran tespit olunan esasatı kabul edenlerin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namına namzedliklerini koyabileceklerini ve bunların Hey'et-i Temsiliye'ye bildirileceğini belirtiyordu[221]. Kazım Karabekir Paşa da, 4 Ekim 1919'da Erzurum'daki birliklerine seçimler hakkında şu emri veriyordu: *"Asker bulunmaklığımız dolayısıyla seçimler ile hiçbir ilgimiz yoktur. Fakat bedbaht milletin artık ismini yazmasını bilmez, sırf menfaat ve hırs peşinde dolaşan mutaassıp insanlar elinde oyuncak olacak hali kalmamıştır. İlmen ve ahlâken istenilen şartlara sahip olmayan kişilerin seçilmemesinin de temini milletin ve memleketin selâmeti namına bizlere borçtur. Bu hususta gayret buyurulmasını ricâ ederim"*[222]. Albayrak Gazetesi, seçimler konusunda Sadaretin 16/17 Ekim 1919 tarihli, meb'usan intihabına müdahale edilmemesi yönündeki telgrafını yayınlıyordu[223].

Hey'et-i Temsiliye'de aldığı kararlarının hemen hepsinde aynı hareket tarzını belirliyordu. Buna göre, seçimlere hiçbir şekilde gayri kanunî müdahalede bulunulmayacak, adaylar iyi tespit edilecek ve bunlar desteklenecekti[224]. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çizilen bu program dahilinde seçim hazırlıklarını yürüttü. Cemiyet, kendi adaylarının seçimi kazanmaları için ilçelere kadar temsilciler göndererek propaganda yaptırdı[225].

Albayrak Gazetesi seçimler için Erzurum halkının nasıl hareket etmesi gerektiğini bildiren yazılar yayınladı. Gazetenin 19 Ekim 1919 günü yayınlanan nüshasında, Cevad (Dursunoğlu) Bey *"Şarkî Anadolu Meb'usları Hangi Gayeye Merbut Bulunmalı ve Ne Gibi Evsafa Haiz Olmalıdırlar?"* başlıklı yazısında toplanacak meclisin memleketin mukadderatı ile ilgili kararlar alacağından çok büyük öneme haiz bulunduğunu, Şarkî Anadolu'nun Osmanlı cami'ası için özel bir yere sahip olduğunu, dolayısıyla mecliste Şarkî Anadolu meb'uslarının vazi-

221 ATTB. IV, s. 111-112.
222 Karabekir, a.g.e., s. 314.
223 Albayrak, 22 Teşrinievvel 1335/22 Ekim 1919, sayı.38.
224 Bekir S. Baykal, **Hey'et-i Temsiliye Kararları**, Ankara 1989, s. 18,25,35,37,45,49 ; Karabekir, a.g.e., s. 332.
225 Mithat Bey bu işi için Yusuf Ziya Bey'i Kiğı'ya göndermişti. (Yiğitbaş, **Kiğı**, s. 223).

felerinin memleketin geleceğini ilgilendirdiğini belirterek seçilecek meb'usların şu özelliklere sahip olması gerektiğini yazıyordu:

"Erzurum Kongresi'nin mukarreratından olan, Şark vilâyetleri cami'a-i Osmaniye'den ayrılmaz bir külldür gibi ilkelerini kabul etmeli ve birlikte hareket etmelidirler. Dünya düzeni içerisinde meb'uslarımız yeterli ilmi seviyeye gelmiş olmalıdırlar"[226].

26 Ekim tarihli nüshada ise, 300 imza ile Albayrak Gazetesi matbaası'na verilen Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin beyannamesi yayınlanıyordu. Beyannâmede, toplanacak meclisin öneminden ve meb'usların hangi özelliklere sahip olmaları gerektiğinden bahsedilerek adaylar sıralanıyordu: *"Üçüncü Ordu Müfettişliğinden müsta'fi Mustafa Kemal, Binbir Hadis Mü'ellifi Arif Bey merhumun mahdumu Celâleddin Arif Bey, Albayrak Gazetesi Müdürü ve Başmuharriri Süleyman Necati Bey, Süvari Binbaşısı Erzurumlu Zihni Bey, Maliye Hukuk Müşaviri Gençağazâde Hüseyin Avni Bey, Adana Valisi Erzurumlu Nâzım Bey"*[227]. Aynı nüshada *"halkı aydınlatmak ve eski hatalara düşmemek için"* meb'us adaylarının özgeçmişleri veriliyor ve yazının sonunda, *"Hakka karşı kim gelecek ... ya daha büyük bir hak ya haksızlık; Birincisini hürmetle karşılarım, ikincisine hayır; Ferid Paşa misali dururken bundan bahsetmek bile günahtır. Bir üçüncü ihtimal var ki haksızlığın hakka bürünüp ortaya çıkması, bunun da Erzurum'da yeri yoktur fikrindeyim. Erzurum'un ne kudretli bir nazara malik olduğunu biz değil artık dünya öğrendi"*[228] deniliyordu.

---

226 **Albayrak**, 19 Teşrinievvel 1335/19 Ekim 1919, Sayı:37 ; **ATASE**, K:86, D:317/117, F: 77(Sansür Edilen Gazeteler).

227 **Albayrak**, 26 Teşrinievvel 1335/ 26 Ekim 1919, Sayı:39 ; Kazım Karabekir Paşa'nın da Trabzon'dan adaylığını koyması istendiyse de o, ordunun başında bulunmasının daha faydalı olacağını ileri sürerek bunu reddetmişti.(Karabekir, a.g.e., s. 327).

228 **Albayrak**, 26 Teşrinievvel 1335/26 Ekim 1919, Sayı:39. "İntihabat Hakkında Düşüncelerim" başlıklı yazısında M. Mustafa, zamanın çok önemli hadiselere gebe olduğundan bahsederek meb'uslara düşen görevlerden bahsediyordu. (**Albayrak**, 12 Teşrinisani 1335/ 12 Kasım 1919, Sayı:44) . Albayrak Gazetesi İsfahan'dan aldığı şu haberi de yayınlıyordu: *"Türk milleti! vatandaş bu defa intihab edeceğiniz meb'uslar memleketin mukadderatı hakkında rey vereceklerdir. namusuna, ilmine itimad eylemediğiniz şahıslara vatanınız hakkında rey vermek salâhiyetini bahsetme" Vatandaş, 1. Bilerek bilmeyerek el kaldırıp memleketi bu felâkete düşüren eski meb'usları, 2 İltikârıyla, hırsızlıkla, namus-ı millinizi ihlâl eyleyenleri3. Türklüğe merbut ve hakikî milliyetperver olmayanları, intihâb ile bedbaht vatanın başına musallat etme!"* Albayrak bunun altına *"Resmi makamların büyük ellerin müdahalesiyle meydana çıkan namzedleri de dördüncü olarak sayarız"* notunu düşerek Erzurum'da Cemiyet dışında namzedlerini koyanları bunlara dahil ediyordu. (**Albayrak**, 27 Teşrinisani 1335/ 27 Kasım 1919, Sayı:47).

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adaylarının dışında Erzurum için namzedliğini koyanlar da vardı. Bunlardan ilki eski Erzurum Valisi Tahsin Bey'di[229]. Diğer adaylar eski Erzurum Valisi Celâl Bey, Karesi Mutasarrıfı Behçet Bey, Hey'et-i Tahkikiye Reisi Ziya Bey, Celâleddin Feyyaz Bey, Kadı Tahsin Efendi, Ahmed Kemal Bey, Cevdet Bey, Arslan Bey, Hasan Rıza Paşa, Bekir Sıdkı Efendi idi[230].

Albayrak Gazetesi bu adaylara karşı da bir propaganda başlatmıştı. Gazete bu adayların bazılarının ittihatçı olduklarını göz önüne alarak, 1324 inkılâbını yapanların vatanı perişan hale getirdiklerini, para hırsına kapıldıklarını buna rağmen bu adamların Erzurum'da namzedliklerini koyduklarını, Erzurum'un bunların isimlerini bile yâd etmeyeceğini, bunların boş yere adaylıklarını koyduklarını yazıyordu[231]. Gazete başka bir yazısında bu adaylara, *"Şarkî Anadolu'nun mukadderatı tehlikede ve Büyük Ermenistan hayali hakikate tekerrüb etmekte, Ferid Paşa'nın bir Ermenistan muhtariyeti teklifi bütün dehşetiyle meydanda iken âlâkadarlıklarını namzedlik vaz' etmek suretiyle göstermek isteyen bu zevatı muhtereme acaba nerede idiler?"* diye soruyordu[232].

Mustafa Kemal Paşa ve Celâleddin Arif Bey Erzurum'dan seçilmek için resmen adaylıklarını koymamışlardı[233]. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bu kişilerin varlığının meclisin güçlendireceğini düşündüklerinden ve vatanın bağımsızlığı için çalışacaklarına inandıklarından adaylıklarını koymuşlardı. Erzurum'da seçimlerin yapılmaya başlanmasıyla birlikte[234] seçimlere müdahale edildiği yönündeki söylentilerde ortalıkta dolaşmaya başladı. Harbiye Nezareti bu söylentilerden bahsederek ordunun kesinlikle seçimlere müdahale etmemesi ge-

---

229 **Yeni Gün**, 17 Teşrinievvel 1335/ 17 Ekim 1919, No:210.

230 **Albayrak**, 26 Teşrinievvel 1335/ 26 Ekim 1919, Sayı:39 ; **Vakit** ,16 Teşrin'sâni 1335/16 Kasım1919, No:733 ; **İleri**, 10 Teşrinisani 1335/10 Kasım 1919, No: 660.

231 **Albayrak**, 22 Teşrinievvel 1335/ 22 Kasım 1919, Sayı:38.

232 **Albayrak** 26 Teşrinievvel 1335/ 26 Kasım1919, Sayı:39.

233 **Nutuk III**, s. 1086, Vesika No:144; **Yeni Gün (İstanbul)**, 28 Mart 1932, No:421. C. Arif Bey Erzurum'a gönderdiği telgrafta aday gösterildiği için Erzurumlulara teşekkür ediyordu. (**Albayrak**, 20 Teşrinisani 1335/ 27 Kasım1919, Sayı:48).

234 22 Ekim 1919'da Erzurum merkezi eskisi gibi beş , merkeze mülhak köylere üç ve nahiyeler de birer şube addedilerek gerekli intihab memurları tâyin olunmuş ve nüfus defterleri mahallelere gönderilmiştir. (**Albayrak**, 22 Teşrinievvel 1335/22 Ekim 1919, Sayı:38).

rektiğini 1 Kasım 1919'da Kazım Karabekir Paşa'ya bildiriyordu[235]. Süleyman Necati Bey, Albayrak Gazetesi'nde seçimlerde ittihatçı müdahalesi ile ilgili bu dedikodulara verdiği karşılıkta, halkın Damad Ferid Hükümeti yüzünden idareyi elc aldığını, bunların şikâyetlerinin bir köpek havlamasından farksız olduğunu, İttihad ve Terakki'nin artık tarihe karıştığını, seçimlerde halkın istediğinin olacağını belirtiyordu[236]. Erzurum Valisi Ahmet Reşit Paşa'nın Belediye Reisine meclis üyelerine Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin adayı olmayan Celaleddin Feyyaz Bey'in kazandırılmasını tavsiye ettiği, ayrıca kazalara kendi adına mektup yazdığı Raif Efendi'nin seçimler hakkında bir tel çekmesine mâni olduğu yönünde haberler yayılıyordu[237]. Albayrak Gazetesi meb'us adaylarından bazı kişiler aleyhinde ilânlar yapıştırılmasını çirkin bir teşebbüs olarak niteliyordu[238]. Erzurum vilâyeti dahilinde asayişsizlik olduğu yönündeki şâyi'alar, Erzurum Vilâyetinden 9 Kasım 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafla reddediliyor ve asayişi bozacak hiçbir vak'anın mevcud olmadığı bildiriliyordu[239].

Erzurum seçimleri, bu küçük birkaç hadise dışında sükûn içerisinde tamamlandı. İstanbul Hükûmeti tarafından seçimlerin kanunlara uygun yapılıp yapıl-

---

235 Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi imzasını taşıyan ve telgrafta şöyle deniyordu: ".... *Anadolu dahilinde bazı zabitanın intihabata müdahale ettiklerini ve siyasî işlere karıştıklarını, Ankara'da bazı mensubin-i askeriye taraflarından gayri kanûnî harekata tevessül edildiği pây-ı tahta müntesir bazı gazeteler tarafından mütemadiyen neşr olunmaktadır. Bu neşriyâtın siyaset-i hükümeti zir-ü zeber edeceği ve askerlerin siyasete müdahalesinden temellüd muzırr neteyici emsaliyle tecrübe ettiğimizden bulunum mensubin-i askeriyenin vezaif-i mukaddemelerinden gayri işe kat'iyyen müdahale etmemelerinin temini için çalışılması.*" (**ATASE**, K.186, D.93/25, F:5).

236 **Albayrak**, 22 Teşrinievvel 1335/22 Ekim1919, Sayı38 ; Naşit Hakkı Uluğ, **Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1973, s. 144-145. Seçimlere İttihatçıların müdahale ettiği yönündeki dedikoduların başka bir yönünü göstermesi açısından 7 Aralık 1919 tarihli olan ve III. Kolordu Erkânıharb Reisi Ahmed Zeki Bey'in Erzurum Mevki'-i Müstahkem Kumandanı Miralay Kâzım Bey'e gönderdiği telgraf önemlidir: *"Göz tabibi Esad Paşa Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni intihabâta müdahale ile itham eder surette telgraf çekti, cevabını aldı. İrade-i Milliye ile de neşr olunacak. Esad Paşa kendi telgrafını İstanbul'da gazetelere vermiş. Bu hâris herifin tamamen mahiyetini meydana koymak için Erzurum'a Teceddüd Fırkası namına gönderdiği evrakın mektuplardan icab edenler alınacağı cihetle Kâzım Paşa'ya da istirham eylediği vechile elân buraya gönderilmemiş olan bu evrakı teşrif edenlerden buraya götürmeyi unutmamalarını temin buyurunuz."* (**ATASE**, K.325, D. 14/7, F:98).

237 **Albayrak**, 6 Teşrinisâni 1335/ 6 Kasım 1919, Sayı:42.

238 **Albayrak**, 27 Teşrinisani 1335/ 27 Kasım 1919 , Sayı:47.

239 **Vakit**, 14 Teşrinisâni 1335/ 14 Kasım 1919, No:731.

madığını kontrole gelen teftiş hey'etinin raporu da bunu doğruluyordu[240]. Erzurum Merkez Sancağı seçim sonuçları, Ocak ayı başında kesinleşmişti. Buna göre;

Mustafa Kemal Paşa: 268 rey[241]

Celâleddin Arif Bey: 252 rey

Süleyman Necati Bey: 218 rey

Ebâbelekzâde Ziya Bey: 167 rey

Zihni Bey: 132 rey

Hüseyin Avni Bey: 120 rey ile Erzurum meb'usu seçilmişlerdi[242].

Mustafa Kemal Paşa Erzurum'dan meb'us seçilmesi üzerine Erzurum Hey'eti merkeziyesine şu teşekkür telgrafını gönderiyordu:

"Erzurum ahalisi muhterem hemşehrilerim tarafından gösterilen âsâr-ı teveccühe ve itimada teşekkürü vazife addederim. İntihab mazbatasının bir suretini telgrafla Hey'ete ve diğer sureti de telgrafla Dahiliyeye tebliğ ve aslını arkadaşlarımızdan birine tadia irsaline himet buyurulmasını ricâ ederim efendim. 9 Kânun-i sâni 336"[243]. Süleyman Necati ve Hüseyin Avni Beyler 10 Ocak 1920'de Erzurum'dan ayrıldıklarında şu teşekkür yazısını bırakıyorlardı: *"Muhterem hemşehrilerimizin hakkımızda gösterdikleri teveccüh ve i'timad eseri olarak livamız meb'usluğuna intihab olunduk. Vatanın selâmet ve sa'adetinden başka bir amelimiz bulunmadığından bütün müvekkillerimiz yek vücud olarak mezâhirimiz bulundukça terfik-i Allah'ın bize yâver olacağını şüphesiz sayar ve arz-ı vedâ eyleriz"*[244].

---

240 Gökbilgin, a.g.e., s. 268-269. A.R.M.H.C. Erzurum Merkez Hey'eti 5 Ocak 1920 günkü toplantısında, seçimlerde hükümetin yaptığı yolsuzlukların gazete ile yayınlanması kararını alıyordu. (Mutluçağ, a.g.m., s. 11).

241 Mustafa Kemal Paşa'nın seçim mazbatası şu şekilde idi: *"Bi minnehi'l-kerim icrâ kılınan işbu 1335 senesi intihabında sabık Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın 268 rey alarak Erzurum Merkez Sancağı Meb'usluğuna intihabı tahakkuk eylemekte işbu mazbata tanzim kılındı. Fi 6 Kânunısâni 336/ 6 Ocak 1920 "*.(**Tarih Yolunda Erzurum**, Sayı:18 (Temmuz 1983), sh:56-57).

242 M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Atatürk'e Ait Bilinmeyen Yedi Vesika", **Türk Kültürü** Dergisi, Yıl:XIV, Sayı:164, s. 471; **İleri**, 7 Kânunısâni 1336/ 7 Ocak 1920.

243 **ATTB.**, IV , s. 171.

244 **Albayrak** 11 Kânunısâni 1336/ 11 Ocak 1920, Sayı:59. Celâleddin Arif Bey de, Erzurum Belediyesi'ne gönderdiği yazıda, hem İstanbul'dan hem de Erzurum'dan meb'us seçildiğini ve kendisinin Erzurum meb'usluğunu tercih ettiğini belirterek Erzurumlulara teşekkür ediyordu. (**Yeni Gün**, 28 Mart 1932, No:421).

Erzurum seçimlerinde bütün Anadolu'da olduğu gibi Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin adayları kazanmıştır. İlân edilen aday listesinden yalnız eski Adana Valisi Nazım Bey kazanamamış onun yerine Tahkik Hey'eti'nden Ziya Bey seçimi kazanmıştır. Bu başarı, Hey'et-i Temsiliye, Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ortak çalışmalarının bir sonucudur. Nitekim bu çalışmaların daha önemli sonuçları meclis-i meb'ûsanda görülecektir.

2. Teftiş Hey'etleri

Hürriyet ve İ'tilaf fırkasının seçimlerle ilgili ve İngiliz çevrelerince de benimsenen büyük şikâyetleri karşısında hükûmet, Hürriyet ve İ'tilaf Fırkası'na tâviz olmak üzere ve ARMHC'nin seçime müdahalelerini önlemek ya da frenleyebilmek ümidiyle 3 Kasım 1919'da iki teftiş hey'eti oluşturdu. Meclis-i Vükelâ bu hey'etlerin vazifeleri ile gidecekleri yerleri şu suretle tespit ediyordu: Gittikleri yerlerde umûmi vaziyeti incelemek, mevcut kanun ve nizamlar dahilinde muâmelâtın yapılıp, seçimlerin serbest ve tarafsız bir şekilde ifâ edilip edilmediğini araştırmak, müslim ve gayr-i müslim bütün tebaa arasında iyi geçinmeyi ve imtizaca aykırı bir hal olup olmadığını teftiş ekmek, memuriyetlerinde devamları caiz görülemeyen memurlar haklarındaki düşüncelerini, ait oldukları mercilere bildirmek ve bu gibileri icabında vazifelerini ifaya davet etmek ve nihayet, gördüklerini ve tahkikatlarının sonuçları hakkında zaman zaman hükûmete bilgi vermek ve rapor göndermek. Bu iki heyetten birisi emekli Birinci Ferik Hurşit Paşa'nın başkanlığında Sadaret eski Müsteşarı Emin ve Temyiz Mahkemesi azalarından Ömer Lütfi Beylerden oluşacaktı. İzmit, Eskişehir, Konya, Karahisar-ı sahib, Aydın Karesi ve Bursa taraflarına gönderilecekti. Diğer hey'et ise Ferik Ahmet Fevzi Paşa ile Temyiz Mahkemesi âzasından Cafer İlhami Bey'den ve Fetva Emini Muavini Hasan Efendi'den teşekkül etmekte olup Ankara, Sivas, Erzurum vilayetlerinde vazife göreceklerdi[245].

Böyle bir hey'etin Ankara, Sivas ve Erzurum vilayetlerine gönderileceğini öğrenen Mustafa Kemal Paşa, 5 Kasım 1919'da Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Cemal Paşa'nın Hey'et-i Temsiliye murahhası bulunması-

245 ATASE, K. 186, D. 93/25, F. 48-48-1; Gökbilgin, a.g.e., s. 147-148.

na rağmen bu hey'etin kuruluşu konusunda bilgi vermemiş bulunduğu hatırlatıldıktan sonra, Fevzi Paşa hey'etinde bulunan Fetva Emini ile Kâmil Paşa kabinesi zamanında Polis Müdürü olan Cafer İlhami'nin hey'ette yer almalarının anlaşılamadığı belirtiliyordu[246]. Cemal Paşa'nın 10 Kasım'da verdiği cevapta, hey'etlerin teşekkül sebebleri, *"Anadolu'ya gönderilen Fevzi ve Hurşit Paşalar heyetleri Bozkır hadisesi ve hatta intihabât gürültüleri hakkındaki şikâyetleri bahane ile tahkikata kıyam eden Mütelifinin hareketlerine mümanaat maksadından tevellüt etmiştir"* [247] şeklinde izah ediliyordu.

Hey'et-i Temsiliye, Anadolu'ya gönderilen bu hey'etlere karşı, tezahürat-ı milliye icrâsı, özel görüşmelerine engel olunmaması, istirahatlerinin sağlanması, millî gaye aleyhinde telkinleri olursa tahdid-i mazaratları yolunda karar alıyordu[248]. Bu karar hey'etin gizli görevlerinin bulunabileceği şüphesinden kaynaklanıyordu. Gerçekten de hey'etin yukarıda bahsedilen görevlerinin dışında, merkez-i hükümete karşı alınan vaziyetin fenalığı hakkında halkı uyarmak ve Meclisin İstanbul'da toplanmasını sağlamak görevleri de vardı[249].

Açık ve gizli görevleri bulunan Fevzi Paşa Teftiş Hey'eti 10 Kasım 1919'da Şam Vapuru ile İstanbul'dan ayrılarak[250] 25 Kasını'da Sivas'a geldi[251]. Hey'et Samsun'dan Sivas'a kadar yolculuğu esnasında Mustafa Kemal Paşa aleyhinde propaganda yapmış[252] olmasına rağmen Sivas'ta iyi bir şekilde karşılandı. Bu sırada Sivas'ta 16 Kasım'da başlamış olan Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa, A. Fuat Paşa, Selahaddin Bey ve XII. K.O.K. namına Şemsî Bey'in katıldığı komutanlar toplantısı da devam ediyordu. Hey'et-i Temsiliye'yi gelen hey'etin iyi bir şekilde karşılanması konusunda ikna eden Kazım Karabekir Paşa, 26 Kasım günü Fevzi Paşa ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmede, Fevzi Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Fuat Paşa gibi muhteris menfaat düşkünü olduğu-

246 **Nutuk I**, s. 282; **Nutuk III**, s. 1145-1146, Vesika: 189 ; Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber II**, Ankara 1988, s. 450-451.

247 **Nutuk III**, s. 1151, Vesika:193.

248 Baykal, a.g.e., s. 35 ve 38.

249 Karabekir, a.g.e., s. 362; İngiliz belgelerine göre, hey'etlere verilen talimat çok daha değişik hükümleri içeriyordu.(Sina Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele, II**, İstanbul 1992, s. 166-167).

250 **İleri**, 11 Teşrinisâni 1335/ 11 Kasım 1919.

251 Karabekir, a.g.e., s. 363 ; Cebesoy, a.g.e., s. 250.

252 Karabekir, a.g.e. s. 362.

nu, yaverlerini meb'us yaptırdığını, amacını diktatörlük olduğunu, bunların kuvveti bulunmadığını, kuvvetlerini Kazım Karabekir'den aldıklarını, Mustafa Kemal'in İstanbul'a celbine Kazım Karabekir'in engel olduğunu anlatmış. Kazım Karabekir Paşa onu fikirlerinden vaz geçirmiş[253]. Fevzi Paşa'nın Kazım Karabekir'e şikayetlerinden biri de Trabzon'da bulunan Kaymakam Halit Bey'in bölgedeki seçimlere müdahale etmesiydi. Seçimlere müdahale edilmemesi konusundaki karara rağmen[254] Halit Bey'in böyle bir harekette bulunmasını Kazım Karabekir Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya bildiriyor ve bu konudaki yapılması gerekenleri anlatıyordu[255].

Sivas'ta incelemelerini tamamlayan hey'et 2 Aralık'ta Sivas'tan Erzurum'a hareket etti[256]. Hey'etten bir gün önce Sivas'tan ayrılan Kazım Karabekir, yoldaki ARMHC merkezlerine, Fevzi Paşa hey'etiyle temas etmeleri, millî birlik, kuvvet ve bilinci yüksek, seçimlerin ve halkın serbest olduğunu söylemeleri için talimat verdi. 10 Aralık'ta Erzurum'a gelen Fevzi Paşa Hey'eti'ne buradaki okullar gezdirildi. Kazım Karabekir Paşa 12 Aralık'ta, Sultan Vahdettin'in İngilizlerle Türkiye'nin toprak bütünlüğü konusunda yaptığı 12 Eylül tarihli gizli anlaşma kendisine ulaşınca bu konu da hey'etle bir görüşme yaptı. Esas konusunu Kürt meselesinin oluşturduğu bu görüşme de Fevzi Paşa söze pek karışmıyor, İlhami Bey daha çok konuşuyordu. Kazım Karabekir Paşa onun bu tavrından hey'etin gizli işlerinin İlhami tarafından yürütüldüğünü anlıyordu. İlhami Bey, Türkler Doğu Anadolu'dan çıkmak zorunda bırakılırsa, İ'tilâf Devletleri milliyet ilkesine göre davrandıkları için ve buralara Ermenilerin sokulmaması bakımından Kürtçü hareketin yararlı olduğu konusunda konuştu. Kazım Karabekir ona, Türkler çekilirse bölgenin Ermenistan olmasının kaçınılmaz olacağını, Erzurum Kongresi'nde bütün unsurlarca kabul edildiği üzere sonuna kadar ölümü göze almış olduklarını söylediyse de İlhami Bey bunlara cansız tasdiklerde bulundu[257].

253 Karabekir, a.g.e., s. 363-364 ; Cebesoy, a.g.e., s. 250.

254 Baykal, a.g.e. s. 46.

255 Karabekir, a.g.e., s. 365-366.

256 Akşam , 3 Kanunievvel 1335/ 3 Aralık 1919 , No:430. Sivas İstinaf Müdde-i Umûmisinin 3 Aralık 1919'da Dahiliye Nezareti'ne yazdığı telgrafta, hey'etin ayrılmasıyla birlikte Sivas'ta karışıklıklar çıkacağı ve iki muhtelif cereyanın birbirinden intikam almaya başlayacağından bahsediliyordu. (B.O.A.DH.KMS 57-1/57; B.O.A.DH.ŞFR. 105/71).

257 Karabekir, a.g.e., s. 374-375.

Hey'et, Erzurum'da yaptığı tahkikat hakkındaki ilk raporunu 12 Aralık 19 tarihinde İstanbul'a gönderdi. Bu raporda, ahali ile yapılan görüşmeler sonunda elde edilen neticeler özetlenerek, postaların zamanında ulaşmadığı, ahalinin bu yüzden dünyadan bir haber yaşadığı, düyûn-ı umûmiye memurlarının madenî akçeden başka para kabul etmediklerinden dolayı halkın zorluklarla karşılaştığı, para yetersizliğinden dolayı okulların kapalı bulunduğu, cami ve çeşme gibi vakfa dayalı hayır müesseselerinin harap olduğu, iki bin kişinin Hilâl-i Ahmer tarafından doyurulmasına rağmen hey'etin gitmesinden sonra bunların açlık içerisinde olduğu, yakacak yetersizliğinden dolayı ahşap binaların yıkılarak bu ihtiyacın giderildiği, şehrin bu yüzden daha da harab bir vaziyete düştüğünden bahsedilerek bütün bunlara rağmen Erzurum halkının hükümet-i seniyyeye sadakatlerinin sarsılmadığı, burada yapılacak yardımın bunu daha da artıracağı belirtiliyordu[258].

14 Aralık 1920 günü Albayrak Gazetesi'nde de Fevzi Paşa ile yapılan bir mülâkâtta, Fevzi Paşa seçimler Erzurum'da bir müdahalenin olmadığını, muhalif grupların birbirleriyle mücadelelerinden doğan ufak tefek hadiselerin olduğundan bahsediyordu[259]. Dahiliye Nezareti, Teftiş Hey'etinin faaliyetini büyük bir dikkatle takip ediyor, Teşkilât-ı Millîye hakkındaki haberlerini günü gününe Sadaret'e aksettiriyordu. Erzurum Hey'et-i Teftişiyesi'nin havadis ve yorumları Sadaret'e şu şekilde yazılıyordu:

"Erzurum halkı millî teşkilat vücuda getirmişlerse de fikirlerinde merkezî hükûmete karşı hiçbir muhalif emeli mevcut olmayıp geçen harpte çektikleri

---

258 **B.O.A.DH/İ.MM.** 19-10/1-23. lef.9-10 ; **Peyam**, 15 Kanunievvel 1335/ 15 Aralık 1919, No:133-375. Dahiliye Nazırı, Posta ve Telgraf Müdüriyet-i Umumiyesi'ne, Maliye ve Evkâf-ı Hümayun Nezaretlerine, Muhacirin Müdüriyeti'ne yazdığı yazılarda Erzurum'un bu durumuna dikkat çekmiş ve gerekli tedbirlerin alınmasını onlardan istemiştir. (**Aynı Belge lef. 7-8**). Evkâf-ı Hümayun Nezareti 17 Ocak 1920 tarihli Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazısında, Erzurum'dan tahrib olmuş binaların temin için elli bin kuruşluk tamirat parasının gönderildiğini bildirmiştir. (**B.O.A.DH/İ.UM.** 19-10/1-77 lef:1-2). Bu tarihlerde Erzurum'da ilginç bir hadise kendisini göstermektedir. Dahiliye Nezareti Erzurum vilâyetine, 8 Kasım 1919'da gönderdiği telgrafta, geçmiş senelere aid Erzurum vilâyeti yazışmalarının bakkal dükkanlarında bulunduğunu ve paket kâğıdı olarak kullanıldığını, bu yazışmaların halkın eline nasıl geçtiğinin tespit edilmesini ve bunların toplatılmasını istiyordu.(**B.O.A.DH.ŞFR.** 104/171). Vâli Reşid Paşa 10 Ocak 1920 tarihinde verdiği cevapta, bu belgelerin, Rusların devlet dairelerini işgalleri sırasında halka dağıtıldığının anlaşıldığını, şu anda halkın elinde bu tür belgelerin kalmadığını, rastlanırsa toplatılacağının kesin olduğunu bildirmiştir. (**B.O.A.DH.KMS.** 57-2/34).

259 **Albayrak**, 14 Kânunievvel 1335/ 14 Aralık 1919, No:52 .

mihnet ve meşakkatlerden ve Ermenilerin yaptıkları mezalimden mütenebbih olarak bilhassa oralarda Ermenistan'ın kurulmasına müttehiden karşı koymak ve icabında hükümete ve bu bakımdan müzaheret etmek gayesini takip eylediklerinin, ahalisinin pek saf ve samimî görülen ifadesinden anlaşıldığı ve oralarda hâlen Hıristiyan bulunmadığı ve vilâyetin Türk ve Kürt ahalisi arasında tam bir imtizar ve ahenk cârî olduğu bir gerçektir. Merkez sancağının bir kazasından ma'adasına ait seçim muameleleri ikmal edilerek şimdiye kadar azim bir ekseriyeti ihraz edenlerin Mustafa Kemal Paşa ile Baro Reisi Celâleddin Arif ve Albayrak Gazetesi Müdürü Necati Beylerden ibaret bulunduğu ve ancak on güne kadar intihab muameleleri tamamlanabileceği ve seçimlerde halkın serbestçe ve müdahalesiz olarak rey verdikleri herkes tarafından beyan edilmektedir. Vilâyet halkının kanaatine göre Mustafa Kemal Paşa Millî Teşkilâtın müvellîdi olmayıp kendilerinin nefs ve vatan muhafazası endişesiyle teşebbüs eyledikleri harekâta iştirak ve bunların tanzimine çalışmasından dolayı kendisine karşı herkeste bir hürmet hissi husûle gelmiş ve arzusu hilâfına olarak beş yüz mühürlü mazbata ile ahali tarafından namzed ilân edilmiş olup ona karşı besledikleri samimî bir hürmetten başka intihabta hiçbir türlü maddî ve manevî saik mevcut olmadığı umûmen söylemekte bulunduğu ve çoğunluk kazanmaları umulan diğer adaylar arasında da kötü hal ile şöhret almış kimseler mevcut olmadığı gibi memurlara karşı hiçbir taraftan müdahale de vuku' bulmadığı Erzurum'da bulunan Fevkalâde Hey'et-i Teftişiye'den çekilen şifreli telgrafta yazılmış olmakla malûmat arz olunur"[260].

Fevzi Paşa Hey'eti 14 Aralık 1919'da Erzurum'dan Trabzon'a hareket etti. Trabzon'da yaptıkları ilk iş, Ömer Fevzi Bey'in haklarının müdafaası ve eski vali Galip Bey'in Trabzon'dan hemen ayrılması hakkında araştırma yapmak oldu. İlhami Bey'in bu işin üzerine düşmesi onun İ'tilâf Kulubü'ne mensup olduğunu ortaya koyuyordu[261]. Trabzon'da gerçek yüzü ortaya çıkan hey'et buradan ayrılarak 4 Ocak 1920'de İstanbul'a geldi[262]. Şimdiye kadar İstanbul'a gönderilmiş

260 Gökbilgin, a.g.e., I, s. 268-269; İkdam'da da aynı me'alde bir haber geçiyor. (İkdam, 19 Kânunuevvel 1335/ 19 Aralık 1919 , No:8209).
261 ATASE, K. 324, D. 6-A/1(63), F:7.
262 Jaeschke, Kronoloji I, s. 83.

olan raporların dışında gizli rapor ve mütalâaların da bulunduğu, hey'etin İstanbul'da Cemal Paşa'yı ziyareti esnasında ortaya çıkıyordu. Bu ziyaret esnasında 3. Fırka kumandanı Halit Bey'den şikâyet ediliyor ve onun seçimlere aşırı şekilde müdahalesinden bahsediliyordu[263]. İngiliz istihbarat raporlarına göre ise, Fevzi Paşa Hey'eti'ne seçimlerle ilgili bilgi veren memurlar azl edilip hapse atılmış[264] ve millî hareketin çıkardığı zorluklar yüzünden hey'etin Erzurum ve Bitlis'i tekrar teftiş edebilmelerinin şüpheli olduğu ortaya çıkmıştı[265].

Cemal Paşa İstanbul'daki bu kötü havayı, Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 10 Ocak 1920 tarihli telgrafında dile getiriyordu. Kazım Karabekir Paşa verdiği cevapta, Halit Bey'in seçimlere müdahalesinin doğrulanmadığını, buna karşılık Erzurum Kongresi'nde orduyu dağıtmak önerisinde bulunan kötü niyetli Ömer Fevzi gibilerinin Fevzi Paşa hey'etini zehirlediklerinin anlaşıldığını, hey'etin hiçbir yerde tarafsız davranmadığını, Zara'da halkı Mustafa Kemal Paşa aleyhine teşvik ettiklerinden bahisle hey'etten şikâyetçi oldu[266].

Hey'etin İstanbul'da sunduğu rapor ve lâyihalardan sonra, Meclis-i Vükelâ seçim mes'elelerini tekrar ele alarak Trabzon ve Erzurum valilerinin azli meselesi ile meşgul olmuş, fakat 9 Ocak tarihli bu toplantıda bu konuda bir karar alınamamıştı[267]. Hey'et-i Temsiliye'nin, seçimlere müdahale edilmemesi fakat Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adaylarının desteklenmesi hakkındaki kararı Erzurum'da tatbik edilmiş ve seçimlere herhangi bir müdahale olmamıştı. Fevzi Paşa'nın raporu da bunları doğruluyor ve bu raporda bütün olumsuzluklara rağmen Erzurum halkının sükûn içerisinde bulunduğu anlatılıyordu. Şüphesiz ki Erzurum halkı vatanlarının Ermenistan'a verilmemesi için çalışılacağını va'ad eden Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adaylarını tercih edecekti. Kazım

263 Karabekir, a.g.e., s. 406.

264 Akşin, a.g.e., II, s. 205. Buna ilâveten Peyam Gazetesi de, hey'etin bir şey bulamamasından dolayı Erzurum'da bulunan memurların cür'etlerinin arttığını belirtiyor. (Peyam, 22 Kânunuevvel 1335/ 22Aralık 1919, No:141-383.

265 Hey'etin sıhhatli bir teftiş için tekrar bu bölgelere gideceğinden bahsediliyordu. (İleri, 14 Kânunuevvel 1335/ 14 Aralık 1919, No:694.

266 Karabekir, a.g.e., s. 406.

267 Peyam, 22 Kânunısânî 1336/ 22 Ocak 1920, No:403. Böyle bir kararın alınamaması bu kararın uygulanamayacağı fikrinden ileri gelmeli.

Karabekir Paşa bu hey'etin fikirlerini değiştirememişti[268]. Fakat raporlar, Erzurum hakkında gerçekleri yansıtıyordu. Erzurum millî mücadele hareketinin haklılığını gözler önüne seriyordu.

3. Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'nın Çalışmalarında Erzurum

Meclis-i Meb'usan 12 Ocak 1920'de 72 meb'usun katılmasıyla açıldı. Mecliste, Erzurum'dan meb'us seçilen Celâleddin Arif Bey, Hüseyin Avni Bey, Süleyman Necati Bey, Zihni Bey ve Ziya Bey bulunuyorlardı. Erzurum'dan seçilmiş olan Mustafa Kemal Paşa, hastalığını ileri sürerek İstanbul'a gelmemiş ve mezuniyeti de meclis tarafından kabul edilmiştir[269].

Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Hey'eti, 2 Aralık 1919'da Hey'et-i Temsiliye'ye gönderdiği telgrafta, Meclisin İstanbul'da toplanması halinde hey'etin alacağı durumun ne olacağını Mustafa Kemal Paşa'dan soruyordu[270]. Mustafa Kemal Paşa bu telgrafta verdiği 14 Aralık tarihli cevapta,

"Meclis-i Millî'nin Dersa'adet'te ictima-ı zaruretine karşı tedabir-i teminiye ittihazı hususunda teşebbüsat ve icraata başlanılmıştır. Pek makul tasavvur buyurulduğu vechle Hey'et-i Temsiliye'nin kema-kân hariçte kalarak teşkilât-ı milliyenin taazzuv ve tevessü'üne çalışması takarrür etmiştir. Kazım Karabekir Paşa hazretleri müzakerât-ı mühimme-i ahiriye iştirak buyurmuş olduklarından tafsilâtı kendileri size bildireceklerdir"[271] diyerek Sivas'ta Komutanlar Toplantısı'nda alınan kararları bildiriyordu.

Meclis-i Meb'usan'ın toplanmasıyla birlikte İstanbul'da özellikle hükûmet çevresinde Anadolu'daki teşkilâta artık lüzûm kalmadığı yönünde görüşler hakim olmaya başladı. Ali Rıza Paşa, 14 Şubat 1920 tarihli tamimde, *"Meclis-i Umûmî âmâl-i milliyenin tecelligâh-ı münferidi olduğundan İrâde-i Millîye namına idâre-i kelâm ve serd-i metâlibe artık mahal ve imkân kalmadı"* diyordu[272]. Ali Rıza Paşa'nın bu tamimi ve Dahiliye Nezareti'nin teşvikleriyle Erzurum ve çevresinde de, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şûbelerine artık lüzum kalmadığı,

268 Karabekir, a.g.e., s. 376.
269 MMZC., D: 4, İ: 13 (23 Şubat 1920), c:I, s. 182.
270 Mutluçağ, a.g.m., s. 11.
271 ATTB. IV, s.147 ; Nutuk I, s. 273.
272 Nutuk I, s. 378.

bunların lâğvedilmesi gerektiği yönünde şâyi'alara sebep olmuştu. Hatta Hasankale'de Kaza Kaymakamı Osman Bey, hey'et-i merkeziyeye giderek buranın lâğvını talep etmişti[273]. Mustafa Kemal Paşa'nın 17 Şubat 1920 tarihli, teşkilât-ı milliyenin vatanın her köşesinde kurulması hakkındaki tamimi[274], Erzurum Merkez Hey'eti'nin, Kazım Karabekir Paşa'nın bu tamim doğrultusundaki çalışmaları Erzurum ve çevresinde cemiyetin ortadan kalkmasını önlemiştir.

Son Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'nın toplandığı tarihten itibaren üzerinde en fazla çalıştığı konular, meb'usların *Müdafaa-i Hukuk* görüşleri etrafında bir grup kurmaları ve *Misâk-ı Millî* metninin hazırlanarak ilân edilmesi olmuştur. Meb'usların Müdafaa-i Hukuk görüşleri etrafında toplanmalarını sağlamak amacıyla daha Erzurum ve Sivas kongrelerinde, Ankara'da yapılan toplantılarda Meb'usan Meclisi'nde bir grup oluşturulması telkin edilmişti[275]. Bu görüşler doğrultusunda kurulan Felâh-ı Vatan Gurubu'nun idare Hey'etinde Erzurum Meb'usu Celâleddin Arif Bey de bulunuyordu. Diğer Erzurum meb'usları da grubun üyeleri içerisinde idiler[276]. Felâh-ı Vatan Grubu, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde kararlaştırılmış olan ilkelerin Meclis tarafından siyasî bir program olarak benimsenmesi için çalışmış ve bunu Misâk-ı Millî Beyannâmesi adı altında 17 Şubat 1920 tarihinde yayınlanmıştır[277].

Meclis-i Meb'usan'da görüşülerek karar alınan, Erzurum'u ilgilendiren konulardan biri de bu vilayetin kötü durumunun iyileştirilmesi idi. Özellikle Rus işgalinden kurtarılmış olan Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilâyetleri iâşe buhranı çekiyorlar ve yiyecek bulamıyorlardı. Bu ihtiyaçlar bazen diğer vilâyetlerden zahire nakli[278] bazen de ordudan yardım alma şeklinde[279] giderilmeye çalışılıyordu. 20 Şubat 1920'de Meclis-i Meb'usan'da *"İki Aylık Geçici Bütçe Kanunu Tasarısı"*nın görüşülmesine başlandı. 29 Şubat'a kadar devam eden görüşmelerin 28 Şubat tarihli toplantısında Erzurum Meb'usu C. Arif Bey, Vilâyât-ı

273 **ATASE.** K. 324,D.6/23(9), F:5.
274 **Nutuk I**, s. 379.
275 **Nutuk III**, Vesika No:217, s. 1170 ; Vesika No:227,s. 1194 ; Vesika No:234 , s. 1202 ;Vesika No:236, s. 12/05 ; Vesika No:238, s. 1208.
276 **C.A.** A:III/3, D:14-1, F:9-3,9-4,9-5,9-6,9-7.
277 **MMZC.**, D:4, İ:11(17 Şubat 1920), c:2, s. 143-146.
278 **B.O.A.DH.İ.UM.** 20-2/2-49,72 ve 122.
279 **B.O.A.DH.İ.UM.** 20-2/2-49,180 ve 160.

Mustahlâsa'nın kötü durumunu anlatan bir takrir meclise sundu[280]. Takrirde, Rus işgalinden kurtarılmış olan illerin, özellikle Erzurum'un acı durumuna değinilerek buradaki vatandaşlara yemeklik ve tohumluk için yardım yapılmazsa 1920 senesinde de felâketin devam edeceğine değinilmiş ve bu durumun düzeltilmesi için bir milyon lira verilmesi teklif edilmiştir. Takririn okunmasından sonra söz alan C. Arif Bey, bölgedeki halkın harb-i hâzırada en büyük yükü sırtlandığını söylemiş ve halkın açlıkla, ölümle karşı karşıya olduğunu belirtmiştir. Vilâyat-ı Şarkiyye meb'uslarının da desteğiyle teklif kabul edilmiş ve kanunun 6. maddesi ile vilâyat-ı mustahlâsa için bir milyon lira yardım kabul edilmiştir[281].

Meclîs-i Meb'usan'da Erzurum meb'usu olarak bulunan Süleyman Necati Bey, İstanbul'daki gelişmeleri Kazım Karabekir Paşa'ya bildiriyordu. 9 Mart 1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği mektupta durumu şöyle anlatıyordu:

"Pek Muhterem Ağabeyim Efendim Hazretleri,

Malûm-ı âlîleri olan Şevketli hiçbir suretle kuvâ-yı milliye ve hâkimiyet-i milliyeyi sevemiyor. Haricîn ve dahilde ma'hudların pek mü'essir telkinâtı altında bulunduğu gizlenemeyecek derecededir. Bizim maharetli hareket ettiğimizi iddia edemem.

Bütün rüfekâ zât-ı sâmilerinin müsellem olan hamiyet-i vazifelerine istinâden oraların mukadderâtına ait mukarrerât-ı sulhiyeyi emniyetle beklemektedirler. Amerikalılar, o havâlîde hastahâneler açmak, tohumluk ve âlât-ı zirâiyye dağıtmak üzere bir hey'et-i mahsûsa tayin etmişlerdir. Hey'et karîben hareket edecektir... Kazım, Halid ve Fahri Bey efendilere ve bütün rüfekâ-yı sâmîlerine ihtirâm ve selâmlar.

Süleyman Necati"[282]

280 MMZC. D:4, İ:15 (28 Şubat 1920), C:2, s. 251.
281 MMZC. D:4, İ:15 (28 Şubat 1920), C:3, s. 260.

E- ERZURUM'UN İTİLÂF DEVLETLERİ'NİN HAKSIZ UYGULAMALARINA KARŞI GÖSTERDİĞİ TEPKİLER

1. Antep, Urfa ve Maraş'ın İşgaline Tepkiler

Mütarekeyi müteakip Maraş, İngilizler tarafından 22 Şubat 1919'da işgal edilmişti. Daha sonra ortaya çıkan vaziyet icabı[283], 15 Eylül 1919'da İtilâf Devletleri'nin Paris'te yaptıkları toplantıda İngiliz kuvvetlerinin Kilikya'dan çekilerek buraların Fransızlara devri kararlaştırıldı. Bu görüş doğrultusunda, Suriye ve Kilikya'da işgal kuvvetlerinin tebdili hakkındaki anlaşma İngiltere ve Fransa arasında imzalandı[284]. İtilâf Devletleri, Türkiye'nin taksimine yol bulmak emeliyle Yunanlılara işgal ettirdikleri Batı Anadolu'da yaptırdıkları baskı, öldürme ve yok etme hareketlerini bu defa da Ermeniler vasıtasıyla Adana, Urfa, Maraş ve Antep'te uyguluyorlardı. Bu bakımdan Güney ve Güneydoğu halkı kurtuluş çareleri arıyor ve bunun için de silahlanıyordu. Onların bu çabalarını gören Mustafa Kemal Paşa bölgedeki teşkilâtlanmayı organize ediyor ve Sivas Kongresi'nin 9 Eylül tarihli toplantısında, Garbî Anadolu Umum Kuvâ-yı Millîye Kumandanı Ali Fuad Paşa, Kilikya ve Güneydoğu Anadolu'daki millî müfrezelerin de komutanı sayılıyordu[285].

Suriye İ'tilâfnâmesi adı verilen bu anlaşmanın ardından Mustafa Kemal Paşa 26 Ekim 1919'da 13.Kolordu Kumandanı Cevdet Bey'e, Hey'et-i Temsiliye adına gönderdiği yazıda, Urfa, Antep ve Maraş'ın Fransızlara işgal ettirilmemesini işgal etseler bile barındırmamak için icab eden her türlü tedbire başvurulmasını bildirdi[286]. Hey'et-i Temsiliye bu konunun üzerinde çalışarak 4 Kasım 1919'da aldığı bir kararla uluslararası hukuk kurallarına ve mütareke şartlarına aykırı olarak İngiltere tarafından işgal edilip bu defa Fransızlara terk edilen Maraş, Urfa ve Antep'in Fransızlara devredilmesinin bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri merkezleri ile belediye reisliklerince İ'tilâf devletleri mümessilleri ve Avrupa ve Amerika efkâr-ı umûmiyesi nezdinde protesto edilmesini istedi[287]. Bu

282 ATASE, K. 324, D. 6-A/1(63), F. 60.

283 Fransa, İngiltere'nin daha önce yapılmış olan gizli anlaşmalara uymadığını, İngiltere'nin daha fazla bölgeye sahip olduğunu ileri sürerek Paris Barış Konferansı'nda İngiltere'ye baskı yapmıştı. (Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I**, s. 195).

284 Jaeschke, **Kronoloji, I**, s. 64.

285 Tansel , **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, II**, s. 216-217.

286 Baykal, **a.g.e.**, s. 34.

kararla ilgili olarak 6 Kasım 1919'da Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne gönderilen telgrafta, *"... hükümet-i seniyye harekât-ı vaki'ayı İtilâf devletleri nezdinde protesto eylemiş ve memâlik-i mezkûre ahalisi de muazzam mitinglerle Osmanlı vatanının ayrılmaz bir parçası bulunduklarını cihana ilâna başlamışlardır. Binâenaleyh bilumum müdafaa-i hukuk cemiyeti hey'et-i merkeziyeleri ve idareleri, belediye riyasetleri, eczâ-yı memâlik-i Osmaniye'den olan bu mahallerin bu defa da Fransızlar tarafından işgal edilmekte olmasını telgrafnâmelerle İtilaf Devletleri mümessillerine Avrupa ve Amerika efkâr-ı umûmiyesine ihlâğla protestolarda bulunulması ve bu haksızlığın tashihini suret-i kat'iyyede talep eylemesi lüzûmu tamim kılınır"*[288] denilmekteydi.

Hey'et-i Temsiliyece, 7 Kasım'da Fransız işgalinin halk ve millî kuruluşlar tarafından protestoya devam olunması mutasarrıflıklara yazılmış[289], 14 Kasım'da Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne gönderilen telgrafta, Suriye İ'tilâfnâmesi'nin vatan ve milletimizi ilgilendiren maddelerine yer verilmiş, milletimizin bu gibi cânice kararlara aslâ boyun eğmeyeceği bildirilmişti[290]. Yine Hey'et-i Temsiliye tarafından 16 Kasım'da da bir protestonâme yayınlanmıştı[291].

Hey'et-i Temsiliye bu kararları alarak protestolarda bulurken Erzurum'da Albayrak Gazetesi, güney illerimizin işgali konusuna geniş bir şekilde yer veriyordu. Gazete, Erzurum halkını bu konuda hem bilgilendirmiş hem de onların hislerine tercüman olmuştur[292]. 6 Kasım'da *"Öz Yurtlarımız"* başlığı altında

---

287 a.g.e., s. 44.

288 **ATTB.**, IV s. 124.

289 Baykal, a.g.e., s. 48.

290 **ATTB., IV**, s. 129-130.

291 a.g.e., s. 134-135. Mustafa Kemal Paşa'nın bu protestonâmesi Albayrak Gazetesi'nde de yayınlanmıştı. **Albayrak** , 16 Teşrinisâni 1335/ 16 Kasım 1919 , Sayı: 45.

292 Albayrak Gazetesi, Adana, Urfa ve Maraş'ın işgalinden sonra, başlığının altında Süleyman Necati Bey'in yazdığı şu satırları devamlı olarak yayınladı:

"Vatan tâbasında mukaddes bir dal
Şarkî Anadolu İslâm ocağı
Ellere verilmez canan kucağı
Adana Urfa'yı unutmak muhal
Hatırdan çıkar mı Maraş illeri

Bunun altında *"Türk varlığından ayrılık kabul etmeyen vatan bucaklarından: İzmir, Adana, Maraş, Urfa, Ayıntab"* cümlesine yer verdi. Maraş'ın kurtuluşundan sonra yerini Aydın aldı. Çünkü Albayrak'a göre vatan bir bütündü. (Akbulut, **Albayrak Olayı**, s. 5) . Samsun ve Merzifon İngilizler tarafından tahliye edildiğinde de Erzurum'da büyük bir şenlik düzenlenmişti. (**Albayrak**, 9 Teşrinievvel 1335/ 9Ekim 1919, Sayı:34 . Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 3 Ekim 1919'da Hey'et-i Temsiliyeye, İngilizlerin Samsun bölgesinden çekilmesinden dolayı bir tebrik telgrafı çekilmesini kararlaştırıyordu.(Mutluçağ. **a.g.e.**, s. 10).

Adana, Antep, Urfa ve Maraş gibi Türk'ün öz vatanında bazı devletler tarafından bir takım emrivâkîler ihdas etme yolunda hareket edildiği, bunların başında hürriyet liderliği yapmış olan Fransa'nın bulunmasının hayret verici bir durum olduğu, Adana, Antep, Maraş ve Urfa'daki işgallere olmamış gibi bakılamayacağı belirtilmiştir[293]. *"Yine Aziz Yurtlarımız İçin"* başlığı altındaki yazıda, Fransa'dan Wilson Prensipleri'ne uymasının beklendiği belirtilerek, *"... her karış toprağı Türk kahramanlığına, Türk varlığına şâhit bulunan Adana, Antep, Maraş ve Urfa gibi öz yurtlarımızı yabancı ihtiraslara peşkeş çekmek bizim için pek elîm bir talihtir"*[294] denilmektedir. Diğer iki yazısında Albayrak Gazetesi, Fransız kuvvetlerinin çoğunun yerli Ermenilerden ibaret olduğunu bundan dolayı üzücü olaylar meydana geldiğini, Fransa ile Türkler arasında çok eski dostluklar bulunduğunu, Fransızların bunu düşünmeleri gerektiğini vurguluyordu[295].

Bu yazılar dışında Albayrak Gazetesi, Maraş, Urfa, Antep'in işgali ile ilgili Erzurum halkının protestolarına da yer veriyordu. Bunlardan biri 23 Kasım tarihli nüshada yer almaktadır. İlgili makamlara çekilen bu telgrafın başına ve sonuna bazı açıklamalar ve yorumlar konarak konu ile ilgili bir de başmakale yayınlanmıştır. Telgrafın ön kısmında *"Mühim Bir Müracaat"* başlığı altında, Erzurumluların, Suriye İ'tilâfnâmesi'nin öngördüğü amacın milletimiz için kıyamet hazırlamaktan başka bir şey olmadığını ve bu kararların hak, adalet ve insanlık esaslarıyla bağdaşmadığını dikkate alarak ruhlarından kopan en hakikî ve derin bir teessür ve galeyanla durumu dünya kamuoyu ve insanlık önünde protestoya karar verdikleri bildirilerek söz konusu telgrafın İ'tilâf devletleri temsilcilerine, tarafsız devletlerin büyük elçiliklerine, Paris Sulh Konferansına, Amerikan Senatosu ve basınına, Hey'et-i Temsiliye'ye çekilmiş olduğu haber verilmektedir. Durumdan Padişah ve Sadrazam da haberdar edilmiş, telgrafın İngilizce ve Fransızca'ya tercüme ettirilerek bütün dünyaya duyurulması hususu da Bâbıâlî'den istirham olunmuştur. Erzurum halkının hissiyat ve düşüncelerini ortaya koyan bu telgrafta kısaca şöyle denilmektedir: *"Türklerle meskûn vilâyetleri-*

293 Albayrak, 6 Teşrinisani 1335/ 6 Kasım1919, Sayı:43; Özçelik, **Millî Mücadele'de Güney Cephesi**, s. 108; Yaşar Akbıyık, "Güney Vilâyetlerimizin İşgalinin Türk Basınındaki Yankıları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.IV (Temmuz 1988), Sayı:12, s. 789.

294 Albayrak, 9 Teşrinisani 1335/ 9 Kasım 1919, Sayı: 44 ; Akbıyık, a.g.m., s. 790.

295 Albayrak, 16 Teşrinisânî 1335/16 Kasım 1919, Sayı:45 ; 27 Teşrinisânî 1335/ 27 Kasım 1919, Sayı:47 ; Akbıyık, a.g.m., s. 790.

mizin Suriye İ'tilâfnâmesiyle İngiltere ve Fransa'nın nüfuz bölgesi altına verildiği te'essürle öğrendik. Wilson Prensipleri'nin altına imzalarını koymuş bu iki medeni devletin hareketleri insanlık vicdanını karartacak bir vaziyeti ortaya çıkarmaz mı? İnsanlık düstûrları ve hukukî esasların çiğnenmesi Avrupa medeniyeti için hicap teşkil etmeyecek mi? Esir yaşamak ve esir kalmamak için ölüme can atmaya hazır bulunan biz Türklerin kanlarını akıtarak tarihî bir milletin imhasına bedel küçük Ermenistan vücuda getirmek arzusuyla bu i'tilâfa lüzûm görülmezse dolambaçlı ve çetin yollara ne lüzum vardı?.Biz bu feryatnâmemizle insanlığı vazifeye dâvet ediyor, İngiliz-Fransız efkâr-ı umûmiye ve münevveresini bu işte Önder göreceğimiz ümid ediyoruz"[296]. Bu telgrafın alt kısmında *"Kurûn-ı Vustadamıyız?"* başlığı altında yapılan haksızlıklardan bahsedilerek birçok suallerle birlikte *"... böyle cihâdın lâyığı yanmak, kül olmaktan başka ne olabilir?"* sorusu soruluyordu.

Albayrak Gazetesinde yayınlanan bu protestonâmenin dışında Harbiye Nezareti'ne Erzurum'dan çekilen ve İstanbul'da İ'tilaf Devletleri mümessillerine takdim edilmesi istenilen telgraflar da vardı. 1 Aralık 1919 tarihli Erzurum ulemasının gönderdiği telgraf, aynı tarihli Hüseyin Avni Bey ve arkadaşlarının telgrafı, Müftü Sadık İmzalı telgraf, 23 Aralık tarihli ve Hınıs'tan gönderilen iki telgraf Fransızların Urfa, Antep ve Maraş'taki işgallerini protesto ediyordu[297]. İşgaller ve buralardaki hadiseler Erzurumlu hanımları da etkilemiş, *Erzurum İslâm Kadınları*[298] Muradiye Cami'inde toplanarak Mevlit okuttuktan sonra Merkez Kız Mektebi Müdiresi Faike Hanım tarafından kadınlar adına hazırlanan, 23 Aralık tarihli protesto telgrafı Dahiliye Nezaretine, Sadarete, İtilâf Devletleri Temsilciliklerine ve Amerika Â'yânı'na gönderilmişti[299]. Bu telgrafta, kısaca,

296 **Albayrak**, 23 Teşrin-i sâni 1335, Sayı:46 ; D. Ali Akbulut, "Maraş, Urfa ve Antep'in İşgali Üzerine Erzurum'dan Çekilen Protesto Telgrafı" **Atatürk Ünv. Ata. İlk. ve İnk. Tar. Enst. Dergisi**, I/4 (12 Mart 1990), s. 65-67; Mehmet Şahingöz, "Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Erzurum'da Yapılan Protesto ve Mitingler", **Türk Yurdu**, c. 9, nr. 20(366), Eylül 1988, s. 17.

297 **B.O.A.B.E.O.** Nezaret Gelen-Giden Defterleri, Defter No:881/52-90.

298 7 Aralık 1919'da Sivas'ta kadınlar, *"Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti"*ni kurmuşlardı. Bu cemiyet çeşitli yerlerde şûbeler açmıştı. Erzurum'da da *"Erzurum İslâm Kadınları"* adında bir cemiyet kurulmuştu. (B. Sıtkı Baykal, **Millî Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti**, Ankara 1986, s. 10 ve 24).

299 **B.O.A.B.E.O.**, Nezaret Gelen-Giden Defterleri, Defter No: 881/52-90.

".... mütarekeden sonra Avrupa medeniyetinin pudralı elleri sayısız yaralarımızı saracağına kail olmuşken, hâlâ sulh akd olunmadığı gibi İzmir'den başlayarak Antalya, Urfa ve Maraş'ta dahi biz Osmanlılar haklarında zâlimâne ve gaddârâne mu'amelâtın çeşitleri tatbik ediliyor...." deniliyordu[300].

Maraş'ın Fransızlara devredilmesi, Ermenilerde kendilerine bağımsızlık verileceği kanaatini doğurmuş ve onların taşkınlık yapmalarına sebep olmuştu. Maraş halkı buna karşı millî müfrezeler teşkil ederek teşkilâtlanmaya başladı. Fransızlar şehre çok sayıda asker ve mühimmat getirerek halka gözdağı veriyorlar, Ermenileri kışkırtıyorlardı. Nihayet bu durum 20 Ocak 1920'de Türklerle işgalciler arasında kanlı çarpışmaların çıkmasına sebep oldu[301]. Maraş' taki bu durumu haber alan Kazım Karabekir Paşa, III. Kolordu'nun istiği üzerine Erzincan'daki bol cephaneli iki dağ topunu buraya göndermişti[302]. Kazım Karabekir Paşa 3 Şubat 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta Maraş müdafaasının öneminden bahsederek, her şeyin esası olan namus savunması bakımından Maraşlıların gösterdikleri yiğitçe kararlılıklar ve davranışın her bakımdan desteklenmesi gerektiğini, bu savaşın bir sınav olduğunu, zayıflık görülürse düşmanların hemen Elazığ ve Sivas'a yürüyeceklerinin tabiî bulunduğunu, her karış toprağın düşmana çok pahalıya mâl edilmesinin namus borcu olduğunu bildirdi[303].

Maraş'ta mücadelenin alevlendiği bu günlerde Erzurumlular da boş durmuyorlar bu olaya karşı tepkilerini göstermeye devam ediyorlardı. Onlar da Maraş'ın bir sınav olduğunun farkında idiler ve bu konuda ellerinden gelen her şeyi yapıyorlardı. Tortum'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Abdullah Bey'in imzası ile Hariciye Nezareti'ne çekilen 1 Şubat 1920 tarihli telgrafnâmede, *"Fransız ve Ermeni askerleri Maraş'ta görülmemiş vahşet ve zulüm yapıyorlar, Müslümanların ayaklarını bağlayıp öldürüyorlar, erkekleri bir araya koyup yakıyorlar, kadın ve çocukların kollarını ve bacaklarını teker teker kesip yarı ölü durumda bırakıyorlar, bu korkunç hareketlere bir son verilmesi gerekir"*[304] de-

300 Baykal, a.g.e. , s. 24-25.
301 Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü, II**, s. 335.
302 Karabekir, a.g.e., s. 425.
303 Karabekir, a.g.e., s. 428-430.
304 B.O.A.B.E.O. Nezaret Gelen-Giden Defterleri, Defter No.:881/52-90 ; Duru, **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, s. 68.

niliyordu. 29 Ocak tarihli Narman Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından İstanbul'a gönderilen telgrafta da, *"Fransız giysisi altında Ermeniler Maraş ve çevresinde Müslümanları yok etmeye girişmişlerdir, bunun önüne geçilmesi gerekir"* denilerek işgal protesto ediliyordu[305]. Bu protesto telgraflarından başka, 1 Şubat 1920 tarihli Erzurum'dan Miting Hey'eti ve Belediye Reisi Zâkir Bey tarafından İ'tilâf Devletlerine, İspir'den İspir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Cemal imzalı 3 Şubat 1920 tarihli, Hariciye Nezareti'ne ve yine Erzurum'dan 4 Şubat 1920 tarihli Müdafaa-i Hukuk Reisi Süleyman, Belediye Reisi Zakir imzalı, Hariciye Nezareti'ne bu konuda protesto telgrafları da çekilmiştir[306].

Erzurum ve çevresinden sadarete çekilen bu protesto telgrafları İstanbul Hükûmeti'ni rahatsız etmiş olacak ki, 7 Şubat 1920'de Dahiliye Nezareti'nin Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği telgrafta, *"Evvelce bildirildiği vechle Maraş Vuku'atı hakkında hükûmetçe icrâ kılınan teşebbüsât her zaman te'yîd edilmekte olduğundan oralarca muhill-i sükûn ve asayiş hadise vuku'una zinhar meydan bırakılmaması ve hemen ahalinin teskin olunması hakkında gerek Pasinler Kaymakamlığı'na ve gerek sâir lazım gelenlere tebligat ve tenbihat-ı mü'essire icrâsı mütemennâdır"*[307] deniliyordu.

İstanbul'un Erzurum'daki bu millî heyecanı söndürme çabalarına rağmen, Kazım Karabekir Paşa boş durmuyor, halka Maraş'ta meydana gelen hadiselerin anlatılması gerektiğini düşünüyordu. Bu meyanda Erzurum'da terkedilmiş olan Belediye Gazinosu düzenlenerek 23 Ocak 1920'de *"İbret Yeri"* ismiyle yeniden açılmıştı. Burada her hafta subaylara askerî ve sıhhî konularda konferanslar verilecek ve *İstiklâl Harplerimiz* hakkında halka temsiller düzenlenecekti. Zaten Kazım Karabekir Paşa, 26 Ocak'ta Hey'et-i Temsiliye'ye gönderdiği telgrafında Maraş'ta yapılan katliâmı protesto etmek üzere mitingler yapılmasının uygun olacağını bildirmişti[308]. Erzurumlular bu kararlar doğrultusunda hareket ediyor ve tepkilerini göstermeye devam ediyorlardı. 12 Şubat 1920'de İtilaf Devletleri-

305 Duru, a.g.e., s. 68.
306 B.O.A.B.E.O. Nezaret Gelen-Giden Defterleri, 881/52-90.
307 B.O.A.DH.ŞFR. 107/30. Aslında hükümetin korkusu, Erzurum halkının buradaki Ermenilere karşı misillemede bulunacağından kaynaklanıyordu. Narman'dan gönderilen 29 Ocak tarihli telgrafta, Türklerin bu bölgede Ermenilere yapacağı bir saldırının sonucu imalı bir şekilde soruluyordu. (Duru, a.g.e., s. 68).
308 Karabekir, a.g.e., s. 423-424.

ne gönderdikleri telgrafnâmede, Fransızların Maraş, Antep ve Urfa'da imha politikası izlediklerini, Ermenilerin de onlara yardımcı olduklarını ve Fransızlık namına işlenen bu vahşî hareketi tel'in ve protesto ettiklerini bildiriyorlardı[309]. Aynı günkü Albayrak Gazetesi'nde, *"İbret Yeri'nde yarın öğleden sonra âmâl-i milliyemizden Maraş vahşeti gösterilecek, konferanslar, öğütlerle terbiye-i fikriye te'min olunacaktır"* şeklinde bir ilân yer alıyordu.

Maraş 12 Şubat 1920'de Fransız işgalinden kurtuldu. Mustafa Kemal Paşa, bu haberi bir bildiri ile yurdun her tarafına duyurdu[310]. Mustafa Kemal Paşa'nın bildirisi, 13 Şubat 1920'de Erzurum'a ulaştığında ibret Yerinde *"Maraş Faciâları"* temsil ediliyordu. Telgraf gelince, hemen oyun durdurulmuş ve telgraf okunmuştu[311]. Maraş'ın kurtuluşu bütün yurtta olduğu gibi Erzurum'da büyük bir sevinç ve heyecan yarattı. Bu münasebetle Müştak Sıdkı Bey, Albayrak Gazetesinde *"Kurtulan Maraş"* başlığını taşıyan makalesinde, Türk'ün öz yurdunda neler çektiğini, Maraşlıların nasıl bir mücadele örneği sergilediklerini anlattıktan sonra, *"Maraş, kahramanlar tarihinin bir mukaddeme-i gururu oldu ve cihana anlattı ki devlerin tılsımlı kuvvetleri bile hakkın nermin fakat imanlı kanatlarını kırmaktan âcizdir... Bizden Maraş'a, Maraş'ın anlı şanlı evlâdına ebedî minnet ve şükran...."*[312] diyordu.

Maraş kurtulmuştu, fakat Anadolu'nun birçok yeri halâ işgal altında idi. Halkın ruhunun devamlı hareketli ve heyecanlı tutulmasını isteyen ve buna çalışan Kazım Karabekir Paşa Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 24 Şubat tarihli telgrafında , *"Aydın, Maraş şehirlerinin mukaddesat ve mücahede-i millîye uğrunda düşmanlarımız tarafından hemen kâmilen denecek surette mahvedilmeleri hatırât-ı millette daha derin bir hürmet ve takdir ile âtiyen yaşatılmalarını icâb ettirmiştir. Bu sebeple vilâyât-ı sâire ile aramızda bazı münasib mevaki'ın bu iki güzel şehrimizin isimleriyle tesmiye etmek suretiyle muhabbet ve merbutiyetimizi göstermiştir ve Erzurum'un köşk denilen bahçesine Aydın Bahçesi ve Belediye Dairesi Bahçesi'ne Maraş Bahçesi ve Ilıca mevki'indeki kaplıcadan en sıcağına*

309 **Albayrak**, 12 Şubat 1336/1920, Sayı:67.
310 Cebesoy, **a.g.e.**, s. 292-293.
311 Karabekir, **a.g.e.**, s. 430.
312 **Albayrak**, 15 Şubat 1336/1920, Sayı:68; Akbulut, **Albayrak Olayı**, s. 19.

Maraş, diğerine Aydın namı verildiği gibi yeni küşad olunan Hayrullah Camii karibindeki caddeye Maraş Caddesi tesmiye edilmiştir"[313] diyordu.

Maraş'ta meydana gelen çarpışmalar, Ermeniler ve İ'tilâf Devletleri tarafından *"Ermenilerin Katli"* şeklinde Avrupa basınında ele alınmış, Avrupa kamuoyu da bu Ermenileri *"Katliam Kurbanları"* şeklinde tanıtmıştı[314]. Kamuoyunda meydana gelen bu çalkantılar Türk siyasî çevrelerini de harekete geçermiş, Meclis-i Meb'usan'ın 4 Mart 1920 tarihli içtima'ında Erzurum meb'usu Celâleddin Arif Bey tab' ettirilerek çoğaltılan ve İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika, Danimarka devletleri temsilcilerine gönderilen[315] konuşmasında, Türk milletinin masum olduğunu çıkarılan haberlerin Maraş ve havalisinde akıtılan Müslüman kanlarını silmek için tertip edildiğini, buradaki durumun Avrupalı bir hey'et tarafından teftiş edilebileceğini söylemiştir[316].

2. Ali Rıza Paşa Kabinesi'nin İstifası Karşısında Erzurum

İ'tilâf Devletleri'nin İzmir cephesinde Milne Hattı'na çekilmek için verdikleri notayı hükûmetin reddetmesi, bunun üzerine Bozdağ cephesi'nde Yunanlıların kuvvetle taarruza geçmeleri[317], Osmanlı Devleti'nin iç işlerine bu devletlerin daha çok karışmaları, Ankara ile İstanbul arasındaki ilişkilerin bozulması[318] üzerine Ali Rıza Paşa'nın istifası, Damad Ferid Paşa'nın yeniden sadrazam olacağı söylentilerini yaymıştı. Bu sebeple, 3 Mart'tan Salih Paşa kabinesi'nin kurulduğu 8 Mart tarihine kadar geçen beş günlük süre, vatan severler için büyük bir huzursuzluk devresi olmuş, Damad Ferid Paşa'nın işbaşına getirilmemesi hususunda çok çaba harcamalarını gerektirmişti.

Hükûmetin istifasının ertesi günü Hey'et-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa, Meclis-i Meb'usan başkan vekiline ve Padişah'a hükûmetin istifasından duyduğu endişeyi belirten birer telgraf çekti. Yine aynı gün yani 4 Mart 1920'de, kumandan, vali, mutasarrıf ve Müdafaa-i Hukuk Hey'et-i Merkeziyelerine bir

313 Esin Dayı, "XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa ve Erzurum'un Batı Anadolu'daki Millî Mücadele'ye Destekleri, **Atatürk Üniv. Ata. İlk ve İnk. Tar. Enst. Dergisi** Sayı:3 (1991 Yıllığı), s. 52.
314 Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1920)**, Ankara,1988, s. 183.
315 Galip Kemali Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler (1918-1922)**, İstanbul, 1939, s. 185-186.
316 **MMZC.**, D:4, İ:18 (4 Mart 1920), c: 1, s. 325.
317 **Nutuk III**, Vesika 242-b, s. 1214.
318 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 256 ; Sonyel, **Dış Politika I**, s. 203.

genelge gönderdi. Bu genelgede, istifanın Damad Ferid veya bir benzerini iktidara getirmek, İstanbul'da ecnebî emellerine hizmet edecek bir Şûra-yı Hilâfet kurmak için dış düşmanlarca yönetilen ve muhalif fırkaların aracılığı ile oluşan bir komitenin faaliyeti sonucu olduğu bildiriliyordu. Bu komitenin de faaliyeti ile İ'tilâf Devletleri hükûmeti istifa ettirecek baskılar yapmışlardı. Meclis-i Meb'usan gereken teşebbüslerde bulunmakla birlikte, bunun desteklenmesi için âcilen, milletin, millî emelleri tatmin etmeyen bir hükümete tahammül edemeyeceğini gayet sert bir dille Saray'a, meb'usan Reisliği'ne ve basına bildirmek gerekiyordu. Bu telgraf alındığında vakit geçirilmeden telgraflar hazırlanıp çekilmeli ve Hey'et-i Temsiliye'ye bilgi verilmeliydi[319]. Mustafa Kemal Paşa'nın bu talimatı gereğince memleketin her tarafından Saray'a ve Meclis-i Meb'usan'a telgraflar gelmeğe başladı.

Hükümetin istifası ve yeni hükümeti Damad Ferid Paşa'nın kuracağı söylentileri Erzurum'da büyük bir infiâle sebep oldu. Mustafa Kemal Paşa'nın 4 Mart tarihli bildirisi gereğince hareket eden Erzurumlular bu olay karşısındaki tepkilerini çeşitli şekillerde dile getirdiler. 6 Mart günü Erzurum'da halk dükkânlarını kapayarak toplanıp vilâyete giderek, *"Meclis-i Millî"nin kabul ettiği hükûmete dışardan nasıl baskı yapılır?"* diye bu durumu protesto ettiler[320]. Albayrak Gazetesi, sütunlarında bu olayı protesto ederken Erzurumluların Meclis'e ve Saray'a çektikleri telgraflarını da yayınladı.

6 Mart günü Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti önünde toplanan tahminen on binden fazla insan, hükûmet konağını ziyaretten sonra Ordu Dairesi önüne giderek, teşkil edilecek kabinenin her halde amâl-i milliyeyi temsil etmesi ve bunun aksinin bir buhrana sebep olacağını vali ve kumandan paşalara anlatarak yardımlarını talep ettiler. Buradan tekrar Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti önüne gelen halka cemiyet tarafından Saray'a ve Meclis-i Meb'usan'a gönderilecek telgraflar okunarak mitinge son verilmiştir[321]. Vilâyât-ı Şarkiyyede bir Ermenistan kurulabileceğini imâ etmiş olan Damad Ferid'in sadarete geçmemesi için çaba gös-

319 **Nutuk I**, s. 397-399.
320 Karabekir, **a.g.e.**, s. 482.
321 **Albayrak**, 8 Mart 1336/1920, Sayı:74 ; Mehmet Şahingöz, **Ali Rıza Paşa Hükumeti'nin İstifası ve Tepkiler**, Ankara 1996, s. 92.

teren Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 5 Mart 1920 tarihli ve Meclis-i Meb'usan'a gönderdiği telgrafta düşüncelerini şu şekilde açıklıyordu:

"Haricî kuvvetlerin te'siri ve dahildeki hiyanetkâr ellerin muavenetiyle millî hukuk ve mukaddesatın tekrar çiğnenmesi için gayr-i vatanî bir çok dolapların çevrildiğine kani bulunuyorduk. Kabinenin istifasıyla bu kanaatimiz teayyüd etti. Mukaddesatını muhafaza için ahd ve misâk eden millet bundan sonra meşru ve milli ahd ve emellerinin çiğnenmesine kat'iyyen müsaade etmeyecektir. Bu ahd ve misakta sabit olan millet her vechle Meclis-i Âli-i Millîsine mu'in ve zâhirdir. Binaenaleyh herhangi bir makam ve kudret tarafından vâki olacak gayr-i vatanî ve gayr-i millî harekete karşı Hukuk-ı millîyemizin muhterem Meclis-i Âli-i Millî tarafından kemal-î azim ile müdafaa edileceğine emin ve mutmain bulunduğumuzu arz ve teşebbüsat neticesinin millete iblağını istirham eyleriz"[322].

Aynı tarihli Meclis-i Meb'usan'a gönderilen, *"Ahali Namına"* Müftü Solakzâde Sadık, Belediye Reisi Zakir, Müdafaa-i Hukuk Reisi Süleyman, Eşraftan Alemdarzâde Ali, Tüccardan Abacıbeyzade Mehmet, eşraftan Mustafa, tüccardan Kavunîzâde Hacı Hafız, tüccardan Kanılızâde Mehmet, tüccardan Maksut, eşraftan Mevlüt Efendizâde Mehmet Emin, matbuat namına Albayrak Müdürü Mithat imzalarını taşıyan telgrafta,

"Bir kaçgün evvel Meclis-i Âli'den itimad re'yi alan hey'et-i vükelânın âni sukûtu, hâin emellerin mahsûlü ve felâket-i âtiyyenin mukaddemesi olarak telakki edilmekle, mevcudiyetimizi bilfiil müdafaaya azmetmiş olan Erzurum'un ahali-i umûmiyesi bi'l-ictima hissiyatlarını Atabe-i Seniyye'ye arza ve bilâ-kayd ü şart tevdî olunan vekâlet-i milliyye hasebiyle Meclis-i Millî mukadderâtına bütün mevcudiyetleriyle zahir olduklarını Hey'et-i Âliyyelerine te'min ve iblâğına ve mesail-i milliyede âmâl-i millîyeyi herhangi bir vaziyette müdafaaya cemiyyet ve ahalî kâfi gördüğü cihetle, millete teveccüh edecek her nevî taahhüdâtın bilâ ihmâl kabulünü rica ve neticeden millete malûmat ifâsını istirhamına karar verdiği mârûzdur"[323] deniliyordu.

---

322 **MMZC**. D: 4, İ:19 (6 Mart 1920), c: 1, s. 338-339. Hükümet istifa edeceği gün vilâyetlere gönderdiği emirde, *"Kuva-yı Millîye tarafından çekilecek telgrafnâmelerin evvelce ittihaz olunan karara muhalif olarak kabul edilmemekte olduğu haber verildiğinden kabûlü için telgraf memurlarına tebligat-ı mahremâne icrası, fakat şu sırada muhaberat-ı mühime ile meşgul olan telgrafhanelerin bi-lüzum şeylerle işgal edilmemesi ve gayet muhtesir yazımları vücubunun da icab edenlere tebliği"* diyor ve adetâ istifadan doğacak tepkilerin önünü açıyordu. (**B.O.A.DH/İ.UM**. 16-2/1-26,11).

323 **MMZC**. D:4, İ:19 (6 Mart 1920), c:1, s. 350. Saraya ve Meclis-i Meb'usan'a gönderilen bu telgrafların birer suretleri Mustafa Kemal Paşa'ya da gönderilmişti.(Şahingöz, a.g.e. , s. 93-94).

Kazım Karabekir Paşa da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 6 Mart 1920 tarihli telgrafta, halkın bu istifayı millî istiklâle vurulmuş bir darbe olarak vasıflandırdığını, Meclis-i Meb'usan'ın da baskı altında bulunduğunu sandıklarını, Meclisin her türlü tesirden uzak bulunduğunu anlamadıkça ve milletin emniyet ve i'timadını lâyık bir kabineyi iktidar mevkiinde görmedikçe heyecanlarının dinmeyeceğini söylüyorlardı[324]. Erzurum'da bu protestolar yapılırken Narman'da bir miting düzenlenmiş, İspir, Tercan, Hınıs, Hasankale ve Tortum'dan Saray'a ve Meclis-i Meb'usan'a, Erzurum'un çektiği telgraflarla aynı muhtevalı telgraflar çekilmiştir[325].

Ali Rıza Paşa'nın istifası Meclis-i Meb'usan'da bulunan meb'usları da telaşa düşürmüş ve yeni kabine için padişaha başvurulması gereğini düşündürmüştü. Erzurum Meb'usu Celaleddin Arif Bey, 4 Mart'ta Felâh-ı Vatan Grubu Reisi olarak, 5 Mart'ta ta Meclis-i Meb'usan Reisi olarak[326] Sarayı ziyaret ederek meb'usların ve milletin endişelerini bildirmiştir[327]. Meclis-i Meb'usan'ın ve milletin bu çabaları neticesinde Sultan Vahdettin, 8 Mart 1920'de Salih Paşa'yı Sadrazam olarak tayin etmiş ve böylece kısa vâdeli de olsa bir krizin önüne geçmiştir. Zirâ İ'tilâf Devletlerinin baskıları bundan sonra daha da artmıştır.

3. İstanbul'un İşgali'ne Tepkiler ve Alınan Tedbirler

a. İstanbul'un İşgaline Erzurum'dan Tepkiler

Anadolu'da başlayan hareket 1919 yılı sonunda güçlenmiş, İstanbul devre dışı bırakılmış, Ankara âdeta Türk milletinin temsilcisi olmuştu. Anadolu'daki bu gelişmeler karşısında İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Londra Konferansı'nda İstanbul'un İ'tilaf kuvvetleri tarafından işgal edilmesini teklif etmişlerdi. Lloyd George, Aralık ayı sonlarında verdiği bir beyanatta, İstanbul'un ve Boğazların milletlerarası bir vaziyete getirilerek İngiltere ve Fransa'nın orada ortaklaşa kuvvetli bir tesire sahip olacağını, Türk Hükûmeti'nin Anadolu'ya gönderileceğini, Padişah'ın bütün Müslümanların reis-i

---

324 **HTVD.**, Yıl:13, Sayı:48 (Haziran 1964), Vesika No:1118.

325 **MMZC.**, D:4, İ:19 (6 Mart 1920), c:1, s. 338 ve 358.

326 C. Arif Bey, Reşet Hikmet Bey'in vefat üzerine 4 Mart'ta reis seçilmişti. (**MMZC.** D: 4, İ: 18 (4 Mart 1920), c:1, s. 324-325).

327 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 256-257 ; Haluk Selvi, **Büyük Millet Meclisi'nde Celaleddin Arif Bey**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1994 s. 38-42.

âlîsi telâkki edilerek İstanbul'un bir dinî merkez haline getirileceğini söylüyordu[328]. Lord Curzon da, Ocak ayı başlarında *"İstanbul'un Geleceği"* hakkında hazırladığı, aynı muhtevalı bir muhtırayı İngiliz kabinesine veriyordu[329]. Londra'da Lord Curzon ve Lloyd George'un fikirleri tartışılırken İngiliz başbakanının beyanı 4 Ocak 1920 tarihinde bütün İstanbul gazetelerinde yayınlandı. Bu beyanat, Anadolu'da büyük bir tepki ile karşılandı.

Lloyd George'un bu beyanatı, Erzurum'da 15 Ocak 1920'de düzenlenen bir miting ile protesto edildi. Mitingden sonra İ'tilâf Devletlerine gönderilen protesto telgrafında, Boğazların beynelmilel hale getirilmesinin Türklerin siyasî hayatı ve dünya barışı için bir son olacağı, hükûmetle hilâfetin ayrılamayacağı belirtiliyordu[330]. Anadolu'nun birçok yerinden gelen bu protestolara, Londra Konferansı'nda İstanbul'un Türklere bırakılacağı hakkında alınan karara rağmen İ'tilâf Devletleri özellikle İngiltere, Maraş'ta meydana gelen olayları, burada 20.000 Ermeni'nin öldürüldüğüne dair haberleri ve İstanbul Hükûmeti ile ilişkileri bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın da bu hadisede sorumlu olduğunu ortaya atarak İstanbul'un işgal edilmesi kararını aldılar[331]. İstanbul 16 Mart 1920 sabahı İ'tilâf kuvvetleri tarafından işgal edildi. Mustafa Kemal Paşa işgal haberini alır almaz bütün kumandanlara durumu ve İstanbul ile haberleşme ve ilişkilerde uyanık bulunulmasını bildirdi[332]. O, 16 Mart tarihli, vali ve kumandanlara gönderdiği başka bir telgrafında da İstanbul'un işgalinin İ'tilâf devletleri temsilcileri, tarafsız devletler dışişleri bakanlıkları ve İ'tilâf devletleri meclisleri nezdinde protesto edilerek mitingler tertip edilmesini istiyordu[333].

İstanbul'un işgal edildiğini haber alan Kazım Karabekir Paşa, Erzurum valisi ve Müdafaa-i Hukuk merkezi temsilcileri ile 16 Mart'ta Erzurum telgrafhanesine giderek Hey'et-i Temsiliyye'den tafsilat istemiştir. Alınan bilgilerden sonra

328 Öztoprak, **Kurtuluş Savaşında Türk Basını**, s. 119-120.
329 Taner Baytok, **İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara, 1970, s. 62-64; Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara, 1991, s. 54.
330 Albayrak, 18 Kanunisani 1336/18 Ocak 1920, Sayı:61; Şahingöz, a.g.m.", s. 19.
331 Baytok, a.g.e., s. 95.
332 **HTVD**, Yıl:4 (Eylül 1955), Sayı:13, Vesika No.330 ; **Nutuk I**, s. 413-414.
333 **HTVD**, Yıl: 4(Eylül 1955), Sayı:13, Vesika No:329 ;**ATBD**., Yıl:30(Mayıs 1981), Sayı:79, Belge No:1744 ; **Nutuk I**, s. 418.

Paşa, vilâyetlere gelen İ'tilâf devletleri temsilcilerinin tamimine[334] cevap verilmemesini bölgesindeki valilere bildirmiştir[335].

Erzurum ahalisi de 17 Mart 1920 günü Lala Paşa Camii Meydanı'nda bir protesto mitingi tertip etmişlerdir. Mitingin ilk hatibi Dursunbeyzâde Cevad Bey, *"Allah'tan dilerim ki, bugün size söyleyeceğim sözler son acı sözler olsun"* temennisiyle başlayan nutkunda, İ'tilâf devletlerinin haksızlıkları ve bunların dün Erzurum'u bir maktul yapan Ermenilere Van'ı, Bitlis'i, Erzurum'u va'ad ettiklerini söyleyerek şimdiye kadar millî gayelerini takipten geri durmayan muhterem halkın bu câniyâne hareketler karşısında ye'se düşmemesini, en büyük müşküllerin birlik içerisinde aşılacağına iman edilmesini istedi[336]. Cevad Bey'in konuşmasından sonra tarafsız devletlerle İ'tilâf devletleri parlamentolarına hitaben yazılan telgraflar okundu[337]. Telgrafların okunmasını müteakip kürsüye gelen Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti âzâsı Mütekaid Binbaşı Kâzım Bey, İzmir'i çiğnemek isteyen Yunanlıların demir Türk göğüsleri karşısında nasıl sarsıldığını, Denikin ordusunu mahv ve perişan eden kuvvetin Türk olduğunu, dünyanın şeklini değiştirebilecek bir kuvvet ve imana sahip olan bir milletin hayatını ve tarihini çiğnemek isteyen kuvvetlerin nihayet hakkın huzur-ı mübarekinde eğileceğini söyleyerek yerini Gürcükapı Camii İmamına bıraktı. İmanın yaptığı duadan sonra miting sona erdi[338].

Müştak Sıdkı Bey de, Albayrak Gazetesi'nde *"Son Hadise"* başlıklı yazısında, büyük devletlerin yaptıkları haksızlıkları dile getiriyor ve işgalcilere Türk'ün gücünün gösterileceğini söyleyerek Rusya'daki gelişmelerden bahsediyordu[339]. Erzurum'daki gibi, İstanbul'un işgalini protesto eden bir miting de 18 Mart'ta Hasankale'de tertip edilmiş ve burada okunan protestonameler Avrupa devletleri mümessillerine gönderilmiştir[340].

---

334 Tamimde, işgalin sorumlusunun İttihat ve Terakki'nin politikasını devam ettirenler olduğu, işgalin geçici olduğu, asayişin korunması gerektiği belirtiliyor ve oralarda asayişi bozanların bildirilmesi isteniyordu. (**Nutuk I**, s. 414-416).

335 **Karabekir, İstiklal Harbimiz**,, s. 498.

336 **Albayrak**, 18 Mart 1336/1920, Sayı:77.

337 Bu telgrafların metinleri için bkz. Şahingöz, a.g.m.,", s. 20.

338 **Albayrak**, 18 Mart 1336/1920, Sayı:77.

339 **aynı yer**

340 **ATASE**, K. 324, D. 6-A/1(63), F. 79-1.

Erzurum bölgesindeki Kürt aşiretleri de, Zeylan Aşireti Reisi Binbaşı Ali Rıza, Sepki Aşireti Reisi Binbaşı Abdülmecid imzalı, 15. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdikleri telgrafta, *"İngilizler tarafından pây-ı taht-ı seniyyemizi işgal ve bir takım deva'ir-i resmiyemizi basarak münevver zevatı derdest etmeleri ve vatanımızın bir kısmının Ermenilere terk edilmesi teklifinde bulunulması aşâ'ir üzerinde büyük te'sirler icrâ ettiği görülmüştür. Aşâ'ir bütün mevcudiyetiyle kadın ve çocuklarımız da dahil olduğu halde ya dünyadan kalkmak ya da düşmanı bî âmânımız olan Ermenileri mahv etmeye karar vermişdir"* denilerek bütün Kürt aşiretlerinin Kazım Karabekir Paşa'nın emrinde olduğu bildiriliyordu[341].

İstanbul'un işgali bütün Anadolu'da olduğu gibi Erzurum'da da büyük bir heyecana sebep olmuş ve halkı birbirine daha sıkı bağlarla bağlamıştı. Bir bakıma, İzmir'in işgali milleti düşmanlarımız aleyhine harekete geçirmiş, İstanbul'un işgali de mukadderatını bizzat eline almaya mecbur etmişti[342].

b. İşgal Karşısında Erzurum'da Alınan Tedbirler

Mustafa Kemal Paşa'nın Hey'et-i Temsiliye başkanı olarak işgal haberini kolordulara bildiren telgrafından başka, çıkması muhtemel olan kötülükleri önlemek üzere valilere, mutasarrıflara, kolordu kumandanlıkları ile gerekli gördüğü askerî birliklere ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine 16 Mart'ta çektiği bir telgraf daha vardı. Bu telgrafta, bir müddet için dost olsun, düşman olsun bütün resmî dış âlem ile geçici olarak temas edilmemesi, Hıristiyan halka karşı iyi davranılması, fakat vatan menfaatlerine aykırı hareket edenler hakkında hangi millet ve dinden olursa olsun kanunların uygulanması isteniyordu[343]. Yine aynı gün, önemli telgraf merkezlerine birer subay ve memur konularak telgrafların kontrol edilmesi, şüpheli görülecek mektupların açılması, kıyılardaki iskelelerden iç kısımlara girmek isteyenlerin sıkı bir kontrole tâbi tutulması, şüpheli görülenler hakkında gerekli işlemlerin yapılması kolordulara tebliğ ediliyordu[344].

---

341 **Albayrak**, 1 Nisan 1336/1920, Sayı:81. 12 Nisan'da 1. Alay İhtiyat Süvari Reisi Miralay Mehmed Selim imzalı Kolorduya çekilen başka bir telgrafta da aynı konu ele alınarak bütün Kürtlerin Osmanlı Hükûmeti'nden ayrılmamaya azmettiği bildirilerek işgal protesto ediliyordu. (**Albayrak**, 12 Nisan 1336/1920, Sayı:83).

342 Cebesoy, a.g.e., s. 314-315.

343 **Nutuk** I, s. 413-414.

344 **HTVD.**, Yıl:7(Mart 1958), Sayı:23, Vesika No:582. İstanbul'un işgali ve buna karşı Anadolu'da alınacak tedbirler hakkında geniş bilgi için bkz: **HTVD.** 329-333 ve 558-584 numaralı vesikalar.

Kazım Karabekir Paşa Erzurum ve çevresinde bu hareket tarzını takip ederek, 16 Mart günü 3.,9.,11., ve 12. fırkalara gönderdiği telgrafta, telgrafhanelere birer subay konularak bütün haberleşmelerin kontrol edilmesini[345], aynı gün Trabzon'da 3. Fırka Kumandanlığı'na gönderdiği başka bir telgrafta da, Trabzon'daki İngiliz zabitinin hiçbir tarafla muhabere etmemesini, kendisine gelen muhabere ve şifrelerin verilmemesini ve bunların hemen tutuklanmasını istiyordu[346]. 18 Mart 1920 tarihinde fırkalara, Erzurum, Van, Trabzon vilâyetlerine, huduttan gelip gideceklerin sıkı bir kontrole tâbî tutulmasını, vesikasız ve şüpheli görülenlerin tevkif edilmesini, Sarıkamış Şosesi civarında vesikalı olsa dahi kat'iyyen kimseye müsaade edilmemesini bildiriyordu[347].

İstanbul'un işgali karşısında düşünülen çözüm yollarından birisi de Şarka taarruz edilmesi idi. Mustafa Kemal Paşa, 16 Mart'ta, Kazım Karabekir Paşa'nın şark taarruzu hakkındaki fikirlerini soruyordu. Kazım Karabekir Paşa, buna verdiği cevapta, hükumetin ve İstanbul'un durumunun henüz açık olmadığını, mevsim şartlarının bir taarruz için uygun olmadığını ve Bolşeviklerin Kafkasya'daki hareketlerinin gözden kaçırılmaması gerektiğini söylüyor ve Mustafa Kemal Paşa tarafından da Batum'da Bolşeviklik ilânıyla Bolşevikliğin Elviye-i Selâse Gürcistan ve Azerbaycan'a yayılması ve Bolşevik ordularının hareketinin kolaylaştırılması teklifinde bulunuyordu[348].

İstanbul'un işgaline karşı Erzurum'da alınan tedbirlerden en önemlisi, İngiliz Kaymakamı Rawlinson'un tutuklanmasıdır. Herhangi bir tecavüz karşısında, Anadolu'da bulunan İngiliz subaylarına karşı takip edilecek hareket tarzı daha Meclis-i Mebu'usan'ın toplandığı günlerde ele alınmaya başlanmış, Mustafa Kemal Paşa 22 Ocak 1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta, İngilizlerin İstanbul'da tecavüzlerini arttırmaları, bazı meb'usları özellikle Rauf

345 ATASE, K.324, D. 6-A/1(63), F.75 ; Karabekir, a.g.e., s. 496.
346 ATASE, K.324, D. 6-A/1(63), F.71.
347 ATASE, K.324, D. 6-A/1(63), F.81; Karabekir, a.g.e., s. 502.
348 Karabekir, a.g.e., s. 503-504. Albayrak Gazetesi İstanbul'un işgalini takip eden günlerdeki yayınlarında Bolşevikliği halka hoş göstermeye çalışıyor ve bunun hakkı arayan milletler için bir vesile olduğunu belirtiyordu. (Müştak Sıdkı, "Son Hadise", Albayrak, 18 Mart 1336/1920, Sayı:77. D. Ali Akbulut, Albayrak Olayı, s. 20-23). Batum ahalisi, daha mart ayı başlarında Bolşeviklik ilân etmek için Hey'et-i Temsiliye'den müsaade istemekteydi.(HTVD. Yıl:7 (Mart 1958), Sayı:23, Vesika No:585).

Bey'i tutuklamaları karşısında Anadolu'da bulunan İngiliz askerlerinin tutuklanacağını, Erzurum'da bulunan Rawlinson'un kaçırılmamasını ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti[349]. İstanbul'un işgal edileceği haberlerinin yaygınlaştığı Mart ayı ortalarında Rauf Bey, Kazım Karabekir Paşa'ya Eskişehir ve Karahisar civarındaki İngiliz birliklerinin tahliye edilerek İstanbul bölgesine gönderildiğini bildiriyor ve Rawlinson'un Azerbaycan'a hareket ettiği haberinin alındığını, bunun ne kadar doğru olduğunu soruyordu. 15 Mart tarihinde verilen cevapta, Rawlinson'un hâlen Erzurum'da bulunduğu, Nisan ayında Azerbaycan'a hareket edeceğinin tahmin edildiği bildiriliyordu[350].

İstanbul'un işgal edildiği gün Mustafa Kemal Paşa makina başında Kazım Karabekir Paşa'ya "İstanbul'daki arkadaşların tehlikeye düştükleri muhakkaktır. Rawlinson hakkındaki eski kararı hatırlatırım" diyerek[351] 22 Ocak 1920 tarihli telgrafı gündeme getiriyordu. Bunun üzerine harekete geçen Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı'na Rawlinson'un tutuklanması için gerekli emri verdi[352]. Miralay Kâzım Bey'de bir tercüman subayla aynı gün Rawlinson'un karargâhına giderek verilen direktif dahilinde durumu kendisine bildirince Rawlinson gösterilen nezaket ve alınan tedbirlerden dolayı teşekkür ettikten sonra yanındaki askerlerin silahlarını teslim etmiş, ayrıca bina üzerinde çekili bulunan İngiliz bayrağını da kendi isteğiyle indirmişti[353].

---

349 **Nutuk III**, Vesika No:226 b, s. 1194.

350 **HTVD.**, Yıl:7 (Mart 1958), Sayı:23, Vesika No:583.

351 **ATASE**, K.324, D. 6-A/1(63), F. 69-1 ; **HTVD**. Yıl:7 (Aralık 1958), Sayı:26, Vesika No:662.

352 Rawlinson'un tutuklanması için verilen 16 Mart tarihli emir şöyle idi: *"İstanbul Hükûmetine İngilizlerin vaz-ı yed etmesi ve bazı zevatı tevkif eylemeleri gibi ahvalden Erzurum halkının galeyâna gelerek buradaki İngiliz Kaymakamı Rawlinson'a karşı arzu edilmeyen bir muamelede bulunmaları muhtemeldir. Binâenaleyh mümâileyhin ikametgâhında bir zabit kumandasında mikdar-ı kâfi asker ikamesiyle muhafaza altına alınması ve kendi nezdinde ve maiyyetindeki esliha ve cephanenin alınarak muvakkaten münasip mahalde bulundurulması ve yapılan bu muamelenin dikkatinin celp buyurulması lâzımdır efendim."* (**ATASE**, K.324, D.6-A/1(63), F.69-2).

353 Mevki-i Müstahkem Komutanı Rawlinson'u tutukladıktan sonra kolorduya durumu şu şekilde bildirdi: *"Emr-i sâmileri dairesinde Merkez Kumandanı Kaymakam İshak Bey ve tercüman Mülâzımı Edip Efendi, İngiliz Mümessili Kaymakam Rawlinson'a müracaatla İstanbul'daki hadise-i elîmenin netayici olarak kendisinin muhafaza-i hayat ve şerefi için bazı tedabire müracaat lüzumu nazikâne bir lisanla anlatılmış ve kendileri işbu tedabir-i zarûriyenin ifâsını kabul ve yapılan nezaket ve tertibattan dolayı beyan-i memnuniyet etmiş ve maiyyetinin esliha ve mühimmatını teslim etmiş ve emir dairesinde fırkanın muhafız zabiti ile nöbetçileri binaya yerleşmiş ve bir tehlikeyi dâ'i olmasın diye kendiliğinden İngiliz bayrağını dahi içeriye almış olduğu ma'ruzdur."* (**ATASE**, K.324, D. 6-A/1(63),F.78-1; **HTVD**. Yıl:7 (Aralık 1958), Sayı:26,Vesika No:663) . Rawlinson'un anlattığına göre, o teslim olmayı ve İngiliz bayrağını indirmeyi reddetmiş, böylece zaman kazanarak gizli evrakları imha etmiş, Miralay Kâzım Bey ancak ikinci defa gelişinde Rwavlinson'u tutuklayabilmiş.(Rawlinson, **Adventures In the Near East**, s. 273-274).

Kazım Karabekir Paşa, Rawlinson'u *"taht-ı muhafazaya"* aldığını, kendisinin bilgisi dışında olarak haberleşme evrakını telgrafhaneden aldırdığını ve Trabzon'daki İngilizler için de aynı tedbirlerin alındığını 16 Mart'ta Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdi[354]. Rawlinson tutuklandığı andan itibaren Kazım Karabekir Paşa'ya serbest bırakılması için tekliflerde bulunmuş, İngiltere'ye giderek orada Türkler lehine çalışacağını va'ad etmiş, kendisinin Erzurum'a gelmesinin tek sebebinin kuvâ-yı millîye liderleriyle görüşmek olduğunu söylemiş[355] olmasına rağmen Hey'et-i Temsiliye'nin teşvikiyle Kazım Karabekir Paşa bu teklifleri reddetmişti[356]. İngilizlerin İstanbul'da çok acımasız davrandıklarını[357], İ'tilâf Devletlerinin Türklere karşı düşman olduğunu, telgraf çekmesinin de men edilmiş olduğunu, Rawlinson'a bildirilmişti[358]. Bu red cevabına karşı, Rawlinson kurtulabilmek için çalışmalarına devam etmiş, arabuluculuk teklifinde ısrarlı davranmıştır[359]. Ravlinson'un bu teklifi 5 Nisan 1920 tarihinde Hey'et-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa tarafından uygun bulunduysa da[360] İngiltere Dışişleri Bakanlığı Rawlinson'un yazdığı mektuba maiyyetinizle birlikte geliniz cevabını vermiştir.

Erzurum'da bu gelişmeler olurken İstanbul'da İngilizler Hariciye Nezareti'ne gönderdikleri 25 Mart tarihli bir yazıda, Erzurum'daki 11 İngiliz askerinin güvenliğinin temin edilmesini istiyordu. Dahiliye Nezareti de bu yazı ile birlikte Anadolu'daki İngiliz subaylarının güvenliğinin teminini isteyen bir telgrafı Erzurum Vilayeti'ne göndermiştir[361]. Erzurum'da bulunan Rawlinson esaretten kurtulabilmek için TBMM'ne de çeşitli müracaatlarda bulunmuş, meclis esirle-

---

354 **ATASE**, K.256, D.5/14, F:35. Kazım Karabekir Paşa'nın anlattığına göre, o sırada gelişmelerden çok korkmuş olan Vali Reşit Paşa, yanına gelerek Rawlinson'un telgrafhaneyi işgal edip haberleşmeyi kontrol altına alırsa ne yapacaklarını sorunca, Paşa yazdığı emri okutmuş, vali hayretler içinde kalarak neticeye hayır dua etmiş. (Karabekir, a.g.e., s. 500).

355 **ATASE**, K.324, D. 7/6(58), F: 8-1, F:9 ; **HTVD.**, Yıl:7 (Aralık 1958), Sayı: 26, Vesika No:678.

356 **ATASE**, K. 324, D.6-A/1(63), F:114/3 ; K.324, D. 7/6 (58), F:12-1.

357 **ATASE**, K.324, D.7/6(58), F:8-2.

358 **ATASE**, K.324, D. 6-A/1(63), F:136,F:96.

359 **ATASE**, K.324, D.7/6(58), F:14-15.

360 **ATASE**, K. 324, D. 7/6 (58), F:17.

361 **B.O.A. DH. KMS**. 50-3/33, lef. 2 ve 4 . İstanbul Hükûmeti 23 Mart 1920'de kolordulara gönderdiği tamimde, İstanbul'un işgaliyle memleket içerisinde bazı tabii olmayan olayların meydana geldiğini, mütareke hükümlerine aykırı davranılmayarak, sükun ve huzurun devamına dikkat edilmesini istiyordu. (**C.A.**, A. III-3, D.14, F. 21-6).

rin mübadele edilmesi konusunu ele almıştır[362]. İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiseri John de Robeck de Lord Curzon'a gönderdiği 26 Ekim 1920 tarihli telgrafta, milliyetçilerin elindeki esirlerle Malta'da bulunan Türk esirlerinin mübadele edilmesini teklif ediyor[363], konu Londra Konferansı'nın 22 Şubat 1921 tarihli toplantısında ele alınarak kabul ediliyordu[364]. Bütün bu girişimler neticesinde İngilizlerle esirlerin değiştirilmesi konusunda bir anlaşma yapılmış ve 1 Kasım 1921'de esirlerin değiştirilmesi gerçekleşmiştir[365]. Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa'nın bulunduğu günlerde çok rahat bir esaret hayatı yaşamış olan Rawlinson Trabzon'da İngiliz birliklerine teslim edilmiştir.

362 **TBMM.ZC**. Cilt:2. İ:37 (18.7.1920), c: 3, s. 362, Ankara 1981, cilt:3, İ:44 (7.8.1920), c:1, s. 109-110.
363 **Documents On British Foreign Policy**, First Series, Vol. XIII, London 1963, s. 164.
364 **a.g.e.**, s. 165; Bilâl Şimşir, **Malta Sürgünleri**, İstanbul,1985.
365 Rawlinson, **a.g.e.**, s. 280-281 ; Kinross, **Atatürk** , II, İstanbul, 1966, s. 439-443.

IV. BÖLÜM
BİRİNCİ TBMM DÖNEMİNDE ERZURUM

A- ŞEHRİN DURUMU

1. Sosyo-Ekonomik Durum

1919 yılı Aralık ayı içerisinde Erzurum Vilâyeti'nin kötü durumunun giderilmesi konusunda çeşitli tedbirler alınmış, Meclis-i Meb'usan'ın 28 Şubat 1920 tarihli toplantısında işgalden kurtarılmış bölgeler için bütçeye bir milyon lira ilâve edilmesi kararlaştırılmıştı[1]. Hükümetin 1919 yılı içerisinde aldığı buna benzer tedbirler yeterli olmamış, yiyecek ve para sıkıntısı 1920 yılından sonra da devam etmiştir.

1920 yılı başında Erzurum halkı sefalet içerisindeydi, özellikle sağlık durumu çok bozuktu. Ahalinin büyük bir kısmı Rus işgalinin eseri olan frengi hastalığına yakalanmıştı. Ayrıca Rus ordusunun Erzurum'u tahliyesi sırasında bırakmış olduğu malzeme de hükümet tarafından toplattırılamadığından temel ihtiyaçlar karşılanamıyordu[2]. Doğu Anadolu'nun diğer şehirleri gibi Erzurum'da baştan başa viran, perişan ve çıplaktı. Erzurum'dan Van'a kadar tahrip edilmemiş hiçbir köy, kasaba kalmamıştı[3]. İş ve sanat kolları gibi tarım da sıfıra inmiş, elde edilen düşük miktarda ürün ihtiyacı karşılayamayacak duruma gelmişti.

1919-1923 yılları arasında, savaş sırasında başka bölgelere göçetmiş olan Müslümanların evlerine dönmeleriyle şehrin nüfusu artmış, bu sayı 1922 yılında on beş bine ulaşmıştı. Bölgeden göç etmiş olan Ermenilerin Erzurum, Van, Bitlis vilâyetlerine dönmelerine müsaade edilmemişti. Ermenilerin bu bölgeye gelmeleri şüphesiz ki bir iç karışıklığı ortaya çıkaracak ve vilâyetler içerisinde-

1 M. M. Z. C., D:4, İ: 15(28 Şubat 1336/1920) ,c:3, s.260.
2 Vakit, 21 Kânunievvel 1335/21 Aralık 1919, No:763.
3 Tasvir-i Efkâr, 2 Mart 1336/1920, No:3002.

ki sükûnu bozacaktı. Bu sebeple bu tarihler arasında Erzurum ve çevresinde Ermeni nüfus bulunmamaktaydı[4].

Ankara'da TBMM açılmadan önce, 1920 yılı başlarında, İstanbul Hükümeti Erzurum'un çektiği sıkıntılara çözüm bulmaya çalıştı. Ticaret ve Ziraat Nezareti, 7 Ocak 1920'de Sadrazam'a gönderdiği yazıda, "....*Vilâyât-ı Mustahlâsa ahalisinin hali içler acısıdır, halk açlıktan kıvranmaktadır. Buna bir çare olmak üzere buralara yemeklik ve tohumluk hububat itası lâzımdır...*" dedikten sonra Erzurum başta olmak üzere bu bölgeye, borçları daha sonra ödenmek üzere, Mösyö Arnold'un idaresindeki Amerika Şark-ı Karib Muavenet Hey'eti'nin yardımda bulunmasını ve eldeki paranın gönderilmesini istemişti[5]. Aynı isteklerde bulunan Maliye Nezareti'ne[6] Dahiliye Nezareti tarafından 4 Şubat 1920'de verilen cevapta, Erzurum Vilâyeti'ne dört kalemde toplam 50 milyon kuruş gönderileceği bildirilmişti[7]. Erzurum'a yapılacak yardımın geciktiğini gören Vali Reşit Paşa, 10 Şubat 1920'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, hava sıcaklığının sıfırın altında 25 dereceye düştüğü Erzurum'da muhtaçlara verilecek ekmek kalmadığından, vilâyet kasasının boş olduğundan, jandarmalara bir aydan beri maaş verilemediğinden bahsediyor ve Mart ayına kadar yiyecek için yardımın, bir-iki güne kadar da maaşların gönderilmesini istiyordu[8].

Valinin tereddütleri doğru çıkmış, Dahiliye Nezareti 23 Şubat 1920'de, vilâyete gönderdiği yazı ile vilâyet dahilindeki muhtaçların miktarını, yıkılan evlerin tamiri ve yiyecek ihtiyacının giderilmesi için ne kadar paraya ihtiyaç olduğunu sorarak zaman kazanmaya çalışmıştı[9]. Şüphesiz ki; bu durumun meydana gelmesinde hükümetin maddî yönden zayıf olmasının da payı büyüktü. Nihayet , Meclis-i Vükelâ 25 Mart 1920'de mümkün olan miktarın âcilen buraya gönderilmesi ve gerekli araçların bu iş için seferber edilmesi kararını aldı[10].

---

4 **Turkish War For Independence and Armenies**, tarihsiz, s.71 (Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi Kütüphanesi'nde daktilo ile yazılmış teksir). K. Karabekir Paşa , 1921 yılı Şubat ayı içerisinde doğu vilayetlerinde nüfus sayımı yapılması için Dahiliye Vekaleti'nden izin istemiş , fakat vekalet bütçede sayım için ödenek olmadığını belirterek bunu reddetmiştir. (ATASE, K. 1118, D.4/28,F. 1 , F.2).

5 **B.O.A. B.E.O.** Sadaret Evrakı, A.AMD. MV. 107/93.

6 **B.O.A. DH/ İ.UM.** 19-10/1-77.

7 **B.O.A. DH/ İ.UM.** 20-2/2-49. 232 ; **B.O.A. DH. ŞFR.** 107/15.

8 **B.O.A. DH/ İ.UM.** 20-2/2-49, 238.

9 **B.O.A. DH. ŞFR.** 107/117.

10 **B.O.A. MV.** 218/124.

1920 yılı başında Muhacirin Müdüriyet-i Umûmiyesi tarafından Erzurum'da bulunan kimsesiz kız çocuklarından 200-250 kadarı İstanbul'a getirilmişti. Erzurum'da erkek çocuklar için yetimhane bulunduğundan yalnızca kız çocukları İstanbul'a gönderilmişti[11].

Erzurum böyle perişan bir durumda iken, Rus ve Ermeni zulmünden dolayı başka vilâyetlere kaçmış olan Erzurumluların durumları da kötü idi. Başka vilâyetlerdeki Erzurum mültecilerinin bu durumu, TBMM'nde birçok defalar gündeme getirilmiş[12], Erzurum mültecilerinin meclise sundukları takrir üzerine açılan görüşmelerden bir sonuç alınamamıştı. Bu görüşmeler sırasında Bolu Meb'usu Tunalı Hilmi Bey, Vilâyât-ı Şarkiyye meb'uslarının bir grup kurarak bu probleme çözüm bulmalarını istemiş, fakat bu teklif meclis tarafından kabul edilmemiştir[13]. Meclis, muhacir işlerini daha iyi yürütebilmek için 3 Ağustos 1920'de Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ni kaldırmış, muhacirlere ait işleri mülkî idarecilerin kontrolü altında olmak üzere belediyelere devretmiştir[14].

TBMM. maddi sıkıntı içerisinde bulunduğu için bu mültecilerle yakından ilgilenememişti. Bu konunun hemen halledilmesini isteyen Erzurum meb'usları Durak, Salih, Hüseyin Avni, Süleyman Necati ve İsmail beylerle diğer 70 meb'us 20 Haziran 1920'de meclis'e sundukları takrirle, bu mültecilerin yaralarının hemen sarılmasını istemişler, fakat bundan da bir netice alamamışlardı[15].

---

11 **İleri**, 8 Şubat 1336/1920, No:750.

12 22 Mayıs 1920'de Malatya Meb'usu Lütfi Bey ve arkadaşlarının takriri (**TBMM.ZC.**, II, İ:1 (22.5.1336/1920), c:1, Ankara,1981, s.4-5), Erzurum Meb'usu Nusret Efendi'nin 22 Kasım 1920 tarihli takriri (**TBMM. ZC.** VI, İ:111 (9.12.1336/1920), c:1, s.269).

13 **TBMM. ZC.**, III, İ:55 (22.8.1336/1920), c:1, s.402-404.

14 **TBMM. ZC.**, III. İ:43 (3.8.1336/1920), c:2, s.90-95.

15 Erzurum meb'uslarının ve arkadaşlarının takrirleri şöyle idi:
"B.M.M. Riyâset-i Celîlesi'ne
Harb-i Umûmi'nin memlekette husûle getirdiği tahribat meyanında cephelerde şehid evlâd-ı vatanın ebedi iftirakları, yıkılan hanûmanları, sönen ocakları nakabil-i telâfî âfâtlardır. Evlâdını cephelerde dağlar, taşlar, ormanlar içinde şehit bırakıp öksüzleri, dulları, mükellefiyet-i şer'iyyeden dahi âzâde olan yetimleri başlarına toplayarak düşman ayakları altında namus ve hayatını çiğnetmemek için Anadolu içlerine akın eden şehit babaları ve anaları ve yüz binlerce muhacirler altı seneden beri mütemadiyen kırılıyor, ölüyorlar ki, devletin menba-ı müfusunu kurutmaya doğru giden bu tarikî ihmalkâr varlığımızı temelinden sarsıyor. Bu yaraların âcilen tedavisi için bugünkü müzakerenin birkaç dakikasını bu bîçâregâna tahsis ile kış gelmeden yurtlarına sevkleri için muktezî paranın derhal ve bilâkayd-ı şart tesviyesi ve maskat-ı reislerine hemen azimetleri hususuna Hey'et-i Umûmiyenin müstaceliyetle bir karar itasına ve bu hususların tedavisi için Hey'et-i Celîlece bir komisyon intihabını teklif ederiz. (imzalar)" (**TBMM. ZC.**, X. i: 40(20.6.1336/1920), c:1, s.419-424).

Çaresiz kalan Doğu Anadolu vilâyetleri meb'usları, Tunalı Hilmi Bey'in fikirleri doğrultusunda harekete geçerek bir araya gelmişler ve hükûmet nezdinde gerekli teşebbüslerde bulunma kararını almışlardı. Yapılan toplantıda , Hakkari Meb'usu Mazhar Müfid, Van Meb'usu Haydar, Erzurum Meb'usu Celâleddin Arif, Bitlis Meb'usu Resul ve Erzurum Meb'usu Durak beylerden oluşan bir hey'et seçilerek bu işle görevlendirilmişlerdi[16]. Grup ilk olarak, vilâyât-ı mustahlâsa ahalisinin durumuna bir nebze olsun yardımda bulunmak için 1918 ve 1919 yıllarında buralara borç karşılığı verilen tohumluk ve yemeklik zahirenin, affı konusunu gündeme getirmiş[17] ve bu kanun mecliste 30 Nisan 1921'de kabul edilmiştir[18].

Erzurum halkı kendi ihtiyaçlarını gidermeye çalışırken, doğuda başlayacak harekât için seferberlik ilân edilmesi, onların fedakârlık etmelerini gerektirmiştir. Seferberlik ilân edildiği tarihlerde XV.Kolordu'nun durumu da kötü idi. 1920 yılı Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında subaylara maaş verilememişti. Bu konuda 27 Ağustos 1920'de TBMM. Riyaseti'ne müracaat eden Kazım Karabekir Paşa, ordunun yiyecek ihtiyacını giderecek parası dahi bulunmadığını, askerin kuru ekmekle iş göremeyeceğini, zengin ve masrafları az olan vilâyetlerden şimdilik iki yüz bin liranın gönderilmesini istiyordu[19].

Cepheye kuvvet ve yiyecek sevki için trenlerin çalışması gerekmiş, trenlerin odun ihtiyacı Erzurum'dan karşılanmıştır. Erzurum da yakacak sıkıntısı çektiği için ordu ihtiyacını terkedilmiş evlerin enkazından karşılamıştır[20]. Harekât esnasında Erzurum'lu tüccarlar cephenin yiyecek ihtiyacını karşılamışlardı[21]. Şark Harekâtı'ndan sonra da ordunun maddî sıkıntısı devam etmiş, buna rağmen batı cephesine yardımda bulunulmuş, cephe kumandanlığının kasasında 783.000 lira

16 Vakit, 9 Mayıs 1337/1921, No:1228.
17 TBMM. ZC., X, i:23 (21.4.1337/1921), c:4, s.60-64.
18 TBMM. ZC., X, i:27 (30.4.1337/1921), c:1, s.165-166.
19 C.A., A:III. 7-b,D:20,F:13.
20 Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s.740. 24 Şubat 1921'de Erzurum Meb'usu Asım Bey , sefer esnasında Erzurum halkından Tekâlif-i Harbiye suretiyle alınan zahire vesâirenin bedellerinin ödenmesi konusunda Müdafaa-i Milliye Vekâleti tarafından ne yapıldığını sormuş, halkın çok zor durumda olduğu için bu bedellerin hemen ödenmesini istemiş, Müdafaa-i Millîye vekili Fevzi Paşa tarafından verilen cevapta, Şark Cephesi Kumandanlığı'na gerekli emrin verildiği, buraya gönderilecek Hey'et-i Teftişiye'nin de bu konuda bazı tedbirler alacağı belirtilmiştir. (TBMM. ZC., X, i:23 (21.4.1337/1921), c:, s.42.
21 Karabekir, a.g.e., s.750.

kalmıştı. Bu miktar, cephenin ancak iki aylık maaşına denk geliyordu. Kazım Karabekir Paşa, gerekli tedbirlerin alınması konusunda Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 7 Nisan 1922 tarihli telgrafında, *"....Şark cephesinde vaziyet-i siyasiye icabı parasızlık inhilâlin fevkinde felâketler doğurur..."* diyerek hasat mevsimine kadar en az 2500 ton hububat parasına ihtiyaç olduğunu bildiriyordu[22].

Erzurum halkının kötü durumunu iyileştirmek için, Erzurumlu ileri gelenler burada Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin bir şubesini açmışlardı. 18 Mayıs 1920'de Müdafaa-i Hukuk binasında toplanan Erzurumlular, on kişilik bir idare hey'eti seçerek çalışmalara başlamışlardı[23]. Hilâl-i Ahmer Erzurum Şubesi, 1920 yılı Temmuz ayı içerisinde Erzurum'da kırk yataklık bir hastane açmak istemiş, fakat Kazım Karabekir Paşa, şimdilik buna ihtiyaç bulunmadığını belirterek bu faydalı teşebbüs için Erzurum halkına teşekkür etmiştir[24]. Erzurum Hilâl-i Ahmer Cemiyeti yalnızca Erzurum'daki muhtaçlara yardımla kalmamış, Ankara ve Konya havalisine göçmüş olan Erzurumlulara da yardımlarda bulunmuştur[25].

14 Ekim 1920'de Erzurum Valiliği'ne Hamid Bey'in tayini ile vilâyet işleri biraz daha düzelmişti. Hamid Bey vilâyet ihtiyaçlarını temin edebilmek için Vilâyet Genel Meclisi'ni toplantıya çağırmış, vilâyetin yeniden tanzim ve ıslahı için gerekli çalışmalara başlanmasını bu meclisten istemiştir. Ayrıca belediye nezdinde de teşebbüslerde bulunarak, şehir merkezinde yapılacak imar çalışmalarına bir an önce başlanmasını sağlamıştır[26].

---

22 **C.A.**, A.III-7-b, D.20, F.60, 60-1, 60-2. Kazım Karabekir Paşa, maaş alamayan askerlerin farklı cereyanlara kapılacaklarından endişeleniyordu.

23 **Albayrak**, 21 Mayıs 1336/1920, sayı:94.

24 **a.g.g.**, 12 Temmuz 1336/1920, sayı:100.

25 **Hakimiyet-i Millîye**, 8 Temmuz 1337/1921, No:230.

26 **Albayrak**, 11 Kânunusani 1337/1921, sayı:126. 1920 yılının son günlerinde Erzurum'a gelmiş olan Burdur Meb'usu İsmail Suphi Saysallıoğlu, Erzurum'un ve Erzurumluların o günkü durumunu şeyle tasvir ediyor:
"... Türklüğün en eski zamanlardan beri uğrağı ve yatağı olan burası demir vücudlu ve demir ruhlu dedelerimizin vatanı imiş. Hâlen şarka ve şimâle bir kalemizdir. Şimdiden sonra Yeni Türkiye'nin bir kaynağı olacak. Türklüğün Anadolu'yu baştan başa dolduracak merd, fedakâr, kadir yeni nesli buradan doğacak, buranın polad ruhu tekmil Anadolu'ya yayılacaktır.... 70-80 bin nüfuslu Erzurum yerine 10-15 bin nüfuslu bir Erzurum, 3-5 yüz haneli köyler yerine 50-60 haneli köyler buldum.. Erzurumlular, siz dünyanın en gaddar haksızlıklarına uğramış, dalları kırılmış, gövdesi yaralanmış Türk ağacının özüsünüz. Bütün Anadolu'yu kurtardınız. Fakat vazifeniz bitmedi. Sizin vazifeniz çalışmakta, yürümekte Türkiye'ye numûne olmakdır..." (**Albayrak**, 2 Kânunusani 1337/2 Ocak 1921, sayı:125).

Sağlık durumuna gelince; yukarıda da belirtildiği gibi frengi hastalığı Erzurum'da en sık görülen hastalıktı. Hastalıklarla mücadele için XV. Kolordu emrinde 500 yataklı bir askerî hastane vardı, fakat bu hastane tabip ve diğer sağlık personeli yönünden noksandı. Bu hastanede sivil hastalara da bakılıyordu[27]. Şark Harekâtı sırasında bu hastanenin yatak sayısı 300'e indirilmiş, Erzurum ve çevresinde sivil tabip olmadığından birlik ve kurumlara çift tabip verilememişti. Bu eksiklik yüzünden çeşitli yerlerde sağlık merkezleri teşkil olunamamıştı. Harekât sırasında yaygın hale gelen humma hastalığı ile mücadele edilmiştir[28]. 1920 yılı Mayıs ayında bölgedeki yüz kadar ebe kurstan geçirilerek diploma verilmiş, sıhhiye astsubayı ve baytar yardımcıları için kimsesiz çocuklar yetiştirilmiştir[29]. 1920 yılının son aylarında, Erzurum'da çiçek hastalığının artması üzerine Belde Eczanesi ile Sıhhiye Dairesi'nde ve Gureba Hastanesi'nde aşı yapılmaya başlanmıştı[30]. Asayişsizliğe sebep olan sarhoşluğun önüne geçebilmek için meyhaneler, Kazım Karabekir Paşa tarafından kapatılmış, iki Rum meyhaneci de Trabzon'a gönderilmişti. Böylece asayişsizlik ortadan kaldırılmıştı[31].

Sağlık teşkilâtının güçlendirilmesi için 1921 yılında da çalışmalar devam etmiştir. Mayıs ayı içerisinde Erzurum'da bir Sıhhiye Mektebi açılmış, Trabzon ve Vilâyât-ı Şarkiyye'nin diğer bölgelerinden altışar talebenin bu okula gönderilmesi kararlaştırılmıştır[32]. 26 Kasımda Erzurum'da kuduz hastanesi ve aşı hazırlama yeri açılmış, böylece Erzurum halkının bu iş için Sivas'a kadar gitmesine lüzûm kalmamıştır[33].

Yukarıda bahsettiğimiz gelişmeler yanında, ticaret ve sanayii alanında da Erzurum ve çevresinde yeni gelişmeler olmaktaydı. Ruslar, Erzurum ve çevresinde petrol kuyuları açmış ve işletmişlerdi. Fakat Ermeniler Hasankale ve Hınıs'daki bu petrol kuyularını geri çekilmeleri sırasında kullanılamayacak duru-

27 Türk İstiklâl Harbi, İdarî Faaliyetler, c.VII, s.513-516.
28 a.g.e., s.547-550.
29 Karabekir, a.g.e., s.678.
30 Albayrak. 27 Kânunievvel 1336/27 Aralık 1920, Sayı:124.
31 Karabekir, a.g.e., s.722.
32 Vakit, 20 Mayıs 1337/1921, No:1239.
33 Karabekir, a.g.e., s.1005.
34 Tasvir-i Efkâr, 11 Mart 1336/1920, No:3009.

ma getirerek iptal etmişlerdi[34]. 1920 yılında bu kuyular tekrar işletmeye açılmış, 1922 yılında da Erzurum Vilâyeti dahilindeki petrol madenlerini işletme hakkı TBMM. İktisat Vekâleti tarafından Bakû Madenciler Cemiyeti eski reisi Mirza Esadullah'a verilmiştir[35]. Vali Hamid Bey, Erzurum Belediyesi'nin gelirlerini arttırmak için çalışmalara başlamış, Tercan'da bir petrol kuyusu kazdırmış, burada kaliteli petrol çıkmasına rağmen vasıtasızlık yüzünden işletilememiştir. Tercan, Hınıs, Bayburt civarındaki madenler ve gazlar da yeterli sermaye bulunamadığından kullanılamamıştır[36].

Şark Harekâtı'ndan sonra Erzurum ve Kars yeniden önemli ticaret merkezleri haline gelmiş, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ticareti, bu iki şehir vasıtasıyla olduğu için Kazım Karabekir Paşa bu iki şehir arasına şoseler yaptırmış ve demiryolu döşetmeye başlamıştır. Fakat Anadolu'nun genel durumu dolayısıyla ticaret bu tarihlerde fazla ilerleyememişti[37]. 1921 yılında İcra Vekilleri Hey'eti (Bakanlar Kurulu) Erzurum-Erzincan demiryolunun uzatılması için kararlar almış, Halep, Mardin demiryolu hattı raylarının sökülüp Erzurum demiryolu hattının uzatılması hakkındaki kararnameyi kabul etmiştir[38].

Bu çalışmaların dışında, Kazım Karabekir Paşa'nın yardımlarıyla Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa, eski makinelerden istifade ile Erzurum'da Firdevsoğlu kışlasında *"İş Ocağı"* adında bir tamir atölyesi kurmuştur. Bu atölyeye ordudaki kamacı ve tüfekçi ustaları getirilmiş, boş kovanları doldurmak için makineler yapılmıştır. Bu müesseseye bağlı çıraklar mektebi kurularak 100 kadar şehit

35 **Varlık**, 9 Mart 1338/1922, sayı:35. Daha önce Hınıs ve Hasankale'deki petrol kuyularını Gümür Gerdan Efendi işletiyordu. (**B.O.A. B.E.O.** Nezaret Gelen-Giden Defterleri, Şûrâ-yı Devlet Mazbataları, No:640/19-45; B.E.O. Nezaret Gelen-Giden Defterleri, Sadaret Mektûbî Mühimme Kalemi, Defter No:789/49-5).

36 Kapancızade Hamid, **Defter-i Hatırat**, s.198.

37 **Tevhid-i Efkâr**, 19 Haziran 1337/1921, No:16 (3044). Erzurum'da 1921 Mayıs ayında fiyatlar şöyle idi: Bir kile (yaklaşık 25 kg.) arpa yüz altmış, bir kile buğday dört yüz guruş, koyun eti yetmiş, keçi eti elli, sığır kırk guruştur. Bir okka (yaklaşık 1,2 kg.) şeker yüz, petrol altmış beş, kahve yüzyirmi beş, erimiş yağ yüzyirmi guruştur. Kumaş fiyatları oldukça pahalıdır. Bir metre kumaş 200-1500 guruş arasındadır. Yakacak fiyatları da pahalıdır. Bir çeki odun altıyüzelli guruşa satılmaktadır. (**Vakit**, 22 Mayıs 1337/1921, No:1241).

38 Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Müd. Cumhuriyet Arşivi Daire Bşk. **Bakanlar Kurulu Kataloğu**, I, Ankara 1985.

yetimleri yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu iş ocağı dışında, Dökümhanede kumaş üretimine başlanmış ve günde 120 metre kumaş elde edilmiştir. Palandöken yakınındaki gazdan istifade edebilmek için de çalışmalar yapılmıştır[39].

1922 yılı içerisinde bütün Türkiye'yi içerisine alan iktisadî buhran, Erzurum'u da etkilemiş, tüccarlar iflâsın eşiğine gelmiş, bu durum fiyat artışına sebep olduğu için halkın tamamı zarar görmüştür[40]. Erzurum halkı Millî Mücadele'nin çekirdeği olan millî faaliyetlerini bu sosyal ve iktisadî yapı içerisinde gerçekleştirmeye çalışıyordu.

2. İdarî Durum

Doğu Anadolu'da, özellikle Rus işgalinden kurtarılan bölgelerde, idareci ve memur eksikliği çekilmekteydi. Ordu kadrosunda da boşluklar vardı. 17 Aralık 1919'da Harbiye Nezareti'ne müracaat eden Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da bulunan boşlukların doldurulmasını, özellikle kurmay subay ve doktor sınıfında personelle yardım edilmesini istemişti[41]. Kazım Karabekir Paşa da, 17 Temmuz 1920'de XV.K.O.Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta, doğu vilâyetlerinin kuvvetli bir kolordunun yiyeceğini temin ettiklerinden dolayı memurlara maaş veremediklerini belirterek, Van'ın Erzurum'a, Bitlis'in Diyarbakır'a bağlanmasını, bazı lüzumsuz kazaların kaldırılmasını ve jandarma ile polisin birleştirilerek mümkün olduğu kadar az memurla iş görülmesi gerektiğini bildirmiş, aynı talebini 24 Temmuz'da Dahiliye Vekâleti'ne de iletmişti. Kazım Karabekir Paşa'nın bu isteği vekâlet tarafından uygun görülmemiş, barışa kadar durumun idare edilmesi bildirilmişti[42].

---

39 Masayuki Yamauchi, **Hoşnut Olmamış Adam - Enver Paşa - Türkiye'den Türkistan'a**, İstanbul, 1995, s.172; İhsan Yavuzer, "Devre Göre Erzurum'da Esnaf ve Teknik Sanat Teşekkülleri", **Tarih Yolunda Erzurum**, Yıl:1, sayı:4 (Aralık 1959), Erzurum, 1959, s.9. Vali Hamid Bey, Darüssanayi dediği işletmeyi kendisinin kurduğunu, Kazım Karabekir Paşa'nın buna el koyduğunu belirtmektedir (Kapancızade Hamid, **a.g.e.**, s.198).

40 C.A., A.III- 7-b, D.20, F.16.

41 **ATASE**, K.256, D.6/5, F.41. Erzurum Vali Vekili Kâzım Bey 7. Haziran 1920'de Dahiliye Vekâleti'ne gönderdiği bir telgrafta, Erzurum Vilâyeti'nde mutasarrıflık yapacak kaymakam ve mülkî memur olmadığından bahsederek, bu açığın askerî kadrolardan giderileceğini yazıyordu (**ATASE**, K. 815, D.11/69, F.4). 18 Temmuz 1920'de, XV. Kolordu Kumandan Vekâleti'ne bir yazı gönderen Kazım Karabekir Paşa, adliye ve müfettişlik varken kadılık makamına lüzum olup olmadığını sormuş, bu kadronun çok masraflı olduğunu bildirerek görevlerinin incelenmesini istemişti (**ATASE**, K. 815, D.11/69, F.6). Kâzım Bey de buna verdiği cevapta, mülkî ve idarî bütçelerin incelenmesi için zaman istemiştir (**ATASE**, K.815, D.11/69, F.6-1).

42 **ATASE**, K.815, D.11/69, F.5, F.5-1, F.5-3.

Erzurum'da bulunan memurlar, 1920 yılının ilk aylarından itibaren yedi ay maaş alamamışlar ve perişan bir duruma düşmüşlerdi. Maaşlara yapılan zamlar da[43] durumun düzeltilmesi için yeterli olmamıştı. Çünkü, Dahiliye Nezareti 11 Ocak 1920 tarihinde Erzurum'daki memurların maaşlarına gerekli zammın yapılmasını kabul ettiyse de, bütçe bu paraları ödemeye yeterli olmadığı için maaşlar uzun müddet ödenemedi[44]. Valî Reşit Paşa, vilâyet ihtiyaçlarının giderilmesi için pek fazla gayret göstermemiş[45], bu problemler Hamid Bey'in valilik görevine başlamasıyla çözülmeye başlanmıştır.

Hamid Bey ilk olarak, yedi aydan beri maaş alamayan ve sefalet içerisinde bulunan memurların durumlarının iyileştirilmesi işi ile meşgul oldu. Dilenci durumuna düşmüş memurların maaşlarının ödenmesi için kaynak arayan Hamid Bey, âşâr vergisinden toplanan paralarla bu maaşları ödemeyi düşündü. Bu sebeple Maliye Vekâleti'ne müracaat etti. Fakat vekâlet, âşâr vergisinin askerî masraflara tahsis edildiğini ve mahallî işlerde kullanılamayacağını bildirerek, vilâyet masraflarını karşılamak için ya ödemelerin hızlandırılmasını ya da memur kadrosunun azaltılmasını tavsiye etmiştir[46]. Hamid Bey aldığı bu cevap üzerine Dahiliye Vekâleti'ne şu telgrafı gönderdi:

"Maliye Vekâleti'nin, aylardan beri aç bırakılan memurların alacaklarını imkânsızlığa terk eden telgrafnâmesi aynen yukarıya yazıldı. Askerî masraflara tahsis olunduğu beyan olunan âşâr paraları ancak birikmiş maaşları karşılar. Vilâyat-ı mustahlâsa da yeniden tatbik olunan Tementtu ve Akar vergileri ise bu harabezârda ancak bir kazanın masrafını karşılar. Bu şartlar altında bendeniz vazife görmekten acizim. Onbeş güne kadar bu makûl bir hale getirilmez yahut memurları aç olarak kullanabilecek, çaresiz kalan zabıtayı şekavete sevk etmeyerek işleri yürütebilecek bir vali tayin olunmazsa, Vekil Beyefendi'nin tasarruf için kısıtlanmasını irade eylediği kadronun başında bulunmak ve en ziyade memur bulunmam itibariyle vazifemi terk edeceğimi arzeylerim. Hamid"[47].

43 B.O.A. B.E.O. Nezaret Gelen-Giden Defterleri, Defter No:881/52-90, Telgraf-Arzuhal.
44 B.O.A. DH.ŞFR. 95/140.
45 Karabekir, a.g.e., s.661.
46 Kapancızade Hamid, a.g.e., s.196.
47 aynı yer

Bu telgraf gerekli etkiyi göstermiş, âşâr vergisine dokunulmadığı gibi Erzurum'un ihtiyaçları için Trabzon gümrüğünden kırk bin lira tahsis edilmiştir. Böylece Erzurum memurlarının ihtiyaçları giderilmiş, doğrulukla çalışabilecekleri şartlar, işin maddî cephesi yönüyle yerine getirilmişti[48].

Vali Hamid Bey, Erzurum Vilâyeti kazalarının faaliyetlerini de kontrol ederek kaymakamlardan çalışmalarına ait aylık raporlar istedi. Vilâyetin istediği ilk raporda, kazanın coğrafî durumu, nüfus, servet kaynakları, ziraati, ticareti, halkın sosyal durumu tafsilâtıyla belirtilecek, daha sonraki raporlarda çeşitli idarî şubelerde yapılan faaliyet açıklanacaktı. İlk aylarda gelen raporlar, Vali Hamid Bey tarafından incelenmiş, görülen eksiklikler ilgililere bildirilmiştir. Edinilen ilk bilgilere göre, Erzurum Vilâyeti dahilinde üzerine düşen görevi hakkıyla yapan sadece üç kaymakam bulunuyordu. Raporlarda görülen eksikliklerin giderilmesi için kaymakamların bir araya getirilerek vilâyet merkezinde bir kongre yapılmasına karar verildi. 1921 yılı Temmuz ayı içerisinde yapılması planlanan bu kongre, Vali Hamid Bey'in görevden alınmasından dolayı yapılamadı[49].

1921 yılının Mayıs ayında, Kazım Karabekir Paşa'nın şikâyetleri üzerine[50] Vali Hamid Bey görevinden alınmış, yerine eski Erzurum Valisi Münir Bey, 1 Temmuz 1921'de tayin edilmiştir[51]. Münir Bey de elinden geldiği kadar vilâyet işlerini düzenlemeye çalışmış, fakat Hamid Bey kadar aktif olamamıştır. Ayrıca Batı Cephesi'ndeki olağanüstü durum dolayısiyle, zafere kadar hem maddî açıdan hem de idarî açıdan Erzurum Vilâyeti'nin durumunda bir düzelme olmamıştır. Bu buhran Türkiye'nin tamamını içerisine alıyordu, fakat doğu, sınırlarını emniyet içerisine aldığı için nispeten daha iyi durumda idi.

3. Sosyal ve Kültürel Faaliyetler

Kazım Karabekir Paşa'nın Doğu Anadolu'daki en önemli hizmetlerinden birisi de, kimsesiz çocuklara sahip çıkarak onları düzenli bir eğitimden geçirmiş olmasıydı. Kazım Karabekir Paşa, XV.Kolordu Kumandanlığı'na tayin edilip

48 aynı yer: Halit Eken, **Millî Mücadele'de Vali (Kapancızâde) Hamid Bey**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ata.Üniv.Sos.Bil.Enst., Erzurum,1995, s.296.

49 Kapancızade Hamid, a.g.e., s.196-198.

50 C.A., A:III- 7-b, D:20, F:33-1.

51 **Tevhid-i Efkâr**, 1 Temmuz 1337/1921, No:28 (3056). 3 Haziran 1921 'de Erzurum Kadılığı'nada Hurşid Efendi yeniden tayin edilmişti. (**Tevhid-i Efkâr**, 5 Haziran 1337/1921, No:4 (3032)).

Erzurum'a doğru yola çıktığında Ardasa, Gümüşhane ve özellikle Bayburt'ta kimsesiz çocukların perişan halini görmüş ve bunların toplanarak Erzurum'a gönderilmesini istemişti[52]. Paşa, 24 Mayıs 1919'da Erzurum'daki kimsesiz şehit çocuklarını toplamaya başlamış, Erzurum Darüleytamı'nda bulunan oniki yaşını geçmiş çocukları kolordunun sanayi takımlarına verdirmişti[53]. Bu konuda Harbiye Nezareti'nden de izin alan Kazım Karabekir Paşa, 1 Temmuz 1919'da Sanayi Gürbüzleri'ni kurdu. Burada bulunan çocuklar çeşitli sanat kollarında yetiştiriliyor, üretici durumuna getiriliyordu. Bütün Doğu Anadolu'da alay garnizonlarına çocuk toplama yuvası açtıran Karabekir Paşa, burada toplanan çocukları Erzurum'a getirtiyordu[54].

22 Ağustos 1919'da yetim çocuklar için Sanayi Mektebi'nin (Erzurum Kongresi'nin yapıldığı bina) önünde büyük bir sünnet düğünü yapılmış, bütün Erzurumlular burada hazır bulunarak gürbüz çocuklarının oynadıkları oyunları izlemişlerdi[55].

1919 yılı Ağustos ayına gelindiğinde, Erzurum'da toplanan yetimlerin sayısı bine yaklaşmıştı. 1 Ekim 1919'da Erzurum'da ikinci yetimler mektebi açıldı. Daha önce açılan Sanayi Mektebi'nde bulanan zeki çocuklar tesbit edilerek gece okuluna verilmişti. Yapılan bu çalışmalar sayesinde Erzurum ve çevresinde yardıma muhtaç çocuk kalmamıştı[56]. Artık Erzurum sınırları aşılmış, Van ve Bayezit bölgelerindeki yetim çocuklar da Erzurum'a getirilmeye başlanmıştı. Bütün bu işlerin yapılabilmesi için Harbiye Nezareti'nden de yardım istenmişti[57].

20 Aralık 1919'da Erzurum valisi, müftü ve eşraftan oluşan bir grup bu okulları gezmişler, aynı gün Kazım Karabekir Paşa bütün okulları teftişe başlamış-

52 Karabekir, a.g.e., s.19.
53 a.g.e., s.30.
54 Kâzım Karabekir, **Çocuk Davamız**, I. İstanbul,1995, s.17. Erzurum Meb'usu Hüseyin Avni Bey de 26 Haziran 1920'de TBMM. Başkanlığı'na verdiği bir takrirle, Kafkas ve İran gibi komşu kardeş ülkelere yakınlığı olan ve Türk âleminin merkezi bulunan Erzurum'da bir harbiye okulunun açılmasını istemiş, fakat bu teklif Müdafaa-i Milliye Encümeni tarafından,subay yetiştirmek için gerekli öğretim elemanı ve zaman olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir (**TBMM. ZC.**, III, (5.7.1336/1920), s.178; (6.9.1336/1920), s.576).
55 Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s.130.
56 a.g.e., s.307.
57 a.g.e., s.373.

tı[58]. 21 Aralık'ta küçük çocuklar için Ana Mektebi açıldı. Bu okulda yetişenler diğer okullara verildiğinden adı *"Sanayi Gürbüzleri Deposu"* oldu[59].

4 Mart 1920'de, Firdevsoğlu Kışlası'nda, 29.Alay tarafından talim ve terbiye edilmek üzere 200 kadar çocuktan oluşan 29. Alay Mektebi açıldı[60]. 1 Mayıs 1920'de Erzurum Çocuklar Ordusu'nun teşkilâtlandırılması yapıldı. Bu ordunun harp nizamı dört gürbüz alayını ihtiva ediyordu. Bu alaylar şu şekilde oluşturulmuştu:

1- Avcı Gürbüz Alayı 1100 kişiden ibaretti ve komutanı Kazım Karabekir idi.

2- Sultani Alayı 180 kişi olup komutanı Manastırlı Kâzım Bey idi.

3- Albayrak Alayı 150 kişiden oluşuyordu, komutanı Kurmay Binbaşı Mustafa Bey idi.

4- Yeşil Bayrak Alayı 220 kişiydi ve Binbaşı Fahri Bey'in idaresindeydi. Talim meydanı Karskapı girişindeki alandı. Alayın bayrağı yeşil idi. Bu alaylar için şu mektepler oluşturulmuştu. Alay Mektebi, Şimendifer Mektebi, Ana Mektebi. Bu mekteplerin toplamı 1100 kişi idi[61].

Erzurum'daki mekteplerin intizamını gören bazı Kürt aşiret ağa ve beyleri de çocuk ve akrabalarını bu okullara kaydettirmişlerdi. General Harbord Erzurum'da bulunduğu günlerde bu mektepleri gezerek bunların çalışmalarını takdirle karşılamıştı[62]. Erzurum'daki İngiliz temsilcisi Rawlinson'da Kazım Karabekir Paşa'nın bu çalışmalarını ve okulların düzenini çok beğenmiş ve Paşa'yı çalışmalarından dolayı tebrik etmişti[63].

Trabzon ve Rize'de bulunan yetim çocukların Erzurum'a gönderilmeleri 1920 yılı Ekim ayında durdurulmuş, buradaki çocuklar Trabzon'daki alay mekteplerinde eğitilmişlerdir[64].

---

58 a.g.e., s.378.
59 Karabekir, Çocuk Davamız, I, s.22.
60 Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s.477.
61 Hakimiyet-i Milliye, 5 Mayıs 1336/1920, No:27; Karabekir, a.g.e., s.656.
62 Tasvir-i Efkâr, 2 Mart 1336/1920, No:3002.
63 Rawlinson, Adventures in the Near East, s.269.
64 ATASE, K.367, D.16/6(35), F.40.

Sarıkamış, 1921 yılı başından itibaren bir *"Çocuk Kasabası"* haline getirilmişti. Burada 12 Kasım 1921'de Çocukları Himaye Cemiyeti kuruldu[65] ve şehit yavrularının çalıştığı bir matba'a açıldı[66].

Kazım Karabekir Paşa, Erzurum'u kimsesiz çocuklar için bir yuva ve eğitim merkezi haline getirmişti. Fakat o, Erzurum'un Doğu Anadolu için bir ilim ve kültür üssü olmasını da istiyordu. Bunun gerçekleşebilmesi için şu müesseselerin kurulması planlanmıştı: İbret Yeri (aynı zamanda konferans salonu), Müze, Müzik Mektebi, çeşitli kurslar, Spor Klübü, okuma salonu. Halkı ve çocukları maddî ve manevî, faydalı ve zevkli meşgul edecek bayramların tertibi: Ağaç Bayramı, İdman Bayramı, Kitap Bayramı, Atış Bayramı[67].

Kısa süre içerisinde bu planın uygulanmasına geçilmiş, 23 Ocak 1920'de, eski belediye gazinosunda bazı değişiklikler yapılarak İbret Yeri açılmıştı[68]. 20 Nisan 1920'de bütün Erzurumluların ve okulların katılmasıyla, ağaçlar dikilerek ilk Ağaç Bayramı kutlandı[69]. 9 Şubat 1920'de Musiki Mektebi açılarak, Sanayi Mektebi çocuklarından bir bando oluşturuldu[70]. 7 Nisan 1920'de *"Öğütlerim"* isimli kitabını tamamlayan Kazım Karabekir Paşa, bu kitabın basılması işini Albayrak Matbaası'na verdi. Kitaptan 4.000 nüsha basılarak çocuklara dağıtıldı[71]. Erzurum'da 11 Haziran 1922'de, Kazım Karabekir Paşa, Rus Konsolosu Pavloski, Ermenistan Mümessili Sarkisyan ve bütün Erzurumluların izlediği at yarışları düzenlendi[72].

Albayrak Gazetesi Erzurum'da bir müze açılması konusunu sık sık işlemiş[73] ve neticede valiliğin ve kolordunun çalışmalarıyla Çifte Minare'nin bulunduğu tarihi yapı *"Millî Müze"* haline dönüştürülerek 1920 yılı Temmuz ayı içerisinde

---

65 **Varlık**, 17 Teşrinisani 1337/17 Kasım 1921, Sayı:11; **Tevhid-i Efkâr**, 18 Kânunuevvel 1337/17 Aralık 1921, No:3217.

66 **Vakit**, 20 Ağustos 1338/1922, No:1682.

67 Karabekir, **Çocuk Davamız**, 1, s.37-38.

68 **Albayrak**, 29 Kânunisani 1336/29 Ocak 1920, Sayı:63; Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s.423.

69 **Vakit**, 8 Mayıs 1336/1920, No:1227.

70 Karabekir, **Çocuk Davamız**, 1, s.42.

71 **Vakit**, 17 Ağustos 1338/1922, No:1679.

72 **Varlık**, 15 Haziran 1338/1922, sayı:59; **a.g.g.**, 19 Haziran 1338/1922, sayı:60; **Tevhid-i Efkâr**, 25 Temmuz 1338/1922, No:3433.

73 **Albayrak**, 12 Şubat 1336/1920, sayı:67.

halka açılmıştır[74]. Erzurum'un kurtuluş günü olan 12 Mart, Erzurum'da her yıl yapılan törenlerle, okunan mevlitlerle kutlanmıştır[75].

Millî Mücadelenin başarıya ulaşmasında önemli bir görevi yerine getirmiş olan telgrafçılar, 1 Mayıs 1920'de Erzurum Müdafaa-i Vatan Zâhiri İttihad-ı Meslek Telgrafçılar Cemiyeti'ni kurdular[76].

Büyük Zafer, Yunan Ordusu'nun İzmir'den çıkarılması, Erzurum'da büyük bir sevinçle karşılanmış, bu olay yapılan şenliklerle kutlanmıştır. Erzurumlular bu konuda TBMM. Başkanlığı'na tebrik telgrafları çekmişlerdir[77].

Erzurumluları üzen olaylardan birisi de, Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından öldürülmesi idi. Tiflis'te Taşnak kurşunlarıyla şehit edilen Cemal Paşa ve yaverleri Nusret ve Süreyya Beylerin cenazeleri 20 Eylül 1922'de Erzurum'a getirildi. Cenazeler istasyonda Vali Sabit Bey ve IX. Ordu Kumandanı Rüştü Paşa ile mülkî ve askerî erkan, ümerâ ve yüzlerce ahali, asker tarafından karşılandı. Şehitlerin Türk bayraklarına sarılı tabutları omuzlarda olduğu halde Kars Kapısı'ndaki mezarlığa kadar taşındı. Şehitler, Hafız Hakkı Paşa'nın kabri yanında hazırlanan mahalle defnedildiler[78].

Erzurum şehri, Moskova'ya giden ve oradan gelen birçok hey'ete de ev sahipliği yaptı. Erzurum'a gelen bu hey'etler törenlerle karşılanmış, özellikle Kazım Karabekir Paşa'nın buradaki sosyal faaliyetlerini yakından görmüşlerdi. Milli Mücadele boyunca hareketli günler yaşayan Erzurum için bu hey'etler ayrı bir önem taşımaktadırlar. Bunlar, Erzurum'da gördükleri millî heyecandan son derece taktir etmişlerdir.

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesiyle oradan kaçan Albay Kâzım, Yarbay Seyfi, Binbaşı Naim Cevad Beyler 2 Mayıs 1920'de Erzurum'a geldiler. Kâzım Bey ve Seyfi Bey, Kâzım Karabekir Paşa tarafından XV.Kolorduda bulunan boş kadrolara yerleştirildiler. Naim Cevad Bey, Kafkasya'ya gitmek isteğin-

74 a.g.g., 12 Temmuz 1336/1920, sayı:100.
75 a.g.g., 15 Mart 1336/1920, sayı:72; TBMM.ZC., c.IX, (19.3.1337/1921), s.147.
76 Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s.665.
77 Varlık, 28 Ağustos 1338/1922, sayı:75; a.g.g., 25 Eylül 1338/1922, sayı:82; TBMM. ZC., XXII, (4.9.1338/1922), s.483; XXIV,(20.10.133871922),s.222.
78 a.g.g., 25 Eylül 1338/1922, sayı:82.

de ısrar edince Kazım Karabekir Paşa ona izin vererek, Batum'a Halil Paşa'nın yanına gönderdi. Bu hey'etle birlikte, İstanbul'dan Anadolu'ya kaçanlar için bir sığınak yeri olan Özbekler Tekkesi'nin Şeyhi Âtâ Bey de Erzurum'a gelmişti. Âtâ Bey Özbekistan'a giderek Türkiye lehine propaganda yapacaktı[79].

TBMM.'nin açılmasından kısa bir süre sonra Moskova'ya gönderilen Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beylerin bulunduğu elçilik hey'eti, 25 Mayıs 1920'de Erzurum'a geldiler. Hey'et Erzurum'da törenlerle karşılanmış, Erzurum'da kaldıkları müddet içerisinde kendilerine gerekli kolaylıklar gösterilerek, İbret Yeri'nde Maraş Cinayetleri oyunu seyrettirilmiştir[80].

İkinci defa Moskova'ya gönderilen hey'et, Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylerden oluşuyordu. Hey'ette Moskova Büyükelçiliği'ne tayin edilen Ali Fuat Paşa da vardı. Bu hey'et, 5 Ocak 1921'de Erzurum'a geldi[81]. Beş-altı gün Erzurum'da kalan hey'et Vali Hamid Bey'in yardımlarıyla çuvallarla pirinç ve fasulye, kavurmalar v.b. erzak temin ederek Moskova'ya doğru yola çıktı. Y. Kemal Bey daha önceki seyahatinde yiyecek sıkıntısı çektiğinden böyle bir tedbir almıştı[82]. Bu hey'et, 7 Mayıs 1921'de dönüşü sırasında tekrar Erzurum'a uğrayacaktır[83].

Ankara tarafından doğuda hükümet lehine konferanslar vermek üzere görevlendirilen Ahmet Ağaoğlu, 14 Eylül 1921'de Trabzon'da kongreler ve konferanslar düzenledikten sonra Erzurum'a gelmiş ve burada da bazı çalışmalarda bulunmuştur[84].

---

79 Karabekir, a.g.e., s.666.

80 **Albayrak**, 21 Mayıs 1336/1920, sayı:94. Karabekir, a.g.e., s.720.

81 Kazım Karabekir Paşa, bu hey'etin başkanlığına Bekir Sami Bey'in atanacağını öğrenince 28 Aralık 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya, bir telgraf göndererek, yabancı devletlerle yapılacak görüşmelere gönderilecek temsilcilerin *"Öz Türk"* olmalarını tavsiye ediyordu (C.A., A.III- 7-b, D.20, F.26).

82 Yusuf Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, Ankara, 1981, s.191-192.

83 Tengirşenk, a.g.e., s.230; Karabekir, a.g.e., s.908. Bu hey'ette bulunan Rıza Nur Bey hakkındaki hatıralarını şöyle anlatıyor: *"...Cami gibi güzel abideler var. Ermeniler kaçarken camilerin çinilerini söküp götürmüşler. Hükümet konağını da yakmışlar. Belediye reisi, eşraf ve emsâli halk ile görüştük. Erzurum ahalisi insana canlı bir insan olduğu hissini veriyor. Tüccardırlar. Hem de mert adamlardır...Eşraf, esnaf, bütün halk kâmilen ve şiddetle komünizmin aleyhinde bulduk... Erzurum'da gördük ki, Kâzım Karabekir yetim çocuklar ile çok uğraşmış, onları toplamış. Yetimhaneler yapmış, okutmuş..."* (Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, III. İstanbul,1967, s.725-727).

84 **ATASE**, K.1040, D.130/85-Al, F.79; Karabekir, a.g.e., s.993.

B- SİYASİ ve ASKERİ ÇALIŞMALAR

1. TBMM'nin Açılması ve Erzurum Meb'uslarının Çalışmaları

16 Mart 1920'de İstanbul işgal edilip Meclis-i Meb'usan basılarak bazı meb'uslar tutuklanınca, yeni bir meclisin Ankara'da toplanması gündeme gelmişti. Mustafa Kemal Paşa 19 Mart 1920'de yayınladığı beyanname ile, Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin toplanacağını, bu meclisin İstanbul'dan gelen mebuslardan ve Anadolu'da yeni yapılacak seçimle gönderilecek mebuslardan oluşacağını, seçimlerin onbeş gün içerisinde yapılması gerektiğini bildirmişti[85]. Erzurum mebuslarından Meclis-i Meb'usan Reisi Celâleddin Arif, Hüseyin Avni ve Süleyman Necati beyler İstanbul'dan kaçarak Anadolu'ya gelmişler, diğer Erzurum Mebusu Ziya Bey İstanbul'da kalmıştır[86]. Ziya Bey, Ankara'da açılan TBMM.'nde bulunmadığından mebusluğu düşmüştü. İstanbul işgal edildiği tarihte, Oltu'dan Mebus seçilmiş olan Hamşizâde Rüstem ve Tahirbeyzâde Yasin Beyler Erzurum'a yeni gelmiş bulunuyorlardı. Kazım Karabekir Paşa bunları bir müddet daha Erzurum'da bekleterek, Ankara'ya göndermiştir[87].

Celâleddin Arif Bey, Ankara'ya 2 Nisan 1920'de gelmiş ve 3 Nisan'da Kâzım Karabekir Paşa'ya şu telgrafı göndermiştir:

"İstanbul'a ve şahsıma karşı vuku bulan taarruzdan tahlis-i nefs ile hukuk-ı milletin müdafaası zımnında bugün Ankara'ya muvasalat eylediğimi lütfen Erzurum ahali-i muhteremesine bildirmenizi istirham eylerim."[88]

Kazım Karabekir Paşa, 4 Nisan 1920'de bu telgrafa verdiği, *"Ankara'da Meclis-i Mebusan Reis-i Muhteremi Celâleddin Arif Beyefendi Hazretlerine"* hitabını taşıyan cevapta, Erzurum ahalisi ve kolordunun mebusların Ankara'ya ulaşmalarından dolayı bahtiyar olduklarını, bütün şark halkı ve askerlerinin An-

---

85 **Nutuk**, I, s.421-422; Karabekir, a.g.e., s.517-518.

86 İstanbul'un işgalinden sonra bazı mebuslar meclisin dağılmasını teklif edince Ziya Bey buna itiraz ederek *"Halk bizi ya Malta'ya, ya baltaya diye gönderdi, dağılmayalım. İngilizler bizi süngü ile dağıtsın"* demişti. Ayrıca Erzurum Müftüsü Sadık Efendi'ye yazdığı mektupta, İstanbul'da herşeyin tabiî olduğunu, değişen bir şeyin olmadığını, gürültü edenlerin Anadolu'ya kaçan İttihatcılar olduğunu, bu gibi yaygaraların değeri olmadığını yazmıştı (Karabekir, a.g.e., s.520-521). Kazım Karabekir Paşa, Müftü'nün abone olduğu Sebilürreşad Dergisi'nin içine koydurduğu kağıtlara İstanbul'un esir olduğunu yazdırarak, Müftüyü İstanbul'un işgaline inandırmıştı (Uluğ, **Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, s.208-209).

87 **HTVD**. Yıl:7(Mart 1958), sayı:23, Vesika No:587; Önal, **Milli Mücadelede Oltu**, s.69-70.

88 **ATASE**, K.324, D.10/67, F.9; Karabekir, a.g.e., s.568.

kara'da toplanacak olan büyük meclisin her emrini yerine getirmeyi şeref sayacaklarını bildiriyor[89], bu cevapla Celaleddin Arif Bey'in meclise tam destek vermesini istiyordu.

Ankara'da TBMM.'nin açıldığı 23 Nisan 1920 Cuma günü, Erzurum'da halk toplanarak bir merasim yapmışlardı. Hazırlanan program gereğince, Narmanlı Camii'nde hatm-i şerif ve mevlid okunup dualar edildikten sonra hükûmet binası önünde toplanılmış, burada Albayrak Gazetesi yazarlarından Mithat Bey ve Kazım Karabekir Paşa birer konuşma yapmışlardı[90]. Kazım Karabekir Paşa, Erzurum'da yapılan bu merasimi TBMM.'ne bildirerek, "*...Cenab-ı Hakk'tan Büyük Millet Meclisimizin bilcümle mesaisinde ilahî yardıma mazhar olmasını temenni eyler ve XV.Kolordunun bu millî meclisimizin emrine âmâde olduğunu kemal-i hürmetle arzeylerim*" diyor ve bu telgraf meclis tarafından alkışlarla karşılanıyordu[91]. Erzurumluların ve XV.Kolordu'nun yeni açılan meclise verdiği bu destek, faaliyetlerini meşrû bir zemine oturtmaya çalışan Kuva-yı Milliyecileri büyük ölçüde rahatlatmıştı.

Meclis-i Meb'usan'dan Ankara'ya gelen Erzurum Meb'uslarının dışında, TBMM.'ne katılan Erzurum meb'usları da vardı. Albayrak Gazetesi, Aralık seçimlerinde olduğu gibi yeni seçimlerde de, dikkatli olunması gerektiği yönünde seçmenleri uyarmış ve daha önce seçilen mebusların görevlerini gereği gibi yerine getirdiklerini yazmıştır[92]. Erzurum'da Nisan ayında yapılan seçimler sonunda, Asım Vasfi, İsmail ve Mustafa Durak beyler ve Yeşîlimamzâde Mehmed Efendi mebus seçilmişler[93], Ağustos ayında, İstanbul'da kalan Ziya Bey'in yeri-

89 **ATASE**, K. 324, D.10/67, F.12; Karabekir, **a.g.e.**, s.568.

90 **Albayrak**, 26 Nisan 1336/1920, sayı:87; Kazım Karabekir Paşa'nın yaptığı konuşma şöyleydi: *"Bugün me'yus olacak günde değiliz. Padişah düşman elinde esir, Türk münevverleri düşman elinde mahbus.. Fakat herşeyden ziyade kurtarıcı bir fedakârlık hissi her kalpte cay gir...Efendiler, bugünkü esaret dedelerimizin bir eser-i gafletidir. Sebebi ise şarka ehemmiyet verilmeyip garba koşmaktır. Eğer şarkla aramızda fena milletler bırakılmasaydı, eğer Erzurum'a ehemmiyet verilerek maarifine hizmet, her türlü âsâr terakkisine himmet edilseydi şüphesiz bu hal tevellüd etmez Erzurum şark ile garbın kırılmaz bir kilidi olurdu. Nitekim son hain senenin acılı hadiselerine karşı yine ilk kurtuluş temellerini atan Erzurum olmuştu. Bu merdler ve fedakârlar yuvası, yaşamaya ve yaşatmaya azm etmiş bu namuskârlar beldesi bugün Ankara'da toplanan Millet Meclisi'ni tebrik ederken bugünkü esir İstanbul'un yarınki hürriyetine emindir..:"* (**Albayrak**, 26 Nisan 1336/1920, sayı:87).

91 **TBMM. ZC.**,I, s.193. Bu telgrafa meclis tarafından yazılan cevapta, gönderilen telgrafın mecliste okunduğu ve alkışlarla kabul edildiği, meclisin bunun için teşekkür ettiği belirtiliyordu (**Albayrak**, 10 Mayıs 1336/1920, sayı:90).

92 **Albayrak**, 2 Ağustos 1336/1920, sayı:103.

93 **TBMM. ZC.**, II, i:19(22.5.1336/1920), c:2, s.13; i:24(5.6.1336/1920), c.1, s.74 ve 317.

ne Alay Müftüsü Nusret Efendi TBMM.'ne katılmaya hak kazanmıştır[94]. Böylece Birinci TBMM.'nde Erzurum, sekiz milletvekili ile temsil edilecektir.

Erzurum mebusları, Millî Mücadele boyunca, mecliste dikkati çeken aktif simâlar arasında yer almışlar, yalnız Erzurum için değil bütün Anadolu için çalışmışlardır. Celâleddin Arif Bey, meclis ikinci reisi ve Adliye Vekili olarak görev yapmış[95], Hüseyin Avni Bey İkinci Grubun kurucuları arasında yer almış ve bu yolda çalışmış[96], Süleyman Necati Bey vatanı ilgilendiren bütün konularda ön saflarda bulunmuştur[97]. 8 Nisan 1920'de Erzurum Meb'usu seçilen Salih Efendi, meclise katıldıktan sonra da, Mudurnu, ve Gerede İsyanları bölgesine görevli olarak gönderilmiş, buralarda yaptığı dinî ve millî vaaz ve nasihatler ile ayaklanmaların sona ermesine çalışmıştır[98].

2. Şark Harekâtı ve Erzurum

Erzurum'un Ermenilerden 12 Mart 1918'de kurtarılmasından sonra, buradaki Ermeniler Sarıkamış ve Kars bölgesine kaçmışlar ve bölgedeki durumlarını sağlamlaştırmaya çalışmışlardı. Bu amaçla, sınır ötesindeki Müslüman halka baskı ve zulûm yaparak onları göçe zorlamışlardı. Ayrıca uluslararası alanda çalışmalarını arttırarak, Erzurum ve çevresini içine alan büyük bir Ermenistan kurma hayaline kapılmışlardı. Ermenilere karşı Erzurum'un ve Doğu Anadolu'nun konumunun sağlamlaştırılması ve sınır ötesindeki Müslümanların Ermeni baskısından kurtarılması için askerî bir harekât gerekliydi. Bu harekât için hazırlıklar, Erzurum'un kurtarılmasından itibaren başlamış ve 1919 yılı boyunca devam etmişti. XV.Kolordu bütün birliklerini bu harekâta göre düzenlemiş, sınır ötesinde kuvvetli bir teşkilât kurmaya çalışmıştı. Şark Harekâtı'ndan önce Oltu, Sarıkamış, Kağızman, Kars ve Iğdır sınır ötesinde bulunuyordu.

---

94 **TBMM. Z.C.**, III, i:59(5.9.1336/1920), c:1, s.534.

95 Celaleddin Arif Bey'in Meclisteki çalışmaları hak. bkz. Selvi, **TBMM'de Celâleddin Arif Bey**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)Erzurum, 1994.

96 Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet**, İstanbul,1995, birçok yerde.

97 Süleyman Necati Bey'in Meclisteki çalışmaları hak.bkz. Demircioğlu, **Süleyman Necati Güneri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum,1992.

98 Lütfullah Bingöl, "Millî Mücadele'de (1918-1923) ve Erzurum'da Din Adamlarının Hizmetleri" **Atatürk Üniversitesi'nin Kuruluşunun XX.Yıl Armağanı**, IV. Kitap, Ankara,1978, s.120.

XV.Kolordu, 1920 yılı Ocak ayında Harbiye Nezareti tarafından şu şekilde konuşlandırılmıştı: 3.Kafkas Fırkası'nın bütün mıntıkası Trabzon, 9.Kafkas Fırkası'nın Bayburt ve çevresi, 11.Kafkas Fırkası için Van ile Bayburt havalisinden kolordunun uygun göreceği miktarda şubeler, 12 Fırka'nın ise, 11.Kafkas Fırkası'na verilmiş şubeleri hariç Erzurum'da kalacaktı[99]. Aynı ay içerisinde, Erzurum Mevki-i Müstahkemi'nde, 32 zabit, 7 kâtip, 336 er, 39 hayvan; şimendiferler için 22 zabit, 20 kâtip, 1174 er, 782 hayvan; ahz-ı asker şubesinde, 112 zabit, 31 kâtip, 42 er, 59 hayvan olmak üzere toplam, 210 zabit, 58 kâtip, 1932 er, 880 hayvan bulunuyordu[100]. Erzurum Mevki-i Müstahkem deposunda, 1920 yılı Mart ayında şu mühimmat bulunuyordu: 30 âdi top, 30 seri sahra, 32 mantelli top ve bunlara ait 6339 mermi, 4000 küçük çaplı mavzer, 165 büyük çaplı mavzer, 3407 tüfek, 114 ağır makineli tüfek[101].

Harekât hazırlıkları içerisinde Erzurum'da bir havaalanı kurulması projesi de vardı. 3 Mart 1920'de Harbiye Nezareti, Erzurum'da bir havaalanı yapılmasını düşünmüş ve bunun için bir kroki hazırlatmıştı. Hazırlanan krokide, düşünülen havaalanının yeri, Erzurum'un kuzeyinde Soğuk Çermik-Şeyh Köyü- Kân istikâmetinde, İstanbul Kapısı dışında bulunuyordu[102].

İstanbul'un İngilizler tarafından remî olarak işgalinden sonra Doğu Cephesi'nde, sınır ötesi bir harekât için hazırlıklar hızlanmış, Kazım Karabekir Paşa, 3.ve 9.Fırka kumandanlarına gönderdiği 22 Mart 1919 tarihli emirle, icabında 9.Fırka'nın Bayburt ve Erzincan'daki alaylarıyla Erzurum'a gelebilecek şekilde ve harekâta iştirak etmek üzere hazır bulunmalarını, harekât sırasında 3.Fırka'nın bir piyade alayının Erzincan'da, cephe gerisi asayişi korumak için kalacağını bildirmiştir[103].

Bütün bunlara rağmen, Harekât öncesi kolordu personel ve erzak bakımından hâlâ yetersizdi. 1919 yılı Kasım ayında, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riya-

---

99 ATASE, K.324, D.9/4(1), F. 1 ve F.2.

100 ATASE, K. 189, D.102/33, F.87-1. 8 Kasım 1919'da, bekçilerin silah ihtiyacının giderilmesi ve Erzurum'da emniyetin sağlanması için, jandarma depolarında bulunan silahlardan bir kısmı dağıtılmıştı (B.O.A. DH.ŞFR. 104/172).

101 ATASE, K. 324, D.9/4(1), F.7 ve F.8.

102 a.g.a. K. 469, D.7/126, F.1-3. Krokideki plan, bugünkü havaalanının yerini göstermektedir.

103 a.g.a., K.324, D.9/4(1), F.19.

seti, ecnebilerin itirazına meydan vermemek için huduttaki 11.Fırka'ya Miralay Rüştü Bey'in ve onun yerine 9.Fırka'ya da Halid Bey'in tayinini teklif etmiş[104], 11 Aralık 1919'da Rüştü Bey 3.Fırka Kumandanlığı'na tayin edilmiş, 9.Fırka Ahz-ı Asker Hey'eti Başkanlığı'na Erzurum Mevki-i Müstahkem Kumandanı Miralay Kâzım Bey atanmıştır[105]. Bu yer değişikliklerinin dışında, 11 Şubat 1920'de Harbiye Nezareti'nden kolordu dahilinde dokuz erkân-ı harbiye subayının yerlerinin, kolordunun bulunduğu yerin öneminden dolayı hemen doldurulması istenmiştir[106]. Harbiye Nezareti'nin fırkalardaki gayr-i müslimleri Erzurum'a getirerek şimendifer taburuna yerleştirmesine[107] itiraz eden Kazım Karabekir Paşa, böyle bir hareketin ve kolordudaki gayr-i müslimlerin terhislerinin doğru olmadığını, bunların da Müslümanlara saldıranlarla işbirliği yapacağını, böyle bir hareketin Müsliman erler üzerinde kötü etki yapacağını bildirerek bunun önüne geçmiştir[108]. Kazım Karabekir Paşa 14 Şubat 1920'de fırkalara gönderdiği emirde, Bolşeviklerin Derbend'i ele geçirmelerinden dolayı sınırdan içeriye hiçbir Ermeninin geçmesine ve efrad arasında propaganda yapmalarına müsaade edilmemesini istemiştir[109]. Bunun dışında Ermeniler tarafından yapılan propagandalara karşı tedbirler alınmasını ve Ermenilerle görüşecek yetkili subayların büyük bir İslâm ordusunun Azerbeycan'a geldiğini söylemelerini tavsiye etmiştir[110]. Şarkta başlayacak harekât ve kolordunun durumu ile ilgili raporların hergün düzenli olarak Ankara'ya bildirilmesi Erzurum Vali Vekâleti'nden istenmiştir[111].

Ordunun yiyecek ihtiyacı, 1920 yılı Mart ayında had safhaya çıkmış[112], Oltu'daki müfrezenin bir haftalık yiyeceği kalmış, bu eksiklik Azerbaycan Hükûmeti tarafından Elviye-i Selâse için gönderilen paradan karşılanmaya çalışılmış-

104 a.g.a., K.185, D.91/21, F.106; K.186, D.93/25, F.63.
105 a.g.a., K.254, D.8/7, F.70.
106 a.g.a., K.189, D.102/33, F.165.
107 a.g.a., K.189, D.102/33, F.2.
108 a.g.a. ,K.189, D.102/33, F.163.
109 a.g.a., K.324, D.9/4(I), F.3.
110 a.g.a., K.324, D.9/4(1), F.54.
111 a.g.a., K.814, D.9/5, F.227.
112 a.g.a., K.324, D.6-A/1(63), F.139,139-1.

tır[113]. 30 Mart'ta Hasankale'de bulunan 12.Fırka Kumandanlığı'na verilen emirde de, yapılacak harekâtta Horasan'ın büyük bir erzak ve hububat anbarı merkezi olacağı bildiriliyor, gerekli hazırlığın yapılarak Hasankale'den Horasan'a şimdiden cephane nakline başlanması isteniyordu[114]. Bu hazırlık çalışmalarından sonra, XV.Kolordu'nun personel ve yiyecek ihtiyacı seferberlik ilân edilerek giderilebilecektir.

Erzurum ve çevresindeki bu çalışmalar İngilizlerin gözünden kaçmamıştı. Böyle bir ihtimali daha önceden düşünen Kazım Karabekir Paşa, 23 Aralık 1919'da 11.Fırka Kumandanlığına gönderdiği telgrafta, Türkiye ile ilgili anlaşmanın yakın zamanda yapılacağından bahsederek, özellikle bu zamanda İngilizlerin şüphesini çekecek bir harekette bulunulmamasını istiyordu[115]. Kolordunun çalışmalarından haberdar olan İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri John de Robeck, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği 1 Mart 1920 tarihli raporunda, *"...Erzurum'da bulunan XV.K.O.Kumandanı milliyetçilerin silahlarının ve Erzincan bölgesinden gelen mühimmatın dağıtımını yapıyor, XV.K.O.Kumandanı sınırdaki Hasankale'ye yakın köylere silah dağıtılmasını fırka kumandanlarına emretti...."* diyordu[116]. İngilizlerin, Ermeniler ve Gürcülerle birlikte çalıştığını bilen Kazım Karabekir Paşa, esas düşman olan İngilizlere ve onların göndereceği casuslara karşı dikkatli olunmasını Ankara'ya bildirerek gerekli tedbirlerin alınmasını istedi[117]. Paşa aynı uyarıyı fırkalara da yaparak, yakalanan casusların bu fikri kuvvetlendirdiğini, Dağıstanlı bir casusun Erzurum'a gönderildiğini, yabancı ve şüpheli şahısların kışlalara girmelerine müsaade edilmeyerek tutuklanmalarını 7 Mayıs 1920'de istedi[118].

İngiliz casuslarının XV.Kolordu bölgesindeki ve Ankara'daki çalışmalarına engel olunamamış olacak ki, 14 Temmuz 1920'de Peyam Gazetesi, Bosfor Gazetesi'nden naklen, *"Mustafa Kemal Paşa Ermenilere karşı düşmanlığın başlamasını Kazım Karabekir'e emretti, Meclis-i Millî de bunu tasvib etti"* diyordu.

113 a.g.a., K.324, D.9/4(1), F.50.
114 a.g.a., K.324, D.9/4(1), F.30.
115 a.g.a., K.324, D.8/10, F.1.
116 **British Documents On Foreign Affeirs**, Series B, Part.II, vol.I, s.282.
117 a.g.a., K.609, D.186/87, F.6-3.
118 a.g.a., K.879, D.2/10, F.10, F.25; F.82.

Bu haberi alan Kazım Karabekir Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey'e gönderdiği telgrafta, bazı namussuz subayların dahi İngiliz casusluğu yapabileceğine dikkat çekerek, özellikle İstanbul ile alâkalı olanlara karşı dikkatli olunmasını ikaz ediyordu[119]. 22 Kasım 1920 tarihli olan ve *"Rusya, Kafkasya, Türkiye ve Yunanistan'daki Son Olaylar Işığı Altında Askeri Durum"* başlığını taşıyan, İngiliz Savunma Bakanlığı'na sunulan bir raporda, Türkiye'deki milliliyetçi ordunun iki kısımda düşünülmesi gerektiği, birinin Kâzım Karabekir idaresinde Doğu Ordusu, diğerinin Mustafa Kemal idaresinde Batı Ordusu olduğu belirtilerek, Kâzım Karabekir Paşa'nın ordusunun Ermenistan'daki çalışmalarının önlenemeyeceği kabulleniliyordu[120].

Görünüşte, XV.Kolordu Şarka yapılacak bir hareket için hazırlıklarına devam ediyordu. Fakat bu hareket için Ankara'dan, TBMM. tarafından resmî bir emir verilmemişti. Böyle bir emrin verilmesi de uzun bir müddetin geçmesini gerektirecektir. Çeşitli problemlere sebep olan hareketin gecikmesi, siyasî gelişmelerden kaynaklanmıştır:

İtilâf Devletleri, Anadolu'da gittikçe güçlenmekte olan Millî Hareketin doğuda Bolşeviklerle birleşmesine engel olmak amacıyla Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan oluşan bir Kafkas bloku kurarak, bu harekâtı yok etmek istemişlerdi. Bu durumu gören Mustafa Kemal Paşa 6 Şubat 1920'de XV.K.O.K.'na gönderdiği telgrafta, doğu cephesinde seferberlik yapılmasını, Azerbaycan ve Dağıstan ile görüşülerek tavırlarının anlaşılmasını, memleket içerisindeki teşkilâtın kuvvetlendirilmesini, silah, cephane ve malzemenin teslim edilmemesini, en önemli görev olarak da İtilâf Devletlerinin zaman kazanmalarına meydan verilmemesini istiyordu[121]. Kazım Karabekir Paşa, Hey'et-i Temsiliye tarafından da kabul edilen teklifinde, Bolşeviklerle temasa gelinmedikçe başlayacak bir hareketin İ'tilâf Devletleri tarafından durdurulacağını, bunun için şimdilik çekingen görünülmesini, ayrıca kışın toplanmanın çok zor olacağını belirtmişti[122]. 16 Mart 1920'de İstanbul işgal edilince Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Pa-

119 a.g.a., K.815, D.11/69, F.8.
120 **Documents On British Foreign Policy**, First Series. Vol.XIII., s.187.
121 **BTVD**. Yıl:15(Mart 1966). Sayı:55, Vesika No:1260; Karabekir, a.g.e., s.443-445.
122 Karabekir, a.g.e., s.445-446.

şa'ya öteden beri düşünülen Şarka taarruz hakkındaki fikrini sormuş[123], henüz Bolşeviklerle temasa gelinmediği, özellikle Erzurum-Sarıkamış arasında pek fazla kar bulunduğu, nisan ortalarına kadar büyük bir hareketin başlayamayacağı cevabını almıştır[124]. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa'nın Batum ve Elviye-i Selâse'de Bolşeviklik ilân edilmesi için gerekli çalışmaları yapmasını ve Kafkasya'da Bolşeviklerin hakim bir vaziyete geçmesi için buralarla irtibata geçmesini istemiştir[125].

Bolşevik ordusu 1920 yılı Mart ayı ortalarında Kuzey Kafkasya'da Denikin Ordusu'nu mağlup etmiş ve güneye doğru ilerlemeye başlamıştı. Kazım Karabekir Paşa bu durumu 28 Mart 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya bildirerek sınırda bu kuvvetleri beklemenin ordunun moralini bozacağını, avantajlı duruma geçebilmek için 15 Nisan'dan itibaren harekâta başlanmasını istiyordu[126]. Bu teklifin dışında, Şark harekâtı için TBMM.'ne birçok defa müracaat edilmiş[127] ve harekât için müsaade 6 Haziran 1920'de verilmiştir[128]. Batı ve güney cephelerindeki askerî durum, Anadolu'da ayaklanmalar ve hepsinden önemlisi Bolşeviklerle yapılan siyasî görüşmeler yüzünden harekât Eylül ayında ancak başlayabilecektir[129].

Harekâtın gecikmesi hem Kazım Karabekir Paşa'yı ve Kolorduyu hem de TBMM.'ndeki Erzurum meb'uslarını moral yönünden kötü etkilemişti. Erzurum meb'usları Erzurumluların psikolojik durumlarına tercüman olarak 2 Ağustos 1920'de Meclise bir takrir sundular. Durak, Hüseyin Avni ve Süleyman Necati beylerin imzalarını taşıyan bu takrirde, Şark Cephesindeki kuvvetlerin Ermeni ve Gürcüleri ezmeye muktedir olmalarına rağmen neden beklenildiği B.M.M. Riyaseti'nden soruluyordu. Mustafa Kemal Paşa bu takrire mecliste verdiği ce-

123 ATASE, K.815, D.11/69, F.26; Karabekir, a.g.e. s.503.
124 a.g.a., K.324, D.9/4(1), F.12-1; HTVD, Yıl:7 (Aralık 1958), sayı:26, Vesika No:667 ve 668; Karabekir, a.g.e., s.504.
125 ATTB, IV., s.293.
126 ATASE, K.324, D.9/4(1), F.25; HTVD, Yıl:7 (Aralık 1958), sayı:26, Vesika No: 684.
127 Şark Harekâtı için Karabekir'in müracaatları: 9 Mayıs 1920 (Karabekir, a.g.e. s.684), 30 Mayıs 1920 (Karabekir, a.g.e., s.730), 4 Haziran 1920. (ATASE, K.586, D.114/34, F.1, F.9; K. 813, D.2/67, F.21-2; Karabekir, a.g.e., s.738).
128 ATASE, K.259, D.21/20, F.14; Karabekir, a.g.e., s.744.
129 a.g.a., K.259, D.21/20, F.17; F.18.

vapta, Bolşeviklerle olan siyasî görüşmelerden dolayı harekâtın geciktirildiğini, Bolşeviklerin Ermenistan'a yapılacak bir harekâta şu sıralar müsaade etmediklerini, fakat Ermenilerin Oltu ve Şahtahtı'na taarruzlarından dolayı telaşa lüzum olmadığını, Temmuz ayı ortalarından itibaren Bolşevik ordusu ile temasa gelindiğini ve Ermenilere karşı üstün durumda bulunulduğunu uzun bir şekilde izah etmiştir[130].

Siyasî görüşmelerle geçen beş ay zarfında Kazım Karabekir Paşa, harekâtla ilgili hazırlıklarla uğraştı. Bu hazırlıklardan en önemlisi seferberlik ilân edilmesi idi. 1920 yılının başından itibaren İstanbul Hükûmeti, XV. K.O.K.'na baskı yaparak hiçbir şekilde kuvvet toplanmamasını istemiş, Kazım Karabekir Paşa bu haberlerin dedikodudan başka bir şey olmadığını açıklamıştır[131]. Paşa, 6 Mayıs 1920'de TBMM.'ne Erzurum ve Van bölgelerinde seferberlik ilân edilmesini ve yapılacak harekâtın kuvâ-yı millîye şeklinde gösterilmesini teklif etmiş, fakat Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa resmî olarak seferberlik ilân edilmesine şimdilik müsaade edilemeyeceğini bildirmiştir[132]. Kazım Karabekir Paşa, doğuda seferberlikle ilgili kararı 7 Haziran 1920'de almış ve bunu meclis başkanlığına şu telgrafla bildirmiştir: *"Askerî harekâtın yapılabilmesi için şimdiki mevcudu bir misline çıkarmak üzere 305'liler (1889 doğumlular) da dahil olduğu halde 316'ya (1900'e) kadar kura erlerinin silah altına alınması emrini verdim. Bu seferberlik kolordunun bütün bölgelerini kapsamayıp, yalnız Erzurum ve Van Vilâyetleri ile Erzincan livasına aittir"*[133].

Kolordu aldığı seferberlik kararını, 18 Haziran 1920'de, beyanname şeklinde yayınladı. Erzurum, Trabzon ve Van valiliklerine de gönderilen beyannamede, Müslümanlara yapılan işkencelerden, Bolşeviklerin Müslümanlarla beraber olduğundan, Ermenilerin sınır ötesinde yaptıkları katliamlardan bahsedildikten

130 **TBMM. ZC.**, c.III, i:48 (14.8.1336/1920), c:1, s.206-211; **ASD., I**, s.92-102.

131 **ATASE**, K.189, D.102/33, F.8; **B.O.A. DH.ŞFR.** 107/89.

132 **ATASE**, K.259, D.20/19, Ceride, s.6 ve 20.

133 a.g.a., K.259, D.20/19, Ceride, s.48; Karabekir, a.g.e., s.745. İcra vekilleri Heyeti bu kararı 18 Haziran 1920'de onayladı. (Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen.Müd.Cumhuriyet Arşivi Daire Bşk. **Bakanlar Kurulu Kataloğu, I**,). İstanbul Hükümeti, bu seferberlikten haberdar olunca, Kazım Karabekir Paşa'yı uyarmış, verilen cevapta, kolordu mıntıkasında seferberlik ilân edilmediği ve hükûmetin emrine aykırı hiçbir asker toplanmadığı, bu gibi şayiaların ya Hıristiyanlar ya da menfaatperestler tarafından çıkarıldığı bildirilmiştir. (**ATASE**, K.189, D.104/8, F.78; F.81).

sonra, *"....Şimdi sınır boylarındaki bizlere de pek kısa sürecek bir hizmet düşüyor. 1305'ten 1316 doğumlulara kadar olan er ve erbaşları geçici bir zaman için silah altına davet ediyoruz. En büyük hızla kıtalarımızın saflarını doldurmak yalnız doğu vilâyetlerini değil bütün vatanımızı az zamanda kurtaracaktır. Ey kahraman, fedakâr millet, bu son ve en şerefli ve mukaddes vazife için haydi silah başına"* deniyordu[134]. 14 Haziran 1920'de TBMM. tarafından Doğu Cephesi Komutanlığı'nın kurulması ve Kazım Karabekir Paşa'ya doğu cephesinde bulunan bütün sivil ve askerî makamlar üzerinde seferdeki ordu komutanlığı yetkisini kullanma hakkı verildikten sonra harekât için hazırlıklar daha da hızlanmış[135], Paşa, halkı psikolojik yönden savaşa hazırlamak için yayınladığı beyannamede, İngilizlerin İstanbul'u işgalinden, Kuzey Kafkasya'da İngilizlerin Bolşeviklere mağlup olduklarından bahsederek, Doğu Anadolu'ya yapılacak herhangi bir saldırının XV. K.O. tarafından durdurulacağını, Türk topraklarına ayak basacak Ermenilerin mahvedileceğini, gerektiğinde silahla yurdumuzu savunmaya hazır olunduğunu belirtmiştir[136].

Bu harekâtı Erzurum ahalisi de sabırsızlıkla beklediğinden seferberlik ilân edilmesi sevince sebep oldu. 11 Haziran 1920'de Erzurum Müftüsü Solakzâde Mehmed Sadık Efendi, verdiği fetva ile Şark Cephesi'ne maddî ve bedenî yardımın ve katılmanın dinî bir yükümlülük olduğunu ilân etti[137]. Aynı gün Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından, Albayrak Matbaası'nda binlerce nüsha bastırılan beyanname, kaza, nahiye ve köylere gönderildi. Bu beyanname heyecanla beklenen günün geldiği, eli kanlı Ermenilere karşı harekete geçmenin vatan borcu olduğu belirtilerek, halk orduya katılmaya davet ediliyordu[138]. Ka-

134 **Türk İstiklâl Harbi,** III, Doğu Cephesi , s.93-94.

135 **a.g.e.,** s.99-100.

136 **a.g.e.,** s.66-67.

137 Bingöl, **" Erzurum'da Din Adamlarının Hizmetleri",** s.114.

138 Beyanname şöyle idi; *"Fedakâr Erzurumlular! Ünit ve halecanla beklenen şerefli gün geldi. Başında aziz ve fedakâr kumandanınız olduğu halde muhterem ordumuz bizi vazifeye davet ediyor. Bu yurtta anneler kesen, yavrular doğrayan, mabedler yakan şarkın eli ve vicdanı kanlı Ermenilerine hudut kapılarımızı kapamak ve tâ Büyük Turan'ın en uzak bucağından gelerek Ermenistan'da intikamımızı alan din ve vatan kardeşlarımıza el uzatmak üzere hududta bekleyen ordumuzun saflarını doldurmak hepinize vatan borcu, Allah borcudur.*

Dünün şehid anneleri, bugünün masum yetimleri bizden bu şerefli vazifenin ifasını bekliyor.

Binâenaleyh muhterem kumandanımızın (Haydi Silah Başına!) diyen davetine bir an evvel icabet edelim. Hakk rehberimiz, Tanrı yardımcımızdır.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Hey'eti Merkeziyesi
11 Haziran sene 36 (1920) Albayrak Matbaası Yüce Yurd"

(Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s.889).

zım Karabekir Paşa cepheye hareket etmeden önce vali vekili sıfatıyla, Erzurum Meclis-i İdaresi'ni toplamış ve harekât için yardım edilmesini, terkedilmiş evlerin enkazından trenler için yakacak verilmesini istemiş ve harekâttan sonra Sarıkamış ormanlarından on mislini vereceğini vaad etmişti[139]. Kazım Karabekir Paşa, 12 Haziran 1920'de karargâhıyla Erzurum'dan ayrıldı. Kars Kapısı dışında bütün halk, sivil, asker, memurlar, çocuklar ordusu, merasim yapmışlar, koyunlar keserek, dualar ederek Paşa'yı uğurlamışlardı. Paşa, kolordu komutanlığını ve Erzurum Vali Vekilliğini Albay Kâzım Bey'e (General Dirik) bırakmıştı[140].

Fetva ve beyannamelerden sonra, Erzurum halkının yaptığı yardımlar XV. K.O. tarafından depo olarak kullanılan Ulu Camii'nde toplandı. Tenekelerle yağ, çuvallarla un ve ekmek ve diğer gıda maddeleri burada muhafaza edilmiştir. Erzurum Kâbe Mescidi İmamı Mehmed Efendi yardıma gelen vatandaşlardan aldığı balyalarla bezleri, Malyemezzâde Tevfik Bey'in evinde, Erzurumlu kadınlara yüzlerce kat iç çamaşır diktirip orduya teslim etmiştir[141]. Bu gönüllü yardımlar dışında tekâlif-i harbiye gereğince Erzurum ve Van Vilâyetlerinden 2.300 koyun, 120 baş taşıma hayvanı toplanmıştı[142].

Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa Erzurumluların bu yardımlarına Albayrak Gazetesi aracılığıyla teşekkür etmiştir[143]. Erzurum ve köyleri halkının, yaptığı yardımlar Ermeni Gazetelerine bile konu olmuştu[144]. Erzurum halkının yardımları Şark Harekâtı başladıktan sonra da devam etmiş, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti vasıtasıyla cepheye şeker ve tütün gibi hediyeler göndermişler-

---

139 Karabekir, a.g.e., s.740. Harekâttan sonra Erzurum'a kereste yardımı yapılmış ve şehir imar edilmişti. Kereste fiyatları da düşmüştü. (Karabekir,a.g.e., s.740).

140 Karabekir, a.g.e., s.750.

141 Bingöl, a.g.m., s.116-117.

142 TBMM. ZC., X, i:23 (21.4.1337/1921), c:1, s.42.

143 21 Mayıs 1920 tarihli Albayrak Gazetesi'nde, Narman halkına yaptıkları yardımlardan ve fedakârlıklarından dolayı teşekkür ediliyordu (Albayrak, 21 Mayıs 1336/1920, sayı:94). 5 Temmuz 1920 tarihli nüshada da , Aşkale ve Erzurum'dan kimin ne kadar yardım yaptığı liste halinde verilerek şu teşekkür yazısı yayınlanıyordu: *" XV. Kolordu Kumandanlığı Vekâleti"nden 120 re's mekkâri yi büyük bir şevk ve müsara'atla orduya teberru' ve ita suretiyle ibraz-ı hamiyyet ve fedakârî eyleyen Bayburd ahali-i hamiyetdânına ve aynı vechle teberru'atta bulanan Aşkale ve Erzurum ahalisinden merbut cedvelde isimleri yazılan zevata kolordu namına hâssaten teşekkür ederim. Gazetenize derci sureti'yle ilân buyurulmasını ricâ ederim..."* (Albayrak, 5 Temmuz 1336/1920, sayı:99).

144 Vakit, 29 Eylül 1336/1920, No:1008.

di[145]. Bütün bu fedakârlıklara rağmen, kurulan komisyonlar tarafından toplanan yardımlar ordunun ihtiyacına yetmemişti. Özellikle Erzurum ve çevresinden toplanması planlanan taşıma aracı olarak kullanılacak hayvanlardan ancak üçte biri toplanabilmişti. Erzurum ve köyleri halkının bütün fedakârlıklarına rağmen yeteri kadar taşıma hayvanı ordu tarafından toplanamamıştı. Bu durum, bölgede bu cins hayvanların bulunmamasından kaynaklanıyordu[146].

Bütün bu hazırlıklardan sonra harekete geçen Türk kuvvetleri 29 Eylül 1920'de Sarıkamış'a girdi. Albayrak Gazetesi yayınladığı yazılarla Sarıkamış Hareketi'nin sebeplerini Erzurum halkına anlatmış ve ordumuzu başarılarından dolayı tebrik etmiştir[147]. İkinci hareket Kars üzerine yapılarak 30 Ekim 1920'de Kars Ermenilerden kurtarıldı. Erzurum ahalisi namına Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'yı bu başarısından dolayı tebrik etmiş, Kazım Karabekir Paşa bu tebrike verdiği cevapta, "*...Milletimizin âzim ve vahdeti sayesinde âmâl ve gaye-i mukaddesesine tamamen mazhar olacağını muhakkak bilerek kazanılan zaferden dolayı bilmukabele arz-ı rica eylerim*" diyordu[148]. Kars'ın zabtından sonra 9.Fırka Kumandanı Halid Bey de Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne gönderdiği telgrafta, fırka efradının yarıdan fazlasının Erzurum'dan olduğunu, kazanılan zaferin Erzurum Vilâyeti halkının başarısı olduğunu, fırkasından üç şehidin bulunduğunu Erzurumlulara haber veriyordu[149].

Sarıkamış ve Kars'ın kurtarılmasından sonra, bölgedeki asayişin sağlanması için Erzurum'dan bir jandarma kıt'ası buraya gönderilmiştir[150]. Böylece hare-

---

145 Bu hediyelerden dolayı, Kazım Karabekir Paşa, Erzurum M.H.M.C.'ne şu teşekkür yazısını gönderiyordu: "*Erzurum halkı tarafından cephedeki mücahidîn için gönderilen hediyeler pek makbule geçti. Bilmukabele gösterilen âsâr-ı kadirşinasiden dolayı teşekkürler ederim*" (**Albayrak**, 29 Teşrinisani 1336/29 Kasım 1920, sayı: 120).

146 **ATASE**, K.814, D.9/5, F.272.

147 **Albayrak**, 5 Teşrinievvel 1336/5 Ekim 1920, sayı:112. İngilizler, Türk kuvvetlerinin doğudaki ilerleyişine engel olmak için çeşitli çözüm yolları düşünmüşler, bunun için Eskişehir ve Ankara'ya saldırılması kararını almışlardı. (**Documents On British Foreign Policy**, Firs Series, vol.XII, s.645). Harbiye Nazırı Hüseyin Hüsnü Paşa da, Kazım Karabekir'in kendi emirlerini dinlemediğinden şikâyet ediyor ve onu 25 Eylül 1920'de ikaz ediyordu (**ATASE**, K.503, D.52/8-A, F.4).

148 **Albayrak**, 1 Teşrinisâni 1336/1 Kasım 1920,sayı:116.

149 a.g.g., 8 Teşrinisâni 1336/8 Kasım 1920, sayı:117. Kars'ın zab'tı dolayısıyla Erzincan Belediyesi'nden Erzurum Belediyesi'ne çekilen bir telgrafta fedakâr Erzurum halkı tebrik ediliyordu (aynı yer).

kâttan sonra da Erzurum'un bölgeye yardımları devam etmiş, kurtarılan bölgeden birçok eşya ve malzeme de Erzurum'a ve batıya gönderilmiştir. Harekattan sonra Erzurum doğudan emniyet altına alınmış oluyordu. Artık doğudan gelebilecek bir tehlike söz konusu değildi. Buna rağmen bütün işler bitmiş değildi, Batı Cephesi'nde savaş devam ediyordu. Erzurumlular için şimdi bu cepheye gitmek görevi başlıyordu.

3. Erzurum'dan Batı Cephesi'ne Yapılan Yardımlar

Batı Cephesi'ne Erzurum ve çevresinden kuvvet sevkini üç kısımda ele alabiliriz. Bunlardan birincisi; Şark Harekâtı başlamadan önce Erzurum'dan gönderilen gönüllü müfrezeler, ikincisi; Şark Harekâtı tamamlandıktan sonra XV.Kolordu bünyesinden yapılan yardımlar ve üçüncüsü; Moskova ve Kars Antlaşmalarından sonra Sovyet Rusya'dan alınıp Erzurum ve Trabzon üzerinden gönderilen yardımlar.

Birinci grup yardımın gönderilmesi, daha TBMM. açılmadan önce gündeme gelmişti. Yeni kurulacak olan bu meclise karşı, İngilizlerin ve İstanbul Hükümeti'nin desteğiyle Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ayaklanmalar baş göstermişti. Ankara'nın bu ayaklanmaları bastıracak düzenli birlikleri olmadığından, Mustafa Kemal Paşa 19 Nisan 1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya müracaat ederek, Anzavur ve Düzce ayaklanmalarından bahsetmiş, emrindeki bir kıtanın ve gönüllülerin Ankara'ya gönderilmesini istemişti[151]. Fakat bu sıralarda Doğu Cephesi, Ermenistan'a karşı bir taarruza hazırlandığından batıya gönderecek kuvveti yoktu. Kazım Karabekir Paşa, bu işe bir çözüm olmak üzere, Erzurum'da savaştan geriye kalmış olan Erzurumlulardan atlı bir müfreze oluşturarak batıya göndermeye karar verdi ve bu kararını 20 Nisan 1920 tarihli şu telgrafla Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdi:

" Kıtaat mevcutlarının azlığı ve firarîlerin son günlerde kolorduda dahi çoğalması gibi sebeplerden dolayı Ankara'ya gönderilecek millî ihtiyat kuvvetinin kolordudan gönderilmesi mümkün olamayacaktır. Ancak maksadı bir dereceye kadar temin edebilecek Erzurum Kuva-yı Millîyesi'nden teşkil olunan ufak atlı

150 ATASE, K.814, D.9/5, F.146; F.147. Bu sebeple zayıflamış bulunan Erzurum Jandarma Alayı, Gümüşhane, Mesudiye, Şiran şubelerinden takviye edilmişti (a.g.a., K.719, D.23/12, F.20-1).

bir müfreze Ankara'ya gönderilecektir. Bu müfrezenin efradının iyi hizmet ve faaliyetlerinin yapılacak nakdî fedakârlıklarla arttırılması mümkündür. Müfrezenin hareket tarihiyle kuvvetini ayrıca arz edeceğim."[152]

Kazım Karabekir Paşa, kısa süre içerisinde hazırladığı bu müfrezeye Yeşil Ordu[153] adını vererek başına Cafer Bey'i[154] geçirdi. 36 atlıdan oluşan müfreze yeşil bir bayrakla 14 Mayıs 1920'de Erzurum'dan ayrıldı. Kazım Karabekir Paşa, isyan bölgelerinde etkili olması için, Yeşil Ordu geliyor diye her yerde propaganda yaptırmış[155], bu propaganda etkisini kısa süre içerisinde göstererek ecnebî gazetelerinin çoğu Karabekir Paşa'nın kuvvetinin büyük bir kısmını batıya, Yunanlılara karşı sevkettiğini yazmıştı[156]. Bu müfrezenin Erzurum'dan ayrılma-

151 ATASE, K.324, D.10/67, F.32; ATTB., IV, s.312-313; Karabekir, a.g.e., s.615-616. Bugünlerde, 11 Nisan 1920'de, İstanbul Hükûmeti'nin Anadolu Harekâtı'na karşı yayınladığı fetva Erzurum'a da çuval çuval getirilmiş ve halka dağıtılmak istenmiş ise de, Kazım Karabekir Paşa bunun önüne geçerek, Erzurum Müftüsü Sadık Efendi'yi ve din adamlarını toplamış, bunlara Ankara'da yayınlanana benzer bir fetvayı hazırlatarak bütün doğu adına Hey'et-i Temsiliye'ye göndermiştir (Karabekir, a.g.e., s.609 ve 647).

152 ATASE, K.324, D.10/67, F.33-1; K.325, D.16/65, F.5; Karabekir, a.g.e., s.617. Bu müfrezelerin gönderilmesinden önce, 1920 yılı Ocak ayında XV.Kolordu'da bulunan İzmirli askerlere, ailelerine yardım etmeleri için izin verilmişti (ATASE, K.189, D.102/33, F.153). Mart ayında da, Nazilli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, cephedeki kuvâ-yı millîye efradına nasihatta bulunmak üzere Erzurum'dan bir hey'etin gönderilmesini istemişti (Albayrak, 1 Nisan 1336/1920, sayı:81).

153 Kazım Karabekir Paşa, bu küçük müfrezeyi mânen büyütmek için Yeşil Ordu ismini verdiğini ve yeşilin Türk Milleti üzerindeki etkisini bildiğini kaydetmekte ve şöyle demektedir: *"Yeşil Ordu! Bu nedir? Bilen yok, rengi saygı değer...."* (Karabekir, a.g.e., s.617).

154 Erzurum'un Ebulhindi Köyü'nden olan Cafer eski ittihatçılarındandı. Erzurum'un Ermenilerden kurtarılmasından sonra bölgedeki teşkilâtlanmada görev almış, Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da iken onunla görüşmüş, İstanbul Hükümeti tarafından arandığı için Oltu'ya giderek Ermenilere karşı çalışmalarına devam etmiştir. Erzurum Kongresi'nden sonra Erzurum'a gelen Cafer Bey, mülkî memurlara baskı yaparak gayr-i kanunî bazı işlerde bulununca Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya şikâyet edilmiş (5 Ocak 1920), bu durumdan haberdar olan Kazım Karabekir Paşa, Cafer Bey ve etrafındakileri uygun bir şekilde kullanmak için beklemeye başlamıştır. (Karabekir, a.g.e., s.401-402). Mustafa Kemal Paşa'nın kuvvet istemesi ile uygun zaman gelmiştir. Yeşil Ordu ve Cafer Bey ismini birleştiren bazı araştırmacılar, Cafer Bey'in komünist olduğunu ve kurulan Yeşil Ordu Cemiyeti ile ilişki içerisinde bulunduğunu kaydetmektedirler (Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar**, I (1908-1925), İstanbul,1991, s.123, dn.75). Cafer Bey'in Yeşil Ordusuile Yeşil Ordu Cemiyeti arasında hiçbir ilgisi yoktur (Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyolist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)**, Ankara,1967, s.133-135). Kazım Karabekir Paşa, *"....ne garibtir ki bizim Yeşil Ordu Ankara'ya gittiği sırada, oradaki akıllılar da bu isimde bir cemiyet kurmuşlar"* diyerek müfrezenin kominizmle alâkası olmadığını belirtmektedir (Karabekir, a.g.e., s.617). Bu konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Bolşevizm ve Erzurum.

155 ATASE, K.325, D.16/65, F.5; Karabekir, a.g.e., s.698.

156 Vakit, 6 Ağustos 1336/1920, No:957.

sından kısa bir süre sonra, 21 Haziran 1920'de otuz kişiden oluşan ikinci bir atlı kuva-yı milliye müfrezesi daha oluşturularak batıya gönderildi[157]. Erzurum Valiliği Ankara'da Müdafaa-i Millîye Vekâleti'ne gönderdiği şu telgrafla kuvâ-yı millîye müfrezesinin hareket ettiğini yazıyordu:

"Büyük Millet Meclisi'nin emrine girmek üzere Erzurum Sancağı'nın bütün kazalarının iştirakiyle teşkil olunan İkinci Kuvâ-yı Millîye Müfrezesi bugün ahalinin parlak tezahüratı altında Erzurum'dan hareket etmiş ve bu münasebetle Erzurumluların daima iftiharı olan Büyük Millet Meclisi'nin muvaffakiyetine din ve vatanın kurtuluşuna derin bir şevk ve iman ile dua edilmiştir. Ve bu müfrezeden de Erzurumluların tarihine lâyık fedakârlıklar göstermesi ahali tarafından tavsiye edilmiş ve kumandanı da daima fedakârlıkta ateşîn bir avane olacağını arkadaşlarıyla ahd ve peyman ederek halkın sevinç gösterileri arasında hareket eylemiştir"[158].

Cafer Bey Müfrezesi, Sivas ve çevresinde isyanların bastırılmasında çok büyük yararlılıklar gösterdi[159]. 1 Ağustos 1920'de Ankara'ya ulaşan müfreze, meclis önünde büyük bir törenle karşılanmıştır[160]. Cafer Bey müfrezesi, 1920 yılı Ağustos ayı içerisinde Bolu ve Düzce bölgesindeki isyanları bastırmakla görevlendirilmiştir[161].

---

157 Kazım Karabekir Paşa, Cafer Bey'e karşı olanların çıkardığı dedikodulardan istifade ederek dedikoducuları şıkıştırdığını ve ikinci bir kuvvet göndermeyi başardığını yazmaktadır (Karabekir, a.g.e., s.698).

158 **Albayrak**, 21 Haziran 1336/1920, sayı:97. Kazım Karabekir Paşa 24 Haziran tarihli bir telgrafla, II. Erzurum Kuvâ-yı Milliye Müfrezesi'nin Erzurum'dan ayrıldığını ve müfrezedeki bütün fertlerin vatan ve millet için çalışacaklarına dair yemin ettiklerini, Sivas'ta III. K.O.K.'na yazmıştır.(**HTVD**. Yıl:24 (Mart 1975), sayı:72, Belge No:1562).

159 Bu konu ile ilgili olarak Sivas'ta bulunan III.K.O.K. Selahattin Bey, Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta, *"...memleketin en muhtaç bir zamanında gönderilen bu yiğit çocuklar vatanın şükranına mazhar olacak bir gayret ve bir iman gösterdiler... Erzurum evlatlarıyla iftiharetmelidir. Bu harekâtın bir kısmında onuz onuza beraber çalışmış olmak sıfatiyle Cafer'in iman-ı millîsinden pek hoşnut kaldım"* diyordu (Karabekir, a.g.e., s.998).

160 Hakimiyet-i Millîye Gazetesi bu haberi şöyle veriyordu: *" Dün Erzurum'dan gelen kırk kişilik bir kuvâ-yı millîye süvari müfrezesi bir pişdar makamındadır. Müfreze, Meclis-i Millî önünde selâm vaziyetini aldı, müfrezenin en başında giden Erzurumlu 12 yaşlarında Edib ismindeki kahraman silahlı yavrucağın "Dediler ki İngiliz ve Yunan sevgili vatanımıza el atmışlar, anneme yalvardım beni gönderdi, şehidlerimizin yanında bir de benim cesedim bulunsun" meâlindeki kısa nutku Meclis-i Millî azâlarını ve hazır bulunan halkı ağlattı. Şecî Erzurumlulara hoş âmedi!"* (**Hakimiyet-i Milliye**, 2 Ağustos 1336/1920, No:52).

161 **ATASE**, K.576, D.76-A/37, F.128.

İkinci Erzurum Kuvâ-yı Millîyesi, Yenihan Müfrezesi'ne katılarak Yenihan, Zile ve Tokat bölgesindeki isyanları bastırmakla görevlendirilmiş ve görevindeki başarısından dolayı III.Kolordu Kumandanlığı tarafından taktir edilmiştir[162]. Daha sonra Yozgat havalisinde bulunan II.Kuvâ-yı Seyyare emrine verilen bu müfreze, 4 Ekim 1920'den sonra Ankara'ya getirilerek Batı Cephesi'ne gönderilecektir[163].

Anadolu'daki ayaklanmalar bastırılıp düzenli ordu kurulduktan sonra, 25 Şubat 1921'de Erzurum Gönüllü Müfrezesi silahtan arındırılarak terhis edilmiştir[164]. Böylece Batı Cephesi'nde üzerine düşen görevi yerine getiren Erzurum Kuvâ-yı Millîye Müfrezeleri 1921 yılının Nisan ayında Erzurum'a dönmüşlerdi[165].

İkinci grup yardıma gelince: 2/3 Aralık 1920'de Gümrü Anlaşmasının imzalanmasıyla Kars, Iğdır ve Kulp Türkiye sınırlarına dahil ediliyor, Ermenilerden harp tazminatı olarak bol miktarda silah ve cephane elde ediliyordu. Barışın imzalanmasından sonra, XV.Kolordu bünyesinde çeşitli görev değişikliklerine gidilmiş, 3.Tümen'e 9. Tümen Komutanı Albay Hamid Bey atanırken, onun yerine Albay Rüştü Bey görevlendirilmişti[166]. Kazım Karabekir Paşa, 21 Ocak 1921'de, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği telgrafta, Erzurum'un birinci sınıf mevki-i müstahkem haline konulmasını, Miralay Emin Bey'in bu komutanlığa atanmasını teklif etmiş ve bu teklif kabul edilmişti[167].

Bu durumda bulunan Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne silah ve mühimmat sevki, asker sevkinden önce başlamış ve 1921 yılı Şubat ayından itibaren batıya sevkedilecek cephane, Erzurum ve çevresinde hazırlanmıştı. Hazırlanan

---

162 **Hakimiyet-i Millîye**, 5 Ağustos 1336/1920, No:53. *"Erzurum'dan Ankara'ya gelmekte olan bir Erzurum millî müfrezesi de, o havalide terk olundu. 1920 senesi ortalarına kadar bu asilerin takip ve tenkili ile uğraşıldı..."* (**Nutuk**, II, s.447).

163 **HTVD**. Yıl:24 (Mart 1975), sayı:72, Belge No:1564.

164 Terhis ile ilgili Kocaeli Kumandanı Halid imzalı Müdafaa-i Millîye Vekâleti'ne gönderilen 26 Şubat 1921 tarihli telgrafta, *"...Ankara'dan hareketimizde Ankara'da terhis isteyen Erzurum Gönüllü Müfrezese'nin terhis zamanını Mustafa Kemal Paşa Hazretleri reyime terk etmişlerdi. İkâmetlerinin uzatılmasında menfaat olmayacağı anlaşılan mezkûr gönüllüler silahtan tecrit edilerek terhis kılınmıştır:..."* (**ATASE**, K.576, D.76-A/37, F.20; **HTVD**. Yıl:14 (Aralık 1965), sayı:54, Vesika No:1246).

165 Karabekir, **a.g.e.**, s.998.

166 Türk İstiklâl Harbi, III, Doğu Cephesi, s.236.

167 **ATASE**, K.1606, D.116/17, F.11,11-3.

mühimmat, Erzurum-Suşehri, Erzurum-Bayburt-Kelkit-Şiran-Alucra-Karahisar-Suşehri, Erzurum-Bayburt-Trabzon güzergâhlarından kısıtlı olan vasıtalarla ve kısmen de ahali araçlarından istifade ile taşınmıştır[168]. Ahaliden araç sahiplerine maddî yetersizlik sebebiyle peşin para verilememiş, sonradan ödenmek üzere birer senet verilmişti. Hayvanlarla sahiplerinin gidiş ve dönüş sırasında yiyecekleri askerî ambarlardan sağlanmıştı. Halk araçlarının sevkiyatta kullanılması için, Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nden Erzurum Valiliği ve Gümüşhane Mutasarrıflığı'na gerekli emir verilmişti[169]. Ayrıca, silah ve cephanelerin Batı Cephesi'ne yetiştirilmesi için XV.Kolordu bünyesinde, 20 Aralık 1920 tarihinde, Binbaşı Mustafa Bey başkanlığında Sevkiyat Müfettişliği ve Demiryolları Müdüriyeti kurulmuştu[170]. Böylece Erzurum askerî nakliyenin merkezi haline getirilmiş, askerî kuvvetlerin yiyecek ihtiyaçları ve sevkleri Erzurum'dan yapılmıştır[171]. Bütün bu çalışmalara rağmen kış şartlarının zorluğundan dolayı, istenen sevk işlemleri Nisan ayına kadar gereği gibi yapılamamıştır[172].

16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile doğu sınırları kesin bir şekilde güven içerisine alınıp Sovyet Rusya ile ilişkiler yoluna girdikten sonra, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, Doğu Cephesi Komutanlığı'na verdiği 30 Mart 1921 tarihli bir emirle, Batı Cephesi'nde muharebeleri kazanmanın en hayatî bir mesele olduğunu belirtilerek, 3.Kafkas Tümeni'nden bir alay ve bir veya iki dağ bataryasının ve 1000 İngiliz tüfeği ile bol cephanenin gönderilmesini istemiştir[173]. Kazım Karabekir Paşa, cephedeki hareketlilikten dolayı kuvvet ve cephane sevkinin şu sıralar mümkün olmadığını bildirdiyse de, Müdafaa-i Millîye Vekâleti, Doğu Cephesi'nin durumundan haberdar olduğunu, fakat Batı Cephesi'nin yoksulluk içerisinde bulunduğunu belirterek, 3173 sandık mavzer cephanesinden 2000 sandığının hemen gönderilmesini istemiştir[174]. 30 Nisan

168 a.g.a., K.552, D.33/41, F.1-III.
169 **Türk İstiklâl Harbi**, VIII, İdarî Faaliyetler, s.261.
170 **ATASE**, K.552, D.33/41, F.4; **Türk İstiklâl Harbi**, VII, İdarî Faaliyetler, s.256.
171 a.g.a., K.552, D.33/41, F.44.
172 a.g.a., K.552, D.33/41, F.2.
173 **Türk İstiklâl Harbi**, III, Doğu Cephesi, s.260
174 **ATASE**, K.552, D.33/41, F.16, Müdafaa-i Milliye Vekâleti, 4 Nisan 1921 tarihinde, Doğu Cephesi'nden gelecek silah ve mühimmat miktarını şu şekilde belirlemişti: 14.673 tüfek, 33 top, 72 makineli tüfek, 1847 sandık piyade cephanesi, 106.500 top cephanesi (**ATASE**, K.998, D.33/1, F.1).

1921'de verilen başka bir emirle de, 3.Kafkas Tümeni'nin tamamının Akçaşehir'e gönderilmesi istenmiş, Kazım Karabekir Paşa bu tümenin tamamını 27 Mayıs'a kadar Karadeniz Ereğlisi'ne ulaştırmıştır[175].

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, Kütahya-Eskişehir Muharebesi'nden sonra, ordunun Sakarya gerisine çekilmesi üzerine bu cephenin takviyesini lüzumlu görmüş ve 30 Temmuz 1921 tarihli bir emirle Doğu Cephesi'nden bir tümenin daha gönderilmesini ve yerine yeni bir tümen kurulmasını Kazım Karabekir Paşa'dan istemiştir. Kazım Karabekir Paşa, 12.Tümen birliklerini 4 Ağustos 1921'den itibaren Kars'tan Ankara'ya göndermiştir[176]. Batıya kuvvet sevki devam ederken kuzeyden gelebilecek olası bir saldırı için de tedbirler alınmış, 1921 yılı Nisan ayı içerisinde Erzurum civarında toplanacak kuvvetlerin müdafaa hattına çekilmesi ve bu müdafaa hattı için, Kars-Sarıkamış hattı Erzurum'a kadar uzatılmış, Erzurum'dan Oltu'ya kadar başka bir hat daha kurulması kararlaştırılmıştır[177]. Bu çalışmalardan sonra Ekim 1921 tarihindeki yeni konuşa göre, Erzurum'da mevki-i müstahkem komutanlığı kalmaya devam ediyor, karargâhı Erzurum olan bu komutanlığın ağır topçu taburu ve cephane deposu müfrezesi Erzurum Tabyalarında bulunuyordu. Ayrıca bir telgraf müfrezesi de Erzurum'daydı[178].

1920 yılı içerisinde Doğu Cephesi ambarlarından, 5 Türk sahra, 24 seri cebel, 4 şınaydır top, 400 küçük çaplı mavzer, 385 Alman tüfeği, 206 muhtelif makineli tüfek ve 14.500 cebel, 1800 seri sahra mermisi, 5205 sandık mavzer cephanesi ve 300 teyyare bombası Batı Cephesi'ne gönderilmiştir[179]. 1921 yılında, 38 adet muhtelif top, 2557 mavzer, 4260 martin, 1001 büyük çaplı mavzer, 4104

175 **Türk İstiklâl Harbi**, III, Doğu Cephesi, s.261.

176 **ATASE**, K.1118, D.4/28, F.16-F.55 arası; **Türk İstiklâl Harbi**, III, Doğu Cephesi, s.261-262; Karabekir, a.g.e., s.782. Kazım Karabekir Paşa'nın Doğu Cephesi'nde meydana gelen açıkları kapatma çalışmaları hakkında bkz. **Türk İstiklâl Harbi**, III, Doğu Cephesi, s.261-265.

177 **ATASE**, K. 87, D.2/10, F.15, 15-1, 15-2. 1921 yılı Aralık ayında, XV.Kolordu'nun yeniden yapılandırılması ve doğu bölgesinde kurulacak bir ordu müfettişliği için Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti ile uzun yazışmalar olmuş, Doğu Cephesi mıntıkasındaki kıtaların merkezleri, Sarıkamış ve Erzurum olmak üzere iki kolordu halinde düzenlenmesi düşünülmüş, fakat batı cephesinde zafer elde edilmeden böyle bir değişikliğin gerçekleştirilemeyeceği anlaşılmıştır. (C.A., A.III-7-b, D.20, F.55-2, 55-3, 55-4, 55-5, 55-6, 55-7, 55-8, 55-9).

178 **Türk İstiklâl Harbi**, III, Doğu Cephesi, s.268.

179 **ATASE**, K.1609, D.136/4-A, F.1.

tüfek, 54.860 muhtelif top mermisi, 4 milyon sandık muhtelif tüfek cephanesi ve 3277 el bombası gönderilmiştir[180].

Doğu Cephesi'nden gönderilen bu kuvvetler hakkında, İstanbul gazetelerinde bol bol haberler yer almış, Kazım Karabekir Paşa'nın kuvvetleriyle birlikte Batı Cephesi'ne geldiğinden ve Yunan Cephesi'nde bulunduğundan bahsedilmiş[181], Doğu Cephesi'nin padişahın iradesine tâbî ve sadık olduğu yazılmış, fakat bu haber Kazım Karabekir Paşa tarafından TBMM.'ne gönderilen 21 Haziran 1921 tarihli bir telgrafla tekzib edilmiştir[182]. Doğu Cephesi hakkında gazetelerde çıkan haberlerden biri de, Trabzon'a gönderilen elbiselerle, batıya sevkedilen cephanenin Moskova'da bulunan Enver Paşa tarafından gönderildiği yolundaydı. Kazım Karabekir Paşa, buna karşı tedbirler alarak, köylere kadar gönderdiği adamlarla bu silahların Ruslardan para ile alındığını duyurmuştur[183]. İstanbul gazetelerinin bu heyecanlı haberlerine karşılık vermek isteyen Rum gazeteleri, Kazım Karabekir Paşa'nın bütün birlikleriyle birlikte esir edildiğini yazmışlar, fakat bu haberler Türk gazeteleri tarafından yalanlanmıştır[184].

1922 yılında Batı cephesi'nde yapılacak olan büyük savaş için Doğu Cephesi'nden tekrar bir tümenin hazırlanması istenmiş, Kazım Karabekir Paşa, Yarbay Reşat komutasında 11.Kafkas Tümeni'ni 12 Nisan 1922'de Kayseri'ye göndermiştir[185]. 24 Aralık 1921'de Doğu Cephesi'nde birçok askerî ve sivil işlerin tek makamda toplanmasını önlemek için karargâhı Sarıkamış'ta olmak üzere IX. Kolordu Komutanlığı kurularak başına XV.K.O.K.Vekili Rüştü Paşa tayin edilmiştir. Kolordunun merkezi 22 Nisan 1922'de Erzurum'a nakledilmiştir[186].

Böylece Doğu Cephesi ve Erzurum halkı, Türkiye'yi bir bütün olarak düşünerek hareket etmişler ve sanki kendi evlâtları, toprakları düşman işgalindeymiş

---

180 **ATASE**, K.721, D.29/362-B, F.26; K.1609, D.136/4-A, F.1-3. Doğu Cephesinden Batı Cephesi'ne gönderilen silahlar hakkında geniş bilgi için bkz. **Türk İstiklâl Harbi**, VII, İdarî Faaliyetler, s.305-311, 339-344, 396-399.

181 **Tevhid-i Efkâr**, 10 Ağustos 1337/1921, No:3091 (63); 13 Ağustos 1337/1921, No:3093 (65); 25 Ağustos 1337/1921, No:3103 (75).

182 **C.A.**, A.III- 7-b, D.20, F.44, Vesika No:8040.

183 **ATASE**, K.1047, D.167/39, F.33-1.

184 **Vakit**, 22 Temmuz 1337/1921, No:1301.

185 **Türk İstiklâl Harbi**, III, Doğu Cephesi, s.269; Karabekir, **a.g.e.**, s.1008.

186 **ATASE**, K.1606, D.116/17, F.26, 26-1; **Türk İstiklâl Harbi**, III, Doğu Cephesi, s.270.

gibi Batı Cephesi'ne yardımda bulunmuşlardır. Erzurumlu tüccarlardan Nafiz Bey'in orduya üç uçak hediye etmesi bu fedakârlığın en güzel örneğini teşkil eder[187].

Üçüncü grup yardıma gelince: Bu yardım daha çok Trabzon limanı vasıtasıyla ve Trabzon kayıkçıları tarafından taşınan Rus malzemeleridir. Bu sevkiyat esnasında Erzurum hattı pek kullanılmamış, fakat Türkiye'den Moskova'ya giden hey'etler, oradan temin ettikleri altınlarla Erzurum'a dönmüşlerdir. Erzurum ile doğrudan alâkalı olmadığı için bu konuya girmeye gerek görülmemiştir[188].

C- BOLŞEVİZMİN'İN ERZURUM'DAKİ ETKİLERİ

1. Rusya'da Bolşevikliğin İlânı ve Türkiye'de Bolşevik Propagandası

Rusya'da Bolşeviklik ilân edildikten sonra, 3 Aralık 1917 tarihinde Lenin ve Stalin imzalı bir beyanname, Rusya ve Şark'taki emekçi Müslümanlara hitaben yayınlanmıştı. Bu beyannamede, Rusya'da yeni bir idare kurulduğundan, Türkiye aleyhine yapılan anlaşmaların yırtıldığından, bütün dünyanın mazlum milletlerine yardım götürüleceğinden bahsedildikten sonra Müslümanlardan yardım beklendiği belirtiliyordu[189]. Bu talep karşılıksız kalmamış, ihtilâlciler Beyazordu'ya karşı kendilerine destek olarak Türk-Müslüman halkı bulmuşlardı. Rusya'daki Türk-Müslüman halk, bolşevikliği kabullenipte Bolşevik Yeşil Ordu'yu kurarak, Amiral Kolçak ve General Denikin'in Beyazordularını arkadan vurunca Bolşeviklerin zaferleri birbirini takip etti[190].

Osmanlı Devleti, Rusya'nın yıkılmasına sebep olan bolşevizm cereyanının kendi sınırları içerisinde yayılmamasına dikkat etti. Bu sebeple Dahiliye Neza-

187 Nafiz Bey, 30 Ocak 1921'de *"Nafiz Bey"*, 10 Mayıs 1921'de *"Erzurum"* adında, 1 Nisan 1922'de de adını tespit edemediğimiz bir uçağı orduya hediye etmiş, *"Erzurum Uçağı"* 29 Ocak 1921'de TBMM. üzerinden geçerek meclisi selâmlamıştır (**TBMM. ZC.**, VI, i:40 (30.1.1337/1921), s.479; X, i:30 (14.5.1337/1921), s.288; **Vakit**, 5 Nisan 1338/1922, No:1551).

188 Millî Mücadele boyunca Sovyet Rusya'dan yapılan yardımlar hakkında bkz. **ATASE**, K.721, D.29/326-B, F.1-F.27; K.815, D.11/69, F.14; K.1608, D.128/46-1, F.10; K.1609, D.136/4-A, F.3; K.1869, D.6/35, F.34, F.45; Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.10-101, 149-323; **Türk İstiklâl Harbi**, VII, İdarî Faaliyetler, s.262-269; Stefenos Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri- Ekim Devriminden Millî Mücadeleye**, İstanbul,1971, s.152-154, 630-636; Mehmet Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul,1987, s.84-88.

189 Aktes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara,1990, s.649-652, Ek No:18.

190 Karabekir, **a.g.e.**, s.568, 573.

reti 24 Mayıs 1918'de valiliklere gönderdiği emirde, bolşevizm cereyanına kesinlikle müsaade edilmemesini ve bu tür çalışmalarda bulunacak olanlar hakkında şiddetli tedbirler alınmasını istedi[191]. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İ'tilâf Devletlerinin kontrolü altına giren Osmanlı Hükûmeti, Bolşeviklere karşı olan bu tavrını devam ettirdi, bu devletlerin Rusya'ya karşı aldığı tedbirlere katıldı. İktisadî yönden Rusya'ya karşı ambargo konulduğu gibi Rusya'dan gelecek olan kişilere ve postalara izin verilmedi[192].

Anadolu'da millî bir hareketin başlamasıyla birlikte, Sovyetlerle ilişkilerde değişiklikler gözlendi. Başlangıçta Anadolu ile Bolşevikler birbirlerine şüphe ile baktılar. Erzurum Kongresi'nde, Doğu Cephesi yoluyla Bolşeviklerle temasa geçmek kararı alınmış, Dr. Ömer Lütfi ile Dr. Fuat Sabit, yoklama amacıyla Kafkasya'ya gönderilmişlerdi[193]. Mustafa Kemal Paşa, 23 Temmuz'da Erzurum Kongresi'ndeki konuşmasında, Sovyetleri öven sözler söylemişti[194]. Ancak millî mücadele liderleri askerî yardım sağlamak için Bolşeviklerle temas etmekten yana olmakla birlikte kendi aralarında, Erzurum Kongresi'nde bolşevik ve kominizm eğilimlerine karşı gelmişlerdi[195].

Anadolu'daki hareketin başarıya ulaşabilmesi için askerî ve ekonomik yardıma ihtiyaç vardı ve bu yardım ancak doğudan gelebilirdi. Bu sebeple, Kafkaslardaki gelişmeler Anadolu'yu yakından ilgilendirmiş, Bolşevikliklere ilişki kurulmuştu. Mustafa Kemal Paşa 1920 yılının başında, Anadolu'da henüz gözü olmayan Bolşeviklerle bir anlaşma yapılabileceğini Kazım Karabekir Paşa'ya bildirmişti[196]. Fakat Kazım Karabekir Paşa 22 Ocak 1920'de bu teklife verdiği cevapta, durum açıklığa kavuşmadan ve gücü belli olmadan Bolşeviklerin tarafını tutmanın ülkenin zararına olabileceğini, onlara karşı şimdiden direnmenin Rus-

191 B.O.A. DH.ŞFR. 90/204.

192 B.O.A. DH.ŞFR. 105/91.

193 Dr. Ömer Lütfi 2 Eylül 1919'da Bakü'den Erzurum'a dönmüş, İngilizlerin oyuncağı olan Azerbaycan Müsavat Hükümeti ile Gürcüstan Menşevik Hükûmeti'nin Anadolu'ya karşı ilgisiz, hatta zararlı olduğunu bildirmiştir (Karabekir, a.g.e., s.156). Fuat Sabit iyi bir kominist olmuştu (Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, İstanbul,1990, s.20).

194 **Nutuk, III.** s.929, Vesika No:38.

195 Sürmene Delegesi olarak kongreye katılan Ömer Fevzi Bey'in âdem-i merkeziyetçi ve ordunun dağıtılması fikirlerine şiddetle muhalefet edilmişti. (Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s.71).

196 Karabekir, a.g.e., s.401.

ya'daki mücadeleyi kazandıkları taktirde Türkiye'nin yıkımına yol açabileceğini açıklayarak şöyle diyordu: *"...Memleketimizde birçok zararlı, felâketleri getirebilecek olan Bolşevizmi hiçbir vechle istemeyen hükûmet ve milletimiz maruz kalacağı baskılara ancak bitaraf kalmakla ve bunu şerâitiyle ilân suretiyle hudutlarımızda bir sedd ve mâni teşkil edebilir"*[197].

İ'tilâf Devletleri muhtemel bir Anadolu-Bolşevik birleşmesini önlemek için Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan oluşan bir Kafkas Seddi oluşturmuşlar, Kafkasya'da bulunan devletleri Bolşeviklere karşı desteklemişlerdi. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, Kafkas Seddi'nin ortadan kaldırılması için bütün yollara başvurulması gerekiyordu[198]. Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği, bu fikirleri destekleyen 5 Mart 1920 tarihli telgrafında, İtilâf Devletlerinin Türkiye aleyhindeki baskısı sürdükçe bulaşıcı olan Bolşevizmin er geç Türkiye'yi de sürükleyeceğine işaret ediyor, yegâne aman ve kurtuluşun o kuvvetle kader birliği yapmayı gerektireceğini, Bolşevizmin Türkiye'yi kurtaracak bir şekilde yurda girmesinin ancak doğu illerinden yani Erzurum kapısından mümkün olacağını ileri sürüyor, Bolşevik ordularının Türk sınırlarına daha çabuk ve güvenlik içinde gelmeleri için çaba harcamaktan geri durmamayı, işi manevî bağlarla idare etmek gerektiğini ve bu işlerle görevlendirileceklerin hemen Erzurum'a gönderilmesini istiyordu[199]. Ayrıca, Bolşeviklerin Güney Kafkasları aşmalarını sağlamak için Anadolu'da kendilerini bir kurtarıcı gibi bekleyen milyonlarca halkın olduğunu kendilerine anlatmak da gerekiyordu[200].

İstanbul'un İ'tilâf Devletleri tarafından işgalinden sonra, Anadolu ile Rus Bolşevikler birbirlerine daha da yakınlaştılar. Hem Anadolu halkı hem Anadolu'daki liderler İtilâf Devletlerinin haksız uygulamalarından dolayı onlardan uzaklaşarak, Bolşeviklere yanaştılar ve Kafkasya'da onlarla fiilen ilişkiye girebilmek için faaliyete geçtiler. TBMM. açılınca ilk işlerinden biri Sovyet Rusya ile siyasî ilişkiler içerisine girmek oldu. Bunun yanında, Gürcistan, Dağıstan ve Azerbaycan'ın da Bolşevik olması için çalışıldı[201]. Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 13 Nisan 1920 tarihli bir telgrafta, Türkiye'de Bolşevikliğin uygulanması ile ilgili şu fikirleri öne sürüyordu: *"...İçtimaî ve idarî iş-*

197 a.g.e., s.420.
198 **HTVD**. Sayı: 15 (Mart 1956), Vesika No:388-399.
199 Karabekir, a.g.e., s.479-480.
200 a.g.e., s.486.
201 a.g.e., s.508-509.

lerimizde dahi muhtar bulunmalı ve Bolşevik prensiplerinin icab ettirdiği tadilât ve tahavvulât-ı memleketimizin münevverân ve zimandarânı peyderpey ve tedricen tatbike başlayıp milleti ve İslâm milletlerini hazım ve kabule alıştırarak tevsi etmelidir...."[202] diyordu.

Millî Mücadele liderlerinin bolşevizm hakkındaki fikirleri bu noktaya gelirken, hem bolşevikler için hem de Ankara için Doğu Anadolu ve Erzurum'un önemi artıyordu. Erzurum, Doğu Anadolu'nun önemli merkezlerinden biriydi, doğudan Türkiye'nin giriş kapısıydı ve belki de bolşevizmin doğudan Türkiye'yi girebileceği tek kapıydı. Bu sebeple Erzurum ve çevresi Bolşeviklerin yoğun şekilde propaganda yaptığı bir bölge haline geldi.

Bolşeviklerin Anadolu'daki en iyi propaganda araçları, ellerindeki Osmanlı esirleri idi. Rus esir kamplarında bulunan bu esirlere yoğun bir Bolşeviklik propagandası yapılmış, özellikle Mustafa Suphi ve arkadaşlarının katkılarıyla 1918 yılı ilkbaharında bu propagandalar artmıştı. Brest-Litovsk Andlaşması'ndan sonra Türkiye'ye dönen Türk esirlerinden yüzlercesi esir kamplarındaki bolşeviklik propagandasından söz etmişlerdi. Kazım Karabekir Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne ve 3.Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen bir yazıda, bolşevik oldukları rivayet edilen, çoğunun subay olduğu anlaşılan bir hey'etin Kars'a diğer bir hey'etin de Ardahan'a gelerek İslâm Hükûmeti kurdukları bildiriliyordu[203].

Kazım Karabekir Paşa, 31 Temmuz 1919'da bu konu ile ilgili İngilizlerden aldığı şu haberi de Harbiye Nezareti'ne bildiriyordu:

---

202 Karabekir, a.g.e., s.593.

203 Yavuz Aslan, **Türkiye Kominist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Ata.Üniv.Ata.İlk.ve İnk.Tar.Enst. (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum,1995, s.55 ve 59.
12.Fırka Kumandanlığı bu konu ile ilgili elde ettiği bilgileri, 23 Temmuz 1921'de Kazım Karabekir Paşa'ya şu şekilde rapor ediyordu:
" 1- Hudut haricindeki kominist faaliyet ve tarz-ı mesâisi hakkında alınan bazı malûmattır. a) Bakû'de bir kominist kursu açılmıştır. İlk yetiştirilen üserâ-yı osmaniyeden 95 kişi Anadolu'ya sevk olunmak üzerdir. b) Gümrü'de dahi bir koministlik kursu açılmıştır.
2- Türkiye'ye gönderilecek kominist Türklerin mesâisi hakkında tanzim ve bir sureti elde olunan 23 maddelik talimâtnâmenin hülâsası şöyledir: a) Merkezî (komitenin?) iş'arına kadar gizli çalışacak esirlerin muhacereten avdet gibi münasib vesileler bularak Türkiye'ye gitmek, tahsilî olanlar için muallimliğe veya küçük memuriyetlere geçmek, amele ve çiftçiler arasına karışıb bir iş tutmak, üzerinde para bulunduğunu ihsas ettirmemek, herkese Anadolu'ya girecek ve işsiz günlerde bir işçi gibi yaşayacak kadar

"Erzurum ve havalisinde İslam Bolşevikler tarafından gönderilmiş propaganda heyeti varmış, bu heyet bilumum islamları bolşevik nazariyat üzerine isyan ettirerek Hindistan'dan buralara kadar İngilizlere karşı cephe almak, İngiliz ordularını rahat bırakmamak ve İngiltere idaresi altında bulunan İslamları galeyana getirerek müşkül bir vaziyete sokmak için çalışıyormuş"[204]. Bolşevik propagandaları hakkında alınan bu haberlerin ardından, Kazım Karabekir Paşa bunun önüne geçebilmek için bazı tedbirler almış, 16 Ağustos 1919'da 3.Ordu Müfettişi sıfatıyla kolordulara yaptığı tamimde, düşman parasıyla memleket içerisine pripaganda yapmak amacıyla değişik kıyafet ve hüviyet ile girecek olanlara karşı dikkatli davranılması gerektiğini bildirmişti[205].

Bolşeviklerin Erzurum ve çevresindeki propagandaları 1920-1921 yıllarında artarak devam etmiştir. Kazım Karabekir Paşa, bu propagandalara karşı etkili tedbirlerin alınabilmesi için Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden gerekli ve doğru bilgilerin zamanında bildirilmesini istemişti[206]. Paşa, bolşevikler hakkında daha geniş bilgiler almaya çalışırken 1920 yılı Ağustos ayı başlarında ilk bolşevik müfrezeleri Erzurum'a geldiler. Hey'et şerefine şehirde gösteriler yapıldı ve fener alayları düzenlendi, Türk subayları geçici olarak üniformalarındaki rütbe ve nişanları çıkardılar[207].

Bolşeviklerin bu propagandalarına karşı, İngilizler de Anadolu'nun çeşitli şehirlerine ve Erzurum'a gönderdikleri beyannamelerle Azerbaycan'daki Müslümanlara bolşevikler tarafından yapılan mezalimleri anlatıyorlardı. Bu haberler

---

para verilir. Dahildeki gruplar onbeş günde bir Trabzon, Samsun, Tuapse acenteleri vasıtasıyla harice rapor gönderecek, b) Bolşevik olduğunu kimseye söylemeyecek, Rusya'da gördüklerini anlatır gibi hareket edecek, emniyet kazandıkça cihangirlik ihtiraslarından bahsetmek, ara sıra zalim müttefiklerin fenalıklarını kabul etmek, hiçbir zaman askerlikten kaçmaya teşvikat yapılmayacak, bilâkis antantaya karşı müdafa'a hissi telkin edilecek, hissiyat-ı diniyeye ihtiram gösterilecek, taassub ve tahriklerde bulunulmayacak, ruhunda isyan âsârı hissedilen kimselerden iki ay tecrübe ve sonra kominizm esasları açalacak.

3- Bütün alaylara, cephe mıntıkasına ve beray-ı malûmat-ı Merkez Ordusu Kumandanı'na" (ATASE, K. 1230, D.3/24, F.27, 27-1).

204 B.O.A. B.E.O. Sadaret Evrakı Kalemi, A.VRK. 838/37.

205 ATASE, K.323, D.5/5, F.17. 5 Eylül 1919 tarihli İkdam Gazetesi'nde de, Bolşeviklerin propaganda yapmak ve karışıklık çıkarmak üzere Estonya, Litvanya, Ermenistan ve Erzurum'a memurlar gönderdikleri haberi yer alıyordu. (İkdam, 5 Eylül 1335/1919, No:8108).

206 ATASE, K.188, D.100/2, F.65 ve 73.

207 Rawlinson, Adventures In the Near East, s.281.

Erzurum'da tekzib edilerek, halka İngilizler hakkında şu beyanname dağıtılıyordu: *" Yalan, dolan her milleti aldatan, kahpelikle kardeşleri birbirine boğduran İngilizdir; bu şeytanı artık herkes bellesin. Bu kahpenin oyununu her bir şarklı öğrensin. Arapları beylik diye aldatarak bitirdi, bizim bile başımıza bin belalar getirdi, Yunan piçi yumurtladı her girdiği yerlere. Fakat sanma! kalacaktır bu kahpelik yanına, pek az kaldı bütün dünya binecektir dalına. İngilizin kahpeliğini artık herkes öğrensin"*[208].

Bunların yanında, 9. Fırka Kumandanı Halid Bey, 1 Ağustos 1920'de Karabekir Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta, Bolşevikliklerin millî menfaatlerimize aykırı siyaset takip ettiklerini, memleketimizde bir karışıklık meydana getirmek için çalıştıklarının haber alındığını bildiriyordu. Millî Müdafaa Vekili Fevzi Paşa da, bolşeviklik propagandasına karşı dikkatli olunmasını tavsiye eden 20 Ocak 1921 tarihli telgrafında, memleket ve orduda birliğin temini ve zararlı cereyanlara karşı konulması için Bolşevik propagandasının hudud dışında karşılanarak memleket dahiline girmesine engel olunmasını istedi[209]. Fakat alınması istenilen bu tedbirlere rağmen Erzurum ve çevresinde bolşevizme sempati ile bakanlar çıkacaktır.

2. Mustafa Suphi'nin Çalışmaları ve Erzurum'a Gelişi

a. Bakû Kongresi

Rusya'daki Kominist Müslümanlar ile yakın temasları bulanan Mustafa Suphi, Azerbaycan'da Sovyet Devrimi yapılması üzerine Türkistan'dan Bakû'ye taşınmıştı[210]. Bakû'de, 1920 yılı yazında Millî Mücadele için ihtiyaç duyulan Bolşevik yardımını temin etmek ve Bolşevik Rusya ile iletişim sağlamak için kurulmuş olan Türk Kominist Partisi'ni kısa süre içerisinde denetimi altına al-

208 **ATASE**, K. 882, D.12/99, F.22,22-1; F.28-1.

209 **ATASE**, K. 590, D.123/37, F.54.

210 Bir müddet Erzurum Lisesi'nde de okumuş olan Mustafa Suphi, 1918 yılında Osmanlı toprakları dışında bolşevik propagandasına başlayınca, Dahiliye Nezareti onun tanıdıklarıyla ilişkisinin kesilmesini Canik Mutasarrıflığı'ndan şu telgrafla istemişti:
"Canik Mutasarrıflığı'nın 15 Eylül 1334 (1918)
Sinop'tan firar eylemiş olan Canik Meb'us-u Sabıkı Mustafa Suphi Bey'in Moskova'da düşmanların menafi'ine olarak Yeni Dünya namıyla bir gazete neşrettiği anlaşılmaktadır. Merkumun Memalik-i Osmaniye'deki tanıdıklarıyla te'sis-i muhabere etmesi ve ifsadâta teşebbüsü kaviyyen melhuz olduğundan oraca lâzım gelen takyidâtın ittihazı" (B.O.A. DH.ŞFR. 91/154).

dı[211]. Bu partiye hakim olan ve kominist likle bir ilişkisi olmayan İttihatçıları temizleyen Mustafa Suphi, parti merkez komitesine Türkistan'dan getirdiği kendi adamlarını yerleştirdi. Bakû'de parti üyelerini yetiştirmek için bir okul açarak, Yeni Dünya Gazetesi'nin Anadolu'da yaygın bir şekilde dağıtılmasını sağladı.[212].

Moskova ile de yakın ilişkiler içerisinde olan Mustafa Suphi, Türkiye'de başlayan Müdafaa-i Milliye Hareketiyle görüşülmesi ve Türkistan, İran veya Kafkasya yoluyla Anadolu'ya geçilmesi taraftarı idi[213]. Mustafa Suphi bu hedefine ulaşmak için, Bakû'deki teşkilâtını yerleştirdikten sonra Azerbaycan ve Dağıstan'da bulunan Türk vatandaşlarını tesbit ettirmiş ve bunları propaganda yoluyla kazanma yoluna gitmiştir. Daha sonra çalışmalarını Anadolu'ya kaydırmış, 1920 yılı yazında, Nahçivan, İstanbul, Trabzon, Rize, Erzurum, Bayezit, Samsun, Sivas, Tokat, Amasya ve Zonguldak bölgelerine propagandacılar göndermiştir. Türkiye Kominist Fırkası(TKF) Anadolu ile ilgili çalışmalarını yürütebilmek ve Anadolu Hükûmeti ile irtibat kurabilmek için Nahçivan'ı kendisine bir üs olarak seçmişti[214].

Türkiye Kominist Teşkilâtı Merkez Komitesi üyesi ve Zor Sancağı eski mutasarrıfı olan Salih Zeki, Temmuz 1920'de teşkilâtın bir şubesini açmak ve kominizm propagandası yapmak üzere Nahçıvan'a gönderildi. Salih Zeki'ye verilen görevlerden birisi de TBMM. Hükûmeti ile ilişki kurmaktı. Ayrıca, Erzurum, Sivas, Ankara ve Trabzon havalisinde faaliyette bulunması için TKF tarafından kendisine vekâlet verilmişti[215]. Bu sebeple, Salih Zeki Ağustos ayı başında Erzurum'a gelmiş ve 2 Ağustos'ta Kazım Karabekir Paşa ile bir görüşme yapmıştı. Salih Zeki bu görüşmede, Türkiye'nin varlığını koruyabilmesi için bolşevik idare tarzının kabul edilmesi gerektiğini, bu amaçla 1 Eylül'de Bakû'de yapılacak olan Türk Kominist toplantısına Anadolu'dan sekiz-on delegenin gönderilmesini, kendisine Erzurum'da açık veya gizli teşkilât yapması için müsaade edil-

211 Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, Ankara,1991, s.19 ve 30.
212 George S.Harris, **Türkiye'de Kominizmin Kaynakları**, (çev.Enis Yedek), İstanbul,1976, s.82.
213 Aslan, **a.g.t.**, s.97.
214 Yusuf Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı Dışarda Akımlar", **Belleten**,XXXV/140,s.616.
215 **Türkiye Kominist Fırkası'nın Birinci Kongresi**, Bakû, 1920, s.28-29.

mesini istemiş, Kazım Karabekir Paşa Albayrak Gazetesi hey'eti ile görüşmelerini ve bunun da gizli olarak yapılmasını Salih Zeki Bey'e söylemişti[216]. Bu görüşmeden altı gün sonra, Erzurum'dan Mithat ve Cevad Beyler Hasankale'ye gelerek Kazım Karabekir'e Erzurum'da halk hükûmeti yapmak istediklerini bildirmişlerdi. Ayrıca Albayrak Gazetesi'nin 9 Ağustos 1920 tarihli nüshasında, Salih Zeki'nin "Yeni İnkılâp" başlıklı bir de makalesi de yayınlamıştı[217].

Salih Zeki, Erzurum'da Midhat Bey'in evinde misafir olmuş ve Albayrakçılarla uzun uzun görüşme imkânı bulmuştu. Midhat ve Cevad Beylerin Salih Zeki ile görüştükten beş gün sonra Kazım Karabekir Paşa'dan halk hükûmeti yapmak için müsaade istemeleri, Salih Zeki'nin kısa bir süre içerisinde ne kadar başarılı bir şekilde propaganda yaptığını gösterir. Ayrıca Albayrak Gazetesi'nde bir yazısının yayınlanması, Albayrakçıların bolşeviklerle olan yakınlığını göstermesi açısından önemlidir.

Salih Zeki, Kazım Karabekir Paşa ile yaptığı görüşmede, Bakû'de yapılacak bir kongreden bahsetmiş ve bu kongreye Anadolu'dan delege gönderilmesini istemişti. Bolşevikler doğu işleri ile ilgili olarak, 1920 yılı içerisinde biri Moskova'da, diğer ikisi Bakû'de olmak üzere Türkiye'yi yakından ilgilendiren üç kongre yapmışlardı. Bunlardan birincisi; Moskova'da yapılan III.Enternasyonel'in ikinci kongresi, ikincisi; Bakû'de yapılan Doğu Halklarının birinci kongresi, üçüncüsü ise; yine Bakû'de yapılan Türkiye Kominist Teşkilâtı'nın birinci kongresidir. Sovyetler, büyük önem verdikleri Doğu Halkları Kongresi'ne Türkiye'den delege gönderilmesi için TBMM. Hükûmeti'ne resmen müracaat etmemiş, doğrudan doğruya halkı kongreye davet etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, TBMM.'nin bu konuda devre dışı bırakılmasını sert bir şekilde eleştirmiştir[218].

Fakat, Sovyet Rusya'nın yardımına ihtiyacı olan TBMM. Hükûmeti'nin bu kongreye karşı kayıtsız kalması imkânsızdı. Bu sebeple kongrede görüşülen ko-

---

216 Karabekir, **a.g.e.**, s.794-795; Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.49.

217 **Albayrak**, 9 Ağustos 1336/1920, sayı:104.

218 Mustafa Kemal Paşa bu konuşmasında, "*...Son günlerde Bakû'de beynelmilel bir kongre yapılmaktadır. Resmî ve gayri resmî vukubulmakta olan müracaatlarda bizden de oraya murahhaslar davet ediyorlar. Bu davetler doğrudan doğruya halkımıza vukubuluyor. Trabzonlular'a Erzurumlular'a her tarafa bir takım davetnameler geliyor, gönderiliyor... Bu şekilde bir kongreye ancak biz gideriz, biz halk adına karar verme selâhiyetine sahibiz...*" diyordu (**TBMM. ZC.**, c.III (14.8.1336/1920), s.210.

nulardan haberdar olabilmek için kongreye gözlemci gönderilmesi gerekiyordu. TBMM.Hükûmeti, kongreye temsilci olarak Moskova'da bulunan Dr. İbrahim Tali Bey'i görevlendirdi[219]. TBMM. bu gözlemci dışında, kendi amaç ve siyaseti için çalışacak kimseleri kongereye göndermeyi planlamış ve bu organizasyonla Kazım Karabekir Paşa'nın ilgilenmesi kabul edilmişti[220].

Kazım Karabekir Paşa, Erzurum'da Doğu Halkları Kongresi'ne katılmak için asker ve sivillerden meydana gelen bir hey'et oluşturdu. Bu heyette askerlerden XV.Kolordu Erkân-ı Harbiye İkinci Şube Müdürü Binbaşı Arif Bey ve Mülâzım Asım Efendi, sivillerden Cevad (Dursunoğlu), Dr. Salim (Cimilli), Mesut (Çankaya), Ömer (Olgun), Şükrü, Asım ve Azmi Beyler bulunuyordu. Arif Bey ve Asım Efendi Kazım Karabekir Paşa'nın gözlemcisi olarak kongreye katılmaktaydılar[221]. Bazı kaynaklar Süleyman Necati Bey'in de bu kongreye katıldığını belirtmekte iseler de [222] Süleyman Necati Bey bu sırada Ankara'da bulunuyordu ve bu kongreye katılmamıştı. Bunların dışında kongreye TBMM.'nin izni olmadan Erzurum ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nden katılanlar da olmuştu[223].

1 Eylül 1920'de Bakû'de toplanan Doğu Halkları Kongresi, 8 Eylül'de sona erdi. Bu kongrenin amacı, doğu milletlerini emperyalist sömürgeye karşı kışkırtmak ve millî mücadele hereketlerini teşvik etmekti. Erzurum grubuna kongre sırasında söz hakkı verilmemişti. Kongreye Kazım Karabekir Paşa'nın gözlemcisi olarak katılan Binbaşı Arif Bey, Erzurum'a döndüğünde kongre ile ilgili 23 Ekim 1920 tarihli bir raporu Paşa'ya sundu. Raporda, Kongrenin esas olarak propaganda mahiyetinde olduğundan, bütün şark milletlerinde şûrâ hükûmeti kurulması gerektiğinden, arazilerin çiftçilere dağıtılmasının kabul edildiğinden bahsediliyor, Rusya'da halkın çok perişan bir durumda olduğu, herşeyin orduya terk edildiği, kominizmin kabul edilemeyeceği belirtiliyordu[224].

---

219 Cebesoy, **a.g.e.**, s.22.

220 Karabekir, **a.g.e.**, s.807.

221 Akbulut, **Albayrak Olayı**, s.55; Karabekir, **a.g.e.**, s.808. Müftü Sadık ve Zühtü Bey de kongreye delege olarak seçilmelerine rağmen Bakû'ye gitmediler. (Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s.910).

222 Tunçay, **Sol Akımlar**, I, s.101; Nermin Menemencioğlu, "Congres of The People of The East, Baku September 1920", **IX. Türk Tarihi Kongresi**, VI. (5Eylül 1990), Ankara.1994, s.2224.

223 Aslan, **a.g.t.**, s.197.

224 **ATASE**, K. 588, D.118/36, F.40- F.40-7.

Bu kongreden iki gün sonra, 10 Eylül'de Türkiye Kominist Partisi'nin birinci kongresi başladı. Bu kongreye Erzurum delegesi Cevad Bey de katıldı[225]. Delegelerin çoğunu Türkiye'nin çeşitli yerlerinden gelenlerin oluşturduğu TKP. Kongresi'ne 74 kişi katıldı. Kongre Riyaset Hey'eti'ne de seçilen Erzurum Delegesi Cevad Bey, kongrede *"Anadolu'nun Vaziyet-i Hâzırası"* hakkında bir konuşma yaptı. Bu konuşma, Erzurum'da meydana gelen ve gelecek olan olayları yakından ilgilendirdiğinden aynen vermeyi uygun buluyoruz:

"Anadolu'nun Vaziyet-i Hâzırası

"Harbin bidayetinde Türkiye'nin hudutları geniş olduğu halde, şimdi hudutlar küçülmüş, memleket parçalanmış. Antanta tarafından ise harbin bütün ağırlıkları Anadolu fakir halkının boynuna yüklenmiştir. Memleket ve bundan en ziyade müteessir olan Anadolu fakir ve rençber halkının kalbinde büyük bir galeyan vardır. Bugün İstanbul ve İngiliz hükümetine karşı başlayan kıyam harekâtı da o galeyandan doğmuştur (alkışlar). Bu harekâtın başında müdafaa-ı nefs mes'elesi esas idi. Fakat sonra bu hareket içtimai, sınıfi inkişaflara mazhar olarak inkılâbi mahiyete girdi. Şiarları iki idi: Biri memleketi garb emperyalistlerine teslim etmemek, diğeri ordu arkasında milleti soyan tufeylilere karşı mübareze. İki kongrede buna dair kararlar verildi.

"İşte bugün Anadolu canıyla, başıyla memleketi müdafaa etmekle beraber, inkılâb, temiz adamları işbaşında bulundurmaya çalışıyor. Senadid-i ittihaddan ve dalavereci yeni milyonerlerden hiç biri memleketin içine sokulmamıştır. İnkılabçı Anadolu, fikrini İstanbul'a anlattı. İngilizlerin elinde olan İstanbul ise onu boğmak için elinden geleni yaptı. İngiliz silahlarıyle techiz ve İstanbul Hükûme-

225 Cevad Bey, Bakû'ye gittiği ilk günden itibaren İstanbul delegeleri Ethem Nejat ve İsmail Hakkı Beylerle birlikte milliyetçi konuşmalar yapmış olmasına rağmen bir müddet sonra Türk delegelerinden ayrı hareket ederek Mustafa Suphi'nin idaresindeki Türkiye Kominist Teşkilâtı'na gidip gelmeye başladı. Kısa bir süre sonra, Türk delegelerini ziyaret eden bu üç arkadaş, onlarla birlikte çalışmayacaklarını, eskiden beri bolşevik olduklarını söylemişlerdi. Bunlar, Bakû'de konferans devam ettiği müddetçe Erzurum'dan aldıkları mektupları Mustafa Suphi'ye veriyorlardı. Bu bilgileri veren ve kongreye delege olarak katılan Trabzon Meb'usu Hafız Mehmet Bey, meclisteki konuşmasında bir noktaya temas ederek, aynı günlerde Erzurum'da kurulmaya çalışılan Halk Hükûmeti meselesine açıklık getiriyordu: " *(Bakû'den) avdetimi müteakip, Erzurum'da vali ve kumandalara varıncaya kadar intihabla olsun diye kıyamet koptu... Kendi tahkikatım, bu mesele Bakû'de Mustafa Suphi ile Cevad arasında yapılan antant ve ittifâk neticesinde Erzurum'daki vakayi meydana geliyor*". (**TBMM. GCZ.**, II (18.4.1337/1921), s.40).

ti tarafından sevkedilen kuvvetlere karşı Anadolu, kararındaki azmini göstererek hıyanete harb ile cevab verdi. Böylece Anadolu'da dahili ve sınıfı cidal ilk adımını atmış demektir (alkışlar). Bu mübareze ve hareket-i mühimme buhranlar içinde gittikçe kuvvet bulmakta ve halk arasında yayılmaktadır. Fukara halkın hukukunu müdafaa için hükümet mesarifatının mühimce kısmını zengin sınıflara yükletmek istemişti. Zenginler, irticai kuvvetler yarattılar; fakat halk kitlesinin bütün azameti önünde bu kuvvetler kâmilen erimektedir (alkışlar).

"Anadolu hareketi başta Rusya inkılabının mahiyetine vakıf değildi. Fakat son zamanlarda bütün hakikat anlaşılmağa başlamıştır. Anadolu'da sol sosyalistlerin efkârını neşreden gazeteler vardır. Erzurum'da çıkan (Albayrak) halkı inkılaba doğru götürüyor. Hareket günden güne inkişaf ediyor. Komünist fikir ve teşkilâtları gittikçe kuvvet buluyor. İşte Anadolu'nun hakiki vaziyeti ! Anadolu, şimdiki hükümeti, son ideal hükümet kabul etmiyor. Zaman gelecek, halk emeline muvafık hükümet şekline de nail olacaktır. Anadolu Rusya'dan içtimai inkılabtan büyük müzaheretler bekliyor. Anadolu, başladığı bu inkılab haraketleriyle yalnız kendisi için değil, bütün beşeriyet için selamet va'd ediyor (alkışlar).

Cevad Bey, kendisine yöneltilen bir soru üzerine konuşmasına şu sözlerle son vermişti: "Mukaddema halkın makam-ı hükümdariye karşı büyük hürmeti vardı. Her şeyini oraya medyun addediyordu. Fakat şark vilayetlerinde bu fikir tamamen değişmiştir. Çünkü halk, padişahın memleketi ne felaketlere sürüklediğini görmüş ve şimdi halaskâr olarak kendi kendini meydana atmıştır (alkışlar)."[226]

Cevad Bey, Erzurum'un Ermeni zulmünden kurtarılmasından sonra bu şehre gelmiş ve müdafaa-i hukuk teşkilâtının kurulmasında önemli görevler almıştı. Hâlâ bu teşkilâtla yakın ilişkiler içerisindeydi. Onun Bakû Kongresi'nde bu şekilde konuşarak Erzurum'u ve Albayrak Gazetesi'ni bir kominizm merkezi göstermesi, Mustafa Suphi ile olan ilişkilerini göstermektedir[227]. Nitekim Mustafa Suphi aynı kongrede yapmış olduğu konuşmada, Anadolu'nun Trabzon, Er-

226 **Türkiye Kominist Fırkası'nın Birinci Kongresi** (I.İçtima), s.14-16.

227 Moskova'da bulunan İbrahim Tali Bey, 1 Kasım 1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Cevad Bey'in öteden beri marksist olduğunu, diğer arkadaşlarıyla Bakû'de partiye girdiğini, biraz müfrit olmakla beraber cür'etkâr olmadığını bildiriyordu (ATASE, K.549, D.16-A/4, F.6-2).

zurum, Eskişehir gibi şehirlerinde kominist liği açıkça savunan Albayrak ve İşçi adlarında gazeteler çıkarıldığını beyan etmişti[228]. Cevad Bey'in, *"Erzurum'da çıkan (Albayrak) halkı inkilâba doğru götürüyor. Hareket günden güne inkişaf ediyor. Kominist fikir ve teşkilâtları gittikçe kuvvet buluyor... Zaman gelecek halk emeline uygun hükûmet şekline nail olacaktır..."* şeklinde konuşması Erzurum'da meydana gelecek olan halk hükümeti kurma teşebbüsünün hangi kaynaktan ortaya çıktığını göstermesi açısından önemlidir[229].

Albayrak Gazetesi, Bakû'deki Doğu Halkları Kongresi'ni yakından takip ederek, kongre hakkında Erzurumluları bilgilendirmişti. *"Kominizm inkilâbının esaslı hatlarından haber getiren"* delegelerin Erzurum'a dönüşünü büyük bir sevinçle okuyucularına duyurmuştu[230].

Erzurum'a, Erzurum delegeleri ile birlikte, Enver Paşa'nın yakın arkadaşları olan eski ittihatçılardan Küçük Talat ve Nail Beyler de gelmişlerdi. Bunlar, Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa'ya vermek üzere, Doğu Halkları Kongresi ve gelişen olaylar hakkında bir rapor hazırlamışlardı[231]. Doğu Halkları Kongresi'ne katılan Enver Paşa, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının hakaretlerine maruz kalmış, Enver Paşa ve Mustafa Suphi arasındaki düşmanlık açıkça ortaya çıkmıştı. Koministlerin bu tavırları Erzurum'da Albayrak ve çevresini de etkilemiş, Küçük Talat ve Nail Beylerin Erzurum'a gelişleri Albayrak Gazetesi tarafından eleştirilmiştir. Bu yazılarda, İttihatçıların memleketi ateşler içerisinde bırakarak yurt dışına kaçtıklarından, Anadolu adına söz söylemeye hakları olmadığından bahsedilerek[232], Sarıkamış'ta binlerce Türk'ün ölümüne sebep olan Enver Paşa'ya ağır saldırılarda bulunuluyordu[233]. Bu baskılardan dolayı Nail ve Talat Beyler Erzurum'da fazla kalamayarak Trabzon'a geçmişlerdi.

228 **TKF.'nın Birinci Kongresi**, s.31.
229 Akbulut, a.g.e., s.59.
230 **Albayrak**, 20 Eylül 1336/1920, sayı:110; 27 Eylül 1336/1920, sayı:111; **Albayrak**, 25 Teşrinievvel 1336/25 Ekim 1920, sayı:115.
231 Karabekir, **İttihat ve Terakki Erkânı**, s.51-52.
232 **Albayrak**, 25 Teşrinievvel 1336/25 Ekim 1920, sayı:115.
233 **a.g.g.**, 5 Teşrinievvel 1336/5 Ekim 1920, sayı:112.

b. Mustafa Suphi'nin Erzurum'a Gelişi

Mustafa Suphi, Türkiye Kominist Teşkilâtı'nın kuruluşundan itibaren Türkiye'ye gelerek, işçi ve köylüyü teşkilâtlandırıp halkı bolşevik ihtilâline teşvik etmek amacındaydı. O, Ali Fuat Cebesoy'un dediği gibi, birgün gelip Türkiye'nin Lenin veyahut Stalin'i olması ihtimalini düşünüyordu[234]. Mustafa Suphi ve arkadaşlarının istedikleri ihtilâlin Türkiye'de gerçekleşebilmesi için burada propaganda ve teşkilâtlanma yapmaları ilk şarttı. Fakat bunun için de kendilerine TBMM.Hükûmeti tarafından izin verilmesi gerekiyordu. Bu sırada Ankara Hükûmeti de Sovyet Rusya ile olan ilişkilerini daha sıcak bir hale getirmek için çaba harcıyordu. Mustafa Suphi böyle bir siyasî hava içerisinde Türkiye'ye gelecekti.

Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya gelmesi için, TBMM. Hükûmeti tarafından izin verilip verilmediği konusunda farklı görüşler vardır. Bu konudaki genel fikir, Mustafa Kemal Paşa'nın ona izin verdiği yönündedir. Fakat bu şartlı bir izin olup, Türkiye'de geçerli olan kanunlara uymak koşuluyla M. Suphi'nin Türkiye'ye gelmesine izin veriyordu[235].

Mustafa Suphi ve arkadaşları 28 Aralık 1920'de Kars'a geldiler ve resmî törenle karşılandılar. Mustafa Suphi burada ordu aleyhine propagandaya başlamış, ordunun yiyeceğine kadar propaganda konusu yapmıştır. Ayrıca, Türk esirlerinden kurulmuş bolşevikleştirilmiş bir alayın Bakû'de hazırlandığı da öğrenilince, kendisine gösterilen tutum değişmeye başlamıştır[236]. Mustafa Suphi'nin böyle bir tavır içerisine girmesi, Ankara'nın bu konuda bazı tedbirler almasını gerektirdi. Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa Erzurum Valisi Hamid Bey'e 2 Ocak 1921'de şu telgrafı gönderdi:

" Bakü'da müteşekkil Türkiye Komünist Fırkası Heyeti Merkeziyesi Anadolu dahilinde fiilen icrayı faaliyet etmek üzere Mustafa Suphi Yoldaş ile Edhem

---

234 Bu sırada Ali Fuat Cebesoy, Moskova'ya büyükelçi olarak tayin edilmişti ve Kars'ta Mustafa Suphi ile görüşmüştü. Onun hakkındaki ilk intibaları şöyleydi: *"Mustafa Suphi'yi şöhret, ihtiras peşinde koşan, zeki, kurnaz ve azim sahibi bir şahsiyet gibi gördüm"*. (Cebesoy, **a.g.e.**, s.51-52).

235 Bu konu hk.bkz. Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Kominist ve Sosyalist Faaliyetler**, Ankara,1967, s.225 ; Tunçay, **a.g.e.**, s.102; Rasih Nuri İleri, **Atatürk ve Kominizm**, İstanbul,1970, s.148-149; Harris, **a.g.e.**, s.128; Y.Hikmet Bayur'a göre,Suphi'ye izin verilmemişti.(Bayur, **a.g.m.**, s.623).

236 Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, s.268; Kapancızâde Hamid, **a.g.e.**, s.192.

Nejat ve diğer üç refikleri elyevm Kars'da bulunmakta ve bu heyete ait ikinci kafile de Bakû'dan Kars'a gelmektedir. Tuapse'den de, sahillerimize onüç kişinin gelmek üzere bulunduğu haber alındı. Mustafa Suphi ve rüfekasının Ankara'ya gönderilmemesi arzusu Büyük Millet Meclisi Riyasetinden ve Hariciye Vekâleti'nden makamı senaveriye tebliğ buyurulmuştur. Hükûmetimizin arzusu dahilinde ifayı icabına tevessül edileceği tabiî bulunmakla beraber, Mustafa Suphi ve teşkilâtının şu zamanda memleket dahilinde göz altındaki bir mıntıkada bulundurulması veya büsbütün harice gönderilmesi ve bu iki hale nazaran mezkûr teşkilât hakkında ne yolda hareket olunması muvafık olacağına dair mütalâatı kıymettaranelerini istifsar etmek ve bilvesile Albayrak Gazetesi'nin ve bilhassa son neşriyatı ve halkçılığa karşı Erzurum ahvalindeki cereyanı efkârın derece ve mahiyeti hakkındaki malûmatı âlilerini ricâ eylemeyi münasib gördüm. Lutfu iş'arı ricasıyla teyid-i samimiyet eylerim"[237].

Hamid Bey ertesi gün yani 3 Ocak'ta şu cevabı gönderdi:

Şark Cephesi Kumandanlığına

C.2 Kanunusani 337 şifreye.

"Mâlumu âlîleri olduğu üzere Ankara Hükûmeti hariçten gelecek cereyanların tahdit ve takyidini, nezareti altında bir heyetin faaliyetinde bulmuş ve merkezde bir fırkanın teşekkülüne müsamaha ve belki de tavassut ederek bu fırka haricindeki eşhasın faaliyetleri kabul olunamayacağını beyan ve ilân eylemişti. İmdi şu hale nazaran bu fırkai malûme haricinde eşhas tarafından vuku bulacak teşebbüsat ve icraat memlekette makbul ve makul görülen komünistlik şekline muhalif görünmekle beraber, maksadı nifakcuyane ve ihtilâfperveraneye haml olunmak zarurî bulunduğundan, müteşebbislerin faaliyetine mani olunmak ve kendileri takip olunmak umuru tabiyyei hukukiyedendir. Binaenaleyh bendenizce memlekette tesanüdü ve ahengi ihlâle sâi bulunan bu eşhanın hudut haricine çıkarılması zaruridir. Çünkü Kars'da devamı faaliyetleri etraftaki anasırın bunların orada hükûmetin himayesi altında çalışdıklarına zahip olmaları ve hâmi zan eyledikleri makamata karşı tevcihi husumet eylemelerini badi olur. Mamafih bu ihrac keyfiyetinin Kars'da Rusların gözlerinin önünde vaki olması mahzur-

237 Bayur, a.g.m., s.642.

dan gayri salim bulunmadığından keyfiyetin bizlere havale buyrulması eslem tarikdir. Burada halk umumiyetle komünizme şiddetle aleyhdardır. Halkçılık cereyanını hükûmetin ıslahatı idare hakkında meclise arz ettiği programla takayyüt etmiş ve eşkâr da onunla mahdut bulundurulmuş olduğundan bundan bir mahzur tevellüdü gayri melhuz bulunduğunu arz ve bu vesile ile takdim-i ihiramat eylerim"[238].

Bolşevikliğe şiddetle karşı olan Hamid Bey'e, 2 Ocak 1921'de Mustafa Suphî ve arkadaşlarının Ankara'ya gönderilmeyerek bir yerde göz altında bulundurulmaları veya tamamen sınırdışı edilmeleri ihtimalleri karşısında fikrinin ne olduğu sorulduğunda o, bu görevin vilâyetçe yapılmasında bir sakınca veya zorluk düşülmeyeceğini, bu adamın Trabzon veya İran yoluyla memleketten çıkarılabileceğini bildirdi[239].

Bu yazışmalardan sonra Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Suphi hakkında uygulanacak planı, 3 Ocak'ta Vali Hamid Bey'e şu şekilde bildiriyordu:

"Numro/331 Erzurum Valisi Hamid Beyefendiye

Kars

3 Kanunusâni 337 (1921)

4 K vusulü

"Mustafa Suphi ve teşkilâtı hakkında kanaatıma mutabık olan mütalâatı âlîleri bu suretle mumaileyhin memlekette hiç bir kıymet ve nüfuza malîk olmadığı kanaatini Ruslar'a vermek fırsatı da elde edilmiş ve hariçte devamı mesaisi hakkında dahi büsbütün tenzil ve iskat edilmiş olacaktır. Ancak yapılacak teşebbüsat ve icraatın komünist âlemi ile bir temas ve münasebet tesis etmiş olan Mustafa Suphi ve rüfekasının hudut haricine çıkarılmasında bilhassa Ruslar nezdinde bir sû-i tesir ve tevile imkân hasıl edememesi için memleketteki halk cereyan ve eşkârının doğrudan doğruya memleket inkılâbına muzır telâkki edilen Musta-

238 Bayur, a.g.m., s.642-643.
239 Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.193.

fa Suphi ve refakatindeki şahsiyetleri üzerinde gösterilmesi ve bu hususlaki tezahürat ve teşebbüsatın komünizm inkılâp akımını okşayacak bir tarzda idaresine itina olunmasını haizi ehemmiyet görüyorum. Buna nazaran Mustafa Suphi ve rüfekasının hudut haricine çıkarılmasında bervechi âtî tertibin icrası münasip görülmektedir:

"Mumaileyh ve rüfekasının Erzurum'a muvasalatları gününden itibaren gerek gazete neşriyatı ve gerekse halkın münasip tezahürat ve tazyikatı ile daha içerilere seyahatin ve memlekette kalmak ve çalışmaklığın kabil olmayacağı hakkında kendilerine de lâzım gelen tesirat hasıl edilir. Bu vaziyette halkı tatmin ve memleketteki vahdet ve sükûneti muhafaza için hudut haricine çıkması lüzumuna dair münasip tebligat, icap ederse resmi takibat ifa olunur. Hudut haricine çıkarılmaları için arzu ederlerse Trabzon'dan dahi gidebilirler. Şu halde yoldaki mevaki ve Trabzon'da aynı tezahüratın yapılması, Erzurum'un hareketinin takviye ve tevhid edilmesi muvafıktır. Bilhassa Trabzon'da Bolşeviklerin gözü önünde tezahüratı mezkûrenin matlup vechle idare edilmesi ve bolşevikliğin aleyhinden ziyade işbu şahsiyetler hakkında olduğunun izharını münasip buluyorum. Üçüncü Enternasyonale tabi bir komünist olan Mustafa Suphi ve rüfekasının memleketten ihracı vesilesinin hariç komünist âleminde mucibi inkisar ve tenkit olmaması için ihraç teşebbüsatını müteakip Mustafa Suphi ve rüfekasının halk nazarında şahsen maznuniyetlerine ve memlekette sükûn ve vahdetin lüzumu muhafazasına mebni halkın metalibatını ifa hususunda ki mecburiyetten bâhis resmî bir beyannamenin de neşr ve ilânı musip bir tedbir olacağını arz eylerim"[240].

Bu telgraftan da anlaşılacağı üzere yapılan plan gereği, ne Mustafa Suphi'nin çalışmalarına izin verilecek, ne de Sovyet Rusya darıltılacaktı. Bunun için Mustafa Suphi'ye karşı takınılacak tavır bir halk hareketi olarak gösterilecekti. Kazım Karabekir Paşa tarafından hazırlanarak Erzurum'a gönderilen plana göre, Türkiye Komünist Fırkası Hey'eti Erzurum'a geldiğinde halk tarafından tezahürat yapılacak ve onların üzerinde memlekette kalmak imkânı olmadığı hissi uyandırılacaktı. Halkın sükûnetinin sağlanması için kendilerine Trabzon'dan

240 Bayur, a.g.m., s.643-644.

sınır dışına çıkarılmaları söylenecek ve Trabzon'a kadar yollarda ve Trabzon'da halkın aleyhte tezahüratları devam ettirilecekti. Fakat bu aleyhte tezahüratın onların kominist oldukları için değil de başka bir sebebe dayandırılması da gerekliydi. Bu sebep de, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Rusya'da iken Türk harp esirlerine kötü davrandığı ve onların bir çoğunun idamına sebep olduğudur. Mustafa Suphi'nin bu yönü, gazete neşriyatı ve diğer vasıtalarla halka duyurulacak ve böylece halkta bunlara karşı nefret hissi uyandırılacaktı[241].

Mustafa Suphi, Kazım Karabekir Paşa ile Vali Hamid Bey arasındaki, kendi aleyhindeki bu yazışmalardan haberdar olmuş olacak ki, Ethem Nejat ile 11 Ocak 1921'de Kars'ta bulunan Kazım Karabekir Paşa'yı ziyaret etti. Mustafa Suphi bu ziyaret esnasında, Erzurum'da kendilerine suikast veya hakaret edileceğinden bahsle, arkadaşlarının Erzurum üzerinden, kendilerinin de bir kaç kişi ile Tiflis yolu ile Ankara'ya gitmeyi düşündüklerini söyledi. Kazım Karabekir Paşa ise, onların Kars'tan geri dönerek, başka yollardan ülkeye girmelerini uygun görmediğinden ya hep beraber Erzurum'a giderek halkın kendileri hakkındaki hissiyatını görmelerini veya Ankara seyahatinden vazgeçerek Bakû'ye dönmelerini söyledi. Kazım Karabekir Paşa ayrıca, kendilerine seyahatlerinde kolaylık gösterileceğini, Ankara'nın da bundan haberdar olduğunu bildirdi. Bu sözler üzerine Mustafa Suphi ve Ethem Nejat seyahatten vazgeçmenin doğru olmayacağını söyleyerek, hep beraber Erzurum yoluyla gitmeyi kabul ettiler[242].

Bu görüşmelerden hemen sonra Kazım Karabekir Paşa, Hamid Bey'e şu telgrafı çekti:

"Numro/12Erzurum Vilâyeti'ne

Kars

11/1/37(1921)

Duhulü 12/1/37

241 Aslan, a.g.t., s.403.

242 Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s.868-869.

"Kars ve Erzurum'a gelecek olan Türk Komünist Fırkası heyetinin oraya muvasalatında halk tarafından merkebe ters bindirilmek suretiyle duçarı muamele olacakları hakkında burada bir şayia devam etmektedir. Bugün Mustafa Suphi de müracaatla Erzurum tarikiyle giderse hakarete uğrayacağından Tiflis tarikiyle gitmek arzusunu gösterdi. Muvafık olmadığını ve Erzurum tarikiyle giderek ahalinin hissiyatını gözüyle görmesi veyahut büsbütün avdet etmesi caiz olduğunu söyledim. Halk doğrudan doğruya pek ziyade alâkadar olduğu böyle bir heyete karşı ve ibraz edeceği hissiyat ve tarz-ı kabulde bittabiî serbest olmakla beraber beynelmilel bir sıfatı haiz olan mezkûr heyetin merkebe bindirilmesi suretiyle bir hakarete maruz kalması menafi-i milliyemize muvafık olmayacağından efkâr ve hissiyatı memleketin mülâyimane ve nazikâne bir tarzda kendilerine iblağını münasib görmekteyim. Mustafa Suphi bazı arkadaşlarını yola çıkarıyor. Suikasta maruz ve hakarete uğramayacağı hakkında zatı âlinizden teminat gelmezse avdete karar veriyor.

Şark Cephesi Kumandanı

Kâzım Karabekir"[243]

Hamid Bey, Mustafa Suphi'nin Erzurum'a gelmesi için istenilen garantiyi verdiği 12 Ocak 1921 tarihli telgrafında, Erzurum Vilâyeti sınırları içerisinde tecavüz ihtimali olmadığını, bununla beraber dünyanın gidişatını değiştirecek bir inkılâba azmedenlerin o inkılâpların icablarına boyun eğmelerinin gerektiğini de ifade etmişti[244]. Hamid Bey'in bu telgrafını alan Kazım Karabekir Paşa, 14 Ocak'ta Erzurum Vilâyeti'ne aşağıdaki telgrafı çekti:

"Erzurum Vilâyeti'ne

Kars

14 Kanunusâni 337 (14 Ocak 1921)

15 K.Vusulü

---

243 Bayur, a.g.m.; Ergün Aybars, "Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya Gelişi Öldürülüşüyle İlgili Görüşler ve Erzurum'dan Trabzon'a Gidişiyle İlgili Belgeler", **Ankara Ünv.Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, XIII/241 (1979-1980), s.96.

244 Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.193.

"Mustafa Suphi ve rüfekasına fiilî bir tecavüze mahal verilmeyeceği hakkındaki iş'ar-ı âlîlerinin tebliği üzerine mumaileyh tertip ettiği yoldaşlarından sekiz kişilik bir kafileyi 14 Kanunusani sabahı Kars'dan Erzurum'a müteveccihen tahrik ediyor. Bu kafilenin Erzurum'a muvasalatı haberinin alındığını müteakip kendisi de mütebaki arkadaşlarıyla Kars'dan Erzurum'a hareket edecektir. Mustafa Suphi birinci kademe ile Erzurum'da haklarında cereyan ve tezahüratı yoklamak istediğinden ikinci kademenin hareketine mani esbabın tahaddüsüne meydan verilmemesi hususunu berayı hatıra arz ve muvasalatlarının iş'arını rica ederim.

Şark Cephesi Kumandanı

Kâzım Karabekir"[245]

Bu telgrafta, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının iki grup halinde Erzurum'a gitme ihtimalleri üzerinde de duruluyor, böyle bir durumda birinci kafilenin iyi karşılanması ve ikinci kafilenin de Erzurum'a gelmesinin sağlanması planlanmış oluyordu. Fakat Mustafa Suphi ve arkadaşları bir grup halinde Erzurum'a geleceklerdi. Mustafa Suphi ve on sekiz arkadaşı 18 Ocak 1921'de Kars'tan Erzurum'a gitmek üzere trenle hareket edeceklerdir[246].

Bu sırada Erzurum'da Müdafaa-i Hukukçular ikiye ayrılmışlardı. Birinci grup Bolşevikliğe şiddetle karşı olan muhafazakârlardı ve bunların başında Hoca Raif Efendi bulunuyordu. İkinci grup ise, kısmen bolşevizmi savunan Albayrak Hey'eti idi. Erzurum halkı Hoca Raif Efendi'nin arkasında bulunuyordu[247]. Mustafa Suphi'nin Kars'tan hareket edip Erzurum'a gelmekte olduğu haberi burada karışıklıklara sebep oldu. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 15 Ocak 1921'de, kominizm cereyanının hükûmetçe de tasvib edildiğini ileri sürerek topluca istifa etti ve bunu vilâyete bildirdi. Vali Hamid Bey bu durumu 16 Ocak 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya şu telgrafla iletti:

"Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne

245 Bayur, a.g.m., s.645.
246 Aslan, a.g.t., s.405.
247 Akbuluk, a.g.e., s.73.

Mustafa Suphi'nin tekarrübü ve Ankara'dan Cafer'in hemşehrilerine; serian Bolşevik olun, kesiniz, kırınız, herkesi sizin seviyenize indiriniz gibi hezeyanları muhtevî gönderdiği mektup, Erzurum halkını fevkalâde galeyan ve harekete getirmiştir. Dün mebus Durak Bey'in de dahil olduğu eşraf, ulema ve esnaftan mürekkep bir heyet makama gelerek hükûmetin komünizme karşı tarzı siyasetini istizah eylemiş ve ahalice bunun önüne geçmek için her türlü tedabiri şediyeye müracaat olunacağını, indelicap silahla müdafaa edileceğini ilâve etmiştirlerdir.

Evvelce tebellüğ ettiğim telgrafnamei âlîlerindeki noktai nazar dairesinde hükûmetin bu babdaki siyasetini ve Ankara'daki fırkanın maksat ve sebebi teşekkülünü izah ve kendilerini tatmin eyledim. Mustafa Suphi meselesine gelince, mumaileyhin efal ve harekâtının şahsî ve hususî olduğunu ve hiçbir tarafın mazharı himayeti olmadığını, kendisinin buraya geldiği takdirde defi mazarratı için hükûmetçe her türlü tedabirin ittihaz edildiğini beyan eylerim.

2- Mustafa Suphi'nin etba'ından onaltı kişi Kars'dan hareket etmiştir. Bir iki güne kadar buraya geleceklerdir. Bunlara ilişilmediğini haber aldıktan sonra kendisi hareket edecektir. Kâzım Paşa ile bu bapta cereyan eden muhaberat neticesinde takarrür ettiği üzere galeyanda bulunan halkın taarruzuna mahal vermeyerek mumaileyhle maiyetini mahfuzen hudut haricine sevk olunmak üzere Trabzon'a göndereceğim. Bu bapta başka bir emr ve mütalâa varsa tebliğ buyrulmasını istirham eylerim."

Bu telgrafın bir de şu eki vardır:

"Maruz içtima her sınıf halkın vekillerinden ibaret olmak üzere belediye dairesinde vukua gelmiş. Burada komünizm hakkında duruduraz tafsilât verildikten sonra buna karşı ittihazı tedabir edilmek üzere "Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk" ünvanıyla bir cemiyet teşkili takarrür etmiş ve Raif Efendi'nin riyasetinde yirmi kişiden ibaret bir heyeti idare intihap ve hükûmete resmen müracaat ve ihbar olunduğu maruzdur.

16 Kanunusâni 337 (16 Ocak 1921)

Hamid"[248]

248 Bayur, a.g.m., s.646-647; Aybars, a.g.m., s.97-98.

Bu telgrafa 18 Ocak'ta cevap veren Mustafa Kemal Paşa, alınan tedbirlerin uygun olduğunu ve Cafer Bey hakkında gerekenin yapılacağını bildirdi[249]. Mustafa Suphi'ye ve kominizme karşı Erzurum'da teşkilâtlanan halk, Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti etrafında toplandılar.

Mustafa Suphi, Kazım Karabekir Paşa ve Vali Hamid Bey'den aldığı teminatla ve özellikle Erzurum'da bazı çevrelere duyduğu yakınlıktan dolayı, 22 Ocak 1921 'de Erzurum'a geldi[250]. Hey'et daha önce hazırlanan plan gereği halkın aleyhte tezahüratı ile karşılandı. Bu sırada Erzurum'da bulunan Erzurum Meb'usu Durak Bey, TBMM.'nin 11 Nisan 1921 tarihli gizli oturumunda, Mustafa Suphi hey'etinin Erzurum'da karşılanışını şöyle anlatmaktadır:

"Efendiler Erzurum ahalisi lâzım gelen tedabiri ittihaz etti ve Mustafa Suphi ve avanesi Erzurum'a geleceği zaman halk dükkânlarını kapadı: Yedi yaşından yetmiş yaşına kadar... Bunlar, evvelce Erzurum ahalisi bizi istikbale çıkmış diye bıyık burıyorlardı.Fakat istasyona yaklaşınca müteessir oldular, biraz istirahatten sonra bunlar trenden indirildi...

Zaten Mustafa Suphi'nin mesabakını (geçmişini) Erzurum iyi tanır. Son zamanlarda Kastamonu Valiliğinde bulunan Ali Rıza Bey'in oğludur. Babası da kendisinden memnun değildir ve kovmuştur. Bu yirmi kişilik heyet de tabiî beraber gelmiş idi ve Kars'ta da orduca nezaret altında bulunduruluyordu. Bunların Rusya'ya geri gitmeleri siyaseten muvafık görülmüyordu. Sözü bana verdiler: Oğlum nereden gelip nereye gidiyorsun diye söze başladım, kimin namı hesabına söz söylüyorsun ve nesin? Dedim. Halk asabileşti; nümayişler yaptılar, bağırdılar, çağırdılar, yirmi kişilik heyet de beraberdi. Kartopu gibi bir şeyler, bir şeyler, bir şeyler... Trene bindirip kovdular. Tabiî Trabzon'a da böyle gittiler..."[251].

---

249 **ATTB, IV, s.385.**

250 Bayur, a.g.m., s.647; Aybars, a.g.m., s.97. Suphi'nin Erzurum'da yakınlık duyduğu çevre Albayrak Hey'eti'dir. Bu yakınlıktan dolayı Türkiye Kominist Teşkilâtı, merkezini Erzurum'a taşımayı dahi düşünmüştür. Nitekim Nahçivan'dan Veysel (Ünüvar) Bey, 10 Ekim 1920'de Talipzâde Yusuf Bey'den aldığı şu bilgiyi vermektedir: *"Bakü'de Türklerin teşkil etmiş olduğu kominist teşkilatı merkezini Erzurum'a nakledecekmiş."* (Aslan, a.g.t., s.414).

251 **TBMM, GCZ, II, (11.4.1337/1921), Ankara,1985, s.33.**

Durak Bey konuşmasının bir yerinde, *"...Fakat Mustafa Suphi Erzurum'a giripte orada alkışlandıktan sonra..:"* cümlesi geçmektedir. Buradan, Mustafa Suphi'yi Erzurum'da alkışlarla karşılayan bir grubun olduğunu anlıyoruz. Bunlar bolşevizme sempati ile bakan ve Bakû Kongresi'ne katılan Albayrak Hey'eti'nden başkası olamazdı[252].

Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Erzurum'a geldikleri haberi, Vali Hamid Bey tarafından 22 Ocak 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya şu şekilde bildirilmişti:

"Mustafa Suphi onyedi refikiyle Erzurum'a gelmiş ise de istasyonda toplanan binlerce halk tarafından tahkir ve tard olunmuştur. Evvelce alınmış tedabiri inzibatiye neticesinde fiili bir tecavüz vuku bulmayarak merkum tevakkuf etmeyerek yoluna devam etmeye mecbur olmuştur. Trabzon tarikini takip etmekte olup güzergahta ahali konak ve yiyecek vermemektedir"[253].

Aslında Mustafa Suphi Erzurum'a gelmeden birgün önce yani 21 Ocak'ta Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti de, Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndererek Mustafa Suphi'nin Erzurum'a sokulmayacağından bahsetmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa, meclisteki okunan bu telgrafa 25 Ocak 1921'de şu cevabı vermişti:

" Telgraf-ı âliniz Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde okundu. Meclisteki pek ciddî ve heyecanlı bir görüşme yapıldı. Meclis ve Hey'et-i Vekile millî sınırlarımız içinde milletimizin kayıtsız şartsız ve bütün mukaddesat ve geleneklerimiz saklı ve korunmuş olarak bağımsız yaşamasını sağlamak olan gayemizi tekrarlamakla birlikte, kominizmin ülke ve milletimizde uygulanamayacağı hakkındaki inancını açıkladı.

"Bundan başka milletimizin dirliğini bozucu herhangi bir akımın, her nereden gelirse gelsin mani olunması tabî olduğundan, gerek Hey'et-i Vekile'nin ve gerek bütün milletin uyanık ve tedbirli bulunması gereği, Büyük Millet Meclisi hey'et-i umumiyesince kat'î olarak belirtildi.

252 Akbulut, a.g.e., s.76.
253 Bayur, a.g.m., s.646-647.

" Hükûmetin, bu görüşe uygun olarak hareket edeceği tabiî bulunmakla, Erzurum'un muhterem ahalisinin, millî birliğimizi daima yenileyip güçlendirici olan sağlam durumlarını iç rahatlığıyla sürdürmeleri duyurulur efendim"[254].

Mustafa Kemal Paşa, aynı gün Mustafa Durak Bey'e gönderdiği telgrafta da, Mustafa Suphi'ye karşı takınılan tavır hakkında şöyle diyordu:

"....5- Erzurum'da Mustafa Suphi hakkındaki millî tepkilerin plânını daha önce Kâzım Karabekir Paşa'nın ve sonra Hamid Bey'in yazılarıyla öğrenmiş ve uygun bulmuştum. Herhalde Doğu'dan gelecek yıkıcı herhangi bir akıma karşı Erzurum ve Trabzon'un, bütün ülkenin bir demir duvar durumunda bulunacağına güveniyorum..."[255]

Erzurum Valiliği ve Erzurum Mevkî Komutanlığı tarafından alınan tedbirler sonucunda, Mustafa Suphi ve arkadaşları halkın heyecanına rağmen herhangi bir taarruza uğramadılar. Fakat Erzurum'da kalmaları sakıncalı bulunduğundan kendilerini taşıyan tren hemen Ilıca'ya sevkedildi. Oradan da Trabzon'a gitmeleri için nakil vasıtaları gönderildi. Mustafa Suphi Ankara'ya gitmek istediyse de yanına kuvvetli bir jandarma müfrezesi verilerek Trabzon hududuna kadar götürüldü[256].

Mustafa Suphi ve arkadaşları Erzurum'a geldiklerinde 19 kişi idiler. Erzurum'dan yine aynı sayıyla ayrıldılar. Fakat Vali Hamid Bey, hey'etten birisinin, karısını Erzurum'da bıraktığını belirtmektedir[257].

Mustafa Suphi ve arkadaşları Trabzon'da da aynı akıbete uğradılar. Karadeniz yoluyla Rusya'ya iade edilmek istendiler, fakat Sürmene açıklarında bir suikaste maruz kaldılar ve öldürüldüler.

Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmelerinden sonra da, Türkiye'ye yönelik kominist faaliyetleri devam etti ve bu propagandalarda Doğu Anadolu yine ön planda tutuldu. Bakû'de yetiştirilen kominist ler Anadolu'ya gönderildi[258]. Moskova'da Süleyman Nuri başkanlığında bir Türk Kominist Partisi kurularak

254 Cihat Akçakayalıoğlu, **Atatürk, Komutan, İnkılâpçı ve Devlet Adamı Yönleriyle**, Ankara,1988, s.646.
255 Akçakayalıoğlu, a.g.e., s.647.
256 Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.193-194.
257 Aslan, a.g.t., s.416; Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.194.
258 ATASE, K. 1040, D.130/85-A1, F.79.

Erzurum, Trabzon, Sivas ve Kayseri'de kominist teşkilâtı yapmak için adamlar gönderildi. Kazım Karabekir Paşa, 12 Kasım 1921'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden ve fırkalardan, kominizme karşı dikkatli olunmasını ve bunların entrikalarına meydan verilmemesini istedi[259]. Bu konuda özellikle sığınma bahanesiyle gelenlerin iyi kontrol edilmesi gerektiğine dikkat çekiliyordu[260].

3. Albayrak Gazetesi'nde Bolşevizm

İkinci yayın hayatına, 1919 yılı başlarında tekrar başlayan Albayrak Gazetesi, Süleyman Necati Bey'in idaresinde kardeşi Mithat, Cevad Bey ve kardeşi Müştak Sıdkı ile birlikte Türkçü duygu ve düşüncelerle hareket etmişti[261]. İzmir, Adana, Maraş, Urfa, Antep'in işgallerini ve Anadolu'da meydana gelen hadiseleri yakından takip ederek Erzurum halkı üzerinde etkili olan gazete[262], İtilâf Devletlerinin haksızlıkları ve iki yüzlü davranışları karşısında yeni fikir akımlarına yöneldi.

Millî Mücadele Hareketi'nin başlaması ile birlikte, Anadolu'daki birçok aydın Rusya'daki Bolşevik İhtilâli ile aralarında bir yakınlık bulmuşlardı. Türk milliyetçileri bile Sovyet tecrübesinden Türkiye'ye uygulanabilecek dersler alınabileceğine inanmışlardı. Halk arasında da kominizmin, İslâmın yeni bir ifadesi olduğu sanılmaktaydı[263]. Albayrak Gazetesi yayın kurulu da bir müddet için kendisini bu düşünceye kaptırdı.

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgaliyle birlikte, Albayrak yayın kurulu kuzeyden gelen, insanî prensipleri ön planda tutan kominizmin etkisinde kaldı. İstanbul'un işgalini protesto için 17 Mart 1920'de, Erzurum'da Lala Paşa Meydanı'nda düzenlenen mitingde bir konuşma yapan Cevad Bey, mütareke yapılan galip devletlerin şimdiye kadar bir takım küçük milletleri öne sürerek Türkiye hakkında reva gördükleri kanunsuz işgallere, mezalime nihayet İstanbul'u işgal

259 a.g.a., K.1047, D.167/39, F.35.

260 HTVD. Yıl:23 (Eylül 1974), sayı:71, Belge No:1540.

261 Süleyman Necati Bey, 1920 yılı başlarında, Erzurum'dan mebus seçildiği için İstanbul'a gitmiş ve Albayrak Hey'eti'nden ilk kopmalar başlamıştı.

262 Dahiliye Nezareti, 28 Ocak 1920 ve 1 Mart 1920 tarihlerinde Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği iki ayrı yazıda, mahallî yayınların halk üzerindeki etkisine dikkat çekerek, burada yayınlanan gazetenin kontrol altına alınmasını istiyordu (B.O.A. DH.ŞFR. 106/134; DH.ŞFR.108/1).

263 Harris, a.g.e., s.94; Akbulut, a.g.e., s.32.

ve meclisi dağıtmak gibi son büyük haksızlığı ilâve ettiklerini ve bunu kuzeyden "hak, hak!" diyerek akan büyük bir sele sed yapmak emelini beslediklerini belirtiyordu[264].

Müştak Sıdkı Bey, 25 Mart 1920 tarihli, *"Halâ O Kâbus"* başlıklı makalesinde, galip devletlerin Türk milletine yaptıklarını anlattıktan sonra şöyle diyordu: *"....Dünkü Moskofluk ki bugün harabesinde yeni ve insanî bir emelin beşikleri sallanıyor; güneşleri doğuyor ve onun için Türk bu yeni ufkun merd ve necîb yolcularına hürmetle arz-ı selâm ediyor. Çünkü Türk, hakkına tecavüz edilmedikçe, aziz ve insanî gâyelerine hürmet edildikçe barut kokusundan iğrenmiş, güller ve çiçeklerle tarihi kucaklamıştır..."*[265]. Bu makalede, Rusya'da ilân edilen bolşevizm övülmekte idi. Bu düşünce, İtilâf Devletlerince aldatılmış olmaktan doğmuş, böylece Albayrakçılar yeni bir arayışın Doğu Anadolu'da ilk temsilcileri olmuşlardı[266].

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, Albayrakçıların en çok bolşevizmin insanî prensiplerine kapıldıkları görülmektedir. Albayrakçılar, kominizmden övgüyle bahsetmekle birlikte hiçbir zaman kominist oldukları iddiasında bulunmamışlardır. Zirâ onların, Türkiye'deki Yeşil Ordu, Türkiye Kominist Fırkası, Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası gibi kominist teşkilâtlarla da herhangi bir ilgileri bulunmamaktaydı[267].

İstanbul'un işgaliyle birlikte başlayan ve Albayrak Gazetesi'nde yer alan, kominizmi öven yazılar bundan sonra da devam etti.

Müştak Sıdkı Bey'in 1 Nisan 1920 tarihinde yayınlanan *"Yeşil ve Kızıl"* başlıklı makalesinde, İslâmiyet ile bolşevizm arasında bir bağ kuruluyor ve Amerika'dan ümit kesildiği belirtiliyordu[268].

Mithat Bey, 22 Nisan 1920'de yayınladığı *"Her Şeyden Evvel İçtihada Muhtacız"* başlıklı makalesinde, o günkü Türk milletinin durumunu gözler önüne

---

264 **Albayrak**, 18 Mart 1336/1920, sayı:77.
265 **Albayrak**, 25 Mart 1336/1920, sayı:79.
266 Akbulut, **a.g.e.**, s.23 ve 31.
267 **a.g.e.**, s.33. Bu sebeple Mete Tunçay, Albayrak Hey'et'ini *"başka solcular"* katagorisinde ele almıştır (Tunçay, **a.g.e.**,s.98-99).
268 **Albayrak**, 1 Nisan 1336/1920, sayı:81.

serdikten sonra yapılacak işlere birlikte karar verilmesi gerektiğini, bu uğurda çalışacak olanların düşünürlerin yönlendireceğini, içtihatsız mücadelenin kötü sonuçlar doğuracağını belirtiyor[269], bir hafta sonra yayınladığı *"Ferdiyetten İçtimaiyata İntikal"* başlıklı makalesinde de, aynı noktalar üzerinde durarak, toplum olarak birlikte hareket etmenin öneminden bahsediyordu[270]. Mithat Bey bu yazılarında, şûrânın gerekliliğini gözler önüne seriyor, Albayrak Gazetesi'nin bundan sonra takip edeceği yolu belirtiyordu.

Albayrak Gazetesi, Bolşevik Ruslar ve dünyadaki diğer kominist hareketlerle ilgili haberlere de sütunlarında geniş yer veriyor, *"Tarihî Bir Vesika"* başlığı altında *"Rusya'nın ve Şarkın Bütün Müslümanlarına"* hitabıyla bir Bolşevik beyannamesi yayınlanıyordu[271]. Bu beyanname, Lenin ve Stalin'in 3 Aralık 1917'de Müslümanlara hitaben yayınladığı beyanname ile hemen hemen aynıydı. Albayrakçılar, gazetelerinde böyle bir beyannameye yer verirlerken herşeyden önce dünyada yalnız kalmışlık korkusunu halkın üzerinden atmayı ve Müslüman Türklere de dost birilerinin var olduğunu göstermeyi ön planda tutmuş olmalıdırlar. Bununla birlikte onlar, bu hareketleriyle bolşevikleri halkın nazarında sevimli göstereceklerinin de bilincinde idiler[272].

Mithat Bey, 22 ve 29 Nisan tarihli makalelerinin devamı mahiyetinde olan, *"Halkçılık"* başlığını taşıyan bir makaleyi ,13 Nisan 1920'de yayınladı. Makalede, Türkiye'de önceden beri kullanılan halkçılık ya da halka doğru ifadelerine açıklık getirilerek, bolşeviklik prensiplerinden kaynaklanan şu fikirler ileri sürülüyordu:

".....Halkçılık cereyanı memlekete hakim olduktan sonra şüphesizdir ki milletten çıkan teşriî kuvvetler bu gayeye hâdim bulunacak kuvve-i icrâiye ve idareyi yed-i zabtına geçirecektir.

---

269 a.g.g., 22 Nisan 1336/1920, sayı:86.

270 a.g.g., 29 Nisan 1336/1920, sayı:88.

271 a.g.g., 10 Mayıs 1336/1920, sayı:90. Bu Bolşevik haberleri yanında Anadolu Ajansı'nın dünya siyaseti ve Batı Cephesi ile ilgili haberleri de gazete matbaasında çoğaltılarak halka dağıtılıyor, böylece Erzurumlular dünya siyasetinden ve Anadolu'daki olaylardan haberdar olabiliyorlardı. (Enver Konukçu, **Erzurum'da Albayrak Matbaası'nda Çoğaltılan Anadolu Ajansı Haberleri (1921)**, Erzurum,1982).

272 Akbulut, a.g.e., s.36.

Meclisler ve hükûmetler avamı temsil ettikten sonra, mahallî idareler, belediyeler ve bütün umûmî kuvvetler halkçıların eline geçecek, servetle tekarrür eden sınıflar, an'aneler bozulacak ve eskilik ruhu nihayet ölecektir... Aile yükü ortadan kalkacak, ebeveyn yalnız çocuk dünyaya getirmekle mükellef olacak, çocuk dünyaya gelir gelmez umûmî irza'hanelere verilecek, oradan mekteplere ve doğrudan doğruya hayata intikal edecektir. Tahsilin umûmîleşmesi fikr-i tefavütünden mütehassıl sınıfları yekdiğerine yaklaştıracak ve tevhid edecektir. Böylece insanlar kıymet itibariyle müsâvât kazanacaklardır.Halkçılık devlet ve millet işlerine de nüfuz edecek sermaye sahipleriyle sermayesiz sınıflar arasında yaşayış itibariyle büyük fark kalmayacak.... Demokrasinin gayesi dünyaya vesaitsiz, sermayesiz gelen efrad-ı beşerin esbab-ı istirahatini temin etmektir... Bir sene evvelki hakimiyet-i avam hayali bugün tahakkuk etmiş bulunuyor...."[273].

Bu makalede, Rusya'daki ihtilâl değil, açıktan açığa kominizm övülmekte ve memlekette tatbiki istenmekteydi. Mithat Bey, halkçılık programını kominizme dayandırarak açıklıyordu. Mithat Bey'in emperyalistlere karşı Rusya ile birlikte ortak mücadele verilmesi fikrine taraftar olan Müştak Sıdkı Bey, onun kominizm ile halkçılığı eş tutan tezine karşı geliyor ve bir daha halkçılık adını kullanmıyordu. Müştak Bey'e göre halkçılık, ülkeyi ve ülkede yaşayan insanları yüceltmeyi hedef alan memleketçilikti[274].

Mithat Bey, 19 Temmuz 1920 tarihinde *"Türk Âlemi de Fecr-i Saadete Kavuşmaktadır"* başlığı altında yine kominizmin esaslarını sıralayarak Türk milletinin bu fikirler sayesinde artık ezilmekten kurtulacağını yazıyordu[275].

Ziya Bey'in istifası ile boşalan Erzurum mebusluğuna birinin seçilmesi münasebetiyle, 2 Ağustos 1920 tarihli Albayrak'ta imzasız olarak neşredilen *"Yine Erzurumlular Siyaset İmtihanına"* başlıklı yazıda, Erzurum meb'uslarının Büyük Millet Meclisi'nde mümtaz simalar arasında yer alarak, Erzurumluların si-

---

273 Albayrak, 12 Mayıs 1336/1920, sayı:91. Albayrak Gazetesi başlığı altında *"Şimdilik....Günleri Çıkar Türk Gazetesidir"* sözü 1920 yılı Aralık ayından itibaren *".....Halkçı Türk Gazetesidir"* olarak değiştirilmiştir. (Akbulut, a.g.e., s.39).

274 Akbulut, a.g.e., s.42-43.

275 Albayrak, 19 Temmuz 1336/1920, sayı:101.

yasî kabiliyetlerini bütün âleme karşı isbatladıklarından bahsedildikten sonra şu satırlara yer veriliyordu:

"... Erzurumlular bilcümle vakayıa lâyık olduğu ehemmiyetle alâkadarlığa karar vermiş bulunduğu cihetle herşeyden ziyade mukadderat-ı siyasîyenin hamiyyet ve ihtiyaçlarına müttefiklerdir.

" Milletin ruhî ihtiyaçlarına sinesinde doğmuş ve büyümüş olan öz evlâdından başkasının tatmin edemediği ve edemeyeceğini pek acı tecrübelerle tesbit etmiş olan Erzurumluların vekâlet-i millîyeyi yabancı ellere tevdi' edemeyeceği muhakkak olmakla beraber, mukadderatı tayin edilmekte olduğu böyle bir zamanda millî vekâletle tevzif edeceği evlâdının mütemeyyiz şahsiyet sahibi olması lüzumuna elbette kani'dir. Bu defaki intihabla içerimizden ayıracağımız zat Millet Meclisi'nde yeni fikirler ve sabit kanaatle çalışmakta olan mebuslarımızın mesâisine bilerek ve bilmeyerek engel olacak muhafazakâr ve mahdud düşünceli kimselerden olmaması da hayatî menfaatlerimizdendir. Bütün Erzurum evlâdı tamamen komunist esaslarla umûmî hizmetleri ehemmiyetli ellere tevdi' ederek müstakbel teşkilâtın temelini kurmakla meşgul bulunduğu memlekette ve mahallî hizmetlerden ayıracağımız kardaşımızın her halde yerli grupların âmil âzâlarından bulunması zarûrîdir. Binâenaleyh Erzurumlular öz evlâdından Millet Meclisi'ne âzâ olmak için iktiza eden evsaf ve mezaya-yı ilmiye ve ahlâkiyeyi hâiz ve gaybûbetiyle memleketteki esas grupların faaliyetini bozmayacak bir zatı intihab etmek mecburiyetindedir..."[276]

Albayrak Gazetesi'nde, Albayrakçıların dışında başka kominstlerin yazılarına da rastlamak mümkündür. 1 Ağustos 1920'de Erzurum'a gelen ve Kâzım Karabekir Paşa ile görüşen, Türkiye Kominist Partisi Merkez Hey'eti üyesi Salih Zeki'nin *"Yeni İnkılâp"* başlıklı yazısı, 9 Ağustos 1920'de yayınlanıyordu. Makalade, Türk inkılâpçılarının Avrupa emperyalizmine karşı kominizme sarılmaktan başka çareleri olmadığından bahsediliyordu[277]. Bu yazı ve Salih Zeki'nin Albayrak'ta böyle bir makalesinin yayınlanması, Albayrakçıların kimlerle ilişkiler içerisinde olduklarını göstermesi açısından önemlidir.

276 a.g.g., 2 Ağustos 1336/1920, sayı:103. Tavsiye edilen zat Alay Müftüsü Hoca Nusret Efendi'dir.
277 **Albayrak**, 9 Ağustos 1336/1920, sayı:104.

Albayrak Gazetesi, 31 Ağustos 1920'de Erzurum'a gelen Rus Sefavet Hey'eti ile ilgili haberlere de sayfalarında yer verdi[278]. Hey'et, Erzurum Garı'nda parlak bir törenle karşılanmış, karşılayanlar arasında Mithat Bey ve Müştak Sıdkı Bey de yer almışlardı[279]. Mithat Bey Rus Sefaret Hey'eti'ne karşı yaptığı konuşmada, Türk ve Rus milletlerinin emperyalistlerin kurbanı olduklarını, onların ülke içinde açtıkları savaşla insanlığa ahlâk ve kurtuluş dersi verdiklerini belirterek konuşmasını şöyle tamamladı: *"...:Erzurum, çarların, sultanların asırlarca esir-i zulm ve tecaviizii olan masum ve mağdur Erzurum sizi samimiyetle selamlar"*. Bu konuşmadan sonra, sefaret hey'eti kâtibi de bir konuşma yaparak aynı duyguları dile getirdi[280].

Albayrak'ta farklı başlıklar altındaki bu yazılar dışında, 1 Kasım 1920- 20 Aralık 1920 tarihleri arasında *"Yeni Fikirler Karşısında Türkiye"* başlıklı beş adet makale yayınlanmıştır. Bu makaleler imzasız olarak yayınlandıkları için yazarının ya da yazarlarının kimler oldukları kesin olarak belli değildir. Fakat bu yazıların Süleyman Necati Bey'e ya da kardeşi Mithat Bey'e ait olması kuvvetle muhtemeldir[281].

Bu makalelerde, bolşevizm karşısında Türkiye'de yapılması gereken icraatlar hakkında fikirler ileri sürülmekte ve bu görüşlerin bir an önce uygulamaya konulması istenmekteydi. Bolşevizm hakkında övgüler taşıyan yazılarda, yapılan tavsiyelere uyulmadığı taktirde kominizmin kanlı bir şekilde Türkiye'ye girmesinin muhtemel olduğu, bolşevik ilkelerinin millet hayatımıza bütünüyle değil, sadece toplumumuzda aksayan müesseseler için düşünülmesi gerektiği ileri sürülüyor, askerlerin iş başından, mülkî ve idarî işlerden çekilmeleri gerektiği

278 Bolşevikler, TBMM. ile siyasî ilişkileri görüşmek için Upmal Angarski başkanlığındaki bir hey'eti Ankara'ya göndermişlerdi. 12 Eylül 1920 tarihine kadar Erzurum'da kalan heyette 27 kişi bulunuyordu ve beraberlerinde üç sandık (iki yüz kilo) külçe altın vardı. Bu sırada Erzurum'da bulunan Celâleddin Arif Bey ile de görüşen hey'et, Kâzım Karabekir Paşa'dan Türkiye Kominist Partisi'nin çalışmalarına müsaade etmesini istedi. (ATASE, K.588, D.118/36, F.10, 10-1; Karabekir, a.g.e., s.843-844). Bu hey'etin 29 Ağustos akşamı Hasankale'ye ulaşacağını haber alan Kazım Karabekir Paşa, 12 E.K.'na gönderdiği telgrafta *"...Türkiye ve Sovyet Hükûmetleri arasında tehaddüs eden münasebât-ı dostanenin âsârt olmak üzere Moskova'dan gelen hey'eti selâmlar ve insanlığın halâsı uğrunda müşterek bir duygu olmasını temenni ederim"* diyordu. (ATASE, K.882, D.12/29, F.16).

279 Cevad (Dursunoğlu), bu sırada Bakû'deki kongrede bulunuyordu.

280 Albayrak, 8 Eylül 1336/1920, sayı:108.

281 Akbulut, a.g.e., s.65.

savunuluyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yapmaya çalıştığı yeniliklerin başarısızlık sebepleri de anlatılıyordu[282].

Mithat Bey'in 27 Aralık 1920 tarihinde yayınlanan, *"Meclis-i Umumî- Mahallî Vazifeler"* başlıklı makalesi de yukardaki fikirleri destekler mahiyette idi. Makalede, vilâyet işlerinin aksamadan yürütülmesi için vilâyet meclis-i umûmîsinin hemen toplantıya çağrılması, Dahiliye Vekâleti'nin buna izin vermesi gerektiği, Erzurum gibi önemli bir mevki'de bulunan bir vilâyetin idare-i hususiyesinin kaldırılmasının doğru olmadığı belirtiliyordu[283]. Yine Mihtat Bey'in 21 Ocak 1921 tarihinde yayınlanan, *"İdarede Teceddüd"* başlıklı makalesinde de TBMM.'ne hitap edilerek, halk şûrâları ve âdem-i merkeziyetçilik hakkında şu fikirler ileri sürülüyordu: " *....Mevcudiyet-i milliyemizi ârâ-yı umûmîye ile müntehib meclis-i umûmîmiz temsil edecek, vilâyetimiz muhtariyet-i tâmme ile halk şûrâları marifetiyle idare olunacak, harp ve sulh, muhafaza-i hudud, tekâlif-i umûmîye, tevzi'-i adalet esasat-ı umûmiyesinden başka bilcümle maarif, nafı-a, sıhhiye, iktisadiyat, ziraat, muavemet-i içtimaiye mesâil-i umûmiyesi tam bir adem-i merkeziyet ile vilâyet şûrâlarının selâhiyeti dahilinde bulunacaktır....*"[284].

Albayrak Gazetesi bu fikirleri yaymaya çalışırken, Bolşeviklerin, idareleri altında bulunan Türklere yaptıkları baskı ve zulümler su yüzünce çıkmaya başlamıştı. Albayrakçılar, Rus idarecilerinin Türklere Çarlık yönetiminden daha fazla baskı yaptıklarını gördüler. Mithat Bey, batılı emperyalist güçlere nasıl karşı çıktıysa, şimdi de Rusları eleştirmekteydi. 17 Ocak 1921 tarihinde yayınladığı makalesinde, hem İngilizleri hem de Rusları hain olarak nitelendiriyordu[285]. Fakat, Rusların bu davranışları, Mithat Bey'in bolşevizmin insanî prensipleri

282 "Yeni Fikirler Karşısında Türkiye-1" **Albayrak**, 1 Teşrinisâni 1336/1 Kasım 1920, sayı:112; "Yeni Fikirler Karşısında Türkiy-2 (Türkiye Nedir?-1); **Albayrak**, 8 Teşrinisâni 1336/8 Kasım 1920, sayı:117; "Yeni Fikirler Karşısında Türkiye-3 (Türkiye Nedir?-2), **Albayrak**, 15 Teşrinisani 1336/15 Kasım 1920, sayı:118; "Yeni Fikirler Karşısındı Türkiye-4, **Albayrak**, 12 Kânunievvel 1336/12 Aralık 1920, sayı:122; "Yeni Fikirler Karşısında Türkiye-5, **Albayrak**, 20 Kânunievvel 1336/20 Aralık 1920, sayı:123; Akbulut, **a.g.e.**, s.65-69.

283 **Albayrak**, 27 Kânunievvel 1336/27 Aralık 1920, sayı:124.

284 **a.g.g.**, 21 Kânunisâni 1337/1921, sayı:129. Bu makale 20 Ocak 1921 tarihinde TBMM. tarafından kabul edilen Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu dolayısıyla yazılmış ve kanun sevinçle karşılanmıştır.

285 **a.g.g.**,17 Kânunisâni 1337/17 Ocak 1921, sayı:127.

hakkındaki düşüncelerini etkilememiştir. O, bolşevizmin emperyalist emellere alet edilmesine ve insanların ezilmesine sebep olanlara karşı duruyordu[286].

Albayrak Hey'eti'nin bu fikirleri ve bunları tatbik etmek için yaptıkları eylemler, Erzurum'da bazı siyasî olayların meydana gelmesine sebep oldu ve birçok kişi de bu olaylara istemeyerek de olsa katıldı.

D- HALK HÜKÛMETİ KURMA GİRİŞİMİ

1. Erzurum Valisi Reşit Paşa'nın Görevden Alınması

TBMM. açıldığı günlerde, Anadolu'da bulunan valilerden bazıları bu meclis aleyhine propagandalarda bulunmuşlar ve Damat Ferit Paşa'nın bu konudaki beyannamelerini halka dağıtmışlardı. Bu durumdan haberdar olan Mustafa Kemal Paşa, gerekli tedbirlerin alınmasını Kazım Karabekir Paşa'dan istemişti[287]. Kazım Karabekir Paşa, 1 Mayıs 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Erzurum Valisi Reşit Paşa'nın o güne kadarki faaliyetlerini özetlemiş, Reşit Paşa'nın Erzurum'a geldiği gün olan 26 Ağustos 1919'dan beri halka yaptığı konuşmalarından[288], Elazığ Valisi Ali Galip lehine çalıştığından, Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in ve Damat Ferit'in bu vatanı kurtarabilecekleri yönünde halka yaptığı propagandalarından, Ermenistan'a karşı yapılacak bir harekâta hazırlanıldığı şu günlerde valinin sık sık zengin eşraf ve hocegân evlerine giderek İstanbul ile irtibat kurulması gerektiği yönündeki konuşmalarından, şimdiye kadar valinin idare edildiğinden, fakat bundan böyle durumun ciddiyetinden dolayı idare edilemeyeceğinden bahsederek valiliğin vekâleten XV.Kolordu Erkân-ı Harp Reisi Manastırlı Miralay Kâzım Bey'e verilmesini istiyordu[289].

Aslında İstanbul işgal edilmeden önce, Erzurum Valiliği'nin Kazım Karabekir Paşa'ya verilmesi gündemde idi. Süleyman Necati Bey, 9 Mart 1920'de İstanbul'dan Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği, *"Pek Muhterem Ağabeyim Efendim Hazretleri"* hitabıyla başlayan telgrafında, *"....Vilâyetin de uhde-i sâmilerine tevdi'i hakkındaki Vilâyât-ı Şarkiyye Meb'uslarının müşterek teşebbüsü hükûmet nezdinde mülâyemetle karşılandı ve va'ad olundu. Yeni hükûmet (Salih*

286 Akbulut, a.g.e., s.72.
287 Karabekir, a.g.e., s.559.
288 Bu konu hk.bkz. III. Bölüm, D-3.
289 Karabekir, a.g.e., s.660-661.

Paşa Hükûmeti) nezdinde de aynı teşebbüs tekrar olunacaktır..." diyordu[290]. Dahiliye Nezareti, Vilâyât-ı Şarkiyye Meb'uslarının bu talebine 26 Şubat 1920'de verdiği cevapta, *"Erzurum'un valisiz bırakılması caiz değildir"* diyor ve bu teklifi reddediyordu[291]. Bu düşünce, TBMM.'nin açılmasından sonra uygulamaya geçirilecektir.

Kazım Karabekir Paşa, Vali Reşit Paşa hakkındaki incelemelere dayalı kanaatini 22 Mayıs 1920'de B.M.M.Riyaseti'ne sundu. Bu raporda, Erzurum valisinin şimdiye kadar millet yararına hiçbir şey yapmadığı, çok tembel olduğu, yaptığı konuşmalarla halkı endişeye sevkettiği, Rawlinson'dan bile çok korktuğu, bu sebeplerle devlet işlerinde kabiliyet ve iktidarda bulunmadığı belirtiliyordu[292]. Vali Reşit Paşa, bu rapordan önce, Mayısın ilk haftasında Ankara'dan gelen bir emirle görevden alınmış ve 9 Mayıs'ta Erzurum'dan ayrılmıştı. TBMM., Erzurum Valiliği'ne vekâleten Kazım Karabekir Paşa'yı tayin etmişti[293].

Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum Valiliği'ne tayini, Erzurumlular tarafından sevinçle karşılandı. Karabekir Paşa, Erzurum halkına yayınladığı beyannamede, işlerinin çokluğuna rağmen çok sevdiği Erzurumlularla çalışmaktan memnun olduğunu, vilâyetin hayat bulması için şimdiye kadar elinden geleni yaptığını, bundan sonra da bir hemşehri gibi tanınmasını rica ediyor, kendisi gibi bütün memurlarının Allah korkusunu ruhlarında taşıması gerektiğini belirterek, vilâyetin masum ve mağdur halkının hükûmet kapılarında bekletilmemesini emrediyordu[294].

---

290 ATASE.K.324, D.6-A/1(63), F.60. H.Avni Bey'in 22 Ocak 1921 tarihinde mecliste yaptığı konuşma da bunu teyid ediyor (**TBMM. GCZ.**, c.I, (22.1.1337/1921), s.336).

291 B.O.A. DH.ŞFR. 107/133. Reşit Paşa da Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek sıhhî durumundan dolayı başka bir mahalle naklini veya Erzurum Valiliği'nden affını talep etmişti (**İkdam**, 29 Şubat 1336/1920, No:8280).

292 Karabekir, **a.g.e.**, s.661.

293 Müştak Sıdkı Bey, Albayrak Gazetesi'nde bu konuya değinerek, Erzurum'un valilerden yana çok dertli olduğunu, Kazım Karabekir Paşa'nın bu göreve tayininin çok uygun olduğunu belirtiyordu (**Albayrak**, 10 Mayıs 1336/1920, sayı:90). Kâmil Erdeha, TBMM. Hükûmeti'nin başlangıçta Reşit Paşa'yı görevden almayı kabul etmediğini, ancak Kazım Karabekir Paşa'nın 22 Mayıs'taki ikinci müracaatı üzerine Ankara'ya çağrıldığını, İstanbul Hükûmeti'nin ise, 10 Ağustos 1920'de Reşit Paşa'yı görevden aldığını yazmaktadır. (Erdehâ, **Vilâyetler ve Valiler**, s.63-65). TBMM. Hey'et-i Vekilesi 14 Haziran 1920'de Reşit Paşa'yı yetersizliğinden dolayı Erzurum Vilâyeti'nden azlederek emekliye sevketmiştir. (14.06.1920 tarihli, 30 numaralı Bakanlar Kurulu Kararı, **Bakanlar Kurulu Kataloğu**, I,)

294 **Albayrak**, 10 Mayıs 1336/1920, sayı:90.

Böylece, Doğu Anadolu Bölgesi'nde askerî gücü elinde bulunduran Kazım Karabekir Paşa, vilâyet idaresini de ele geçirerek bölgenin tek hakimi haline geliyordu. Paşa'nın bu durumu, Erzurum'da bazı çevreleri rahatsız edecek ve bu rahatsızlık bazı olayların meydana gelmesine sebep olacaktır. Karabekir Paşa'nın Şark Harekâtı için karargâhını Erzurum'dan Hasankale'ye taşıması ve 10 Haziran 1920'de Erzurum vali vekâletini XV.Kolordu Kumandan vekili Miralay Kâzım Bey'e bırakması[295] olayların gelişmesinde etkili olacaktır. Özellikle Albayrak Hey'et'inin Miralay Kâzım Bey aleyhinde başlattıkları kampanya, Celâlettin Arif Bey'in Erzurum Valiliği hadisesini ortaya çıkaracaktır.

2. Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin Erzurum'a Gelmeleri ve Burada Meydana Gelen Bazı Hadiseler

XV.Kolordu'nun Ermenistan'a karşı askerî bir harekât ile ilgili çalışmaları 1919 yılı sonundan itibaren başlamış, bu hazırlık İstanbul'un işgalinden sonra daha da hızlanmıştı. Bu harekâta Erzurum halkının da yardımda bulunması ile ilgili beyanname, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından 11 Haziran 1920'de yayınlanmış ve halktan toplanan erzak Ulu Camii'de depolanmıştı. Ulu Camiî, yalnızca halktan toplanan erzakın değil, askerî malzemelerin de gizli olarak saklandığı bir bina haline gelmişti[296].

Harekât için hazırlıkların 1920 yılı başından beri hızlı bir şekilde devam ettiğini, fakat bir türlü başlamadığını ve bu harekâtın Bolşeviklerle olan siyasî ilişkilerden dolayı geciktirildiğini gören Erzurumlular sabırsızlanmaya başladı. Halk gibi XV. Kolordu subayları da huzursuz olmuşlar, dört-beş aydır maaş alamamaları da bunda etkili olmuştu. Halkın ve subayların bu psikolojik durumuna Albayrak Hey'eti'nin Erzurum'da bir halk hükûmeti kurma teşebbüsü ve Bolşeviklerin propagandaları da eklenince durum daha da ciddileşti.

Erzurum'da bir halk hükûmeti kurma fikri, 1919 yılının sonlarında ortaya çıkmıştı. Doğu Anadolu'nun, özellikle Erzurum Vilâyeti'nin sosyo-ekonomik durumunun çok bozuk olması, İstanbul Hükûmeti'nin bölgeye gerekli ilgiyi gösterememesi Albayrak Hey'eti'ni etkilemiş ve onlarda İstanbul'dan ayrı bir idare

295 Karabekir, a.g.e., s.747.

296 Şark Harekâtı hazırlıkları ve bu hazırlıklarda Erzurum'un rolü hk.bkz. Bölüm III, B-2.

tarzının geliştirilmesi fikrini ortaya çıkarmıştır. Onlara göre, vatan içerisinde bulunduğu badireden kurtulduktan sonra, Doğu Anadolu halkı idareye iştirak edecek ve her vilâyet kendi kendini yönetecekti[297]. Albayrakçılar, TBMM. açıldıktan sonra da bu fikri uygulamak için çalışmışlar, Bolşeviklerin tesiriyle daha yoğun olarak bu konu üzerinde durmuşlardı.

Albayrakçıları, halk hükûmeti yapma konusunda harekete geçiren olaylardan birisi de, Türkiye Kominist Partisi Merkez azasından Salih Zeki'nin Erzurum'a gelmesidir. Salih Zeki, Türkiye'de gerekli teşebbüslerde bulunmak ve kominist propagandası yapmak için 1 Ağustos 1920'de Hasankale'ye gelmiş, burada bulunan Kazım Karabekir Paşa ile 2 Ağustos'ta bir görüşme yapmıştı. Salih Zeki bu görüşmede, Erzurum 'da gizli ve açık kominist teşkilât yapılmasına müsaade edilmesini istemiş, fakat Kazım Karabekir Paşa, Ermenilerle karşı karşıya olunduğundan Erzurum'da teşkilât yapılmasına müsaade etmeyeceğini söylemiştir. Salih Zeki bu görüşmeden sonra Erzurum'a gitmiş ve burada Mithat ve Müştak Sıdkı Beylerle görüşmüştür.[298] Bu görüşmeden sonra Mithat, Cevad ve XV.Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Mustafa Beyler Hasankale'de bulunan Kazım Karabekir Paşa'yı 8 Ağustos'ta ziyaret ederek, Erzurum'da halk hükûmeti kurmak konusundaki fikirlerini söylemişler, fakat Paşa, bunlara Ankara Hükûmeti'nin kanunlarına aykırı hiçbir teşebbüse müsaade etmeyeceğini anlatmıştır[299].

Kazım Karabekir Paşa'nın kendilerine destek vermeyeceğini hatta engel olacağını anlayan Albayrakçılar, düşüncelerini uygulayabilmek için Ankara'da bulunan Erzurum meb'usları Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerle temasa geçtiler[300].

Erzurum'da durum böyle iken, TBMM. İkinci Başkanı ve Adliye Vekili Celâleddin Arif Bey, 15 Ağustos 1920'de meclis başkanlığına müracaat ederek, on

297 Akbulut, a.g.e., s.46.

298 Karabekir, a.g.e., s.794-795.

299 Karabekir, a.g.e., s.796. Kazım Karabekir Paşa, Salih Zeki'nin kendisini ziyaretinden ve Erzurum'daki dedikoduları duyduktan sonra, emrindeki komutanlara 3 Ağustos 1920'de bir genelge yayınlayarak, dışardan gelecek her teşebbüsün izleneceğini, TBMM.'nin izni olmadan kominizm ilânının mümkün olamayacağını bildirmiştir (Karabekir, a.g.e., s.796).

300 Akbulut, a.g.e., s.46-47. Bu temas, muhtemelen Erzurum'daki yolsuzluklardan şikâyet şeklinde olmalı.

gündür baş ağrısı çektiğini, istirahata ihtiyacı olduğunu ve çoktan beri görmediği seçim bölgesini teftiş etmek istediğini belirterek iki ay izin istedi ve bu izin talebi meclis tarafından kabul edildi[301]. Celaleddin Arif Bey, Erzurum meb'uslarından Hüseyin Avni Bey'in kendisine refaket ettirilmesini Mustafa Kemal Paşa'dan rica etmiş ve H.Avni Bey de 18 Ağustos 1920'de meclis tarafından izinli sayılmıştır[302].

Meb'uslarınErzurum'a gelmelerinin iki sebebi olduğu görülüyor: Bunlardan biri, Vali Vekili Miralay Kâzım Bey hakkındaki dedikoduları ve vilâyet işlerinin gidişini teftiş etmek, diğeri de, vilâyet makamının seçimle işbaşına getirilecek bir vali ile doldurulması idi[303].

Celaleddin Arif ve H.Avni Beylerin Erzurum'a gelerek, Şark Cephesi Karargahıyla ve Rusya Şûra Hükûmeti temsilcileriyle görüşeceğini, 1 Eylül'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne bildiren Kazım Karabekir Paşa, bu görüşmelere katılmak için, 2 Eylül'de Hasankale'den Erzurum'a gelmiştir[304]. Celaleddin Arif ve H.Avni Beyler ise, 6 Eylül'de Erzurum'a geldiler ve Erzurumlular tarafından parlak bir törenle karşılandılar[305]. 7 Eylül'de meb'uslar şerefine Sanayi Mektebi'nde "Maraş Faciaları" piyesi temsil edildi. Aynı gece, Bolşevik Elçilik Hey'eti ile bir görüşme yapıldı[306].

---

301 **TBMM. ZC.**, III, (15.8.1336/1920), s.237. Bu izin talebi üzerine mecliste söz alan Mustafa Kemal Paşa, *"Celâlettin Arif Bey müracaatta bulunmadan evvel bu hastalığı tebeyyün etmişti. Biz de kendilerine çok rica ettik ve hasıl ettiğimiz kanaate göre de istirahat buyurulursa daha ciddî bir surette vazifelerine devam buyuracaklardır. Binaenaleyh bu husus Divan-ı Riyasetçe de tasvib edilmiştir"* şeklinde konuştu. (**TBMM. ZC.**, III, (15.8.1336/1920), s.237.

302 Nutuk, II, s.472. Mustafa Kemal Paşa bu konuda meclise sunduğu teklif şöyledir: *" Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesi'ne. Büyük Millet Meclisi azasından Hüseyin Avni Bey'in husûsî bir vazife ile Şark Cephesi'ne gönderilmesi lazım geldiğinden vazifenin devam müddetince kendisinin mezuniyetine müsaade buyurulması müsterhamdır. 18 Ağustos 1336. BMM. Reisi M. Kemal"* (**TBMM.ZC.**, III, (18.8.1336/1920), s.307).

303 Akbulut, **a.g.e.**, s.48. Valilerin seçimle işbaşına getirilmesi konusunda TBMM. tarafından alınmış bir karar yoktu, valilerin tayini Kanun-ı Esâsî gereğince Ankara'dan yapılıyordu. Valilerin seçimle işbaşına getirilmesi *"Şura"* sisteminin uygulanması anlamına geliyordu. Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beyler bolşevik fikirlerine karşı şahsiyetlerdi, fakat valinin seçimle işbaşına getirilmesinin de onlar için bir sakıncası yoktu. Albayrakçıların bu işi onlara havale etmelerindeki sebeplerden birisi de, bu iki şahsın Erzurumlular tarafından çok sevilmeleriydi (Akbulut, **a.g.e.**, s.49).

304 **ATASE**. K.588, D.188/36, F.2.

305 Albayrak Gazetesi, bu karşılama törenini uzun uzun anlatarak, *"Erzurum'a Gelen İki Hey'et"* başlığı altında, Rus Sefaret Hey'eti'nin ve meb'usların gelişlerinin Erzurum'a verdiği şereften ve mutluluktan bahsediyordu (**Albayrak**, 8 Eylül 1336/1920, sayı:108).

306 Karabekir, **a.g.e.**, s.837.

Celaleddin Arif Bey'in Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa'ya verdiği ilk bilgiler; Mustafa Kemal Paşa'nın kötü bir çevresi olduğu, Karabekir'in doğu vilâyetlerinde oluşturulacak genel müfettişliğe tayininin tasarlandığı, Mustafa Kemal Paşa'nın doğu harekâtına taraftar olmadığı ve doğu ordusunu batıya çekmek arzusunda bulunduğu, en azından batılı subay ve erlerin gönderilmesini istediği ve bu sonuncu fikre kendisinin de taraftar olduğudur. Kazım Karabekir Paşa bu durumu, kendisinin Şark Ordusu'nun başından alınması şeklinde değerlendirmiş ve ordunun başından ayrılmasının felâket olacağını Celaleddin Arif Bey'e söylemiştir[307]. Bu makam değişikliğinin önüne geçmek isteyen Kazım Karabekir Paşa, 14 Eylül 1920'de Ankara'ya gönderdiği telgrafta, Lazistan, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Van, Bayezit vilâyet ve livalarını ve Meclis-i Âlice tensib buyurulacak diğer mıntıkaları ihtiva etmek üzere Vilâyât-ı Şarkiyye Valiliği'ne Celaleddin Arif Bey'in tayinini teklif etti[308].

Bu telgraf Ankara'ya 19 Eylül'de ulaşmış, bu telgraftan önce Mustafa Kemal Paşa Celaleddin Arif Bey'den 10, 15/16 ve 16 Eylül tarihli üç telgraf almıştır. Bu telgraflara göre, Erzurum ahalisinde hassasiyet ve galeyan varmış, fakat halk meb'usların Ankara'dan hareketini haber alınca bekleme durumuna geçmişler. Galeyanın sebebi, ordu ambarlarındaki cephane ve tüfek kaybı ve bazı yolsuzluklardır. Bu yolsuzluklara karışmış olan memurlar değiştirilmeli ve hemen cezalandırılmalıdır. Erzurum vali vekaletinde bulunan Miralay Kazım Bey cezalandırılması gerekenlerin başında gelmektedir. Ahali ile görüşülmüş ve Adana eski valisi Nazım Bey'in Erzurum Valiliği'ne memur edilmesine ve Trabzon üzerinden kendisine tebligat yapılmasına karar verilmiştir. Nazım Bey gelinceye kadar halkın oyu ile bir vali vekili seçilmesine izin verilmesi gerekmektedir. Aksi taktirde halkın galeyanının önüne geçilememesinden korkulmaktadır. Şikâyetler dikkate alınmazsa Ankara'ya itimad ortadan kalkacaktır[309].

---

307 Karabekir, a.g.e., s.837.

308 Kazım Karabekir Paşa bu telgrafta, Vilâyât-ı Şarkiyye'nin idarî, siyasî ve askerî durumundan dolayı idaresinin güç olduğunu ve kendisine bu konuda yardımda bulunulmasını daha önce bildirdiğini, şimdi Erzurum'a gelen Celaleddin Arif Bey'e bahsedilen valiliğin verilmesinin askerî işleri de rahatlatacağını belirtiyordu (C.A., A.III, 7.b. D.20, F. 14 ve 14-1; ATASE. K.8/5, D.13/62, F.6; Karabekir, a.g.e., s.842-843).

309 C.A., A.III, 7.b., D.20, F.168, F.20-4 ve F.20-6; Bu telgrafların metinleri için ayrıca bkz. Dursun Ali Akbulut, "Şark Harekâtı Öncesi Celâleddin Arif Bey'in Erzurum'a Gelişi ve Erzurum'da Bazı Hadiseler", Atatürk Üniv.Ata.İlk.ve İnk.Tar.Enst.Dergisi, I/3 (Mayıs 1989), s.71-75).

Mustafa Kemal Paşa bu bilgilere aslâ inanmadığını, Celaleddin Arif ve H.Avni Beylerin birer bahane ile Ankara'dan Erzurum'a gidişlerini mânidar bulduğunu[310], bilhassa halkın oyu ile vali tayini teklifinin hukuk profösörlüğü yapmış, hukuk şinas tanınmış, Meclis-i Meb'usan Riyaseti'nden TBMM.ikinci başkanlığına gelmiş Celaleddin Arif Bey'den çıkmış olmasının hayretini arttırdığını belirtmektedir[311]. Nitekim Mustafa Kemal Paşa bu telgraflara gönderdiği 16 Eylül tarihli cevapta, telgrafların Hey'et-i Vekile'de okunduğunu ve bu babta cephe komutanlığı ile muhabere edilmekte olduğunu bildirdi[312]. Bu cevap Celaleddin Arif Bey'i tatmin etmemiş olduğundan, 22 Eylül 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta, *" 13 Eylül'den itibaren göndermiş olduğum telgraflara ancak cephe komutanlığı ile muhabere olunduğuna dair cevap alabildim. Arzu ederim ki muhaberatın neticesi bendenize de bildirilmiş olsun"* diyordu[313].

Kazım Karabekir Paşa, Celaleddin Arif Bey'in Vilâyât-ı Şarkiyye Valiliği'ne tayini hakkındaki teklifine cevap beklerken, Celaleddin Arif Bey'in Ankara'ya çekmiş olduğu telgrafların mahiyetinden haberdar olmuştu. Celaleddin Arif Bey, Erzurum'da bir taraftan Mustafa Kemal Paşa'nın halk hükûmeti taraftarı olduğunu yayıyor[314], diğer taraftan da onun aleyhinde propaganda yapıyordu. Kazım

---

310 Süleyman Necati Bey'e göre Celaleddin Arif Bey'in Erzurum'a gelmesinin ve bu telgrafların çekilmesinin sebebi şuydu: Ankara'da bir vekiller encümeninde Mustafa Kemal Paşa'nın istibdadmdan şikâyet ettiler. Bu encümen Maarif Vekili Rıza Nur, İktisat Vekili Yusuf Kemal, Sıhhiye Vekili Adnan, Dahiliye Vekili Câmi ve Adliye Vekili Celaleddin Arif beylerden mürekkebti. Bu zatlar Celaleddin Arif Bey'in seçim bölgesi olduğu için mezunen Erzurum'a gitmesini ve Kazım Karabekir Paşa ile görüşerek mümkün olursa onunla birleşip onlar Erzurum'dan bu *"vekil taslakları"* da Ankara'dan elbirliği ederek Mustafa Kemal Paşa'yı devirmeye karar verdiler. Bu durumdan haberdar olan Mustafa Kemal Paşa, 9.Fırka Kumandanı Halid Bey'e durumu bildirerek, Kazım Karabekir Paşa ve Celaleddin Arif Bey'in aralarını açmasını ister. Bunun üzerine Halid Bey Erzurumlu dört alay kumandanını Erzurum'a göndererek, her tarafta ve müdafaa-i hukuk cemiyeti'nde, orduda suistimal olduğunu söyletir. Bu kumandanlar arasında Küçük Kâzım Bey de vardır. Celaleddin Arif Bey, Erzurum'a gelince, aynı şeylerden ona da söz ederler. Celaleddin Arif Bey durumu araştırmadan Mustafa Kemal Paşa'ya yazar. (Güneri, Hatıralar, s.42-44).

311 **Nutuk, II**, s.473.

312 **Nutuk, II**, s.473.

313 C.A., A.III, 7.b., D.20, F.16-5; Akbulut. a.g.m., s.76.

314 Yine bu sıralarda halkçılık düşüncesi Ankara'da bir program haline getirilmişti. Mustafa Kemal Paşa tarafından 13 Eylül'de kanunlaşmak üzere TBMM.'ne sevkedilmişti. Vilâyetlerin yönetimi ile ilgili hükümleri de içeren bu kanun taslağı Albayrakçıları düşüncelcri ile paralellik gösteriyordu. Fakat meclis tarafından kabul edilmemiş bir programın emrivâki şeklinde Erzurum'da uygulanmaya çalışılması hukukî yönden uygun değildi. (Akbulut, a.g.e., s.47-48).

Karabekir Paşa, Celaleddin Arif Bey'i kendi emrine alabilmek için ona Erzurum Valiliğini kabul ettirdi[315].

Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya 18 Eylül'de gönderdiği telgrafta, *"Celâleddin Arif Bey'in iş'arı, birkaç zatın, Vali Vekili Kâzım Bey'i Erzurum'dan uzaklaştırmak için yaptıkları dedikoduya müstenittir. Halkın galeyanı ve ârâ-yı ümûmi ile vali intihabı hususları ma'attessüf Celaleddin Arif Bey'in yanlış bir istikameti tutmalarından başka bir şey olduğunu zannetmiyorum. Şikâyetlerin bendenize yapılmaması, iş çevirmek isteyenlerin muvaffak olamayacaklarını bilmeleri neticesidir.... Dahiliye Vekâleti'nin emriyle Celaleddin Arif Bey'e vali vekâletinin verilmesi, başladıkları işin sükûnetle ve muvaffakiyetle hitama erdirilmesi için elzemdir. Bilâhare tasvib buyurulursa Vilâyât-ı Şarkiyye Müfettişliği'ne veya valiliğine tayin buyurulur...."* diyordu[316].

Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa'nın bu teklifine 20 Eylül'de verdiği cevapta, *"Büyük Millet Meclisi azalığı ile memuriyet bir zat uhdesinde cem' edemeyeceği"* hakkındaki 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun dördüncü maddesini aynen yazmış ve Celaleddin Arif Bey'in Erzurum Valiliği'ne tayininin mümkün olmadığını, meb'usluktan istifa ettiği taktirde bu vilâyete tayinini Hey'et-i Vekile'ye teklif edebileceğini bildirmiştir[317]. Telgrafın ikinci kısmında, Trabzon Valisi Hamid Bey ile Ankara'da görüşüldüğü ve bu zat uygun görüldüğü taktirde kendisine valilik vazifesini üzerine alması için emir verileceği bildirilmekteydi[318]. Kazım Karabekir Paşa bu teklife verdiği 22 Eylül tarihli cevapta, Hamid Bey'in Erzurum Valiliği'ne tayininin çok uygun olacağını bildirerek şöyle diyordu: *"....Celâleddin Arif Beyefendi'nin Vilâyât-ı Şarkiyye vali-i umûmiliğine tayini hakkında zât-ı devletlerine mukaddema vakı' olan teklifim bendenize ihsas edilmiş ve tarafımdan da samimî telâkki olunmuş bir fikrin*

315 Karabekir, a.g.e., s.844-845. Karabekir Paşa, 17 Eylül 1920'de TBMM. Riyaseti'ne gönderdiği telgrafta, *"Erzurum Vilâyeti Vekâleti'ni Celâleddin Arif Beyefendi deruhte buyurduklarından 18'den itibaren ifâ-yı vazife edeceklerini arz eylerim"* diyordu (**ATASE**, K.815, D.13/62, F.5). Müştak Sıdkı Bey Albayrak Gazetesi'nde yazdığı *"Vilâyet Makamında Teheddül"* başlıklı yazısında, bu değişikliği uygun gördüklerini belirterek *"....Halk kendi idarecisini kendi başına getirmiştir. Bu kendisinin en tabiî hakkıdır"* diyordu (Albayrak, 20 Eylül 1336/1920, sayı:110).

316 Karabekir, a.g.e., s.845.

317 Nutuk, II, s.476; Karabekir, a.g.e., s.846.

318 Karabekir, a.g.e., s.846.

neticesi idi. Erzurum hakkında Celâleddin Arif Bey'in teşebbüsat ve harekâtı ile hakikat inkişaf etmiş bulunduğundan müşârünileyhin vali-i umûmiliğe ta'yinindeki teklifimden bittabi' sarf-ı nazar eylediğim ma'ruzdur"[319].

Kazım Karabekir Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında bu haberleşmeler olurken, Celaleddin Arif Bey'in 18 Eylül tarihli telgrafı, 21 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa'nın eline geçmiştir. Bu telgrafta, Celaleddin Arif Bey, Kazım Karabekir Paşa'nın durumun vehametini anlamak istemediğini ve maiyetinde bulunanları himaye ettiğini, halkın galeyanının teskini, silah ve mühimmat hakkındaki suistimallerin tahkiki ve suçluların cezalandırılması için 9.Fırka Kumandanı Halid Bey'in gönderilmesini talep etmiş, muhtemel karışıklıkları önlemek için vali vekâletini üzerine aldığını bununla birlikte halk tarafından vekâleti arzu edilen H.Avni Bey'in vekâlete getirilmesini istemiştir[320]. Bu telgrafı aynen Kazım Karabekir Paşa'ya gönderen Mustafa Kemal Paşa, *"Celaleddin Arif Bey'in bu tarz iş'aratı bizim için anlaşılmaz bir muamma halini aldı. Makine başında tenviri ve oraca icab eden tedabiri ittihaz buyurmanızı ricâ ederim"* diyordu[321].

Kazım Karabekir Paşa, Celaleddin Arif Bey'in kendisi hakkındaki düşüncelerini ve Erzurum'da neler yapmaya çalıştığını 21 Eylül tarihli telgraftan öğrenince, Mustafa Kemal Paşa'ya 22 Eylül tarihli şu telgrafı gönderdi:

"

Şark Karargâhı

22.9.36

Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne

C (cevap). 21.9.36 ve bilâ numerolu şifreye.

Harekât dolayısıyla cepheye çıkmak mecburiyeti olmasa idi, birkaç gün zarfında Celâleddin Arif Bey meselesini hallederdim. Ma'ahaza taarruz hitamında

---

319 C.A., A.III, 7.b., D.20, F.17; Karabekir, a.g.e., s.846.

320 C.A., A.III, 7.b., D.20, F.16-4; ATASE, K.721, D.31/18, F.1-3 ve 1-4; Nutuk, II, s.476-477.

321 ATASE, K.721, D.31-18, F.1-2. Mustafa Kemal Paşa o sıkıntılı günleri şöyle tasvir etmektedir: *"O günlerde Şark Cephesi'nde Ermenistan'a artık taarruza karar vermiştik. Bunun için hazırlanmakta ve tedbir almakta idik. Şark Cephesi Kumandanına da icab edilen evamir ve talimat verilmişti. Şarkta ileri tevcih edilen ordunun arkasından hükûmetin Adliye Vekili güyâ ordunun kırsızlığını, mensuplarının suistimal erbabından bulunduklarını meydana çıkarmak için vilâyet vali vekili sıfatını gayri kanunî iktisab etmeyi çare ve yegâne tedbir buluyor"* (Nutuk, II, s.478).

Erzurum'a döndüğümde, Erzurum'un simâ-yı unufu gelen şahsiyetlerini temizleyeceğim. Celâleddin Arif Bey, zât-ı sâmilerine yazdıklarını bendenize göstermedi ve esaslı anlatmadı. Söylediği sözler evvelâ şunlardır: Miralay Kâzım Bey'e itimad yok. Esliha ve mühimmat ve levazım ambarlarında ve kilise satışında su-i îsti'maller olmuş, Kâzım Bey de medhaldarmış. Esasen Şam'da ve Batum'da su-i isti'malleri varmış. Arnavudmuş. Arnavudlara karşı da Meclis-i Millî'de dahi itimad yokmuş. Derhal Erzurum'dan alınmasını arzu ediyor. Maiyetinde levazım memurlarından bir kaç mürtekib varmış. Artık Halk Hükûmeti yapmak zamanı imiş ve ahalinin itimad eylediği bir zat vali vekili olmalı imiş. Bu da Meb'us Hüseyin Avni Bey olursa iyi olurmuş. Cevaben, iyi bildiğim ve Erzurum'un en nâmuskar simalarından olan, esaretten yeni gelen Kaymakam Ziya Bey riyasetinde bir hey'et-i tahkikiye teşkil ettim. En ziyâde su-i istimali iddia olunan tahniye memurunu açığa çıkarttım. En ufak bir su-i istimali görülenler, kanuna tevdi' olunur. Fakat Erzurum gibi bir kaç müdrik insanı olan (bir yerde), yoktan arzu edilen dedikoduları çıkarmak müşkil değildir. Eğer cereyan serbest bırakılır da tahkikatsız icraat yapılırsa, yarın herkes aleyhine aynı kaide tatbikine yol vermiş olur. En ziyâde su-i istimali söylenen Kâzım Bey hakkında bir misal vardır. Meb'us Hüseyin Bey, ihtiyat mülâzımı olarak sahnelerde zabıtanı eğlendiren (d.r.m.k.d.y.) herkesle senli benli ve hiç bir memuriyette bulunmamış ve basit bir adamdır. Yarın Van, Bitlis her taraf kendi istediğini vali yaparsa, bütün Türk memurları kovulacaktır. Bu herc ü merci nasıl durduracağını (sordum), müşarünileyh cevaben: Kâzım Bey, inşaattan beşyüz liralık malzeme ile sarf etmiş, senedini bile vermiyormuş dedi. Derhal inşaatın hesabına bizzat baktım ve kendilerine de gösterdim. Yalandır. Bu halde tahkikat yapmadan dedikodu yapanları da mahkemeye vermek lâzım geldiğini kendilerine söyledim. İtiraz etmediler, ve hey'et-i tahkikiyeyi pek musib buldular. Yalnız valilik mes'elesinde İsmet Bey'e sarahaten yazdığım veçhile meselâ onun için (s.y.m.h.y.n.k.) valiliği bile nuvafıktı. Madem ki halk arzu ediyor, Hüseyin Bey de olabilir, dediler. Bolşevikler bile yaptıkları icraatla herc ü mercler geçirmekte oldukları halde valilerini halka intihab ettirmemişlerdir. Memleketi derebeylik devrine irca ederler. Vali intihabı ahaliye nasıl bırakılır diye razı ettim. Kani oldukları gibi göründükleri halde Erzurum'dan infikâkim günü zatı sâmilerine yazdığım şifrede (h.n.h.) Hüseyin Bey'den (b.e.t.z.y.) ve Hâlid Bey'in tahkik hey'etine tayini aslını hüsnü

niyetine affetmiyorum. Şimdi anlıyorum ki Ankara'da iken müşarunileyh ila bazı külâh kapmak isteyenler güzel bir program yapmışlardı. Meselâ oyuncak üzere, Hüseyin Bey vali olsun, Celâleddin Arif Bey Şarkî vilâyetlerinin vâli-i umûmisi olsun. Kaymakam Ziya Bey nâmuskâr, herkesin emniyetini celbetmiş olduğundan hey'et-i tahkikiye riyasetine tayini bendenize karşı memnuniyetle kabul eden Celâleddin Bey'in Halid Bey'i ileri sürmesi garibdir. Halid Bey, merd bir askerdir. Fakat mahiyetinden kimse memnun olan yok gibidir. Bugün kendisinin gayr-ı kanuni (m.a.m.ş.l.d.l.n.n.) şikâyetler bir dosyadır. Fakat cebhedeki merdane mesaisi dolayısıyla hüsnü idare ediyorum. Şimdiye kadar firkadan almaya mecbur olduğum üç alay kumandanı da geri hizmetlere tayin ettim. Maiyetine tayin olunanlar için cebir ve şiddetle kendileriyle arası açıldığı kimselere dehşetli beslediğinden ve te'sire pek çabuk kapıldığından hey'et-i tahkikiye gibi nazik mes'elelere bî-taraf olamaz. Celâleddin Arif Bey ya oyuncak olarak oynatılıyor, veya henüz karar vermedim pek zekîdir, kendi bir iş yapmak istiyor. Çünkü Hâlid Bey'i bendenize teklif etmeden yazması Hüseyin Bey hakkındaki ısrarı başka mana ifade edemiyor. Hâlid Bey'e te'sir yaparak zaten gadrine uğramış olan bazı kimseler büsbütün azdırabilir. Hususiyle Miralay Kâzım Bey'le dahi arası pek iyi olmadığından Kâzım Bey aleyhinde kendisine bir karar verdirebilir. Hüseyin Bey de vali namı altında güzel bir oyuncak olur. Halbuki Hüseyin Bey'in vali vekâletine inhasını işitenler me'yûs oluyor ve iğreniyorlar. Hülâsaten arz edeyim ki Erzurum meb'us-ı muhteremi Necati Bey'in biraderi olup ahîren maarif müdürlüğüne tayin buyurulan Midhat Beyefendi için (e.r.b.) edildiğini zannediyor. Bu zât, bolşevikliği memleketin iş beceremeyenlerinin mevki' kapması tarzında telakkî ettiğini zannediyor. Bu zâtı ben vaktiyle tesahüb etmiştim. Meziyeti pek ve menfaat-perest olduğundan ekseriyet tarafından pek sevilmez. Halk hükümeti mes'elesinde bendenizi müsaid bulamadığından Celâleddin Arif ve Hüseyin Beylerle muhabere ederek işin daha evvelden tertib ve tasvip edildiğini zannediyorum. Muhtemeldir ki Celâleddin Arif Bey de kemâl-i siyakatle oyuna gelmiş. Herhalde Erzurum'a avdetimde iş pek râhâ meydana çıkabileceğini ve şimdilik icabeten tedabiri yaptığımdan müsterih olunmasını rica edeim.

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir"[322]

322 C.A., A.III. 7.b., D.20, F.16, 16-1 ve 16-2; **Nutuk,II**, s.480-481; Akbulut, a.g.m., s.81-84.

Celaleddin Arif Bey, aynı gün yani 22 Eylül'de BMM.Riyaseti'ne, Mustafa Kemal Paşanın *"ültimatom"* diye nitelendirdiği bir telgraf gönderdi. Telgrafta, " *Erzurum'un emniyetsiz ve ümitsiz bir vaziyete düşerek artık kendi elleriyle idare edilmeleri lüzûmunu yegâne çare-i necat ve halâs addeylemiş olduğu bir zamanda buraya geldik. Karabekir Paşa'nın da hareketi menafiî memlekete tevafuk etmedi. Bu sebeple alenen yapılan fenalıklara hemen nihayet vermek ve müsebbiblerini tecziye etmek lüzûmunda ahali müttefikan ısrar etti. Emniyet bahş tedabirin âcilen ittihazı talebi ve vilâyet vekâletini bizzat kabul etmekliğim, Paşa da dahil olduğu halde ahali tarafından istirham olundu. Vekâleti Hüseyin Avni Bey'e tevdi' lüzûmunu yazmıştım. Memleketin kendilerinden addederek emniyet gösterdikleri Meb'us Hüseyin Avni Bey'in tebliğini memuriyeti ve yirmidört saate kadar cevap verilmesi ve keyfiyetten Paşa'nın haberdar edilmesi müsterhamdır. Efendim"* diyordu[323].

Mustafa Kemal Paşa 23 Eylül'de oldukça sert bir cevap verdi: *"....kumandanlıkça icabı ahvalin yapılacağı pek tabii idi. Buna rağmen tevalî eden gayrikanunî ve gayrimusib teklifat ve teşebbüsatınız Hey'et-i Vekilece mucib-i istiğrab olmuştur:...Zatıâlilerinin Hey'et-i Vekile'nin lüzum gördüğü izahatı vermek ve icabederse Meclis huzurunda da izahatta bulunmak üzere Ankara'ya hemen avdetiniz lâzımdır"*[324].

Mustafa Kemal Paşa'nın bu daveti, 24 Eylül tarihli şiddetli bir telgrafla karşılandı. *"Hey'et-i Vekile'de ve Büyük Millet Meclisi'nde Okunacaktır"* kaydı bulunan bu telgrafta Celaleddin Arif Bey, kanunsuz hiçbir davranışta bulunmadığını, bütün yazdıklarının gerçek olduğunu, böyle yapmakla vatanî bir görevi yerine getirdiğini, yaptıklarının Hey'et-i Vekilece taktir edilmesi gerektiğini, kendisini taktir edecek arkadaşlarının bulunduğuna inandığını belirterek seçim çevresini teftiş etmeden Ankara'ya dönemeyeceğini ifade etmiştir[325].

---

323 **Nutuk, III**, Vesika No:258. Bu telgrafın yorumunu yapan Mustafa Kemal Paşa, *"halkın kendi eliyle kendini idare etmesi prensibini ortaya koyan bizdik. Fakat bundan her vilâyetin veya her mıntıkanın ayrı ayrı birer idare teşkil etmesini aslâ kastetmedik"* diyor (**Nutuk, II**, s.479).

324 **Nutuk, II**, s.480.

325 **a.g.e., s.481-482; a.g.e., III**, Vesika No:259. Mustafa Kemal Paşa verdiği üç ayrı belge ile Celaleddin Arif Bey'in arkadaşlarının kimler olduğunu göstermektedir. Bunlar Maarif Vekili Rıza Nur ve Süleyman Necati beylerdir (a.g.e., II, s.483-484).

Celaleddin Arif Bey, Ankara ile telgraf savaşını sürdürürken H.Avni Bey de boş durmuyordu. 20 Eylül 1920'de Şark Cephesi Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta, *" Şark Cephesine dair tedkikata medar olmak üzere âtîdeki mevada cevab lütfunda bulunarak tenvir buyurmanızı istirham ederim" diyerek şu soruların cevaplandırılmasını istiyordu: 1- Şark Cephesi Kumandanlığının ihtiva ettiği saha hangi livaları içine alıyor? 2- Seferberlik niçin ilân edildi ve hangi mıntıkaları içine alıyor? 3- Tekâlif-i harbiyede müsaadelere riayet olunmuş mudur? 4- Seferberlik dahilî ve haricî ne netice vermiştir? 5- Kızıl ordu ile hangi sıfatla temas halindesiniz ve ne netice vermiştir? 6- Ermeniler ve Gürcüler hakkında hangi kaynaklardan bilgi elde ediyorsunuz? 7- Ordunun kışlık ihtiyaçları temin olunmuş mudur? 8- Ordu üç aydan beri maaş veremiyormuş 9- Biz Erzurum'a geldiğimizde askerler pek siyah ve pek sert bir ekmek yemekte idi, şimdi ise oldukça beyaz çıkmaktadır. Bunun sebebi nedir?"* Telgrafın altında *"Şark Cephesi'nde Tedkikata Memur Erzurum Meb'usu Hüseyin Avni"* imzası bulunuyordu[326]. Hüseyin Avni Bey bu ilk incelemelerinin neticelerini ihtiva eden 25 Eylül tarihli raporunu, Rıza Nur ve Süleyman Necati beylere göndermiştir. Bu raporda, seferberlik dolayısı ile Erzurum ahalisinden birbuçuk milyon liralık erzak alındığı, halkın bu kadar fedakârlığına rağmen harekete geçilmemesini ve Celaleddin Arif Bey'in anlattığı suistimalleri görünce kıyam ettiğini, Kazım Karabekir Paşa'nın bu işi beceremeyeceği cihetle fevkalâde yetkili bir heyetin buranın idaresine tayin edilmesi gerektiğini, ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi için orada da çalışılmasını bildiriyordu[327].

Kazım Karabekir Paşa, XV.Kolordu hakkındaki şikâyetlere cevabını Mustafa Kemal Paşa'ya bildiriyor, 25 Eylül tarihli telgrafında, ordunun çok zor bir durumda olduğunu, XV.Kolordu'nun kasasında iki milyon lira bulunduğu yolundaki dedikoduların yalan olduğunu, gerekirse oraca gönderilecek bir maliye hey'etinin XV.Kolordu kasasını teftiş edebileceğini söylüyordu[328].

---

326 ATASE, K.731, D.31/18, F.1-4.

327 Nutuk, II, s.483-484.

328 C.A., A.III.7.b., D.20, F.18. Kazım Karabekir Paşa Erzurum'da da bir tahkikat başlatmış, Celaleddin Arif Bey'e Orduda suistimal bulunduğu konusunda konuşanları tesbit etmek istemiştir. Tahkikat neticesinde, 29.Alay Komutanı Kâzım (Küçük Kâzım), 9.Alay Komutanı Ragıb, 15.Alay Sabra Topçu Komutanı Faruk, 17.Alay Komutanı Fazıl ve Erzurum Ahz-ı Asker Şubesi Reisi Abdurrahim beylerin Celaleddin Arif Bey'e giderek durumdan şikâyet ettiklerini ve bolşeviklik hakkında Ankara'nın ne düşündüğünün merak edildiğini, suistimallerin başının Miralay Kâzım Bey'in olduğunu anlattıkları ortaya çıktı. Bu bilgiler 9.Fırka Kumandanı Halid Bey'den elde edilmişti. (ATASE, K.721, D.31/18, F.1-7).

28 Eylül 1920'de Erzurum'dan Ankara'ya elli imzalı oldukça sert bir dille kaleme alınmış bir telgraf gönderildi. Telgrafın en ateşli kısmı şöyle idi: *".....Yalnız başına kongreler toplayarak kaderini tesbit eden ve sizi de içine alan Erzurum'un mukadderatı ne Kâzım Paşa'ya ve ne de zât-ı devletlerine mevdudur. Mukadderat-ı memleket ancak ve ancak riyaset buyurduğunuz yurdun şuurlu, bilgili insanlarından mürekkeb Büyük Millet Meclisi'nin yed-i emanetine verilmiştir."*[329] İmza sahiplerinin, Maarif Müdürü öncülüğünde vilâyet memurları olduğu görülmüştü. Bu telgrafı alan Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa Şarkta ileri harekâtta bulunduğu için onun vekili Miralay Kâzım Bey'e hemen bir telgraf çekerek imza sahiplerinin tutuklanarak Ankara'ya gönderilmelerini istedi[330]. Bu durumu haber alan Karabekir Paşa 30 Eylül'de Erzurum'a giderek meseleyi bizzat halledeceğini Mustafa Kemal Paşa'ya yazdı[331].

Bu telgrafın çekildiği 29 Eylül günü Türk Ordusu Sarıkamış'a girmiş bulunuyordu. Paşa'nın taarruzu durdurması, bir Ermeni ileri harekâtını düşündürebilirdi. Buna rağmen Kazım Karabekir Paşa Erzurum'a dönerek meseleyi kökünden halletmek istiyordu. Sarıkamış'tan 29 Eylül'de Celaleddin Arif Bey'e gönderdiği telgrafta, *"Erzurum ahalisi namına kırk-elli imzalı çekilen açık telgraf, dış düşmanlarımızın milyonlar sarfı ile temin edemeyeceği bir vesikadır. Olayın kendisinden daha mühim ve daha etkili olan işbu açık telgrafı dış düşman tehlikesi ve tehdidinden daha tahribkâr ve vahim neticesini cebhe vaziyetinden mühim gördüğümden yarın Erzurum'a geleceğimi arz eylerim"* diyordu[332].

Karabekir Paşa, 30 Eylül'de cephe karargâhından Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Erzurum'dan çekilen elli imzalı telgrafa ordunun hiçbir şekilde iştirak etmediğini, Şark Ordusu'nun Büyük Millet Meclisi'nin emrinde olarak kendisine büyük itimadı bulunduğunu, Erzurum'a döndüğünde gerekeni yapacağını bildiriyordu[333]. Bu telgrafı alan Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa'ya teşekkürlerini bildirmişti.

---

329 Güneri, **Hatıralar**, s.47; Yurdalan, **Hüseyin Avni Ulaş'a Ait Hatıralar**, s.6-7.

330 Karabekir, a.g.e., s.850.

331 C.A., A.III. 7.b., D.20, F.19-1. Mithat Bey davasını soruşturmak için kurulacak olan Divan-ı Harbi Örfi, bu telgrafın çekilişini de soruşturacak, bu telgrafta imzaları bulunanları sorgulayacaktır. Bu sorgulamalardan, imza sahiplerinin telgrafın metninden habersiz oldukları anlaşılmıştır. Telgrafa imzalar Albayrak Matbaası'nda atılmıştır (ATASE, K.721, D.31/18, F.1-69). Mustafa Kemal Paşa, çok dürüst ve isyankâr bir hava taşıyan bu telgrafın Mithat Bey'in evinde toplanan kimseler tarafından imzalandığını yazmaktadır.(**Nutuk**, II, s.482).

332 Telgrafın tam metni için bkz. Akbulut, a.g.m., s.88-89.

333 C.A., A.III, 7.b., D.20, F.19; Akbulut, a.g.m., s.90.

2 Ekim'de Erzurum'a gelen Kazım Karabekir Paşa, Müdafaa-i Hukuk merkeziyle görüştükten sonra, 3 Ekim'de Celaleddin Arif Bey'e silah depolarını gezdirdi, dedikoduların kaynağını anlattı. İngiliz subaylarından gizlemek için Ulu Camii'deki silahları geceleri iç kaleye taşıttığını ve bu durumun camide silahları göremeyen halk arasında dedikodu meydana getirdiğini söyledi. Ayrıca, Ankara'ya çektiği telgrafı düzeltmesini ve bir vali vekili vazifesinden ileri gitmemesini Celaleddin Arif Bey'e ihtar etti[334]. Celaleddin Arif Bey Ankara'ya gönderdiği özür mahiyetindeki telgrafında, *"Vatanperver ordu dahilinde kıymetli ve halkın itimadına mazhar olmuş pek çok zabitan ve ümera mevcut olduğundan suistimal şikâyetleri bittabi' ordunun kuvâ-yı mukavime ve intizam esasına te'sir yapacak kadar büyümemiştir"*[335].

Bütün bu dedikodulardan rahatsız olan Kolordu Kumandan Vekili Miralay Kâzım Bey, 5 Ekim 1920 tarihinde istifa etmiş yerine 3.Fırka Kumandanı Miralay Rüştü Bey tayin edilmiştir[336].

Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum'a gelerek Celaleddin Arif Bey'i ihtar etmesinden ve Kâzım Bey'in görevden ayrılmasından sonra bile olaylar yatışmamıştı. Celaleddin Arif Bey, Kazım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta, Erzurum'a İngiliz parası dolayısıyla İngiliz entrikası girdiği, Erzurum ile İstanbul'un birleşeceği ve burasının cumhuriyetle idaresinin kararlaştırıldığı, kendisinin de kurulması düşünülen cumhuriyete başkan olacağı yönündeki söylentilerin dolaşmakta olduğunu bildirmekte ve gereken tedbirleri almasını istemekteydi. Kazım Karabekir Paşa bu telgrafa verdiği karşılıkta, elli imzalı telgrafın çekilmesine sebep olan Müdafaa-i hukuk cemiyeti azalarının işten el çektirilerek, yerlerine halkın güvenini kazanmış olanların seçilmesi, telgrafa imza koyan memurların görevine son verilmesi ve dedikodu çıkaranların kanunlara göre cezalandırılması ile hadiselerin yatıştırılacağını bildirdi[337].

---

334 Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s.851-852.

335 **Nutuk**, II, s.487.

336 Kazım Karabekir Paşa, Miralay Kâzım Bey'e gönderdiği teşekkür telgrafında, hakkında çıkan dedikodulardan duyduğu üzüntüyü belirterek, şimdiye kadar Erzurum'da yerine getirdiği vazifelerden dolayı teşekkür ediyor, bundan sonraki vazifelerinde de başarılı olacağına inandığını bildiriyordu (ATASE, K.815, D.13/62, F.6-2, 6-3 ve 6-12.

337 **C.A.**, A.III, 7.b., D.20, F.20,20-1, 20-2; Akbulut, a.g.m., s.92-96.

Bu arada Erzurum'da problemin yaşandığını, kardeşi Midhat Bey'in bu işte rolü olduğunu öğrenen Süleyman Necati Bey, Erzurum Meb'usu Durak Bey ile birlikte Ankara'dan Erzurum'a hareket ettiler[338]. Süleyman Necati Bey 12 Ekim'de, Durak Bey 13 Ekim'de Erzurum'a geldiler[339]. Böylece dört Erzurum Meb'usu aynı tarihlerde Erzurum'da bulunuyorlardı.

Şark Harekâtı neticesinde, 30 Ekim'de Kars kurtarıldı, 7 Kasım'da da Gümrü ele geçirildi. 27 Kasım'da Gümrü'de barış görüşmelerine başlandı. Celaleddin Arif Bey'in bu görüşmelere katılması gündeme geldiyse de TBMM. Hey'eti Vekilesi bu görüşmelere katılmasını uygun görmedi[340]. Görüşmelere Kazım Karabekir Paşa, yeni Erzurum Valisi Hamid Bey ve Süleyman Necati Bey katıldı. Celaleddin Arif ve H.Avni Beyler 26 Kasım 1920'de Erzurum'dan ayrıldılar[341].

Kazım Karabekir Paşa, Erzurum'da meydana gelen bu olayları *"Halk Hükûmeti"* olarak değerlendirmektedir[342]. Bu olayların sebeplerini üç açıdan ele alabiliriz:

1- Erzurum halkı bütün fedakârlıklarına rağmen Şark Harekâtı'nın geciktiğini ve sınır ötesinde Müslüman kardeşlerinin Ermeniler tarafından ezildiğini görerek sıkıntılı bir döneme girmiş, bu sıkıntı olayların zeminini oluşturmuştur.

2- Albayrakçılar ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden bazı kişiler, Bolşeviklerin etkisiyle Erzurum'da bir halk hükûmeti kurmak istemişler ve vilâyet memurluklarına Erzurumluların getirilmesi için gayret göstererek âdeta *"Erzurum*

---

338 Süleyman Necati ve Durak Beyler, 18 Eylül 1920 tarihli, meclise sundukları takrirlerinde "Memleketimizden infikâk edeli hayli zaman olduğundan ve behemehal gitmemiz muktezi bulunduğundan emsalimiz vechile ikişer ay müddetle mezuniyet ita buyurulmasını istirham eyleriz" diyorlardı. Bu talep 20 Eylül 1920'de Meclis genel kurulunca kabul edilmiştir (**TBMM.ZC.**, IV, (20.9.1336/1920), s.218.

339 Mebuslar Erzurum'da törenlerle karşılanmışlar, Süleyman Necati Bey'in gelişinde Albayrak Okulu öğrencileri konuşmalar yapmışlardı (**Albayrak**, 18 Teşrinievvel 1336/18 Ekim 1920, sayı:114).

340 **C.A.**, A.III.7.b., D.20, F.24. Celâleddin Arif Bey'in görüşmelere katılmamasının sebepleri hakkında bkz. **TBMM. ZC.**, V, (18.11.1336/1920) s.424-426.

341 Albayrak Gazetesi bu konu ile ilgili haberi şöyle veriyordu: *"Üç aya yakın bir zaman halkımız arasında samimî bir hayat geçirerek memleketin ihtiyaçları ve emelleriyle yakından temas eden Büyük Millet Meclisi Reis-i Sânisi ve Adliye Vekilî Celâleddin Arif ve Meb'us Hüseyin Avni Beyler geçen Cuma günü Ankara'daki vazifeleri başına hareket ettiler. Memleket kalbindeki hasretini tamamen tatmin edemeden bu iki güzide evlâdından ayrıldı"* (**Albayrak**, 29Teşrinisani 1336/29 Kasım 1920, sayı:120).

342 Karabekir, a.g.e., s.854.

Erzurumlularındır" düşüncesiyle hareket etmişlerdir[343]. Midhat Bey'in heyecanlı yapısı ve Erzurumluları peşinden sürüklemesi olayların büyümesine sebep olmuştur.

3- C. Arif Bey Osmanlı Meclis-i Meb'usan Reisi sıfatını kaybederek, TBMM. Reis-i Sânilği makamına düştüğü için bu durumu hazmedememiş, Erzurum'daki olaylarla Mustafa Kemal Paşa'nın durumunu sarsmaya çalışmıştır[344].

Celaleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin Erzurum'dan ayrılmaları ile olaylar bitmedi. Kazım Karabekir Paşa da bu işin peşini bırakmak niyetinde değildi.

E- HALK HÜKÜMETİ KURMA GİRİŞİMİNE KARŞI ALINAN TEDBİRLER

1. Trabzon Valisi Hamid Bey'in Erzurum Valiliği'ne, Üçüncü Fırka Kumandanı Rüştü Bey'in XV.Kolordu Kumandan Vekilliği'ne Tayinleri

Erzurum'da meydana gelen olayların sebeplerinden birisi, buradaki valilik makamının doldurulması, diğeri Kolordu Kumandan Vekili Kâzım Bey'in yolsuzlukları hakkındaki iddialardı. Bu iddialardan dolayı Kâzım Bey istifa etmiş ve kolordu kumandan vekilliği boş kalmıştı. Ankara Hükûmeti Erzurum'daki problemi halletmek için çeşitli çözüm yolları aramış[345], Trabzon'a vali olarak gönderilen Hamid Bey'in Erzurum'a tayinini kararlaştırmıştı. Mustafa Kemal

---

343 Midhat Bey'in halkçılık düşüncesi içerisinde, vilâyetteki bütün memuriyetlerin Erzurumlulara verilmesi de yer alıyordu. Kendisinin Erzurum Maarif Müdürlüğü'ne tayini, Erzurum Kadılığına Edib Efendi'nin, Polis Müdürlüğü'ne Münir Bey'in tayinleri (Albayrak Gazetesi bu tayinlerin çok uygun olduğunu yazıyordu. (**Albayrak**, 20 Ağustos 1336/1920, sayı:107;, 20 Eylül 1336/1920, sayı;110), Doktor Vehbi Bey'in Sıhhiye Müdüriyeti'ne tayininc çalışılması (**Nutuk, II**, s.483), Erzurum valiliği için Adana eski valisi Erzurumlu Nazım Bey'in teklif edilmesi hep bu endişeden kaynaklanıyordu. Bu durumu gören Kazım Karabekir Paşa Erzurum'da gerekenleri ve Celaleddin Arif Bey'i uyararak, *"Erzurum Erzurumlularındır"* formülünü, vaktiyle *"Mısır Mısırlılarındır"* diye çıkararak oraya yerleşenlerin ve şimdide Bolşeviklerin çıkarmış olduğunu anlatmış, (Karabekir, a.g.e., s.844-845), Süleyman Necati Bey'e de Erzurum'da halk hükûmeti yapılacaksa bunun resmî şekle dönüştürülmesini bildirmiştir.(Karabekir, **İttihat Terakki Erkânı**, s.33-34).

344 Kazım Karabekir bu konuda şöyle diyor: "*.....Celâleddin Arif Bey Bolşevikliğin dehşetli aleyhinde fakat Mustafa Kemal'e karşı nefret ve intikamı hissoluniyor, kendisini oynatıyorlar galiba*" (Karabekir, a.g.e., s.36; Akbulut, a.g.m., s.100.

345 Hükûmet Erzurum'da meydana gelen hadiselerden dolayı herhangi bir cezaî takibat uygulamadı. 18 Eylül 1920'de teklif olarak meclise sunulan, İstiklâl Mahkemeleri'nin kurulması gereken bölgeleri gösteren belgede Erzurum 13.sırada yeralıyordu. Meclis'teki görüşmeler neticesinde, yedi bölgede İstiklâl Mahkemesi kurulması kararlaştırıldı.İstiklâl Mahkemesi kurulan yerler arasında Erzurum bulunmuyordu (Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**,I,II, İstanbul,1990, s.69-73; Akbulut, **Albayrak** Olayı, s.88).

Paşa, Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 20 Eylül 1920 tarihli telgrafında, bu fikrini ona açmış ve kabul edildiği taktirde bu tayinin gerçekleştirileceğini bildirmişti. Kazım Karabekir Paşa, bu tayinin çok uygun olacağı şeklindeki cevabını 22 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa'ya iletmişti[346]. Hamid Bey, Erzurum Valiliği'ne tayin edildiğine dair, Dahiliye Vekili Refet imzalı telgrafı Trabzon'da iken aldı[347].

Hamid Bey'in Erzurum'a vali atandığı sırada, 5 Ekim 1920'de Kazım Karabekir Paşa da, Trabzon'da bulunan 3.Fırka Kumandanı Erzurumlu Rüştü Bey'e gönderdiği telgrafta, Erzurum'da *"Halk Hükûmeti"* kurma teşebbüsünden, hakkında çıkan dedikodulardan dolayı Kâzım Bey'in istifa ettiğinden bahsederek, *"....Mukaddes davamızın akametine ve memlekette vahdet-i âmâlin inhilâline matuf olan bu tehlikeli ve nâmeşru teşebbüsatı birkaç gün içinde her taraf ederek cepheye avdet etmek üzereyim....Vaziyet cephe gerisindeki umur-ı mühimmenin temin ve tedviri için Erzurum'a gelerek kolordu kumandanlığı vekâletini ifâ buyurmanızı zarurî kıldı"* diyor ve Hamid Bey'le birlikte hareket etmesini istiyordu[348].

Hamid Bey ile Rüştü Bey 6 Ekim'de Trabzon'dan Erzurum'a hareket ettiler.Hamid Bey daha Trabzon'dan hareket etmeden önce, Erzurum'daki muhalifleri memnun etmek için vilâyet makamına 5 Ekim 1920 tarihli şu telgrafı gönderdi: *"Tevecccühat-ı âliyyeleri ile temsil buyurdukları Erzurum ahali-i muhteremesinin muhabbetine an-samimi'l-kalb arz-ı şükran eylerim. İki sene evvel harbin mesaib-î gûna gûnu altında ezilen o diyar-ı mateme ordu karargâhıyla beraber dahil olurken şahit olduğum tesirat ve tezellümat içinde gözyaşlarıyla Cenab-ı Hakk'tan o mazlum halkın tahfif-i âlâmı, o mukaddes yurdun izale-i harabiyeti için hizmete nasibedâr edilmemi niyaz eylemiştim. Lehül-hamd vakt-i merkum zuhur etti. Hakkın bu inayetine karşı ifâ-yı vecibe-i şükranda kusur etmeyeceğimi arz ile takdim-i ihtiramat eylerim. Erzurum Valisi Hamid"*[349].

---

346 **C.A.**, A.III, 7.b., D.20, F.17; Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s.846. Hükûmet bu tayinle daha önce Trabzon'da problem haline gelmiş olan Hamid Bey'in burada tekrar meydana getirebileceği olayların da önüne geçmiş oluyordu. (Karabekir, a.g.e., s.747-748; ATTB, V, s.343).

347 Trabzon Valisi Hamid Bey'in Erzurum Valiliği'ne tayini ile ilgili 256 numaralı Hey'et-i Vekile kararnamesi 4 Ekim 1920 tarihlidir (Cumh.Arş.Daire Bşk.**Bakanlar Kurulu Kataloğu**, I). Dahiliye Vekili Refet Bey'in telgrafında, Erzurum'da çıkan fevkelâde vaziyetin oraya naklini gerektirdiği, Kazım Karabekir Paşa'nın da bunu çok istediği, geçmiş olaylardan dolayı itiraza mahal kalmadığı bildiriliyordu. (Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.179-180).

348 Karabekir, a.g.e., s.852.

349 **Albayrak**, 11 Teşrinievvel 1336/11 Ekim 1920, sayı:113; Akbulut, a.g.e., s.89.

Hamid Bey, 14 Ekim'de Erzurum'a gelerek[350] buraya gönderiliş sebebi olan meseleyi incelemeye başladı. Erzurum'da meydana gelen olayların çok basit olduğuna ve her iki tarafın *"aşırı sinirliliğinden"* büyüdüğüne kanaat getiren Hamid Bey, Celâleddin Arif Bey ile de görüşerek, ortada anlaşmazlık kalmadığına dair çeşitli imzaları taşıyan bir telgrafı Ankara'ya gönderdi[351]. Ayrıca Rüştü Bey ile birlikte, Sarıkamış'ta bulunan Kazım Karabekir Paşa'yı 15 Ekim'de ziyaret ederek, Erzurum'daki meselenin halledildiğini bildirdi[352].

Erzurum Valiliği'ne Hamid Bey'in, Kolordu Kumandan Vekilliğine Rüştü Bey'in tayinleri Erzurumlular tarafından olumlu karşılandı. Kâzım Bey'in de görevden alınmasıyla Erzurum'daki sert hava biraz olsun yumuşatılmış oldu.

2. Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Erzurum'da meydana gelen olaylara karşı Ankara Hükûmeti'nin ve Kazım Karabekir Paşa'nın birlikte aldığı bu ilk tedbirin dışında, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de halk hükûmeti kurma girişimine ve kominist fikirlerine karşı çeşitli tedbirler aldı. Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması bu türden bir tedbirdir.

28 Eylül 1920'de Erzurum'dan elli imzalı telgrafın Ankara'ya gönderilmesinden haberdar olan Kazım Karabekir Paşa, Celaleddin Arif Bey'i ikaz ederek, telgrafın çekilmesine sebep olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti azalarının işten el çektirilerek yerlerine halkın güvenini kazanmış olanların seçilmesini istemiş-

350 Albayrak Gazetesi bu haberi şöyle veriyordu: *"Ankara Dahiliye Vekâletince vilâyetimiz valiliğine tayin buyurulan Trabzon Vali-i Sabıkı Hamid Beyefendi, geçen Perşembe günü refakatlerinde Onbeşinci Kolordu Kumandan Vekili Rüşdü Beyefendi olarak şehrimize muvasalat etmişlerdir"* (**Albayrak**, 18 Teşrinievvel 1336/18 Ekim 1920, sayı:114).

351 Kapancızâde Hamid, **a.g.e.**, s.182; Eken, **Vali Hamid Bey**, s.242 ve 244.

352 Kazım Karabekir Paşa, bu ziyaret esnasında kendisine şu bilgilerin verildiğini kaydetmektedir: *"Halk hükûmeti meselesini Millet Meclisi'nin arzu ettiğini ve umumî kâtibi de Albayrak Gazetesi sahibi Midhat'ın kardeşi Erzurum Meb'usu Necati Bey olduğunu söylediler"* (Karabekir, **a.g.e.**, s.854). Hamid Bey de hatıralarında bu görüşmeyi şöyle anlatıyor: *"Biz ertesi günü (Celaleddin Arif Bey'i ziyaretinin ertesi günü) Rüştü Bey'le Sarıkamış'a gidip Kâzım Karabekir Paşa hazretlerini ziyaret ettik. Onu biraz daha sinirli ve kızgın bulduk. Bir iki taburla Erzurum'u te'dibe karar verdiğinden bahsetti. Bununla beraber, bu sözlerle fiiliyat arasındaki müşkülâtı yüzünün hatlarından okumak zor değildi. Arada anlaşmazlıktan başka bir şey görmediğimizi, son çekilen telgrafla anlaşmazlık kalmadığını, düşman karşısında bu gibi boğuşmaların doğuracağı acı neticeleri hatırlatarak Paşa'nın hiddetini yatıştırdık"* (Kapancızâde Hamid, **a.g.e.**, s.182-183).

ti[353]. Halk hükûmeti kurma girişimine ve kominizm fikirlerine Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden katılanların olması cemiyeti zor bir duruma sokmuş, cemiyet *"berbad bir vaziyete"* gelmişti[354]. Cemiyete karşı halkın ve Ankara'nın güveni kalmadığından cemiyetin bu şartlar altında daha fazla çalışması mümkün değildi.

Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, halkçılık programının TBMM'nde görüşülmesi sırasında topluca istifa etti. 20 Aralık 1920 tarihli Albayrak Gazetesi'nde yayınlanan istifa gerekçesinde *"şekl-i hâzırıyla devam-ı mesâî memleket için faideli olamayacağına kani' olunduğundan"* bahsediliyordu[355]. Aslında, Mustafa Suphi'nin bir hey'etle Erzurum'a geleceği söylentileri, Türkiye Kominist Partisi'nin 20 Ekim 1920'de kurulması ve çalışmasına izin verilmesi ve meclisteki halkçılık görüşmeleri cemiyetin istifası sebeplerindendir.

Bu sırada Erzurum'da bulunan Erzurum Meb'usu Durak Bey, Kominist Partisi'nin kurulmasına ve bu parti mensuplarının propaganda yapmalarına izin verilmesinden kuşkulanarak, 2/3 Ocak 1921'de TBMM. Başkanlığı'na bir telgraf gönderdi. Durak Bey bu telgrafında, iki ay önce kominizmin önlenmesi düşüncesiyle meclise gönderdiği telgrafın iyi karşılandığını işittiği halde, bazı koministlere kolaylıklar gösterilmesini anlamadığını ve bu hareketin durdurulması gerektiğini bildirdi. Mustafa Kemal Paşa 16 Ocak'ta meclis başkanı olarak bu telgrafa verdiği cevapta, yeni kurulan parti ile vatanın birlik ve düzenliğinin korunacağını, ülkenin selâmetini düşünen arkadaşları tarafından kurulan Türkiye Kominist Partisi ile millî esasların sağlanacağına Erzurumluların tam güvenle inanmaları gerektiğini bildirdi[356].

Gerek içeriden gerek dışardan Erzurum'a nüfuz etmeye çalışan Bolşevik propagandasına karşı kendini müdafaaya geçmek zorunda hisseden eşraf ve ulemadan oluşan bir heyet, 15 Ocak 1921 günü valiliğe giderek Vali Hamid Bey'den son gelişmelerle ilgili bilgi isteyerek, onun Bolşeviklik hakkındaki görüşlerinin ne olduğunu sordular. Bolşevizme karşı olan Hamid Bey, Kazım Ka-

353 C.A., A.III.7.b., D,20, F.20, 20-1, 20-2; Akbulut, a.g.m., s.92-97.
354 Karabekir, a.g.e., s.931.
355 Albayrak, 20 Kanunievvel 1336/20 Aralık 1920, sayı:123.
356 C.A., A.III- 10-a, D.41, F.3/42, 3/43 naklen. Akçakayalıoğlu, a.g.e., s.644-645.

rabekir Paşa'nın bolşevizme sempatisi olduğunu belirterek, o günkü siyasî durumu izah etti. Vali beyin izahatından sonra alınması gereken tedbirler üzerinde düşünülmüş ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin *"Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk"* adıyla yeniden kurulmasına karar verilmiştir[357].

Cemiyet, 21 Ocak 1921'de kurulmuştu ve başkam Raif Efendi, üyeleri de: Müftü Sadık, İsmail Efendizâde Tevfik, Korukçuzâde Rıza, meb'us Durak, eski meb'us Seyfullah, Leylizâde İbrahim, Dervişağa Hatibi Ahmed, Hatibzâde Ragıb, Gümrükçüzâde Münib, Remzizâde Abdurrahim, eski belediye başkanı Ömerbeyzâde Ömer, emekli yüzbaşı Mustafa, Ziyâzâde Fevzi, esnaflar şeyhi Arif, Evkafcızâde Tevfik ve diğerleri idi[358].

Bu ziyaret sırasında Erzurum Müdafaa-i Hukuk Hey'eti, istifa ettiklerine dair şu mektubu valiye verdiler: *"Erzurum Müdafaa-i Hukuk Hey'eti(nin) Vilâyât-ı Şarkiyye ve Ermeni meselesine matuf bulunan maksad-ı teşekkülü husûl bulmuş ve bu şekilde devam-ı hizmetin memleketin âtisi için hayırlı olmayacağı kanaatini iktisab eylemiş bulunduğundan bilittifak istifaya karar verdiğini mecburiyeti kanuniyeye binâen makam-ı devletlerine arz ve te'yid-i samimiyet eyleriz"*[359].

Bu istifa metnini Mustafa Kemal Paşa'ya 16 Ocak 1921'de bildiren Vali Hamid Bey, metnin altına şu ilâveyi yapmıştır: *"Erzurum Müdafaa-i Hukuk Hey'eti tarafından verilen istifaname bâlâya naklolundu. Bunun saiki kominizm cereyanının Hükûmetçe tasvib edildiği zehabıdır. Bu zannın def'i için müstafilere izahat-ı lâzıme verilmişse de cereyanın tekarrübü nisbetinde tezayüd eden endişe ve heyecanın izâlesi için merkezden tebligat ve beyanatı kat'iyyede bulunmak icab edeceği kanaatinde bulunduğum maruzdur"*[360].

Vali Hamid Bey 16 Ocak 1921 tarihli başka bir telgrafında cemiyetin kuruluşunu şöyle açıklıyordu: *"1- Mustafa Suphi'nin tekarrübü (yaklaşması) ve Ankara'dan Cafer'in hemşehrilerine; serian Bolşevik olun, kesiniz, kırınız, herkesi sizin seviyenize indiriniz gibi hezeyanları muhtevî gönderdiği mektup Erzurum*

357 Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.192-193.
358 Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s.933.
359 Bayur, a.g.m., s.646.
360 a.g.m., s.646.

halkını fevkalâde galeyan ve harekete getirmiştir[361]*. Dün Meb'us Durak Bey'in dahil olduğu eşraf, ulemâ ve esnaftan mürekkeb bir hey'et makama gelerek Hükûmetin kominizme karşı tarz-ı siyasetini istizah eylemiş ve ahalice bunun önüne geçmek için her türlü tedebiri şedideye müracaat olunacağını, indelicab silahla müdafaa edileceğini ilâve etmiştir.*

"Evvelce tebellüğ ettiğim telgrafnameî âlilerindeki nokta-i nazar dairesinde Hükûmetin bu babdaki siyasetini ve Ankara'daki fırkanın sebebi teşekkülünü izah ve kendilerini tatmin eyledim....Belediye binasında yapılan bu toplantıda, "Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk" ünvanıyla bir cemiyet teşkili kararlaştırılmış ve Raif Efendi'nin riyasetinde yirmi kişiden ibaret bir idare heyeti seçilmiştir"[362].

Mustafa Kemal Paşa, 18 Ocak 1921'de bu telgrafa verdiği cevapta, *"Tedabir-i âliyeleri musîbtir. Cafer Bey hakkında buraca muamele-i lâzıme ifa olunacaktır"* diyordu[363].

Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin kurulduğu sırada Erzurum'da bulunan Erzurum Meb'usu Durak Bey, 11 Nisan 1921'de meclisin gizli oturumunda yaptığı konuşmasında cemiyetin kurulması hakkında şu bilgileri veriyordu:

"....Efendiler, Mustafa Suphi'nin Erzurum'a geleceğinin anlaşılması üzerine Erzurum ahalisi galeyana geldi, son derecede galeyana geliyor. Zaten orada o

---

361 Erzurum Kuvâ-yı Millîye Müfrezesi'nin başında 14 Mayıs 1920'de Ankara'ya gönderilen Cafer Bey'in Bolşeviklik ile ilgisi olduğu hakkındaki söylentiler, 1920 yılı Ekim ayında çıkmıştı. Kazım Karabekir Paşa, 10 Ekim 1920'de Erkân-ı Harbiye'ye gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: *"Erzurum Birinci Kuvve-i Seyyariye Kumandanı Cafer Bey Erzurum'daki dedikodulardan müteessir olarak avdetini ricâ ediyor. Âtideki cevabın kendisine buyurulması. Erzurum'un temiz ve saf muhitinden ma'alesef oralara kadar gelen ve sizleri de müte'essir eden şayiaların mahiyeti âlelâde dedikodulardan başka bir şey değildir. Mukadderatı yekdiğerine merbut olan Şark halkı arasında her vakitten daha ziyade mevcud olan hamiyyet ve sadakat-i mütekabilede tarafeynin zerrece inhirafı yoktur. Memleketin selâmeti validet-i âmâlemizin temini tahkiki ve heryerde daima göstermekte olduğunuz yüksek hamiyete teşekkür ve müfrezemize mahsus-u selâm ederek oralardaki vazifenize müsterihan devam etmenizi ricâ ederim"* (ATASE, K.588, D.120-8/10-A, F.10, 10-1). Bayur'a göre Cafer Bey'in yukarıda bahsedilen propaganda mektubu, uydurma bir kışkırtma mektubu olacağı gibi, o sıralarda komünistlerin aşırı şımarıklıkları dolayısıyla Erzurum'daki *"yoldaşları"*, Mustafa Suphi gelince bir ayaklanma denemesi yapmaya çağıran bir belge de olabilirdi (Bayur, a.g.m., s.646, dn.133). Mete Tunçay, Cafer Bey'in Yeşil Ordu ile bir ilgisi olabileceği üzerinde durmaktadır. (Tunçay, a.g.e., s.123, dn.75).

362 Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.193; Bayur, a.g.m., s.647.

363 ATTB.IV, s.385.

vakit Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin istifası yine Bolşeviklerle hasıl olan infial üzerine idi. Tabiî orada yokluk var idi. Bu yokluğu doldurmak için ve çalışmak için Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni ihyaen aralarında içtima yaptılar ve içtimalarında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti programı; Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti programı idi. Yalnız üç maddelik bir program daha yapılmış: Anti kominist....Yani kominist liğe karşı müdafaa etmek. Orası o vakit o lüzumu görmüştü ve bu teşkilâttan Hükûmetin ve polisin haberi vardı. Yani hatıra gelmesinki bu başka bir cemiyettir. Hayır yine müdafaa-i hukuktur. Efendiler halk öyle heyecana gelmişti ki yedi yaşına kadar herkes heyecanda idi. Halk, içlerinden yirmi kişilik bir heyet teşkil ettiler. Heyet gitti lâzım gelen tedabiri yaptı ve heyeti âliyenizi de haberdar etti...."[364].

Yeni kurulan cemiyetin nizamnamesinde de, cemiyetin kuruluş sebepleri ve gayesi şöyle izah ediliyordu:

" Beş-altı seneden beri felâketin çeşitli şekillerine maruz kalan, millet, hukukunu müdafaaya çalıştığı sıralarda bu sefer de "inkılâb-ı içtimaî" adı altında milletin bütün mukaddesatı, ahlâkı, dinî inançları, gelenekleri aşağılanarak ayaklar altına alınıyor, milleti tek dayanağından dinî düşünceden, manevî güçten yoksun bırakmak ve bütün hak ve hukuktan mahrum etmek ve bir hayvan sürüsü şekline dönüştürmek niyetiyle kominist lik ve halkçı iştirakiyun gibi bir takım isimlerle din ve millet aleyhinde bazı zararlı kuruluşlar ve tehlikeli girişimler vücut bulmaktadır. Bu düşüncede olan bazı hain serserilerin de teşkilâtlanmış olarak hariçten memlekete gelmekte oldukları haber alınınca Erzurum ahalisinin iştirakiyle yapılan toplantıda bu gibi mel'un girişimleri önleyebilmek ve gereken tedbiri almak üzere yirmi kişiden müteşekkil bir heyet seçilmiştir. Ayrıca bütün mülhak kazalar Müdafaa-i hukuk cemiyeti şubeleri ile belediyelerle muhabere edilerek cemiyet teşekkül etmiştir... Cemiyetin gayesi ve makasıd-ı esasiyesi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Sivas Kongresi'nde alınan kararlarının aynıdır ve buna ilâveten "mesalik-i içtimaiye" diye çalışanlara karşı gerekli tedbirleri almaktadır"[365].

---

364 **TBMM. GCZ.**, II, (11.4.1337/1921), s.32-33.
365 Karabekir, a.g.e., s.932-933.

Cemiyet, 1921 yılı Ocak ayının sonlarında[366] yayınladığı bir beyannamede, Bolşevik prensiplerinin İslâmı yıkmaya yönelik olduğunu belirttikten sonra bunların hedeflerine ulaşmak için her şekle büründüklerini, bunların bazı gazetelerle ve bunlara yardımcı bazı kimselerle birlikte çalıştıklarını[367], Mustafa Suphi'nin üzerinde yakalanan raporda, gazetelerde yazı yazdırmak için bunların sahiplerine yüzbinlerce liralar sarfedildiğini, bu durumu Ankara'da Millet Meclisi'ne bildirdiğini ve oraca da takibat yapılacağının öğrenildiğini, bu gibi propagandalara karşı herkesin uyanık olması gerektiğini bildirdi[368].

Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin beyannamelerinden haberdar olan Ankara Hükûmeti harekete geçerek Erzurum'u uyarmak zorunda kalmıştır. Dahiliye Vekili Dr.Adnan Bey, Vali Hamid Bey'e 3 Şubat 1921'de gönderdiği telgrafta, *"Erzurum'da ahiren "Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk" cemiyeti namıyla yeniden bir cemiyet teşekkül ettiği ve cemiyetin maksadı teşekkülü kominizm aleyhine propaganda yapmak olduğu her tarafa çekilen telgraflardan anlaşılmaktadır. Bu telgrafnamelerin mütalâasıyla memlekette vasi (geniş) bir kominizm propagandası ve teşkilâtı olduğu zahabı hasıl oluyor. Halbuki ne millet ve ne meclis ve ne hükûmet böyle bir cereyana taraftar olmamıştır..."* dendikten sonra siyasî gayelerle bazı cemiyetlere izin verildiği ve onlarında çalışmalarına son verileceğinden ortalığı karıştıracak böyle telgrafların çekilmesine izin verilmemesi isteniyordu[369]. Vali Hamid Bey bu telgrafa verdiği karşılıkta, Mustafa Suphi'nin ve Ankara'daki kominist fırkaların çalışmasından ve hükûmetin buna göz yummasından dolayı bu cemiyetin kurulduğunu belirttikten sonra, bu tehlikeler ortadan kalktıysa Erzurum'da başlayan heyecan ve faaliyetin de haliyle son bulacağını bildiriyordu[370].

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin kuruluşunu TBMM.'ndeki gelişmelerle irtibatlandırmaktadır. Şöyleki; TBMM.'nde

366 Beyannamenin üzerinde yalnızca "1921" tarihi bulunmaktadır. Meydana gelen olaylar takip edildiğinde beyannamenin Ocak sonlarında yayınladığı görülmektedir. (Akbulut, **Albayrak Olayı**, s.87).

367 Gazeteden bahsedilen Albayrak, Mustafa Suphi'ye yardımcılar Albayrak Hey'eti'dir. (Akbulut, a.g.e., s.85)

368 Akbulut, a.g.e., s.82-86; Bingöl, **"Millî Mücadele'de ve Erzurum'da Din Adamlarının Hizmetleri"**, s.122-123.

369 Bayur, a.g.m., s.648-649.

370 Bayur, a.g.m., s.649.

10 Mayıs 1921 tarihinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu kurulmuş, böylece memleketin her tarafındaki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri mecliste bir siyasî grup olarak teşekkül etmişti. Mustafa Kemal Paşa bu teşkilâta karşı mecliste ve memleket dahilinde muhalefet edenler olduğunu belirterek, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun kabûlünü müteakip Erzurum Meb'usu Hoca Raif Efendi ve arkadaşlarının Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Hey'et-i Merkeziyesi'nin ünvanını değiştirerek Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti adında bir cemiyet kurduklarını, bu cemiyetin hilâfet ve saltanat makamının ve devlet şeklinin korunması için kurulduğunu ve diğer vilâyetlerle bilhassa Şark vilâyetlerine de bir takım beyannameler gönderdiğini belirtmektedir[371].

Yukarıda da görüleceği üzere, Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin kuruluş gayesi Bolşeviklerin Erzurum ve Doğu Anadolu'daki faaliyetlerine engel olmaktı. Cemiyetin amaçları arasında Meclis'teki oluşumlara ait herhangi bir açıklama yoktur. Cemiyet, kominizm tehlikesinin atlatıldığını gördükten ve meclisteki yeni oluşumlardan haberdar olduktan sonra saltanat ve hilâfetin korunması için çalışacaktır. Bunda, TBMM.'ndeki Erzurum meb'uslarının çalışmalarının ve muhalefetlerinin de etkisi olacaktır.

TBMM.'nde Birinci Grup'un kurulmasına muhalefet edenlerin başında Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni beyler gelmektedir[372]. Celâleddin Arif, Hüseyin Avni, Süleyman Necati, Mustafa Durak, Mehmet Salih (Yeşiloğlu), İsmail (Arslan) Beyler ve Nusret Efendi İkinci Grup içerisinde yer almaktadırlar[373]. Celâleddin Arif ve H.Avni beyler Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na muhalefet ediyorlardı ve onlara göre bu yeni kanunla Padişah ve Saltanat ortadan kaldırılıyor, yeni bir devlet kuruluyordu[374].

Erzurum meb'uslarının muhalefetleri ve bu sırada Erzurum'da meydana gelen olaylar, Mustafa Kemal Paşa'yı kuşkulandırmış ve muhalefetin Erzurum'da-

371 Nutuk, II, s.596-597.

372 **TBMM. ZC.**, X, (12.5.1336/1920), s.296.

373 Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet** s.122, 126, 130. Meclis'teki Erzurum meb'usları hareketli muhaliflerdendiler. Hatta Erzurum Meb'usu Salih Efendi hırçınlığı yüzünden meclisten onbeş gün uzaklaştırma cezası almıştı (**TBMM. ZC.**, XX, (4.6.133871922), s.153-161).

374 **TBMM. ZC.**, VII, (20.1.1337/1921), s.333-334; Selvi, **Celâleddin Arif Bey** (1875-1930), s.86-92.

ki teşkilâtla ilgisini araştırmak zorunda bırakmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu maksatla 25 Mart 1921'de Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Erzurum meb'uslarının, H.Avni ve Celaleddin Arif Beylerin öncülüğünde olmak üzere mecliste çirkin ve terbiyesiz bir muhalefet durumu aldıklarını, bu muhalefetin Erzurum'da bir zümreye dayandığının tahmin edildiğini, bunun belki Mithat Bey ile ilgisi olduğunu belirtiyordu[375]. Bu telgrafa, 3 Nisan'da cevap veren Kazım Karabekir Paşa, Celaleddin Arif ve H.Avni Beylerin Erzurum'da dayandığı kuvvetin bir "hiç" olduğunu, halkın bunlara karşı itimadının kalmadığını, Ankara Hükûmeti'ne ve Şark Ordusu'na karşı hürmet ve samimiyetleri bulunduğunu, bunu bildirmek için yeni kurulan Müdafaa-i Hukuk Hey'et-i Merkeziyesi'nin Hoca Raif Efendi öncülüğünde kendisini ziyarete geldiğini, Durak Bey'in dışındaki Erzurum meb'uslarına karşı Erzurum'da güven kalmadığını bildirmiştir[376].

Mustafa Kemal Paşa, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun kabulünden sonra, Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin isminin değiştirilmesini Kazım Karabekir Paşa'dan istemiştir. Kazım Karabekir Paşa bu durumu cemiyet üyelerine bildirerek, ünvanla değil maddî tedbirlerle kominizme karşı gelinebileceğini izah etmiştir[377].

23 Mayıs 1921'de TBMM.'nde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adında bir grubun kurulduğu hakkındaki beyanname[378] Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'ne ulaşınca Raif Efendi, Kazım Karabekir Paşa'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında, Raif Efendi, Meclis'te bir grubun kurulduğunu, bunun esas maddelerini Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun teşkil ettiğini, bu hareketin devletin şeklini değiştirmeye yönelik bir hareket olduğunu, bu grup kurulurken Anadolu'daki hiçbir müdafaa-i hukuk teşkilâtının fikrinin alınmadığını, bu sebeplerle bu heyetin kararlarının kabul edilemeyeceğini, halkın ihtiyaçlarını karşılayacak her türlü inkılâbın kabul edilebileceğini, fakat bunların halkın tabiat ve hakikî ihtiyaçlarına uygun olmasının şart olduğunu, yayınlanan beyanname ile TBMM.'nde kurulan Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun hilâfet ve saltanat şeklinin

375 Karabekir, a.g.e. s.894
376 aynı yer
377 a.g.e., s.934 .
378 Haziran 1921 tarihli bu beyannamenin metni için bkz. ASD., 1, s.132-134

cumhuriyetçiliğe inkılâbını hedef edindiğini belirttikten sonra şöyle konuştu: " *....Hülâsa, vahdet ve selâmet-i istikbali gaye-i emel bilen Erzurum Müdafaa-i Hukuk Hey'et-i Merkeziyesi Sivas Kongresi'nde tesbit edilen mukarrerata sadık ve merbut kalarak müdafaa-i hukuk teşkilâtı merkeziyelerinin umumî bir kongrede tesbit edilecek muvafakat ve kararı haricindeki teşebbüsat-ı hususiyeyi muta' tanımamakta maruzdur"*[379].

Raif Efendi'nin bu fikirlerini ve kendisinin de aynı düşüncede olduğunu 11 Temmuz 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya bildiren Kazım Karabekir Paşa, 20 Temmuz 1921'de şu cevabı aldı: *"...Müdafaa-i Hukuk Grubu, memleketin tam istiklâlini temin gibi kısa ve kat'î bir gaye ile vücuda gelmiştir. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun tatbiki ciheti de gayesi dahilindedir. Teşkilât-ı Esasiye Kanunu bütün fürûatı idariyeyi ve Türkiye Hükûmeti'nin vaz'ı hukukisini ihtiva eden mufassal ve tam bir kanun olmayıp memleketin teşkilât-ı mülkiye ve idariyesinde icabatı zamanın istilzam eylediği halkçılık esasını ifade eden bir düsturdan ibarettir... Bu kanun da, cumhuriyetçiliğe kalbi mahsus olduğu hakkındaki fikri vehimdir...."*[380].

Bu açıklamadan sonra da, Erzurum mebuslarının ve Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin muhalefetleri devam etmiştir. Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti, Bolşevizme bir tepki olarak doğmuş ve bu akıma karşı tedbirler almıştı. Fakat Bolşevikliğin definden sonra hedefini değiştirerek, saltanat ve hilâfetin korunmasına yönelmiştir.

3. Albayrak Gazetesi Müdürü Mithat Bey'in Tutuklanması

Şark Harekâtı'nın başlayacağı günlerde, Erzurum'da halk hükûmeti kurma girişimi Kazım Karabekir Paşa'yı çok sinirlendirmişti. Bu sebeple, Karabekir Paşa 22 Eylül 1920'de TBMM. Başkanlığı'na gönderdiği telgrafta, *"Harekât dolayısıyla cepheye çıkmak mecburiyeti olmasa idi, birkaç gün zarfında Celâleddin Arif Bey meselesini hallederdim. Maahaza taarruz hitamında Erzurum'a döndüğümde Erzurum'un sima-yı unufa gelen şahsiyetlerini temizleyeceğim"* diyordu[381].

---

379 Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s.934-935; Nutuk, II, s.596-597.
380 Nutuk, II; s.598, Karabekir, a.g.e., s.937.
381 C.A., A.III.7-b, D.20, F.16.

Erzurum'da halk hükûmeti kurma konusunda en önde gelen kişi, Erzurum Maarif Müdürü Mithat Bey'di. Daha Erzurum meb'usları Erzurum'a gelmeden önce Mithat Bey ile Vali Vekili Kâzım Bey arasında anlaşmazlıklar başlamıştı[382]. Erzurum'da meydana gelen karışıklıkların önüne geçebilmek için valiliğe Hamid Bey'in tayin edilmesi ortalığı biraz sakinleştirmişti. Fakat, Albayrakçılar halk hükûmeti kurmak ve Erzurum'daki bütün memuriyetleri Erzurumlularla doldurmak fikrinden vazgeçmemişlerdi. Bununla beraber Kazım Karabekir Paşa'nın öfkesi de tam anlamıyla yatışmamıştı. Paşa, Mithat Bey'e haddini bildirmek için âdeta fırsat kolluyordu. Mithat Bey, 21 Şubat 1921 tarihli Albayrak'ta çıkan makalesiyle Kazım Karabekir Paşa'ya beklediği fırsatı verdi[383].

Mithat Bey Cephe Kumandanlığı'na çağrılmasına sebep olan bu makalesinde, memurlardan halka karşı tahakküm ve istibdattan el çekmelerini, müracaat sahiplerine şefkatle muamele etmelerini istiyordu[384]. Aynı makalede, *"vatanı id-*

382 Mithat Bey'in Erzurum Maarif Müdürlüğü'ne tayini de problemli olmuştu. Maarif Vekili Rıza Nur, 26 Temmuz 1920'de Erzurum Vilâyeti'ne gönderdiği telgrafta, 26 Haziran tarihli telgrafla Erzurum Maarif Müdürü Saib Efendi'nin azliyle yerine Aziziye Mektebi Müdürü Mithat Bey'in tayin edildiği bildirildiği halde henüz Saib Efendi'nin imzasıyla muhabere cereyan etmediğini belirterek, hemen gereğinin yapılmasını istiyordu. Vali Vekili Kâzım Bey, Erzurum Telgraf Başmüdürlüğü'nden böyle bir telgrafın gelip gelmediğini soruyor, geldiyse kimin teslim aldığının gizli bir şekilde araştırılmasını istiyordu. Fakat telgraf müdürü böyle bir telgrafın gelmediğini Kâzım Bey'e bildirdi (ATASE, K.815, D.13/62, F.3). Kâzım Bey bu işte bazı gizli ellerin bulunduğunu düşünerek 29 Temmuz 1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya şu telgrafı gönderdi:

"Erzurum Maarif Müdürü'nün azline dair Maarif Vekâleti'nden mevcut açık telgrafnameyi aldım. İlk azil emrini 26 Haziran 36'da dedikleri anlaşılıyorsa da ne makam-ı âciziye ne de Erzurum Telgrafhanesi'ne böyle bir emrin gelmediği anlaşılıyor. Başmüdüriyet bu emrin suretini Ankara'dan takip etmektedir. Siz Maarif Müdürü hakkında bir şey yazmış mı idiniz? Böyle bir inha (tayin) yok da Maarif Vekâleti kendiliğinden yapmış ise ya Erzurum'dan halk tarafından muhbir-i sadık imzalarıyla giden bir kağıd yahud da Millet Meclisi'ndeki Erzurum Meb'uslarının te'sirine hamletmek icab eyleyecektir ki, iki şık da pek fenadır. Çünkü birinci esasen merdud bir usûldür. İkinci de, kuvve-i teşri'iyede bulunan zevatın böyle ferdî işler ve ferdî tesirlerden tamamiyle müsta'ni kalması ve yalnız alâkadar makamatın nazar-ı dikkatini celbederek bu suretle de ancak vali ve mutasarrıflık makamındaki hükûmet-i icrâiye ve idare rü'esâsının nokta-i nazarı ve takdirâtını sorduktan sonra işin intâcı lâzım gelir ki bu cihet yapılmamıştır. Buranın Maarif Müdürü vasat derecesinde bir memurdur. İleride daha iyi çalışacaktır ve yeni okulların açılacağı kararlaştırılmıştır. Mithat Bey şüphesizki genç ruhlu ve maarif müdüründen yüksektir. Ancak o da ifrat derecesinde asabî, hırçın, hesaptan ziyade hissiyatını müdafaa eder. Kim gelirse gelsin ilk iş para, aidat, tahkikat talebidir. Böyle bir değişikliğin sebebi nedir? Sizin bu konudaki mütala'a ve malûmatınızı istirham eylerim." (ATASE, K.815, D.13/62, F.3-1, 3-2).

383 Erzurum Valisi Hamid Bey, bu durumu şöyle anlatıyor: *"....Biz bu harabezârda bin müşkilât karşısında araçların müsaadesi oranında memlekete yararlı olmak için çâre ararken Cephe Kumandanı Karabekir Paşa eski defterleri karıştırarak mahut Kâzım Bey vak'asında kullukta kusur eden Erzurum halkından intikam almak için vesileler arıyormuş. Gerçekten, bu uğurdaki uğraşları çok sürmedi. Albayrak Gazetesi'nin bir makalesi kendilerine fırsat verdi."* (Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.199).

384 Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.199.

rak edemeyen memur" ifadesinin kullanılması bütün memurlar hakkında lisanî bir saldırı kabul edilmişti. Mithat Bey, Merkez Kumandanının *"buna asker dahil midir?"* sorusuna *"evet idrak edemeyen herkes dahildir"* cevabını vermişti. Bu cevap üzerine, Merkez Kumandanı bu gibi makalelerin sorumluluk gerektirdiğini bildirince, Mithat Bey de *"mahkemelerin açık olduğunu"* söylemişti[385].

Mithat Bey'in tutuklandığını duyan Vali Hamid Bey, 24 Şubat 1921'de Kazım Karabekir Paşa'ya müracaat etmiş, Mithat Bey'in halk tarafından itibar gösterilmeyerek zaten cezalandırıldığını, tutuklanma şeklinin bazı çevrelerde dedikodu çıkardığını belirterek son defa affedilmesini istemişti[386]. Kazım Karabekir Paşa, Mithat Bey'in bir hafta sonra tahliye edileceğine dair emir verildiğini belirterek bu isteği reddetti[387]. Çünkü Mithat Bey, askerî ceza kanunun dördüncü maddesi gereğince, bütün memurları ve kumandanları hafife aldığı, zan altında bıraktığı ve kendisi de ihtiyat zabiti olması hasebiyle hapsedilmişti[388].

Vali Hamid Bey'in teşvikiyle harekete geçtiği anlaşılan Erzurum Müddeiumûmisi Râci Bey de, 26 Şubat'ta Kazım Karabekir Paşa'ya müracaat ederek, bir celp kâğıdı gönderdi. Bu, Mithat Bey'in askerî bir mahkemede değil, sivil bir mahkemede yargılanması gerektiği anlamına geliyordu. Kazım Karabekir Paşa bu müracaata 28 Şubat'ta verdiği karşılıkta, Mithat Bey'in askerî suçlar kapsamına giren bir cürüm işlediğini, Mithat Bey için şimdilik verilen bu bir haftalık cezanın kendilerinin iyi niyeti olarak görülmesi lâzım geldiğini belirttikten sonra asıl suçun Mithat hakkında takibat yapılmamasından dolayı kendilerinde olduğunu şöyle izah ediyordu:

"...Kanunun yüksek makamınıza bahşettiği selâhiyet ve bu selâhiyete dayanarak kanun hükümlerinin iyi işlemesini murakabe etmek bakımından Mithat Efendi hakkındaki uygulama tartışmayı gerektirmezse de, hukuku tecavüze uğra-

---

385 **TBMM. GCZ.**, II, (18.4.1337), s.40; Akbulut, a.g.e., s.92. Kazım Karabekir Paşa bu yazıyı ve olayı Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti'ne şöyle bildiriyordu: *"...21 Şubat tarihli gazetesinde de memurîn-i askeriyeye dahi şamil olmak üzere umum memûrîn hakkında tecavüzât-ı kalemiyede ve mevki kumandanının istizahına karşı verdiği cevaplarla şahsen mevkî kumandanına dahi tecavüzât-ı fiiliyede bulunmuştur..."* (Karabekir, a.g.e., s.886-887).

386 **ATASE**, K.721, D.31/18, F.1-15. Hamid Bey, bu olayda vali olarak kendisinin bir tarafa itilmesini kabul edememişti. O'na göre, Mithat Bey sivildi ve tatbikâtı ancak valilik yapabilirdi.

387 Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.199.

388 **TBMM. GCZ.**, II, (18.4.133771921), s.40.

yan bütün mülkî ve askerî memurlar hakkında da aranılması ve bundan evvel vatanın selâmeti için geceli gündüzlü bu kış kıyamette bütün hayat gücüyle uğraşan ordunun şeref ve haysiyetine ve memleketin inzibat ve müdafaa kuvvetine ve bilhassa Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne çekilen telgrafnâme ile vatanın namına dava ikamesine kanunî bir engel bulunmadığı halde, o zaman yüksek makamınızca hiçbir kanunî teşebbüste bulunulmaması şâyân-ı nazardır. Hukuk-ı umûmiyenin her zaman ve eşit olarak muhafazası lüzumunu izahtan müstağnidir."[389]

Mithat Bey tutuklandığında, askerlikle ilişkisi olmadığını, örfî idare mıntıkasında bulunmadığını, yapılan muamelenin kanuna aykırı olduğunu ve hakkındaki işlemin hemen durdurulması gerektiğini beyan etmişti. Bu konu ile yakından ilgilenen Adliye Vekâleti de 1 Mart 1921'de Erzurum İstinaf Müddei Umumiliği'ne durumun incelenmesini ve Mithat Bey'e karşı kanuna aykırı bir muamele yapılmışsa derhal şahsî hürriyetinin iade edilerek neticenin bildirilmesini istedi[390]. Bu telgrafa cevap 5 Mart 1921'de geldi. Müdde-i umumîlik bu cevabında, Mithat Bey'in tevkif müddetini tamamlamak suretiyle tahliye olunduğunu, bununla birlikte tevkif sebebinin Merkez Kumandanlığı'ndan sorulduğunu bildirdi. Merkez Kumandanlığı da Mithat Bey'in tutuklanma sebebini şöyle izah ediyordu: *"Mithat Bey, 302 (1886-1887) doğumlu ihtiyat efradından olduğu halde, 132 numrolu Albayrak Gazetesi'nde bütün memurlara lisani saldırıda bulunmuştur. Subaylar da askerî memur sayıldıkları cihetle, bu saldırının kapsamına girmişlerdir. İhtiyat efradı da asker kabul edildiğinden, Mithat Bey üstlerine hakaret etmiş oluyor. O nedenle askerî ceza kanununun dördüncü maddesi gereğince hakkında işlem yapılmıştır"*[391].

Bu yazışmaların yapıldığı sıralarda Mithat Bey tahliye olunmuştu. Mithat Bey, tutuklanma şekline çok içerlediği için bu işin peşini bırakmamış, maruz

389 Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.200-201.

390 **TBMM. ZC.**, X, (18.4.1337/1921), s.35.

391 **TBMM. ZC.**, X, (18.4.1337/1921), s.36; Akbulut, a.g.e., s.94. Erzurum İstinaf Müdde-i Umûmisi Raci Bey bu cevabının sonunu şöyle bitiriyordu: *"...Mütalâai acizâneme gelince: Madem ki Mithat Bey elyevm sividir, gazetesindeki makalesi eğer cezayı mucib bir şey ise Matbuat Kanunu mucibince Adliye Mahkemesince hakkında muamele icrâsı lâzım gelirdi ferman". Bu telgrafın uzunluğuna kızan Adliye Vekili Mehmet Bey, Raci Bey'e aynı gün gönderdiği telgrafta, "çarşaf gibi telgraf çekmek suretiyle şöyle zamanda telgrafhaneyi işgal ettiğinizden dolayı telgraf ücretini te'diye etmenize karar verilmiştir. Hükmü kanunun tamamiî tatbiki lâzımdır"* diyordu (**TBMM. ZC.**, X, (18.4.1337/1921), s.35).

kaldığı muameleden dolayı ilgili mercîlere başvurmuştur. Erzurum Valiliği'ne verdiği 4 Mart tarihli şikâyet dilekçesinin bir örneğini de Adliye Vekâleti'ne göndermiştir. O bu şikayetnâmesinde, askerlik mıntıkasında bulunmadığı ve sıkı yönetim mıntıkasında olmadığı halde Mevki Kumandanı Emin Bey tarafından davetle kışlada sekiz-on gün hapis ve işkence edildiğini, şahsî hukukunun, basın hürriyetinin ayaklar altına alındığını, vilâyet makamının hiçe sayılarak uygulanan bu suçun adliye kanunları gereğince cezalandırılmasını hak ve hürriyet namına rica ediyordu[392].

Mithat Bey'in bu müracaatı Ankara'daki Erzurum meb'uslarını da harekete geçirdi. Bu durumda iki cephe ortaya çıkmış bulunuyordu. Merkez Kumandanı Kaymakam Emin Bey'in arkasında Kazım Karabekir Paşa, Mithat Bey'in arkasında Erzurum meb'usları ve Vali Hamid Bey bulunuyordu[393]. Böylece hadise şahsî olmaktan çıkmış, başlangıcı Şark Harekâtı öncesi Erzurum'da meydana gelen olaylara kadar uzanmıştı.

Mithat Bey'in meselenin üzerine giderek şikâyetlerde bulunması, başına yeni işlerin gelmesine sebep oldu. O, kendisine yapılan *"nasihatten anlamamıştı"*[394]. Mithat Bey 13 Mart 1921'de tekrar tutuklanarak Cephe Divan-ı Harbi'ne verilmek üzere Kars'a gönderildi. H.Avni Bey'e göre, tutuklanma sebebi, Emin Bey hakkında adlî soruşturma başlatılması ve onun buna içerlemiş olması idi[395]. Halbuki Mithat Bey, Kazım Karabekir Paşa'nın yazılı emri üzerine ikinci defa tutuklanmıştı.

Kazım Karabekir Paşa, Cephe Divan-ı Harbi Riyaseti'ne gönderdiği 26 Şubat tarihli iddianâmede, çeşitli delillerle vatana karşı hıyaneti ortaya çıkan Mithat Bey'in divan-ı harbe sevki gerektiğini şöyle açıklıyordu:

" Cephe Divan-ı Harbiye Riyaseti'ne

1- Büyük Millet Meclisi Reis-i sânisi ve Adliye Vekili Celâleddin Arif Bey'in Erzurum'a geldiği ve orduda suistimal mevcud olduğuna dair dedikodular ya-

392 **TBMM. ZC.**, c.X, (18.4.1337/1921), s.35-36.

393 Vali Hamid Bey, Mithat Bey'e yapılan muameleyi kanuna aykırı gördüğünden ve vilâyetin en büyük mülkî amirî olmasına rağmen kendisinin ikinci plana itilmesinden dolayı Mithat Bey tarafında bulunuyordu (Eken, **Vali (Kapancızâde) Hamid Bey**, s.304).

394 Millî Müdafaa Vekili Fevzi Paşa'nın konuşmasından (**TBMM. GCZ.**, c.II, (18.4.1337/1921), s.41).

395 **TBMM. ZC.**, c.X, (18.4.1337/1921), s.34.

pılmaya ve bu dedikodular hakikat imiş gibi Ankara'ya dahi isâl olunmaya başlandığı zamanlarda ekserisi ahaliden ve bazısı memuriyette olmak üzere Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne ve bir sureti Erzurum meb'uslarına hitaben elli kadar imza ile telgraf yazılmış ve memurîn meyanında Polis Müdürü dahil bulunduğu için Ankara'ya Erzurum şehrinde inzibatın mütezelzel olduğu zannını ve ordunun gerisinde inzibat-ı harekât ve mugayir-i kanun teşebbüsat bilhâssa tehlikeli olduğundan Hey'et-i Vekilece tedabir-i kat'iyye ittihazını icab ettiren bu telgrafta reis-i hükûmet ve ordu kumandanına karşı tecavüzkâr ve tehditkâr bir lisan kullanılmış idi. Bu telgrafı Albayrak Gazetesi Müdürü Mithat Bey'in kaleme aldığı ve imza sahiplerinden çoğunun bundan haberi olmadığı anlaşıldı. Suistimal için bir tahkik hey'eti teşkil edilmiş ve böyle bir şey olmadığı anlaşılmıştır. Ermenilerle muharebe esnasında Erzurum'da meydana gelen bu hadiseden dolayı Paşa, Erzurum'a dönmüştür. Ayrıca telgraftaki ibareler bir isyan havası taşımaktadır. Bundan dolayı Kars Harekâtı bir ay te'hir etmiştir. Mithat Efendi o zaman ma'arif müdürü idi. Celâleddin Arif Bey hadisesinde perde arkasında gizlenmiş olan Mithat Efendi böyle bir telgrafa imza atamaz, hükûmeti eleştiremez, çünkü kendisi memurdur. Bütün dedikodular Mithat Efendi'nin halk hükûmeti teşkil emeline ma'tuf tasavvurlarının ruy-ı kabul görmemiş olmasından sonra başlamış ve ordu da suistimal vardır şayi'aları arasında Rumlara kırk-elli bin silah ve milyarlarla fişenk satıldığından bahs ile orduyu inhilâl ettirmek sonra da idareyi ele almak maksatlarının takip edildiği zannını veriyor.

2- Bolşeviklerin bî usûl ve esas olduğu bazı tahkikatın bî hurafâne ve âmikâne yaptığı tahkîkat ile tezahür edince artık dedikodulardan vazgeçilmesi lâzım iken Mithat Efendi Albayrak Gazetesi ile ordu aleyhinde makalât neşrine başlamış ve ezcümle 20 Kanunievvel 1336 (20 Aralık 1920) tarihli gazetesinde "Yeni Fikirler Karşısında Türkiye" serlevhalı baş makalesinde[396] "askerliğin ve ordunun gerçek bir hükûmetin kurulmasına manî olduğu" nu yazmış ve inzibatı ihlâl etmeye çalışmıştır. 21 Şubat 36 (1920) tarihli gazetesinde dahi umum memurîn

396 Bu makale *"Yeni Fikirler Karşısında Türkiye"* başlıklı yazı dizisinin beşincisini oluşturmaktadır. Yazılar imzasız olduğu için bunların kime ait olduğu tesbit edilememişti. Şimdi bu yazıları Mithat Bey'in yazdığı ortaya çıkıyor. Fakat Kazım Karabekir Paşa 27 Nisan 1921 tarihinde, aynı makaleleri Süleyman Necati Bey ile ilgili göstererek durumu meclise şikâyet edecektir (**ATTB.**, IV, s.402-403).

hakkında tecavüzâtı mütazammın yazdığı bir makaleden dolayı Erzurum Mevki' Kumandanı'nın buna askerî memurlar dahilmidir sorusuna "vatan hizmeti idrak edemeyenler" cevabını vererek hakaret etmiştir.

3- Mustafa Suphi'nin üzerinde elde edilen bir lâyiha münderecâtında Türkiye Kominstlik Teşkilâtı Merkezi'nin faaliyeti anlatılır ki, Anadolu'nun Trabzon, Erzurum, Eskişehir gibi şehirlerinde kominstliği alenen müdafa'a eden (İkbal, Albayrak. İşçi) namlarıyla muhtelif gazeteler çıkarılmış olduğu yazılmış ve bu suretle Mithat Efendi'nin orduyu ihlâl ile idareyi ele alacağı ve Mustafa Suphi ile hem fikir olduğu anlaşılmıştır.

4- Mithat Efendi en son elde edilen 14 Şubat 37 (1921) tarihli Albayrak Gazetesi'nin "Tarih Muvacehesinde Milletimiz" serlevhalı başmakalesinde dahî Londra Konferansı'nın muvaffakiyetle neticelenmeyeceğinden şüphe olmadığını yazıyor.

5- Seferberlik halindeki orduyu inhilâle çalıştığından dolayı Mithat Bey'in Divan-ı Harbe sevki muktezidir.

Şark Cephesi Kumandanı Mirliva Kazım Karabekir"[397].

Kazım Karabekir Paşa'nın bu iddialarını cevaplandıran Mithat Bey, kendisini müdafaa etmiş, Mustafa Suphi ve teşkilâtıyla kesinlikle ilişkisi olmadığını, bunu ispatlayacak en küçük bir delilin bulunmadığını, Mustafa Suphi'nin Abayrak Gazetesi'ni kendisinden saymasının, Anadolu'da tarihî vazife yaparak ün kazanmış Albayrak'ın adından yararlanmak istediğinden veya onun aleyhine çalıştığından, onu kendisi ile aynı amaçta görmesinden kaynaklanabileceğini belirterek, gazetenin kesinlikle kominizmi müdafaa etmediğini, memleketin yüksek menfaati için Rus İnkılâp Hükûmeti ile ittifak yapılmasının faydalı olacağı konusunda yayın yaptığını, bunların da ordu tarafından gazetede neşredilmek üzere gönderilen tamim ve tebliğlere uygun olarak, onun isteği ile yapıldığını söylemiştir[398].

---

397 ATASE, K.721, D.31/18, F.1-18. K.Karabeir Paşa yukarıda bahsedilen 15 Mart tarihli Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne sunduğu raporunda da, Millî Mücadelenin ilk günlerinden beri Erzurum'da meydana gelen olayları anlatıyor ve Mithat Bey'in divan-ı harbe sevki gerekçelerini açıklıyordu. (Karabekir, a.g.e., s.885-887).

398 ATASE, K.721, D.31/18, F.1-21.

Mithat Bey'in ikince defa tutuklanmasını *"örfî ve keyfî bir muamele"* olarak nitelendiren Vali Hamid Bey, durumu Adliye ve Dahiliye Nezaretleri'ne arz ederek bu işte parmağı olanların cezalandırılmasını istedi. Ayrıca kanun uygulanmadığı taktirde istifa edeceğini, valiliğe *"efendilerinin keyfine alet olabilecek bir kişinin gönderilmesini"* belirtti[399]. Kazım Karabekir Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne sunduğu 15 Mart tarihli raporun bir benzerini Hamid Bey'e de göndererek, ona olayın boyutlarını göstermek istedi. Hamid Bey 16 Mart 1921'de Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 16 Mart tarihli telgrafında Mithat Bey'in tutuklanma şeklini ve iki makam arasındaki anlaşmazlığı şöyle izah ediyordu:

" Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Paşa Hazretlerine

Evvelce dahi aynı vesile ile arz olunduğu üzere Albayrak Gazetesi'nin bu diyarda büyütüldüğü kadar maddî ve manevî bir değeri yoktur. Mithat Efendi'nin hiç de zararlı olmayan mütalâa va yazıları herhangi bir siyasî kasıttan ziyade, son zamanlarda kamuoyu karşısında sükûtunun ve kendisine muhalif kişilerden oluşan Müdafaa-i Milliye Teşkilâtının (Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti) sebep olduğu infialden doğmaktadır. Vaki olan tutuklamadan dolayı da zaten gazetecilikten vazgeçmiş, bir zararı düşünülüyorsa da o da ortadan kalkmış bulunuyordu.

Hal bu merkezde iken bu ayın onikinci günü usûl ve kanunlara aykırı olarak inzibat memurlarının takibine maruz kalan Midhat Efendi bir içgüdü ile polis karakoluna sığınmış, hakkında herhangi bir takibat ve tahkikat varsa usulüne görü hükûmetçe yapılmasını teklif eylemiş ve bunun üzerine ikinci bir emre kadar kendisinin orada alıkonulması emrolunup, takip edilmesi sebebi de Mevki Kumandanından sorulmuştu. Bu sorumuza karşı Kumandan Bey "sebebinin sonradan söylenebileceğini" beyan ederek, maiyetindeki subaylarla karakolu basıp o sırada orada merasim vesilesiyle toplanmış bulunan halka: "kendisinden başka kuvvet ve hükûmet olamıyacağını" ilân eyleyerek, Midhat Efendi'yi cebren karakoldan alıp tutuklamış ve bu suretle maznun, mazlum mertebesine yükseltilmiştir.

399 Kaparıcızâde Hamid, a.g.e., s.201.

"Şimdiye kadar olan maruzatımdan anlaşılacağı gibi, bendeniz Midhat Efendi'nin müdafii değilim. Fakat kanunsuz bir mülkün yaşayamayacağına, adaletsiz bir hükûmetin milletin mergubu olamıyacağına katiyetle iman edenlerdenim. Şu hadisenin cereyan şekli ise yürürlükte olan kanunlara tamamen aykırıdır. Midhat, cani dahi olsa hakkında yapılan resmî muamele ve bilhassa bu vesile ile hükûmete karşı alınan vaziyet, onun şahsi efaline benzememek, usul ve kaidelere uygun bulunmak gerekirdi.

"Bu meseleye ait hukuk esaslarını incelemeyi şimdilik bir tarafa iterek, yüksek onaylarınıza aykırı cereyan ettiğine kesin olarak kani bulunduğum bu müessif hadisenin mesulleri hakkında yüksek icraatlarına muntazır bulunduğum maruzdur.

16 Mart 337 (1921) Hamid"[400].

Kazım Karabekir Paşa, 24 Mart 1921'de bu telgrafa verdiği cevapta, Midhat'ın kesinlikle suçlu olduğunu, mevki kumandanının yalnızca aldığı emri yerine getirdiğini ve muamelenin kanunlara aykırı olmadığını belirtiyordu[401]. Bu cevaptan tatmin olmayan Vali Hamid Bey, Kazım Karabekir Paşa'ya kanun hükümlerini sayıyor ve şöyle diyordu:

"...Yukarıda teşrih olunan hukuk kuralları tatkik buyurulduktan sonra meslek-i maruzdan mülhem hareket-i vaki'anın samimiyetine itimad buyurulacağını ümid ve Mevki Kumandanına bu babda verilen emrin kendisinden gayrı bu diyarda hâkim ve hükûmet olmadığını ilân selâhiyetini tazammum etmesi ihtimalini varid-i hâtır olacağını arz eylerim"[402].

Böylece Kazım Karabekir Paşa ve Hamid Bey'in araları bir daha düzelmemek üzere açılıyordu. Kazım Karabekir Paşa'nın vilâyette tek hakim olarak hareketi, Hamid Bey'in aktif, zeki ve çok cüretkâr olması, kendisinin hiçe sayılması meselenin büyümesine sebep oldu.

400 a.g.e., s.202-203.
401 a.g.e., s.203-204.
402 a.g.e., s.205-206.

Midhat Bey'in ikinci defa tutuklanarak Cephe Divan-ı Harbi'ne sevki üzerine Erzurum Meb'usu Hüseyin Avni Bey, 25 Mart 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat ederek, Midhat Bey'in korunması hakkında Kazım Karabekir Paşa'ya yazılmasını istedi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa aynı gün Kazım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndererek, Erzurum meb'uslarından Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni beylerin meclisteki irtica mahiyetindeki muhalefetlerinin Erzurum'da bir zümreye dayandığına inandığını, Mithat Bey hakkında yapılan muamelelerin iyi bir şekilde tahkik edilmesini memleketin selâmeti namına ricâ etti. Kazım Karabekir Paşa bu telgrafa 3 Nisan'da verdiği cevapta, Celaleddin Arif ve H. Avni beylerin Erzurum'da Kadı Edip, Zühtü, Münir ve Mithat gibi şahıslara dayandıklarını ve bunların kuvvetlerinin bir "hiç" olduğunu, bu mebuslara Erzurum'da güven kalmadığını belirtti[403].

Mustafa Kemal Paşa'ya yaptığı müracaattan bir netice alamadığını gören ve Mithat Bey'in hâlâ tutuklu olduğunu haber alan H.Avni Bey, 9 Nisan 1921'de Meclis Başkanlığı'nabir takrir sundu. Bu takrirde Mithat Bey'in 21 Şubat tarihli makalesinden bahsedildikten sonra şöyle deniliyordu:

"...Cereyan eden muhabere ve icrâ kılman tedkikat neticesinde yapılan muamelenin mugayir-i kanun olduğu tezahür etmiş ve bu husus Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nden Şark Cephesi Kumandanlığı'na tebliğ olunmuş ise de bir aydan beri işbu emir nazar-ı itibara alınmayıp, hâlâ Mithat Bey'in taht-ı tevkifte olduğunu bugün Erzurum'dan iş'ar eylediler. Bu haksız muameleye şimdiye kadar niçin mâni olmadığını Hey'et-i Vekile'den istizah eylerim"[404].

Bu önerge üzerine söz alan Adliye Vekili Hafız Mehmet Bey, Mithat Bey'in suçlu olduğunu kabul etmiş, meselenin makam anlaşmazlığı olduğunu, esas meselenin onun nerede yargılanacağı olduğunu belirtmişti. Fakat, H. Avni Bey buna itiraz ederek, Mithat Bey'in suçsuz olduğunu, 21 Şubat tarihli makalesinin

403 Karabekir, a.g.e., s.894. Bu sırada Erzurum'da bulunan Süleyman Necati Bey, gelecekte daha mühim vazifelerin kendisini beklediğini ileri sürerek meb'usluktan istifa etmiş (1 Aralık 1920) (**Albayrak**, 12 Kanunievvel 1336/12 Aralık 1920, sayı:122), fakat 9.Fırka Kumandanı Halid Bey'in de aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa bu istifayı kabul etmemiştir (**Albayrak**, 27 Kanunievvel 1336/27 Aralık 1920, sayı:124; **Tarih Yolunda Erzurum**, sayı:1 (17) (Haziran 1980, s.31). Halid Bey de bu sırada, Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'ya çağrılmıştır (a.g.m., s.29-33).

404 **TBMM. ZC.**, X, (18.4.1337/1921), s.33-34.

okunması gerektiğini öne sürerek o zamana kadar yapılan yazışmaları meclise sundu. Bunun üzerine hükûmetçe gizli celse talep edildi[405]. Gizli celsede yapılan tartışmalar, Albayrak Gazetesi hakkında hatta 1920 yılı başından beri Erzurum'da meydana gelen olaylar hakkında genel bir görüşme halini aldı[406].

Görüşmede, ilk olarak Albayrak'ta yayınlanan 21 Şubat tarihli makale okundu. Bundan sonra söz alan H. Avni Bey, Erzurumluların her zaman vazifelerini yaptıklarını, seferberlik esnasında Erzurum'a tekâlif-i harbiye uygulandığını ve meselenin buradan kaynaklandığını, halka çok acımasız davranıldığını, Mithat'ın Matbuat Kanunu gereğince mahkemeye sevkedilebileceğini ve hiçbir ferdin kanun üzerinde yer alamayacağını söyledi.

Hükûmet adına konuşan Adliye Vekili Mehmet Bey, meselenin açıklığa kavuşması için evveliyatına bakmak gerektiğini belirterek, Albayrak Gazetesi'nin Şark Milletleri Kongresi'ne kadar milliyetçi bir gazete olduğunu, Bakû Kongresi'ne iştirak eden gazete yazarlarından Cevad Bey'in Mustafa Suphi tarafına geçtiğini, bundan sonra Erzurum'da Vali ve kumandanlara varıncaya kadar seçimle olsun diye söylentilerin başladığını, bu meselenin Bakû'de Mustafa Suphi ile Cevad arasında yapılan anlaşmadan kaynaklandığını, o zamandan beri Albayrak'ta bu konuda makaleler yayınlandığını iddia etti. Hükûmet adına ikinci konuşmayı yapan Müdafaa-i Millîye Vekili Fevzi Paşa da Erzurum'da meydana gelen tutuklama olayını anlattıktan sonra, Mithat Bey'in ordu ile halkın arasını açmaya çalıştığını, Mustafa Suphi üzerinde yakalanan lâyihadan Mithat'ın memlekette bolşeviklik te'sisine zemin hazırladığının anlaşıldığını, bu sebeple ihtiyat efradından olması hasebiyle tutuklanmasını uygun bulduğunu belirtti.

Görüşmelerde, Albayrak aleyhine en sert konuşmayı Çankırı Meb'usu Hacı Tevfik Efendi yaptı. Hacı Tevfik Efendi, Albayrak Gazetesi'nin her kelimesinin altında bir volkan yattığını, halkı umûmî isyana teşvik ettiğini, Konya'daki isyanın da gazeteler ve propagandalar yüzünden büyüdüğünü, Erzurum ahalisinin çok nazik olması sebebiyle Albayrak Gazetesi'nin de burada aynı etkiyi yapabileceğini söyledi. Trabzon Meb'usu Ali Şükrü Bey de, ilk olarak tahkikatı yürüt-

405 a.g.e., s.33-36.
406 TBMM. ZC., II, (18.4.1337/1921), s.38-45.

meye yetkili merciin tayinini istedi. Sonra da bolşeviklik meselesinin fazla kurcalanmaması gerektiğini, çünkü bu zamanlarda bolşevik olmayan kimse bulunmadığını, Mithat'ın fena bir adam olduğunu, fakat herkesin aklı başına geldikçe, fikirler sükûnet buldukça bundan kurtulacağını belirtti.

Görüşmeler devamı ettikçe durumun kötüye gittiğini, Albayrak Gazetesi ve Mithat Bey'in haksızlığının ortaya çıktığını gören H.Avni Bey ve Erzurum Meb'usu Salih Bey müzakerenin daha fazla uzatılmamasını istediler. Bunun üzerine konu mahkeme anlaşmazlığından İhtilâf Komisyonu'na havale edildi. Bu fikir Adliye Vekâleti'ne aitti ve H.Avni Bey bu konuda geri adım atmak zorunda kalmıştı[407].

Mithat Bey'in dâvâsı, Kars'ta Divan-ı Harpçe görüşülememiş ve Mithat Bey Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun onsekizinci maddesi gereğince yargılanmak üzere tahkikat evrakı ile birlikte Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne sevkedilmiştir[408]. Fakat İstiklâl Mahkemesi Mithat Bey'i yargılayarak suçsuz bulmuş ve Erzurum'a geri göndermiştir[409].

Mithat Bey, tutuklanmadan önce Erzurum Vilâyeti Meclis-i Umûmî üyeliğinde bulunuyordu ve 1921 yılı boyunca bu meclisin toplantılarına katılamadığından üyeliği düşmüştü. TBMM Memûrîn Muhakemât Hey'eti bu durumu gö-

---

407 Akbulut, a.g.e., s.110.

408 Karabekir Paşa sevk işinin gerekçesini Mustafa Kemal Paşa'ya şöyle açıklıyordu: *"336 (1920) senesi evasıtında parlayan Erzurum Vak'ayî-i malûmesinin müşevvik ve müsebbibi bulunan Albayrak Gazetesi Müdürü ve muharriri bulunan Mithat Efendi'nin kavlen ve kalemen vaki' olan hudserâne ihtilâki ef'al ve harekâtı ordunun inhilâline ma'tuf teşebbüsattan görülmüş olmağla hıyanet-i harbiye kanununa temas ve işbu kanunun onsekizinci maddesi mucibince divan-ı harbçe takibata ve bilâhare meselenin pek şümûllü olması ve belki Divan-ı Harbin selâhiyeti haricine çıkacağı nazar-ı dikkate alınarak mûmâileyh Mithat Efendi evrak-ı tahkikiyesi ile birlikte Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne sevk edilmiş idi..."* (C.A., A.III- 7.b., D.20, F.59). Süleyman Necati Bey, sevk işleminin gerekçesini daha başka sebeplere bağlamaktadır: *" Karabekir Paşa, Mithat Bey'in savunmalarının etrafta duyulmasından rahatsız olmuştu. Bütün bunlar Paşa'yı hergün biraz daha olumsuz şekilde etkiliyordu. Sarıkamış'ta oluşturulan Divan-ı Harb-i Mahsus müdafaaların etkisinde kalmış, mahkemeyi bir türlü sonuçlandıramamıştı. Sonuçta, Ankara'nın müdahalesiyle Mithat Bey Ankara'ya gönderilmiştir".* (Güneri, **Hatıralar**, s.49).

409 Karabekir Paşa bu yargılamayı şu şekilde yorumluyor: *"Bir taraftan tut emri, diğer taraftan siyanet...Mithat Ankara'ya gidiyor. Mustafa Kemal Riyaseti'ndeki Hey'eti Vekile huzuruna celb olunuyor, kendisine nasihat veriliyor: Karabekir'i kızdırma! denerek tatyip de olunuyor ve işin feci cihetleri hakkında yapılan muamelenin gayri kanunî olduğuna Hey'eti Vekile karar da veriyor...."* (Karabekir, **İttihat ve Terakki Erkânı**, s.251).

rüşerek Mithat Bey'in meclis üyeliğinin iadesini kararlaştırmış ve Mithat Bey 12 Mart 1922'de tekrar bu görevine başlamıştır. Mithat Bey'in tutuklanmasıyla birlikte Albayrak Gazetesi'nin yayın hayatı da sona ermişti. Mithat Bey'in şimdi yayın yapacak bir gazetesi yoktu, fakat muhalefetini halk arasında dedikodu ve eylem şeklinde ortaya koymaktaydı[410].

Mustafa Kemal Paşa, 25 Mart 1922'de Şark Cephesi Kumandanlığı, Adliye Vekâleti, E.H.U. Riyaseti ve Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta, Temyiz Mahkemesinin Mithat Bey'in beraati hakkında vermiş olduğu kararın yürürlüükte olduğu belirtilerek, Mithat Bey aleyhinde takibat yapmış olan Kaymakam Emin Bey hakkında herhangi bir takibata lüzum olmadığı belirtiliyordu.[411].

Kazım Karabekir Paşa bu konuda duyduğu rahatsızlığı 1 Nisan 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta dile getiriyordu:

"...Albayrak Gazetesi'ndeki makaleleriyle şarkta bir ihtilâl ve anarşi çıkarmaya çalışması gibi ef'al ve harekâttan maznun bu adam mahkeme-i aidesince bilâkayd ve şart bera'at ederek Erzurum'a geldi.

3- Milletin başına her zaman için bir takını vak'alar ihdasına müsta'id bu adam bera'at kararından aldığı şımarıklık ve çılgınlık ile Erzurum'a gelir gelmez ordu kuvve-i icrâiyesi aleyhine dâvâya kıyam ettiği gibi vilâyet meclis-i umûmisinde âlenen hükûmete ve idare-i askeriyeye vahşet ve şekavet isnadından çekinecek kadar lisan kullanmaya ve şurada burada yaptığı propagandalarda eski coşkunluğu bir kat daha artırmaya başladı.

4- Bera'at asildir kaidesince eski memuriyet ve mevki'ini işgal edebilmek hakkını haiz olduğu gün Şark Ordusu'nun nüfuz ve te'sirinin ihlâline çalışacağı gibi ordu ile halk arasında samimiyeti karıştıracak ve muhalefeti etrafına bir takım zavallıları celbe çalışarak Erzurum ve muhiti halkının millî tarihimizdeki şanlı menakıbini lekelemeye uğraşacakdır.

---

410 Akbulut, a.g.e., s.112-113. Albayrak Gazetesi Mithat Bey'in tutuklanmasından sonra, kendiliğinden kapanmıştı (Coşar, **Milli Mücadele Basını**, s.199).

411 **ATASE**, K.1118, D.7/61, F.9-21.

5- Marûzat-ı anifeye nazaran bu adamı sükût edebilecek bir hale koymak pek lâzımdır. Ordunun harekât-ı harbiye ile meşgul olduğu zamanda hıyanetler yapan bu adam başka biri olsa idi şüphe etmiyorum ki bugün en ağır bir ceza giyecekti. Bu adamın beratı Şark Ordusu'na karşı bir nazardır. Henüz hikmet ve mahiyetine muttali' olamadığım kararına hiç olmazsa (e.k.a.) Şark Cephesi Divan-ı Harbince esna-yı muhakemesinde geçirdiği mevkufiyeti, cezayı kâfî görülerek (k.p.e.k.r.h.) kaydının ilâve buyurulması müsterhamdır. Ümid olunurki bu bariz şımarıklığa cür'et eden bir adam, harekât-ı harbiye müddetince bırakılmaz ve elinde beraat kararıyla Erzurum mıntıkasına gönderilmezdi.

Şark Cephesi K. Kâzım Karabekir"[412].

Mithat Bey'in serbest bırakılması, Kazım Karabekir Paşa'nın çok ağırına gitmişti. Fakat bu hadise Mustafa Kemal Paşa'nın Kazım Karabekir Paşa'ya bir cevabı da olabilirdi. Mustafa Kemal Paşa, elli imzalı telgrafın çekildiği günlerde, telgrafı çekenlerin tutuklanarak Ankara'ya gönderilmesini istemiş, fakat Kazım Karabekir Paşa bunun önüne geçmişti. Şimdi de Kazım Karabekir Paşa'nın Mithat Bey'in tutuklanması isteğini Mustafa Kemal Paşa reddediyordu[413].

22 Ocak 1922'de Roma'ya büyük elçi olarak gönderilen Celâleddin Arif Bey, 15 Temmuz 1922'de ikinci defa Adliye Vekilliği'ne seçilince, Mithat Bey de Erzurum'daki adliye memurları üzerinde baskı kurmaya başlamıştı. Kazım Karabekir Paşa'ya göre, Mithat ve arkadaşlarının programları aynı idi. Bu sebeple Celaleddin Arif Bey'in uyarılmasını Mustafa Kemal Paşa'dan istemişti. Mustafa Kemal Paşa'da durumu 25 Temmuz 1922'de İcra Vekilleri Riyaseti'ne bildirmiştir[414].

Mithat Bey Olayı, daha sonra mecliste yapılan görüşmelere de konu olmuştur.Erzurum meb'uslarından H.Avni Bey , 1922 yılının sonlarında gündeme gelen Hürriyet-i Şahsiye Kanunu'nun meclisteki görüşmeleri sırasında, Mithat Bey'i hapse atan askerî kaymakamla başa çıkamadıklarını, bu gibi uygulamala-

412 C.A., A.III.7.b., D.20, F.59-1, 59-2, 59-3.
413 Akbulut, a.g.e., s.114.
414 C.A., A.III.7.b., D.20, F.65, 65-1; Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s.1105-1106.

rm hakimiyet-i milliyeye yeterince sahip çıkılamamasından kaynaklandığını söylemiştir[415].

Kaymakam Emin Bey hakkında dava açılması, Mithat'ın serbest bırakılması, Kazım Karabekir Paşa'nın işin üzerine gitmesine sebep oldu. Fakat Başkumandanlık bu işin barışın imzalanmasına kadar geciktirilmesini Kazım Karabekir Paşa'dan rica etti. Kazım Karabekir Paşa bir süre bu işin üzerine gitmedi. Emin Bey suçlu bulunarak Ankara'ya nakledilince, Kazım Karabekir Paşa tekrar harekete geçmiş ve Erzurum'daki *"İhtilâl Komitesi"*nin hâlâ çalışmakta olduğunu, Emin Bey'in üzerine düşen görevi yerine getirdiğini belgelerle hükûmete bildirmişti (25.3.1923).[416].

Böylece bu nazik zamanda Erzurum'da hükûmet aleyhine meydana gelebilecek olaylar, alınan tedbirlerle önlenmiş oluyordu..

4. Yeni Tayinler

a. Hamid Bey'in Erzurum Valiliği'nden Alınması

Hamid Bey'in Erzurum Valiliği'nden alınması, Kazım Karabekir Paşa ile aralarındaki ihtilâfa dayanmaktadır. Bu ihtilâf kendisini Gümrü Görüşmelerinde göstermiştir. Erzurum'a yeni tayin edilmiş olan Hamid Bey, Kazım Karabekir Paşa ve Süleyman Necati Beyle birlikte bu görüşmelere memur edilmişti. Görüşmeler sırasında, Kazım Karabekir Paşa Ankara ile bağlantılı olarak Bolşevikler lehine görünmüş ve Bolşevik propagandası yapmıştı. Görüşmeler bitip hey'et Erzurum'a dönünce, Hamid Bey, Kazım Karabekir Paşa'yı TBMM. Başkanlığı'na şikayet etmiş, Paşa'nın bu konuda uyarılmasını istemişti[417].

Hamid Bey Erzurum'da meydana gelen olayların önüne geçebilmek için buraya gönderilmişti. Fakat Mithat Bey'in askerî makamlar tarafından kendisinden habersiz olarak tutuklanmasına son derece içerlemişti. Bu olayla, Kazım Kara-

415 **TBMM. ZC.**, XXVI (17.1.1339/1923), s.389-380.

416 Bu yazışmalar hakkında bkz.. Karabekir, **İttihat ve Terakki Erkânı**, s.375-381.

417 Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.185-188. 22 Ocak 1921'de TBMM.'nde yapılan görüşmelerde bu konu gündeme getirilmiş, H.Avni Bey de Kazım Karabekir Paşa hakkında aynı şikâyetlerde bulununca Mustafa Kemal Paşa duruma müdahale ederek, Kazım Karabekir Paşa'nın yaptıklarının tarihe geçeceğini ve her şeyin planlı olarak yapıldığını belirterek bu dedikodulara vecap verdi. (**TBMM. GCZ.**, I, (22.1.1337/1921), s.330-337).

bekir Paşa ile Hamid Bey arasında Trabzon'dan beri devam edegelen, Gümrü görüşmelerinde de hissedilen soğukluk ortaya çıkmış oluyordu. Hatıralarında, Mithat Bey hadisesine değinen Hamid Bey, Kazım Karabekir Paşa ile arasının açılmasına şöyle temas ediyor:

" Merci-î küll ve hakim-i mutlak olan Kumandan Paşa ile gerek bu meselede ve gerek kanuna muhalif gördüğüm mesail-i mümasilede hâsıl olan ihtilaf benim gibi serkeşliği ile tearüf eden bir kimse için değil, herhangi bir vali için dahi mucib-i ceza idi"[418].

Kazım Karabekir Paşa, Hamid Bey'in Erzurum Valiliği'nden alınmasını, 21 ve 29 Nisan 1921 tarihli iki ayrı telgrafla Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'ndan istemiş, bu isteğini 2 Mayıs 1921'de şu şekilde tekrarlamıştı: *"....21.4.1337 tarihli şifre ile de arzettiğim vechile hıyanet-i harbiye fiiliyle müttehim Mithat Efendi ve rüfekasını bilerek veyahut bilmeyerek himayekâr bir vaziyet olan Vali Hamid Bey'in biran evvel tebdilini ve İtilâfla anlaşmak lehinde bulunduğundan, sahil mıntıkalarında dahi istihdam edilmemesini istirham eylerim"*[419]. Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa'nın 29 Nisan tarihli telgrafına 7 Mayıs'ta verdiği cevapta, *" Vali hakkındaki iş'ar-ı devletleri nazar-ı dikkatte tutulacak ve münasib bir hal aranılacaktır"* diyordu[420]. Bu telgrafın ardından, 16 Mayıs'ta, 2 Mayıs tarihli telgrafı da cevaplandırdı: *"Erzurum Valisi Hamid Bey'in biran evvel tebdili ve sahil mıntıkalarında istihdam edilmemesi lüzûmu İcra Vekilleri Riyaset-i Celilesi'ne tebliğ edilmiştir"*. Bu telgrafta daha sonra bir değişiklik yapılarak, *"İcra Vekilleri Riyaset-i Celilesi'ne tebliğ edilmiştir"* cümlesi çizilmiş *"yerine münasib biri bulunamamaktadır"* kaydı konulmuştur[421]. Bununla beraber, Mustafa Kemal Paşa aynı gün İcra Vekilleri Hey'et-i Riyaseti'ne gönderdiği yazıda, Kazım Karabekir Paşa'nın 2 Mayıs tarihli telgrafındaki hususlara değinerek, Vali Hamid Bey meselesinin Kazım Karabekir Paşa'nın isteği ve görüşleri doğrultusunda halledilmesini istemişti[422].

418 Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.206-207.
419 C.A., A.III.7.b., D.20, F.33-1.
420 a.g.a., A.III.7.b., D.20, F.38-5.
421 a.g.a., A.III.7.b., D.20, F.38-4.
422 a.g.a. A.III.7.b., D.20, F.38-3.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu meselede Kazım Karabekir Paşa'nın tarafını tutması, hem Kazım Karabekir Paşa'nın doğudaki konumu, hem de o sırada Ankara'nın nazik durumu ile ilgili idi. Bu hadiseler Sakarya Savaşı öncesi günlere tesadüf ediyordu. Ayrıca doğunun kurtuluşunda birinci derecede rol oynayan ve doğu halkı tarafından sevilen Kazım Karabekir Paşa Moskova Antlaşması'ndan sonra durumunu daha da kuvvetlendirmişti. Enver Paşa'nın doğudan Anadolu'ya gireceği haberlerinin dolaştığı bu günlerde Kazım Karabekir Paşa'yı gücendirmek doğru olmazdı. Ankara'ya göre, Vali ve Karabekir Paşa arasındaki hadiseden dolayı biri gidecekse bu vali olmalıydı[423]. Bunların dışında Vali Hamid Bey'in Enver Paşa taraftarı olduğu ve İ'tilâf devletleriyle anlaşmak lehinde bulunduğu haberleri de Erzurum'dan alınması için bir sebep olabilirdi.

Vali Hamid Bey'i görevden almayı kabul eden Ankara için yeni bir problem ortaya çıkmıştı. Durumu çok nazik olan Erzurum uzun süre valisiz bırakılamazdı. O halde buraya hemen bir vali tayin etmek gerekliydi. Fakat Ankara'nın elinde buraya gönderebileceği bir vali de yoktu. Bu konudaki ilk teklif 17 Mayıs 1921'de Kazım Karabekir Paşa'dan geldi. Paşa, o sırada İstanbul'dan İnebolu'ya gelmiş olan eski Erzurum Valisi Münir Bey'in bu valiliğe tayinini istedi[424]. Kazım Karabekir Paşa'nın bu teklifi 22 Mayıs'ta Hey'et-i Vekile'de görüşüldü. Çoğunluk Münir Bey'i bu valilik için yetersiz buluyordu. Daha kuvvetli ve aktif birisi de yoktu. Bu durumda Erzurum çevresinde bulunan mutasarrıflardan biri ile şimdilik vilâyetin vekâleten idaresi uygun görülerek, tercih edilen mutasarrıfın hemen bildirilmesi aynı gün Kazım Karabekir Paşa'dan istendi[425]. Kazım Karabekir Paşa, 24 Mayıs'ta bu teklife verdiği cevapta, Erzurum Vilâyeti'ne tayin edilecek valinin şiddetinden ziyade Millî Hükûmetle samimî bir şekilde çalışacak, ahalinin sevgisini kazanmış, halk ile hükûmet arasında iyi ilişkiler kuracak ve kendisi ile birlikte çalışabilecek birisi olması gerektiğini belirterek, Hamid Bey'in yerine vekâlet edebilecek uygun bir mutasarrıfın olmadığını ifade etmekteydi[426].

423 Akbulut, a.g.e., s.99.
424 C.A., A.III.7.b., D.20, F.38-2.
425 a.g.a., A.III.7.b., D.20, F.38-1.
426 a.g.a., A.III.7.b., D.20, F.38.

Kazım Karabekir Paşa bir taraftan kendisinin sözünü dinleyecek, başına buyruk olmayan bir valinin Erzurum'a tayinine çalışırken bir taraftan da Hamid Bey hakkındaki şikâyetlerini Ankara'ya bildirmeye devam ediyordu. Hamid Bey'in İ'tilâf devletleriyle temasta olduğunu Ankara'ya bildiren Kazım Karabekir Paşa, bu fikrini destekler nitelikteki 29 Mayıs tarihli şu telgrafı TBMM. Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdi: *" 25/5/37'de Trabzon'a uğrayan Pake Vapuru'nda bulunan Trabzon'daki sabık Fransız mümessili Lepissier' nin Trabzon İstihbarat Müdürü Ferit Bey ile görüşmesinde, bazı sualler arasında Vali Hamid Bey'in de cihet-i memuriyetini sormuştur"*[427].

Bu yazışmalardan sonra, Hey'et-i Vekile 1 Haziran 1921'de Hamid Bey'in Elazığ'a tayinini kararlaştırdı[428]. Bu tayinin Hamid Bey'e bildirilmesi de ayrı bir problem teşkil ediyordu. Hamid Bey'in de kırılmaması, Kazım Karabekir Paşa'nın ihtirasına kurban gittiği hissinin verilmemesi lâzımdı[429]. Dahiliye Vekâleti 4 Haziran 1921'de Hamid Bey'e gönderdiği telgrafta, Elazığ'ın özellikle son zamanlarda kazandığı fevkelâde önem ve vilâyet dahilinde yapılması düşünülen yönetimle ilgili düzenlemeler oraya tayinini gerekli kıldığından bahsediliyordu[430]. Böylece Hamid Bey'in daha önemli bir göreve getirildiği hissi yaratılmak istenmekteydi. Fakat Hamid Bey 5 Haziran'da bu görevi kabul edemeyeceğini ve memuriyetten affını istedi[431]. Bu cevap üzerine Dahiliye Nezareti halefinin yola çıkarıldığından bahsederek Konya veya Ankara'ya nakledilebileceğini yazmış, o da öncelikle Kastamonu'yu, bu mümkün olmadığı taktirde Konya'yı tercih ettiğini bildirmiştir[432].

Hamid Bey, Hey'et-i Vekile'nin kendisini nereye tayin edeceği konusunda karar alması gecikince 30 Temmuz 1921'e kadar Erzurum'da kaldı. Bu esnada yeni Vali Münir Bey 1 Temmuz'da İstanbul'dan Erzurum'a hareket etmiş bulunuyordu[433].

---

427 a.g.a., A.III.7.b., D.20, F.38-6. Kazım Karabekir Paşa, Hamid Bey hakkında Ankara'ya şikâyet yollu telgraflar yazarak, Erzurum Valiliği'nden alınması hususunda ısrar gösterirken, valinin haberdar olmaması için çaba sarfetmiş, onu bir oldu bitti ile karşı karşıya bırakmak istemiştir (Eken, a.g.t., s.323).

428 **Cumhuriyet Arşivi Bakanlar Kurulu Kataloğu**, I.

429 Akbulut, a.g.e., s.101.

430 Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.207.

431 **aynı yer**

432 **a.g.e.**, s.208.

433 **Tevhid-i Efkâr**, 1 Temmuz 1337/1921, No:20/3056.

Hamid Bey'in Elazığ'a tayinini öğrenen Erzurum Vilâyeti Genel Meclisi ile Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti azaları muhtelif makam ve şahıslara müracaat ederek, Hamid Bey'in Erzurum valiliğinde kalması için çalışmışlardı. Her iki teşekkülün üyeleri, Kazım Karabekir Paşa'yı ziyaret ederek bu değişikliğin yapılmaması için Büyük Millet Meclisi nezdinde teşebbüste bulunmasını istediler. Erzurum Vilâyeti adına hareket eden bu gruba göre; felâkete uğramış ve harap bir durumda bulunan Erzurum'un işleri Elazığ'dan daha aşağı mıdır ki Hamid Bey oraya tayin olunmaktadır. Birkaç yıldır işlemeyen Vilâyet Genel Meclisi onun sayesinde açılmıştı. Ayrıca Hamid Bey'in ayrılması ile bütün işler değişikliğe uğrayacak ve bozulacak, dolayısiyle vilâyet de bundan olumsuz yönde etkilenecekti[434].

Bununla beraber, Ankara'daki Erzurum meb'usları da, Münir Bey'in halk tarafından kabul edilmeyeceğine dair Erzurum ahalisinden telgraflar aldıklarını söylemekte idiler. Bu durumu 25 Haziran 1921'de Kazım Karabekir Paşa'ya bildiren Mustafa Kemal Paşa, böyle bir harekete kalkışanlar hakkında en esaslı tedbirlerin alınmasını ve şimdiden icabına tevessül edilmesini istedi[435]. Bundan iki gün sonra da, Hamid Bey'in valilikte bırakılması için yapılan teşebbüslere karşı ne gibi tedbirler aldığını ve olayla ilgili neler düşündüğünü sormakta idi[436].

25 Haziran tarihli telgrafa 28 Haziran'da cevap veren Kazım Karabekir Paşa, şu bilgileri vermekteydi; Hoca Raif Efendi karargâhımdan yeni ayrılmıştır, yeni vali Münir Bey'in halk tarafından kabul edilmeyeceği hakkında herhangi bir karardan bahsetmemiştir. Yalnız, Münir Bey'in yumuşak tabiatlı oluşu sebebiyle vaktiyle gereği gibi Erzurum'un dertlerine eğilememiş olduğunu ve bundan endişe duyduklarını söylemiştir. Hamid Bey, aşırı derecede bolşevizm ve halkçılık aleyhtarı ve Muhafaza-i Mukaddesat taraftarı bulunduğundan, Münir Bey'in aksi tavır takınacağından korkmaktadırlar. Ankara'daki Erzurum meb'uslarının müracaatları, Hoca Raif Efendi'nin mevkiini düşürmek için yapılmıştır. Erzurum'da takibat yaptırmaktayım, eğer aksi çıkmazsa mebusların ola-

434 C.A., A.III.7.b, D.20, F.46
435 a.g.a., A.III.7.b, D.20, F.46-5
436 a.g.a., A.III.7.b., D.20, F.46-4

yı saptırmaktaki maksatları bir kere daha ortaya çıkacaktır. İcab eden tedbirler alınmıştır. Bir hadisenin meydana gelmemesi için Vali Hamid Bey'in vilâyeti kadıya teslim ederek Münir Bey gelmeden Erzurum'dan hareketi temin edilmelidir[437].

Kazım Karabekir Paşa bu telgrafta, Hamid Bey'in Erzurum'dan ayrılmasının teminini istemişti. Fakat bu gerçekleştirilmeyince kendisi bir çözüm yolu buldu ve Hamid Bey'i görüşmek bahanesiyle Sarıkamış'a çağırdı. Bu sırada Münir Bey de Trabzon'dan Erzurum'a hareket etmişti. Böylece Münir Bey'in halk tarafından kabul edilmemesi ihtimali ortadan kaldırılmış oluyordu[438].

Erzurum meb'uslarının çekildiğinden bahsettikleri telgrafı araştıran Kazım Karabekir Paşa, Erzurum telgrafhanesinde böyle bir telgrafın bulunmadığını gördü. Telgrafhanede sadece 13 Haziran 1921 tarihli bir telgraf vardı ve bu telgrafda Münir Bey'in tayininin sevinçle karşılandığından bahsediyordu[439].Böylece Erzurum meb'uslarının, Mithat Bey'i koruyucu tavır takındığından Hamid Bey'i tuttukları, Hoca Raif Efendi'nin ise bolşevizme ve halkçılık cereyanına karşı ve Muhafaza-i Mukaddesat taraftarı olduğu için Hamid Bey'den yana olduğu anlaşılıyordu[440].

Bu değişiklikten sonra Hamid Bey 30 Temmuz 1921'de Erzurum'dan ayrılmış ve yeni vali Münir Bey görevine başlamıştır[441].

b. Vilâyet Kadrosunda Değişiklikler

Erzurum Olayı'na Mithat Bey'in dışında, Erzurum'da bulunan bazı memurların da adı karışmıştı. Mithat Bey'in soruşturması ile yakından ilgilenen Kazım Karabekir Paşa, bir taraftan da bu memurların kimler olduğunu ve bu olaydaki rollerini araştırıyordu. Memurların ve subayların siyasetle ilgilendiklerini ve kendilerini halkçılık fikrine kaptırdıklarını gören Paşa, bir taraftan TBMM.'nin 1 Şubat 1921 tarihli hükûmet memurlarının siyasetle uğraşmamaları ve bu şekil-

437 a.g.a., A.III.7.b., D.20, F.46-2, 46-3
438 a.g.a., A.III.7.b., D.20, F.46-1
439 a.g.a., A.III.7.b., D.20, F.46. Bu telgrafların metinleri için bkz. Akbulut, a.g.e., s.140-144.
440 Akbulut, a.g.e., s.104.
441 Vali Münir Bey, 16 Nisan 1922 tarihine kadar bu görevde kalmış, bu tarihte yerine eski Elazığ valisi Sabit Bey tayin edilmiştir. (**Bakanlar Kurulu Kataloğu, I**). 19 Ağustos 1923 tarihinde Erzurum valiliğine Van Valisi Zühtü Bey'in tayin edildiğini görüyoruz. (**Bakanlar Kurulu Kataloğu, II**).

de hareket edenlerin bir daha memuriyete alınmayacakları yönündeki kararını kıtalarına tebliğ ediyor[442] diğer taraftan da orduya bulaşmış bulunan halkçılık fikrinin dışardan gelen zararlı cereyanların bir neticesi olduğunu, buna alet olan bir kaç kişinin bunu gerçekleşktiremeyeceğini, buna karşı tedbirler alınarak bu konuda çalışmakta olanların hemen tesbit edilerek bildirilmesini fırkalardan istiyordu[443]. 29 Mayıs 1921'de de fırka kumandanlarına gönderdiği telgrafta, Erzurum'da meydana gelen hadiseler hakkında bilgi verdikten sonra, orduda bulunan subayların bu gibi olaylardan uzak durarak, vazifeleri ile uğraşmalarının tebliğ edilmesini istiyordu[444].

Kazım Karabekir Paşa emri altında bulunan subayları bu şekilde uyarmıştı. Bu sırada Erzurum'da meydana gelen olaylar hakkında inceleme yapan Kaymakam Emin Bey, bu incelemelerinin neticelerini 27 Nisan 1921 tarihli şu telgrafla Kazım Karabekir Paşa'ya bildirdi:

" Şark Cephesi Kumandanlığı'na Erzurum 27/4/37 (1921)

C.(evap) 24/4/37 şifreye. Kadı Edip Efendi'nin Vilâyât-ı Şarkiyye'den müteşekkil bir Hükûmet-i Şarkiyye teşkiliyle ilgili Evkaf Müdürü Halil Haki Efendi'ye beyanatta bulunduğunu Halil Haki Efendi'nin söylediğini Kadı Müşaviri İsmail Hakkı ve tapu müdürü Kemal efendiler söylediler. Halil Haki Efendi de şöylece itiraf ediyor: "Kânunısâni nihayetine doğru Kadı Edip Efendi çay içmek üzere yanıma gelmişti. Mübahase arasında Kadı Edip Efendi "yapılacak iş Vilâyât-ı Şarkiyye'nin istiklâlidir, bundan başka çare yoktur dedi." İhtisasatım Sulh Hakimi Zühtü, Bitlisli Bidayet Reisi Subhi ve Kığili Mithat Efendilerin ve daha bir çoğunun bu fikirde olduklarını zannediyorum.

Erzurum Mevki' K(umandanı) Emin"[445]

Emin Bey bundan dört gün sonra yani 31 Mayıs'ta gönderdiği başka bir telgrafında, Celâleddin Arif, Hüseyin Avni ve Süleyman Necati Beylerin de bu fikirde olduklarını belirtiyordu[446].

442 ATASE, K.1118, D.5/2, F.63.
443 a.g.a., K.1230, D.3/24, F.4; K.879, D.2/10, F.14, 14-1, 14-2, 14-3.
444 a.g.a., K.1230, D.3/24, F.20.
445 a.g.a., K.721, D.31/18, F.1-75.
446 a.g.a., K.721, D.31/18, F.1-76.

Kadı Edip hakkındaki bu raporu TBMM. Başkanlığı'na sunan Kazım Karabekir Paşa, bu fikrin ilk defa Yunan taarruzları başladığında Meclis-i Millî'nin Ankara'dan Sivas'a nakline karar verildiği zaman ortaya çıktığına dikkat çekiyor ve bunun dış tesirlerle mi yoksa Erzurum meb'uslarının katılımıyla mı olduğunun henüz anlaşılamadığını belirterek Kadı Edip Efendi'nin Mithat ile birlikte mahkemesi yapılmak üzere karargâhına aldırdığını bildiriyordu[447].

Kadı Edip Efendi'nin azline ve sorguya çekilmesine itiraz eden Hüseyin Avni Bey, 23 Haziran 1921'de meclise bir soru önergesi sunmuştur. O bu önergesinde, bir sene önce Erzurum Kadılığı'na tayin edilen, ilmî metaneti ve ahlâkı Hey'eti Vekile tarafından dahi taktir buyurulan Edip Efendi'nin halktan hiçbir şikayet gelmediği ve hiç bir şuçu bulunmadığı halde Hey'et-i Vekilece azledilmesinin sebebinin anlaşılamadığını, bunun Kazım Karabekir Paşa'nın etkisiyle yapıldığına inandığını, Erzurum'da böyle kanunsuz işlerin çoğalmakta olduğunu belirterek, hükûmetin böyle kanunsuz işlere neden müdahale etmediğini sormuştur. Bu önerge üzerine açılan görüşmelerde, ilk olarak, Hey'eti Vekile'ye doğrudan soru sorulamayacağı belirtilmişti. Bu durum üzerine söz alan Mustafa Kemal Paşa duruma müdahale ederek, önerge oya sunulmuş ve önergenin görüşülmesi meclis tarafından reddedilmiştir[448].

Kazım Karabekir Paşa, 26 Haziran 1921'de Mithat Bey ve Erzurum ileri gelenlerinin Divan-ı Harpçe yargılanmalarını istemişti[449]. Cephe Divan-ı Harbi Reisi Kaymakam Selahaddin Bey de bir inceleme yaparak bu konudaki kararnameyi Kazım Karabekir Paşa'ya sundu. Kararnamede, Erzurum'da meydana gelen olaylar sıralandıktan sonra " *Hüseyin Avni Bey ve Celâleddin Arif Bey'in de bu konudaki fikirleri alınmalı, Mithat Efendi, Edip Efendi, Sulh Hakimi Zühtü, Polis Müdürü Vekili Münir Beylerin hareketleri mucib-i mahkeme bulunduğundan Mithat ve Edip Efendilerin ve hepsinin Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde muhakeme edilmeleri lüzûmuna müttefiken karar verilmiştir*" deniliyordu[450].

447 **C.A.**, A.III.7.b, D.20, F.33.
448 **TBMM. ZC.**, XI, (7.7.1337/1921), s.-164-168; ASD, I, s.173.
449 **ATASE.** K.371, D.31/18, F.1-20 ile F.1-65 arası.
450 **a.g.a.**, K.721, D.31/18, F.1-127.

Buradan Mithat Bey'in Ankara İstiklâl Mahkemesine yalnız gönderilmediği, yanına olaya karışan diğer Erzurum memurlarının da dahil edildiği anlaşılıyor. Divan-ı Harbin bu kararına itiraz eden Adliye Vekâleti, durumu 8 Kasım 1921'de Müdafaa-i Millîye Vekâleti'ne yazmış, Divan-ı Harbin verdiği kararın doğru olmadığını, bunların İstiklâl Mahkemesi'ne sevklerinin yanlış olduğunu belirterek suistimali olanların gözaltına alınmalarını istemişti[451]. Fakat bu teklif reddedilerek tutuklular İstiklâl Mahkemesi'ne sevkedilmişlerdir[452].

Erzurum memurları bu şekilde yargılanırken, karşı iddialar da araştırılıyordu. Celâleddin Arif Bey'in tezkeresinde adı geçen Levazım Reisi Naki Bey'in tahkik hey'etince, Levazım Kâtibi Kâmil Efendi'nin divan-ı harpçe yapılan soruşturmalarında suistimalleri olmadığı ortaya çıkmıştı. Kazım Karabekir Paşa sırf bunlar hakkında dedikoduları durdurmak ve incelemeleri müdahalesiz yapabilmek için Naki Bey'i Erzincan Kalem Riyaseti Vekâleti'ne tayin etmiştir. Ayrıca Celaleddin Arif Bey'in belirttiği gibi kırk-elli bin silahın, milyonlarca fişeğin değil, 44 tüfeğin ve ondört sandık fişeğin kaybolduğu ortaya çıkmıştır[453].

Mithat Bey'in tutuklanması esnasında Erzurum İstinaf Müdde-i Umûmisi Raci Bey'in de adı sık sık geçmişti. Raci Bey, 14 Nisan 1921'de, Hüseyin Avni Bey'e müracaat ederek baskı altında olduğunu ve bu sebeple takibat yapamadığını bildirmişti[454]. Raci Bey hem Erzurum'dan hem de Ankara'dan baskıya maruz kalmıştı. Mithat Bey'in Ankara'daki taraftarları, Onun tutuklanmasına müdahale etmediği için Raci Bey'i tehdit etmeye başlamışlardı. Ankara'da bulunan babası ve akrabaları aracılığıyla emekliliğini istemediği taktirde hakkında başka muamele yapılacağı tarzında bir tehdide maruz kalan Raci Bey, bunu yapmayınca Van İstinaf Reisliği'ne tayin edildi. Yerine Süleyman Necati Bey'in bacanağı Hisabi Efendi gönderilmek istendi. Raci Bey, Kazım Karabekir Paşa'dan gördüğü destek üzerine bu tayini kabul etmedi. Kazım Karabekir Paşa'ya göre bu, Er-

451 a.g.a.,K. 721, D.31/18, F.1-136.

452 Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa, bunların İstiklâl Mahkemesi'ne sevkini istemişti (**TBMM. GCZ.**, II (18.4.1337/1921), s.40-41). Meclis'te yapılan görüşmede Adliye Vekili Hafız Mehmet Bey, mecburen Hükûmet lehine konuşmuş, yapılan muamelenin doğru olduğunu savunmuştu (Kapancızâde Hamid, a.g.e., s.206).

453 **C.A.**, A.III.7.b., D.20, F.36, 36-1, 36-2.

454 **TBMM. GCZ.**, II (18.4.1337/1921), s.39.

zurumlu olmayan Raci Bey'in buradan uzaklaştırılması manasına geliyordu ve Ankara'daki Erzurum meb'usları hükûmetle oynuyorlardı. Bu sebeple Paşa, Raci Bey'in Erzurum'daki görevine devam etmesini Mustafa Kemal Paşa'dan istemişti.

Mustafa Kemal Paşa, ne mecliste muhalefetlerini artıran Erzurum mebuslarını ne de doğuda güçlü bir konumda olan Kazım Karabekir Paşa'yı incitmek istemiyordu. Bu sebeple, Edirne İstinaf Reisi Fehmi Bey Erzurum İstinaf Reisliği'ne tayin edilmiş, Hisabî Efendi de istifa etmiş sayılmıştır[455]. Böylece her iki tarafın da istediği tayin yapılmamıştı. Fakat Erzurum Olayı'nın Erzurum Vilâyeti memuriyet kadrolarında da önemli değişikliklere sebep olduğu bir gerçekti.

1922 yılı Mayıs ayında Erzurum Demiryolu İşletme Müdürü Binbaşı Raif Bey emekliliğe sevk edilince, H.Avni Bey yapılan işlemin sebebini Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nden sormuş, Müdafaa-i Milliye Vekili Kâzım Bey, mecliste yaptığı yazılı açıklamada, bu zatın ehliyetsizliğinden dolayı görevden alındığını bildirmiştir. Bunun üzerine söz alan H.Avni Bey, Binbaşı Raif Efendi'nin Kazım Karabekir Paşa'ya *"kullukta kusur ettiği"* gerekçesiyle görevden alındığını belirtmiş, fakat neticede bir şey elde edememiştir[456].

Halkçılık ve halk hükûmeti kurma girişimi ile ilgili görülerek görevden alınan memurlardan birisi de, Kars Maarif Müdürü Cevad (Dursunoğlu) Bey'di. Cevad Bey, Bakû Kongresi'ne katılmış ve o da kendisini bolşevik rüzgârına kaptırmıştı. Bu sebeple Kazım Karabekir Paşa'nın emriyle görevden alınmıştı[457]. Erzurum Meb'usu Salih Efendi, 5 Ocak 1922'de bu azil hakkında Maarif Vekâleti'ne bir soru önergesi verdi. Bu önergede, Cevad Bey'in Kars Maarif Müdürlüğü'nden alınıp Kayseri Sultanisi Tarih ve Coğrafya Öğretmenliği'ne tayininin gerekçesi soruluyordu. Maarif Vekili Vehbi Bey bu önergeye verdiği cevapta, bu tayinin Kazım Karabekir Paşa'nın yazısıyla kendisinden önce gerçekleştirilmiş olduğunu bildirdi.

Bunun üzerine söz alan Salih Efendi, Cevad Bey'in Erzurumlu olduğunu, Almanya'da tahsil gördüğünü belirttikten sonra, *"....Bugünkü tutuş ben öyle*

455 **C.A.**, A.III.7.b., D.20, F.40-5; Akbulut, **a.g.e.**, s.139.
456 **TBMM. ZC.** XXI, (29.6.1338/1922), s.162-163.
457 **TBMM. ZC.** XX, (11.5.1338/1922), s.30.

zannediyorum ki, Erzurum'da Erzurumlu namına hiçbir adam, bir fert sureti katiyede bulundurulmayacaktır; hatta benliğini müdrik bir adam bulunmayacaktır; bu böyledir. Erzurum'da benliğini bilen kimse varsa yavaş yavaş ve tedrici bir surette böyle memleket haricine çıkarılacaktır. Bundan ben böyle anlıyorum"[458] diyordu. Bu görüşmelerden de bir sonuç elde edilememiş, fakat Cevad Bey de Kayseri'ye gitmeyi reddetmiştir.

Erzurum'dan uzaklaştırılmak istenen görevliler arasında IX.Ordu Kumandanı Rüştü Paşa da vardı. Rüştü Paşa, Erzurum'da hakkındaki dedikodulardan dolayı istifa eden XV.Kolordu Kumandan Vekilli Kazım Bey'in yerine 1920 yılı Ekim ayı başında tayin edilmişti. O da bir Erzurumlu idi. İzmir'in Yunan işgalinden kurtarıldığı günlerde, Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'dan Rüştü Paşa'nın Batı Cephesi'ne alınmasını istemiş, Mustafa Kemal Paşa, 25 Eylül 1922'de bu isteğe verdiği karşılıkta, Erzurum'da çıkan hadiselerde Kazım Karabekir Paşa'yı tutan Rüştü Paşa'nın tayininden vazgeçilmesini rica etmişti[459]. Rüştü Paşa'nın Erzurum'dan alınmamasını Vali Zühtü Bey istemiş ve isteğini Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmişti.

Kazım Karabekir Paşa, Rüştü Paşa hakkında Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 29 Eylül 1922 tarihli telgrafında, Paşa'nın Erzurum'da ayak takımı ile birlikte hareket ettiğini, Erzurumlu olması hasebiyle bazı müteahhitlerle yolsuzluklar yaptığını bildirerek, Erzurum'da hâlâ devam eden dedikodulara önem verilmemesini, onun yerine Said Paşa'nın tayininin doğru olacağını belirtti[460]. 5 Kasım'da Trabzon'dan Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği başka bir telgrafında da, Rüştü Paşa'nın kendisini *"Erzurum Erzurumlularındır"* fikrine kaptırdığını, Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin dayanağı olduğunu, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti vasıtasıyla bazı menfaatler elde ettiğini belirterek, yapılmakta olan münasebetsizliklerin ve yolsuzlukların ortaya çıkarılması için şu işlemlerin hemen yapılmasını rica ediyordu:

" 1- Rüştü Paşa'nın Garp Cephesi'ne nakliyle malûmat-ı askeriye ve ahvaline göre bir vazifeye verilmesi, 2- Pek ciddi ve değerli bir kumandan olan Mi-

458 aynı yer
459 C.A., A.III.7.b., D.20, F.69-4.
460 a.g.a., A.III.7.b., D.20, F.69-2, 69-3.

ralay Sami Sabit Bey'in IX. Ordu Kumandanlığı'na tayini, 3- Üç aydır beş para alamayan Şark Cephesi mensubinine ve erzak kat'ine başlayan konturatçılara verilecek para için vakit geçirilmeyerek Trabzon rüsümatına emr buyurulması...:"[461].

Mustafa Kemal Paşa, Rüştü Paşa'nın Batı Cephesi'ne tayin olunduğunu 25 Kasım 1922'de kendisine bildirmiş, Rüştü Paşa kendisini savunmaya geçerek, 11 Aralık'ta Mustafa Kemal Paşa'ya Kazım Karabekir Paşa'nın iddialarının doğru olmadığını, vatanı için herşeyi yapmaya hazır olduğunu belirterek uygun görülürse IX. Ordu Kumandanlığı'nda bırakılmasını aksi halde emekliliğinin kabulünü istedi[462]. Mustafa Kemal Paşa 13 Aralık 1922'de bu talebe verdiği karşılıkta, kendisi hakkında Kazım Karabekir Paşa'dan hiçbir şikâyet işitmediğini belirterek IX. Ordu Kumandanlığı'na başlayabileceğini bildirmiştir[463]. Böylece Kazım Karabekir Paşa'nın talebi kabul edilmemiş ve Rüştü Paşa, Kars'ta yeni görevine başlamış oluyordu.

5.Yeni Bir Gazete Çıkarılması

Midhat Bey'in tutuklanıp Cephe Divan-ı Harbi'ne sevkedilmesiyle birlikte, bir dönem Doğu Anadolu'da Türk Milliyetçilerinin sesi olan, müdafaa-i hukuk yolunda halkı yönlediren Albayrak Gazetesi de kapanmıştı. Gazetenin kapanması, Erzurum ve Doğu Anadolu'da bir boşluk doğurdu. Özellikle bu sıralarda Elviye-i Selâse'de bazı propagandacılar yakalanmış, bunların bolşeviklik ve Envercilik propagandası yaptıkları ortaya çıkmıştı. Kazım Karabekir Paşa, bunların gerçek yüzlerinin halka anlatılması gerektiğine inanarak Doğu Anadolu'da bir gazete çıkarılmasını düşünüyordu[464]. Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum ve Diyarbakır'da bir gazete çıkarılması teklifine Mustafa Kemal Paşa 8 Nisan 1921'de şu telgrafı gönderdi:

"Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine,

Ankara'daki Hakimiyet-i Milliye'ye ilâveten Diyarbakır ve Erzurum'da da Hakimiyet-i Milliye ünvanı altında birer gazete çıkarmak buraca münasip müta-

461 a.g.a., A.III. 7.b., D.20, F.69, 69-1.
462 a.g.a., A.III. 7.b., D.20, F.70, 70-1.
463 a.g.a., A.III. 7.b., D.20, F.70-6.
464 Karabekir, a.g.e., s.909 .

la'a kılınmaktadır. Bu babdaki mütala'larıyla beraber lazım olan makine ve matba'anın Batum, Tiflis veya diğer bir şehirden mübaya'a ve nakli mümkün olup olmadığının iş'arını rica ederim. 8/4/1337(1921)

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal"[465]

Kazım Karabekir Paşa, bu telgrafa 11 Nisan 1921'de şu cevabı yazdı:

" Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Hazretlerine,

C(evap): 8.4.37 tarih ve 2/206 şifreye. Şarkta namus ve irfanını pek güvenilir esaslı bir gazetemiz mevcud olmadığından cephe himaye ve nezaretinde bir gazetemiz mevcud olmadığından cephe himaye ve nezaretinde bir gazete neşrini tasavvur edecek (bir kelime noksandır) hurufat sipariş edildi. Henüz gelmedi. Şark mıntıkasında dahi Hakimiyet-i Milliye ünvanı altında bir gazetenin intişarını pek kıymetli ve faideli buluyorum. Ancak Ankara'da hükümetimizin siyaseti hariciyesini takip eden bir hey'et-i tahririyeye mukabil şark mıntıkasında akidei siyasiyeleri mücerreb ve muktedir zevat mevcut olmadığından tasavvur-ı acizi vechile neşriyatı muhtelif fikir tesirlerle düçar-ı teşettüt (e.m.k.t.) vikaye ve hükümetimizin siyaseti dahilinde neşriyatı temin için Hakimiyet-i Milliye'nin cebhe karargahının bulunduğu mevkide cebhe erkan-ı harbiyesinin "P" şubesinin idaresi altında çıkarılması salim ve müfid görülmektedir. Tab' makinesi mevcud ise de bir gazete çıkarabilcek miktarda ve muhtelif puntolarda hurufata ve kağıda ziyade ihtiyaç vardır. Ankara'dan Dersaadet'e yapılacak siparişle muktezi hurufatın ve kağıtların Trabzon'a getirilmesi temin buyurulursa cebhe vesaitiyle Trabzon'dan karargaha sür'at-i celbi mümkündür. Arzederim.

Kapadım. 23 minh.

Şark Cephesi Kumandanı

Kazım Karabekir"[466]

Kazım Karabekir Paşa bu telgrafıyla gazetenin karargahta yani Sarıkamış'ta çıkarılmasını ve gerekli malzemenin Ankara'dan gönderilmesini istiyordu. Bu

465 C.A., A.III.7.b, D. 20, s.37-2.

466 C.A., A.III.7.b, d.20,F.37-3,37-4; Dursun Ali Akbulut, "Belgeler", **Tarih Yolunda Erzurum**, sayı:20 (Kasım 1990), s.36.

telgraf, 24 Nisan'da görüşleri alınmak üzere Matbuat ve İstihbarat Müdiriyet-i Umumiyesine havale olunmuş ve müdüriyet 28 Nisan'da Kazım Karabekir Paşa'ya şu raporu yazmıştı.:

"TBMM. Hükümeti Matbuat ve İstihbarat Müdiriyet-i Umumiyesi

28.4.337 (1921)

1. Gazetenin şark cebhesi karargâhının bulunduğu mahalde neşri hakkındaki teklif fikrimce muvafık değildir. Gazete ancak kalabalık şehirlerde, merkezlerde teessüs edilebilir. Cebhe karargâhının bugün bulunduğu Sarıkamış kazası esaslı bir gazetenin tutunmasına kâfi değildir. Bundan başka cebhe karargâhı yarın değişebilir. Gazete karargâhın bulunduğu mahal ile ve karargâh şubeleriyle mukayyed olursa karargâhın tebdiliyle beraber onun da mahall-i intişarını tebdil etmesi icab eder. Bu ise muvafık değildir. Binaenaleyh gazete yine karargâhdan muavenet görmek üzere nefs-i (Erzurum) da çıkmalıdır.

2- Şark cebhesi kumandanlığı tab' makinesinin mevcud olduğunu söylüyor. Şu halde hurûfat ve kâğıt tedariki için gazeteye sermaye olarak dejaten bin lira verilmelidir. Gazete bu suretle intişara başladıktan sonra (büdçesinde kâğıd parası bulunmadığı taktirde) Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi tedrici muavenetlerle onu yürütmeğe çalışır.

3- Bin liranın suret-i tedariki Reis Paşa Hazretleriyle görüşülmüştür.

İşbu evrak iadeten Hayati Beyefendiye takdim, 28 Nisan 37.

Muavenet-i maliye şimdilik mümkün değildir buyurdular.

Şimdilik hıfzı. Hüseyin Ragıb.

Evraka, 10.5.37.[467]

Bir gazete neşredilmesi hakkındaki fikirlerinin reddedilmesi anlamına gelen bu telgrafı alan Kazım Karabekir Paşa, 7 Mayıs 1921 tarihli BMM. Riyaseti'ne gönderdiği telgrafla doğudaki durumun hassasiyetini şöyle izah ediyordu:

467 C.A., A.III.7.b., D.20, F.37-5; Akbulut, a.g.e., s.130-131.

" *Karargah, 7.5.337*

Büyük Millet Meclisi Riyasetine,

Buhran ve (e.b.y.s.y.) bizzat görülmüş olan Erzurum mıntıkasına nisbetle Bidlis, Van, Bayezid, Kars ve Ardahan havalisi daha elim bir yoksulluğun zebunudur. Bolşevizm ile cebheleştikten sonra şark mıntıkalarımız bir de propaganda ile tahrib olunacaktır. Bolşevizmin nüfuz ve tevessü'ü için Karadeniz'den Musul hududuna kadar uzanan bu vâsi' cebhede yol, para, vesait (v.m.s.p.) teşkilât ile sarf-ı faaliyet edenlere karşı bizim de (e.f.h.m.z.) hayati bir emr-i mücbirdir. Bu hususta en mühim vazife, tenvir ve irşad işlerinin tanzim ve sür'atle (t.y.v.y.n.b.) vabestededir. Neşriyat vasıtalarının bu menatıktaki zavallı (b.b.n.) mekteb ve muallimler için de aynı (c.k.h.i.) bedbahtidedir. İdari hususatta pek muhtaç bir vaziyette olmak üzere Tiflis, Ahısha ve Batum'da üç Türkçe gazete çıkarmağa başladıklarını ve bütün Türk komünistlerini işbu hudud mevkiine de faaliyete sokturduklarını arz edersem şarktaki mesaimizin derece-i ehemmiyet ve (ş.m.) daha ziyade kesb-i vuzuh eder. Binaenaleyh Garbi Anadolu'ya onlardan bir kısmının ve gerekse İstanbul'dan davet ve teşvik ile Trabzon tarikiyle celb (Mâba'di var) ile celb buyurula(cak) vatanperver gazeteci, muharrir, muallim, san'atkâr ve mülkiye memurinleri için nahiye müdiri ve kaymakam gibi ashab-ı ihtisas ile şark vilayetlerinde ilmi ve ictimai müesseselerin teşekkül ve faaliyetine idari hususatın tekâmülü esbâbına âcilen tevessül etmek ve bu ihtiyaçları ehemmiyet-i mahsusa ile takib eylemek lâzımdır. Bendeniz resimli bir gazete ve kitablar neşr ve tab' edebilecek bir müessese ile bunu idare edecek bir neşr ve tahrir heyetinin i'zam ve bir an evvel Erzurum'da ya da Sarıkamış'ta temin-i faaliyetini elzem görüyorum. Bunlara hükûmet muavenet (v...) ifası (d.y.v.k.r.r.d.h.) mütedair olup bu hususdaki karar ve teşebbüsatın tesri-i intacının (i.t.) ve muavenet-i devletleriyle meclis-i âlice mazhar-ı kabul olmalı.

14.minh.Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir"[468]

Bu telgraftan sonra Kazım Karabekir Paşa, 18 Nisan tarihli telgrafının eki olan 21 Mayıs 1921 tarihli bir diğer telgrafında, çevreden edinmiş olduğu intiba'lar neticesinde, Şark Cephesi'nde Hakimiyet-i Milliye adında bir gazete çıka-

468 C.A., A.III. 7.b., D.20, F.34-2.

rılmasını mahzurlu bulduğunu, bunun hükûmet parası ile neşredilen bir gazete şeklinde değerlendirileceğini, doğunun şu anda siyasetten çok kültüre ihtiyacı olduğunu, halkın düşünce ve duygularının yükseltilerek bolşevizme karşı konulabileceğini, Şair Feyzullah Sacid Efendi'nin sorumluluğunda Varlık adında bir gazetenin yayınının uygun olacağını belirttikten sonra haftada bir çıkacak olan bu gazete için ihtiyaçların teminini istiyordu[469].

Bolşevik propagandasına karşı Ankara Hükûmeti'nin bir şeyler yapmadığını belirten Kazım Karabekir Paşa, bu konuda 29 Mayıs 1921'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'dan şu şifreyi almıştı:

"....Bolşevik propagandasına karşı Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti halkı tenvire başlamıştır. Buna devam edeceği gibi ayrıca Erzurum'da bir Hakimiyet-i Milliye gazetesi neşri için istihzaratta bulunulmaktadır."[470]

Bu telgraftan, Ankara'nın Hakimiyet-i Milliye isminde ısrarlı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat, bu çalışmalardan sonra, 25 Ağustos 1921'de Sarıkamış'ta Varlık isminde bir gazete çıkarıldı. Gazetenin başmuharriri ve müdürü Feyzullah Sacid Bey idi. Gazete her nüshasında şu başlığı taşıyordu: *"Varlık Birlikle Yaşar. Milletin Uyanmasına Çalışır. Milletin Kurtarılmasını Dileyen Herkes Düşüncesini Yazabilir. Dilimiz Açık Türkçe, Halk Dilidir."*[471]

Varlık Gazetesi, Doğu Anadolu'nun parçalanmasına ve dışardan gelen akımlara karşı mücadele etti. Özellikle Enver Paşa'nın Anadolu'ya girme ihtimalinin olduğu bu günlerde, Enver Paşa ve teşkilâtını yermiş, onları halk nazarında düşürmeye çalışmıştır[472].

---

469 a.g.a., A.III. 7.b., D.20, F.37, 37-1; Akbulut, a.g.e., s.117-118. Kazım Karabekir Paşa, 29 Nisan 1921'de TBMM.'ne gönderdiği telgrafta, Türkiye gazeteleriyle ne yapılsa dünyaya bir şey anlatmanın mümkün olmadığını belirterek *"Kuva-yı Milliye"* veya *"Anadolu Mektupları"* adıyla Fransızca bir gazetenin neşredilerek Avrupa'ya gönderilmesini teklif ediyordu (ATASE, K.813, D.2/67, F.13).

470 Karabekir, a.g.e., s.910.

471 **Varlık**, 25 Ağustos 1337/1921, sayı:1.

472 Karabekir, **İttihat ve Terakki Erkânı**, s.274.

V. BÖLÜM
ERZURUM VE ÇEVRESİNDE BÖLÜCÜ FAALİYETLER

A- KÜRTÇÜLÜK FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'nun idaresine, diğer bölgelere göre daha çok önem vermişti. Çünkü, jeopolitik olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya sahip olmadan Orta ve Batı Anadolu'da devlet güvenliğinin sağlanması imkânsızdı. Devlet, bölgedeki aşiret reislerini kendisine bağlamak için onları bölgenin idaresi konusunda serbest bıraktı. Yavuz Sultan Selim, sancakları mahallî beylere yurtluk-ocaklık olarak mülkiyet şeklinde vermişti. Bu sancaklar Erzurum, Diyarbakır, Van, Musul ve Rakka beylerbeyliklerine bağlıydılar[1].

XIX.y.y.'da İngiltere ve Rusya Doğu Anadolu ile yakından ilgilenmeye başladılar. Hem Rusya, hem İngiltere Doğu Anadolu'da yoğun faaliyetlerde bulunarak bir dizi ilmî araştırmalar yaptılar[2]. Bu devletlerin dayandığı unsur Hıristiyanlar olduğu için Osmanlı Devleti İslâmiyeti temel alan bir siyaset takip etmeye başladı. Sultan II. Abdülhamid batılı devletlerce tahrik edilen Ermenilere karşı

---

1 Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu Politikası", **Türk Yurdu**, X/23 (Mayıs 1990) s.7-8.

2 İngilizlerin doğudaki emperyalist hedefleri doğrultusunda çalışan Doğu Hindistan Şirketi, Kürt aşiretleri ile ilişki kurmaya ve onları kullanmaya başladı. 1919'da Amerikalı misyonerler karargâhlarını İzmir'de kurdular. 1863'te İstanbul'da kurdukları Robert Koleji, Amerikalıların Osmanlı Devleti'ndeki en aktif politik merkezi niteliğini kazandı. Buradan Van, Erzurum, Bitlis, Siirt, Bağdat ve diğer bölgelerdeki örgütlerle temas sağlanarak politik çalışmalar yürütülüyordu. İngiliz misyonerlerinin 1840'a kadar devam eden çalışmaları sonucunda diğer yerlerin olduğu gibi Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nin de coğrafî durumu, yeraltı kaynakları, burada yaşayan halkın sosyal ve ekonomik hayatı dikkatle incelenmiş ve gerekli bilgiler elde edilmiştir. Böylece, Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi, İngiltere'nin planlama daireleri nezdinde ekonomik, politik, ticari yönden ve İngiltere'nin sömürgesi durumuna gelen Hindistan'a ulaşım için en kısa ve en uygun karayolu olması bakımından büyük bir önem taşımaya başladı. Bu yol üzerinde uzun incelemelerden sonra bir plan tesbit edildi. Ki bu yol, Kürdistan'dan İran halicine giden yoldu. Karadeniz yolu ile Trabzon'a gelen mallar buradan Erzurum ve Kürdistan'dan geçilerek ulaşım sağlanacaktı. İşte İngiltere'nin Erzurum ve Doğu Anadolu'daki planları, Kürtler ve Ermeniler üzerindeki oyunları bu sebebe dayanıyordu. (Halfin, **XIX.yy.'da Kürdistan Üzerine Mücadele**, Ankara, 1976, s.38-40).

Kürtleri teşkilâtlandırarak Hamidiye Alayları adı altında milis kuvvetleri teşkil etti.

II.Meşrutiyet döneminde, siyasî bir şekilde işlenmeye devam eden Kürtçülük faaliyetleri teşkilâtlanmaya başlamış, 25 Eylül 1908'de Seyyid Abdülkadir ile Emir Ali Bedirhan İstanbul'da Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'ni kurmuşlardı. Cemiyet ülke geneline yayılmış, Erzurum, Muş, Bağdat, Musul ve Bitlis'te şubeler açmıştı. Cemiyetin zararlı faaliyetlerinin giderek arttığını gören devlet, 1909 yılı ortalarında cemiyetin şubelerini kapatmıştır[3]. Siyasî Kürtçülük amacıyla kurulan ikinci önemli cemiyet Hevi (Umut) adını taşımaktadır ve 1912 yılında İstanbul'da Dr. Şükrü Sekban tarafından kurulmuştur. Bu cemiyet Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'ne göre daha hızlı bir teşkilâtlanmaya gitmiş, Anadolu'da birçok şubeler açmıştır. Erzurum ve Bitlis şubeleri bu şubeler arasında en faal şubelerdi[4]. Hevi'nin Erzurum Şubesi'ni Erzurum'da tahsilde bulunan Genç'li Tayyib Ali açmıştı. Doğulu gençler daha çok Hevi'nin İstanbul örgütü ile temas halindeydiler. Cemiyet, Birinci Dünya Savaşı yıllarında çalışmalarına ara vermiş, savaş sonrası tekrar faaliyete geçtiyse de 1922 yılında kesin olarak kapatılmıştır[5].

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusların Doğu Anadolu Bölgesi'ni işgal etmeleriyle birlikte bölgedeki Kürtçülük çalışmaları artmış, Ruslar Osmanlı Devleti'ne karşı siyasî Kürtçülüğü desteklemişlerdi. Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve bağımsızlık yolunda, Ermenilerle Kürt milliyetçileri, siyasî olarak birlikte çalışmışlardı. Bununla beraber özellikle Erzurum ve çevresindeki bazı Kürt aşiretleri Osmanlı ordusuyla birlikte Ruslara karşı çarpışmışlardı. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Kürtleri kışkırtıcı geniş bir İngiliz propagandası başladı. İngilizler, ayrılıkçı Kürt liderlerini, bölgede bağımsız bir Kürt devleti kurulacağı vaadiyle aldatarak politikalarına alet ettiler.

Bu faaliyetler neticesinde, İstanbul'da Seyyid Abdülkadir başkanlığında Kürt Teâli ve Terakki Cemiyeti kuruldu. Abdülkadir'in yardımcıları Emir Ali

3 Abdülhalûk Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, İstanbul, 1994, s.367-368.
4 a.g.e., s.368-369.
5 Yaşar Kalafat, **Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı**, İstanbul, 1992, s.116-117.

Bedirhan ile Ferik Fuat Paşa idi[6]. Cemiyetin kurucuları Erzurum'u ve bütün doğu vilâyetlerini Kürdistan içerisinde gösteriyorlar ve *"muzdarib durumda olan"*(!) Kürt ve Ermenilerin birlikte çalışması gerektiğine inanıyorlardı[7].

Halbuki Erzurum Vilâyeti dahilinde yoğun bir Kürt nüfusu yoktu. Vilâyet dahilinde Bazuki (بازوكر) ve Besyan (جسيان) adında iki büyük Kürt aşireti vardı. Bunların dışında Cemedan, Haydaran, Belikân, Zeylân gibi küçük aşiretler de bulunuyordu; Bazukî Aşireti, Kığı civarında ve Eleşgird taraflarında sakindiler. Bunlar Müslüman ve Sünnî idiler. Besyan Aşireti mensupları ise, Kığı'nin güneyinde Hınıs Nahiyesi'nde ikamet ediyorlardı. Bunlardan başka, vilâyet merkezi Erzurum'da, sancak ve kaza merkezlerinde aşiretlikten çıkmış, şehirleşmiş Kürt aileleri de vardı. Bu vilâyetin Kürtleri en fazla Bayezid Sancağı'nda bulunuyordu[8].

---

6 Çay, **a.g.e.**, s.375-376.

7 Kâmuran Ali Bedirhan, İçtihat'ta yayınlanan *"Kürtistan'ın Hazâin-i Tabi'iyesi"* başlıklı bir makalesinde şunları yazıyordu: *" Kürdistan'ı teşkil eden Erzurum, Van, Bitlis, Diyorbakır, Mamûretülaziz vilâyetleri ihtiva ettikleri madenî menabi' ve tabiî hazâin itibariyle Memalik-i Osmaniye'nin en zengin, terakkiye müsa'id kısımlarındandır. Bu toprakların altındaki hazineler henüz değerlendirilmiş değildir. Bu hazinelerin değerlendirilebilmesi için muzdarip durumda olan Kürd ve Ermeni milletlerinin çalışması gerekmektedir. Biz felâketler, ıztırablar, mani'alar önünde yüksek bir alın taşıyan ve sönmez bir azm ateşiyle dertlere deva aramak isteyen Kürd milletinin gençleri sıfatıyla ruhunuzu ümid ve metanetle dolduruyoruz...."* dedikten sonra vilâyetlerin arazi taksimlerini veriyor ve makalesini şu cümleyle bitiriyordu: *" Bu kadar varlığa sahip mazlum Kürdistan artık kurtarılmalı ve dimdik durmalıdır"* (**İçtihad**, 5 Kânunuevvel 1334/5 Aralık 1918, No:133, s.2845-2848). İçtihad'ın bu yayınlarına Hadisat ve Vakit gazeteleri cevap vermişler, Doğu Anadolu'da bir *"Kürdistan Meselesi"* olmadığından, Türk ve Kürdün İslâm ittihadı içerisinde bir bütün olduklarından bahsederek Kürtçülerin fikirlerini çürütmeye çalışmışlardır (**Hadisat**, 12 Kânunuevvel 1334/12 Aralık 1918, No:54; 14 Kânunuevvel 1334/14 Aralık 1918, No:56; **Vakit**, 16 Teşrinisani 1335/16 Kasım 1919, No:733). Bir Ermeni olan Arshak Safrastian da 1948'de Londra'da yayınlanan kitabında, Birinci Dünya Savaşı boyunca Kürtlerin ezildiğini, Erzurum, Van ve Bitlis bölgelerinden kaçan Kürtlerin Ermenilerle birlikte çalıştıklarını, mazlum Kürtlerin Türk idareciler tarafından ezildiğini (!), nihayet Kürtlerle Ermenilerin Paris'te anlaştıklarını (Bogos Nubar-Şerif Anlaşması) yazarak bu hareketi alkışlamaktadır.(Arshak Safrastian, **Kurds and Kurdistan**, Londra, 1948, s.76). Safrastian'ın bu iddiaları tutarsızdır. Çünkü Birinci Dünya Savaşı boyunca Kürt aşiretleri, Ermenilere ve Ruslara karşı Doğu Anadolu'yu korumuşlardı. 1919 yılı içerisinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İngilizler lehine Kürtleri kışkırtan Binbaşı Noel de İstanbul'daki İngiltere Yüksek Komiserliği'ne gönderdiği raporunda, Kürtlerin hiçbir Ermeniyi kesmediklerini, fakat Ermenilerin birçok Kürdü öldürdüklerini belirtiyordu. (**Documents On British Foreign Policy**, First Series, Vol.IV, London, 1952, s.695).

8 Doktor Fritz, **Kürdler, Tarihî ve İçtimaî Tedkikat**, İstanbul, 1334/1918, s.69-70. Bu kitabın Aşâir ve Muhacirin Müdiriyet-i Umûmiyesi tarafından neşredilmesi, Kürt milliyetçiliği yapan Kamuran Ali Bedirhan tarafından memnuniyetle karşılanmış, Osmanlı Devleti'nin şimdiye kadar böyle çalışmalar yapmaması eleştirilmiştir (**İçtihad**, 14 Teşrinisani 1334/14 Kasım 1918, No:130, s.2795-2797).

Erzurum ve çevresine yönelik Kürtçülük faaliyetleri daha çok diğer vilâyet ve kazalardan gelmekte idi. Mondros Mütarekesi'nden sonra Dersim bölgesindeki Kızılbaş Kürtler Erzurum ve Elazığ vilâyetlerine bağlı kaza ve köylere tecavüz etmeye başlamışlar, bu konudaki şikâyetler üzerine toplanan Meclis-i Âyân, 17 Nisan 1919'da aldıkları kararda, devletin durumunun nazik olduğu, şu sıralarda bu konunun geçici olarak halledilmesini, eşkiyanın köylere indikleri yolların tutulmasını gerekli görmüştü[9]. Bu bölgedeki eşkiyalık hareketlerinde İngilizlerin parmağı olduğu Erzurum Valiliği'nin ve XV.Kolordu'nun telgraflarından anlaşılmıştı. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, 22 Nisan 1919'da Van, Bitlis ve Diyarbakır Vilâyetlerini uyararak, İngiliz subaylarının bölgedeki propagandalarına son verilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti[10].

IX. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa da, 7 Haziran 1919'da Havza'dan Harbiye Nezareti'ne gönderdiği şifrede, Erzincan mutasarrıfının Dersim eşkiya-

---

9 Meclis-i Âyân, bu kararını Sadarete şu şekilde bildiriyordu:
"Huzur-ı Sami-i Hazret-i Sadaretpenahiye Meclis-i Âyân Riyaseti 98/25
Vilâyât-ı Şarkiyye havzasındaki Dersim Sancağı mülhakatından Ovacık Kazası'nda sakin olan Kızılbaş Kürdlerin şu günlerde Mamüretülaziz ve Erzurum vilâyetlerinin mücavir kaza ve kurrasına tecavüz etmeye başlamış olduklarına dair A'yan Riyaseti makamına mütevâli feryadnâmeler varid olmaktadır. Karini sami-i vekâletpenâhileri olduğu vechle Dersim Sancağı'nın bu havalisindeki Kızılbaşlar öteden beri hâl-i şekâvette pîyân olub daima devletin gaileli zamanlarında isyanla Eğin ve Çemişkezek ve Kemah kazalarına mülhak sakin ve ita'atkâr Türk köylerine hücum ve asayiş-i mahalliyeyi ihlâl etmeyi iş edinmişlerdir. Muhabere-i za'ile esnasında Erzincan'ın tahliyesi üzerine meydan serbest bulan şakiler mezkûr üç kazadaki köyleri tahrib, mevaşî ağdiye ve melbusât namına bulabildiklerini gasb ve talan ederek biçâre köylüleri aç çıplak, perişan bir halde bırakmış, kadın erkek birçok ma'sumları da câniyâne boğazlamışlardı. Ahiren ordunun hümayunun terhisi üzerine yine fırsat bulan şakilerin tekrar yağmagirlik ve tecaüzâta başlayarak harbin intaç ettiği ağır sefalet ve zaiyatı altında ezilmiş olan köylere musallat oldukları tevali eden feryadnâmelerden anlaşılıyor. "Âlelâde bir çapulculuk mahiyetinde olmadığına âcizlerince de kana'at hasıl olan bu şekavetlerin temadisi mütarekenâmenin madde-i mahsusasına nazaran devleti pek büyük müşkilâta ma'ruz bırakacak bir mahiyet almak üzere olduğunu göstermekte olduğundan mukadderat-ı memleketi âlây-ı sa'ibe ile salim bir mecraya sokmak azminde bulunan hükümet-i seniyyece tedabir-i lâzımenin ittihazında icab eden sür'at ve kat'iyyetle hareket edileceği şübhesizdir. Gerçi Doksanüç Muharebesi'nden beri müzmin bir şekil almış olan Dersim mes'elesinin şu buhranlı zamanda hal ve faslına teşebbüs edilemezse de tedabir-i sa'ibe-i fehimâneleriyle tecavüzatın önü alınarak neteyic-i vehme hüdüsuna imkân bırakılmayacağı muhakkaktır. İş'arât-ı vaki'a, eşkiyanın tecavüz etmekte olduğu geçitlere kuvva-yı muhafaza ikame edildiği takdirde aşayişin te'min edileceği merkezinde ise de ahval-i umumiye-i devleti mülûl olan zat-ı sami-i fehimânelerince de iktiza-yı hâle göre en münasib tedabir-i musibenin ittihazı tabi'i bulunmakla olbabda emr ü ferman hazret-i veliyyülemrindedir. 17 Nisan 1335

Meclis-i A'yan Re'isi
(imza)"
(B.O.A. B.E.O. Sadaret Evrakı A.VRK. 835/75)

10 B.O.A. DH.ŞFR. 98/267.

sına karşı XV.Kolordu bölgesinden destek gönderilmesinin uygun olacağını bildirdiğini söylüyordu[11]. Mustafa Kemal Paşa, müfettişlik görevine başladığı günden itibaren Doğu Anadolu'nun bir bütün olarak korunmasına dikkat etmiş, 10 Haziran 1919'da Sadaret'e gönderdiği şifrede, Kürdistan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılması için bazı aşiretlerin yayın yoluyla propaganda yaptıklarını, Cemil Çeto, Abdülkerim ve Ali Batı gibi Kürt liderlerinin halkı teşkilâtlandırmaya çalıştıklarını belirterek, bunların hemen tutuklanmaları konusunda gerekenin yapılmasını istemiştir[12].

Mustafa Kemal Paşa, Hükûmeti bu şekilde uyarırken 17 Haziran'da Amasya'dan XV.Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifrede, Ermeni çetelerinin zulmünü yaşamış Vilâyât-ı Şarkiyye ahalisinin fedakârlık konusunda daha anlayışlı olduğunu belirttikten sonra şöyle diyordu: "*.....Milleti hür ve müstakil yaşatmaya matuf teşkilâtın yani Müdafaa-i Hukuk-ı Milliyenin her nahiyeye varıncaya kadar teşmili esasatını hazırlamak gereklidir... Bu sebepten ben Kürtleri ve hatta bir öz kardeş olarak tekmil milleti bir nokta etrafında birleştirmek ve bunu cihana Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyetleri vasıtasıyla göstermek karar ve azmindeyim. Erzurum'da tekmil Vilâyât-ı Şarkiyye'nin murahhaslarından müretteb bir heyet bulundurmak hususundaki fikir ve teşebbüsünüzü takdir ederim. Behemehal lâzımdır...*"[13].

Bütün Doğu Anadolu'nun Ermenistan'a verileceği haberleri Kürtlerin sert tepkilerine sebep oldu. Bu haber, özellikle Ermeni zulmü görmüş olan Erzurum ve çevresinde daha çok hissedilmiş, bölgedeki Kürt aşiretlerini müdafaa-i hukuk cemiyetleri ile birlikte çalışmaya sevketmiştir[14]. Erzurum Kongresiyle birlikte bölgede birlik sağlanması konusunda ilk adım atılmıştı. Fakat, özellikle İngilizlerin etkisinin daha çok hissedildiği Güneydoğu Anadolu bölgesinde bu konuda güçlüklerle karşılaşıldı. Kendilerini kürtlerin temsilcisi gösteren İstanbul ve Paris'teki bazı Kürt liderlerinin hareketleri Erzurum çevresindeki Kürtler tarafından şiddetle reddedildi[15].

---

11 **HTVD.** Yıl:2 (Eylül 1953), sayı:5, Vesika No:97.
12 **B.O.A. B.E.O.** Sadaret Evrakı, A.AMD. MV. 107/9.
13 **ATTB.**,IV, s.36-37
14 Martin Van Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, İstanbul, 1993, s.139-140.
15 **HTVD.** Yıl:4 (Haziran 1955), sayı:12, Vesika No:306.

Vilâyât-ı Şarkiyye'de bulunan Kürtlerin müdafaa-i hukuk yolunda çalıştıklarını gören İngilizler bu bölgeye de sızmaya başlamışlar, Rawlinson maiyetindeki subaylardan birini Erzincan'a göndererek Dersim'deki aşiret reisleriyle buluşturmuştur. Ayrıca Erzurum ve çevresindeki Kürtlerle de görüşen Rawlinson'un bu çalışmalarından haberdar olan Kazım Karabekir Paşa, durumu 22 Temmuz 1919'da Harbiye Nezareti'ne bildirerek şöyle diyordu:

" İngilizlerin her yerde Kürdleri tahrike sevkettikleri muhakkaktır.Ancak burası gibi mühim bir mıntıkada bulunanların lâzımı gibi tenvir ve menfaat-i maddiyelerini temine çalışmakta bulunduğundan Dersim mıntıkasına dikkat edilmesi...".[16]

Rawlinson'un bu çalışmaları yanında Binbaşı Noel'in Doğu Anadolu'ya yönelik çalışmaları da dikkat çekiciydi. Binbaşı Noel Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Kürt aşiretleri ile görüşmüş ve onları bağımsızlık konusunda kışkırtmıştı[17]. Buradaki görevini tamamlayan Noel'in Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerinde de seyahat etmesi için İngiliz Yüksek Komiserliği Osmanlı Hükûmeti nezdinde teşebbüste bulunmuştu[18]. Hariciye Nezareti 1 Temmuz 1919'da Binbaşı Noel'in Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetleri dahilinde bulunan çeşitli milletlerin oranlarına, hissiyatına, mültecilerin durumuna ait rapor hazırlayabilmesi için buralarda yapacağı seyahatlerde kolaylık gösterilmesini Dahiliye Nezareti'nden istemişti[19]. Dahiliye Nezareti bu durumu 6 Temmuz 1919'da Erzurum Vilâyeti'ne bildirmişti. Fakat vilâyetler Noel'in bu seyahatine şiddetle karşı idiler. O'nun Kürt aşiretlerini kışkırttığını biliyorlar ve halkın ona karşı kötü davranacağını Dahiliye Nezareti'ne bildiriyorlardı[20].

Bu arada, Kürtlerin temsilcisi olduğunu iddia eden Şerif Paşa, Paris Barış Konferansı'na *"Kürt İddialarına İlişkin Bir Muhıra"* ile müracaat ederek Erzurum'un da içerisinde bulunduğu Kürdistan'da bağımsız bir devlet kurulması ta-

16 **ATASE, K.189, D.104/8, F.96-1.**
17 Noel'in çalışmaları hk.bkz. Mim Kemal Öke. **İngiliz Ajanı Binbaşı E.W.C.Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919)**, İstanbul, 1992; Mim Kemal Öke. **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, Ankara, 1992, s.24-30.
18 **Documents On British Foreign Policy**, First Series, Vol.IV., s.693-694.
19 **B.O.A. DH.KMS.54-1/32, lef.2**
20 **B.O.A. DH.KMS. 54-1/32, lef.3**

lebinde bulundu[21]. Fakat İngilizler bile onun *"kendi kendine gelin-güvey"* olduğunu yazmaktaydılar[22]. Buna rağmen Sevr Antlaşmasının 62., 63., 64. maddeleri Kürdistan hakkında idi. Bu maddelere göre, antlaşmanın imzalanmasını müteakip altı ay içerisinde İngiliz, Fransız ve İtalyan murahhaslarından oluşan bir komisyon, Kürtlere muhtariyet verilecek yerleri tayin edecekti[23]. Fakat İngiliz, Fransız ve İtalyanlar buna fırsat bulamayacaklardır.

Şerif Paşa, konferansa sunduğu nota da, etnografik açıdan olaya bakıldığında Kürdistan, kuzeyde Zivien'den başlıyor, batıya doğru Erzurum, Erzincan, Kemah, Arapkir, Behisni, Divrik'i de içine alacak şekilde genişliyor, Güneyde Harran, Sincar Dağları, Tel Afşar, Erbil, Kerkük, Süleymaniye, Sina çizgisini takip ederek Doğu'da Revanduz Başkale'den geçerek yeni İran hududu ile birleşiyordu[24]. Şerif Paşa'nın Kürdistan sınırları Ermenilerin kurmak istediği Büyük Ermenistan sınırları ile çakışıyordu. İngilizlerin Kürt siyasetini çıkmazdan kurtarabilecek bir çare, Kürtlerle Ermenilerin anlaşmaları olabilirdi. Bu amaçla 20 Kasım 1919'da Ermeniler adına Bogos Nubar Paşa ile Kürtler adına Şerif Paşa bir anlaşma yaparak aynı devletin mandası altında birleşip bağımsız Ermenistan ve bağımsız Kürdistan kurulmasını, azınlık haklarına saygı gösterilmesini, iki devlet arasındaki sınırın Paris Barış Konferansı'nda çizilmesini kabul ettiler[25].

Bogos Nubar-Şerif Paşa anlaşması İstanbul basınında Kürtler aleyhinde yazılar yazılmasına sebep oldu[26]. Bu haberler Erzurum bölgesinde yaşayan Kürt

---

21 Görüşmelerde, Şerif Paşa Ermeni iddialarını reddetmiş, Kürtlerin tarihini, İsfehan'dan Kilikya'ya kadar bütün Türkiye Ermenistanı'nın Van, Bitlis, Diyarbakır ve Harpun'un ve Erzurum'un yarısının Kürdistan adı altında anıldığını, istatistiklerine göre anlatmıştır. Şerif Paşa, *"özgürlük"*, *"otonomi"* ve *"bağımsızlık"* terimlerini de kullanmıştı.(Richard G. Hovannisian, **The Republic of Armenia**, Vol.II (1919-1920), London, 1982, s.443).

22 Öke, **Binbaşı Noel'in Kürdistan Misyonu**, s.78-79.

23 **Türk Muahede-i Sulhiyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi**, Trabzon Türk Matbaası, 1337/1921, s.16.

24 Öke, **Belgelerle Musul ve Kürdistan Sorunu** , s. 43-44 ; Mehmet Bayrak, **Açık-Gizli /Resmî-Gayri Resmî Kürdoloji Belgeleri**, Ankara, 1994, s. 20

25 Öke, **Binbaşı Noel'in Kürdistan Misyonu**, s. 119. İngiliz Binbaşısı Noel,Kürt ve Ermeni ileri gelenleriyle yaptığı görüşmeler sonunda bir Ermenistan ve Kürdistan sınırı tespit etti. Bu çalışmalar 1920 yılında İngiltere'nin güdümünde bir Kürt-Ermeni cemiyeti olan Haybun'un doğmasına sebep olur. Hoybun şubelerinden birisini de Erzurum'da açarak gizli çalışmalarda bulunmuştur. Cumhuriyetin ilânından sonraki birçok isyanda bu cemiyet aktif rol alacaktır.(Suat Akgül, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**, İstanbul, 1992, s. 119; Çay, a.g.e., s. 383).

26 28 Ekim 1919 tarihli **İleri** Gazetesinde Kürtlerin Harekât-ı Milliye'ye muhalif olduklarına dair bazı haberler yer alıyordu.

aşiretlerini harekete geçirmiş ve Albayrak Gazetesi'ne gönderdikleri telgraflarda bu iddiaların aslı olmadığını belirtmişlerdir. Şumnu Sekban Aşireti adına Binbaşı Abdülmecid, Cemadanlı Aşireti adına Maksudbeyzâde Hasan, harekât-ı millîye aleyhinde bulunmadıklarını, şimdiye kadar vatan uğrunda fedakâr bir şekilde çalıştıklarını, Türklerle Kürdün ayrılamayacağını, birkaç kişinin söylediği sözlerin kendileri için geçerli olmadığını bu telgraflarında dile getirmişlerdi[27].

Erzurum Valiliği bu aşiret reislerinin fedakârlıklarından dolayı taltif edilmelerini Dahiliye Nezareti'nden talep ettiyse de Dahiliye Nazırı Mehmed Şerif 23 Aralık 1919 tarihli telgrafında, bu aşiret reislerinin mevki-i iktidarlarının ne olduğunu, taltiflerinden emniyet ve asayiş nokta-i nazarından ne gibi bir fayda beklendiğini Erzurum Vilâyeti'nden sormak gibi uygunsuz bir tavır ortaya koymuştu[28]. Erzurum Vilâyeti'nin b talebinin ne kadar yerinde olduğu bir müddet sonra anlaşılmıştır. Dahiliye Nezareti, Şerif Paşa ile Bogos Nubar'ın ortak bir muhtırayla Paris Barış Konferansı'na katılması karşısında içerisinde Erzurum'un da bulunduğu Doğu ve Güneydoğu valiliklerine 19 Şubat 1920 tarihinde birer telgraf çekerek kısaca, Kürtlerin Osmanlı topluluğundan ayrılmak düşüncesinde olmadıklarına dair Kürt ahali ve aşiretleri tarafından Bâbıâli'ye pek çok mesaj gelmişse de Türkiye meselelerinin ele alındığı ve görüşüldüğü şu sırada bütün Kürtler adına konferansa yapılacak girişimlerden doğabilecek her türlü yanlış anlaşılmalara sebep olmamak için Şerif Paşa'nın hiçbir yetkisi bulunmadığına ve özel emelleri ile yapılan haddini aşan teşebbüslerin Kürt mille-

---

27 **Albayrak**, 4 Kânunievvel 1335/ 4 Aralık 1919, Sayı:49 ; **İleri**, 6 Kânunievvel 1335/ 6 Aralık 1919, No:686. Hınıs Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de gönderdiği 20 Kasım 1919 tarihli telgrafta, bölgede yaşayan bütün Müslümanların birlikte, düşmana karşı savaşmak için söz verdiklerini ve bütün dindaşların müttefik olduğunu söylemekteydi.(**Albayrak**, 30 Teşrinisâni 1335/ 30 Kasım 1919, Sayı:48)

28 **B.O.A.DH.ŞFR**.105/157. K. Karabekir Paşa, Erzurum'dan 27 Mart 1920'de III. Kolordu Kumandanlığı'na çektiği telgrafta bu konuyu ele alarak, "*.... Vatanımızdan bir kısmının Ermenilere terkine karar verilmesine dair son haberlerden dolayı müslim olan bütün Kürt asâirinin elele vererek düşmanların harekât ve icraat-ı zalimânelerine karşı mücadeleye ve din ve vatan uğrunda açılacak mücadelede ya büsbütün dünyadan kalkmak veyahut düşmanlarını kahr ve mahvedinceye kadar azim ve sebat göstermeye karar verdikleri hakkında mıntıkamızdaki aşâ'ir rü'esâsından müteaddit telgraflar alıyorum. Verilecek her emri icrâya müheyyâ olduklarını bildiren ve makine başında cevap bekleyen rüesâ-yı mumâileyhime din ve vatan uğrunda gösterdikleri âsâr-ı samimiyet ve gayretten dolayı teşekkür ederek indel icab pek kıymettar hizmet ve muavenetlerinden istifade olunacağı ve şimdiki halde sükûn ve itidal içinde intizarda bulunmalarını cevaben bildirdim...*" diyordu. (**İTVD**. Yıl:7 (Aralık 1958), Sayı:26, Vesika No:681).

tinin gönülden isteklerini kesinlikle belirtmeyeceğine göre, bu konuda Kürt ileri gelenlerinden, aşiret ve ahalisi tarafından Paris'e İ'tilaf Devletleri temsilcilerine çekecekleri tabiî olan telgrafların vakit geçirilmeden çekilmesi tavsiyesinde bulunuyordu[29].

Meclis-i Meb'usan'ın 19 Şubat 1920 tarihli toplantısında, Bogos Nubar-Şerif Paşa Anlaşması ele alınarak tartışıldı. Bu görüşmede, "Türk" ve "Millet" kelimeleri açıklanarak Türk kelimesinin çeşitli etnik unsurları içerdiği, milletten ise Osmanlı Milleti anlaşılması gerektiği anlatıldı[30]. Dahiliye Nezareti'nin 19 Şubat tarihli emri gereğince Erzincan ve Diyarbakır'dan gelen telgraflar 26 Şubat'ta yapılan Meclis-i meb'usan içtimaında okundu. Gelen telgraflarda yapılan anlaşmaların basitliğinden bahsedilerek Kürt ve Türk'ün kardeş olduğu, Kürtlerin Cami'a-i Osmaniye'den hiçbir zaman ayrılmak istemedikleri ve her zaman birlikte yaşamak istenildiğinden bahsediliyordu[31]. Bu telgrafların okunmasından sonra söz alan Erzurum Meb'usları Celâleddin Arif Bey ve Hüseyin Avni Bey Kürtlerin Türklerin ayrılmaz bir parçası olduğunu ve Şerif Paşa'nın hiçbir zaman bunları temsil edemeyeceğini belirtmişler ve Erzurum dahilinde bulunan Kürtler namına Şerif Paşa'nın bu teşebbüsünü protesto etmişlerdir[32].

Bu protestolardan sonra yurdun çeşitli yerlerinden telgraflar 6 Mart 1920'ye kadar meclise gelmeye devam etti. Erzurum meb'usları mecliste Kürtçülük ve Ermeni hadiseleri üzerinde yoğun bir şekilde çalıştılar. Nitekim Şerif Paşa'nın Paris'te Ermeni Bogos Nubar Paşa ile anlaşma yaptığı sırada Meclis-i Âyân üyesi Abdülkadir Efendi de bir gazetecinin sorularını cevaplayarak, *"malûm olduğu üzere Ermeniler Şarkî Anadolu'daki Altı Vilâyet'in kendilerine verilmesini istediler. Bunun üzerine biz Kürdler de bu vilâyetlerdeki ekseriyeti bizim teşkil eylediğimizi söyleyerek Meclis-i Âli'ye müracaat eyledik ve tahkik için bir hey'et gönderilmesini talep ettik. Bogos Nubar Paşa buna muvafakat etti. İşte matbu'atın bahsettiği Kürt-Ermeni İ'tilâfı bundan ibarettir. Şerif Paşa'ya gelince kendisi Kürd Cemiyeti'nin nurahhasıdır. Bu cemiyetin bizce mahiyet-i millîyesi*

29 **B.O.A.DH.ŞFR. 107/104**
30 **MMZC.** D:4, İ:12(19 Şubat 1920), s. 137-138.
31 **a.g.e.**, D:4, İ:14 (26 Şubat 1920), s. 208
32 **a.g.e.**, D:4, İ:14(26 Şubat 1920), s. 208-211.

vardır. Binâenaleyh Şerif Paşa, Kürd murahhası olarak hareket edebilir. Biz Kürdlerle meskûn Altı Vilâyetin muhtariyetini istiyoruz"[33] demesi Vilâyât-ı Şarkiyye meb'uslarını harekete geçirmiş ve içerisinde C. Arif, Hüseyin Avni, Süleyman Necati, Ziya ve Zihni Beylerin bulunduğu bu meb'uslar bir encümen teşkil etmişlerdir[34]. Encümen *"mensup oldukları vilâyât ahalisinin hukukunu müdafa'a ve Vilâyât-ı Şarkiyyenin kat'iyyen Ermenistan olamayacağı"*na dair bir beyanname yayınlamıştır[35]. Ayrıca bu konu C. Arif Bey tarafından 1 Mart 1920'de meclise getirilmiş ve bu sözlerinden dolayı, Kânûn-ı Esâsî'nin 48. Maddesi gereğince, Abdülkadir Efendi'nin âyan üyeliğinden düşürülmesi gerektiğini, bir takrirle meclise bildirmiştir[36]. Tahrik kabul edilerek, konu Meclîs-i Âyan'a sevk edilmiş, burada Abdülkadir Efendi, kendisine mâl edilen demeçlerle ilgili açıklamalar yapmak için gizli bir celse toplanmasını istemişti. Gizli celsede aslâ böyle bir beyanatta bulunmadığını belirten Abdülkadir Efendi, bir önerge vererek üzerindeki baskıları kaldırmıştır[37].

İstanbul'daki bütün bu çalışmalara ve Anadolu halkının tepkilerine rağmen İngilizler kendi çıkarları doğrultusunda Kürtleri kışkırtmaktan vazgeçmiş değillerdi. İngiltere Dışişleri Bakanı Earl Curzun, İstanbul'da bulunan Müfettiş John de Robeck'e, 26 Mart 1920'de gönderdiği telgrafta, *"Barış Konferansı'nda Kürdistan hakkındaki amacımız ne İngiltere'nin, ne Fransa'nın, ne de diğer Avrupalı bir devletin otonomisi değildir, fakat Türkiye'den kesinlikle ayrı bir Kürdistan otonomisidir. Yapacağımız Kürt çıkarları ile Ermeni ve Hıristiyan azınlıkların çıkarlarını uyuşturmaktır. Barış Konferansı'nda bunlar ele alınarak görüşüle-*

33 **Tasvir-i Efkâr**, 28 Şubat 1336 / 1920, No:3000 . Polis Müdüriyet-i Umumiyesi, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 10 Şubat 1920 tarihli raporunda, İstanbul, Bursa ve Diyarbakır'da Kürtçülük çalışmalarından bahsederek Seyyid Abdülkadir'in Paris'e gizlice adam gönderdiğinden ve bunların Türkiye'de ve Paris'te Ermenilerle birlikte çalıştıklarından bahsetmektedir. (**B.O.A.B.E.O.** Sadaret Evrakı, A.AMD.MV.108/4)

34 **Yeni Gün**, 4 Mart 1336 / 1920 , No:349

35 **a.g.g.**, 6 Mart 1336/ 1920 , No:351.

36 **MMZC**, D:4, İ:17 (1 Mart 1920), C:1, s. 301

37 T. Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler** II, s. 194. Abdülkadir Efendi 2 Mart 1920 tarihinde bir gazetecinin sorularını cevaplayarak, İdari hatalardan dolayı Kürdistan muhtariyetini istediğini, İstanbul'a Kürt aşiretlerinin gönderdikleri telgraflara inanmadığını, Şerif Paşa'nın Paris'te iyi bir şekilde çalıştığını, Bogos Nubar ile bir anlaşma yaptığının doğru olmadığını, Vilâyât-ı Şarkiyye'de Kürt çoğunluğun bulunduğunu söylemiştir. (**Tasvir-i Efkâr** , 2 Mart 1336 / 1920, No:3002 ; **Vakit** , 6 Mayıs 1336 / 1920 , No:837).

cektir. Bu konudaki çalışmaların Kürt ileri gelenleriyle ve Kürt Kulübüyle olmalıdır"[38] diyerek İngiliz politikasını ortaya koyuyordu.

Şark Harekâtı sırasında da, Kürtçülük çalışmalarının etkisi görülmüştü. Harekâta Muş Bölgesi'nden yardım gönderilmemiş, bu davranışta Cibranlı Halit Bey'in rolü olduğu anlaşılmıştı[39]. Cibranlı Halit'in hükûmete cephe aldığı kolorduca öğrenilmiş, bölgedeki aşiretlerin başından alınması düşünülmüş ve bu sebeple Erzurum'a çağrılarak, miralaylık rütbesi üzerinde kalmak şartıyla kolordu divan-ı muhasebât komisyon reisliğine getirilmişti. Cibranlı Halit'in Erzurum'a getirilmesi bir çözüm olmamış, bu sefer gizli olarak çalışmaya başlamıştı. Halit, Erzurum'da bulunan birkaç Kerkük ve Süleymaniyeli subay ve Erzurum halkından beş-on kişi ile anlaştı. Kürt Teâli Cemiyeti ve Bitlis Meb'usu Yusuf Ziya ile sıkı bir ilişki içerisine girdi[40]. Halit, bu çalışmaları sonunda 1920 Ekimi'nde Erzurum'da "Kürdistan Bağımsızlık Komitesi"ni kurdu. Komite birkaç ay içinde birçok doğu ilinde örgütlenerek Dersimlilerle irtibata geçti. Kürtçe kitap ve yayınlar vasıtasıyla propaganda yapan komite, aşiret reisleri, ulemâlar, şeyhler, öğrenciler, subaylar ve memurlarla da ilgileniyordu. Şeyh Sait isyanının temelini de atan bu komitedir[41]. Şark Harekâtı'ndan ve bu sırada Erzurum'da meydana gelen olaylardan faydalanan ayrılıkçılar, kendileri için rahat bir çalışma ortamı bulmuşlardı. Batıda kazanılan kesin zaferden sonra İstanbul'daki Kürtçülük faaliyetleri tamamen ortadan kaldırılmıştı. Fakat Erzurum'da bulunan komite, 1923 yılında yine merkezi Erzurum olmak üzere gizli Azadî Teşkilâtı'nı kurdu. Teşkilâtın kurucuları arasında Cibranlı Halit ve Yusuf Ziya da vardı[42]. Bu teşkilât Şeyh Sait İsyanı'nda önemli bir rol oynayacak, fakat teşkilât isyan için Erzurum ve çevresinden destek bulamayacaktır.

---

38 **Documents On British Foreign Policy** , First Series , Vol. XIII , s. 49-50

39 ATASE, K.590, D.126/11:1, F.23. Şark Harekâtı'na katılmayan aşiretlerin ihanetleri hakkında incelemeler yapılmış ve harekâta katılmayan aşiret alaylarının kaldırılması ve ahz-i asker kanununa tâbî tutulacakları Erzurum ve Van Vilâyetlerine XV.Kolordu Kumandanlığı tarafından bildirilmişti (12 Mart 1921). (ATASE, K.590, D.126/11:1, F.19, F.24, F.24, F.93). 21 Mart 1921'de de bütün aşiret alaylarının terhisi kararı Kazım Karabekir Paşa tarafından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne bildirilmiştir (ATASE, K.590, D.126/11:1, F.114-1, F.120).

40 M.Şerif Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**. Ankara, 1961, s.122-123.

41 Akgül, a.g.e., s.44 ve 84.

Kürt milliyetçileri Millî Mücadele boyunca, Doğu Anadolu içerisinde Erzurum'u kendilerine bir üs olarak kabul etmişler, teşkilâtlarını burada kurmak istemişler, fakat bölge halkından destek bulamadıklarından emellerini gerçekleştirememişlerdir. Erzurum kendi içerisinde böyle bir çalışmaya fırsat vermediği gibi çevresindeki bu tür çalışmaları da durdurmak için gayret göstermiştir.Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Albayrak Gazetesi, XV.Kolordu Kumandanlığı hep Türk ve Kürdün birliği için çalışmış, ayrılığın ve parçalanmanın yok olmak demek olacağı üzerinde durmuşlardır.

B- ERMENİ MESELESİ

1. Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Erzurum'da Ermeniler

Başlangıcı karanlık olan Ermenileri, Persler Armina ve Yunanlılar da Armenoi olarak isimlendirmişlerdir[43]. Bunlar kendilerine Hay/Hayk, yaşadıkları topraklara da Hayatan demişlerdir. İlk defa Urartulardan sonra tarih sahnesinde görünen Ermeniler[44] Güney Kafkasya geçit bölgesine uğrayan kavimlerle bölge yerlilerinin veya bölgede hakimiyet kurmuş olan halk ve kültürlerin münasebet ve karışımlarıyla ortaya çıkan gruplardan biridir. Milâdî III. asırda Saint Gregoire tarafından Hıristiyanlaştırılmış ve Hıristiyanlıkla birlikte de cemaat olma hüviyetini kazanmaya başlamışlardır. Bölgeye hakim olan hasım güçler, Ermeni câmiasını birbirlerine karşı kullanırken bazen zora başvurmuşlar, fakat çoğu kez câmianın tamamına veya bazı kesimlerine menfaat sağlama ve vaadetme yolunu seçmişlerdir. Bu durum Ermenilerin kültür yapısını ve içtimaî farklılaşmayı büyük ölçüde etkilemiştir[45].

---

42 Çay, a.g.e., s.394; Kalafat, **Şeyh Sait İsyanı**, s.128-129; Martin Van Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.160.

43 Ermenilerin ilk yaşadıkları Erivan, Gökçegöl, Nahçıvan, Rumiye Gölü kuzeyi ve Mako bölgesine; Asuriler Urartu, İbraniler Ararat, Aramlar Haiminap (Harmini) yani yüksek memleket ismini vermişlerdir. Darius Kitabeleri'nde bu bölgeye yukarı memleket anlamına gelen Armenia (Armînia) denmiştir. Bu nedenle Armenia deyimi sadece coğrafî bir isimdir; Ermeniler de burada yaşayan halktır. (**Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genkur. Bşk. Yay., Ankara, ,1992, s.4)

44 Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s.699

45 Recep Şahin, **Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, İstanbul, 1998, s.29-30. Ermenilerin bu özelliğine dikkat çeken Piyer Loti, Ermenilerle ticarî ve içtimaî ilişkiye girenlerin onlardan kısa süre içerisinde ayrıldığını, Türkleri faizle soyduklarını kaydetmektedir (Piyer Loti, **Türkler ve Ermeniler**, İstanbul, 1335/1919, s.16).

Ermeniler, Garin dedikleri Erzurum'da ve bazı köylerinde Gürcülerle birlikte yaşamışlardır. Erzurum Ovası'nın kuzeybatısındaki Artze/Kara Arz'da da Selçukluların gelişine kadar Ermeni ahali yaşamıştı. Ermeniler en müreffeh günlerini Türk idaresi altında geçirdiler. XVII.y.y.dan itibaren Katolik din adamları Erzurum ve çevresine gelmeye başlayınca Ermeni ahali arasında görüş ve inanış farklılıklarının ilk tohumları atıldı. Şah Abbas ve Nadir Şah zamanlarında, İran Ermenileri büyük zorluklarla karşılaşınca Osmanlı toprakları ve dolayısıyla Erzurum ve çevresine yerleştiler[46].

XIX. y.y.dan itibaren Ermeniler büyük devletler tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı siyasî bir baskı aracı olarak kullanılmaya başlandı. Ermenileri önce İngilizler desteklediler ve doğuda Rusya'nın Anadolu'ya ve Irak'a inmesi tehlikesine karşı bir tampon devlet kurmak istediler. Bu Rusya'nın işine gelmediği için Osmanlı Devleti'nin tarafını tuttu, istatistikler ve eserler yayınlayarak Doğu Anadolu'da devlet kuracak bir Ermeni çoğunluğu bulunmadığını savundu. Daha sonra Rusya, İngilizlerle anlaşınca Ermenileri kendisi kışkırtmaya ve Doğu Anadolu vilâyetlerinde bir Ermeni özerkliğini kurmak için İstanbul Hükûmeti'ni sıkıştırmaya başladı ve Türklerle yapılacak bir savaşta Ermeniler yararlılık gösterirlerse Ermenilere bağımsızlık vereceğini söyleyerek onları kendisine çekti. Bu sayede bir taraftan Rus ordusu içinde ve diğer taraftan Türk orduları gerilerinde istediği hareketleri yaptırmayı başardı[47].

1829 Türk-Rus Savaşı sonunda Edirne Anlaşması'nın imzalanmasıyla Ruslarla işbirliği yapan 120.000 Osmanlı Ermenisi Rusya'ya göç ederek Türklerin bulundukları bölgelere yerleştirildiler. Erzurum ve civarından göçürülen bu Ermenilerin çoğu sanat erbabı idiler ve ilk etapta 150 hane göçürülmüştü. 300 Ermeni de Rus subaylarının aldatması ve yönlendirmesi ile şehirden ayrılmıştı. Böylece Rusya yeni işgal etmiş olduğu bölgelerdeki ve Gürcistan'daki insan ihtiyacını gidermeyi düşünmüştü. Fakat bu bölgedeki durumdan rahatsız olan bu Ermenilerin çoğu geri döneceklerdi[48]. Vital Cuinet,bu tarihlerde 90.000 civarın-

46 Konukçu, a.g.e., s.699-700.

47 Kâzım Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Neden Girdik**, c.1, İstanbul, 1994, s.93; Nekerelde Kariyablis, **Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilâyât-ı Şarkiyye**, Mütercim: Habil Adem, Dersaadet, 1332, s.170.

48 Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler" **Belgeler Dergisi**, XXII/17, TTK, Ankara, 1988, s.386-390.

da Ermeninin Rusya'ya göçürüldüğünü, bunun 25.000'inin Erzurum'dan olduğunu yazmaktadır[49].

1830 yılından itibaren faaliyetlerini daha çok Rum ve Ermenilere yönelten İngiliz misyonerler Türkiye'de üç çalışma bölgesi oluşturdular. Bunlardan üçüncüsü "*Doğu Türkiye Misyonu*" idi ve 119 yardımcı temsilcilikle Erzurum, Bitlis, Harput, Mardin ve Van'ı çalışma merkezi olarak seçmişti. Rum, Ermeni ve Slav Ortadoks Câmia ve kiliseleri üzerinde oynayan Rusya'nın temsilcileri veya misyonerleri ise, faaliyetlerini Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgelerinde yoğunlaştırmakta idiler[50].

18 Şubat 1856'da Islahat Fermanı'nın yayınlanmasıyla, Erzurum ve Doğu Anadolu'daki Osmanlı vatandaşı Ermeniler de zaten mevcut millî ve dinî hürriyetten ziyadesi ile memnun kaldılar. ABD., İngiltere, Fransa ve Rusya'dan gelen misyonerler Erzurum'da ve vilâyette bazı istasyonlar kurdular[51]. Rus ve İngiliz konsoloslarının bölgedeki bütün Ermeni isyanlarında parmakları vardı ve pekçok entrika çevirdiler. Ermeni komiteleri özellikle Erzurum isyanlarında kendilerini teşvik eden, silah veren, himaye vaad eden ve kendilerine konsoloshane kapılarını açan İngiliz ve Rusları hiç unutmadılar[52].

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Ermeniler Rusların tarafını tuttular. 1878 yılı başlarında Ruslar Erzurum'a girdiler ve Ermeniler tarafından kurtarıcı olarak kabul edildiler. Bu tarihe kadar hem Erzurumlular, hem de yöneticiler Ermeni tebalarına her zaman iyi davranmışlar, ticaret erbabı olanları Osmanlı ülkesi içinde ve dışındaki alış-verişlerini serbestçe yapmalarını sağlamışlardı. Ayrıca, onların resmî görevlerde yer almaları da temin edilmişti[53].

---

49 Konukçu, a.g.e, s.704.

50 Şahin, a.g.e, s.705.

51 Konukçu, a.g.e. s.705.

52 **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, (Yay.Haz: H.Erdoğan Cengiz), Ankara, 1983, s.234.

53 Konukçu, a.g.e, s.705. Ermeni yazarı M.Varantyan Türkiye'deki Ermenilerin durumu ile ilgili olarak, Türkiye'deki Ermenilerin Rusya'daki Ermenilere kıyasla, Ermeni dini ve kültürü bakımından çok ileri ve bağımsız olduklarını; Ermenilerin Avrupalılarca tanınmadığını, bunların dünyanın birçok yerine dağılmış, kendi çıkarlarından başka hiçbir şey düşünmeyen Yahudiler gibi, yersiz, yurtsuz, başıboş insanlar olarak tanındığını yazmıştır. (Esat Urat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987).

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin gösterdiği bütün iyi niyete rağmen dış kışkırtmalarla yasal olmayan yollara başvurdular. Gizli cemiyetler ile Doğu Anadolu'da bir hayalî Ermenistan yaratma çabasına giriştiler. Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan kuracak imkâna sahip olmadıklarını gayet iyi bilen Ermeni isyancılarının asıl gayeleri, başka güçlerin koruması altında Türkiye'nin bir bölümüne yerleşmekti. Bunun için de, Avrupa'nın müdahalesine zemin hazırlamak gerekiyordu. Devamlı şikâyet ve tahriklerle bu müdahalenin temini sağlanacaktı[54].

Van ve Erzurum'da Başkonsolosluk yapmış ve hatırâtını Rus Genelkurmayı'na rapor olarak sunmuş olan General Mayewski bu konuda şunları yazıyordu: *" Türkiye'deki Ermenilerin durumlarının dayanılmaz olduğuna dair şikâyetler, şehirlerde oturan Ermeniler için pek geçerli değildir. Zira bunlar her zaman her türlü hürriyetten istifade etmişler ve imtiyaza sahip olmuşlardır. Ermeni köylerine gelince, çiftçiliği ve sun'î sulamacılığı iyi bildiklerinden durumları Rusya'daki köylülerinkinden çok daha iyidir."*[55] Gerçekten de Ermeniler Osmanlı idaresinde çok rahat etmişlerdi. 1901-1902 yıllarında Erzurum'da 27 okulları, 2040 erkek öğrencileri, 105 kız öğrencleri, 42 öğretmenleri bulunuyordu[56]. 1874 yılında Erzurum ve köylerinde 145 kilise vardı[57].

Bütün bunlara rağmen, 1881 yılında Erzurum'un en zengin Ermenileri olan Pastırmacılar tarafından *"Anavatan Savunucuları"* adında bir cemiyet kurulmuş ve cemiyet İstanbul'daki Gregoryan Ermeni Patriği Nerses Varzhabedyan tarafından onaylanmıştı. Fakat bu cemiyetin fesat ocağı olduğu ve zararlı çalışmaları öğrenilince kapatılarak 56 kişi gözaltına alınmıştı[58]. Yine aynı yıl içerisinde Erzurum'da *"Şurâ-ı Âli"*adında kurulan cemiyet daha sonra adını *"Müdafaa-i Vatandaşlar"* olarak değiştirmişti. 1883 yılında *"Silahlılar"* ve *"Milliyetperver Kadınlar Cemiyeti"* de kurulmuştu. Ancak bunların zararlı çalışmaları tespit edilince hükûmet tarafından kapatılmıştı[59]. Erzurum dışında kurulan Hınçak Komitesi ve Taşnaksutyun Cemiyeti'ne de Erzurum'dan katılanlar olmuştu[60].

---

54 Şahin, a.g.e, s.194.
55 Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, 1990, s.13
56 Süslü, a.g.e., s.47.
57 **Salname-i Vilâyet-i Erzurum**, 1291 (1874), s.137.
58 Konukçu, a.g.e., s.725.
59 Süslü, a.g.e., s.51
60 Konukçu, a.g.e., s.725-726.

Erzurum Ermeni Kilisesi de, Ermeni komitelerinin programlarını uygulama yeri idi. Ermeni kilisesi, bu programların uygulanmasını kendisine iş edinenlerin düşündükleri ve uyguladıkları, isyanı başlatmak için dışardan fedâîler getiren, içeride de bu gibi şahısların bulunmasına çalışan ve bunlara silah temin eden makam durumundaydı[61].

Bütün bu gizli çalışmalardan sonra, 20 Haziran 1890'da Erzurum'da bulunan Saint Asalyan Kilisesi, ihbar üzerine aranmış, buraya gelen Osmanlı askerlerine ateş açılmış ve iki subayla bir jandarma eri şehit edilmişti. Yapılan aramalarda Rusya'dan getirilip kilisede saklanan silah, cephane ve bombalar bulunmuştu. Erzurum'da meydana gelen olaylar Avrupa kamuoyuna "Ermeniler katlediliyor" şeklinde yansıtılmış ve böylece Ermeni planı uygulanmak istenmişti[62]. Erzurum isyanı Ermenileri epey umutlandırmıştı, fakat istedikleri gibi bir netice elde edemediler. Buna rağmen, onlar için bu daha ilk adımdı.

Sultan II. Abdülhamit Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulacağının farkına varmış, büyük devletlere herhangi bir müdahale fırsat vermemek için Doğu Anadolu'da fevkelâde tedbirler almıştı. 1878'de Erzurum'da sıkı yönetim ilân edilerek Ermenilerin güvenliğinin sağlanması için buraya iki tabur gönderildi. Erzurum ve çevresinde görev yapan Osmanlı askerî ve sivil yetkilileri büyük başarı göstererek huzur ve asayişi sağladılar[63].

II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ermenilere yönetime katılma teklifinde bulundu. Neticede, Ermeniler Türklerin çalışmalarını daha iyi öğrenmek amacıyla, birlikte hareket etmeyi kabul ettiler. Fakat, Taşnaksutyun ve Hınçak Ermeni komiteleri 1908-1918 yılları arasında Türkiye içerisindeki ihtilâlci çalışmalarını genişletmek ve halkı silahlandırmak konusunda büyük bir çaba sarfettiler[64].

---

61 **Belgelerle Ermeni Sorunu**, s.113. *"Erzurum'da Ermeni Psikoposu, ihtilâl hareketinin öncülüydü. Valilikte yapılan meclis toplantısına katılmayı ve Hınçak Komitesi'nin emriyle öldürülen Ermenilerin cenaze merasimlerini yapmayı reddetti."* (Yüzbaşı C.B.Norman, **Ermenilerin Maskesi Düşüyor**, (Yay.Haz.:Yavuz Ercan), Ankara, 1993, s.70).

62 Küçük, **Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, s.106-107; **Türk İstiklâl Harbi**, c.III, Doğu Cephesi, s.4

63 Küçük, **a.g.e.** s.35.

64 **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, s.58-60.

Ermenilere tanınan serbestiyetten Erzurum Ermenileri de istifade ettiler. Meclis-i Meb'usan için yapılan seçimlerde Taşnak ve Hınçak eğilimli kimseler yer almış ve Erzurum mebusu olarak Karakin Pastırmacıyan İstanbul'a gönderilmişti[65]. Pastırmacıyan, İstanbul'da Ermeni lobisinin işlerini üzerine aldı. Erzurum'daki bazı Ermeniler de yayın işlerine önem vererek Azadutyanluz, Sivd, Yergir, Ali, Arae, Haraç ve Karun gibi gazeteler neşretmişlerdi[66]. Taşnak ve Hınçaklar 1908'den itibaren Rusya'dan Türkiye'ye göç hareketini başlattılar. Erzurum'a her hafta en az binbeşyüz Ermeni geliyordu. Bunların bir kısmı Anadolu şehirlerine gönderilerek gizlice silahlandırılıyordu. 1908-1909'da Erzurum'da tuhafiye, nalburiye, züccaciye, ticaret ve esnaflık Ermenilerin tekelinde idi[67].

Ermeniler Erzurum ve çevresindeki gizli çalışmalarını Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam ettirdiler. I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin bu savaşa katılmasıyla birlikte Ermenilerin gerçek niyetleri tam olarak su yüzüne çıktı. Daha savaş başlamadan önce, 1914 yılı Temmuz ayında, Taşnaksutyun Komitesi çeşitli vilâyetlerden gelen otuz Ermeni delegenin katılmasıyla Erzurum'da bir kongre yaptı. İki hafta süren kongreye Anadolu, Moskova, Tiflis, Tahran, Tebriz, Amerika, Mısır ve Balkanlardan delegeler katılmıştı. Kongrede özet olarak şu karar alındı: *" Osmanlı İttihat ve Terakki Hükümeti'nin ıslahat hareketleri göstermeliktir. Bu nedenle, muhalefette kalınacak, hükûmetin siyasî programı eleştirilecek ve tutumuyla mücadele edilecektir"*[68].

Osmanlı Hükûmeti seferberlik ilân ettiği sıralarda, Ecmiyadzin Katogikosu ile Kafkas Genel Valisi Vronzof-Daşkof arasında haberleşmeler oldu ve bunun sonucunda Rusların Osmanlı Devleti'ne ıslahat yaptırmaları, Ermenilerin de kayıtsız şartsız hareketlerini Rusya'nın arzularına uydurmaları kararlaştırıldı[69].

---

65 1914 yılında yapılan seçimlerde de Erzurum Sancağı'ndan Vartekos Efendi ile Middiyat Osib Efendi meb'us seçilmişlerdi (**B.O.A. DH.KMS.22/6**).

66 Erzurum'da neşredilen Ermenice Arae Gazetesi, Adliye mensuplarına ve zabıtaya iftira atmış, halkı bölücülüğe teşvik etmişti. Bu sebeple, 24 Mart 1914'te Matbuat Kanunu'na dayanılarak kapatılacaktır (**B.O.A. DH.KMS.18/33** , 2 ve 4).

67 Konukçu, **a.g.e.**, s.730.

68 **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, s.195-199.

69 Konukçu, **a.g.e.**, s.732.

2. Erzurum'un Ruslar Tarafından İşgali ve Ermenilerin Yaptığı Katliamlar

Erzurum, Trabzon-Van yolu üzerinde bulunduğu için hem kara yoluyla Kafkasya'dan hem de Trabzon vasıtasıyla Batum, Köstence ve civar yerlerden kolay bilgi alabilen, vilâyet içerisine kolay sevkiyat yapılabilen bir şehirdi[70]. Bu sebeple, Ermeniler Erzurum'a ayrı bir önem veriyorlar, kuracakları Büyük Ermenistan'ın başkenti olarak kabul ediyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz, Erzurum Vilâyeti merkezinde ve Bayezid'te bulunan Ermenilerin büyük bir kısmıyla Osmanlı ordusundan firar edenler Rusya'ya iltica etmiş, teşkilâtlanıp silahlandırılan *"gönüllü alaylarıyla"* Rus ordularının başında Osmanlı ordusuna taarruz etmişler ve mahallî çetelerle birlikte bölgedeki Osmanlı halkına yapmadıkları mezalim ve katliamı bırakmamışlardı. Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilân etmesiyle birlikte Ermeniler evlerine çekilerek kendilerini yurt dışında göstermeye kalkışmışlar, Patrikhanenin talimatıyla askerden kaçmışlardı[71].

Ermeniler, Türk ordusunun ulaştırma aracı ve ihtiyaç maddeleri noksanını gidermekte her türlü zorluğu çıkardılar. Halkın moralini bozmak için Osmanlı Devleti'nin ve müttefiklerinin başarısız olduğunu propaganda ederek, İtilâf Devletlerinin başarısı için kiliselerde dua ettiler. Erzurum Vilâyeti ve sancaklarında silahlı olarak evlere saldırarak Müslüman kadın ve çocukları öldürdüler. Böylece bölgeden cepheye gönderilen askerlerin morallerini bozacak ve onların ailelerinin yanına dönmelerini sağlayarak Türk kuvvetlerinin gücünü azaltacaklardı[72]. Savaş süresince Ermenilerden meydana gelen çeteler, orduyu arkadan vurdular ve Ruslara yardım ettiler. Ordunun durum ve harekâtını daimî surette Ruslara haber vermek için Trabzon ve Erzurum'da birer casus bürosu kurdular. Ermenilerin bu hareketleri III. Ordu Komutanlığı ve Erzurum Valiliği tarafından hükûmete bildirilerek gerekli tedbirlerin alınması istendi[73].

---

70 **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, s.234.
71 a.g.e., s.234-235.
72 a.g.e., s.236-237.
73 Konukçu, a.g.e., s.733.

Hükûmet, düşmanla işbirliği yaparak Türk ordusunu arkadan vuran, Türk köylerini basan Ermenilere karşı çeşitli tedbirler almak zorunda kaldı. İlk olarak komite merkezlerini kapattı, sonra da hükûmetin emirlerine, memleket savunmasına ve asayişin korunması için alınan tedbirlere muhalefet edenlerle casusluk yapanların, *"münferiden veya müctemian"* hükûmetçe tesbit edilen bölgelere nakledilmeleri için, 14 Mayıs 1915'te bir kanun çıkardı[74]. Sonradan Tehcir Kanunu adını alan bu kanunla, Doğu Anadolu ve Erzurum'daki Ermeniler, her türlü hakları korunmak şartıyla batıya, Suriye taraflarına gönderildiler. Hükûmet 1915 yılı Temmuz ayında Erzurum kafilesini yola çıkardı. Ilıca, Umudum, Arzutu, Hinsk, Müdürgü, Tasmohor v.s. köylerdeki Ermeniler göçe başladı. Bu Ermeniler, alınan bütün tedbirlere rağmen Kığı ve Palu civarında eşkıya taarruzuna maruz kaldılar[75]. Tehcir esnasında meydana gelen, istenmeyen bu olaylar bugün dahi Ermeniler tarafından dramatize edilerek *"Ermenilerin Soykırımı"* olarak anlatılmaktadır. Ermeniler sözde katliâmda 1.500.000 Ermeninin öldürüldüğünü iddia etmektedirler. Halbukî, tarihin hiçbir döneminde bu bölgede 1.500.000 Ermeni bulunmamıştır[76]. Osmanlı belgeleri de bu iddiaları yalanlamaktadır.

Osmanlı Devleti içeride Ermenilerle uğraşırken, Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı 11 Şubat 1916'da Erzurum'a taarruza geçti. Bu cephedeki Osmanlı birliklerinin eğitimi ve disiplini zayıf olduğundan Ruslara karşılık vermek imkânsızdı. Bu şartlar altında 3.Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa 14 Şubat'tan itibaren Erzurum'un batısına çekilmeye başladı. Rus birlikleri ile beraberlerindeki Ermeniler 16 Şubat 1916 sabahı Kars Kapı'dan Erzurum'a girdi. Çekilen birlikler, bırakılmak zorunda kalınan top, cephane vesair eşya ve malzemeyi tahrip ettiler. Yalnızca taşınamayan 250 hasta ve yaralı, başlarında gerekli subaylar olduğu halde Erzurum hastanelerinde bırakıldı[77].

---

74 **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, s.237-239.

75 Konukçu, a.g.e., s.733.

76 Salâhi R. Sonyel, "Birinci Dünya Savaşı Günlerinde Türk-Ermeni İlişkileri ve İngiliz Propagandası", **Belleten**, LVIII/222 (Ağustos 1972), s.376-380.

77 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı**, c.II, Genkur.Bşk.Yay., Ankara, 1993, s.90, 113 ve 141.

Rus birlikleriyle birlikte Erzurum'a giren Ermeni birliklerinin ilk işleri, Ermenilere karşı tavır takınmış İttihatçıları bulmak ve Rus eli ile cezalandırmak oldu. Ruslar Erzurum'da yüzotuziki kişiyi gözaltına alarak bazılarını Azerbeycan'a ve Sibirya'ya sürdüler. Bunlardan suçsuzlukları herkes tarafından bilinen bazı kimseler Tebriz Kapısı civarındaki kale burcunda idam edildiler[78]. Ermenilerin boşaltmış oldukları Kilise Mahallesi'ndeki evler tekrar doldurmaya başlandı. Kars ve sınır ötesinden getirilen Ermeniler de buralara yerleştirildi. Savunmasız ve Rusların insafına terkedilmiş köyler ahalisi sistemli bir şekilde yok edildi.[79]. Ermeniler, kendilerine vaadedilen *"Büyük Ermenistan"*ın kurulma zamanı geldiğine inanarak bölgede nüfus çoğunluğunu sağlamak için çalıştılar.

Rus ordusu Erzurum'u ele geçirdiği zaman Rus Başkomutanı verdiği emirde; *" Ermenilerin Erzurum'da oturmaya hakları yoktur"* diyordu. Rusların Kafkas Genel Valisi de: *"Geleceğin Ermeni yurdu, Rusya'nın koruyuculuğu altında bulunmalıdır"* demekle Rus politikasını açıklamıştı. Rusya'nın hedefi bağımsız bir Ermeni yurdu kurulmak değil, Doğu Anadolu'ya Rusları yerleştirmek ve burada yeni bir Kazakistan kurmaktı. Doğu Anadolu'da Ermenilere verilecek bir bağımsızlık onları Rusya'ya, İran'a komşu yapacak Fırat, Dicle vadilerine inmelerini sağlayarak Anadolu'ya hakim kılacaktı. Trabzon ve Erzurum şehirleriyse Anadolu'ya giden yolların üzerindeydi ve bu stratejik bölgeler Ermenilerden çok Ruslara gerekliydi[80].

Erzurum şehri Ermeni zulmü altında ezilirken, 1917 yılı Ekim ayında Rusya'da Bolşeviklik ilân edildi. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan anlaşmaya göre, savaşa son verilecek ve Osmanlı Devleti 1914 sınırlarına kadar olan toprakları alacaktı. Böylece Rusların Erzurum'u boşaltmaları sağlanmıştı.

Ruslar Erzurum'dan çekilirken, Doğu Anadolu'daki görevlerinden ayrılmayan bir kısım Rus askerleriyle Ermeni gönüllü alaylarını bu bölgede bıraktılar. Ermeniler, kendi gelecekleri için Doğu Anadolu bölgesini ellerinde bulundurmak istediklerinden bu bölgedeki Türkler çok zor durumda kaldılar. 1917 yılı

78 Konukçu, a.g.e., s.386.
79 a.g.e., s.734.
80 Uras, a.g.e., s.612.

Aralık ayında Bulgaristanlı bir Ermeni olan Torkom, Erzurum Merkezi Komutanlığı'na getirildi. Torkom, Türk halkına çok zulüm yaptı. Türk halkını korkutmak ve sindirmek amacıyla gösteriler düzenledi ve bir konuşmasında da Ermenilerin bağımsızlığını ilân ettiğini söyledi. Bunun üzerine Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelitze tarafından görevinden alınarak Erzurum'dan uzaklaştırıldı. Yerine, Erzurum'u savunmak için Rus ordusu generali üniformasını taşıyan Antranik ile yine Ruslar tarafından Doğu Anadolu illeri vali yardımcılığına atanan Ermeni Doktor Azeryev (Zavrief) gönderildiler. Bu tayinler Erzurum ve çevresinin Ruslar tarafından Ermenilere verildiği anlamına geliyordu. Ermeniler, Rus birliklerinin çekilmesiyle Erzurum'da İhtilâlci Ermeni Birliği oluşturmuşlar ve buna *"Ermeni Askerî İttihadı"* adını vermişlerdi[81].

3. Ordu Komutanlığı İ. Kafkas Kolordusu Komutanlığına getirilen Kazım Karabekir Paşa, doğunun kurtarılmasıyla görevlendirildi. Kolordu, 1918 Martı'nın ilk haftasında Erzurum Ovası'na inebildi. Albay Morel, Dr.Azaryev ve Antranik'in idaresindeki Ermeni çeteleri çekilme esnasında bütün köyleri yakarak Müslüman ahaliyi katlettiler. Türk kuvvetleri 12 Mart 1918'de Erzurum'a girdi. Fakat Erzurum'un durumu çok kötü idi[82].

Ermeniler vahşet ve cinayetlerini en büyük çapta Erzurum'da işlediler. Engizisyon işkencelerinden daha korkunç ve daha ağır zulûmleri burada yaptılar. Şehirde yangınlar çıkararak depoları yaktılar. Yalnız şehir içinde 29 mahallede şehit ettikleri Müslüman sayısı 2377 idi. Türk ordusu karşısında her türlü ümitlerini yitiren Ermeniler Erzurum'dan kaçarken rast geldikleri Müslümanları pek alçakçasına öldürmüşler, bir çoğunu da Kars Kapısı'ndaki mahzenlere doldurarak fecî bir şekilde katletmişlerdi[83].

Ermenilerin Erzurum'daki zulüm ve toplu öldürmelerine ait Rus Yarbayı Twerdo-Khalebof'un 29 Nisan 1918 tarihli yazısı ibretle okunacak bir belgedir. Khalebof'un yazısında Erzurum ile ilgili kısmı önemine binâen vermeyi uygun görüyoruz:

---

81 Twerdo Khlebof, **Notes of Superior Russian Officer on the Atrocities At Erzurum, 1919** (B.O.A., B.E.O. A.VRK. 840/10). Esir Rus Topcun Kumandanı Yarbay Twerdo Khlebof'un tarihçesinden, Karabekir, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu (Doğunun Kurtuluşu), s.156-165.

82 Ati, 13 Mart 1334/1918, No:62; 14 Mart 1334/1918, No:63

83 **Türk Harbi Kafkas Cephesi**, c:II, s.467.

".....Ilıca Kasabası'nda firar edemeyen Türklerin kâffesinin katledilmiş olduğunu, kör baltalarla enselerinden kesilmiş birçok çocuk cenazelerini gördüğünü bizzat Başkomutan Odişelitze söyledi.

" Erzurum'daki birinci büyük kıtâle 7 Şubat'ta teşebbüs ettiler. Sokaklarda ahaliden (270) kişiyi yakalamışlar; bunları tamamen toplattırmışlar; bizzat benim gayretim neticesinde bunlardan ancak sağ kalan yüz kişi kurtarılmıştır. 17 Şubat'ta Tepeköy'ün bütün ahalîsi, kadın, erkek, çocuk hepsi katledilmiş olduğunu işittim.

" Erzurum umum kıtâli Rus Kafkas Ordusu Kumandanı Odişetlitze'nin Erzurum'u terk etmesinden sonra başladı. Fakat generalin Erzurum'da bulunduğu sıralarda dahi münferiden katliamlar yapılıyordu. Erzurum katliâmını Antranik ve Doktor Azaryev tertib etmişlerdir. İcraat, Şubat'ın üçüncü günü başlıyor. Erzurum'un bütün mahalleleri kuşatılarak herkes yol yaptırmak bahanesiyle toplanıyor, Kars Kapısı haricine götürülüyor. Aziziye Tabyası civarında öldürülerek çukurlara doldurulyor. Daha sonra Erzurum'da garnizonda bulunan Ermeni askerleri hanelere taarruza başlıyor. Bu facia Şubatın yimidördüne kadar devam ediyor. Erzurum'a giren Türk kıta'atı kasaba dahilinde (2127) maktul erkek cenazesi defnediyor ve ayrıca Kars Kapı haricinde 250 ceset bulunmuştur.

"Erzurum'dan çekilen Ermeni Kıta'atı daha şiddetlisini Pasin Ovası Köylerinde ve Hasankale'de yapmışlardır. Bu kasabadaki cesetlerin sayısı 1500'e ulaşmıştır...:"[84].

---

84 Karabekir, **Doğu'nun Kurtuluşu**, s.165-176; **İleri**, 27 Şubat 1335/1919, No:410-28; 3 Mart 1335, No:415-33. Ermenilerin Erzurum ve çevresinde yaptıkları cinayetler hk.bkz. I.Kafkas Kolordusu'nun General Harbord Riyasetindeki Amerikan Heyetine Sunduğu *" I.Kafkas Kolordusu'nun 1334 senesindeki Harekât Meşhudatı"* hakkındaki rapor, Erzurum, 15.Kolordu Matbaası, 1335/1919; **Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar**, Dahiliye Nezareti Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından: 6, s.6-9; **İkdam**, 8 Şubat 1335/1919, No:7901; **Ati**, 15 Şubat 1334/1918, No:46; 20 Şubat 1334/1918, No:51; 25 Mart 1334/1918, No:84; Mehmed Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler**, İstanbul, 1976, s.737-790; Zeki Başar, **Kurtuluş Yazılarımla Erzurum**, Ankara, 1967, s.61-63; Yavuz Aslan, " Erzurum'da Ermeni Mezâlimi Hakkında Katarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları", **Atatürk Ünv. AİİT. Enstitüsü Dergisi** I/6, Erzurum 1993, s.89-103; Gürsoy Solmaz, **Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü (1918-1919)**, Van, 1995, s.83-84; **Talat Paşa'nın Anıları**, (Yay.Haz: Alpay Kabacalı), İstanbul, 1994, s.89-126.

3. Mütarekeden Sonra Ermeni Meselesi ve İstekleri

Erzurum, Sarıkamış ve Kars Ermeni zulmünden kurtulmuş, Ermenilerin Büyük Ermenistan hayalini gerçekleştirme çabaları sonuçsuz kalmıştı. Fakat, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması Ermenilere yeni bir umut kapısı daha açmıştı. Böylece Ermeniler Doğu Anadolu'da bir vatan edinme teşebbüsünü tekrar uluslararası platforma taşıma imkânı buldular.

ABD. Başkanı Woodrow Wilson'un barışa temel teşkil eden 14 ilkesi içerisinde yer alan 12.madde, nüfus çoğunluğunu esas alıyordu ve Ermeniler şimdi de Doğu Anadolu'da nüfusça çoğunlukta olduklarını iddia ediyorlardı. Bunu temin edebilmek için I.Dünya Savaşı boyunca tehcire tâbî tutulan Ermenilerin eski yurtlarına dönmeleri için Osmanlı Hükûmeti'ne baskıda bulunuyorlardı. Aslında Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti daha mütareke imzalanmadan önce, savaşın kendi aleyhine neticeleneceğini anlayınca İ'tilâf Devletlerinin baskısına maruz kalmamak için 22 Ekim 1918'de böyle bir karar almak zorunda kalmıştı. Alınan kararda, Vilâyât-ı Şarkiyye bölgesine gelecek Ermeniler için bir ön şart koşulmuş, adı geçen vilâyetlerde yiyecek ve emniyet temininden sonra peyderpey Ermenilerin yerleştirilmeleri kabul edilmişti[85]. Başka bir değişle, Erzurum, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Van ve Bitlis vilâyetleri dahilinde nakliye imkânsızlığı, mesken yokluğu ve iaşe darlığı yüzünden, bu bölgeler geçici olarak iskan sahası dışında tutulmuşlardı. Ancak noksanlar tedarik edildikçe muhacirlerin dönüşlerine kısım kısım müsaade edilecekti[86]. Alınan bu kararda, bölgedeki Müslüman halkın Ermenilerden gördüğü zulûmlerin acılarının hâlâ çok taze olması da önemli bir etkendi. Ermenilerin bu bölgelere yerleştirilmeleri bir iç karışıklığı da peşinden getirebilirdi[87]. Bunun dışında Hükûmet, geri dönmeye başlayan Ermenilere karşı iyi davranılması konusunda vilâyetleri uyarmış[88], eşyalarının ve

85 **B.O.A. Hariciye Mütareke Evrakı** (HR.MÜ.), 43/34.

86 **B.O.A. DH.ŞFR.** 90/176; 92/187; 93/26; 93/97; 94/160; 96/100; **ATASE**, K.367, D.16/6 (35), F.1; İ.Ethem Atnur, "Osmanlı Hükûmetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskân Meselesi", **Ankara, Ünv. TİTE Dergisi, Atatürk Yolu**, Yıl:4 (Kasım 1994), sayı:14, s.125.

87 Dahiliye Nezareti 27 Ocak 1919'da Erzurum Valiliğine gönderdiği şifrede, bölgedeki halkın sakinleştirilmesini ve buralara gelebilecek Ermeni ailelerine karşı herhangi bir saldırıda bulunmalarının önlenmesini istiyordu (**B.O.A. DH.ŞFR.** 95/245).

88 **BOA. DH.ŞFR.** 95/256

Müslüman aileler nezdinde bulunan çocuklarının iadesinin temini için çalışmıştır[89].

Ermenilerin hamiliğine soyunmuş olan İ'tilâf Devletleri, Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarını mütarekeden sonra arttırmış, bunun üzerine Osmanlı Hükûmeti Ermeni tehcirini ve sözde Ermenilerin öldürülmeleri olayını incelemek için komisyonlar hazırlamak zorunda kalmıştır[90]. Ermeni Patrikhanesi de 8 Kasım 1918'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği tezkerede, Erzurum Polis Müdüriyeti'nin bulunduğu Ermeni Sansaryan Hanı'nın ikibuçuk yıllık kirası olan 3.000 liranın ödenmesini istemiştir[91]. Bütün bu baskılardan sonra, hükûmet 5 Ağustos 1920'de, Erzurum Ermenilerinin tehciri sırasında meydana gelen olaylardan sorumlu tuttuklarının idamına karar vermiştir.[92].

Ermenilerin imzalanmasından çok memnun oldukları mütareke ile, artık İtilâf Devletleri onların isteklerini yerine getirebileceklerdi[93]. Bu sebeple Ermeniler mütarekeden sonra yoğun bir siyasî faaliyet içerisine girdiler. Bogos Nubar Paşa, 30 Ekim 1918'de İ'tilaf Devletlerine başvurarak, içerisinde Erzurum'un da bulunduğu tam müstakil bir Ermenistan'ın kurulmasını ve bu istiklâlin İ'tilâf Devletleriyle Cemiyet-i Akvam'ın himayesi altına konulmasını istedi. Aynı amaç için çalışan Ermeni Patriki Zaven Efendi de, 12 Şubat 1919'da İstanbul'dan Paris'e ve oradan Londra'ya hareket etti. Bogos Nubar Paşa ile görüşerek Ermeni Meselesi'ni Lord Cecil, Curzon ve Harding'e anlattı. Ermenilerin minnettarlığını arz etmek üzere İngiltere Kralı V.George'u ziyaret etti, dönüşünde Fransa Cumhurbaşkanı ve başbakanı ile görüştü[94].

Türkiye, Rusya, İran, Mısır, Suriye, Avrupa ve Amerika Ermenileri adına kurulan "Ermeni İttihadı Kongresi" 24 Şubat 1919'da toplanarak Bogos Nubar

89 **BOA. DH.KMS.** 53-1/81, lef.1,2; DH.ŞFR. 98/195; 98/86; 96/15; 95/212; 94/92; **ATASE,** K.322, D.1/33, F.14; **Hadisat,** 9 Kânunuevvel 1334/9 Aralık 1918, No:51; **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920).** Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay., Ankara, 1994, s.175-185, 191, 195, 202, 204, 208, 225, 228.

90 **BOA.DH.ŞFR.** 95/18.

91 **Vakit,** 8 Teşrinisâni 1334/8 Kasım 1918, No:375. Patrik, bundan sonra bu bina için yıllık 27.000 lira kira ödenmesini istemiş, fakat han bu kadar paraya değer görülmemiştir (**Vakit,** 14 Teşrinisâni 1335/14 Kasım 1919, No:731).

92 **BOA. B.E.O.** Nezaret Gelen-Giden Defterleri, İrade-i Hususiye, Defter No: 340/8-63

93 Richard G.Hovanisian, **The Republic of Armenia (1918-1919).** Vol.I, London 1971, s.55

94 Uras, **a.g.e.** s.672 ve 696.

Paşa'nın başında bulunduğu altı kişilik bir heyeti, Paris Barış Konferansı'nda Ermeni isteklerini savunmakla görevlendirdi. 28 Mayıs 1919'da resmen kurulan Kafkas Ermeni Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Avetis Aharonian da bu konferansa katıldı. Ermeni Delegasyonu, 26 Şubat 1919'da isteklerini konferansa sundu[95]. Bu delegasyonun, Onlar Konseyi'ne sunduğu *"Barış Konferansı'ndan Önce Ermenistan Sorunu"* başlıklı muhtırada Ermeni millî isteklerini şu şekilde açıklanıyordu:

1- Kilis ile Kozan, Cebel-bereket, Adana ve İskenderun'u içine alan Maraş Sancakları,

2- Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput, Sivas Vilâyetleriyle Karadeniz'e açılan bir kapı olması için Trabzon'un bir kısmı,

3- Erivan, Tiflis, Elazabetpol ve Ardahan'ın kuzeyi hariç Kars'ı içine alacak Kafkas Ermeni Cumhuriyeti,

4- Bu Ermenistan, müttefiklerin ve Amerika'nın ortak garantisi altında ya da Milletler Cemiyeti'nin garantisi altında olmalı. Ermenistan'a yardım için geçici olarak bir özel manda Barış Konferansı tarafından devletlerden birine verilmeli.

5- Güçler, bölgeye halkın göçmesini temin etmeli, katliâmlardan sorumlu olanları cezalandırmalı ve bölgenin güvenliğini sağlamalıdır.

Bu isteklerin dışında nüfus durumunu da konferansa sunan Ermeniler, 1914 yılında "Türkiye Ermenistanı" dedikleri Vilâyât-ı Şarkiyye'de 1.403.000 Ermeniye karşılık 943.000 Türk ve 482.000 Türkmen Kürdü olduğunu iddia ediyorlardı[96]. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermenilerin azınlıkta olduğunu Lloyd Geor-

---

95 Howard, **The Partition of Turkey**, s.225.

96 **USA. NA. Paris Peace Conferance**, Reel:184.021/94; **Vakit**, 15 Mart 1335/1919, No:501. İkdam Gazetesi Ermenilerin nüfus hakkındaki iddialarına şu şekilde cevap veriyordu: *" Vilâyât-ı Sitte'nin Resmî İstatiskiki- İslâm: 3.040.891 yüzde 79, Ermeni: 636.306 yüzde 16,5, müteferrik: 162.352 yüzde 4,5. Sarı Kitaptaki İstatistik: İslam: 2.669.386 yüzde 73,5, Ermeni: 666.453 yüzde 18,5, müteferrik; 272.581 yüzde 7,5. Bu bölgede Türk ve Kürd birbirleriyle müttehid ve mümtezicdirler. Konferans bunu gözönünde bulundurmalıdır"* (**İkdam**, 3 Mart 1335/1919, No:7924). Vakit Gazetesi ise, konferanstaki Ermeni istekleriyle ilgili şu haberleri veriyordu: *".....Jurnal Gazetesi'nde şu satırlar yazıyor: İşin en fena cihetı Osmanlı toprağında Ermenilerin her tarafta ekalliyette bulunmalarıdır. Meselâ Ermenilerin en ziyade sakin bulundukları Erzurum Vilâyeti'nde 220 bin Ermeniye karşı 240 bin Türk ve 130 bin Kürd vardır. Bu şartlar altında bir Ermeni idaresi imkânsızdır. Bogos Nubar, Matin Gazetesi'ne verdiği demeçte, İ'tilâf Devletleri yanında bulunarak bunu hakkettiklerini söylemiştir..:"* (**Vakit**, 19 Mart 1335/1919, No:505).

ge da biliyor, fakat *"tarihî nedenler"* yüzünden bu toprakları onlara vermek istiyordu. O bir konuşmasında, Ermeni Meselesi hakkında, *"Ermenistan meselesi güçlük arzetmektedir, çünkü nüfusu Ermeni olmayan geniş bir toprak parçasını tarihî nedenlerle Ermenistan'a vermek istemekteyiz"* diyordu[97].

Ermeni Meselesi, Londra ve San Remo'da yapılan barış görüşmelerinde de ele alındı. İngilizler, Trabzon ve Erzurum vilâyetlerinden oluşan, Amerikan himayesi altında ayrı bir Ermeni Hükûmeti'nin meydana getirilebileceğini, dört vilâyeti (Elazığ, Van, Diyarbakır, Bitlis) içine alan, İngiliz himayesi altında bir Kürt Hükûmeti'nin kurulabileceğini düşünüyorlardı[98].

Paris'te yapılan görüşmelerde kesin bir karar alamayan İ'tilâf Devletleri, 1920 yılının Şubat ayından Dışişleri Bakanları düzeyinde toplandılar. Yapılan görüşmelerde önemli konulardan biri Erzurum'un Ermenistan'a dahil edilip edilmeyeceği meselesi idi. 16 Şubat 1920 tarihli toplantıda, Lord Curzon, Erzurum müstahkeminin ve Trabzon'un da içerisinde bulunduğu bir Ermenistan'ın kurulabileceğini ve bunun Amerikan Mandası ile desteklenebileceğini, bununla beraber Erzurum şehrinin Ermenistan'a dahil edilmesinin İngiliz askerî yetkilileri tarafından kabul edilmediğini, durumun Ermenistan üzerinde tehlike doğurabileceğini, bu yüzden Erzurum şehrinin Ermenistan haricinde bırakılma ihtimali olduğunu söyledi[99].

Fransız Temsilci M. Berthelot, Erzurum Vilâyeti'nin Ermenistan'a dahil edilebileceğini, fakat çok az sayıda Ermeninin bulunduğu Erzurum şehrinin buraya dahil edilemeyeceğini belirtti[100].

---

97 Baytok, **İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı**, s.79.

98 **Documents On British Foreign Policy**, First Series, Vol.IV., London, 1952, s.735. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Tarih Şubesi, Barış Konferansı'na esas olmak üzere, 1920 yılında *"Armenia and Kurdistan"* adlı bir broşür hazırlamıştı. Broşürde, Ermenistan ve Kürdistan terimleri açıklanıyor, Ermenistan ve Kürdistan'ın nüfusları veriliyordu. Buna göre Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Sivas ve Kilikya bölgesi Ermenistan içerisinde yer alıyordu. Harpten önce Türk İstatistiklerine göre Erzurum'da 645.700 kişi bulunduğu, Ermenilerin % 38,9'luk bir oranla çoğunlukta bulunduğu belirtiliyordu. Ayrıca Ermenilerin kendilerini geliştirebilecek bir topluluk olduğu ve desteklenmesi gerektiği vurgulanıyordu. (**Armenia and Kurdistan**, H.M.S. Foreign Office Historical Section, London, 1920).

99 **Documents On British Foreign Policy**, First Series, Vol.VII., s.81.

100 a.g.e., s.83.

İtalya Temsilcisi Signor Nitti, Ermenistan Hükûmeti'nin kurulabileceğini kabul etti, fakat Erzurum'un Ermenilere verilemeyeceğini söyledi[101]. Bu görüşmede, Erzurum hakkında bir sonuca varılamamış, diğer müttefiklerin fikirlerinin alınması, uzmanların görüşlerine başvurulması kabul edilmiştir[102].

27 Şubat tarihli toplantıda, Lord Curzon, Ermenistan sınırını çizmek için kurulan komisyonun raporunu ve tekliflerini okudu. Buna göre, Erzurum Ermenistan'a bırakılıyor, Erzincan ve Trabzon Ermenistan sınırı dışında kalıyordu[103]. Bu istenerek alınmış bir karar olmayıp, coğrafî ve stratejik zorunluluktan kaynaklanıyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu kararı 5 Mart 1920'de İstanbul Yüksek Komiserliği'ne şu şekilde bildiriyordu:

"...Bağımsız bir Ermenistan'a Erzurum dahil ediliyor, muhtemelen bağımsız bir Kürdistan oluşturulabilir. Erzurum Valisi Mustafa Kemal'in ortadan kaldırılması için Türk Hükûmeti'ne baskıda bulunulmalıdır"[104].

Londra'da bu görüşmelerin yapıldığı tarihlerde, bazı Avrupa gazetelerinde, Erzurum havalisinde Türklerin azınlıkta bulunduğu, Kazım Karabekir Paşa'nın Türk çoğunluğunu sağlamak için 20.000 Türk askerini Erzurum'a getirdiği haberleri yer almış, bu durumu öğrenen Kazım Karabekir Paşa 10 Mart 1920'de Posta ve Telgraf Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bir telgraf göndermişti. Telgrafta, Erzurum ve çevresinde Türklerin yüzde doksandan fazla bir çoğunlukta bulunduğu, bunu Rawlinson ve Harbord'un da görerek tasdik ettikleri, bu sebeple çoğunluk teşkil etmek gibi bir çalışmaya gerek olamayacağı belirtilerek böyle haberlerin yayınlanmasına izin verilmemesi isteniyordu[105].

Kazım Karabekir Paşa, 17 Mart 1920'de III. Ordu Komutanlığı aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta da, sulh görüşmelerinde, Erzurum'un Ermenistan'a dahil edildiğinden bahsederek, *".....vaziyetimiz gayet kuvvetlidir. Kolordum Şarkî Anadolu Vilâyâtı halkı ile yekvücut olarak Türk ve Kürt kardeşlerine vâki olacak herhangi bir tecavüze göğüs gerecek ve uzatılacak Er-*

101 a.g.e., s.84.
102 a.g.e., s.86.
103 a.g.e., s.280.
104 a.g.e., s.422.
105 ATASE, K.258. D.14/10. F.36-1, 36-2, 36-3.

meni ayaklarını ve bununla alâkalı görülecek her türlü hasmâne herakâtı inayet-i Hakk'la kıracaktır....." diyordu[106].

Kazım Karabekir Paşa bu telgrafında Türk ile Kürdün bir olduğunu yazıyordu. Bu endişe, Paris'teki durumdan kaynaklanıyordu. Zirâ, İngilizler Doğu ve Güneydoğu Anadolu konusunda Ermeni ve Kürt isteklerinin çakıştığını görünce, Kürtlerle Ermenileri bir araya getirmişler ve Bogos Nubar Paşa ile Şerif Paşa arasında bir itilâf sağlamışlardı[107]. Fakat Erzurum ve çevresindeki Kürt aşiretleri reisleri, bu anlaşmaya şiddetle karşı çıkarak, bölgede Türk ile Kürdün beraber olduğunu, Şerif Paşa'yı tanımadıklarını belirtmişlerdi.[108]

İ'tilâf Devletleri 18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında anlaşma şartlarını görüşerek bir karar vermek üzere, San Remo'da bir araya geldiler. Görüşmelerde yine Erzurum'un Ermenistan'a dahil edilip edilmeyeceği konusu vardı. İ'tilâf Devletleri Erzurum'u Osmanlı Devleti'ne bırakmak niyetinde değillerdi, fakat burasını elde tutmak için de yeterli askerî ve idarî güçleri yoktu. Bunun için Ermenileri kullanabileceklerini düşünüyorlardı. San Remo Konferansı, Sevr Antlaşması'nın temelini teşkil ettiği için, görüşmelerde Erzurum'un nasıl ele alındığını tutanak özetlerinden olduğu gibi vermeyi uygun görüyoruz:

"20 Nisan günü yapılan toplantıda İtalya Temsilcisi Signor Nitti, Erzurum'un Ermenistan'a dahil edilmesinin büyük problemler doğuracağını ve özellikle askerî yönden Mustafa Kemal Paşa'nın güçleriyle savaşmanın göze alınması gerektiğini ifade etti. Erzurum'da ve Anadolu'nun ortasında birer şirket kurulmasını büyük işletmecilere teklif etti[109].

" 22 Nisan günü, Signor Nitti yine Ermenistan konusuna değindi. Bölgede Türk çoğunluğu var, bu dikkate alınmayabilir, fakat Erzurum'da çok az Ermeninin olduğu kesindir. Nüfus, Türk ve Müslümanların karışımından meydana gel-

106 **HTVD.** Yıl: 7 (Aralık 1958), sayı:26, Vesika No:669.

107 Bogos Nubar ve Şerif Paşaların konferansa sundukları muhtırada, *"İttihat ve Terakki'nin alenî veya hafî idare-i meş'umesinden Ermenilerle Kürtlerin tahlisi, ancak iktisadî ve fennî bir vazifedir. Uhde edecek bir devlet-i muazzamanın inzimam-ı maneviyatı ile her iki unsura istiklâl verilmesi..."* talep ediliyordu. (**Tasvir-i Efkâr**, 20 Şubat 1336/1920, No:2992).

108 **Albayrak**, 9 Teşrinievvel 1336/9 Ekim 1920, sayı:34.

109 **Documents On British Foreign Policy, First Series, Vol.VIII.**, s.51.

miştir. Bu çoğunluk, savaşın veya Ermenilerin imhasının ya da istatistiklerin değiştirilmesinin bir sonucu değildir. Savaştan ve katliâmlardan önce de nüfus kesin olarak Müslümandı. Ermenilere karşı çoğunlukta Müslümanların bulunduğu yerlerde müttefik kuvvetlerin onları müdafaa edebileceği konusunda bir prensip yok. Barış anlaşması maddeleri arasına, "Erzurum'un Ermenistan'a ilâve edilmesi" hükmünü koyarsak, anlaşmanın imzalanması için Türkleri ikna etmekte güçlüklerle karşılaşacağımız kesindir. Erzurum'un Ermenistan'a katılması katliamlar için halkı proveke edecektir. Bu durumda anlaşma ölü bir evrak olacaktır."

"Fransız Temsilcisi M. Berthelot, Londra Konferansı'nda Ermeni Meselesi'nin özel bir önemle ele alındığını söyledi. Bu konuda, İngiliz Başbakanı'nın fikirlerinin temel teşkil ettiğini, bununla beraber Erzurum'da bir Ermeni çoğunluğunun bulunmadığını ve bir çoğunun katledilmiş olduğunu belirtti. Fakat bu şehrin Ermenistan'a verilmesi için güçlü sebeplerin olduğunu dile getirdi; Erzurum şehri eğer Türklerin elinden alınırsa Ermenistan denizden ayrılır , bu şehir güçlü bir istihkâmdır. Türklerin Erzurum'dan ayrılması Ermenilerin gerisinde kalmalarına sebep olur. Daha önemli bir faktör, ulaşımın tek hattı olan Kars-Erzurum yoludur. Erzurum'u Türklere vermek Ermenistan'ın daha iç kısımlarla ve denizle alâkasını keser. Ermenistan'ın denizle alâkası kesilirse bu devlet ne yapar? Lloyd George, Ermenistansız ve Erzurumsuz bir Ermeni Devleti'nin kurulmasının imkânsız olacağını söyledi. Bunun en zor ve karışık bir mesele olduğunu, fakat bunun Müttefikler için bir şeref olacağını ve Erzurumsuz bir Ermenistan'ın imkânsız olduğunu belirtti. Erzurum'un Ermenilere verilmesi halinde anlaşmanın Türklere imzalatılamayacağını da kabul etti. Fransız Temsilci M.Berthelot de, Erzurum'un Ermenistan'a katılmasının Müttefikler için bir şeref olduğunu ilave etti[110].

" Lord Curzon'a göre, Erzurum Ermenistan'a verilmeliydi, savaştan önce Erzurum Bölgesi'nde 360.000 Türk ve 160.000 civarında Ermeni vardı. Bununla beraber Ermeniler uzun yıllar katledildiler ve Türklerin burayı işgali, buranın Ermenistan'a verilmesini imkânsız kıldı.

110 a.g.e., s.109.

"Signor Nitti, İzmir'in alınması halinde Erzurum'un alınamayacağını, bu yapıldığı taktirde anlaşmanın hiçbir zaman uygulanamayacağını, Ermenilerin her isteklerini kabul etmenin onların durumunu imkânsızlaştıracağını söyledi.

" Lloyd George, Amerika'nın Ermenistan'a maddî yönden yardım edebileceğini, Erzurum bölgesinin üç-dört bölüme ayrılabileceğini söyledi. Eğer Erzurum Ermenistan'a verilirse, Türkler buna katliâmlarla karşı koyabilirler dedi. Buna karşılık Müttefiklerin buraya askerî güç göndermesinin bir problem olduğunu ve bölgenin dağlık olmasından dolayı Mustafa Kemal'e kimsenin karşı koyamayacağını belirtti. Büyük Britanya'da Erzurum için bir milyon sterlin gönderebilecek bir kimsenin bulunmadığını söyleyerek iki teklif getirdi: Birincisi, Amerika'nın bölgede garantör olması, diğeri bir manda teşkili.

" M. Berthelot şöyle konuştu: Bu iki teklif hakkında fikirlerim şunlar: Müttefik Güçler Erzurum'un yeni bir Ermenistan için gerekli olduğunu kabul ediyor. Eğer Amerika yardımı reddederse Müttefikler bu konuda geri adım atacaklar ve Lloyd George'un teklifleri Erzurum konusuna hiçbir çözüm getirmemiştir.

" M. Millerand, Erzurum Meselesi'nin göründüğü kadar kolay bir mesele olmadığını, Londra'daki konferansta Ermenistan'a Erzurum'un dahil edilmesinin gerektiğini belirttiğini, Erzurumsuz bir Ermenistan'ın tam bir çözüm olmadığını söyledi. Bununla beraber Amerika'nın bu kararı verebileceğini de ilâve etti.

" Signor Nitti, Ermenistan'ın geleceğinin Trakya ve İzmir'in geleceği ile ilgili olduğunu ifade etti.

" Bogos Nubar Paşa, Signor Nitti'nin, Lloyd George'un sorularını cevapladı: Ermenistan ve Ermeniler Erzurum'u korumaya hazırdırlar, şu anda 15.000 askere sahibiz ve bu 40.000'e çıkarılabilir. Müttefiklerin yardım etmeleri de şarttır.

" Signor Nitti, şu anda Erzurum'da kaç Ermeni'nin bulunduğunu sordu. Bogos Nubar, Ermenilerin büyük bir kısmının öldürüldüğünü, katledildiğini ve sürüldüğünü söyledi ve Erzurum'un Ermenistan'a verilmesi halinde Kilikya'ya sürülmüş bütün Ermenilerin geri döneceğini söyledi. Erzurum'da kendi kendilerine yeteceklerinden ve Müttefiklerden yardım istemeyeceklerinden emindi.

"Lloyd George, Erzurum Bölgesi'nde geçen 50 veya 100 yıl içerisinde çoğunlukta olup olmadıklarını sordu. Bogos Nubar, çoğunlukta olduklarını söyledi.

" Signor Nitti, Ermenistan Başdelegesi M. Aharonian'a Erzurum'un öneminden bahsederek, Müttefiklerin yardımı olmadan burada güvenliği sağlayıp sağlayamayacaklarını, Erzurum'dan Türkleri çıkarıp çıkaramayacaklarını ve Ermenistan'ın geleceği hakkındaki fikirlerini sordu. M.Aharonian, Mustafa Kemal kuvvetlerinin düzensiz olduğunu ve 1.000 veya 2.000 süvarisi bulunduğunu, Erzurum Bölgesi'nde Ermenilerin dostluğu ve huzuru sağlayacağını, Ermenilerin 20.000-25.000 kişilik ordusu bulunduğunu, teçhizatlarının bol olduğunu, Müttefik yardımı olmadan bunu başarabileceklerini, fakat Müttefik yardımıyla kendilerinin prestijlerinin yükseleceğini, böylece kısa bir sürede bölgeyi işgal edebileceklerini, Erzurum'u elinde bulunduran gücün bütün bölgeye hakim olacağını, Erzurum olmaksızın Ermeni Hükûmeti'nin güven içerisinde olamayacağını söyledi. Erzurum Vilâyeti'nde 240.000 Türk ve 230.000 Ermeni nüfusunun bulunduğunu, Türk istatistiklerinin yanlış olduğunu, kendi istatistiklerinin Avrupa standartlarına uygun olduğunu iddia etti[111].

Aynı gün yani 22 Nisan 1920'de Lloyd George, gazetelere verdiği demeçte, Erzurum'da çok az Ermeni olduğunu ve Mustafa Kemal'i buradan kovmak için pek büyük bir orduya ihtiyaç bulunduğunu açıklıyordu[112].

24 Nisan günü konferansın gündeminde yine Erzurum vardı. Bugün, Lloyd George Erzurum Meselesi'nde çok sıkıntılı olduğunu, bu konuda ne yapacağını bilmediğini söyledi. Büyük Ermenistan'a razı olmanın mesuliyetini tek başına kabul edemeyeceğinden Paris'te bulunan Mr.Balfour'a başvurmuş, onun da aynı durumda olduğunu görmüştü. Ayrıca Büyük Ermenistan fikrinin Hindistan'daki ve bütün dünya üzerindeki Müslümanlar üzerinde kötü etki yapacağına inanıyordu. Fransız Millerand Erzurum'un Ermenistan'a verilmesini şiddetle savunuyordu[113].

---

111 **a.g.e.**, s.118-120.
112 **Jaeschke, Kronoloji**, s.99.
113 **Documents On British Foreign Policy**, First Series, Vol.VIII, sh.145.

Curzon, Millerand ve Berthelot, Erzurum'un coğrafî konumunun sadece askerî nedenlerle değil, Erivan'dan gelen demiryolu hattının son durağı ve Ermenistan'ın ulaşım sisteminin merkezi olması nedeniyle bu bölgenin Ermenistan'a verilmesini istiyorlardı. Ayrıca Ermenilere Erzurum vaad edilmişken, Müttefiklerin sözlerinden dönmeleri onurlu bir davranış olmayacaktı. Lloyd George'a göre, Erzurum'un Ermenistan'a verilmesi halinde burası Türklerden kuvvet kullanılarak alınmak zorunda kalınacaktı ve Müttefik güçler asker göndermeyeceklerine karar vermişlerdi. Ermeni Cumhuriyeti'nin yardım almaksızın Erzurum'a girmesi imkansızdı[114].

Lloyd George, Amerika Birleşik Devletlerine şu tekliflerde bulunmayı öne sürdü: 1- Ermenistan mandasını kabul etmesi, 2- Eğer Amerika mandayı kabul etmezse, Erzurum'un tarafsız mı ya da Ermenistan'a ait bir yer mi olmasına karar vermesi[115].

San Remo Konferansı'nda Erzurum'un Ermenistan'a verilmesi prensip olarak kabul edilmiş, fakat sınırların çizilmesi ABD. Başkanı Wilson'a bırakılmış, ABD'ne Ermenistan'da bir manda teklif edilmesi kararlaştırılmıştı. Wilson 24 Mayıs 1920'de Amerika mandası sorununu Amerika Senatosu'na getirdi, fakat konu 1 Haziran 1920'de senato tarafından reddedildi[116].

Anadolu basını, San Remo Görüşmelerine geniş yer veriyor, Albayrak Gazetesi, Avrupa gazetelerinden aldığı haberleri okuyucularına duyuruyordu. 21 Mayıs 1920 tarihli nüshada, Erzurum'un başkent olmak üzere Ermenistan'a terkedildiğinden, İngilizler, Türkler Erzurum'u boşaltıncaya kadar İstanbul'u işgal edeceklerinden bahsedildikten sonra şu yorumda bulunuluyordu:

"Erzurum başında bu gibi hülya fırtınalarının raksettiğini çok gördü. Vakur ve metin ruhuna, ebediyyen yaşamaya azmetmiş imanına bu gibi safsatalar icra-yı tesir edemez. Her zaman Allahına ve milletine güvenen memleket buna da bir dudak bükmesiyle mukabele eder"[117].

---

114 Paul C. Helmreich, **Sevr Entrikaları,** (Çev.Şerif Erol), İstanbul, 1996.

115 **Documents On British Foreign Policy**, First Series, Vol.VIII, sh.157-158.

116 Howard, a.g.e., s.242-243.Senatonun kararında Harhord'un ve diğer Amerika heyetlerinin bölge hakkında vermiş olduğu raporların etkisi de olmuştur.

117 **Albayrak**, 21 Mayıs 1336/1920, sayı:94.

Vakit Gazetesi de, Ermeni Patriki Zaven Efendi'nin görüşmeler hakkındaki fikirlerine yer veriyordu. Bu habere göre, Zaven Efendi şu beyanatta bulunmuştu: *" Büyük Ermenistan teşekkülü hakkındaki davamızın bazı zayıf noktaları vardır. Bu sebepten davamız birden bire fasl (hall) olunamayacaktır. Erzurum Meselesi bizim için ehemmiyet-i hayatiyeye haizdir. Erzurum bizim kal'amızdır, Ermenilerin en eski yerlerinden biridir"*[118].

Zaven Efendi'nin fikirlerine cevap veren Mustafa Kemal Paşa, Erzincan ve Erzurum havalisinde Türklerin çoğunlukta olduğunu ve bu bölgeden hiçbir Ermeni ailesinin zorla göç ettirilmediğini belirtmişti[119]. Ermenistan hududu konusu üzerinde de duran Mustafa Kemal Paşa, hududun 30 Ekim 1918'deki hat olması gerektiğini, bu sınır içerisindeki bir karış toprağın Ermenistan Hükûmeti'ne ilhakına milletin kesinlikle razı olmayacağını açıklamıştı[120].

Erzurum'un Ermenistan'a terkedileceğini duyan Erzurumlular da, harekete geçerek Sadrazam'a, Dahiliye Nezareti'ne müracaat etmişler ve tarihin en eski devirlerinden beri bu topraklarda Türklerin yaşadığını ve hep Müslümanların çoğunlukta olduklarını belirtmişlerdi[121].

İ'tilâf Devletlerinin Ermenistan'a yardım gönderme konusundaki zorluklar bilinirken ve İngilizlerin Erzurum'a kuvvet göndermelerinin imkânsızlığı ortada

---

118 **Vakit**, 9 Haziran 1336/1920, No:913. Zaven Efendi'nin bu fikirlerine Albayrak Gazetesi de yer vermişti. (**Albayrak**, 21 Mayıs 1336/1920, sayı:94). İkdam Gazetesi, Ermenilerin Erzurum hakkındaki isteklerine şu şekilde cevap veriyordu:
"Ermeni matbu'atı, Erzurum Vilâyeti'nin ve bahusus Erzurum şehrinin müstakbel Ermenistan için pek mühim ve pek kıymetli olduğunu ve hatta Erzurum'dan mahrum olmayacağını dermeyan etmektedirler. Fakat Ermeni matbu'atı bu lüzum ve ihtiyacı isbat için milliyet düsturlarına istinad edemeyip, diğer bir delile istinad etmek istemektedirler. O da, Erzurum ve havalisinin haiz olduğu vaziyet-i arziye ve sevkülceyşidir. Bu vaziyeti dolayısıyle Erzurum şehri ve havalisi, müstakil Ermenistanı daima tehdit altında bulunduracağı için o şehrin ve havalisinin Ermenistan'a ilhakı Ermeniler tarafından talep olunmaktadır.... Bu cihetle Ermenilerin Erzurum ve havalisini Ermenistan'a ilhak için esbab ve delâil-i askeriyeye istinad etmek , onların bu davada haksız olduklarına ve milliyet düsturlarına istinad edemeyeceklerine bir delil-i kavî olarak ibraz ve irâ'e olunacak mahiyette çürük ve esassız bir müdde'adır." (**İkdam**, 9 Haziran 1336/1920, No:8377).

119 **İleri**, 22 Teşrinievvel 1335/22 Ekim 1920; ATTB.IV., s.117-118.

120 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Tamim ve Telgrafları**, V, (Yay.Haz.:Sadi Borak, Utkan Kocatürk), Ankara, 1972, s.78.

121 **BOA., B.E.O.**, Nezaret Gelen-Giden Defter No:880/52-89; Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, s.12-13. Sivaslılar da Sadaret'e gönderdikleri 8 Haziran 1919 tarihli telgraflarında, Vilâyât-ı Şarkiyye'de çoğunluğun azınlığa feda edilmesine razı olamayacaklarını bildirmişlerdi. Bu tepkiler, Paris'teki ilk görüşmelerle ilgili idi.(**B.O.A. B.E.O.** Sadaret Evrakı A.VRK. 835/83).

iken Sevr Antlaşması'nda Erzurum, Ermenistan'a terkediliyordu. Bu sebeple Sevr Antlaşması'nın imzalandığı günü, Ermeniler *"Büyük Millî Gün"* ilân etmişler[122], Türk sınırlarında gösteriler düzenleyerek Türk askerlerini tahrik etmişlerdi[123]. Sevr'e göre, Ermenistan sınırları Başkan Wilson tarafından tesbit edilecek, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'i içine alan serbest ve bağımsız bir devlet olacaktı. Anlaşmanın 88. Maddesine göre, Türkiye Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımaya zorlanacak, Erzurum ve Trabzon'un Ermenistan'a terki için herşey yapılacaktı[124].

Sevr Antlaşması'ndaki şartlar, İngilizlerin güttükleri Doğu Politikası'nın erişebileceği en yüksek nokta idi. Sevr'deki İngiliz tutumu ve alınan kararlar, kötü sonuçlar getirdi. Anadolu'da gittikçe büyüyen millî hareket, kararları kabul etmediği gibi İngilizleri tehdit etmeye de başladı.

Amerikan Senatosu'nun Ermenistan mandasını reddetmesinden sonra Ermenistan sınırının düzenlenmesi işi Milletler Cemiyeti'ne bırakılmak istenmiş, fakat Milletler Cemiyeti de, bir devlet olmadığını ve böyle bir görevi yürütmek için emrinde gerekli silahlı kuvvetin bulunmadığını beyan ederek Ermenistan'ın organize ve himayesini reddetmişti[125].

Devletler kendi aralarında Doğu Anadolu'nun kaderini belirlemekle meşgulken, Ermeniler de doğu sınırlarımızda karışıklıklar çıkarmaya çalışarak, Sarıkamış ve Kars'taki Müslümanları katlediyorlardı[126]. Böylece Ermeniler, hem mütarekenin 7. ve 24. maddelerini İ'tilâf Devletlerine uygulatacak hem de nüfus olarak çoğunluğu sağlayabileceklerdi[127]. Sınır ötesindeki Türklerin daha fazla ezilmesine göz yummak istemeyen ve uluslararası görüşmelerle bir sonuç elde

122 **Nassibian, Britain and the Armenian Question.**, s.184.

123 **ATASE**, K.815, D.12/7, F.59-3

124 **Türk Muahede-i Sulhiyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi**, s.8-9; **Documents On British Foreign Policy**, First Series, Vol.VIII, s.842.

125 Şahin, **a.g.e.**, s.224-225.

126 Ermenilerin sınır boyunda yaptıkları katliamlarla ilgili olarak bkz. **ATASE**, K.82, D.304/211, F.35; K.189, D.104/8, F.18; K.181, D.82/13, F.14, F.19. K.323, D.4/60, F.44; **BOA. DH.KMS**. 53-1/24, lef.2; 53-2/5; 53-2/104; 53-4/17; DH.ŞFR.98/228; **B.E.O.** Sadaret Evrakı A.AMD. MV. 107/32.

127 Ermenilerin bölgede nüfus çoğunluğunu sağlamak için çalışmaları hk.bkz. **ATASE**, K.183,D.87/18,F.31;K.322,D.1/33,F.100; K.186,D.95/22,F.165 VE 255; K.185,D.91/21,F.103;**B.O.A DH.ŞFR.**.98/197;107/46,104/146,147; **Vakit**,15 Temmuz1335/1919,No:615

edilemeyeceğini gören Mustafa Kemal Paşa, Şark Harekâtı için K.Karebekir Paşa'ya izin vermiş, harekat sonunda "Büyük Ermenistan Hayali" ne kesinlikle son verilmiştir. Gümrü, Kars ve Moskova Anlaşmalarıyla Erzurum kesin olarak Türkiye sınırları içerisinde yer almıştı.

Sevr Antlaşması'nı İstanbul Hükûmeti'ne kabul ettirmiş olan İngilizler, Ankara Hükûmeti ile bir anlaşma yapmadan netice elde edemeyeceklerini anladıklarından, Londra'da bir görüşme yapılmasını Ankara'ya teklif ettiler. 21 Şubat 1921'de başlayan görüşmelerde, Ankara Hükûmeti'ni Bekir Sami Bey temsil etti. Ermeni delegeleri M.Aharonian ve Bogos Nubar Paşa da bu görüşmelerde hazır bulundular. Onlar almış oldukları mağlubiyete rağmen, hâlâ Sevr Antlaşması'ndaki maddelerden vazgeçmeyeceklerini iddia ediyorlardı. Bekir Sami Bey, Ermenilerin çoğunlukta bulundukları bölgede bağımsız bir Ermenistan'ın kabul edilebileceğini, Türkiye ve Ermenistan'ın komşu olacağını, İ'tilâf Devletleriyle aralarında bu konuda bir problem çıkmayacağını zannettiğini belirtti[128].

Bilindiği üzere bu görüşmelerden de bir netice alınamamış, doğu sınırlarımız Lozan Anlaşması ile Avrupalı devletler tarafından kabul edilmiştir. Bu anlaşmayla Türkiye'deki Ermenilere, kamu düzenini bozmamak şartıyla Türk vatandaşlarının sahip oldukları haklar tanınmıştı.

128 ATASE. K.120. D.431/1, F.8; **Documents On British Foreign Policy**, First Series. Vol.XV., London 1967, s.215-216.

SONUÇ

Erzurum, tarih boyunca birçok medeniyetin hayat bulduğu, Anadolu'nun kaderini yakından ilgilendiren olayların cereyan ettiği bir şehir olmuştur. Bu özelliğini Millî Mücadele Dönemi'nde de devam ettiren Erzurum'un Rus işgalinden kurtuluşu 12 Mart 1918'de gerçekleşmiş, fakat Erzurumlular için mücadelenin yeni bir boyutu bu tarihten itibaren başlamıştır.

Rus işgali ve Ermeni talanı ile harap bir duruma düşmüş olan Erzurum, kendi yaralarını sarmaya çalışırken Mondros Mütarekesi'nin imzalanması Erzurumlulara siyasî alanda çalışma gerekliliğini duyurmuş, sınır ötesinde, Sarıkamış, Kars, Ardahan ve Oltu'da Müslüman-Türk kardeşlerine Ermenilerin yaptığı zulûmler onların bu bölge ile de yakından ilgilenmelerini gerektirmiştir.

XIX. yy.'dan itibaren Doğu Anadolu'da Erzurum merkezli bir devlet kurmaya çalışan Ermeniler, Millî Mücadele Döneminde uluslararası platformlarda faaliyetlerini arttırmışlar, Erzurumlular da bu meselenin yalnızca siyasî yollarla halledilebileceğine inanmadıklarından, mahallî kurtuluş çareleri aramışlardı. Millî teşkilâtlanma, Ermeni zulmünü görmüş ve bu zulmü çok acı olarak yaşamış olan Erzurum'da, Anadolu'nun diğer bölgelerine göre daha önce başlamıştı. Kurulan teşkilât etrafında Erzurumluların tamamı yekvücut olmuşlardı.

Kendi içlerinde teşkilâtlanmayı sağlayan Erzurumlular, bunun yeterli olamayacağına kanaat getirerek komşu vilâyetlerle ilişkiler içerisine girmişler, Doğu Anadolu'nun kaderini tayin etmek ve bölgenin bütünlüğünü sağlamak için doğu vilâyetlerinden ve Trabzon'dan gelen delegelerle Erzurum Kongresini yapmışlardı. Bu kongreye Mustafa Kemal Paşa'nın katılarak kongre başkanı seçilmesi, bu çalışmaların genişleyerek Türkiye için geçerli olmasını sağlamıştır. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa'ya destek verilmesi, Millî Mücadele Hareketi'nde Erzurum'un yerini göstermesi açısından önemlidir. Erzurum'da iki ay kalan Mustafa Kemal Paşa, hareketi için önemli kararları burada almış, hareketin teşkilâtını ve planını burada uygulamaya başlamıştır.

Erzurum'daki millî teşkilâtlanmada, kongrenin düzenlenmesinde ve Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılık gösterilmesinde, XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın payı büyüktür. Karabekir Paşa, Erzurum'a geldiği günden itibaren halka yakın ilgi göstermiş, onların sevgisini kazanarak bölgedeki düzeni sağlamış ve Şark Harekâtı'nda başarıya ulaşmıştır. Bu sebeple, Millî Mücadelede Erzurum'un yerini ve konumunu belirleyen en önemli unsurlardan birisi de Kâzım Karabekir Paşa'nın çalışmalarıdır.

Halk üzerindeki etkisi bakımından, Albayrak Gazetesi ve yayın kurulundan da bahsetmek gereklidir. Gazete, mütarekeden sonra yayına başladığı günden itibaren halkı millî birlik etrafında toplamaya çalışmış, Kazım Karabekir Paşa'ya destek vermiş ve sonradan da Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yayın organı haline gelmiştir. Gazete, 1920 yılından itibaren, doğudan gelen Bolşevik fikirlerinin etkisi altında kalmış, bu da Erzurum'da istenmeyen bazı olayların meydana gelmesine sebep olmuştur. "Erzurum Erzurumlularındır", ve "Halk Hükûmeti Kurmak" fikirleri bu dönemde gazete yayın kurulu tarafından gündeme getirilmiş, fakat bu zararlı faaliyetler Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa'nın çalışmalarıyla önlenmiştir. TBMM'deki Erzurum milletvekillerinin Ankara'daki ve Erzurum'daki çalışmaları, Erzurum'un 1920-1923 yıllarındaki durumunu yakından ilgilendirmektedirr.

XIX. yy.'ın başından itibaren çözümü tatbike konulan Şark Sorunu'na son vermeye çalışan İtilaf Devletleri, Erzurum merkezli Doğu Anadolu'yu bu projeleri için bir üs olarak kullanmak istemişlerdi. Mustafa Kemal liderliğindeki Türk'ün şahlanışı, İtilaf Devletleri açısından Şark Meselesinin büyümesi sorununu ortaya çıkarmıştı. Türkiye'nin varlığının Doğu Anadolu Bölgesi'ne bağlı olduğunu bilen İtilaf Devletleri, Paris Barış Konferansı, Londra Konferansı ve San Remo Görüşmelerinde bu konu üzerinde sıkça durmuşlar, bölgeyi Ermeniler ve Kürt milliyetçileri arasında paylaştırmak istemişlerdi. Bu görüşmeler sırasında Erzurum Bölgesi'ndeki durum aralarında tartışmaların çıkmasına sebep olmuştu. Fakat hem İngiltere, hem de Fransa ve İtalya, Erzurum konusunda çaresiz kalmışlardı. ABD Başkanı Wilson'un Ermeniler lehine çalışmaları da bir sonuç vermemişti. Çünkü bölgede Erzurum merkezli millî birlik sağlanmış ve olası bir işgale karşı tedbirler alınmıştı. Ayrıca bölgeye gönderilen heyetlerin rapor-

ları da, Erzurum'un Türkiye'den başka bir devlete ait olamayacağını gösteriyordu. Böylece, Erzurum'dan çıkan milletin sesi sayesinde Doğu Anadolu'nun bütünlüğü sağlanmıştı.

Erzurum'da Millî Mücadele boyunca siyasî alanda çalışmalar yapılmış, uluslararası platformlarda Ermeni isteklerine ve iddialarına hemen cevap verilmiştir. Bogos Nubar'ın da belirttiği gibi, Erzurum'u elinde bulunduran bütün Türkiye'ye hakim olabilirdi ve Erzurum bunun farkında idi. İtilâf Devletlerinin Anadolu'da gerçekleştirdikleri haksız işgaller, İzmir, Antep, Urfa, Maraş ve İstanbul'un işgallerine karşı tepkiler gösterilmiş ve bunun için halkın heyecanı her zaman uyanık tutulmuştu.

Erzurum, Doğu Anadolu'daki konumu itibariyle çeşitli inceleme komisyonlarına da ev sahipliği yapmış, Tahkik ve Teftiş Hey'etleri, Harbord Hey'eti yaptıkları incelemeler sonunda, Erzurum halkının mücadelelerindeki haklılığı görmüşlerdir. Bu dönemde Rawlinson'un Erzurum'da bulunması da Erzurum'u etkileyen bir unsur olmuştur. Âdeta İngilizlerin Doğu Anadolu'daki kulağı olan Rawlinson'a karşı temkinli davranılmış, yapılan çalışmalarda gizliliğe önem verilmiştir.

Bir İngiliz diplomatının deyimiyle Mustafa Kemal Paşa, Samsun'da doğmuş, Erzurum'da hayat bulmuştu. Millî Mücadele Hareketi için de aynı şey geçerliydi. Hareket, Erzurum'da doğmuş, burada büyümüş ve bütün Anadolu'ya yayılmıştı.

Sonuç olarak, Erzurum bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisindedir. Fakat Ermeniler bu şehir üzerindeki isteklerinden vazgeçerek Sevr Anlaşmasını unutmuşlar mıdır? Ermeniler hala Avrupa Parlementolarında ve Amerika Senatosun'nda Ermeni Soykırımının kabulü için çalışmaktadırlar ve tarihi emellerini gerçekleştirmekten vazgeçmiş değillerdir. PKK-ASALA işbirliği bütün açıklığı ile ortadadır. Erzurum ve çevresindeki millî birlik ve beraberlik geçmişte olduğu gibi bugün de bu yıkıcı güçlere karşı durmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

A- ARŞİV VESİKALARI

1) Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) Arşivi Belgeleri[129]

Klasör	Dosya	Klasör	Dosya
82	304/211	322	3/57-A
83	308/75	322	1/33
86	317/117	32	34/60
120	431/1	323	5/5
131	477/18	324	10/67
179	77/7	324	7/6 (58)
181	82/13	324	9/4 (1)
183	87/18	324	6-A/1 (63)
184	88/19	324	6/23 (9)
185	91/21	324	8/10
186	95/22	325	14/7
186	9/4 (1)	325	16/55
188	93/31	325	12/70
188	10/2	367	16/6 (35)
189	102/3	337	131/18
189	88/19	391	2/5 (9)
189	104/8	469	7/126
206	194/4	503	22/8-A
239	12/70	549	16-A/4
254	8/7	552	33/41
256	5/14	576	76-A/37
256	6/55	861	14/34
258	14/10	588	118/36
259	21/19	588	120-8/10-A
259	21/20	590	123/37

129 Belge numaraları dipnotlarında gösterilmiştir.

Klasör	Dosya	Klasör	Dosya
590	126/11:1	1040	130/85-A1
609	18687	1047	167/39
719	23/12	1118	4/28
721	29/362-B	1118	5/2
721	31/18	1118	7/61
813	2/67	1230	3/24
814	9/5	1606	104/8
815	11/69	1606	116/17
815	12/7	1608	128/46-1
815	13/62	1609	136/4-A
879	2/10	1869	6/35
882	12/29	2210	1/5-9
882	12/99	2708	1/1
998	33/1		

2) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.) Belgeleri[130]

a) Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

Dosya No: 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108,

b) Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS.)

Dosya No: 50-1, 50-3, 51-2, 52-1, 52-2, 53-1, 53-2, 53-3,53-4, 54-1, 54-2, 54-3, 55-3, 57-1, 57-2.

c) Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH/İ.UM.)

Dosya No/Sıra No: 16-1/1-29, 19-5/1-9, 19-10/1-6, 19-10/1-23, 19-10/1-77, 20-2/2-49, 20-6/2-31, 20-17/12-4, 20-17/12-56, 20-17/12-58, 20-18/12-15, 20-18/12-53, E.55/25.

130 Belge numaraları dipnotlarında gösterilmiştir.

d) Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Dosya No/Gömlek No: 211/190, 213/16, 216/86, 218/124, 249/68, 251/12, 251/42, 252/39.

e) Bâbıâli Evrak Odası Sadaret Evrakı Evrak Kalemi (B.E.O. A.VRK.)

Dosya No: 107, 835, 836, 838, 840, 841.

f) Bâbıâli Evrak Odası Sadaret Evrakı Meclis-i Vükelâ (B.E.O. A.AMD. MV.)

Dosya No: 106, 107, 108,

g) Bâbıâli Evrak Odası Müteferrik (A.M.)

Dosya No: 313

h) Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi (DH.SN.THR.)

Dosya No/ Evrak No: 44/1, 82/33, 82/35

ı) Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umum (DH.SN.M.)

Dosya No/Gömlek No: 42/38, 44/1

i) Hariciye Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO.)

Dosya No/Gömlek Sıra No: 51/15

j) Bâbıâli Evrak Odası Yıldız Esas Evrakı

Kısım No/Evrak No, Zarf No/Karton No: 18/553-48, 93/33

k) Hariciye Mütareke Evrakı (HR.MÜ.)

Dosya No/Gömlek No: 43/34

l) Bâbıâli Evrak Odası Vilâyetler Gelen-Giden Defterleri (2)

Defter No: 25, 41, 1262, 1263

m) Bâbıâli Evrak Odası Nezaret Gelen-Giden Defterleri

Defter No: 880/52-89, 880/52-82, 881/52-90, 173/5-29, 340/8-63 (İrade-i Hususiye), 640/19-45 (Şûrâ-yı Devlet Mazbataları), 789/49-5 (Sadaret Mektubî Kalemi)

3) Cumhurbaşkanlığı Arşivi (C.A.)[131]

ArşivDosya

III-314, 14-1, 15,

III-7-b20

III-10-b41

4) Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi

Klasör: 38

5)Washington National Archives Microfilm Collections, Paris Peace Conference, (American Military Mission to Ermenia) Rool/Vol.: 184.021/7, 184.021/48, 184.021/85, 184.021/96, 184.021/175, 184.021/214, 184.021/365, 230/204

B- SÜRELİ YAYINLAR, CERİDELER, SALNAMELER

Gazeteler	*Dergiler*
Açıksöz	Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
Albayrak	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
Ati	Belleten
Hadisat	Hakk
İkdam	Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
İstiklal	İçtihad
İleri	Tarih Vesikaları
Milliyet	Türk Kültürü
Peyam	Türk Yurdu
Sabah	Üniversite, Fakülte ve Enstitü Dergileri
Tasvir-i Efkâr	Ekonomide Erzurum
Vakit	Tarih Yolunda Erzurum
Yeni Gün	

131 Belge numaraları dipnotlarında gösterilmiştir.

Salnamaler

Salname-i Vilâyet-i Erzurum, (1288-1291, 1317-1318)

Cerideler

Düstur

I. Dönem TBMM Zabıt Cerideleri (1920-1923)

TBMM Gizli Celse Zabıtları

C-KİTAPLAR ve MAKALELER

1- KİTAPLAR

Abalıoğlu, Yunus Nadi, **Kurtuluş Savaşı Anıları**, İstanbul1978.

Mustafa Kemal Paşa Samsun'da, İstanbul, 1955.

Adıvar, Halide Edip, **Türkün Ateşle İmtihanı**, İstanbul, 1987.

Akbulut, Dursun Ali, **Albayrak Olayı**, Erzurum, 1991.

Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler, Erzurum, 1989.

Akçakayklıoğlu, Cihat, **Atatürk, Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı , Yönleriyle,** Ankara,1988.

Akgül, Suat, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekleri**, İstanbul, 1992.

Akgün, Seçil, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul, 1981.

Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, 2 cilt, İstanbul, 1992.

Akyüz, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1920)**, Ankara, 1988.

Ali Emirî, **Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi**, İstanbul, 1334 (1918).

Altınay, Ahmet Refik, **Kafkas Yollarında,** (Yay.Haz. Yunus Zeyrek), Ankara, 1981.

Arıkan, Zeki, **Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını,** Ankara, 1989.

Arınenia and Kurdistan, H.M.S. Foreign office Historical Section, London, 1920.

Aslan, Yavuz, **Türkiye Kominist Fıkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi,** Atatürk Ünv. AİİT. Enst.(Basılmamış Doktora Çalışması) ,Erzurum, 1995.

Armaoğlu, Fahir, **20.Yüzyıl Siyasî Tarihi,** Ankara, 1988.

Atak, Sadık, Orgeneral Harputlu Y.Şevki Sübaşı, **Bir Komutandan Anılar,** Ankara, 1977.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk,** 3 cilt, MEB.Yay. Ankara, 1987.

Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, Ankara, 1961.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III, (Derleyen: Nimet Arsan) Ankara, 1981.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, IV. Ankara, 1991.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Tamim ve Telgrafları, V, (Yay.Haz: Sadi Borak, Utkan Kocatürk), Ankara, 1972.

Aybars, Ergün, **İstiklal Mahkemeleri,**İstanbul , 1990.

Aydınel, Sıtkı, **Güneybatı Anadolu'da Kuvâ-yı Millîye Harekâtı,** Ankara, 1993.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, **Bakanlar Kurulu Kataloğu,** I, Ankara, 1985.

Twerdo Khlebof, **Notes of Superior Russian Officer on the Atrocihes At Erzurum,** 1919, (B.O.A. B.E.O. Sadaret Evrakı, A.VRK. 840/10).

Baykal, Bekir Sıtkı, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler,** Ankara, 1969.

Hey'et-i Temsiliye Kararları, Ankara, 1989.

Milli Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Ankara, 1986.

Bayrak, Mehmet, **Açık- Gizli, Resmi-Gayri Resmi Kürdoloji Belgeleri,** Ankara, 1994.

Baytok, Taner, **İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı,** Ankara, 1970.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi,** c.III, Kısım 4, Ankara, 1983.

Belgelerle Ermeni Sorunu, Genkur. ATASE Bşk.Yay., Ankara, 1992.

Bıyıkoğlu, Tevfik, **Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı,** Genkur.Bşk.Yay., Ankara, 1962.

Bilgen, Deniz, **(Sivas Kongresi'ne Katılan Amerikalı Gazeteci) Louis Edgar Browne,** (Atatürk Ünv. A.İ.İ.T. Enst. Basılmmış Doktora Tezi), Erzurum, 1996.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı, c.II, Genkur.Bşk.Yay., Ankara,1993.

British Documents On Foreign Affairs, Series B, Part II, Vol.I. Universty Publications of America, 1984.

Bruinessen, Martin Van, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, İstanbul1993.

Carthy, Justin Mc., **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus**, (Çev.İhsan Gürsoy), Genkur.Bşk.Yay., Ankara, 1995.

Cebesoy, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları,** İstanbul, 1953.

Moskova Hatıraları, Ankara, 1982.

Coşar, Ömer Sami, **Millî Mücadele Basını,** İstanbul, 1964.

Cuinet, Vital, **La Turquie d'Asie**, 4 cilt, Paris, 1892.

Çadırcı, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara, 1991.

Çay, Abdulhaluk, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, İstanbul1994.

Dayı, S.Esin, **Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'da Millî Teşkilâtlanma,** Erzurum, 1997.

Demircioğlu, Asuman, **Süleyman Necati (Güneri)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1992.

Demirel, Ahmet, **Birinci Mecliste Muhalefet,**İstanbul,1995.

Deyrolle, Theophile, **1869'Da Trabzon'dan Erzurum'a** (Çev: R.Ekrem Koçu), İstanbul1985.

Documents On British Foreign Policy, First Series, Vol.IV, VII, VIII, XIII, XV, XVII, London, 1952.

Doktor Fritz, **Kürtler, Tarihî ve İçtimaî Tedkikat**, İstanbul, 1334 (1918).

Dursunoğlu, Cevat, **Millî Mücadelede Erzurum,** Ankara, 1946.

Duru, Orhan, **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları,** İstanbul, 1978.

Ebâbelekzâde Ziya, **MuhteremVatandaşlarıma**, İstanbul, 1339.

Eken, Halit, **Milli Mücadele'de Vali (Kapancızade) Hamit Bey**,Atatürk Ünv. Sos. Bil. Enst.,(Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1995.

Erdeha, Kâmil, **Millî Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler,** İstanbul, 1974.

Erdoğan, Fahrettin, **Türk Ellerinde Hatıralarım,** İstanbul, 1954.

Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, (Yay.Haz: H.Erdoğan Cengiz) Ankara, 1983.

Erol, Mine, **Türkiye'de American Mandası Meselesi,** Giresun, 1972.

Ertürk, Hüsamettin, **İki Devrin Perde Arkası,** (Yay.Haz. Samih Nafiz Tansu), İstanbul, 1964.

Erzurum Kongresi'nin 60. Yıldönümüne Armağan, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Demeği,Erzurum, 1979.

Evans, Laurence, **Türkiye'nin Paylaşılması,** (Terc. Tevfik Alanay), İstanbul, 1972.

Fırat, M.Şerif, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi,** Ankara, 1961.

Goloğlu, Mahmut, **Erzurum Kongresi**, Ankara, 1968.

Millî Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa, Trabzon, 1981.

Sivas Kongresi, Ankara, 1969.

Göğem, Ziya, **Dadayh Halit Bey Akmansü,** I, İstanbul, 1954.

Gökbilgin, Tayyib, **Millî Mücadele Başlarken**, I, Ankara, 1959 (II Ankara, 1965).

Gökdemir, A.Ender, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti**, Ankara, 1989.

Güneri, Süleyman Necati, **Hatıralar**,Türk Tarih Kurumu El Yazması Eserler Bölümü, No:260.

Gürün, Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri,** Ankara, 1991.

Harris, George, **Türkiye'de Kominizmin Kaynakları,** İstanbul, 1976.

Helmreich, Paul C., **Sevr Entrikaları,** (Çev.Şerif Erol), İstanbul, 1996.

Hocaoğlu, Mehmed, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler**, Ankara 1976.

Hovannisian, Richard G, **The Republic of Armenia,** Vol.I, II, London, 1982.

Howard, Harry, **The Partition of Turkey**, Newyork, 1966.

İğdemir, Uluğ, **Sivas Kongresi Tutanakları,** Ankara, 1969.

İleri, Rasih Nuri, **Atatürk ve Kominizm**, İstanbul 1970.

Jaeschke, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara, 1991.

Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Ankara 1989.

Kafkas Kolordusu'nun 334 Senesindeki Harekât-ı Meşhudâtı Hakkında General Harbord Riyasetindeki Amerika Hey'etine Takdim Edilen Rapor Sureti, Erzurum, 1335/1919.

Kalafat, Yaşar, **Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı**, İstanbul, 1992.

Kansu, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber**, 2 cilt, Ankara, 1988.

Kapancıoğlu, Hamit, **Defter-i Hatırat.**

Karabekir, Kâzım, **Birinci Cihan Harbine Neden Girdik?**, c.I, İstanbul, 1994.

Doğunun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi, (Yay.Haz. Enver Konukçu), Erzurum, 1990.

Ermeni Dosyası, İstanbul 1994.

İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1990.

İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkanı, İstanbul 1990.

İstiklâl Harbimizin Esasları, İstanbul, 1991.

Karahanoğlu Aile Tarihçesi ve Karahanoğlu M.Muhtar'ın Şiirleri-Kitaplığı, (Yay.Haz.Karahanoğlu Müştak Hatifi, Fahrettin Kırzıoğlu), Erzurum, 1986.

Karasu, Nüzhet, **Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi**, Erzurum, 1968.

Karay, Refik Halid, **Minelbab İlelmihrab**, İstanbul, 1964.

Karayiblis, Nekerelde, **Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilâyât-ı Şarkiyye** (Mütercim: Habil Adem), Dersaadet, 1332 (1916).

Kıdwai, Müşir Hüseyin, **Paris Sulh Konferansı ve Osmanlının Çöküşü**, (Yay.Haz. Ahmet Zeki İşgöer), İstanbul, 1991.

Kırzıoğlu, Fahrettin, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Ankara, 1993.

Millî Mücadelede Kars, I.Kitap, Belgeler, İstanbul, 1960.

Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920), Ankara, 1991.

Kinross, Lord, **Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu**, İstanbul, 1966.

Konukçu, Enver, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Ankara, 1992.

Erzurum'da Albayrak Gazetesi Matbaası'nda Çoğaltılan Anadolu Ajansı Haberleri (1921), Erzurum, 1989.

Gündoğdu, Hamza, v.d., **Şehr-i Mübarek Erzurum**, Ankara, tarihsiz.

Kurat, Aktes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990.

Kutlay, Naci, **İttihat ve Terakki ve Kürtler**, Ankara, 1992.

Küçük, Cevdet, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, İstanbul, 1986.

Mevlanzade, Rıfat, **Türkiye İnkılabının İç Yüzü**, (Yay. Haz.:Metin Hasırcı), İstanbul, 1993.

Müderrisoğlu, Alptekin, **Kurtuluş Savaşı Malî Kaynakları**, İstanbul, 1988.
Nassıbıan, Akaby, **Britain and the Armenian Questian (1915-1923)**, London,1984.

Norman, Yüzbaşı C.D., **Ermenilerin Maskesi Düşüyor**, (Yay.Haz:Yavuz Ercan), Ankara, 1993.

Nur, Rıza, **Hayat ve Hatıratım, III**, İstanbul., 1967.

Orbay, Rauf, **Cehennem Değirmeni, (Siyasi Hatıralarım)** 2 cilt, İstanbul, 1993.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen.Müd. Yay. Ankara1994.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927), (Haz.Cem Behar), D.İ.E. Tarihi İstatistikler Dizisi, c.II.

Öke, Mim Kemal, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1923)**, Ankara, 1992.

Ermeni Sorunu (1914-1923), Ankara, 1991.

İngiliz Ajanı E.W.C. Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919), İstanbul1992.

Önal, Sami, **Millî Mücadele'de Oltu**, Ankara, 1968.

Özçelik, İsmail, **Millî Mücadele'de Güney Cephesi-Urfa**, Ankara, 1992.

Özel, Sabahattin, **Millî Mücadele'de Trabzon**, Ankara, 1991.

Öztoprak, İzzet, **Kurtuluş Savaşında Türk Basını,** Ankara, 1981.

Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,** c.I, İstanbul, 1993.

Piyer Loti, **Türkler ve Ermeniler**, İstanbul 1335/1919.

Rawlinson, Alfred, **Adventures In the Near East (1918-1922)**, Newyork, 1924.

Reşit Paşa'nın Hatıraları, (Neşreden: Cevdet R.Yularkıran), İstanbul, 1939.

Safrastian, Arshak, **Kurds and Kurdistan,** London, 1948.

Sandwith, Humphry, **A Narrative of The Siege of Kars**, London, 1856.

Saraçoğlu, Hüseyin, **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul, 1989.

Saray, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyet Politikası,** İstanbul, 1987.

Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, 3 cilt, Ankara, 1993.

Selvi, Haluk, **Büyük Millet Meclisi'nde Celâleddin Arif Bey**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1994.

Solmaz, Gürsoy, **Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zuhnü (1918-1919)**, Van, 1995.

Sonyel, Salahi R, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri,** Ankara, 1995.

Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, 2 cilt, Ankara, 1991.

Söylemezoğlu, Galip Kemalî, **Başımıza Gelenler (1918-1922),** İstanbul, 1939.

Süslü, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara1990.

Şahin, Recep, **Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, İstanbul, 1988.

Şahingöz, Mehmet, **Ali Rıza Paşa Hükûmeti'nin İstifası ve Tepkiler**, Ankara, 1996.

Şimşir, Bilal, **British Documents On Atatürk, I, III** Ankara, 1972.

Malta Sürgünleri, İstanbul, 1985.

Talat Paşa'nın Anıları (Yay.Haz: Alpay Kabacalı), İstanbul1994.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, **Beş Şehir**, İstanbul, 1992.

Tansel, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, 4 cilt, İstanbul, 1991.

Tengirşenk, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Ankara, 1981.

Tevetoğlu, Fethi, **Türkiye'de Kominizmin Kaynakları**, Ankara, 1967.

Tunaya, Tarık Zafer, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, İstanbul, 1994.

Türkiye'de Siyasal Partiler, II, İstanbul, 1984.

Tunçay, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar, I, (1908-1925)**, İstanbul1991.

Turkish War For Indepence and Armenies, Genkur. Bşk. ATASE Arşivi Kütüphanesi, Tarihsiz .

Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **Memâlik-i Osmaniye Cep Atlası**, İstanbul, 1323.

Türk Inkılâbı, Erzurum Kongresi, (Tarihsiz).

Türk İstiklâl Harbi III, Doğu Cephesi, Genkur.Bşk.Yay., Ankara, 1995.

Türk İstiklâl Harbi, VIII, İdarî Faaliyetler, Genkur.Bşk.Yay., Ankara,1975.

Türk Muahede-i Sulhiyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi, Trabzon Türk Matbaası, 1337 (1921).

Türkgeldi, Âli, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara, 1948.

Türkgeldi, Ali Fuad, **Görüp İşittiklerim**, Ankara, 1987.

Ulugay, Osman, **Amerika Basınında Türk Kurtuluş Savaşı,** İstanbul, 1974.

Uluğ, Naşit Hakkı, **Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı,**İstanbul, 1973.

Usta, İsmail, (İsmail Usta), **Siyasî Tarih Üzerine Konuşmalar-I,** Derl. Mustafa Kutlu, İstanbul, 1976.

Yamauchi, Mazayuki, **Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa- Türkiye'den Türkistan'a**, İstanbul, 1995.

Yerasimos, Stefenos, **Türk Sovyet İlişkileri,** İstanbul, 1971.

Yiğitbaş, M.Sadık, **Kiğı,** İstanbul, 1950.

Yurdalan, Kâzım, **Hüseyin Avni Ulaş'a Ait Hatıralar**, Erzurum, 1952.

2- MAKALELER

Akbıyık, Yaşar. "Güney Vilâyetlerimizin İşgalinin Türk Basınındaki Yankıları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** IV/12 (Temmuz 1988), s.785-798.

Akbulut, Dursun Ali. "Albayrak Gazetesi'ne Göre Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin Erzurum Vilâyetindeki Yardımları", **Ekonomide Erzurum,** c.I, sayı:2 (Mayıs-Haziran 1989), Erzurum, s.30-32.

"Belgeler",**Tarih Yolunda Erzurum**, Sayı:20 (Kasım 1990), Erzurum, s.36-37.

"Erzurum Kongresi'nin Doğu Anadolu'daki Etkileri", **Atatürk Ünv. Ata.İlk.ve İnk.Tar.Enst.Dergisi,** Atatürk Özel Sayısı, I/2 (Kasım 1988), s.38-47.

"Erzurum Kongresi'nin Son Günü" **Atatürk Ünv. Ata. İlk. ve İnk. Tar. Enst. Dergisi,** I/3, (19 Mayıs 1989), s.40-59.

Hey'et-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti?", **Atatürk Ünv.Ata.İlk.ve İnk.Tar.Enst.Dergisi,** I/4, (12 Mart 1990), s.44-55.

"Maraş, Urfa ve Antep'in İşgali Üzerine Erzurum'dan Çekilen Protesto Telgrafı", **Atatürk Ünv.Ata.İlk.ve İnk.Tar.Enst.Dergisi,** I/4, (12 Mart 1990), s.60-69.

"Şark Harekatı Öncesi Celalettin Arif Bey'in Erzurum'a Gelişi ve Erzurum'da Bazı Hadiseler", **Atatürk Üniv. AİİT. Enst. Dergisi,** I/3(Mayıs1989), s.66-101.

Akgün, Seçil. "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", **Ankara-Üniv.OTAM Dergisi,** sayı:3 (Ocak 1992), s.1-17.

Aslan, Yavuz. "Erzurum'da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları", **Atatürk Ünv.Ata.İlk.ve İnk.Tar.Enst.Dergisi**, I/6, 1993 Erzurum, s.85-104.

Atnur, İ.Ethem. "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskân Meselesi", **Ankara Ünv. T.İ.T.E. Dergisi, Atatürk Yolu,** Yıl:4 sayı:14 (Kasım 1994), s.122-135.

Aybars, Ergün. "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tahkik Hey'eti", **Ege Ünv.Ed.Fak.Tarih İncelemeleri Dergisi**, sayı:2, İzmir, 1984, s.159-175.

"Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya Gelişi Öldürülüşüyle İlgili Görüşler ve Erzurum'dan Trabzon'a Gidişiyle İlgili Belgeler", **Ankara Üniv. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi,** XIII/241 (1979-1980), s.96-105.

Baykal, Bekir Sıtkı. "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki **Belleten,** XXXIII/132 (Ekim 1969), s.526-575.

Bayur, Yusuf Hikmet. "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı Dışarda Akımlar", **Belleten,** XXXV/140, s.587-654.

Beydilli, Kemal. "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Belgeler**, XIII/17, TTK, Ankara1988, s.380-402.

Bingöl, Lütfullah. "Milli Mücadelede ve Erzurum'da Din Adamlarının Hizmetleri", **Atatürk Üniversitesi'nin Kuruluşunun XX. Yılına Armağan**, IV. Kitap, Ankara, 1978, s.114-128

Çetinkaya, Haydar. "Millî Mücadelede Ardahan'ın Yeri ve Ardahan Kongresi", **Türk Kültürü**, VI/72(Ekim1968), 96-98.

Darkot, Besim. "Erzurum" **İslâm Ansiklopedisi**, c.IV, İstanbul, 1993.

Dayı, Esin. "XV.Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa ve Erzurum'un Batı Anadolu'daki Millî Mücadele'ye Destekleri", **Atatürk Ünv. Ata.İlk.ve İnk.Tar.Enst.Dergisi**, sayı:3 (1991 Yıllığı), s.45-55.

Duran, Tülay. "Millî Mücadele'de İstanbul Hükümeti'nin İlk Tahkik Hey'eti, Kongreler ve Erzurum Meb'usu Ziya Bey'in Çalışmaları", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, X/57, s.7-19.

Dursunoğlu, Cevat. "Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri", **Erzurum Kongresi ve Atatürk**, Anıtı Yaptırma Derneği, Ankara, 1964, s.33-63.

Efendiyeva, Nilüfer. "1920'lerin Başlarında Türk Halkının Millî Kurtuluş Savaşı'nın Resmî Sovyet Basınına Yansıtılması", **X.Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler**, c.IV, Ankara, 1994, s.2791-2797.

Eren, Ahmet Cevat. "Erzurum Kongresi Karşısında İstanbul Basını", **Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk**, Ankara, 1964, s.69-585.

"Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler", **Erzurum Kongresi'nin 60.Yıldönümüne Armağan**, (Yay.Haz. Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği), Erzurum, 1979, s.13-15

"Erzurum'un İktisadî Vaziyeti", **Yaylamız Erzurum Dergisi**, (11 Mart 1934), Ankara1934, s.8-10

Gökbilgin, Tayyib. "İstanbul Hükûmeti Gözüyle Erzurum Kongresi", **Erzurum Kongresi ve Atatürk**, Ankara, 1964, s.51-69.

Kasalak, Kadir. "Erzurum Kongresi'nin Yapıldığı Günlerde Manda ve Himaye Konusunda Komutanlar Arasında Yazışmalar ve Basında Tartışmalar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, VIII/23 (Mart 1992), s.397-407.

Kırzıoğlu, Fahrettin. "Amerikan Mandasını Kimler İstiyor ve Nasıl Öneriyorlardı?" **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, XII/67-68, s.30-37.

"Atatürk'e Ait Bilinmeyen Yedi Vesika", **Türk Kültürü,** Yıl:XIV, sayı:164(Haziran 1964), s.20-38.

"Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", **Türk Kültürü,** Yıl:VII, sayı:85 (1969), s.53-67.

"Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", **Kültür ve Sanat,** sayı:5 (Ocak 1977), s.153-159.

"Erzurum Kongresi Öncesine Ait Yeni Belgeler", **Atatürk Ünv.Ed.Fak.Araştırma Dergisi,** I/1 (Ekim 1970), s.79-92.

"Cenûb-ı Garbî Kafkas Cumhuriyeti", **Türk Kültürü,** sayı:72,(Ekim 1968), s.60-80.

"Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'daki Evi", **Erzurum ve Çevresi (50.Yıl Armağanı),** I, Atatürk Ünv.Yay., Erzurum, 1972, s.189-196.

"Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkezi Karar Defterindeki Kararların Suretleri", **Atatürk Ünv. Ed.Fak. Araştırma Dergisi,** sayı:5 (Ekim 1972), s.153-159.

"Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresi'nin İlk Günü", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** sayı:35 (Ağustos 1970), s.4-33.

Kısıklı, Emine. "Millî Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal Paşa'nın Kamuoyu Oluşturması Açısından Muhaberat", **Türk Kültürü,** Yıl:XXV, sayı:295 (Kasım 1987), s.10-18

Konukçu, Enver. "Ali Suad'ın Wilson'a Açık Mektubu (1919)" **Uluslararası Atatürk İkinci Sempozyumu (9-11 Eylül 1991),** c.II, Ankara, 1996, s.1262-1270.

"Sine-i Millete İltica Eden Meclis-i Meb'usan-ı Osmani ReisiCelaleddin Arif Bey'in Ankara Yolculuğu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** sayı: 28 (Mart 1994), s.77-87.

Koşay, Hamit Zübeyir. "Erzurum ve Çevresinde Ön Tarih ve Tarih Boyunca Kurulan Devletler ve Medeniyetler", **Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk,** Anıtı Yaptırma Derneği Yay., Ankara, 1964, s.153-163.

Küçük, Cevdet. "Erzurum", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,** c.XI, İstanbul1995.

Menemencioğlu, Nermin. "Congres of the People The East, Bakü September 1920", **IX. Türk Tarihi Kongresi,** c. VI, Ankara, 1994, s.2220-2225.

Mutluçağ, Hayri. "Erzurum Kongresi'nin Tutanak ve Kararları", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** XI/62 (Ekim 1972), s.3-11.

Özgiray, Ahmet. "Millî Mukavemet Işığı Altında Mustafa Kemal Paşa-A.Rawlinson Görüşmeleri (1918-1921)", **Ege Ünv.Ed.Fak.Tarih İncelemeleri Dergisi,** VI. (İzmir 1991), s.43-57.

Server, Cemaleddin. "Erzurum Matbuatı", **Tarih Yolunda Erzurum**. Yıl:1, sayı:1, sayı:4 (Erzurum, 1959), s.12-14

Sonyel, Salahi R. "1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Millî Mukavemet", I **Türk Kültürü,** Yıl:VIII, sayı:85 (1969), s.35-52. II, Yıl:VIII, sayı:89 (1970), s.15-35.

" Birinci Dünya Savaşı Günlerinde Türk-Ermeni İlişkileri ve İngiliz Propagandası", **Belleten,** LVIII/222 (Ağustos 1972), s.377-449.

Şahin, Enis. "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Vilâyât-ı Şarkiyye'deki Yardım Faaliyetleri-İleri Gazetesi'ne Göre-", **Atatürk Ünv.Ata.İlk.ve İnk.Tar.Enst.Dergisi,** c.I, sayı:6 (Erzurum 1993), s.58-70

Şahingöz, Mehmet. "Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Erzurum'da Yapılan Protesto ve Mitingler", **Türk Yurdu,** c.9, numara:20 (366) (Eylül 1988), s.17-21.

Şehidoğlu, Süreyya. "Erzurum Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Kongre Hazırlıkları ve Mustafa Kemal Erzurum'da", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** IX/50 (Kasım 1971), s.7-11.

Tarih Yolunda Erzurum, sayı:18 (Temmuz 1988).

Tevetoğlu, Fethi. "Mustafa Kemal Paşa- General Harbord Görüşmesi III", **Türk Kültürü,** Yı:VIII, sayı:80 (Haziran 1969), s.525-545.

Turan, Şerafettin. "Millî Mücadele Dönemindeki Kongreler Arasında Alaşehir Kongresi'nin Yeri", **Millî Mücadelede Alaşehir Kongresi,** İzmir, 1988, s.38-51.

Türkdoğan, Orhan. "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-I", **Türk Kültürü,** Yıl:XXII, sayı:255,(Temmuz 1984), s.209-216.

"Türkiye'de Kurulmak İstenen Amerikan Mandası, General James G.Harbord'un Gizli Raporu", (Dergi Heyeti), **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** V/33 (Haziran 1970), s.11-14.

Ünal, Mehmet Ali. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu Politikası", **Türk Yurdu**, X/23 (Mayıs 1990), s.7-10.

YEL, Selma. "Yakup Şevki Paşa'nın Erzurum'dan Ayrılışının Sebepleri ve İstanbul ile Ankara Arasında İrtibat Tesis Etmeye Çalışması", **Ankara Ünv. OTAM Dergisi,** sayı:3 (Ocak 1992), s.371-395.